

મોગે રોગભયં, કુલે જ્યુતિભયં, વિસે નૃપાલાઢ્યયં,
મૌને દૈન્યભયં, ઘટે રિપુભયં, રૂપે જરાયા ભયમ્ ।
શાસ્ત્રે વાદભયં, ગુણે ગ્વલભયં, કાપે કૃતાન્તાઢ્યયં,
સર્વં વસ્તુ ભયાન્વિતં મુવિ નૃણાં, વૈરાગ્યમેવાભયમ્ ॥

ભોગોને વિષે રોગોત્પત્તિનો, કુલને વિષે બ્રહ્મ થવાનો, પૈસાને અંગે રાજાનો,
મૌનમાં દીનતાનો, અલભમાં શત્રુગણનો, રૂપને વિષે વૃદ્ધાવસ્થાનો, શાસ્ત્રનિયુક્તતાને વિષે
વાદ-વિવાદનો, ગુણને વિષે હર્જન પુરુષોનો, દેહને અંગે યમરાજનો-એ પ્રમાણે પૃથ્વીપીઠને
વિષે મનુષ્યોને સર્વ વસ્તુ ભયવાળી છે. અભય-ભયરહિત હોય તો તે એકમાત્ર વૈરાગ્ય-
અધ્યાત્મરસ છે.

વૈરાગ્યશતકે

દમ્મપર્વતદમ્મભોલિઃ, સૌહાર્દામ્બુધિચન્દ્રમાઃ ।
અધ્યાત્મશાસ્ત્રમુત્તાલમોદજાલવનાનલઃ ॥
કાન્તાધરસુધાસ્વાદાચૂનાં યજ્ઞાયતે સુખમ્ ।
વિન્દુઃ પાર્શ્વે તદધ્યાત્મશાસ્ત્રસ્વાદસુખોદયે ॥

દંભરૂપ પર્વતને ભેદવાને વજ્ર સમાન અને મિત્રતારૂપ સમુદ્રની વૃદ્ધિ કરવાને
સૌંદર્ય સમાન અધ્યાત્મશાસ્ત્રે મોહબળના વનને બાળવાને દાવાનળ સમાન છે. સ્ત્રીના
અધરરસનું પાન કરતાં સુવાન પુરુષને જે સુખ ઉપજે છે તે સુખ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના સ્વાદના
સુખરૂપ સમુદ્ર પાસે માત્ર એક બિંદુ તુલ્ય છે.

ઉપા૦ શ્રીમદ્દશોબિજયજી : અધ્યાત્મસાર.

ચતુર્થ આવૃત્તિ અંગે સંપાદકોનું નિવેદન

સ્વ. શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના એક આદ્ય સંસ્થાપક હતા અને એ સંસ્થાની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૯૧૫ માં થઈ ત્યારથી જીવનના લગભગ અન્ત ભાગ સુધી તેમણે મંત્રી તરીકે સંસ્થાની અનેકવિધ સેવા બજાવી હતી. આ તેમની વર્ષોલરની અપૂર્વ સેવાની કદર તરીકે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના તેમના સહ-કાર્યકર્તાઓએ તા. ૨૦-૩-૪૬ ના રોજ સર મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટીના પ્રમુખપણા નીચે સુબંધખાતે સુન્દરાબાઈ હાલમાં યોજાયલા એક ભવ્ય સંમેલનમાં શ્રી મોતીચંદભાઈને રૂ. ૭૦૦૦૧) ની થેલી અર્પણ કરી હતી. આ રકમમાં પોતા તરફથી રૂ. ૫૦૦૦) ઉમેરીને તેમણે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં એ રકમનું વ્યાજ તેમજ સુદલ ખરચવું એવી લલામણુ-પૂર્વક કુલ રૂ. ૭૫૦૦૦)ની રકમ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને તેમણે પુનઃ સુપ્રત કરી હતી. આ રકમના ઉપયોગ સંબંધમાં તા. ૪-૨-૫૧ ના રોજ મળેલી શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિની સભાએ નીચે સુજબની યોજના મંજૂર કરી હતી.

“સન્માન થેલીદ્વારા વિદ્યાલયને પ્રાપ્ત થયેલી રકમમાંથી રૂ. ૨૦૦૦૦) સુધીની રકમ શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાનાં પ્રગટ તેમજ અપ્રગટ લેખો તેમજ પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરીને યોગ્ય લાગે તે લેખો અને પુસ્તકો પ્રગટ કરવા પાછળ રોકવી અને તેની શરૂઆત તરીકે તેમણે લખેલું ‘અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ’ ઉપરનું વિવેચન જે તેમની એક વિશિષ્ટ કૃતિ છે અને જે હાલ બીલકુલ ઉપલબ્ધ નથી તેનું પુનઃ પ્રકાશન વિદ્યાલયે હાથ ધરવું.”

“આજે અર્ધમાગધી ભાષાના અભ્યાસ માટે તેમજ અન્ય ભાષાના વિશિષ્ટ સાહિત્ય તરીકે હિંદની કેટલીક યુનિવર્સિટીઓએ જૈન સાહિત્યના કેટલાંક પુસ્તકો પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે જાહેર કરેલાં છે, અને એમ છતાં વિદ્યાર્થીઓને બુકસેલરોને ત્યાંથી આમાંનાં ઘણાં પુસ્તકો મળતાં નથી. આવી જ રીતે શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક એજ્યુકેશન બોર્ડ તથા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે ધાર્મિક અભ્યાસક્રમ તથા પરીક્ષા માટે જે પાઠ્યપુસ્તકો નક્કી કરેલાં છે તેમાંનાં પણ કેટલાંક સુલભ નથી. આવાં પુસ્તકોમાંથી જેની બહુ માંગ હોય અને જેનો શિષ્ટ જનતાને પણ પૂરો ઉપયોગ હોય તેવાં પુસ્તકો પસંદગીપૂર્વક પ્રગટ કરવા.”

“આ ઉપરાંત જૈન ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની સામાન્ય જનતાને સાચી સમજ આપે તેવાં હર્લેસ પુસ્તકો પુનઃ પ્રગટ કરવાં તેમજ નવાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાં અને બહાર પાડવા.”

“આ બંને પ્રકારનાં પુસ્તકોની પસંદગી કરવા માટે, તેનું પ્રકાશન સંભાળવા માટે જરૂર હોય ત્યાં મૂળ ગ્રંથો ઉપર માર્ગદર્શન, નોંધ તથા વિવેચન તૈયાર કરવા માટે અને

પ્રકાશનને લગતી બીજી અનેક બાબતો સંભાળવા માટે એક વિદ્વાન અને જૈન ધર્મના સાહિત્યનો સારો જાણકાર હોય એવી વ્યક્તિને વિદ્યાલયે રોકવી. આ જ વ્યક્તિનો ઉપયોગ સંસ્થામાં અપાતા ધાર્મિક શિક્ષણના કાર્યમાં પણ થઈ શકશે.”

આ પ્રકારની યોજનાના ફળસ્વરૂપે શ્રી મોતીચંદ્રભાઈએ આજથી ૪૩ વર્ષ પહેલાં લખેલા અને એ સમયમાં અત્યંત લોકપ્રિયતાને પામેલા અધ્યાત્મકદ્યદ્રુમની ઘણાં વર્ષોના લાંબા ગાળે આ ચોથી આવૃત્તિ પ્રગટ કરતાં અમને બહુ આનંદ થાય છે.

આ ગ્રંથની સૌથી પ્રથમ આવૃત્તિ ભાવનગરની જૂની અને બહુતી પ્રકાશન સંસ્થા શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી ઈ. સ. ૧૯૦૯ અને પછી બીજી અને ત્રીજી આવૃત્તિ અનુક્રમે સન ૧૯૧૧ તથા ૧૯૨૩ માં બહાર પાડવામાં આવી હતી. આજે તેની એક પણ નકલ વેચાતી મળે તેમ નથી. આના પ્રકાશન માટે શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા પાસેથી મંજૂરી માંગતા તે સંસ્થાની મેનેજિંગ કમિટીએ એક વધુ આવૃત્તિ છાપવાની અમને અનુમતિ આપી છે, જે માટે અમે તેમનો આભાર માનીએ છીએ.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે જૈન સમાજ સ્વ. મોતીચંદ્રભાઈની અધ્યાત્મ અને વૈરાગ્યની ભાવનાને મૂર્તિમંત્ર કરતા, અને તેમની જીગતી ઉમરે લખાયેલા અને તેજસ્વી લેખનશૈલિથી શોભતા આ અનુપમ ગ્રંથને પૂરા આદરથી આવકારશે અને તેમાં દર્શવિદ્યા સુન્દર વિચારો અને ઉત્તમ જીવનઆદર્શો વડે પોતાના જીવનને અધ્યાત્મ-અભિમુખ કરશે.

ગોવાંલિયા ટ્રેક રોડ.
મુંબઈ ૨૧,
તા. ૩૧-૭-૫૨.

ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી
હીરાલાલ મંદાચંદ શાહ
મંત્રીજી, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

સૌહાર્દમૂર્તિ સદ્ગત મોતીચંદભાઈ

પરોપકારાય સત્તાં વિભૂતયઃ ।

[સ્વર્ગસ્થ શ્રી મોતીચંદ ગિરધરદાસ કાપડિયાની ઉત્તમવયળ જીવનકારકીર્તિને સંક્ષેપમાં રજૂ કરતો તા. ૧-૪-૫૧ ના 'પ્રસુદ્ધ જૈન'માં પ્રસિદ્ધ થયેલો શ્રી પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયાનો લેખ નીચે સાગાર ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે. સંપાદક]

જન્મકાળથી માંડીને આજ સુધી જેના તરફથી અખંડ સ્નેહવાત્સલ્યનું હું અનુપાન કરતો આવ્યો છું, જેના મારી ઉપર અગણિત ઉપકારો છે, તેવા એક અતિ નિકટવર્તી સ્વજનનું પરલોકગમન અંગત રીતે કોઈ કાળે પણ ન પુરાય એવી જોટ પેદા કરે જ છે, પણ સાથે સાથે તટસ્થ દૃષ્ટિએ વિચાર કરું છું ત્યારે પણ શ્રી મોતીચંદભાઈના જવાથી સમાજને પટેલી જોટ કોઈ નાનીસૂની નથી એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

શ્રી મોતીચંદભાઈનો જન્મ તા. ૭-૧૨-૧૮૭૬માં લાવનગરખાતે થયેલો અને બી. એ. તાં સુધી તેમણે લાવનગરમાં જ જીવન પસાર કરેલું. એલ.એલ. બી. ના અભ્યાસ માટે જ્યો. મુંબઈ આવ્યા અને ૧૯૧૦ માં તેમણે સોલિસિટરની પરીક્ષા પસાર કરી અને તેમના મિત્ર શ્રી દેવીદાસ જેઠીસનદાસ દેસાઈ પણ એ જ અરસામાં સોલિસિટર થયેલા તેમની સાથે મળીને મેસર્સ મોતીચંદ એન્ડ દેવીદાસ એ નામની સોલિસિટરની પેઢીની સ્થાપના કરી. તેમના પિતા એક ધર્મનિષ્ઠ કુશળ વ્યાપારી હતા. તેમના કાકા એટલે મારા પિતા જે જૈન સમાજની બહુ જાણીતી વ્યક્તિ હતા તેમના જોળામાં જ તેઓ ઉછરેલા અને તેમની પાસેથી જ તેમણે જાડા ધાર્મિક સંસ્કારો અને ધર્મસાહિત્યમાં જાડી અભિરુચિ પ્રાપ્ત કરેલી. સોલિસિટરની કારકીર્દી શરૂ કર્યાંને આજે ચાલીશ વર્ષ પૂરાં ચલા આવ્યાં. આ ચાલીશ વર્ષ દરમિયાન તેમણે એક ધંધાદારી સોલિસિટર તરીકે તો સારી નામના મેળવી, પણ એ ઉપરાંત જાહેર જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો અને દરેક ક્ષેત્રને અનેકવિધ સેવાઓવડે તેમણે શોભાવ્યું. જૈન સમાજની તો એક પણ એવી પ્રવૃત્તિ નથી કે જેને તેમનું જીવન સમર્થન ન હોય અને જેમાં તેમણે મહત્વનો ફાળો આપ્યો ન હોય. જૈન સમાજમાં પણ જૈન શ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક વિભાગ એ તેમની સેવાનું વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર હતું. આ વિભાગની જે મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય અને જૈન શ્રવે. મૂ. કોન્ફરન્સ સાથે તો તેમનું નામ સદાને માટે જોડાયેલું રહેશે. મુંબઈમાં કોલેજમાં ભણતા

શ્રવે. મૂ. વિભાગના વિદ્યાર્થીઓને રહેવા ખાવાની કોઈ સગવડ નહોતી. આચાર્ય શ્રી વિશ્વ વલ્લભસૂરિજીની પ્રેરણાથી તેમણે અને તેમના બીજા કેટલાયેક સહકાર્યકર્તાઓએ સાથે મળીને સન ૧૯૧૬ની સાલમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થાના પ્રારંભથી જ તેઓ મંત્રી હતા, તે ગયા વર્ષે જ પોતાની જગદેશી શારીરિક સ્થિતિના કારણે રાજીનામું આપીને તે જવાબદારીથી તેઓ મુક્ત થયા. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના તેઓ માત્ર મંત્રી જ નહોતા, પણ એક પ્રાણપૂરક આત્મા હતા. એ વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી ગઈ તેમ ત્યવસ્થાનું વહીવટી કાર્ય ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે જટિલ થતું ગયું. બીજી બાજુ આ સંસ્થાના આહુ સંચાલન માટે દ્રવ્યની અપેક્ષાને કોઈ છેડા જ નહોતો. અણુધર શ્રીમાનો પાસેથી પૈસા મેળવવા એ કપરામાં કપરું કામ હતું. માત્ર અપમાનનો જેને સવાલ ન હોય તેનાથી જ આ કામ થઈ શકે. ધક્કા ખાવાનો જેને કંટાળો હોય તે આવા કામ માટે નાલાયક ગણાય. પ્રારંભનાં વર્ષોમાં સદ્ગત શેઠ દેવકરજી મૂળજી, શેઠ મોતીલાલ મૂળજી વગેરે સાથીઓને સાથે લઈને સંસ્થાના ફંડ માટે તેઓ ઘેર ઘેર લટકયા છે; અનેકનાં અપમાનો અને બાકસો તેમણે સહન કર્યાં છે; તે કામમાં તેમણે નથી બેથો દિવસ કે નથી બેઠે રાત. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય એ તેમની ચોવીસે કલાકની ચિન્તાનો વિષય હતો. આ સંસ્થામાંથી આજ સુધીમાં સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ પસાર થયા છે અને સાંસારિક જીવનમાં સારાં સારાં સ્થાનો ઉપર ગોઠવાયા છે. સંસ્થા પણ આજે ખૂબ વિકાસ પામી છે અને તેની અનેક શાખાપ્રશાખાઓ નિર્માણ થઈ ચૂકી છે. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય એ તેમની ૩૪ વર્ષની અખંડ તપસ્યાનું એક મૂર્તિમંત ચિરંજીવી સ્મારક છે. આવી જ રીતે શ્રી જૈન શ્રવે. મૂ. કૉન્ફરન્સને અનેક પ્રતિકૂળ તરવો વચ્ચે જીવતી અને વેગવન્તી રાખવા માટે તેમણે પારવિનાનો પ્રયાસ કર્યો છે, અને તે ખાતર પણ સમાજના સ્થિતિચુસ્ત વર્ગને અવારનવાર સામનો કર્યો છે. તેમના દિલમાં કૉન્ફરન્સ માટે બારે બારી લાગણી હતી. જૈન સમાજને ટકવા માટે કૉન્ફરન્સ સિવાય બીજો કોઈ આશ નથી એમ તેઓ માનતા હતા અને જૈન સમાજના મોટા વર્ગની આ બાળતને લગતી ઉદાસીનતા તેમને ખૂબ ઈખતી હતી. કૉન્ફરન્સના પ્રારંભથી તે ચારેક વર્ષ પહેલાં સુંબઈમાં કૉન્ફરન્સનું અધિવેશન ભરાયું ત્યાં સુધી એ સંસ્થાનું તેઓ અગ્રસ્થાને રહીને કાર્ય કરી રહ્યા હતા.

સમયના પરિવર્તન સાથે તેમના વિચારો અને વલણમાં પણ ઉત્તરોત્તર પરિવર્તન થયે જ જતું હતું અને એક વખત આટલી બધી અગ્રેજી કેળવણી છતાં અપ્રતિમ શ્રદ્ધાળુ જૈન તરીકેની જેમણે ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી, તેમની ધર્મશ્રદ્ધા તો જીવનના અન્ત સુધી એટલી જ જળવાઈ રહેવા છતાં અનેક સામાજિક તેમ જ ધાર્મિક પ્રશ્નો પરત્વે તેમના બદલાતા જતા વળણોને અંગે સ્થિતિચુસ્ત વર્ગની યાદીમાંથી તેમનું નામ લગભગ ૨૬ થવા પારખું હતું. આમ વિચારક્ષેત્રમાં વ્યાપક અવલોકન અને અનુભવના અંગે આહુ પરિવર્તન થતું રહેવા છતાં સામાજિક કાર્યોમાં તેમનું વળણ અને કાર્યપદ્ધતિ હંમેશા સમાધાનની

રહેતી. તેઓ વિચાર કરતાં કાર્યને વધારે મહત્ત્વ આપતા. સમાજના વિવિધ ક્ષેત્રોના થરે સાથે હળીમળી ચાલવું, કોઈને લેશ પણ દુઃખ થાય એમ ન ગોલવું કે વર્તવું અને જે સંસ્થાઓનું એમના હૈકે હિત વચ્ચું હતું એ સંસ્થાઓનો ઉત્કર્ષ કેમ થાય અને આર્થિક લાભ કેમ થાય એ ધોરણે સૌ સાથે કામ લેવું એ એમની સહજ વૃત્તિ હતી. ખાંધછોડ કરવી અને સમાધાન સાધતા રહેવું, જૂના વર્ગને સંભાળવો અને નવા વર્ગ સાથે સંપર્ક ચાલુ રાખવો આ તેમની કાર્યનીતિ હતી, અને કોઈ પણ શુભ કાર્યમાં-પછી તે કોમી હો, સાંપ્રદાયિક હો કે રાષ્ટ્રીય હો-પોતાથી અને તેટલા મદદરૂપ થવું આ તેમની જીવનએવણ હતી. તેમના હાથે સામાજિક ક્ષેત્રે અનેકવિધ સેવાઓનો જે કાળો નોંધાયો છે તેના પાયામાં આ જ તેમની જીવનદૃષ્ટિ હતી.

સતત વિકાસશીલ તેમનું માનસ હતું અને સતત વિકસતી જતી તેમની બહેર પ્રવૃત્તિ હતી. સોલિસિટરના ધંધામાં સ્થિરપ્રતિષ્ઠિત થવા બાદ તેમની દૃષ્ટિ મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન તરફ વળી. તેમાં તેઓ ૧૯૨૮ ની સાલમાં પહેલીવાર ચુંટાયા, મુંબઈની કોર્પોરેશનને દૂરીછવાઈ મળીને ૧૫ વર્ષની તેમણે સેવા આપી. બીજા વિશ્વયુદ્ધના કાળ દરમિયાન જ્યારે બીજા રાષ્ટ્રસેવકો જેલમાં હતા ત્યારે મ્યુનિસિપલ કૉંગ્રેસ પક્ષના નેતા તરીકે ત્રણ વર્ષ સુધી તેમણે કાર્ય કરેલું. શરૂઆતના જીવનમાં રાજકારણમાં તેઓ આંધો રસ લેતા અને પોતાના બચત સમયનો મોટા ભાગે કોમી પ્રવૃત્તિઓને લાભ આપતા, પણ દેશમાં ઉઠતા ઉઘ્ર રાજકીય આંદોલનોથી તેમની જેવો સેવાનિષ્ઠ આત્મા કેમ મુક્ત રહી શકે ? પરિણામે ૧૯૩૦-૩૨ ની લડત દરમિયાન તેમના ભાગે બે વર્ષનો જેલવાસ આવ્યો જે તેમણે સહર્ષ સ્વીકારી લીધો. મુંબઈની પ્રાન્તિક કૉંગ્રેસ કમીટીમાં પણ તેઓ અવારનવાર ચુંટાતા રહ્યા. આ રીતે બીનકોમી એવા અનેક કાર્યક્ષેત્રો તરફ તેઓ આકર્ષાતા રહ્યા.

આ તો આપણે તેમના જીવનના કર્મયોગની કેટલીક બાબતો ચર્ચી, પણ જેવો ઉજ્જવળ તેમનો કર્મયોગ હતો તેવો જ ઉજ્જવળ તેમનો જ્ઞાનયોગ હતો. તેમનું વાંચનક્ષેત્ર અતિ વિશાળ હતું અને તેમાં પણ જૈન સાહિત્ય તેમના ઊંડા અવગાહનનો વિષય હતો. સાહિત્યવાંચનનો, અને તેટલા સામાયિક પત્રો જોતા રહેવાનો, તેમને નાનપણથી ખૂબ શોખ હતો. સાથે સાથે લેખનપ્રવૃત્તિ તરફ તેઓ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં હતા ત્યારથી વળેલા. ભાવનગરમાં મારા પિતાએ બહુ નાની ઉંમરમાં સ્થાપેલી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા આજે પણ વિદ્યમાન છે અને તે સભા તરફથી આજથી લગભગ ૬૭ વર્ષ પહેલાં શરૂ કરવામાં આવેલ 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' નામનું માસિક આજે પણ ચાલે છે. આ માસિકમાં તેમણે લખવું શરૂ કરેલું. ત્યારબાદ તેમનાં લખેલાં પુસ્તકો ઉત્તરોત્તર પ્રગટ થવા લાગ્યાં. કેટલાંય વર્ષોથી તેઓ હંમેશા સામાયિક કરતા હતા. આ સામાયિકનો સમય મોટા ભાગે તેઓ લખવામાં પસાર કરતા હતા. આજે તેમનું લખેલું જે બહોળું સાહિત્ય આપણી

આંખ સામે પડ્યું છે તે તેમના નિત્ય સામાયિકનું જ સંચિત કૃણ આપે છે. તેમનાં લખાણોનો મોટો ભાગ જાણીતા જૈનાચાર્યોની વિશિષ્ટ કૃતિઓના સવિસ્તર વિવેચનોમાં રોક્ષયલો છે. અધ્યાત્મ અને વૈરાગ્યપ્રવૃત્ત સાહિત્ય તરફ તેઓ મૂળથી જ ઠંગેલા હતા. એટલે વિવેચનો માટે પસંદગી પણ તેઓ આ ઢબના સાહિત્યની જ કરતા. સૌથી પ્રથમ શ્રી મુનિમુન્દરસુરિએ રચેલ ‘અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ’ ઉપરનું તેમનું વિવેચન સન ૧૯૦૬ માં પ્રગટ થયું અને એ અત્યંત લોકપ્રિય બન્યું. ત્યાર પછી ‘આનંદધન પથરત્નાવલિ’નો પહેલો ભાગ બહાર પડ્યો. આ દળદાર ગ્રંથમાં શ્રી આનંદધનજીના પચાસ પદોનું સવિસ્તર વિવેચન કરવામાં આનું છે. જૈન મુનિ સિદ્ધર્થિગણિએ રચેલ ઉપમિતિસંવચ્ચ કથા સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યનો એક સત્ય ગ્રંથ છે. તેનો આધત્મ અનુવાદ પણ ભાગમાં તેમણે બહાર પાડ્યો. તેમાંનાં એક ભાગમાં સિદ્ધર્થિના જીવન અને સાહિત્યની અતિ વિસ્તૃત અને ઐતિહાસિક સમાલોચના કરવામાં આવી છે. શાન્તસુધારણ નામના વૈરાગ્યરસપ્રધાન ગેય મહાકાવ્યનું તેણે ઉદ્ભાસભરું વિવેચન પ્રગટ કર્યું. ડૉ. ભુલ્લે લખેલા શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનચરિત્રનો તેમણે અનુવાદ કર્યો. આ ઉપરાંત જૈન દૃષ્ટિએ યોગ, નવયુગનો જૈન, ચણોધર ચરિત્ર, મોતીશા ચેહનું ચરિત્ર, બહોત ગર્ધ યોડી રહી-આવાં તેમણે લખેલાં અનેક નાના મોટાં પુસ્તકો આજ સુધીમાં પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે. ૧૯૪૮ ના આગસ્ટ માસ દરમિયાન તેમની ઉપર માંદગીનો મોટો હુમલો આવ્યો અને તેમાંથી ઉતર્યા તો ખરા, પણ એ માંદગીએ તેમનાં સર્વ ગાત્રે શિથિલ કરી નાંખ્યાં અને બહારની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવાની તાકાત તેઓ ગુમાવી ગયા. પરિણામે ધંધાદારી તેમ જ જાહેરજીવન ઉભયમાંથી તેમણે નિવૃત્તિ સ્વીકારી લીધી, પણ તેમની લેખનપ્રવૃત્તિ તો જીવનના અંત ભાગ સુધી અખંડ ચાલુ જ રહી. ત્યારથી અવસાન સુધીના અઢી વર્ષના ગાળા દરમિયાન ‘પ્રશ્નમ-રતિ’ નામના જાણીતા ધર્મગ્રંથ ઉપર તેમણે સવિસ્તર વિવેચન લખ્યું. શ્રી આનંદધનના બાકીના પદો અને ચોવીથી ઉપર આનંદધન પથરત્નાવલિના ધોરણે વિવેચન લખી આનંદધનને લગતું પોતાનું કાર્ય પૂરું કર્યું. છેલ્લા છ આઠ મહીના પહેલાં મહાવીરસ્થામીનું સવિસ્તર ચરિત્ર લખવાની તેમણે યોજના વિચારી. આ યોજના સુજળ તેમની દૃષ્ટિ મહાવીરસ્થામી વિષે જે કાંઈ જાણ્યો, સ્તવનો, જાજનો રચાયાં હોય તે સર્વને એક ગ્રંથાવલિ-માં સંગ્રહિત કરવાની હતી. આ ગ્રંથાવલિની યોજનાને તેમણે પચ્ચીસ ભાગમાં વહેંચી નાંખી હતી. તેમાંથી મહાવીરસ્થામીના પૂર્વજને લગતા પહેલાં વિભાગ તેમણે પૂરા કર્યો હતો અને બીજો વિભાગ અવસાન પૂર્વે થોડા સમય પહેલાં શરૂ કર્યો હતો. આમ તેમનું અગ્રગટ સાહિત્ય શોકકાળમાં પડેલું છે અને પ્રગટ થયેલ સાહિત્યમાંના પણ ઘણા ખરા ગ્રંથો આજે ઉપલબ્ધ નથી.

તેમના લેખન સાહિત્યનો સમગ્રપણે વિચાર કરતાં માત્રમ પડે છે કે તેઓ આમ જનતાના માનવી હતા અને તેમની આંખ સામે પણ એણે લલેલો અને કમસમજણવાળી

ભદ્ર જનતા હતી. તેમને ધર્મમાર્ગે, અધ્યાત્મના પંથે, વૈરાગ્યના રસ્તે વાળવાની તેમના દિલમાં ઊંડી તમન્ના હતી. પરિણામે એકની એક વાત ફરી ફરીને કહેતાં, એક જ તરવને વિગ્ન સિગ્ન સ્વરૂપમાં રજૂ કરતાં તેઓ કદિ થાકતા નહોતા. ધર્મકથામાં પુનરુક્તિ એ દોષ નથી એમ તેઓ માનતા. સામાન્ય જનતા ટૂંકામાં ન જ સમજે એવો તેમનો અનુભવ હતો. પરિણામે તેમની લેખનશૈલિ સાદી, સરલ, જાતજાતના દુચક્રાઓથી ભરેલી અને પ્રસ્તુત વિષયને સાધારણ રીતે વિસ્તારથી આગેજવા તરફ સદા ઢળતી રહેતી. જેને ધર્મ-સાહિત્ય સાથે કયો સંબંધ નહિ એવા-યુરોપનાં સંસ્મરણો, વ્યવહારકૌશલ્ય, વ્યાપાર-કૌશલ્ય, સાધ્યને માર્ગે જેવાં પુસ્તકો પણ તેમણે લખ્યાં છે, પણ પ્રમાણમાં તે ઘડું જુજ.

આમ જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ-બંને દિશાએ અનેક પ્રવૃત્તિઓથી ખીચાખીચ ભરેલું, સેવામાર્ગે વિચરતા સૌ કોઈને અનુકરણયોગ્ય, વ્યવહાર અને આદર્શનો સુન્દર સમન્વય રજૂ કરતું લાંબું જીવન વટાવીને તેઓ આજે અન્ય લોક પ્રતિ સીધાન્યા છે અને ચિર-સ્મરણીય સુવાસ મૂકતા ગયા છે. સામાન્ય સંયોગોમાંથી એકસરખી ધર્મનિષ્ઠાપૂર્વક આગળ વધતે વધતે એક માનવી જીવનના અન્તે સંચિત સેવાકાર્યોનો કેવડો મોટો સરવાળો મૂકી જઈ શકે છે તેનો શ્રી. મોતીચંદલાઈના જીવન ઉપર નજર નાંખતાં ખ્યાલ આવે છે અને તેમાંથી આપણને અનેક પ્રેરણાઓ મળે છે.

તેમના શુણ્ણોનો વિચાર કરીએ છીએ તો સૌથી મોટો શુણ્ણ તેમનો અપ્રતિમ આશાવાદ આપણી આંખ સામે તરી આવે છે. તેમનો આશાવાદ અતિરેક તરફ તો નથી ઢળી જતો એમ મને ઘણીવાર પ્રશ્ન થતો, પણ તેમના સર્વ પુરુષાર્થનું ઉગમસ્થાન તેમનો એ અસાધારણ આશાવાદ જ હતો એમાં કોઈ શક જ નથી. જ્યારે કોઈ પણ પ્રસંગ કે પરિસ્થિતિને અંગે અન્ય સર્વ અત્યન્ત નિરાશ થાની બેઠા હોય ત્યારે તેમની નજર તેમાંથી પણ કોઈ નાતું સરખું આશાપ્રેરક કિરણ પાડતી અને પોતાનું નાવ પૂરા ઉત્સાહપૂર્વક તેઓ હંકારી મૂકતા. બીજા જ્યારે પ્રતિકૂળ સંયોગોનો જ સરવાળો કર્યા કરે ત્યારે તેઓ અનુકૂળ સંયોગો ઉપર જ ખૂબ ભાર મૂકે અને જે છે તેમાં પૂરો આનંદ, ઉલ્લાસ અનુભવે અને તેમાંથી આગળ ને આગળ ચાલતા રહેવાની પ્રેરણા મેળવે. તેમનો બીજો એક વિશિષ્ટ શુણ્ણ તેમની પ્રકૃતિને વરેલું ઉમદા પ્રકારનું સૌહાર્દ હતું. મરતાને પણ મર ન કહેવું એ તેમનો સ્વભાવ હતો. નાના મોટા સૌ કોઈને દિલના ઉમળકાથી જોલાવે, કોઈનું પણ કામ કરી છૂટવામાં આનંદ માને, સમાજહિતકારી સર્વ કોઈ પ્રવૃત્તિઓ વિષે હાર્દિક સહાનુભૂતિ ધરાવે, અને જ્યાં જેટલો પોતાનો હાથ લાંબો શકાય ત્યાં તેટલો લાંબાવવામાં જરા પણ પાછી પાની ન કરે. જૈન ધર્મ પ્રત્યે અપ્રતિમ અનુરાગ તથા શ્રદ્ધા હોવા છતાં અન્ય ધર્મ કે સંપ્રદાય પ્રત્યે લેશ પણ અનાદર ન ચિન્તવે-આ તેમનામાં રહેલાં અખૂટ સૌહાર્દનાં જ વ્યક્ત સ્વરૂપો હતાં. આગનતુક મિત્રો, સ્વજનો, સ્નેહીઓ તેમ જ સહધર્મીઓનું આતિથ્ય કરવામાં તેમની ઉદારતાને કોઈ સીમા નહોતી. ત્રીજું અવિરત પરિશ્રમ

પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

સંવત્ ૧૯૫૭ ની સાલમાં મરઝીએ શહેર ભાવનગરમાં પ્રથમ દેખાવ દીધો તે પ્રસંગે લાંબી ચાર માઇલ દૂર અકવાડા ગામમાં કુટુંબ સાથે રહેવાનો પ્રસંગ યથો. તે પ્રસંગે મુરબ્બી કુંવરજી આણંદજી અને અમરચંદ ઘેલાભાઈએ આ અધ્યાત્મકદ્વંદુમ ગ્રંથ પર વિરતારથી વિવેચન લખવાની આવશ્યકતા બતાવી, તેમ જ ઉપમિતિલવપ્રપંચ ગ્રંથનું સરલ ગુજરાતી અવતરણ કરવાની જરૂરિયાત બતાવી. આ બન્ને ગ્રંથમાં મારો અસ્પ્ર પ્રવેશ હોવાથી તે જોવાની ઇચ્છા થઈ. અકવાડામાં રહી આ અધ્યાત્મકદ્વંદુમ ગ્રંથ ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયો અને તે ગ્રંથ પર બહુ પ્રેમ થયો. ભાર પછી ઉપયુક્ત બન્ને વડિલોની પ્રેરણા અને આગ્રાથી તે ગ્રંથ બીજી વાર વાંચી ટૂંકી નોંધ કરી, દરેક શ્લોકનાં મથાળાં બાંધ્યાં અને તેના છંદનો નિર્ણય કર્યો. ત્રીજી વાર ટૂંકી નોંધ લખી અને ચોથી વાર વિશેષ વિવેચન કર્યું. પાંચમી વખત જે આકારમાં આ ગ્રંથ છપાયો છે તે આકારમાં વિવેચન લખ્યું. આ સર્વ કાર્યમાં લગભગ છ વરસ થયાં, કારણ કે પરીક્ષાની વચ્ચેનાં અંતરોમાં જ આ કાર્ય બની શકતું હતું. આ ઉપરાંત લખેલ લેખો વારંવાર વાંચી જેટલું બની શકે તેટલું તેને સ્પષ્ટ અને જમાનાને ઉપયોગી બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ યત્ન યોગ્ય રીતે અને યોગ્ય વખતે થયો છે કે નહિ તે વિચારવાનું કામ લેખકનું નથી.

દેશ અને સંયોગો હાલ જૂદા પ્રકારના વર્તે છે. આ કાળમાં અધ્યાત્મ અથવા ધર્મનાં ગીત ગાવાં એ અપ્રસ્તુત જણાય તેવી રિતિ છે અને તેથી આ કાળમાં વૈરાગ્યની-અધ્યાત્મના વિષયની જરૂરિયાત છે કે નહિ અને છ તો કેવા પ્રકારની અને કયા કારણોથી છે એ વિષય પર ઉપોદ્ધાતમાં એક ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ છે. હકીકત એવી છે કે ચોક્કસ સંયોગોને લીધે હાલ આત્મિક વિચારણાને જલાંજલિ દેવામાં આવી છે અને તેથી બનવાભેગ છે કે તમ લોક પર પહેલાં જલમ્બિંદુની પેઠે આ ગ્રંથની અસર કાણુવારમાં બીડી જાય. આ રિતિ સુધારવાની બહુ જ જરૂર છે. આપણો હિસાબ આ ભવમાં જ પૂર્ણ થઈ જતો હોય તો જ આવી રિતિ ચલાવી શકાય. ઐહિક સુખસાધનો, મોજ-મજા અને ઈર્ષ્યતુષિતા વિષયો પર જમાનાના અમણી નેતાઓનું લક્ષ્ય છે. આ ભવસંબંધનો બ્વવહાર મૂકી દેવો એવો સર્વંથા ઉપદેશ કરવામાં આવે તો અત્ર તદ્દન અવ્યવસ્થા થઈ જાય અને તે એવી થાય કે એ અવ્યવસ્થાને લીધે જ પારલૌકિક હિત પણ સાધ્ય થઈ શકે નહિ. પરંતુ અમણીઓનું કર્તવ્ય એ જણાય છે કે પારલૌકિક હિતને હાનિ ન પહોંચે તે અર્થે સાધ્ય લક્ષ્યમાં રાખી બ્યાવહારિક કાર્યોમાં જરૂર પડે તે પ્રમાણે જોડાવું. પ્રાકૃત સંપ્રદાય માટે આટલી સામાન્ય હદ સુધીની બ્યવસ્થા પણ હાલ તુરત પૂરતી ગણવામાં આવે તો અચુકત નથી, પણ ઇકંત, વૈરાગ્યક વાદ બો મોર્રય ખાઓ, પીઓ અને હાલે ઉડાવો એ એપીક્યુરિયન વિચાર તો અધ્યાત્મ બળનો વજીથી ધાત કરનાર છે. દેશના દુર્દૈવથી હાલનો વિચારપ્રવાહ વિચિત્ર વહે છે, છતાં વસ્તુરિતિ થી છે અને શી હોવી જોઈએ એ બતાવવાની દરજ વિચારશીલ મનુષ્યને માથે ચૂકવામાં આવી છે. વિરુદ્ધ ટીકા થવાના ભોગે પણ આ પ્રસંગ તેણે વહોરી લેવો યુક્ત છે એમ મને લાગે છે.

અધ્યાત્મ ગ્રંથના વિષયો બહુ શુષ્ક હોય છે. તેમાં પ્રેમ કે વીરસની વાત આવતી નથી, મનો-વિકારને તુંમ કરે એવી મથાલાવાળી કથાઓ આવતી નથી, મશકરી કરી આનંદ ઉપજાવે એવા વિદુ-પદો તેમાં આવતા નથી, ગાયન કરી તુંમ કરે એવી સુંદરીઓ તેમાં દેખાવ આવતી નથી, ભયંકર લડાઈ કરી વીરસને નખૂનો બતાવે એવા ક્ષત્રિયો તેમાં આવતા નથી. તેમાં તો કોઈ પર દેખ ન કરનાર શાંત રસની સ્થાપના અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હોય છે, એ વિષયને અને આકારમાં ચૂકવામાં

આખો દોષ છે, એના પ્રસંગને લઇને એને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો, સાધનો, રસ્તાઓ અને કૃત્યો બતાવવામાં આવી દોષ છે. એ રસની વિરુદ્ધના રસોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું હોયું નથી, પણ એ વિરુદ્ધ રસોનો આ રસ સાથે શો સંબંધ છે તે બતાવવામાં આવ્યું દોષ છે. આવા કારણોને લીધે દુનિયાના રસિયા જીવેને યાત રસનું પાન બદલ પસંદ ન આવે એ ખરું છે, પણ એ કાનું એવંધ છે અને ભવબાધિનો નાશ કરવા માટે ખાસ જરૂરનું છે એમ તેના નિદાન કરનારાઓ કહે છે અને કહી મયા છે. આ પ્રમાણે શુદ્ધ અને કટુ લાભનું બીજું આપવાની જરૂરિયાત બ્યારે અનુભવી જ્ઞાનીઓ કહી મયા છે સારે તેનો વિચાર કરી અનુકરણ કરવું એ ખાસ કર્તવ્ય માનવામાં આવ્યું છે, નવીન કૃતિ કરવા માટે ભેદતા અનુભવ, ભાષા પર કાબૂ અને પ્રતિભાનો અભાવ અથવા અધ્યક્ષતાવ દોષ તે જૂની કૃતિઓનું મૂળ સ્વરૂપ ભળતી રાખી તેને નવીન આકારમાં મૂકવી એથી બે પ્રકારનો લાભ થાય છે એમ મારું માનવું છે. એક તો નવીન કૃતિ તરફ લોકોની આકર્ષિત રહે છે તેનો સંભવ રહે નહિ અને બીજું મદાન કોતનો આશય લઈ છૂટથી પણ દહમાં રહીને વિચારો બતાવી શકાય. આવા દેવુથી પ્રેરાઈ અધ્યાત્મ વિષય પર સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખવાને બદલે પ્રસ્તુત ગ્રંથ ઉપર જ પુષ્કળ વિવેચન કર્યું છે. આ વિવેચન કરવામાં શ્રી મનવિજય ગણિની દીકા વારંવાર દષ્ટિ સમીપ રાખી છે અને વિવેચનમાં ઘણી જગ્યાએ તેઓની શકાદત પણ લખી છે. આ પ્રમાણે કરવા ઉપરાંત અસારસુધી પંચાયથા ગ્રંથોમાંથી ક્ષેપિતો (ટાંચલો) અને અવતરણો પણ પ્રસંગોપાત મૂક્યાં છે. આ જમાનાને ઉપયોગી થાય તેવી રીતે સરળ ગ્રંથરસીમાં વિવેચન કરવાનું ખાસ ધ્યાનમાં રાખ્યું છે. પારિભાષિક શબ્દો પર વિરતાદથી અને ટૂંકામાં છે તેવી રીતે નોંધે પણ આપવા યત્ન કર્યો છે. દરેક શ્લોકનો વિષય સામાન્ય રીતે શો છે તે સમજાય તેટલા માટે તેના પર મથાણું વિચાર કરીને લખેલ છે અને મૂળ ગ્રંથકર્તાનો આશય કાંઈપણ રીતે ભંગ ન થાય તે ખાસ લક્ષમાં રાખવા યત્ન કર્યો છે. વિવેચન આ નિષ્કમ પર કરવામાં આવ્યું છે. આ અગત્યના વિષયમાં દર્શાવેલ બહુ આશ્ચર્ય છે, પણ ઘણીખરી જગ્યાએ નામ આપીને જ સ્તોત્ર પકડવો પડ્યો છે. દરેક દર્શાવેલી કથાઓ લખવામાં આવે તો ગ્રંથની શુદ્ધતા સદી નય એ ખરી વાત છે, પણ ગ્રંથગૌરવ એટલું જ નહીં યથા જ તે વાંચવાની રુચિ ગ્રંથનું દે જોતાં જ અદ્ય યથા જય, એ ભાષી ખાસ યુદ્ધી કાઢેલાં દર્શાવેલી જ કથાઓ લખવામાં આવી છે. જેને કથાઓ વાંચવાની રુચિ હોય તેમને કથાનુચોગના ગ્રંથો ગણી શકે તેમ છે તેથી અન સંલેપ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં પણ ગ્રંથગૌરવ હાવા કરતાં બહુ યથા ગયું છે, આ સંબંધમાં ખાસ કારણ જણાશે તો બીજી આરતિ બે ભાગમાં વહેંચી નાખી સુવારો કરવામાં આવશે. કોઈને ગ્રંથ એકલો જ વાંચવો હોય તો તેઓએ મૂળ શ્લોક અને તેની નીચે લખેલ અક્ષરાર્થ વાંચવો અને વિવેચન મૂકી દેવું. એથી ગ્રંથકર્તાના વિચારો સ્તીષા માલુમ પડી આવશે. પાઠ કરી જવા માટે એકલા મૂળ શ્લોકો અને અક્ષરાર્થ જુદા નાના કદમાં છપાવવાની આવશ્યકતા પર ભવિષ્યમાં વિચાર કરવામાં આવશે. આ ગ્રંથના દરેક અધિકારની પછવાડે તેના પર પ્રકાશ પાડવા અને અધિકારનો આશય એક સાથે મદ્દલ કરવા અતિમ રહસ્ય આપવામાં આવ્યું છે જેનો ઉપયોગિતા તે વાંચનારો સમજશે, પણ તે છૂટા છૂટા વખતે વાંચેલા વિચારોને એકત્ર કરવાના આશયથી લખાયું છે એમ અન સ્પષ્ટ કરવું પ્રાસંગિક ગણાશે.

વેરાજવેલો વિષય, તેની જરૂરિયાત, તેનું અતિમ સાધ્ય, અધ્યાત્મ શબ્દનો અર્થ, તેના વિષયો, આ ગ્રંથની ભાષા, શૈલી, વિષયો, વિભાગો, ગ્રંથકર્તાનું ચરિત્ર, તેમના રચેલા અન્ય ગ્રંથો, તેમના સમય, તેમના વખતની લોકમાનસ, તેમના સમયમાં જેન શાસનની રિતિ વિગેરે વિષય ઉપોદ્ધાતમાં લખ્યાં છે તે પર ખાસ ધ્યાન વેંચવાની જરૂર લાગે છે. એ સર્વ બાળતો આખા ગ્રંથને સમજવાની કૃત્તી પૂરી પાડે છે અને પ્રથમ તેનું બહુ સારી રીતે મનન કરી જવાથી ગ્રંથમાં પ્રવેશ જાહેદી યશે એમ લાગે છે. તેથી તે સાદ્યત વાંચી તેનું મનન કરવાની ખાસ ભલામણ છે

આમુખ(Opening)માં રસનું સ્વરૂપ, તેના સ્થાથી ભાવો, તેનાં ત્રિભાવો, શાંત રસની વ્યાખ્યા, તેનું રસવ, મગ્નતે તેને રસ તરીકે સ્વીકારવા પાડેલી ના, તેની દલીલનું સ્વરૂપ અને તે પર અવલોકન, જગન્નાથ પંડિતના રસગંગાધરમાં આ સંબંધમાં પડેલો અભિપ્રાય અને છેવટે કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ દેવમંદ્યાચાર્યે સ્વરચિત કાવ્યાનુશાસન ગ્રંથમાં રસસ્વરૂપ અને લક્ષ્યનિરૂપણ પ્રસંગે સર્વ દલીલોનો કરલો પરિષ્કાર અને તે જ વિષય પર સાહિત્યના ખીમ વિદ્વાનોએ ખતાવેલા વિચારો પર ખાસ લેખ લખતા વિચાર હતો, પણ ફેટલાક સંજોગોને લીધે તે બની શક્યું નથી. થોડા વખતમાં તે લેખ તૈયાર થઈ શકે તેમ ન હોવાથી હાલ તો તે વગર જ ગ્રંથ બહાર પાડ્યો છે. આગળ ઉપર તે સંબંધી કાંઈ લખવા ઇચ્છા રહે છે. એને માટે સાહિત્યશાસ્ત્રનો ખારીડીથી અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે તેટલો સમય પરીક્ષા વિગેરે વ્યવસાયને લીધે મળી શક્યો નથી, તેથી જ ગ્રંથની આદિમાં પૃષ્ઠ ખીમ પર અણુવેલ લેખ લખી શકાયો નથી તે માટે વાંચનાર ક્ષમા કરશે આ વિષય તદ્દન પારિભાષિક છે અને સાહિત્યના ખાસ શોખીનને જ આનંદ આપે તેવા છે તેથી ધણીખરા વાંચનારાઓને તેની ગેરહાજરીથી નુકસાન જવાનો સંભવ નથી.

આ ગ્રંથનું વિવેચન કરતાં ધણી વખત એમ લાગતું હતું કે આવા અગત્યના વિષયમાં સંસારના મોહમાં પડેલા અને મગ્ન થયેલા મારા જેવા પ્રાણીને કાંઈ પણ લખવાનો અધિકાર નથી, છતાં જે જે ઉત્તમ સ્ફુરણ થાય તે ખતાવવી એમાં દોષ નથી અને શાસ્ત્રના સંપ્રદાયને અનુસરી આવા લેખ લખવામાં આવે તો કાંઈ કાંઈ પ્રાણીને પણ લાભ થવાનો સંભવ છે એમ સમજીને આ ગ્રંથમાં કહેલાં વિવેચનને પ્રસિક્ષિમાં મૂકવા હું લલચાયો છું. એમાં કદાચ સાહસ જણાય તો તે એટલું છે કે— મહત્વત્વાગ, કષાયત્વાગ, ચિત્તદમન જેવા અગત્યના વિષયમાં લેખ લખનારમાં તેમાંનું કાંઈ ન હોય તો વાંચનારના મન પર તેના લેખની અસર બહુ બોહી થાય છે. આ સાહસ ખેડવાનું પ્રયોજન એટલું જ છે કે કાર્યક્રમ હમેશાં પ્રથમ વિચારથી જ શરૂ થાય છે, માટે બને ત્યાં સુધી વિચારો તો ઉચ્ચ જ કરવા, તે વિચારો પૈકી બની શકે તેટલા અમલમાં મૂકવા અને ન બને તેને અમલમાં મૂકવા દૃઢ ઇચ્છા રાખ્યા કરવી. આ હેતુથી વાંચનારાઓ પ્રત્યે ખાસ વિનંતિ છે કે જ્યાં જ્યાં સુદૂર વિચાર મળ્યા કે વિવેચનમાં જણાય ત્યાં ત્યાં તે શ્રી મુનિસુવરસુરિ મહારાજના છે એમ સમજવું. આ હકીકત વાસ્તવિક પણ છે, કારણ કે ગમે તેટલો પ્રયાસ કર્યા છતાં પણ જે સ્ફુરણ અને શક્તિથી સુરિમહારાજે આ ગ્રંથ લખ્યો છે તેનું પૂરતું રેકૉર્ડન કરવું મુશ્કેલ જ છે. આવા વિષયમાં ત્યાગવૈરાગ્યવાળા મુશુક્લ્યો બહુ સારી રીતે પ્રવેશ કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. અત્ર તો માત્ર કિંચિત્ વ્યુત્પ્રવેશ થઈ શક્યો છે અને તેમાં પણ સાંસારિક અનેક પ્રત્યવાયો નડેલાં હોવાથી રખડના થયેલ હોવાનો પણ પૂરતો સંભવ છે.

ખાસ કરીને યતિશિક્ષા અધિકારના સંબંધમાં લખતી વખત વારંવાર લાગતું હતું કે તે વિષય પર વિવેચન કરવાનો આવકનો અધિકાર નથી. સુરિમહારાજે બહુ વિચાર કરી પોતાના સમયમાં જણાયતી અને આગળ આવતા (ભાવી) પડતા કાળમાં સંભવતી શિયલતા પર વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વિષયને પોદ્ગલિક સુખમાં આસક્ત અને સાધુવર્ગનો બહારનો પ્રાણી કેવી રીતે પૂરતો ખીલવી શકે ? ન જ ખીલવી શકે. તેથી એ વિષય મુનિમહારાજ પાસે ખાસ આંકિત કરાવવો યોગ્ય લાગ્યો. મુનિ-મહારાજશ્રી આનંદસાગરજી પંચાસ સંવત ૧૯૬૩ નું ચાતુર્માસ લાવનશરમાં રચિત થયા તે પ્રસંગેનો લાભ મને મળ્યો અને તેઓ પાસે બેસી તે અધિકાર અને તેનું વિવેચન તેઓથી પાસે અંક કરાવ્યું. તેઓ પોતે તો બહુ ઉત્તમ સ્વતંત્ર લેખ લખી શકે, પણ સાધુધર્મ ઉપર કંટાળો ન આવે અને સાધુઓને પણ બોધદાયક થઈ પડે એવું વિવેચન તૈયાર કરવાની ખારી ઉમેદ હતી તેમાં રખડના થતી હોય તે દૂર કરવા તેઓશ્રીએ માથે લઈ મારા ઉપર અને આ ગ્રંથનો વાંચનથી લાભ લેવા ઇચ્છનાર બધાઓ ઉપર ઉપકાર કર્યો છે તેની આ રચણે ખાસ નોંધ લેવાની ખારી ફરજ સમજું છું.

અનુક્રમણિકા

વિષય

પૃષ્ઠ

પ્રથમાધિકાર-સમતા	૧૨ થી ૬૭
દ્વિતીય અધિકાર-શ્રીમત્ત્વમોચન	૬૮ થી ૭૬
તૃતીય અધિકાર-અપત્યમત્ત્વમોચન	૭૭ થી ૮૦
ચતુર્થ અધિકાર-ધનમત્ત્વમોચન	૮૧ થી ૯૨
પંચમ અધિકાર-દેહમત્ત્વમોચન	૯૩ થી ૧૦૨
ષષ્ઠ અધિકાર-વિષયપ્રમાદત્યાગ	૧૦૩ થી ૧૧૩
સપ્તમ અધિકાર-કષાયત્યાગ....	૧૧૪ થી ૧૪૯
અષ્ટમ અધિકાર-શાસ્ત્રાભ્યાસ	૧૫૦ થી ૧૬૭
નવમ અધિકાર-મનોનિમિત્ત....	૧૬૮ થી ૧૮૯
દશમ અધિકાર-વૈરાગ્યોપદેશ	૧૯૦ થી ૨૨૮
એકાદશ અધિકાર-ધર્મશુદ્ધિ	૨૨૯ થી ૨૪૬
દ્વાદશ અધિકાર-શુદ્ધશુદ્ધિ	૨૪૭ થી ૨૭૦
ત્રયોદશ અધિકાર-ચત્તિશિક્ષા	૨૭૧ થી ૩૩૨
ચતુર્દશ અધિકાર-મિથ્યાત્વાદિ નિરોધ	૩૩૩ થી ૩૫૬
પંચદશ અધિકાર-શુભવૃત્તિ	૩૬૦ થી ૩૭૨
ષોડશ અધિકાર-સામ્યસર્વસ્વ	૩૭૩ થી ૪૮૩
સુનિરાશશ્રી રંગવિજયજીકૃત શ્લોક	૩૮૪ થી ૪૦૮

ઉપોદ્ધાત.

દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને ધર્મકથાનુયોગ-આ ચાર વિભાગમાં ધર્મશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે. આ ચાર અનુયોગો પૈકી ધર્મકથાનુયોગ બહુ સરળ રીતે ઉપદેશ ચાર પ્રકારના આપી ખસુસ કરીને બાળજીવોની કલ્પનાશક્તિ પર જખરજસ્ત અસર કરે છે અને અનુયોગો. તેની અસરથી ચરણકરણાનુયોગવડે થતી ક્રિયાની શક્તિ પ્રમાણે જીવનને તદ્દકારે સફળ કરે છે; પણ હેતુભાસોવાળી યુક્તિઓ અથવા કુયુક્તિઓ અવજીગોચર થતાં તેમ જ આત્માનું અસ્તિત્વ, પૃથ્વીનું અનાદિત્વ અને વ્યક્તિગત સૃષ્ટિકર્તાત્વનિરાસ વિગેરે પ્રશ્નોનો પ્રસંગ પડતાં તે ગુન્નવાઇ જાય છે, ક્ષયડી જાય છે અને ધણીવાર કેંદ્રમાંથી સરી જાય છે. તે વખતે ચરણકરણાનુયોગ જેનો વિષય ક્રિયાકાંક પરવે છે, જેનો અભ્યાસ દ્રવ્યાનુયોગ કે કથાનુયોગના અભ્યાસીને યુસ્ત કરવામાં સહાયકૂત થઇ શકે છે, તેની આવશ્યકતા બહુ ઓછી રહે છે. નવીન અભ્યાસ શરૂ કરનારને ચરણકરણાનુયોગનો વિષય બહુ ઉપયોગી નથી. ગણિતાનુયોગનો વિષય જહુ કડીન અને શુષ્ક છે. જેને એ વિષય પર સ્વાભાવિક પ્રીતિ હોય તેને તે બહુ આનંદ આપે છે અને ચોક્કસ બનાવે છે, પણ આ વિષય કાઇ દિવસે સીધી રીતે સર્વથા લોકપ્રિય થયો નથી અને થવાનો નથી.

દ્રવ્યાનુયોગના વિષયની હકીકત આથી તદ્દન જુદી છે. એ વિષય બહુ જ ઉપયોગી છે અને તેના અનેક વિભાગો છે. જુદિબળને મજબૂત કરનાર અને તેમાંથી જ જન્મનાર આ દ્રવ્યાનુયોગ. વિષય ઉપર શાસ્ત્રની મહત્તા, ગંભીરતા, ઉદારતા અને મહનતાનો આધાર રહે છે. માનસિક શક્તિઓ પૈકી કલ્પનાશક્તિને પોષણ આપી માર્ગ કરનાર તો બાળજીવો ઉપર જ અસર ઉપજવી શકે છે, પણ તક-જુદિ-પ્રગા ઉપર અસર કરી કાર્ય કરનાર કદાચ થોડો. વખન અદર્શી કે અધિકારી કલેહ પામે, પરંતુ પરિણામે તો તેનો જ સંપૂર્ણ વિજય થાય. આ હકીકત સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે બાળજીવોનો વર્ગ બીનજગતચેદ્વાનો બનેલો હોય છે અને તેઓનું ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન કથાઅવજી અને ઇશ્વરસમરણમાં પરિપૂર્ણ થાય છે, જ્યારે જુદિમાનોનું કતબ્ય તત્ત્વજ્ઞાનનાં ગૂઢ રહસ્યો વાંચી-વિચારી સમજી તેનું તાત્પર્ય શોધવા-સમજવામાં સમાયેલું હોય છે. સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે આત્મા મહત્તમ પાયા પર બંધાયલા શાસ્ત્રોનો જ જય થવાનો સંભવ છે. પરંતુ તે કાર્ય તેનો દ્રવ્યાનુયોગ ફરી રિચારિત પર છે, કાણે બતાવ્યો છે, કેવી રીતે બતાવ્યો છે, તેનું અંતિમ સાધ્ય-બિંદુ શું અને તેમાં અરસપરસ કાંઈ પણ વિરોધ છે કે નહિ એ પ્રશ્નો પર લટકે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી કાંઈ પણ ધર્મની મહત્તા સમજવા માટે તેના દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તા સમજવાની જરૂર પડે છે અને તેની કિંમત પણ તેનાથી થાય છે. આ દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તા કેટલી છે તે વિચારવા જેવું છે. કર્મની શક્તિ, તેનાં બંધ, ઉદ્યાદિ યત્નરૂપ, તેના ઉદ્ધવર્તન, સંક્રમણ, અપવર્તનાદિ પ્રકાર, પરમાણુનો સ્વભાવ, નિગોદનું સ્વરૂપ, આત્મદ્રવ્યનું સ્વરૂપ વિગેરે પ્રશ્નો આ અનુયોગમાં ચર્ચાય છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા હોય ત્યારે જ સમક્ષિત થાય અને સમક્ષિત વગરની ક્રિયા તો અંક વગરની શૂન્યો જેવી છે. શ્રદ્ધાને રિચર રાખનાર તત્ત્વજ્ઞાન-તત્ત્વજ્ઞોષ જ છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી કમનસીમ રહેલો પ્રાણી સહજમાં શ્રદ્ધાથી બદ થઇ જાય છે, કારણ કે તેની શ્રદ્ધાનો પાયો જિડિર હોતો નથી, જ્યારે જુદિમાન વિદ્વાનના સંબંધમાં તેમ બની શકતું નથી. અનેક ઉપયોગી વિષયો અર્થવા ઉપરાંત શ્રદ્ધાને રિચર રાખનાર તરીકે દ્રવ્યાનુયોગ જ બહુ ઉપયોગી છે.

દ્રવ્યાનુયોગનો વિષય બહુ વિશાળ છે. તેના પેટા વિભાગમાં અનેક ઉપયોગી વિષયોનો સમાવેશ થાય છે: દરેક ધર્મનો વ્યવસ્થાસર અભ્યાસ, તે સર્વની પરસ્પર સરખામણી, તક, મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર વિગેરે વિષયો તેમ જ વસ્તુસ્વભાવશાસ્ત્ર Metaphysics અને નીતિશાસ્ત્ર Ethicsનો સમાવેશ પણ દ્રવ્યાનુયોગમાં થાય છે. વસ્તુસ્વભાવશાસ્ત્ર એ આપણો ખરેખરો દ્રવ્યાનુયોગ છે. બાહ્યવસ્તુ અને આંતરિક વસ્તુઓનો અસ્પર્શ સંબંધ, એક બીજા પર થતી અસર અને તેઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ દ્રવ્યાનુયોગમાં બતાવવામાં આવેલું હોય છે. એક જીવનો નિગોદમાંથી નીકળીને નિર્દોષિત પ્રાપ્ત કરવા સુધીમાં વિશાસ કેવી રીતે થાય છે, કેવી કેવી ગતિઓમાં કેવા કેવા વેશ ધારણ કરે છે, કેવા કેવા પ્રાણીઓના વિચિત્ર પ્રકારના સંબંધમાં આવે છે અને આ સર્વ વેશ અને સંબંધનું વાસ્તવિક કારણ શું છે, કર્મ અને પુરુષાર્થને પરસ્પર કેવા સંબંધ છે એ વગેરે અનેક દ્રવ્યાનુયોગ બતાવે છે. બ્યવહાર નીતિનો વિષય આ જ અનુયોગમાં આવે છે, આથી માલુમ પડશે કે દ્રવ્યાનુયોગ શબ્દ બહુ વિશાળ છે અને તેમાં અનેક વિષયોનો સમાવેશ થાય છે.

દ્રવ્યાનુયોગના પેટામાં જે વિષયો આપણે જોવા તે પૈકી એક બહુ અગત્યનો વિષય અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો છે. આત્માનમચિક્રત્યેત્યધ્યાત્મમ્ અથવા આત્મનીત્યધ્યાત્મમ્ આત્મા શું છે? કોણ છે? તેનો વિષય કેવો છે? તેનો પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ સાથેનો સંબંધ કેવો છે? ક્યારેનો છે? કેટલા વખત સુધીનો છે? તેનાં સર્ગાં સ્નેહીઓ, મિત્રો અને સંબંધીઓનો યોગ કયા કારણોથી થયો છે અને તે સર્વમાં વસ્તુસ્વરૂપ વ્યવસ્થિત શું છે? કેવું લાગે છે? ખોટું સ્વરૂપ સત્ત્વ જેવું લાગે છે તેનું કારણ શું છે? આત્માની શુદ્ધ દશા કઈ? તેની ક્યારે હતી? ન હોતી તો કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે? તેને મારે કેવા પુરુષાર્થ કરવો પડે? આત્મા અને કર્મનો સંબંધ કેવો છે? કયાં સુધીનો છે? આ સર્વ અધ્યાત્મ ધ્યેયના મુખ્ય અધ્યાત્મના વિષયો છે. એના સમર્થનમાં અનેક પ્રકારની શિક્ષાઓ, સદૃશ્ય મઠજી કરવાનાં પ્રસંગો, સ્થાનો અને કારણો, કર્મખળને દૂર કરવાના ઉપાયો અને વેરાગ્યવાસિત હૃદય કરવાનાં અનેક સાધનો અધ્યાત્મના વિષયમાં ચિતરેલાં હોય છે. બાવનાનું સ્વરૂપ, બપતી પીઠા, પૌદ્ગલિક પદાર્થોની અસ્થિતતા, રાગદેવનું વિચિત્રપણું, કામનું અંધપણું, ક્રોધનું દુર્નિયપણું, ક્રોધનું ક્ષિપ્રપણું, વિષયનું વિરસપણું, પાપસ્થાનકોનું અધોગમનપણું, પ્રેમનું અનિત્યપણું, જીવનનું સ્થિતિપણું વિગેરે અનેક વિષયો અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં બતાવવામાં આવેલાં હોય છે. મનુષ્યની મનોવૃત્તિને બરાબર અંકુશમાં રાખનાર આ અધ્યાત્મ વિષય બહુ જ અગત્યનો છે. દ્રવ્યાનુયોગના અનેક વિષયો પૈકી આપણો પ્રસ્તુત વિષય અધ્યાત્મનો છે, તેથી તે શો છે? તેનાં અધિકારી કોણ છે? તેનાં સક્ષરો કયાં છે? આ જમનામાં આ વિષયની કોઈ પણ રીતે જરૂરીયાત છે કે નહિ? એ બાબતમાં વિચાર કરવો અત્યંત પ્રસૂત છે. આત્મા સંબંધી અને તેને ઉદ્દેશીને જે જ્ઞાન થાય તેને અધ્યાત્મ જ્ઞાન કહેવાય છે.

આત્મા કોણ છે અને કેવો છે એવો પ્રશ્ન સદૃશ ઉત્પન્ન થાય તેવો છે. એ વિષયમાં વિશેષ ઉત્તરવા જતાં અતિ વિસ્તાર થાય, પણ જૈન શાસ્ત્રકાર એના સંબંધમાં શું કહે છે તે બહુ સક્ષેપમાં ધ્યાનમાં લેવું એ આ મંચ સમજાવતું પ્રથમ પગથિયું છે. આપણાં શરીરમાં ગમન કરવાની શક્તિ પગમાં નથી, જોવાની શક્તિ ચક્ષુઓમાં નથી, સંભવાની શક્તિ નાકમાં નથી પણ એક અંતરંગ સત્તા એ સર્વને નિયમમાં ધ. એમ ન હોય તો શું શરીરને પણ પગ, નાક અને ચક્ષુ હોય છે, હતાં તેનો તેને કાંઈ

ઉપયોગ નથી. એ અંતરંગ સત્તાને આત્મા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે પોતે નિર્લેપ અવસ્થાને પામે ત્યારે તો તદ્દન શુદ્ધ છે અને તેના પ્રદેશો નિર્મળ તેમ જ અરૂપી છે, પરંતુ કર્મપુદ્ગલના અનાદિ સંબંધથી તે વિચિત્ર વેશે ધારણ કરે છે અને તેથી તેનું મનુષ્ય, તિર્થંચ, દેવતા અને નારકી વિગેરે નામ આપવામાં આવે છે; કર્મ સંબંધથી જ તે કામક્રોધાદિક કરે છે અને સુખ-દુઃખ સહન કરે છે. તેની સાથે લાગેલાં અને લાગતાં કર્મો તે સર્વ પૌદ્ગલિક જ છે, તેની શક્તિથી આત્માની શક્તિ હજીય છે અને તે સંસારમાં રહ્યો છે. વસ્તુતઃ આત્માનું સ્વરૂપ-લક્ષણ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્ય છે. સર્વ વસ્તુઓને તથાસ્વરૂપે દરેક સમયે જોવી જાણવી અને સ્થિરતા રાખવી, આ આત્માનાં લક્ષણો છે અથવા તે શુદ્ધો અને આત્માનો અભેદ છે. આ શુદ્ધ દશા કર્મને લીધે દેખાઈ ગઈ છે, આગ્રહાદન પામી ગઈ છે, અવરોધ ગઈ છે; જેમ દીવા ફરતે પડેલો કરવાથી તેનો પ્રકાશ ઓખો દેખાય છે, પણ જ્યારે જોઈએ ત્યારે અંદર દીવો તો પ્રકાશિત છે જ, માત્ર આગ્રહાદનો દૂર કરવાની જરૂર છે; તે જ પ્રમાણે આત્માના સંબંધમાં સમજવું. આ આગ્રહાદનો દૂર કરવાનું કર્તવ્ય પ્રત્યેક પ્રાણીનું છે. જ્યારે કર્મો તદ્દન દૂર થાય છે ત્યારે આ આત્માએ મોક્ષ મેળવ્યો કહેવાય છે. એક વખત સર્વ કર્મ સાથેનો સંબંધ છૂટી જાય અને તેનો મોક્ષ થઈ જાય તો પછી આત્માને અત્ર ફરી વાર આવવું પડતું નથી, તેથી મોક્ષનું સુખ અવ્યાગ્રાધ કહેવાય છે. જ્યાંસુધી આ જીવ સંસારમાં છે ત્યાંસુધી તેને ઓ, પુત્ર, ધર, ધરેણાં પર મહત્વભાવ છે અને કામ, ક્રોધાદિક કરે છે—આ સર્વ વિભાવ-દશા છે, પરંતુ કર્મોદ્ધત સ્થિતિને લીધે તે સ્વભાવદશા થઈ પડી છે. પરમ વીરશંકરશ્યા કરવાથી આ જીવ પોતાનો શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રગટ કરી શકે છે. આ મનુષ્યજીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સર્વ કર્મને તદ્દન દૂર કરવાનો અથવા તેમ જાનવું અશક્ય જણાય તો કર્મનો ભાર જેટલો જોને તેટલો ઓછો કરવાનો છે અથવા વધારે ઓછાં શબ્દોમાં ઓલીએ તો પ્રયાસ તે પ્રકારનો હોવો જોઈએ અને આ કાર્યની ક્ષેત્ર ઉપર જ જિંદગીની ક્ષેત્રનો આધાર છે. જે કર્મ અને આત્મા એ પૃથક્ પૃથક્ ન હોય અને તેનો પૂર્વ ભવ સાથે સંબંધ ન હોય તો જીવ જીવ પ્રાણીઓમાં જન્મથી દેખાતું અદ્ય વિશેષ જ્ઞાનીપણું, ધર્મજ્ઞાન અને નિર્ધનપણું, શરીરનું આરોગ્ય અને રોગપણું, માનસિક સ્થિરપણું અને અસ્થિરપણું વિગેરે અનેક તફાવતો અને તેની અંદરની તરતમતાનો ખુલાસો બીજી કોઈ રીતે થઈ શકતો નથી, તેમ જ જો પુનર્જન્મ ન હોય તો આ ભવમાં નીતિના નિયમોને અનુસરવાની કોઈ પણ સાધન રહેતી નથી; ફક્ત બ્યવહારમાં રળી ખાવા ખાતર નીતિનો દેખાવ કરવાની જ જરૂર સિવાય વિશેષ આવશ્યકતા જણાય નહિ.

કર્મથી આવૃત્ત આત્માનો આવી રીતે વિકાસ થાય છે. તે પોતાના કર્મોનુસાર જીવે ચલેતો જાય છે. અનાદિ નિર્ગોદમાંથી નીકળી બ્યવહારશક્તિમાં આવી પૃથ્વી, અપૂ, તેજસ્, વાયુ આત્માનો અને વનસ્પતિપણું પામી, એ ત્રણ અને ચાર ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરી, પાંચ ઈન્દ્રિયવાળો વિહાસ. તિર્થંચ થાય છે અને વળી ભવિતવ્યતા પ્રસન્ન થાય અને કર્મ વિવર આપે ત્યારે મનુષ્ય થઈ કાર્ય સાધે છે. સર્વ કર્મથી મોક્ષ મનુષ્યમતિમાં જ થાય છે. Evolution વિકાસ સિદ્ધાન્ત અને જૈનની ગતિ આગતિના સિદ્ધાન્તમાં એક મેટો તફાવત એ છે કે વિકાસવાદવાળા એમ માને છે કે “આ જીવ એક વખત અચુક હલ સુધી આગ્યો ત્યાર પછી તે ગમે તેવા કાર્યો કરે તો પણ તે નીચે ઉતરતો નથી, પોતાની તે ને તે સ્થિતિમાં તે એ તેટલો કાળક્ષેપ કરે પણ તે પાછો પડતો નથી. એક જીવ ચલેતાં ચલેતાં મનુષ્ય થયો તો પછી તે તિર્થંચ થઈ શકે નહિ, ગમે તેવા પાપ કરે તો પણ તે મનુષ્ય તો થવાનો જ, ત્યાં તે સુખદુઃખ પામે તે સર્વ કર્મ પ્રમાણે પામે છે.” જૈન શાસ્ત્રર આ દૃષ્ટિકતના સંબંધમાં જૂદી રીતે વાત કહે છે. તેઓ કહે છે કે “વિકાસ અને

અપહાન્તિ સાથે જ છે. અશ્વમ કમ કરવાથી આ જીવનો પાત થાય છે અને મનુષ્ય મહાપાપી કર્યો કરે તો પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ તો શું પણ એકેન્દ્રિય જેવી અધમ ગતિમાં પણ ચાલ્યો જાય છે. આ પ્રમાણે જૈન શાસ્ત્રકાર આત્માની દર્શાવે અને તેનો કર્મજન્ય વિકાસ, અપહાન્તિ અને મોક્ષપ્રાપ્તિ થયે સર્વ કર્મોના નાશ માને છે. આત્મામાં અનંત શક્તિ હોવાથી આ સર્વ કામ તે પોતે જ કરે છે. તેને આમાં કાંઈની મદદ, પ્રેરણા કે ઇચ્છાની જરૂરીઆત રહેતી નથી, પરંતુ જે મદદ કે પ્રેરણા થાય તે નિમિત્ત કારણરૂપ છે; એની પણ કેટલેક અંશે આવશ્યકતા છે અને તે હેતુવડે જ આ ગ્રંથનો પ્રયાસ છે. નિષ્કમ નયે આત્મા કર્મથી નિર્લેપ છે અને તે જ તેનો સ્વભાવ છે. સુવર્ણમાં જેમ સુવર્ણત્વ તથા કાળમાં રહેલું છે, જ્યારે તે માટીથી વિંટાયેલું ખાણમાં હળું ત્યારે પણ તેનામાં સુવર્ણત્વ હળું અને જ્યારે તેની સાથેથી માટી છૂટી પાડી, તપાવીને સાફ કરી, પાસો પાકવામાં આવ્યો ત્યારે પણ તેમાં સુવર્ણત્વ છે જ; તેવી જ રીતે આત્મામાં તેનું શુદ્ધ આત્મત્વ તથા કાળમાં છે, પણ તે અપૂર્વ વીર્યશૂ-રણથી જ પ્રગટ થાય તેવું છે. જ્યાંસુધી પ્રગટ ન થાય ત્યાંસુધી ખાણમાં રહેલા સુવર્ણની સાથે તેની સરખામણી કરવી, આ જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તે સર્વ કર્મથી યુક્ત વાય ત્યારે પ્રગટ થાય છે. એ દશાને મોક્ષદશા કહેવામાં આવે છે. એ સ્થિતિમાં જીવના મૂળ સ્વભાવ-અનંતજ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ અનંત શુદ્ધ પ્રગટ થાય છે. એ સ્થિતિ એક વખત પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેમાંથી કાંઈના પાત થતો નથી, કર્મની સાથે ફરી વાર સંબંધ થતો નથી અને સંસારનાં દુઃખો ફરી વાર ભોગવવાં પડતાં નથી; કારણ કે કારણના આત્મતિક નાશ થયેલો હોવાથી ફરીને સંસારપરિભ્રમણરૂપ કામ નિષ્પન્ન થતું જ નથી. આત્માને નિજાદ અવરથમાં જે દુઃખો અવ્યક્તપણે ભોગવવાં પડે છે અને નારકી તથા તિર્થંચ ગતિમાં વ્યક્તપણે જે દુઃખો ભોગવવાં પડે છે, તેની સાથે મોક્ષમાં જે અનંત અભ્યાસ મુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેની સરખામણી કરીએ ત્યારે મોક્ષની મહત્તા સમજાય તેવું છે. આત્મત્વનો વિકાસ આવી રીતે થાય છે.

આ આત્મા સંબંધી જ્ઞાન મેળવતું, તેનાં નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ આદિ ધર્મોના વિચાર કરવો, તેના શુદ્ધિને સમજવા, તેનો અને પુદ્ગલનો સંબંધ વિચારવો, પુદ્ગલ અને આત્મામાં અધ્યાત્મ બાજુ દૃષ્ટિએ જણાતો અલેદ અથવા એકીભાવ સમજવો, તેનું મૂળ સ્વરૂપ વર્ણવેલ શાસ્ત્રો સાધ્ય. આકારમાં સમજવું, તે સંબંધનું અનિત્યત્વ વિચારવું, જીવનો અને અન્ય સર્ગ-સંબંધીઓનો સંબંધ વિચારવો, તેનું અનિત્યપણું સમજવું, ધર પૈસા અને બીજી પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ સાથેના સંબંધની વિચારણા કરવી વિગેરે વિગેરે અનેક વિષયોનો સમાવેશ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રમાં થાય છે. દુઃકમાં કહીએ તો આત્મા સંબંધી શીષો વિચાર કરવાનું સ્થાન અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર છે. એ દ્રવ્યાનુયોગનો પેટાવિષય છે એમ આપણે અગાઉ જોઈ ચલા છીએ કેટલાક ચાર્ત્રિકા આત્માનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારતા નથી, તેઓની સાથે અધ્યાત્મ ગ્રંથો તકરારમાં હિતરતા નથી. અધ્યાત્મ ગ્રંથો આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીને જ આગળ ચાલે છે. એના સંબંધેનો વાદવિવાદ યોગ્ય ક્ષેત્ર તક—ચાલના મંથો છે. આત્માનું નાસ્તિત્વ માનવામાં કેટલા હેતુભાસો થાય છે, કુદરતના કેટલા આચરણો તેથી પ્રુત્તસા યપા વગરના પડી રહે છે—વિગેરે સુદાઓ પર તકીયાઓની દલીલપુરસ્કર વિવાદ ન્યાયમંથોમાં ચાલે છે. આ મંથ અધ્યાત્મનો જ હોવાથી આમાં પણ આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીને જ ચાલવાની રીતિનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આત્મવાદ એટલો લાંબો છે કે ઉપોદ્ધાતમાં તે લખવા મેસીએ તો મંથમૌરવ બહુ ચર્ચ જાય, તેથી તે છોડી દેવો પડ્યો છે. જ્યાં તો માત્ર એક જ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે અને તે એ છે કે આત્મા વગર આપણે ગતિ કરી શકીએ નહિ, બેઠી શકીએ નહિ અને શુભાશુભ ફોનો અનુભવ કરી શકીએ નહિ છૂટા પડેલા પથ્થરમાં અથવા શુક કાઠમાં અને પ્રાણી-

ઓમાં લાગણી સંબંધી જે તફાવત છે તે માત્ર આત્માની ગેરહાજરી હાજરીને લીધે જ છે. આ ગૂઢ વિષયમાં અધ્યાત્મ ગ્રંથો પ્રવેશ કરતા નથી, કારણ કે તેમ કરવાની જરૂર જ તેઓને રહેતી નથી. પોતાની નિર્માણ કરેલી હદ ઓળંગી આંગળ ચાલવું એ નકામો કાળક્ષેપ છે. આત્મવાદ સમજવા યોગ્ય છે; તકશક્તિની રૂચિવાળાએ તે ન્યાયના ગ્રંથોથી જોઇ લેવો. અધ્યાત્મના ગ્રંથોમાં આગાઉ જણાવેલા મુખ્ય વિષયો પર વિસ્તારથી અથવા સંક્ષેપથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હોય છે અને વિષયની યોગ્યતા જોઈને તેની હદ બાંધવામાં આવી હોય છે. તે સર્વ વિષયોનો ઉદ્દેશ આત્મા અને પુદ્ગલનો સંબંધ અને ભેદ બતાવવાનો બહુધા હોય છે. આને અંગે પુદ્ગલદ્રવ્યનું સ્વરૂપ, કર્મપ્રકૃતિનું સ્વરૂપ, તેના બંધાદિ ચતુષ્ટય (બંધ, ઉદય, ઉદીરણા અને સત્તા), તેની આદિ મૂળ અને એકસો અઠાવન ઉત્તર-પ્રકૃતિઓ, તેઓનું જૂદે જૂદે શુચ્ચસ્થાનકે ઓછા વધતાપણું-વધવા ઘટવાપણું, કર્મોનો અને આત્માનો સંબંધ, ઉદયક્રિયા વખતે જીવને થતો કલેશ, જૂઠા જૂઠા પ્રકારનાં સુખ દુઃખનાં કારણો, મોહનીય બાદિ કર્મોનું સ્વરૂપ, તેઓની પ્રેરણાથી રમતો સંસારખેલ, પૌદ્ગલિક પદાર્થોનું અસ્થિતિપણું, સર્ગાસંબંધીઓનું અશ્વરણ્યપણું-વિગેરે વિગેરે અનેક વિષયો ચર્ચા હોય છે. મુખ્ય વિષયોની સાથે આકતરી રીતે આ જીવને સંસારથી વૈરાગ્ય થાય, વસ્તુસ્વરૂપ સમજાય અને ભેદજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેટલા માટે બીજા અનેક શિક્ષાના વિષયો અધ્યાત્મ શાસ્ત્રમાં પણ ચર્ચાવામાં આવે છે. આ સર્વનો ઉદ્દેશ માત્ર એક જ હોય છે અને તે આત્માને પોતાનું 'અર્જ' સ્વરૂપ અવસ્થા મળું છે તે પ્રસિદ્ધ કરવા તરફ દેરવાનો હોય છે.

આટલા ઉપરથી અધ્યાત્મ ગ્રંથોના અધિકારી કોણ ? એ પ્રશ્નનો પણ નિર્ણય થઈ જાય છે. જેઓએ આત્માની હકાતિ સ્વીકારી તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા નિષ્ઠુષ્ય કર્યો હોય ગ્રંથના એટલે કે જેને આપણે મુમુક્ષુ જીવો કહીએ છીએ તેઓ આવા ગ્રંથના પ્રથમ પદે અધિકારી. અધિકારી છે અને ખાસ કરીને તેવાઓને જ ઉદ્દેશીને આવા ગ્રંથો લખાય છે. સામાન્ય અધિકારીમાં બે વિભાગ છે: જેઓ આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા હોય, પણ તેનું વારત્તવિક સ્વરૂપ અને તેના પુદ્ગલ સાથેનો સંબંધ સમજતા ન હોય તેવાઓને કૃત્રિ ઉત્પન્ન કરવા સારુ આવા ગ્રંથો ઠીક કાર્ય બજાવે છે. આવા પ્રાણીઓ આવા પ્રકારના ગ્રંથો વાંચી વિચારી વૈરાગ્યભાવ ધારણ કરે છે અને પરિણામે થોડા વખતમાં પ્રથમ વર્ગમાં ફાળવ થઈ શકે છે. આવા મનુષ્યો પણ ગ્રંથ વાંચવાના અધિકારી છે. બીજા વિભાગમાં ધર્મથી વિમુખ નારિતકા આવે છે. તેઓ આવા ગ્રંથના અધિકારી નથી, તેઓને આવા ગ્રંથોથી લાભ થવાનો સંભવ બહુ અદ્ય છે. તેઓએ શુરુમુખથી અથવા સ્વતઃ અભ્યાસથી આત્માનું અસ્તિત્વ, તેના મોક્ષ અને કર્મનું સ્વરૂપ પ્રથમ સમજી પછી જ અધ્યાત્મ ગ્રંથનો અભ્યાસ કે વાચન કરવું. આવી રીતે કરેલું વાચન જ તેઓને અધિકારી બનાવી શકશે.

હવે આપણે સર્વથી અગત્યના વિષય પર આવીએ છીએ અને તે એ છે કે આવા અધ્યાત્મ-વૈરાગ્ય ગ્રંથોની આ જમાનામાં કાંઈ જરૂરીયાત છે કે નહિ ? અધ્યાત્મ સિવાય આવા ગ્રંથની દ્વાનુયોગના વિષયો આકતરી રીતે આત્મા સાથે સંબંધ ધરાવે છે સારે આત્મા આવશ્યકતા. પોતે કોણ છે ? તેનું સ્વરૂપ શું છે ? તેના ત્રિપદકથાવાદિ સાથે સંબંધ કેવો છે ? કેટલા વખત સુધીનો છે ? આત્માનું સાધ્ય શું છે ? તે કેમ અને ક્યારે પ્રાપ્ત થાય ? વિગેરે બહુ અગત્યના આગાને લગતા વિષયો અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર એવું છે, તેથી તે આત્માને સીધી રીતે બહુ ઉપયોગી છે. ગણિતાનુયોગથી બુદ્ધિ વિકસર થાય છે, કથાનુયોગથી થયેલી શ્રદ્ધા દૃઢ થાય છે અને

મહાત્માઓ બહુ થોડા છે અને તેનો લાભ લેનારાઓને અવકાશ પણ અલ્પ હોય છે. બાહ્ય દેખાવનું કામ એટલું બધું વધી ગયું છે કે સાચા મહાત્મા કોણ છે? અને ક્યાં છે? એ બહુ વિકટ પ્રશ્નો છે અને તેનો નિર્ણય કરવા જેઓને અવકાશ અને ઈચ્છા છે, તે તો તેમને કદાચ શોધતા હશે અને તેનો લાભ લેતા હશે, પણ મોટે ભાગે આ સંબંધમાં કોંઈ ચર્ચ શકતું નથી. બંધવસાથી માણસોને તેટલા મોટે પુસ્તકસંગ પણ સંસંગ નેટલો જ લાભ આપે છે; માત્ર ચરત એટલી હોવી જોઈએ કે તેણે વાચન કર્યા બાદ મનન કરવું જોઈએ. અગાઉના કાળમાં પ્રાકૃત માણસોમાં વાચનબળ અલ્પ હતું અને તેનાં સાધનો પણ બહુ અલ્પ હતાં, તેથી પુસ્તકસંગ બહુ અલ્પ બનતો; તે વિષયમાં ઢાલમાં પ્રાથમિક ફેળવણીના વિશેષ પ્રચાર અને મુદ્રણકળાને લીધે સગવડ વિશેષ થયેલી હોવાથી આવા મથોની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થઈ છે, એટલું જ નહિ પણ તે આત્મિક વિષયની એક મોટી ખેડ પૂરી પાડનાર સાધન થઈ પડે એમ લાગે છે. ઉપર પ્રમાણે આવા મથોની આવશ્યકતા સિદ્ધ કર્યા બાદ હવે વૈરાગ્ય અને અધ્યાત્મના વિષય પર ઠાંધક વિચાર કરીએ.

વૈરાગ્ય.

વૈરાગ્યના વિષયનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સ્વવસ્તુ ઓળખાવવાનો, તેના પર ગ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવવાનો અને પરવસ્તુ કષ્ટ છે તેને શોધી તેની સાથેના સંબંધ ઓછો કરાવી ધીમે ધીમે તે તોડી વિચાર નખાવવાનો છે. વસ્તુ પોતાની કષ્ટ છે અને પારકી કષ્ટ છે? એ સંબંધમાં બહુ કર્તવ્ય. બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. આપણે ચાલુ બંધાર ઉપર આધાર રાખી શરીર, ધન કે ઔપુત્રાદિકને પોતાનાં માનીએ છીએ. આ સર્વનું વારતવિક સ્વરૂપ કેવું

છે? તેઓને અને આ જીવનો સંબંધ કેવો છે? કેટલે છે? કેટલા વખત સુધીનો છે? શા કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલો છે? એ સર્વ વિચારો અધ્યાત્મના મથોમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવવાના હેતુથી બહુ મહત્ત્વ પામે પુનરુક્તિ કરીને પણ વારંવાર ચર્ચોલા હોય છે. વૈરાગ્યનો અર્થ જ ઉદાસીનતા છે. સાંસારિક સર્વ વસ્તુઓ અને સંબંધોમાં વારતવિક સ્વરૂપ બતાવી તેઓને 'પર' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. તેઓ આપણા નથી, આપણે તેઓના નથી, તેઓ સાથેના સંબંધ આકસ્મિક છે, થોડા વખતનો છે અને પરિણામે નિઃસંશય વિયોગ કરાવનારો છે. આ રીતે પરવસ્તુ પર ઉદાસીનતા ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. હવે આ સર્વમાં વાસ્તવિક શું છે તે વિચારવા થોડા છે. હજારોના ખર્ચથી બંધાવેલા મહેલો નાશ પામે છે, નાશ પામવાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં તેનો બંધાવનાર ચાલ્યો જાય છે, તે ક્યાં ગયો તે કોઈ જાણી શકતું નથી. પરમ મિત્ર મિત્રો, માણસિક પત્ની, જીવથી વદાલો પુત્ર, પુત્રગ્રેમી પિતા અને વાતસલ્યભરપૂર માતા જ્યારે સંસાર છોડીને ચાલ્યા જાય છે ત્યારે ગયા પછી પાછા તેઓ મિત્ર, પતિ પિતા કે પુત્રનું શું થયું તેની સંભાળ લેવા પણ આવતાં નથી. આ હકીકત જીવોના સ્નેહસંબંધની નિયતિતા અને અસ્થિરતા બતાવે છે. આવા પ્રકારનો વૈરાગ્ય ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનો જ મુખ્ય ઉદ્દેશ આખા મથોનો હોવાથી તે પર વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. માત્ર અત્ર કહેવાનું એ છે કે-વૈરાગ્યનો વિષય પર વસ્તુઓ સાથેના સંબંધ તેના યથાસ્થિત સ્વરૂપમાં બતાવી તેના પર લાગેલો ખેડો મમત્વ ત્યાગ કરવાનું શીખવે છે. આ મમત્વ ત્યાગ કરવાનું કોઈ અકારણ કહેવામાં આવતું નથી, સકારણ કહેવામાં આવે છે. ખરી વાત એ છે કે-આ જીવને સંસારમાં રહ્યાવનાર મમત્વભાવ જ છે.

જેને આ જીવ પોતાનામાં માને છે, જે વસ્તુઓને પોતાની માને છે, તે વસ્તુતઃ તેમ નથી. તેઓને અને આ જીવને સંબંધ અનિત્ય છે. નજીકમાં નજીકના રનેલીઓ ચાલ્યા જાય છે, પ્રિયમાં પ્રિય સ્ત્રી દૂર નાસી જાય છે, વદાલામાં વદાલી વસ્તુ બાંગી જાય છે, તૂટી જાય છે, ખસી જાય છે—એ સર્વંતું કારણ શું? જે પોતાની વસ્તુ હોય તે કોઈ દિવસ પોતાની નથી એમ થવું ન જોઈએ. આ વાતમાં કોઈના બે મત પડે તેમ નથી; છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે પોતાની માનેલી વસ્તુઓ પોતાની મટી જાય છે અને ક્ષેપણે માટે ક્ષેપ આપે છે. સારે પોતાનું શું છે એ સમજવાનો પ્રયાસ કરતાં પ્રથમ તો એમ જણાય છે કે જે વસ્તુઓને પોતાની માનવામાં આવે છે તે વાસ્તવિક પોતાની નથી અને બીજું એમ જણાય છે કે પોતાની વસ્તુઓ કંઈ છે તેને આ જીવ હજી બરાબર ઓળખતો નથી. જો આ સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તો બહુ લાજ યાય, કારણ કે પોતાનું શું છે અને શું નથી એ સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય તો પોતાનું જે હોય તે પ્રગટ કરવા-જાગવવા પ્રયાસ યાય, એમ થતાં સાધ્ય પણ સ્પષ્ટ યાય અને સાધ્ય સ્પષ્ટ યાય તો પ્રયાસ પણ યોગ્ય રીતે યોગ્ય દિશામાં પૂર્ણ જોઈ શકાય. અસારે તો સાધ્યના ક્ષણ વગર નકામો પ્રયાસ બહુ યાય છે અને તેના પરિણામે જે પોતાનું નથી, તે સ્વિશેષપણે મેળવાય છે. પોતાનું અને પારકું સમજવાના જાનને જોઈ પરિકાષામાં ભેદજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એ ભેદજ્ઞાન મેળવવાની બહુ જ જરૂર છે અને એ સમજાય તો તદ્દનસાર વર્તન કરવાની પણ તેટલી જ જરૂર છે. એકલા સમજવાથી બહુ લાજ નથી, પણ સમજીને ક્રિયા કરવાની—જાનને વર્તનમાં મૂકવાની બહુ જ જરૂર છે. આ જ્ઞાનક્રિયાથી સાધ્ય પ્રાપ્ત યાય છે. એ સાધ્ય શું છે? એ વિચાર કરવા પહેલાં એટલું જાણવાની જરૂર છે કે વૈરાગ્યનો વિષય ઉક્ત ભેદજ્ઞાનનું કારણ અને કાર્ય બને છે. જ્યારે વૈરાગ્યના-વિષયમાં પ્રવેશ યાય, તેનાથી જીવનું સ્વરૂપ, સર્ગારનેલીનું સ્વરૂપ, પ્રિય વસ્તુઓ, ધર, ધરેણી, કરનીચરનું સ્વરૂપ અને તે સર્વની સાથેનો જીવનો સંબંધ સમજાય ત્યારે ભેદજ્ઞાન યાય છે અને ભેદજ્ઞાન યાય ત્યારે તે સર્વ ઉપરથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન યાય છે.

જે જીવને વસ્તુસ્વરૂપ સમજવાથી ભેદજ્ઞાન યાય છે તેને એક મહાન્ તત્ત્વ પ્રાપ્ત યાય છે, તેનું વર્તન બહુ ઊંચા પ્રકારનું થઈ જાય છે, તે સંસારના કાર્યોમાં ફાગટ પડતો નથી, સાક્ષીભાવ. પડે તો તેમાં બહુ જીવ ખાલતો નથી, પણ નિરંતર તેથી દૂર ને દૂર રહેવા ક્ષમ્ય છે. દુઃખમાં દહીએ તો વેદાંતીઓ જેને 'સાક્ષીભાવ' કહે છે તેને મળતી અતિ ઉદાત્ત રિયનિને પ્રાપ્ત કરે છે. આવી રિયનિમાં આખા પછી કેટલાક સંયોગોને લીધે કદાચ તેને બ્યવહારમાં રહેવું પડે તો તેના અંતઃકરણમાં તેવા મિથ્યા બ્યવહાર પર આસક્તિ હોતી નથી, મુદ્ધિ હોતી નથી, એકતા હોતી નથી. ઉપર ઉપરથી સર્વ કાર્યો તે કરે છે, પણ પોતાનું આત્મને કોઈ કાર્ય કરતો નથી, અને જેમ કદાચદમાં રહેલો પ્રાણી તેમાંથી છૂટવાની ઇચ્છા કર્યા કરે છે તેમ તે સંસારસ્પી કારણમુદ-ભૂમિમાંથી દૂર ખસી જઈ આદ્યિક ભૂમિમાં પ્રવાસ કરવાની હોંશ રાખવા કરે છે અને ભ્યાસુધી તે ભૂમિ પ્રાપ્ત ન યાય સંસુધી અતિશ્રાન્તપણે પુરુષાર્થ કર્યા કરે છે.

આ સાધ્ય શું છે તે પણ હવે જોવું જોઈએ. એ વાતનો નિર્ણય છે કે સર્વ પ્રાણીને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે. સુખ માટે જોઈએ પ્રવાસ કરવો પડે તેટલો આ જીવ કરે સાધ્યનો. એ અને દુઃખથી દૂર રહેવા માટે પણ જનની કાચીસ કરે છે. જેઓ વિશેષ સમજના ન હોય તેઓ મને તેટલા અમળ હોય તો પણ સુખને સાધ્ય માને છે. સાધ્ય સર્વ પ્રાણીઓનું એક જ છે, માત્ર તેને ઓળખવામાં જ્ઞાનની કસોટીની જરૂર છે. કેટલાક જીવો આસીદ્યના ઉપભોગમાં, કેટલાક પુત્રના પ્રેમમાં, કેટલાક લગ્નના જાંઘરમાં, કેટલાક સુંદર

મહેલોમાં, કેટલાક સારા બાગબગીચામાં, કેટલાક સુંદર ફરનીયરમાં અને કેટલાક મનહર ગાડીધોડામાં સુખ માને છે; કેટલાક પરાપકારનાં કાર્યો કરી, દેશસેવા, કામસેવા, મનુષ્યસેવા કે પ્રાણીસેવા કરી અથવા તનિમિત્તે ધન ખર્ચી તેમાં સુખ માને છે; કેટલાક પ્રેમ ખાતર પોતાની જાનનો ભોગ આપી દે છે, કેટલાક પોતાની જાતને તપ, જપ, ધ્યાનમાં વાપરી સંતોષ પામે છે, કેટલાક વાચન, મનન, નિદિધ્યાસનમાં સમય ગાળી જ્યારે તે વિષયમાં રમણ કરતા હોય છે ત્યારે અત્યંત સુખ અનુભવે છે, કેટલાક પ્રાપ્ત થયેલ ઈર્ષ્યના ભોગોનો અસ્વીકાર કરી તેના લાગમાં સુખ માને છે—આવી રીતે જુદી જુદી બાબતમાં સુખ માનવામાં આવે છે. આ સુખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ આ જીવ સમજતો નથી તેથી ઉપર જણાવ્યું તેમ કેટલાક સાચી બાબતમાં અને કેટલાક ખોટી બાબતમાં સુખ માને છે. અધ્યાત્મ મંથો આવા પ્રાણીઓને કહે છે કે—તમે સુખ મેળવવાની ઇચ્છા કરો તે પહેલાં ખરું સુખ શું છે અને તે ક્યાં મળે તેમ છે ? તેનો ખ્યાલ કરો, અભ્યાસ કરો, વિચાર કરો; એક વખત સાધ્ય નક્કી કરીને પછી બાગબગીચામાં, બહુધા એમ બને છે કે સસ હકીકતને અભાવે આ જીવ તાત્કાલિક-પૌદ્ગલિક હજી સુખમાં સંતોષ માની પરિણમી તેથી થતા લાભાલાભ તરફ દૃષ્ટિ રાખી શકતો નથી. વળી સુખ એ શુભ કમનું ઉદય છે અને એકઠી કરેલી જમે પૂંજનો વ્યય છે. જ્યારે વાસ્તવિક રીતે તો તે પણ આનંદ નથી—આ વાત સમતાનું સુખ સમજે ત્યારે લક્ષ્યમાં આવે તેમ છે.

મોક્ષ એ એવા પ્રકારનું સુખ છે કે જે સુખ પછી દુઃખ કદિ પણ આવતું જ નથી. વળી આ પૌદ્ગલિક નહિ પણ આત્મિક આનંદ નિરંતર છે. એ સ્થિતિમાં અત્ર માની લીધેલ ખરા સુખની વાનકી. સુખ જે સોનાની બેડી જેવાં છે અને દુઃખો જે લોહાની હેડ જેવાં છે તે નથી. આ મોક્ષ આપણું પરમ સાધ્ય હોવું જોઈએ, અને એ મેળવવા માટે ગમે તેટલો પ્રયાસ કરવો પડતો હોય તો પણ તે કરવો જોઈએ. એનાં કારણ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. આપણે શુભ કાર્યો કરીએ છીએ: દાન, યાન, ક્રિયા, દમ, વિગેરેનો હેતુ શો ? કોઈ કહેશે કે જનહિત. જનહિત કરવાનો હેતુ શો ? આ પ્રમાણે સત્તાલો પૂછતાં પૂછતાં છેવટે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો હેતુ જ આવશે. આત્મા સર્વ વ્યવહારિક ઉપાધિઓથી મુક્ત થઈ સ્થિરતામાં રહે એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનું સર્વનું અંતિમ સાધ્ય છે. અને તેને માટે જ સર્વ પ્રયાસ છે અથવા હેવા જોઈએ. તાત્કાલિક સુખમાં રાગેલો જીવ મોક્ષસુખનો અનુભવ સમજે નહિ, કદાચી શકે નહિ અને તે પ્રાપ્ત કરવાને લક્ષ્યાય નહિ, તેટલા માટે એ સુખનું સ્વરૂપ જાતાવવા વૈરાગ્યના પ્રયોગનો પ્રયાસ કરે છે, તેઓ પ્રથમ સમતાનું સ્વરૂપ જાતાવી જીવને સમજાવે છે કે—સ્વરૂપ સુખ અને મોક્ષસુખ તો દૂર રહેલાં છે, પણ તારે જો તેની વાનકી જોવી હોય તો સમતા સુખમાં જોઈ લે. આ વૈરાગ્યનો વિષય વસ્તુસ્વરૂપ અને પ્રાણીઓને અરસપરસ સંબંધ તેમ જ આ જીવનાં આચાર, વ્યવહાર, વર્તન વિગેરે બાબતો બહુ ઊંડા આશયથી અને સ્પષ્ટ રીતે જાતાવે છે. તે વિષયમાં સુખ પેટાવિષયો કયા કયા આવે છે તે જોઈએ.

પુત્ર, પ્રિયા, પૈસા અને શરીરનો પ્રેમ શી ચીજ છે અને તે કેટલો અને કેવો લાભ કે દાનિકર્તા છે એ વૈરાગ્યના વિષયમાં બહુ ઉત્તમ રીતે જાતાવેલું હોય છે. એ સિવાય મન અને પ્રમાદિભાવ કમંદ્રકણનો સંબંધ, ચિત્તદમનની જરૂરીઆત, તેથી થતો મહાન્ લાભ, કપાયેલું સ્વરૂપ, વિષયપ્રમાદ વિગેરેની રચના છલાદિ અનેક વિષયો ચર્ચવામાં આવે છે. આ સર્વનો હેતુ એક જ છે અને તે એ છે કે—વસ્તુસ્વરૂપ બરાબર ઝાળખી સ્વવસ્તુ ઉપર દૃઢ ચિત્ત લગાડવું અને તેને પ્રગટ કરવી અને તેની સાથે જ પરવસ્તુનું સ્વરૂપ સમજી તેની જની શકે તે પ્રમાણમાં લાભ કરવો અને ન જની શકે તે સંબંધમાં વિચાર ચલાવી યોગ્ય પ્રયાસ કરવો અને

ધીમે ધીમે તેને પણ ત્યાગ કરવો. વૈરાગ્યના વિષયનો આ દેગ છે, આ તેનું લક્ષણ છે અને આ તેનું અંતિમ સાધ્ય છે. આ વિષયની પ્રાપ્તિમાં અને અંતિમ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાની શિક્ષા આપનાં બીજા અનેક પ્રકારની વ્યવહાર અને ધાર્મિક શિક્ષાઓ આવી પડે છે. વૈરાગ્યનો વિષય એટલો વિસ્તૃત છે કે તેને સંજ્ઞા આપણી જિંદગીના નાના મોટા મુદ્દા બનાવો સાથે દોષ છે. આ હપ્તકતને લઇને એ વિષયની વિદ્યાળના બહુ રહે છે, એક બાબત ખાસ ધ્યાન આપવા જેવી છે અને તે અનુભવથી સમજાય તેવી છે: તે એ છે કે વૈરાગ્યના કોઇ પણ વિષય ઉપર વિચાર ચલાવતાં જે આનંદ અંતરાત્મા અનુભવે છે તે અપૂર્વ છે અને તેથી સમજાય છે કે આત્માને પ્રાપ્તવ્ય સ્થિતિ તો એ જ છે. માત્ર પ્રકૃતિસંજ્ઞાને લીધે આ જીવ બીજા સ્થિતિઓ અનુભવે છે અને કોઇ વાર પરવશ્વત્વોના સંજ્ઞાથી આનંદ પામે છે. આપણે એક વાતનો વિચાર કરનાં યુગ્મવાતા દોષએ અને તે વાતનો નિષ્કંધ યામ, એક મણિતનું મોટું મનોમત્ત કરતા દોષએ અને દાખલો યર્ષ જલ્પ, એક પુસ્તક વાંચતા દોષએ અને તેમાંથી કોઇ મદાન સ્વપ્ન સમજાઈ જાય અથવા જાણવામાં આવે તે વખતે જહુ આનંદ થાય છે ને સુખ મળ્યું લાગે છે. એ સ્થિતિ ખરેખરી સમજવા યોગ્ય છે, તેને *Conscious satisfaction* એટલે આદિમિક સંતોષ કહે છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી એ વૈરાગ્યના વિષયનું સાધ્ય છે અને હંમેશાં મારે (અવિનાશી) પ્રાપ્ત કરવી એ પરમ સાધ્ય છે. આ કારણે લીધે વૈરાગ્યના વિષયની મદદા જહુ છે. અધ્યાત્મ યાત્રાનો ઉદ્દેશ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાનો જ છે. સાંસારિક ભાવો તરફ જેવો આ જીવને વૈરાગ્ય થાય તે આત્મિક જાગૃતિ સાથે જ થાય છે તેથી અધ્યાત્મ મુદ્દો વૈરાગ્યના વિષયને જ પુષ્ટિ આપે છે. વૈરાગ્યના વિષયને આથી શો સંજ્ઞા છે તે સમજાવું હશે. એ બહેનો સંજ્ઞા છે એમ કહેવું તેના કરતાં તેઓ એક બીજાના અંત છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય યર્ષ પડશે, આત્મા સંજ્ઞાથી વિચાર કરનાર અધ્યાત્મશાસ્ત્ર આત્માને અનાદિ સંજ્ઞાથી થયેલા મોટા પ્રેમ અને મમત્વથી દૂર દહાવી તે પરની પ્રીતિનો નાશ કરવા કહે છે, જે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વૈરાગ્ય છે.

આની સાથે એક હપ્તકત પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની આવશ્યકતા છે. આ કાળમાં વૈરાગ્યના વિષયના ઉપદેશની જરૂરિયાત છે, તે સાથે વૈરાગ્ય-અધ્યાત્મનો ડોળ ધાલનારાઓ જહુ હોય છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. મોટેથી 'હે ચેતન! હે ચેતન!' કરવું અને જીવના કોઇ ભાગમાં વ્યવસ્થા નહિ, સરખાઈ નહિ, વિવેક નહિ, વ્યવહારશુદ્ધિ નહિ, એ તેઓનું સ્વરૂપ ધર્મ જ વિહારવા યોગ્ય છે. અધ્યાત્મનું મુખ્ય સ્વરૂપ વર્તનમાં પ્રકટ થવું જોઈએ. આત્મા, પરભવ, વૈરાગ્ય વિગેરે જાણનામાં મોટી મોટી વાત કરવી એ જહુ સહેલું છે, જૈનધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ સમજનાર પણ તેવી વાતો કરી શકે છે; પણ આવી માત્ર વાતોથી ખાસ લાભ નથી અને ધણી વાર હાનિનો સંભવ છે. હાનિ એમ થાય છે કે વાત કરનારા પોતે વાતો કરવામાં જ સંપૂર્ણતા સમજે છે. આથી અધ્યાત્મશાસ્ત્રને અંગે થતી જોઈતી આત્મિક ઉન્નતિ થતી નથી. અને ધણીખરી વાર તો તેને રથાને દલ-માથા-કપટ-આકા દેખાવ નામનો દુષ્ટિયુ પ્રવેશ કરે છે અથવા તેને માંમ આપે છે, તેઓના વિકાસ જહુ ધીમે થાય અને ધણી વાર તો અપક્રાંતિ થાય છે. અધ્યાત્મી હોવાનો ડોળ ધાલવાનું મન થવાનાં જહુ કારણો છે. દુનિયામાં ધણીખરા યાજુસો પ્રાકૃત વ્યવહારમાં મધ્યમ હોઈ પ્રવાહ પર કે કનિષ્ઠ પ્રવાહ પર જ વહેવા હોય છે; છતાં જનસ્વભાવની એક ખાસીયત છે કે આત્મિક યુગ્મ પ્રકટ કરનાર અથવા પ્રકટ કરવાની વાતો કરનારને તેઓ જહુ માન આપે છે, તેના તરફ પૂજ્યશુદ્ધિથી જુએ છે અને તેના સંજ્ઞામાં ઉચ્ચ વિશેષણથી વાત કરે છે. વગર કિમતે પ્રાપ્ત થતી આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની કષ્ટતા કેટલીક વાર ઈરાદાપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે અને

કેટલીક વાર અનુભવે એવા ડાળ ધાલવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે. આ બંને પ્રકારના આલેખવિધી મહા-
દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે અને આત્માની અવનતિ થાય છે.

વૈરાગ્યનો ડાળ ધાલવાની પ્રબળ ઇચ્છા થાય સારે દંભ કરનારની શી સ્થિતિ થાય છે તે વિચારવી.

અવકાશ હોય તેમણે શ્રીમાન્ યશોવિજયજીના અધ્યાત્મસારનો ત્રીજો દંભ અધિકાર
'ભગત' પર જરૂર જોવો. એ મંથમાં આવા ડાળ ધાલનારને બહુ તિરસ્કાર આપ્યો છે અને
વિવેચન.

તેની સ્થિતિ પર બહુ સખ્ત ભાષામાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ દંભ કરનારાઓથી અન્ય
પ્રાણીઓએ પણ બહુ એતવાની જરૂર છે. એવા પ્રાણીઓ આખી સમાજની
આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને પાછી હઠાવી દે છે, કારણ કે બોધને તેથી વૈરાગ્ય તરફ અસ્થિ ઉત્પન્ન થાય છે.
આવા પ્રાણીઓને લોકો તરફથી 'ભગત' ઉપનામ આપવામાં આવે છે. ગમે તે કારણ હોય
પણ સમજવા પ્રમાણે ઉક્ત શબ્દ લોકોમાં ને બહુ. તિરસ્કારને પાત્ર થયે છે તે અધ્યાત્મનો ડાળ
ધાલનારાઓને લીધે જ હોય છે એમ જણાય છે. આવા ડાળ ધાલનારાઓને 'શુદ્ધ અધ્યાત્મી'
કહેવામાં આવે છે. થોડા વખત પર એક વિદ્વાન્ મહાત્મા સાથે અધ્યાત્મ સંબંધી વાત નીકળતાં
તેઓએ આ સંબંધમાં મળક-મશ્કરી કરતાં કહ્યું હતું કે-કલાવધ્યાત્મનો માન્તિ ફાલ્ગુને ચાલકા
યથા. 'કળિકાળમાં અધ્યાત્મીઓ ફાગણ મહિનામાં જેવા બાળકો હોય તેવા લાગે છે.' આમાં ભાવ
એ છે કે-ફાગણ મહિનામાં નાના બાળકો રમતગમનમાં જેમ અસ્થિત થઈ જાય છે અને તેનો વિચાર
કરતા નથી તેમ જ કળિકાળમાં અધ્યાત્મીઓ બોલે છે તે વિચાર વિનાના બોલવા જેવું લાગે છે. બીજે
પક્ષે જોઈએ તો તેઓ મોટી ભિમરના છે છતાં આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ ને તેઓનાં વચનનો વિષય છે તેમાં તો
બાળક જેવા જ તેઓ લાગે છે. આ વાતમાં રહેલું રહસ્ય સમજવા જેવું છે. દૂંધામાં વાત એટલી જ છે કે
જેઓ આ કાળમાં અધ્યાત્મી હોવાનો આકાંક્ષ કરે છે તેઓમાંના સર્વે વસ્તુતઃ અધ્યાત્મી હોતા નથી.

સારે હવે મુશ્કેલી ખરા અધ્યાત્મીને અને ખોટા દેખાવ કરનારાઓને શોધવામાં આવે છે. આનો
ઉપાય બહુ જ સહેલો છે. અમુક માણસ અધ્યાત્મની ગમે તેટલી વાત કરે તેથી તેને અધ્યાત્મી કે
વૈરાગી સમજવો નહિ; પરંતુ તેનો વ્યવહાર કેવો છે, તેવું વર્તન કેવું છે, તેની સમતા કેવી છે-એ પર
બારીકાથી ખાનગી રીતે દ્રષ્ટિ રાખવી. યુક્તિથી વ્યવહાર ચલાવનારા એટલે સુધી ગોઠવણ કરી શકે છે
કે અંતરંગમાં ગમે તેટલો ક્રોધ ચાલતો હોય છતાં યુખયુધા ઉપર જરા પણ રતાશ જણાવા દે નહિ;
પરંતુ મુદ્દાના પ્રસંગોએ અધ્યાત્મની વાતો કરનારની વૃત્તિ કેવી રહે છે, છંદ્રિયના વિષયો તરફ શૂંઢિ કેવી
હોય છે, મોટા કષ્ટમાં મનની સ્થિરતા કેવી રહે છે અને તે ઉપરાંત તે શુદ્ધ હોય તો પૈસા સંબંધી
તેનો વ્યવહાર નીતિમય, પ્રામાણિક અને સહયોગીય છે કે નહિ એ પર બહુધા અધ્યાત્મીપણાનો આધાર
રહે છે. આ બાબતમાં તપાસ કરતાં કે વિગતો મેળવતાં અને તે પરથી અનુમાન કરતાં બહુ વખત
લાગે તેમ નથી. આવી રીતે સાધુઓના સંબંધમાં પણ તેઓની પુસ્તકાદિ પર મમતા. શિષ્યશૃદ્ધિની
ઇચ્છા-અનિચ્છા સંબંધી પૂરતી તપાસ કર્યા સિવાય તેમને સંધરવાની જણાતી અનિવાર્ય ઇચ્છા,
શુદ્ધચેતનાં સાંસારિક કાર્યોમાં પ્રવેશ વિગેરે અનેક રીતે તપાસ કરી શકાય છે.

ઉક્ત હકીકતમાં બે વાત પર ધ્યાન રાખવાનું છે: એક તો પોતે શુદ્ધ અધ્યાત્મી થવું નહિ અને
બીજું શુદ્ધ અધ્યાત્મીઓનો સંગ કરવો નહિ. આ બંને બાબત પર બહુ મક્કમપણે, ધીરજ અને
દીર્ઘદ્રષ્ટિથી વિચાર કરવાની બહુ જ જરૂર છે. દુનિયાનો એવો નિવમ છે કે-મીઠા દુનિયામાં ફસાયેલો
પ્રાણી જલદી બહાર નીકળી શકતો નથી અને અધ્યાત્મી થવું એ બહુ મીઠી વસ્તુ છે; તેટલા માટે થનાર

જે કાંઈ વસ્તુ માગવામાં આવે છે તે તુરત જ નજરે પડે છે. જૈનશાસ્ત્રકાર આ પ્રમાણે કલ્પવૃક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે એમ જ નહિ પણ અન્ય શાસ્ત્રકારો પણ કલ્પવૃક્ષની વાતો કહે છે. કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ, ચિંતામણિરત વગેરે કથાતુલ્યોગપ્રસિદ્ધ શબ્દો છે. અત્ર આ શબ્દનો ઉપયોગ અલંકારની ભાષામાં વાપરવામાં આવ્યો છે. જેમ કલ્પવૃક્ષની પાસે જ્યાં જે કાંઈ વસ્તુ માગીએ તે મળી શકે છે તેવી જ રીતે આ અધ્યાત્મ અર્થરૂપ કલ્પવૃક્ષ છે, એની પાસે આત્મિક સૃષ્ટિને લગતો જે કાંઈ પદાર્થ માગવામાં આવશે તે માગનારને અહીં મળશે. આત્મિક બ્યવહાર સાથે તેને લગતો અને દૂર કરવા યોગ્ય સાંસારિક બ્યવહાર અને તેનું દુષ્ટ સ્વરૂપ પણ સાથે બતાવવામાં આવ્યું છે, એટલે અધ્યાત્મને લગતા ધણા ઉપયોગી વિષયો આ ગ્રંથમાં મળી આવે તેમ છે. આ ગ્રંથનો શબ્દાર્થ છે.

આ વાંચિત પદાર્થો અને સહો આપનાર મહાન્ વૃક્ષની સોળ શાખાઓ મંથકર્તાએ કહી છે. સોળ શાખાવાળું વૃક્ષ કાંઈ નાનું હોય નહિ અને વિશેષ પત્રપુષ્પાદિને લીધે તે ભવ્ય સોળ શાખાઓ દેખાત એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. મંથકર્તાએ અધ્યાત્મનો વિષય બહુ ઉપયોગી ધારી તે પર અનેક પ્રકારે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ગ્રંથની યોજના બહુ સુંદર પ્રકારની રાખવામાં આવી છે. સર્વ જીવોનું અંતિમ સાધ્ય મોક્ષ અને તેનું પ્રથમ કારણ સમતા છે. સાંસારિક સ્થિતિમાં રહેનારને તો મુખ્ય સાધ્ય સમતાપ્રાપ્તિનું હોવું જોઈએ, તેથી તે હકીકત ગ્રંથના અંતમાં આવવી જોઈએ, તેને બદલે મુદ્દાની હકીકતને બહુ લંબાવીને કહેવાથી કેટલીક વાર વાંચનારને કંટાળો આવે છે એમ તેઓના ખ્યાલમાં હતો તેથી તેઓ પ્રથમ અધિકારમાં સમતાનું વિવેચન કરે છે અને છેલ્લા અધિકારમાં પણ પાછું તેનું જ વિવેચન કરે છે. વચ્ચેના સર્વ અધિકારો સમતાના પેટા ભાગમાં આવે છે. કેટલાક સમતાને પરમ સાધ્ય માનવાના કારણે પૂરાં પાડે છે, કેટલાક તેનાં સાધનો પૂરાં પાડે છે અને કેટલાક તેના માગ દેખાડે છે. આ ગ્રંથના સોળ અધિકારમાં વિષયો કયા કયા અને કેવી રીતે બતાવ્યા છે તેમાં પ્રવેશ કરવા પૂરતો બહુ ટૂંકાણમાં અત્ર ખુલાસો પ્રાસ્તાવિક છે, વિશેષ હકીકત અનુક્રમશઃક્રમ તથા દરેક અધિકારને છેડે લખેલા 'અંતિમ વિવેચન' પરથી જણાશે.

પ્રથમ અધિકારમાં સમતાનું સ્વરૂપ વિચારવામાં આવ્યું છે, સમતા પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો બતાવવાનો ખાસ ઉદ્દેશ આ અધિકારમાં છે. આ વિષયને બહુ સારી રીતે વિસ્તરવર ૧. સમતા. કરવામાં આવ્યો છે. દુનિયાના સર્વ બ્યવહારમાં સમતા રાખવાની બહુ જ જરૂર છે. સમતા ન રાખનાર પ્રાણીની પ્રકૃતિ બહુ અભ્યવરિથત બની જાય છે. એ ગમે તેવાં ધર્મસાધન કે પુણ્યનાં કાર્યો કરે, પણ તે સર્વ સાધ્ય વચરનાં, વિવેક વચરનાં અને અર્થ વચરનાં થાય છે. જ્યાં સુધી ઐદિક તેમ જ આધુનિક કાર્યમાં સમતાનો પ્રવાહ રહેમહેલ થઈ જતો નથી ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક શરીર પ્રાણ વચરના દાકષિણ્યર જેવું છે. મનુષ્ય ગમે તેટલા પૈસા પ્રાપ્ત કરે, ગમે તેટલાં મોજ/શોખના સાધનો એકઠાં કરે, ગમે તેટલા વેલવેલો ભોખવે, ગમે તેટલું માન પ્રાપ્ત કરે, પણ વસ્તુતઃ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જો તેનામાં સમતા ન હોય તો તે થન્ય છે, અધમ છે અને તેથી પણ વધારે દાનિકારક છે, કારણ કે તે કારણે અતિ ખરચાળ છે, ઉઝાડ છે, નુકસાન કરનારો છે અને પરમવે અધિગતિમાં પતન કરાવનારો છે. સમતામય જીવનની ખૂબી એવી ઉત્તમ અને વિચિત્ર છે કે તેની હવામાં, તેના વાતાવરણમાં, તેના પાડોશમાં પણ અખંડ શાંતિનું સામ્રાજ્ય રચે છે અને એક વખત આવા જીવનના સંજોગમાં આવનાર પ્રત્યેક તેનાં જેવું, ક્રિયા કે ક્રમ ન સમજતો હોય, ન પારખી શકતો હોય, ન પુષ્કરણ કરી શકતો હોય, તેણે તે અતિ સુખનો અનુભવ કરે છે અને એવો

સત્સંગ કરવા નિરંતર હોંશ રાખ્યા કરે છે અથવા એના સંબંધમાં ગયેલી આનંદદાયક ક્ષણોને બહુ પ્રેમથી વારંવાર સંભાર્યા કરે છે. સમતા આવી પવિત્ર વસ્તુઓને જન્મ આપનાર છે અને સ્વયં શુદ્ધ છે તેથી તેને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ મુશ્કેલ જીવનો હોય છે. એને પ્રાપ્ત કરવાનાં અનેક સાધનો પૈકી અત્ર ચાર ભાવના, ઈદ્રિયોના વિષયો પર સમભાવ, આત્મસ્વરૂપની વિચારણા અને સ્વ-સ્વાથે ઓળખી તે સાધવામાં રક્તતા એ ચાર સાધનો પરંબુ વિસ્તારથી વિવેચન ગ્રંથકર્તાએ કહ્યું છે. આખા ગ્રંથનું પરમ સાધ્ય સમતા હોવાથી અને તે વગર કરેલાં શુભ કાર્યો પણ સંસારરૂઢ આપનારાં હોવાથી આ અધિકાર પર બહુ વિચાર કરીને વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ હતી અને તે હેતુ પાર પાડવા માટે બનતો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. સમતાને અંગે દૃષ્ટાંતો બહુ વિચારવા યોગ્ય છે તેથી વીર પરમાત્મા, અનાથી મુનિ, ગજસુકુમાળ, શાળિભદ્ર, રત્નકાવ્યાથ વિગેરેનાં દૃષ્ટાંતો પર બહુ સારી રીતે મનન કરવું. આ અધિકાર બહુ અગત્યનો છે.

બીજો સ્ત્રીમત્ત્વમોચન અધિકાર ઔદિક પદાર્થમાં આસક્તિ થવાનાં મુખ્ય કારણ પર ખાસ લક્ષ્ય એવે છે. આ દુનિયામાં અસત્ય વ્યવહાર કરવાનાં કારણો ત્રીસ ઉપાધિથી જ ર. સ્ત્રીમત્ત્વ. ઉત્પન્ન થાય છે. મનરથી પુરુષ એકલો હોય તો તે બહુ આનંદથી રહી પોતાની જરૂર પૂરતું તો પાંચ પંદર દિવસમાં મેળવી શકે છે, પણ તેને ઘર બાંધવાની, પૈસા એકઠા કરવાની અને બીજા બીજા અનેક વ્યવહાર કરવાની જરૂર પડે છે તેનું મૂળ કારણ તો ત્રી જ છે એમ વિચાર કરવાથી માલુમ પડશે. દુનિયાનો વ્યવહાર ભેટાં જણાશે કે ખૂંટો કરવા જેવા પ્રસંગો માટે ભાગે ઓછોના કારણથી જ ઉદ્ભવે છે. ઓ સાથેનો પ્રેમ એવો વિચિત્ર છે કે જેથી સ્પર્શનેન્દ્રિયને માર્ગ મળ્યા વગર રહે નહિ. એના પરિણામે કલ્પનાશક્તિ પર દેખાતી સુંદર પણ પરિણામે બાધકર ભૂતિઓ ખડી થયા કરે અને છેવટે કલ્પનાશક્તિ એટલી બહેર મારી જાય કે માનસિક બળ અને તકવિચારણાનો તેના ઉપર કાંઈ પણ પ્રકારનો કાબૂ રહે નહિ. આ રિયતિ એટલી ખરાબ છે કે તેના કહેવો અનુભવ મેળવનારને જ તેનો ખ્યાલ આવે તેમ છે. સ્વભાવમાં સમત્વ રાખવાની અત્રે ના પાડવામાં આવી છે તો પછી પરછી સંબંધમાં તો કેટલો તિરસ્કાર હોવો ભેદ્ય એ ખાસ વિચારવાની હકીકત છે. એને જે હીન વસ્તુઓ સાથે ગ્રંથકર્તાએ સરખાવી છે, તેના પર બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. એ સર્વ હકીકત અનુભવ અને સંપૂર્ણ વિચારણા તથા તત્ત્વજ્ઞાનથી જ સમગ્રય તેવી છે. વ્યવહાર દૃષ્ટિથી ભેટાં કદાચ એમ લાગશે કે માર્મિક ટટિવાળા પુરો તો સર્વ ત્યાગ કરવાનું જ કહે પણ તે બને કેમ ? પરંતુ આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનો નથી. બહુ ઉપયોગપૂર્વક સંસારચક્રનું નિરીક્ષણ કર્યા વગર ઉપર ઉપરના હાવભાવમાં રક્ત યદ જવામ એવા કાળમાં આ અધિકારનું રહસ્ય સમજાવું અને પ્રાપ્ત થવું ધણું મુશ્કેલ છે. આ અધિકાર આખો પુરુષ વર્ગને ઉદ્દેશીને લખાયો છે, કારણ જૈન શાસ્ત્રકાર પુરુષપ્રધાન ધર્મ કહે છે; તેથી ઓછાએ શબ્દરચનામાં ધટતો ફેરફાર કરી સ્ત્રીમત્ત્વમોચન અધિકારને પુરુષમત્ત્વમોચન અધિકાર તરીકે વાંચવો. આ અને હવે પછીના ત્રણ અધિકારો બાજુ સંબંધને આશ્રયીને લખાવલા છે, પણ તે સંબંધ વિભાવદશાને લીધે આત્મિક સંબંધ જેવા યદ ગયા છે, તેથી તે સંબંધનું સ્વરૂપ, રિયતિ અને પરિણામ બહુ બારીકાથી તપાસવાની જરૂર છે; આ અધિકાર મોહનીય કર્મનું સાધાન્ય કેટલું પ્રગળ છે તે બતાવી આપે છે.

ત્રીજો પુત્રમમત્વમોચન અધિકાર બહુ સંશેષમાં પણ મુદ્દાસર નિયમ પર લખાયો છે. કેટલાક પ્રાણીઓ પુત્રપુત્રીરૂપ સંસારમાં આસક્ત થઈ 'હાકરા મારા સ્વામીવત્સલ' જેવું

૩. પુત્રમમત્વ. કરે છે, મતલબ પેતાના ઘરમાં આખી દુનિયાનો સમાવેશ થયેલો સમગ્ર ખીજ કાઢી પણ પ્રકારના સામાજિક વિચાર તેઓ કરતા નથી. કેટલીકવાર અપત્રમમત્વને ઝગે ફરજ વગેરેના ગુન્થવણ ગરેલા સવાલો ઉત્પન્ન થાય છે. એવા સવાલોનો આ અધિકારમાં સીધી ઝાને આડકતરી રીતે બહુ સારો ખુલાસો કર્યો છે, આ અધિકાર સ્ત્રીકસંખ્યામાં સર્વથી નાનો છે પણ એની અગત્ય એટલી નથી.

ચોથા ધનમમત્વમોચન અધિકારમાં બહુ ઉપયોગી બાબતો પર ઉદ્દેશ થયો છે. આ દુનિયાનો મોટો ભાગ-લગભગ આખો ભાગ "પૈસા મારા પરમેશ્વર" એ જ વૃત્તિવાળો હોય છે. ૪. ધનમમત્વ. પૈસા પેદા કરવાના રસ્તા, ચિંતન, તેના વિચાર, તેની વાતો-વિગેરેમાં આ જીવને જેટલો આનંદ આવે છે તેટલો ખીજ કાઢી પણ પહાંચના સંબંધથી આવતો નથી. અનાદિ અભ્યાસ આ પ્રમાણે મોહનીય કર્મના ઉદયથી પડી ગયો છે અને તેથી ધણી વાર બ્યવહારમાં પૈસાને અગિયારમો પ્રાણી કહેવામાં આવે છે અને તેનું જેર એટલું બહુ માનવામાં આવે છે કે પ્રસંગે એ દશ પ્રાણુને પણ હાડાવી દે છે. ધનનો મમત્વ એકદમ મૂંઝવે આક્રમક લાગે તેવી રીતિ થયું પ્રાણીઓની હોવાથી રીક્ટિવાળા પ્રધર્મતાએ ધનનો બ્યવહારી રીતે કરવા તે પણ બતાવ્યું છે. આ સંબંધમાં તેઓશ્રીનો કહેવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ જણાય છે કે પૈસાના વિચાર અને ફક્કાટમાં આત્મિક સાધન હાડી દેવાનું થયું પ્રાણીઓને બને છે, એ સંબંધમાં બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. જે તદ્દન રમૂય વસ્તુ છે, પૌદ્ગલિક છે, ચળ છે, હેવટ સુધી પાસે કદાચ રહે તે પણ પ્રાંતે તે અહીં જ પડી રહેવાની છે, એવી વસ્તુ પર મમત્વ કરી પ્રાપ્ત કરેલ અનુકૂળતાઓનો લાભ લેતા ચૂપી જીવું નહિ. પૈસા એકા કરવા એ તદ્દન નિર્દોષક પ્રવૃત્તિ છે, એક અંગેજી કવિ કહે છે કે—

Take thou no thought for aught save Right and Truth,

Life holds for finer souls no equal prize;

Honours and wealth are baubles to the wise.

"આ જીવનમાં વિશુદ્ધતર જીવન ગાળનારને સરખો બહુમો મળતો નથી, સચોટ પ્રમાણે વધતો એકો મળે છે; પણ તારે તો સસ અને ખરી વાત સિવાય ખીજ કાઢી વસ્તુનો વિચાર કરવો નહિ. કાલો માણસને મન માનપાન અને પૈસા તો શોળીનાં પણ કિંમત વગરનાં રમકડાં જેવા છે." આ ટૂંકાં વાક્યમાં બહુ અગત્યનું રહસ્ય સમાયું છે. ધનમમત્વમોચન અધિકાર બહુ વિચારીને વાંચવા યોગ્ય છે.

પાંચમો દેહમમત્વમોચન અધિકારમાં પણ ખીજ અધિકારથી શરૂ થયેલ લખ (Egoism) ચાલુ રાખ્યો છે. આ શરીર પર અસાધારણ પ્રેમ રાખી તેને આખો વખત પંપાણનું નહિ અથવા તેને શોભાની ટાપટીયથી દીવાલનું નહિ. એને આત્મિક ધર્મો બળવવામાં સદાયબૂન પ. દેહમમત્વ. સમગ્ર તેનાથી બની શકે તેટલું શુભ કાર્ય કરી લેવું. એ શુભ કાર્યો કરવા પૂરતી તેની રીયલિટી સારી હોવી જોઈએ. શરીર તરફ તદ્દન ઉપેક્ષા રાખતી એવો હેતુ જણાવો નથી, પણ તેના તરફ અત્યંત ખ્યાન આપી તેને પ્રેરનાર-તેનામાં ચેતન્ય સ્વરૂપે રહેનારને બૂલી જવો એમ ન થવું જોઈએ. આ અધિકારમાં સ્વદેહ અને પરદેહ બંને પર મમત્વ ન રાખવાનો

મહિંત આશય હોય એમ જણાય છે. શરીરને અશુચિમય સમજવાથી અને તેના પર યોગ્ય વિચાર કરવાથી તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને તેને અંગે તેની સાથે વર્તન કરવાનો યોગ્ય રસ્તો સારી રીતે ધ્યાનમાં આવે છે. આ પાંચમા અધિકારનો વિષય આ શારીરિક સુખમાં મસ્ત બનાવનાર ચાલુ કાળમાં પસંદ ન આવે એ બનવાજોગ છે, પણ તેથી સુરિચ્છારાજ તો વસ્તુસ્વરૂપ સમજાવવાની પોતાની ફરજ ચૂકી જતા નથી. ચાલુ જમાનાની ખાવાપીવાની અને વર્તન કરવાની રીત શરીરને નિરંતરનું પોતાનું મનાવે છે કે જે વસ્તુરિચ્છિતથી વિરુદ્ધ છે. એમ આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. દુનિયામાં જે જે હકીકતો અને તેનો માન ઉપર ઉપરનો જ ખાસ લેવાની ટેવ હોવાથી ધણા જીવો આમાં ઊંડા ઉતરી શકતા નથી. એક માણસના મરણ વખતે ધણાખરા કહેશે કે બહુ ખરાબ યર્ષ ગયું વગેરે, પણ શું ખરાબ થયું ? એનો વિચાર કરશે નહિ. શરીરને આત્માનો વિયોગ કે જે સ્વાભાવિક ધર્મ છે એ જ થયું છે એવું પૃથક્કરણ કરવાની તેને ઇચ્છા થશે નહિ. દુનિયાનાં સામાન્ય બનાવોમાં પણ આનું અંતિમ રહસ્ય શોધવાની ટેવ પાડવી બહુ આવશ્યક છે.

છઠ્ઠા પ્રમાદયાગાધિકારમાં પંચેન્દ્રિયના વિષયોનું સ્વરૂપ બહુ વિદ્યતાથી જતાવવામાં આવ્યું છે. આ જીવ રચૂળ ઇન્દ્રિયસુખોમાં આસક્ત યદ્ જાય છે. સારા સારા પદાર્થો ખાવામાં, સેન્ટ લવંડર સુધવામાં, હાર્મોનિયમ પીઆના સાંભળવામાં, સુંદર સ્ત્રીઓનું રૂપ વિકારદૃષ્ટિથી કે. પ્રમાદયાગ. જોવામાં અને તેઓ સાથે વિષયસેવન કરવામાં આનંદ માને છે. પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયો અનેક પ્રકારના છે, જેનો અનુભવ દરોજ થાય છે. આમાં સુખ શું છે ? શું માનવામાં આવ્યું છે ? તેમાં ખરું તત્ત્વ શું છે ? ખરા સુખનું સ્વરૂપ શું છે ? તે આ જીવને કેમ સમજાતું નથી ? આ રચૂળ સુખો ભોગવતી વખત કેટલું અને કેટલું સુખ આપે છે ? પરિણામે તેથી શું થાય છે ? આત્મિક સુખ અને રચૂળ સુખમાં તફાવત શો છે ? એ વિષય પર બહુ અસરકારક વિવેચન આ અધિકારમાં કરેલું છે. ઇન્દ્રિયના વિષયમાં આ જીવની આસક્તિ એટલી બધી રહે છે કે તેનો કોઈ પણ પ્રસંગ પડતાં જો પોતાને વિશેષ યાન અને દૃઢ શ્રદ્ધા ન હોય તો તે તેમાં મગ્ન થઈ જાય છે. તે પ્રસંગે તેને એટલું પણ જ્ઞાન રહેતું નથી કે દુનિયામાં પ્રતિજ્ઞા મેળવનાર મારા જેવો પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો પુરુષ આવા બાળકને જાજતા ખેલ કેમ કરે છે ? એક કાઠો ગણાતો માણસ પણ એકાંત કાળમાં સ્ત્રી સાથે કેવી વિચિત્રતાથી વર્તે છે એ કદી શક્ય તેવું છે. એવી રિચ્છિતથી તે વખતે અને ભવિષ્યમાં આ જીવને બહુ હાનિ થાય છે તે દૂર કરાવવાનો અત્ન ઉપદેશ છે. આવા વિષયોમાં વસ્તુસ્વરૂપ વિચારવાની બહુ જ જરૂર છે. પ્રમાદને માટે અત્ન બહુ લખવામાં આવ્યું નથી. અંતિમ રહસ્યમાં અને ભૂમિકામાં તે વિષયનું સહજ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

સાતમો કપાયનિગ્રહ અધિકાર છે. આ અધિકારમાં લખેલ હકીકત આપણા દરોજના અનુભવમાં આવે છે અને કેમ પ્રકૃતિએ પ્રહણ કરવાનાં યુગ્મ દારમાંનું એ એક દાર છે. કપાયથી જ સંસારનો લાલ અને તેની જ્ઞાતિ થાય છે અને તે આ જીવના સંબંધમાં મોટો ફેરફાર કરી ડ. કપાયો. શકે છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર તેના ભેદ છે. સવારથી રાત્રી સુધીમાં કપાયો કરવાના અનેક પ્રસંગો આવે છે: કોઈની પર ગુસ્સો આવી જાય છે, કોઈવાર પોતાની મોટી મોટી વાતો (આત્મપ્રશંસા) કરવામાં આનંદ મનાય છે, કોઈવાર ખગરૂતિ પારણ કરાય છે અને કોઈવાર પૈસાની માળા ફેરવાય છે. આ ચાર કપાયો અનેક રૂપમાં દેખાવ દઈ આ જીવને ઠેવા માળા કરાવે છે તે સંબંધી આ અધિકારમાં બહુ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. આ

ચાર કષાયો એવી અંસાધારણ શક્તિ ધરાવે છે કે પોતાના પૂર જોસમાં જો તે ચારમાંનો એક પણ હોય તો આ જીવ ગમે તેટલી ધર્મક્રિયા કરે, ગમે તેટલું જ્ઞાન લાજે, ગમે તેટલાં તપ કરે, પણ તે સર્વને કષાયો નકામાં બનાવી દે છે અને જીવનો અધઃપાત કરાવે છે. આવાં કારણોથી કષાયોનો નિગ્રહ કરવાની ખાસ જરૂર છે. મનોવિકારને તાજે થનાર પ્રાણીની જિંદગી લગભગ નકામાં જેવી છે, એમ ઉપર ઉપરની દૃષ્ટિથી પણ આપણને લાગે છે, પરંતુ મનોવિકારો કેવા અને કેવી રીતે કામ કરનારા હોય છે એનું જિજ્ઞાસુમાં ઊતરી આપણે સ્વસ્થ ન બનતા હોઈએ છીએ સુધી એ સસ હડીકત પણ માત્ર વાતના રૂપમાં રહે છે. કષાયને બરાબર ઓળખી, તે કરવાનો પ્રસંગ આવતાં તેનો નિગ્રહ કરવો અને તેનાથી જીતાઈ ન જતાં તેને જીતી લેવા એટલું સાધ્ય લક્ષ્યમાં રાખવું યોગ્ય છે. કષાયના દરેક વિષય પર મોટામોટા લેખ લખાય તેમ છે અને અન્યત્ર તેવો પ્રયાસ કયો પણ છે, તેથી તેમ જ આ અધિકારના વિવેચનમાં અંધના પ્રમાણ પૂરતું વિવેચન થયેલું હોવાથી આ સ્થળે તો આ અધિકારમાં કયા વિષય આવે છે તેનું માત્ર દિગ્દર્શન જ કરાવવામાં આવ્યું છે. કષાય જિંદગીમાં ધણી અગત્યનો ભાગ બજાવે છે તેથી તેના સંબંધમાં બેદરકાર રહેવું નહિ એટલી અંધકતી વારંવાર ભલામણ કરે છે.

સારપછી આઠમો શાસ્ત્રાભ્યાસનો અધિકાર આવે છે. આ અધિકાર બહુ બવહારે આકારમાં લખાયો છે. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી વિદ્વાત દેખાડવાની વૃત્તિ રહે તો શાસ્ત્રાભ્યાસથી ૮. શાસ્ત્ર, ગતિ. બહુ લાભ થતો નથી, અભ્યાસ પ્રમાણે વર્તન હોવાની ખાસ જરૂર છે. પંડિતના નામ માત્રથી પ્રુથી થઈ જવા જેવું નથી પણ મતિ અનુસાર પ્રુદ્ધિ હોવી જોઈએ અને તે બંને અનુસાર પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ. વિષયપ્રતિભાસ, આત્મપરિણતિ અને તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનનું સ્વરૂપ શ્રીમદ્ હરિભક્ષસરિએ અણકજીમાં આપ્યું છે તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે, એ હડીકત વિવેચનમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી છે. શાસ્ત્રાભ્યાસનો ઉદ્દેશ શો છે તે બહુ વિચારવા યોગ્ય છે અને આ વિષય પર અંધકતીએ અસરકારક રીતે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ સંબંધમાં બહુ મહત્ત્વની ચાલ છે. ધણી વખત જ્ઞાનના દેખાવમાં જ સંપૂર્ણતા માનવામાં આવે છે તે સંબંધમાં યોગ્ય વિચાર બતાવવામાં આવ્યા છે. આ વિષયની સાથે અભ્યાસને અગે સમજવામાં આવતાં ચતુર્મતિના કચેશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. નરક કે તિર્થંક મતિમાં દુઃખો છે તે તો આ જીવ સમજે છે, પણ મનુષ્ય અને દેવમતિમાં પણ દુઃખ છે એ વાત સ્પષ્ટ કરવાની બહુ જ જરૂર છે. જે ક્રિયા કરવાથી ચક્રિમતિ સધાય તે અધ્યાત્મ નથી એમ શ્રી આનંદજી મહારાજ અગ્રિયારમાં શ્રી શ્રેયાંસનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે અને કદાચ કોઈ કિયાથી શુભ મતિ બંધાય તો તે પણ ઇષ્ટ નથી, એ ખાસ સમજવું જરૂર છે. અધ્યાત્મની વ્યાખ્યા કરતાં પણ આપણે જાણીએ છીએ કે જે અધ્યાત્મથી અસ્થિમતિમાંથી કોઈ પણ શુભ અથવા અશુભ મતિ બંધાય તે અધ્યાત્મ નથી.

આખા અંધના અધ્યર્મિદુરૂપ નવમે અધિકાર ચિત્તમનનો આવે છે. ગમે તેટલી ક્રિયા કરવામાં આવે, ગમે તેટલું જ્ઞાન લાજવામાં આવે, ગમે તેટલી તપસ્યા કરવામાં આવે અને ૯. ચિત્તમન. ગમે તેટલી યોગસાધના કરવામાં આવે, પણ ત્યાં સુધી મનની અસ્થિરતા હોય, ચિત્ત આકુળબાકુળ હોય, માનસિક ક્ષોભ હોય, ત્યાં સુધી સાધ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. જ્ઞાનનો, તપનો અથવા ક્રિયાનો આશય મન પર અંકુશ લાવવાનો હોવો જોઈએ. મનની અન્યવચિત ચિત્તિથી પ્રાણીનાં કાયો કોઈ પણ જળ આપી શકતાં નથી, એ શુદ્ધ દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ ચલાવવું છે. એ સંબંધમાં સામાન્ય રીતે આપણા વિચારો બહુ અયોગ્ય રહે છે. સામાન્ય પ્રકૃતિ બાજુ દેખાત ઉપર બહુ મત બાંધી દે છે પણ વસ્તુતઃ એમ યતું ન જોઈએ.

અમુક પ્રાણીના સંબંધમાં મત બાંધતાં પહેલાં તેં પ્રાણીનું મન કેટલું અંકુશમાં આબુ છે તે પર બહુ જ વિચાર કરવાની જરૂર છે. ગમે તેવાં કાર્ય કરવામાં ઉચ્ચતા થયેલા જીવને મન કેવી રીતે ફેરવી નાખે છે તેનો અનુભવ વિચાર કરવાથી તુરત સમજી શકાય તેમ છે. મન જ મોક્ષ અને બંધનું કારણ શાસ્ત્રકારે કહ્યું અને ક્રિયા ન કરી એનું રહસ્ય જ્ઞા અધિકારમાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છે. આ અધિકારમાં મંથકર્તાએ પ્રથમ અધિકારની પેઠે પોતાની વિદ્વતા બતાવી આપી છે અને વિવેચન પણ બહુ વિચાર કરીને લખવા પ્રયાસ થયો છે. આ અધિકારનો વિષય બહુ ઉપયોગી હોવાથી તે પર ખાસ ધ્યાન આપવા અને વારંવાર મનન કરવા ખાસ સૂચના કરવામાં આવે છે.

દશમે અધિકાર વૈરાગ્યનો આવે છે. એ અધિકારમાં આ સંસારના વિષયો ઉપરથી રાગ ભીડી નળ અને વસ્તુસ્વરૂપ તેના યથાર્થિત આકારમાં સમજાય તેટલા સારા વિદ્વાન મંથ-
૧૦. વૈરાગ્ય. કર્તાએ છૂટા છૂટા વિષયો લઈ વૈરાગ્ય થવાનાં સાધનો બતાવ્યાં છે. મૃત્યુનો દોર, લોકરંજનવાળા ધર્મનું ઉપરચોટીઆપણું, આ જીવને મળેલી અનેક પ્રકારની ભોગ-વાપ્રત્યા, તેનો તેણે લેવો જોઈતો લાભ, ધર્મથી થતો દુઃખક્ષય, સુખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ, પ્રમાદથી થતાં દુઃખો, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી થતાં દુઃખો, તે પર દર્શીતો અને આ જીવના વર્તન અને ઉદ્દેશ વચ્ચે વિમંવાદ વિગેરે અનેક છૂટી છૂટી આગતો લઈ તે પર બહુ અસરકારક ભાષામાં પ્રકાશ પાઓ છે. એ પ્રકારનું સ્વરૂપ બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. એક પ્રસંગે અભક્તિનાં દર્શીતો પણ બહુ યુક્તિથી આપ્યાં છે. ન્યાં સુધી સાંસારિક-પૌદ્ગલિક વિષયો પરથી આ જીવને રાગ થતે નહિ ત્યાં સુધી ધર્મસંસ્મૃત થાય નહિ એ સ્પષ્ટ હકીકત હોવાથી સર્વ વિષયોનું અત્રે પૃથક્કરણ અને સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં અંતિમ હેતુ તેનું પરિણામે થતું દુઃખ સમજી, તેનાથી દૂર રહી, સમતા પ્રાપ્ત કરવાનો રાખવામાં આવ્યો છે. આ અધિકાર પણ બહુ જ મનન કરવા યોગ્ય છે. એના દરેક શ્લોકમાં એકેક અથવા તેથી વધારે મહાન સત્યો ઝળકી આવે છે જે શોધ કરનારને અને સાધક હોય તેને પ્રાપ્ત થઈ નળ તેમ સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યાં છે.

અગિયારમે અધિકાર ધર્મશુદ્ધિનો આવે છે. ઈઆ કાળમાં ધર્મના વિષયમાં લખવું એ જ ધણા જીવોને અપ્રાસંગિક લાગે છે. સખત હરીશર્ષ અને મુદ્દગળમાં મરત રહેવાના
૧૧. ધર્મશુદ્ધિ. જમાનામાં ધર્મ શબ્દનો અભાવ દાખલ થયો હતો, તેમાં હવે કાંઈક ફેરફાર થતો જોવામાં આવે છે. ધર્મની આવશ્યકતા હવે લગભગ સર્વ સ્વીકારે છે. તે ધર્મમાં શુદ્ધિ કેટલા પ્રકારની રાખવી જોઈએ એ અત્ર બતાવવામાં આવ્યું છે. ધર્મમાં દોષો કેવા કેવા આવે છે તેનું મુદ્દાસર લીસ્ટ આપી સ્વયંપ્રચસાના કુચુંષુ ઉપર અને જનસ્તુતિ ઉપર વિદ્વતાભરેલો ઉલ્લેખ મંથકર્તાએ કર્યો છે. આ હકીકત પર દરેક વાચનારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર લાગે છે. ઉચ્ચે ભાવશુદ્ધિ રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. ભાવ વગરની ક્રિયા કેવી રીતે અદ્ય કળ આવે છે તે પર અત્ર વિસ્તાર જોવામાં આવશે. આ અધિકારમાં લોકસ્તુતિ પર વ્યવહાર વિવેચન ખાસ વાંચવાયોગ્ય છે.

બારમે અધિકાર ગુરુશુદ્ધિનો છે. એ અધિકારમાં ગુરુમહાસત્ત્વ કેવા હોવા જોઈએ એ સંબંધમાં સુરિમહારાજે બહુ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. આ અધિકારમાં કેટલાક અગત્યના
૧૨. ગુરુશુદ્ધિ. વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે; ગુરુપરીક્ષામાં બહુ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા બતાવવામાં આવી છે અને તે માટે કહ્યું ભાષાને ઉપયોગ પણ કવચિત્ કરેલો જોવામાં આવે છે. આ અધિકારમાં સંપત્તિ અને વિપત્તિનાં કારણો બતાવ્યાં છે તે ખાસ મનન કરવાયોગ્ય છે.

તેરમો અધિકાર યતિશિક્ષાનો છે. યતિ નામથી ઝોળખાતા, સંસારનો ત્યાગ કરનારા સર્વને ઉદ્દેશીને લખાયેલો આ અધિકાર બહુ ધીરજથી વાંચવાની જરૂર છે. વેદમાત્રથી

૧૩. યતિશિક્ષા લાભ નથી, જનરંજનપણાની કાંઈ કિંમત નથી, યતિપણાની ઉચ્ચ પ્રકારની ફરજો થી શી છે, નકામા વસ્ત્રપાત્રનો પરિચય જાણવો છે, પરીવહનું સ્વરૂપ શું છે? સંયમના બેઠો કેટલા છે? ચરણસિતરી અને કરણસિતરીના બેઠો કયા કયા અને કેટલા છે વિગેરે અનેક ઉપયોગી હકીકતો આ અધિકારમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ અધિકાર સર્વથી વધારે લાંબો છે. એની ભાષા શિક્ષા આપવાયોગ્ય હકંચ શબ્દોમાં લખાઈ છે તે તરફ ખપી જીવો ગુસ્સો કરતા નથી, પણ તેનું આંતર સ્વરૂપ સમજવા વિચાર કરે છે. સુરિમહારાજ પોતાના અદ્ભુત ચારિત્રશુભમાં આશ્વ-વધથી જ આસક્ત હોવાને લીધે બહુ ઉત્તમ રીતે હૃદયભાવનાથી ઉપદેશ આપે છે. આ ઉપદેશ સાધુ અને શ્રાવક સર્વને માન્ય કરવા યોગ્ય છે, એ ઉપદેશમાં સાધુધર્મ બહુ વિકટ છે એવો વિચાર આવવાથી તે તરફ ઉપેક્ષા ન થઈ જાય એની ખાસ વિચારણા રાખવામાં આવી છે. આ અધિકારનું સ્વરૂપ સમજવું સમજાવવું બહુ મુશ્કેલ લાગે છે, તે છતાં જે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં કોઈ બકિતને કે સમર્પિને દુઃખ લગાડવાનો બિલકુલ ઇરાદો નથી, છતાં એવો પ્રસંગ આવી ન જાય તે સારુ આ અધિકાર મુનિમહારાજશ્રીને વિવેચન સાથે જતાવી તેઓની સંમતિ મેળવી છે; છતાં પણ કોઈ સ્થાનિક દુષ્ટતા રહ્યાં હોય તો તેને માટે અંતઃકરણથી હામાયાચના છે. સાધુવર્ગથી જાણરતો માણસ આવા મંજીર વિષય પર વિવેચન કરવા જાય તો તેમાં ગેરસમજાણી થવા સંભવ છે, તેથી આખા મંથનના સંબંધમાં સામાન્ય દોષક્ષમા માગવાની પ્રસ્તાવનાની પ્રચલિત રીતને અનુસરવા ઉપરાંત આરમ્ભ અને તેરમા અધિકારના સંબંધમાં વિશેષપણે તેમ કરવાની જરૂર જોઈ છે. સુરિમહારાજે જે મંજીરતા અને લાભશુદ્ધિ આ અધિકાર લખ્યો છે તે સમજવા માટે યત્ન કરવાની ખાસ જાણમણ છે.

ચૌદમો અધિકાર મિથ્યાત્વાદિ સંવરનો છે. પાંચ પ્રકારના મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ લખી મન, વચન, કાયાના યોગો પર અંકુશ મેળવવા ઉપદેશ આપ્યો છે. મનોયોગ પર તંદુલમત્સ્ય ૧૪. સંવર. અને પ્રસન્નચંદ્રનાં આખ્યાનો વિચારવા યોગ્ય છે, વચનયોગ પર વસુરાજનું દર્શાવ મનન કરવા યોગ્ય છે, તેમજ કાચયોગ પર કાચ્યાનું આખ્યાન ચિંતવવા યોગ્ય છે. ત્યાર પછી ઈન્દ્રિયસંયમ પર પુષ્કળ વિવેચન કરી કષાયસંવર કરવા ઉપદેશ આપે છે અને તેમ કરતાં કરત અને ઉત્કટ મુનિનું દર્શાવ આપી બહુ ઉપયોગી બોધ આપે છે. છેવટે નિઃસંગતા પ્રાપ્ત કરવા પ્રેરણા કરવામાં આવી છે.

પંદરમો અધિકાર શુભચિત્તશિક્ષાનો છે. દરરોજ બે ટંક છ આવસ્થક કરવા, તપસ્યા કરી કર્મ-નિર્જરા કરવી, ચીલાંગ ધારણ કરવા, યોગસંધન કરવું, ઉપસર્ગ સદન કરવા, ૧૫. શુભ પ્રવૃત્તિ સ્વાધ્યાયધ્યાન કરવું, ઉપદેશ દેવો, આત્મનિરીક્ષણ કરવું વિગેરે શુભ પ્રવૃત્તિના અનેક શુભ પ્રકાર જતાવી તે પ્રમાણે કરનારને ભવિષ્યમાં કેવા પ્રકારના લાભ થાય છે તે પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. આ અધિકારમાં જે જે પરચુરણ વિષયો જતાવવામાં આવ્યા છે તે બહુ ઉપયોગી અને મનન કરવાયોગ્ય છે.

સોળમા અને છેલ્લા સપ્તમસર્ગે આ અધિકારમાં આખા મંથનના સારસ્વ સમતા રાખવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. સમતાને પરિણામે સુખ કેવી રીતે થાય ■ અને તે સુખ કેવા પ્રકારનું છે તે

બહુ ઉત્તમ રીતે બતાવ્યું છે. મોક્ષનું સ્વરૂપ વિવેચનમાં બતાવી તે પ્રાપ્ત કરવાનું કારણ ૧૬. સામ્ય. સમતા છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આ અંચ સમતારસની વાનકી છે એમ , બતાવી એના અધિકારી કોણ છે તે પણ બતાવવામાં આવ્યું છે. ત્યારપછી કોઈપણ પ્રકારના આડઅર વગર આ અંચ પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો છે.

આ અંચ સુરિમહારાણે કષ્ટ સાલમાં લખ્યો તે સંબંધી કોઈ નિષ્ક્રમ થઈ શકે તેમ પણ નથી. મને એમ લાગે છે કે સુરિમહારાણે ઉપદેશરત્નાકર વિગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા પછી જિંદગીના છેવટના ભાગમાં પોતાના અનુભવનું સ્વરૂપ આ અંચદ્વારા બહાર પાડ્યું છે અને આ અન્યના કૃતિના સમય. શ્લોકો એક સાથે નહિ, પણ જ્યારે જ્યારે મનમાં સ્ફુરણ થઈ આવી હશે ત્યારે લખ્યા હશે એમ જણાય છે. સાતમાં કથાવનિગ્રહ અધિકારમાં કોષ, માનના સ્વરૂપમાં વચ્ચે માયાના શ્લોક આવે છે, વળી લોકત્યાગના ઉપદેશ પછી કોષત્યાગનું સ્વરૂપ આવે છે, શ્રી મુનિ- સુદરસુરિ મહારાજ જેવા સમર્થ લેખક જેમણે ઉપદેશરત્નાકરમાં એકસરખી શૈલી બતાવી એક વિષયને એક છેડા સુધી નિયમસર લખ્યો છે તે આ પ્રમાણે આકાશવળા શ્લોકો સંબંધ વગર લખે તેનો એક જ રીતે ખુલાસો થઈ શકે છે. તેથી જ રીતે દેવગુરુધર્મશુદ્ધિ અધિકારનો વિષય ગુરુશુદ્ધિ માટે જ લગભગ લખાયો છે. આ પ્રમાણે અનુમાન દોડ્યું છે તે જો ખરું હોય તો તેથી અંચની કિંમતમાં બહુ વધારો થાય છે. કુદરતી રીતે અવલોકન કરતાં હૃદયમાંથી જે હૃદયારો નીકળે તે કૃત્રિમ હૃદયારો કરતાં વિશેષ ઉપયોગી જ લગાય છે. વળી ઉપદેશરત્નાકર અંચની આદિમાં મંજનાચરણમાં પણ શ્લોકો લખ્યા છે; અત્ર તેમાંનું પ્રમાણમાં કોઈ નથી, તે પણ સાતપદશા બતાવે છે, અને એ દશા હૃદયવસ્થામાં સવિશેષપણે પ્રાપ્ત્ય છે. મારી માન્યતા પ્રમાણે આ અંચ સંવત્ ૧૪૭૫ થી ૧૫૦૦ સુધીમાં કંકડે કંકડે લખાયો હશે એમ લાગે છે.

આ અંચની શૈલી બહુ જ ઉત્તમ છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ પુનરાવર્તન જણાય છે, પણ ઉપદેશના અંચમાં પુનરાવર્તન દોષરૂપ નથી એ આપણે ઉમાસ્વાતિ મહારાજના કહેવાથી જાણીએ છીએ. (જુઓ પ્રથમ શ્લોક પર વિવેચન-પૃષ્ઠ ૮) જે વિષય સુરિમહારાણે લીધા છે તે સર્વ બહુ બાષાશૈલી. અસરકારક શબ્દોમાં તેઓએ લખ્યા છે. સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનો તેઓનો કાબૂ બહુ જિંયા પ્રકારનો છે અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ અલંકારનો બહુ ઉત્તમ રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેઓનાં હૃદયો અને ઉપમાનો બહુ સ્પષ્ટ અને લાગુ પડતાં છે અને તેઓની વાક્યરચના માર્મિક છે. તેમની ભાષામાં ઉપદેશની ભાષાના સર્વ પ્રકાર સમાવવામાં આવ્યા છે. ઉપદેશની ભાષામાં કેટલીક વાર બહુ જ ઠંડી ભાષા રાખવી યોગ્ય છે. વિષયની મધુરતા અને પ્રિયપણું પ્રાપ્ત કરાવવા માટે આવી ભાષાની જરૂર છે. કોઈ વખત આશ્લેષક ભાષાનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, કોઈ વખત કઠોર શબ્દોનો પણ ઉપયોગ કરવો પડે છે. સુરિમહારાણે પણ આ જીવને કોઈ કોઈવાર 'વિદ્વાન્' અને કોઈ કોઈ વાર 'મૂઠ' કહ્યો છે, તેમ જ ઉપર જણાવ્યું તેમ સર્વ પ્રકારની ભાષાશૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેથી વાચનાર તથા સાંભળનારને આનંદ અને વિચાર થાય એ રસભારિક છે. મારી સર્વ

૧ આ દ્રષ્ટિએ દીકાકાર શ્રી ધનવિજય ગુણિ ટેકો આપે છે. અંચની સરખાવના જય રાજદ પર નોંધ લખવાં તેઓથી કહે છે કે-એ રાજદ અનન્તરતા સૂચવે છે અને અત્ર તેને માટે એમ સમજવું કે આ અંચ ઉપદેશરત્નાકર વિગેરે ગ્રંથો લખ્યા પછી બનાવ્યો છે. આનું કોઈ કારણ તેઓ આપતા નથી, પણ સુરિમહારાજ પછી આપણાથી નજીકના સમયમાં તેઓ થયા છે તેથી તેઓની કહેલી દ્રષ્ટિકવ કદાચ સંપ્રદાયથી તેઓને જણાઈ હોય.

પ્રકારની ભાષાશૈલી પર કાબૂ મેળવવા એ સાધારણ વિદ્વાનથી બની શકે તેવું નથી. યતિશિષ્ટાઅધિકારમાં તેઓ સહજ કડક થયા છે અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ તો વધારે કડક થયા છે. એમાં શૈલીદોષ હો કે ન હો પણ તેઓનો આશય અતિશય મહાન હતો એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

અધિકારની ગોઠવણ બહુ વિચારવા લાયક છે. એક એક પછી એક અધિકાર વધારે વધારે ઉપયોગી લક્ષીકૃત બતાવનારા લખાયા છે અને ચિત્ત રાખીને વાંચનારને બહુ આનંદ આપે ગોઠવણ. તેવી રીતે તેની ગોઠવણ કરી છે. દરેક શ્લોકની ભાષા મધુર અને સ્પષ્ટ હોવા ઉપરાંત શૈલી બહુ સાદી અને અસરકારક છે.

આ ગ્રંથ મુનિજીવન અને શ્રાદ્ધજીવનના માર્ગદર્શક તરીકે બહુ જ ઉપયોગી છે એમ જણાય છે. આ ગ્રંથ વ્યાખ્યાનમાં અનેક સ્થળે વારંવાર વંચાય છે. તે ઉપરાંત અનેક મુનિ-પ્રચાર. મહારાજાઓ આ ગ્રંથ સાઘંત કંઈક કરે છે અને તેનો પાઠ પણ નિરંતર કરે છે એમ અનુભવ્યું છે. આ ગ્રંથની મહત્તા અને ઉપયોગિતાના સંબંધમાં આટલી લક્ષીકૃત જ પૂરતી મણી શકાય તેમ છે.

જે મહાન હેતુથી આ ગ્રંથ લખવામાં આવ્યો છે તે ખાસ યાદ આપવાની જરૂર છે. સમતા-પ્રાપ્તિનો નજીકનો હેતુ અને મોક્ષપ્રાપ્તિનો પરંપરાગત હેતુ એ બન્ને અનંતર અને ઉંડો. પરંપર હેતુ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવી શૈલીથી અને ગોઠવણથી ગ્રંથ લખાયો છે.

આ ગ્રંથ પર શ્રી ધનવિજયગણ્ધિએ અધિરાદિણી નામની ટીકા લખી છે. એ ટીકા બહુ જ ઉત્તમ અને વિસ્તારવાળી સંસ્કૃત ભાષામાં છે. ટીકાકાર મહાવિદ્વાન જણાય છે. અત્રે યજ્ઞદાયક લખનારમાં મેં એ ટીકાનો વારંવાર ઉપરોચ્ચ ક્યો છે. વિવેચનમાં પણ ઘણી જગ્યા પર તેઓના વિચાર ટુંકી બતાવ્યા છે. જ્યાં તેઓશ્રીનું નામ ન લખાયું હોય ત્યાં પણ તેઓની છાયા દરેક જ. કું દરેક શ્લોક પર વિવેચન લખવા પહેલાં તે ટીકા વાંચતો હતો. આ ઉપરાંત આ ગ્રંથનો બાલાવબોધ (ભાષામાં દૂંકા અર્થ) સ્વચ્છ મણિ અને વિદ્યાસાગર મણિએ ક્યો છે. એ બાલાવબોધ ઉપરથી યા. બીમશી મણિકે શ્રી પ્રરજ્જરત્નાકરના બીજા ભાગમાં ભાષાર્થ લખાવ્યો છે. જો કે તેમાં આ ગ્રંથના મૂળ તથા અર્થમાં ઘણી ભૂલો રહી ગઈ છે, છતાં પણ યા. બીમશી મણિકે તેથી ઉપયોગી સેવા બજાવી છે. આ ગ્રંથના શ્લોકોની ભાષામાં ચોપાઈ શ્રીરંગવિજય નામના સાધુએ કરી છે. જેની પ્રત મારા મિત્ર તરફથી મેંડી મળી તેથી યજ્ઞદાયક લખવામાં તેનો ઉપયોગ થયો નથી, પણ તે ચોપાઈ ઉપયોગી જણાવાથી ગ્રંથના છેવટના ભાગમાં આપી છે. અસહ્ય ગુજરાતી ભાષા તેના તે જ આકારમાં જાગવી રાખવાની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવે છે તેથી તે ચોપાઈની ભાષામાં ફેરફાર ક્યો નથી.

આ ગ્રંથનું વિવેચન લખનાર ગ્રંથકર્તાનો આશય શું છે તે પર દર વખત પૂરતો વિચાર ક્યો છે. અન્ય વિદ્વાન સંખ્યાના આ જ વિષય પરના વિચારો અને પદ્ધતિની કેળવણીના ફાળાવાચના સંસ્કારથી પ્રાપ્ત થયેલ વિચારો અને ટીકાઓ આપી જનની મહેનતે વિવેચન ઉપયોગી બનાવવા ચલ ક્યો છે, છતાં તેમાં મંદ જગ્યાએને લીધે મનદોષ રહી જવા સંભવ છે, તે મટે થોડા સ્થળે ફાળાવાચના કરી છે તેમજ અહીં પણ કરવામાં આવે છે.

આ મન્ય પર સંસ્કૃતમાં શ્રી ધનવિજય ગણિની ટીકા છે, તે ઉપરાંત શ્રી રત્નચંદ્ર ગણિની પણ જણાય છે અને તે ખીજી આવૃત્તિ છપાઈ ગયા પછી લખ્ય થઈ છે. થોડા અવકાશ મળશે તો યોજના. બંને ટીકાઓનો ઉપયોગ કરી સ્વતંત્ર સંસ્કૃત અંથ છપાવવા વિચાર છે. આ મન્યની કાવ્યચમત્કૃતિ અને ઉપદેશપદ્ધતિ એટલી અસરકારક અને સારી છે કે તેનો જેમ બને તેમ બની શકે તેટલી રીતે પ્રચાર કરવાની જરૂરીયાત છે. દરરોજના પાઠ માટે તેટલા સારૂ મૂળ શ્લોક, શબ્દાર્થ અને શ્રી રંગવિજયની ચોપાઈ સાથે એક બંગ્લો પેજ નાની બુકની પણ યોજના કરવાનો વિચાર છે. અધ્યાત્મના વિષય પર લોકોનો આદર થશે તો ત્યારપછી એક બે અપૂર્વ મંથો પર પણ આવી રીતે વિવેચન કરવા સંબંધમાં યોજના કરવાની અભિલાષા રહે છે. હવે આ મન્યના રચનાર યુગપ્રધાન તુલ્ય તપગચ્છાધિપતિ શ્રીમન્મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના ચરિત્ર પર ગવેષણા કરી ઐતિહાસિક નોંધો લઈ ઉપોદ્ધાત પૂર્ણ કરવામાં આવશે.

શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ અને તેમનો સમય.

ઇતિહાસના વિષયમાં હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમથી બહુ બેદરકારી બતાવવામાં આવી છે એવી સાધારણ ફરિયાદ છે. પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરી જવાની પ્રવળ ધ્વજા ન હોવાને લીધે કે એ ઇતિહાસ સંબંધી વિષયથી *ભવિષ્યની પ્રભાને ખાસ લાભ થવાનું કારણ ખ્યાલમાં ન આવવાને લીધે દુર્લભ. કે બીજાં ગમે તે કારણથી આ સંબંધમાં બહુ ફરિયાદનું કારણ રહ્યું છે. આને લીધે આર્ચાવર્તની પ્રાચીન કાળમાં શી સ્થિતિ હતી તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ મેળવવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે. સીધો પુરાવો આ વિષયમાં ભાગ્યે જ મળી આવે છે; જે મળે છે તે મંથો ઉપર પડતા આણુઆણુના ઝાંખા પ્રકાશનાં ફિરલો જ છે અને તેનાં ઉપરથી અનુમાન કરવા પડે છે. અમુક અંથ કયા વખતમાં લખાયો છે એમ જો જાણી શકાય તો તેથી બહુ ખુલાસા થાય છે; તે વખતની સોસાયટીનું બંધારણ, લોકોની વ્યવહારપદ્ધતિ, વિચારપદ્ધતિ અને વિકસરતા કેવા પ્રકારનાં હતાં એ જાણવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી આદર્શ તરીકે તે હકીકત આણુ જમાનાની પ્રભાને બહુ લાભ કરી શકે છે. આવા ઐતિહાસિક લખાણોની ગેરહાજરીથી ધણીવાર અંથનો અર્થ કરવામાં પણ અગવડ પડે છે અને ધણીવાર અનુમાનના અધૂરા આધાર ઉપર કામ ચલાવવું પડે છે. ઐતિહાસિક લખાણો પોતે કેટલો લાભ કરે છે તે બહુ અગત્યનો અને સમજવા જેવો વિષય છે, પણ અત્યંત પ્રસ્તુત નથી. ઇતિહાસની ગેરહાજરી હિંદુસ્તાનમાં બહુ જણાય છે એટલો મુખ્ય ઉલ્લેખ જ હાલ તો પ્રસ્તુત છે.

* મારા એક વિદ્વાન મિત્રે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે કે-આ હકીકત બરાબર નથી. તેઓ વિરોધમાં લખે છે કે-મુનિ-સુંદરસૂરિ સાધ્યજિંદુ અન્ય હોય છે તેથી પોતાનો મહિમા વધારવા સારુ અથવા માન પ્રતિષ્ઠા સારુ તેઓ સ્વની હકીકત બહુ લખતા નથી, પણ ભવિષ્યની પ્રભાને ઉપકારની વાત તેઓના ધ્યાન બહાર નથી એ અવાસ્તવિક છે. જે બરાબર તપાસ કરવામાં આવે તો સંવત્ ૧૦૦૦ થી અલગ સુધીના ધર્મરાજ્ય અને રાજાઓનો ઇતિહાસ બરાબર મળી શકે તેમ છે. નારા પામતા ઐતિહાસિક મંથો, પ્રતિમાઓ ઉપરના લેખો, મંદિરોના લેખો તેમજ સિદ્ધાંતો તે હકીકત પૂરી પાડે તેમ છે. થોડા દિવસ હોંસથી અને ખતથી કામ કરનાર હોય તો લગભગ સાલિ-સાલનો ઇતિહાસ લખ્ય છે.

હિંદુઓના સંબંધમાં જેટલી સીધા ઐતિહાસિક લેખોની ઝેરહાજરી જોવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે જૈનોના સંબંધમાં સમજવાનું છે, પણ અત્રિ રિયતિ કોઈક સારી છે. સાધનો.

ગુજરાત અથવા હિંદુસ્તાનનો દ્રુંકો દ્રુંકો અને કટકે કટકે જે ઇતિહાસ મળી આવે છે તે જૈન ગ્રંથોના આધારે જ લગભગ રચાયેલો છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને ત્યાર પછીના ધણા જૈન વિદ્વાનોએ ઇતિહાસ જેવું કોઈ કોઈ લખી મૂક્યું છે અને તેમાંથી જે મળી આવે છે તેનો ઉપયોગ થાય છે. આ રિયતિ સારી છે તેથી આપણને જરા આનંદ થાય છે, છતાં એટલું તો કહેવું જોઈએ કે જૈનગ્રંથોમાં પણ નિષમસર ચાલુ ઇતિહાસ મળી આવતો નથી, પરંતુ કટકે કટકે અને બતાવોની નોંધના રૂપમાં તે બહુધા હોય છે. ઇતિહાસના સંબંધમાં આટલો ઉપકાર જૈન પ્રજાએ પોતા ઉપર અને અન્ય પ્રજા ઉપર કર્યો છે એટલું જ નહિ, પણ પોતાની કામમાં થયેલા મહાન આચાર્યોના સંબંધમાં પણ અનેક ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓદ્વારા પ્રકાશ પાડ્યો છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને તેમની પહેલાંના આચાર્યો માટે ચતુર્વિંશતિ પ્રત્યેક વિગતે ગ્રંથોમાં ઇતિહાસ મળે છે અને તે સમય પછીના આચાર્યો માટે તો આધારભૂત પદાવલિઓ મળી આવે છે. આ ઇતિહાસ પણ લગભગ સાલવારી જેવા જ હોય છે. અમુક આચાર્ય સંબંધી કોઈ ન જાણતા હોઈએ તેના કરતાં થોડું પણ જાણતા હોઈએ તો સારું, એ દૃષ્ટિથી આ વિષયમાં કોઈક સંતોષ થાય છે, પણ અમુક આચાર્યનું જીવનચરિત્ર લખવું હોય તો એક બે અપવંદ (મારા માનવા પ્રમાણે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને શ્રી દીરવિજયસૂરિ) સિવાય બીજાઓના સંબંધમાં કોઈ પણ મળે તેમ નથી.^૧ રિયતિ આ પ્રમાણે છે તેથી આ મહાન મંથના કરતાં માટે બહુ ઇતિહાસ મળે તેમ તો નથી, પણ તપાસ કરી જે થોડું મળી આવ્યું છે તે અત્ર રજુ કરવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી મુનિશુંદરસૂરિ મહારાજ છે. તેઓનો જન્મ વિક્રમ સંવત્ ૧૪૭૬ માં (સને ૧૪૮૦ માં) થયો હતો. તેઓનો જન્મ કયા નગરમાં થયો હતો, તેઓના માતાપિતા કોણ હતા અને તેઓ કઈ જાતિના હતા તે સંબંધી કોઈ પણ હકીકત મળી શકી નથી. તેઓમાંએ સાત વર્ષની નાની વયમાં સંવત્ ૧૪૪૩ ની સાદમાં જૈન ધર્મની દીક્ષા લીધી હતી.^૨ આટલી નાની ઉંમરે દીક્ષા લેવાના સંબંધમાં અથવા આપવાના સંબંધમાં હાલ કશી બાબતોથી શોરજોર થાય છે, પણ તે સંબંધમાં પૂર્વ કાળમાં વિચારેા બહુ જ ભૂલ પ્રકારના હતા. હાલ અનુભવ વધરના નાની વયવાળાને દીક્ષા આપવામાં કેટલાક ભૂલ થતી માને છે, પૂર્વ કાળમાં સર્વત્રુમતે એવો વિચાર હતો કે દીક્ષિતરવામાં પડી ગયા પછી આ પ્રાણીને તેમાંથી તીકજવું બહુ મુશ્કેલ પડે છે માટે પૂર્વના યુગ સંસ્કારથી કોઈ પણ પ્રાણીને કશું વયમાં ચારિત્ર લેવા છુટ્ટા થાય તો તેમાં વિશંબ કરવો નહીં, અંતરાય પાડવો નહીં અને તેને સંસારમાં આસક્ત થવાનો વખત આપવો નહીં. ઇતિહાસથી પણ એમ જણાયું છે કે જૈન શાસનમાં તેમ જ અન્ય દેશનમાં જે જે મહાત્માઓ નામ કાઢી ગયા છે, જેઓ અદ્વિત અંધકર્તા, નકંવેતા કે આખ્યાનકાર થયા છે, તે સર્વ નાની વયમાં દીક્ષિત થયેલા હતા. શ્રી વજ્રરત્નામી લઘુ વયના

૧ આ હકીકત બરાબર નથી. જોઓ આગલા પૃષ્ઠ પરની નોટ. સોધખોળથી ધણા આચાર્યોનાં ચરિત્રો મળી રાકે તેમ છે. પીરસોબાગ્ય કામ, ચતુરસુરભાષાર, સોમસોબાગ્ય કામ, જનાર્દન ચરિત્ર, વિજયપ્રશસ્તિ કામ વિગેરે અનેક ગ્રંથો. ઐતિહાસિક ચરિત્રો પ્રસાં પાડી રાકે તેમ છે, તે ઉપરાંત અનેક ગ્રંથોમાં લખાણ પ્રશસ્તિઓ પણ ઉપયોગી સાધન તરીકે કામ જાળવે છે અને લેખો તથા ચિત્રોથી પણ ઠીક કામ આવે છે.

૨ બહુધા એક વરસમાં દીક્ષા આપાની નથી એવા સપ્રમાણ સાંભળ્યા છે તો કદાચ આકામા વરસની રાત્રિઆતમાં દીક્ષા આપી હોય એ જાનવજે છે.

દીક્ષિત હતા, શ્રી અભયદેવસૂરિને સોળ વર્ષની વયે તો આચાર્ય પદ આપવામાં આવ્યું હતું, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સાત વર્ષની વયના હતા ત્યારે તેમને દીક્ષા આપવામાં આવી હતી, આ ગ્રંથકર્તાના પૂર્વપુરુષ સોમસુંદર-સૂરિ સાત વર્ષની વયના હતા ત્યારે દીક્ષિત થયા અને શ્રી યશોવિજયજી મહારાજના સંબંધમાં પણ તેમ જ સાંભળ્યું છે. શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્યના સંબંધમાં આ બનાવ પર દીક્ષા કરતાં ગ્રાંઠ પીટરસન લખે છે કે “દેવેન્દ્રે આવા નાના છેકરા (ચંગદેવ-હેમચંદ્ર)ને પોતાનો ચેલો બનાવ્યો તે કાષ્ઠને નવાઇ જેવું લાગશે, પણ ખરી રીતે જોતાં તેમાં નવાઇ જેવું કંઈ નથી. એવું ધોરણ આ દેશમાં તથા બીજા દેશમાં અસંખ્ય આસ્થુ આસ્થુ છે ને આસ્થુ આવે છે.....મોટી ઉંમરે પહેલેથી માણસને જ સાધુ બનાવી શકાય એ ધોરણ સારું છે ખરું, પણ બીજા સઘળાં ધર્મોમાં જોશું તો એ જ રીતે નવા આચાર્યને પસંદ કરવામાં આવે છે. જ્યાં આચાર્યને લક્ષાદિકને પ્રતિજ્ઞા હોય ત્યાં પોતાની જગા લેનાર આચાર્ય બનાવવા માટે આમ કર્યાં સિવાય છૂટકો જ નથી.” ગ્રાંઠ પીટરસન જેવા વિદ્વાનો આ હકીકતને બ્યવહાર દૃષ્ટિથી બતાવે છે, પણ તે ઉપરાંત આવા અગત્યના વિષયમાં મનને એક બાજુના નિર્ણય પર લાગ્યા અગાઉ ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સાધુઓના બંધારણ ઉપર અને તે સંસ્થાની જરૂરિયાતના વિષય ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. અભ્યાસકાળ બાલ્યવયમાં જ પ્રાપ્ત્ય છે અને હાલ જેમ બી. એ. એમ. એ. થતાં લગભગ તેર વર્ષ તો ઇંગ્લિશ અભ્યાસમાં થાય છે તેમ ધાર્મિક જ્ઞાનનાં એમ. એ. એ. થતાં ઘણાં વર્ષો લાગતાં જોઈએ એ સહજ સમજી શકાય તેવું છે. આથી કુનિયા પર ઉપકાર કરવાના સંયોગ તો બાલ્યવયમાં દીક્ષા લેનારને જ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે. શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજે કેવા કેવા અમતકારો કર્યાં છે તે આપણે આગળ જોશું ત્યારે આ સંબંધનો ખ્યાલ આપણને વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે આવશે.

શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજને દીક્ષા આપતી વખતે શિષ્ય કાના બનાવવામાં આવ્યા હતા તેનો કાંઈ ઇતિહાસ મળી શકતો નથી. તેઓ આગળ જણાવવામાં આવશે તેમ સોમસુંદરસૂરિની પાઠે આવ્યા તેથી તેમના શિષ્ય હતા એમ માનવામાં આવે છે, પણ આ સોમસુંદરસૂરિનો જન્મ સંવત ૧૪૩૦માં થયો હતો અને તેઓએ દીક્ષા સાત વર્ષની ઉંમરે સંવત ૧૪૩૭માં લીધી હતી, તેથી સંવત ૧૪૪૩ ને મુનિસુંદરસૂરિનો દીક્ષાકાળ છે તે વખતે તેઓની (સોમસુંદરસૂરિની) ઉંમર તેર વર્ષની જ હોવી જોઈએ અને તેવી નાની વયમાં તેને શિષ્ય આપવામાં આવે એ બનવાભેજ નથી. વળી મુનિસુંદરસૂરિએ શ્રવણીમાં દેવસુંદરસૂરિ જોયો આ વખતે તપસ્વછની યુગ પાઠે હતા અને ગમ્ભીરપિત્રિ હતા તેઓના સંબંધમાં લગભગ સીતેર શ્લોક લખ્યા છે તેથી કદાચ મુનિસુંદરના દીક્ષાચુરુ દેવસુંદરસૂરિ હોય એમ કલ્પના થાય છે*.

* આ પ્રમાણે માનવાનું એક બીજું પ્રબળ કારણ છે: સુત્રાવલી બંધ બી મુનિસુંદરસૂરિએ સંવત ૧૪૪૬ માં પ્રણી કર્યો. જે વખતે દેવસુંદરસૂરિને કાળ કરી ગયાને આઠ-નવ વર્ષ થયાં હતાં અને પાઠ ઉપર સોમસુંદરસૂરિ હતા, છતાં ગ્રંથને અંતે તેઓ પોતાની ભત્રે દેવસુંદરસૂરિના સિધ્ધ તરીકે જોખાવે છે. આ આખો પારિવાર આગળ ઉતારી લાંબો છે -ત્યાંથી સ્પષ્ટ સંમત્ય જશે. આ સંબંધમાં ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી; કારણ કે તે જ સુત્રાવળીના ૪૨૦મા શ્લોકમાં લખે છે કે, “તે સોમસુંદરસૂરિના સિધ્ધ માતા જેવા શુણ્ઠ વગરનો પ્રાણી ઉપાધ્યાય બનાવ છે”, અહીં સોમસુંદરસૂરિનો સિધ્ધ એ શબ્દ સામાન્ય છે કે વિશેષ છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. બને બાજુની હકીકત તપાસતાં તેઓ દેવસુંદરસૂરિના સિધ્ધ હોય એમ માનવાનું કારણ વિરોધ રહે છે, પણ તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. વળી બીજી રીતે જોઈએ તો તેઓને કદાચ દેવસુંદરસૂરિએ સોમસુંદરસૂરિની નાની વયમાં પણ તેમના નામથી દીક્ષા આપી હોય તે બનવાભેજ છે. સોમસુંદરસૂરિને વીસ વર્ષની વયે તો ઉપાધ્યાય પદ મળ્યું છે તેથી તેમને વેળે તેમને સિધ્ધ આપ્યા હોય તો તેમાં પણ વિરોધ જેવું કંઈ નથી.

દેવસુંદરસૂરિ જેઓ ઉત્તર પુરુષપ્રકૃતિવાળા હતા, તેઓ સંવત ૧૪૪૨માં ગજાધિપતિ થયા અને તેઓ સંવત ૧૪૫૭માં કાળધર્મ પામ્યા હતા અને સુધર્મારવાળીથી પચાસમા ગજાધિપતિ હતા એમ મુનિસુંદરસૂરિ પોતાની ગુર્વાવળીના શ્લોક ૪૬૮માં કહે છે. આ આચાર્યની પાટે શ્રી સોમસુંદરસૂરિ આવ્યા. આ સોમસુંદરસૂરિનો ઇતિહાસ ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે, અને તે 'સોમસૌભાગ્યકાવ્ય' મંથી મળી શકે તેમ છે. અને તો તેઓનો અને મુનિસુંદરસૂરિનો ઇતિહાસ જરૂર પૂરતો એકત્ર હોય તેટલો જ સંક્ષેપમાં જતાવવામાં આવ્યો છે. આ સોમસુંદરસૂરિ જવાનંદસૂરિના શિષ્ય હતા અને તેમને ૧૪૫૦માં વાયક (ઉપાધ્યાય) પદ પ્રાપ્ત થયું હતું. શ્રીમંત શેડીઆઓ સૂરિપદની પ્રતિષ્ઠાનો મહોત્સવ બહુ આડંબરથી કરતા હતા અને ગુરુમહારાજ સંધના અમણી ગૃહસ્થોની વિગતિ પરથી પોતાના શિષ્યોમાંના યોગ્ય શિષ્યને સૂરિપદ આપતા હતા. આવી રીતે સોમસુંદરસૂરિએ છ શિષ્યોને સૂરિપદ આપ્યાં એમ સોમસૌભાગ્યકાવ્ય પરથી જણાય છે. દેવરાજ શેઠના આગ્રહથી મુનિસુંદરને, ગોવિંદ શેઠને ખરચે જીવ્યંદને, નીલશેઠને ખરચે જીવનચંદને, ગુરરાજશેઠના આગ્રહથી મહુવામાં જિનસુંદર વાયકને, વિશળ-શ્રેણીના ધુમ અંપકના આગ્રહથી જિનકીર્તિને અને રાણપુરમાં ધરણેદ્રશેઠના આગ્રહથી સોમદેવ વાયકને સૂરિપદ આપવામાં આવ્યાં હતાં અને તે સર્વ મહોત્સવે બહુ મોટા ખરચથી, અસંત આડંબરથી શ્રી સોમસુંદરસૂરિના વખતમાં થયા હતા. આ પ્રમાણે સૂરિ ગમે તેટલા થાય, પણ ગજાધિપતિ તો એક જ સૂરિ હોય એવું બંધારણ હતું. આ નિયમ પ્રમાણે નરસિંહશેઠના આગ્રહથી અદ્વૈતન મહોત્સવ સાથે સોમસુંદરસૂરિને સૂરિપદ સંવત ૧૪૫૭માં પ્રાપ્ત થયું હતું. આ શેઠની ગુરુભક્તિ કેટલી ઉત્તમ હતી અને તે કાળમાં સાધુઓ તરફ સામાન્ય રીતે પણ દેવો પ્રેમ હતા તે બહુ જ વિચારવાયોગ્ય છે. સોમસુંદરસૂરિ ગજાધિપતિ ક્યારે થયા તે સંવત મળી શકતો નથી, પણ તેઓએ બહુ વર્ષ સુધી ગજાને ભાર ઉપાડ્યો એમ અનુમાન થાય છે. તેઓ સંવત ૧૪૯૯માં કાળધર્મ પામ્યા તેથી ગજાધિપતિપણું લગભગ ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષ સુધી તો ધ્યુ જ હશે એમ જણાય છે. ઉપર જણાવેલ 'સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય' ગ્રંથ કાવ્યોનો એક નમૂનો છે અને તે તરીકે પણ તે ખાસ વાંચવા જેવો છે, તે ઉપરાંત સોમસુંદરસૂરિના શિષ્યરત્ન પ્રતિષ્ઠાસોમિયે તે સંવત ૧૫૨૪ માં બનાવ્યો છે તેથી જોડે

૧. પ્રથમ આદિતિના ઉપોદ્યાવતમાં લખ્યું છે કે દેવસુંદરસૂરિને આચાર્ય પદ સંવત ૧૪૪૨માં મળ્યું, પણ તે હકીકત બરાબર નથી, જવાનંદસૂરિ સંવત ૧૪૪૧-૪૨માં કાળધર્મ પામ્યા ત્યારે સંવત ૧૪૪૨માં દેવસુંદરસૂરિ ગજાધિપતિ થયા. ત્યારે ગજાધિપતિ થયા ત્યારે પણ તેઓ દેવસુંદરસૂરિના નામથી જ ઓળખાતા હતા તેથી તેઓને સૂરિપદની તો આ સમય પહેલાં મળેલી હશે એમ જણાય છે.

૨. પ્રથમ આદિતિમાં વર્ષ ૧૪૫૮ લખ્યું હતું તે બરાબર નથી. જુઓ સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૫, શ્લોક ૫૧મે અને ગુર્વાવળી શ્લોક ૩૬૩મે. આ સૂરિપદ બહુદિહીપુર પાટણમાં આપવામાં આવ્યું હતું.

૩ આ સોમસૌભાગ્યકાવ્ય થી પ્રતિષ્ઠાસોમિયું બનાવેલું છે, પણ હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય ને દેવવિમળગણિએ બનાવ્યું છે તેના પહેલા સર્ગના ૧૩ માં શ્લોકમાં તેઓ કહે છે કે તથાગુમતિસાધુસૂરિકૃતસોમસૌભાગ્યકાવ્યે એટલે દેવવિમળગણિ જેમણે સંદર્ભ ગ્રંથ સંવત ૧૬૭૧ થી ૮૧ સુધીમાં બનાવ્યો જણાય છે તેમના મત પ્રમાણે સોમસૌભાગ્યકાવ્યના ક્તાં સુમતિરૂરિ હતા એમ જણાય છે. પણ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યના દશમા સર્ગના ૭૪ માં શ્લોકમાં લખે છે કે સાધુના ગુમતિસાધુનાદારાવ જર્વ્ય કાવ્યે નિર્મમે જોને ગર્થ સુમતિ સાધુના આદરથી આ નવું કાવ્ય બનાવ્યું એમજ કરવા બેઠ્યો, તેમજ તેજ સર્ગના ૭૩ માં શ્લોકથી આ ગ્રંથના પ્રતિષ્ઠાસોમ છે એમ ૨૫૪ જણાય છે. દેવવિમળગણિ બહુ નજીકના સમયમાં થયા હતાં તેથી આ પ્રમાણે લખે છે તેથી આ હકીકત વિચારવા લાયક છે. સુમતિસાધુસૂરિ તપગચ્છીના માઠી ઉપર ૫૪ થી પાંચે થયા છે. સંદર્ભ દશમા સર્ગના ૭૪ માં શ્લોક કોપક નેવે જણાય છે.

દરજે તે ઐતિહાસિક હકીકત પૂરી પાડે છે તેટલે દરજે તે બહુ આધારભૂત સીધા પૂરાવા જેવો પણ ગણી શકાય તેમ છે. આ અંથ ઘણી હકીકત પર અજવાળું પાડે છે અને આ ઉપોદ્ધાતના ઐતિહાસિક વિભાગમાં તેનો આધાર વારંવાર લેનામાં આવ્યો છે.

શ્રી મુનિસુંદરસુરિને વાચકપદવી (ઉપાધ્યાયની પદવી) વિક્રમ સંવત્ ૧૪૬૬ માં આપવામાં આવી હતી અને તે વખતથી તેઓ મુનિસુંદર ઉપાધ્યાયના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા. આ વખતે ગચ્છાધિપતિ સોમસુંદરસુરિ હતા એ હકીકત ખાસ નોંધી રાખવા જેવી છે. એ જ મહાત્માને દેવરાજ શેઠના આમ્રકથી વિક્રમ સંવત્ ૧૪૭૮ માં સુરિપદ મળ્યું અને ત્યાર પછી તેઓ મુનિસુંદરસુરિના નામથી પૃથ્વીતલ પર પ્રસિદ્ધ થયા. આ સુરિપદવીનો મહોત્સવ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમાં બહુ સારી રીતે વર્ણવ્યો છે તેની અત્ર નોંધ કરી છે. વર્ણન કરનાર નજરે જોનાર હતા તેથી અતિસચોક્કિતનો સંભવ પ્રમાણમાં ઓછો છે. આ હકીકત સોમસૌભાગ્યકાવ્યના છઠ્ઠા સર્ગમાં જતાવવામાં આવી છે. તેના સરૂઆતના ભાગનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે:—

દેવસુંદરસુરિ સ્વર્ગે ગયા પછી ગચ્છોના ભાર સોમસુંદરસુરિને માથે આવ્યો. તેઓ મહાપ્રતાપી વિદ્વાન હતા. આ સુરિરાજના દર્શન કરવાથી પૂર્વના ગૌતમ, જંબુ, સ્થૂળભદ્ર વિગેરે મહાત્માઓ યાદ આવે તેમ હતું. ગુરુમહારાજ ફરતાં ફરતાં મોટા નગરમાં આવી ચઢ્યા. (નગરનું નામ સમજી શકાતું નથી, કદાચ તે જૂદું નામનું નગર હોય તો ના નહિ પણ એવા નામથી કોઈ હાલતું નામ સમજી શકાતું નથી.) આ નગર બહુ રમણીય હતું. (કવિએ અત્ર નગરનું અદ્ભુત વર્ણન કર્યું છે.) આ નગરીમાં આદીશ્વર પ્રજા તથા મહાવીર પરમાત્માના બે ભંય વિહારો હતા. એ નગરની રામાઓ અને આરામો સરખી રીતે શોભતા હતા. ઉદ્રની અમરાવતી જેવા આ શ્રેષ્ઠ અને સંપત્તિનાં નિધાનરૂપ નગરમાં લક્ષ્મીવાળા અને પોતાની છુદ્ધિથી વધેલા એક દેવરાજ નામના શેઠ વસતા હતા. એ શેઠને હિમરાજ નામનો નાનો ભાઈ હતો અને ત્રીજો ધટસિંહ નામે ભાઈ હતો. આ બંને ભાઈઓ પણ બહુ સારા હતા અને મોટા ભાઈને બે જુગરૂપ હતા. એક પ્રસંગે દેવરાજ શેઠ પોતાના ભાઈઓને કહ્યું, “ બંધુઓ ! નાથ પામનારું આ ધન કોઇના ઘરમાં રિથર રહ્યું નથી. અનેક ચક્રવર્તીઓ અને સાર્વભૌમ રાજાઓ આ દુનિયામાં ધનથી પ્રધાન થઇ ગયા છે, તેમ જ વાસુદેવો પણ દ્રવ્યની ઝાકિસિદ્ધિથી પ્રસિદ્ધ થયેલા છે, તેમજ શ્રીવિક્રમ, નળ, મુજ અને લોજરાજ પૃથ્વીપ્રખ્યાત થઇ ગયા છે; આવાઓનાં ઘરમાં પણ લક્ષ્મીએ રિથરપણું કર્યું નથી, તેથી પ્રાચ પુરુષ લક્ષ્મીનું દાન કરી કૃતાર્થ થાય છે. તમે બંને મનમાં વિચાર કરી જો સંમતિ આપો તો હું આ દ્રવ્યવડે સુરિપદની પ્રતિષ્ઠા કરું. ” બંને ભાઈઓએ

* આ જૂદું નામનું નગર તે ગુજરાતમાં વિશનગર પાસે આવેલ વડનગર શહેર છે એમ મારા એક મિત્ર કહે છે. તેની પુષ્ટિમાં તેઓએ એ કારણો આપ્યાં છે તે બહુ ખાતરી કરનારાં છે. તેઓ કહે છે તે નીચે પ્રમાણે છે. મૂળ શ્લોકમાં હકીકત છે તેને છટ્ટી પાઠવાથી નીચેનો ભાવ નીકળે છે. ॥ જુદાઃ ગુરુરાટ્ જુદાં નગરં આજગમ આ અંથના સર્ગ છઠ્ઠાના તેરમા શ્લોકમાં જણાવ્યા મુજબ વડનગરમાં મંથલાજમાં અલારે પણ આદીશ્વર ભજવાન તથા જીવિત્વવામીનાં બે ચૈત્યો મોજુદ છે અને તે સપ્રતિ રાત્રનાં કરેલાં કહેવાય છે. વળી સાતમા શ્લોકમાં ‘સમેલા’ તથાવની હકીકત કહી છે તે તથાવ પણ હાલ મોજુદ છે અને ઘણું મોટું છે, અને તેનું નામ પણ સમેલા તથાવ જ કહેવાય છે, પચસનું બાંધેલું છે અને તેની આરે બાજુએ વેદિકાઓ છે. તથાવ ફરતાં આંખાનાં ઝાડો પણ ધણાં છે. વડપાંતે તે જ અંથના સદરહુ સર્ગના પંદરમા શ્લોકમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે વડનગર ફરતા ૩૬૦ તથાવો છે પણ કાળે ફરીને છીડરા થઈ ગયા છે; વળી કુડો પણ ઘણા છે. વર્ણનમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે આંખા અને રાયલુનાં ઝાડો પણ બહુ છે. આ પ્રમાણે સર્વ વર્ણન મળતું હોવાથી જુદનગર તે વડનગર હોય એમ માનવાનાં ધણું કારણો જણાય છે.

બહુ ખુશીથી સંમતિ આપી એટલે દેવરાજ શેઠ દર્શથી શોભસુંદરચરિ મહારાજ પાસે આગ્યા અને ગુરુ-
મહારાજને વંદના કરી. (હવેના બાળ વિશેષ પ્રસુત છે તેથી વિસ્તારથી સંપૂર્ણ આપવામાં આવે છે.)

વ્યજિજ્ઞપદ્વિસશિરોમણિચ્છ ગચ્છાધિપં સ્વચ્છમતિપ્રસારમ્ ।

શ્રીસૂરિદીવ્યત્પદમૂર્મિવિત્તવ્યસ્ય નિર્માણતઃ પ્રસીદ ॥ ૩૧ ॥

અત્ર પુરુષોમાં પ્રમાણ તે શેઠ સ્વચ્છ બુદ્ધિવાળા. સૂરિમહારાજને નિનંદિત કરી કે “ આપ દિવ્ય
સૂરિપદના સ્થાનમાં મારા પૈસાનો બચ કરાવવા માટે પ્રસન્ન થાઓ. ” મતક્ષય મારા ખર્ચે કાઈ
મુનિના સૂરિપદની પ્રતિષ્ઠા કરાવો. ૩૧

તત્તો ગુરુઃ સૌવચિનેયયુન્દે વદૌ સદ્ગૌતમ્યગુરુઃ સ્વદૃષ્ટિમ્ ।

શ્રીવાચકેન્દ્રે મુનિમુન્દરાહે વિશેષતો યોગ્યતયા તયા ચ ॥ ૩૨ ॥

હાર પછી ઉત્તમિમાં ગુરુ તે ગુરુમહારાજને પોતાના શિષ્યક્રમૂહ પર દૃષ્ટિ નાખી અને ખાસ કરીને
વાચકેન્દ્ર શ્રીમુનિસુંદર ઉપર તેની વિશેષ યોગ્યતાને લીધે તેમની દૃષ્ટિ કરી.

જહ્વત્યનરૂપં સયિકરૂપજાલં સદાપ્યનુસ્યૂતમતિપ્રમૂતમ્ ।

આકૂ સંસ્કૃતં પ્રોત્તમવાદિયુન્દં નનાશ ચરિમન્ કિલ કાકનાશમ્ ॥ ૩૩ ॥

જે મુનિસુંદર ઉપાધ્યાય અતિ બુદ્ધિથી બાળ તકની બાળને વચનમગંથી પ્રવાહ આપે છે ત્યારે
સંસ્કારવાળો ઉન્નત વાદીઓનો સમૂહ કાગડાની જેમ તત્કાળ નાસી જાય છેઃ અર્થાત્ વાદવિવાદમાં
વાદીઓને બહુ બલદીથી વાણીવડે ખરાબ કરી નાખે તેવા છે. ૩૩

સ્વસાધ્યસિદ્ધયૈ સતિ યત્ર દેતૂપન્યાસમાતન્વતિ વાદમૂઘૌ ।

પ્રાચાલ્કોન્માદમરઃ શરીરે સ્વેદેન સાર્દઃ કિલ જાગલીતિ ॥ ૩૪ ॥

જે વાચકપતિ વાદભૂમિમાં પોતાના સાધ્યની સિદ્ધિને માટે હેતુને ઉપન્યાસ કરે છે (સાધ્ય અને
હેતુ બંને તકની પારિભાષિક શબ્દો છે) ત્યારે ઉઘ વાદીઓના ઉન્માદનો સમૂહ શરીરમાં જેમ પરસેવો
ગળી જાય તેમ ગળી જાય છે. ૩૪

યત્તિર્મિતા શ્રીગુરુમન્વકાવ્યવિદ્ધાન્નિર્ગંગા ગુણસત્તરંગા ।

પ્રચ્છાલયન્તી કલિકલ્મષૌર્ધં દ્વિદાનકાર્પીસ્તુમનઃસમૂદાન્ ॥ ૩૫ ॥

જે વાચકેન્દ્રની સ્વેદી શ્રીગુરુની ભવ્ય કવિતાશ્રવ્ય યંત્રા નદી ગુણશ્રવ્ય તરંગોથી ઉછળતી અને કથિ-
કાળતા પાપસમૂહને પોષ નાખતી અનેક વિદ્વાનોને હવે ઉપગમતી હતી. (આ કાવ્ય ત્રિદશાનંદિણી
જેનો એક ભાગ ગુરૂવંદી છે તેને સચચરુ હોય એમ જાણાય છે આ કાવ્ય તેમણે સૂરિપદ મેળના
પદેસાં સંવત ૧૪૬૬ માં લખ્યું હતું એ આપણે હવે પછી જોશું.) ૩૫

યેન પ્રકૃષ્ઠાઃ સ્તુતયઃ સ્તવાશ્ચ ગાન્ધીર્યસૂત્રાન્યસદૃશ્યસાર્થાઃ ।

શ્રીસિદ્ધસેનાદિમહાકવીનાં કૃતીર્મતીદ્વા અનુષકિરે તાઃ ॥ ૩૬ ॥

જેમણે સ્વેદ ગંભીરતાથી બરપૂર નવીન ઉત્તમ અર્થવાણી સ્તુતિઓ અને સ્તવનો શ્રીસિદ્ધસેન-
દિવાકરાદિ મહાકવિઓની કરેલી યુદ્ધિથી શુદ્ધિ પામેલી-કૃતિઓને અનુસરતી હતી; અર્થાત કાવ્યચમત્કૃતિ,
રસ અને અલંકારથી બરપૂર હતી. (આ સ્લોક 'સ્તોત્રરત્નાકાષ' નામનાં તેઓનાં પ્રસિદ્ધ સ્તોત્રો
અને તે ઉપરાંત ખીન્ન અસારે ન જણાતાં સ્તવનોને સ્તવનો હોય એમ જણાય છે.) ૩૬

સદ્યુક્તિશ્રુત્સંસ્કૃતજલ્પશક્તિઃ સદ્સનાન્નાં કથનૈકશક્તિઃ ।

તાત્કાલિકી નવ્યકવિત્વશક્તિર્ન યં વિનાન્યત્ર સમીક્ષ્યતેડ્ય ॥ ૩૭ ॥

સુયુક્તિથી બરપૂર સંસ્કૃત ગોલવાની શક્તિ, એક હજાર નામોને એક સાથે કહેવાની શક્તિ અને
તાત્કાલિક નવીન કવિતા બનાવવાની શક્તિ આમના સિવાય અસારે ખીન્ન કોઇમાં જોવામાં આવતી
નથી. (સંસ્કૃત બાપા પર કાપુ, સદસાવધાનીપણું અને શીઘ્રકવિત્વ-આ ત્રણ વિષય અત્ર પ્રતિપાદન
થાય છે.) ૩૭

વિદ્યા ન સાસ્ત્રે નિરવચ્ચતાશૃત્કલા ન સા ચાસ્તિ વરા ધરાયામ્ ।

યસ્યાં ન યસ્યાઙ્ગિગણાર્વિતસ્ય બુદ્ધિર્વિશુદ્ધા પ્રસરીસરીતિ ॥ ૩૮ ॥

હુનિયામાં એવી કોઇ પણ નિરવચ વિદ્યા નથી અને એવી કોઇ ઉત્તમ કળા નથી કે જેમાં અનેક
મનુષ્યના સમૂહે પૂરેલા આ બુનિસુદર વાચકેન્દ્રની યુદ્ધિ સારી રીતે પ્રસાર પામતી ન હોય; અર્થાત
તેઓશ્રીની યુદ્ધિ સર્વ વિદ્યાકળામાં પ્રવેશ કરી શકતી હતી. ૩૮

મેઘાવિનઃ સન્તિ પરે સહસ્રા અદૂષ્યવૈદુષ્યધરા ધરાયામ્ ।

પરં ન યસ્ય પ્રસરન્પ્રકર્ષપ્રજ્ઞસ્ય વિજ્ઞસ્ય તુલામૃતઃ સ્યુઃ ॥ ૩૯ ॥

આ હુનિયામાં કોઇ પણ પ્રકારનાં દુષણે રહિત વિદ્યતાને ધારણ કરનારા હજારે યુદ્ધિમાન પુરુષો
છે પણ પ્રસાર પામતી ઉત્કર્ષવાણી યુદ્ધિને ધારણ કરનાર વિદ્યાનુ બુનિસુદર ઉપાધ્યાયની સરખામણીમાં
આવે તેવા કોઇ નથી. ૩૯

તં વાચકં સૂરિપદાર્દ્દમર્દ્દમતોઞ્ઞતિસ્ફાતિકરં વિશ્વદય ।

વચોડ્ઞુમેને સુમના મહેશ્વરાદ્શ્રીદેવરાજસ્ય ગણાધિરાજઃ ॥ ૪૦ ॥

આ વાચકેન્દ્ર બુનિસુદરને આહત મતની ઉન્નતિ કરનારા અને સૂરિપદને યોગ્ય જાણીને શુભ મન-
વાળા ગમ્ભીર સોમસુદરસૂરિએ તે મોટા શ્રેષ્ઠ દેવરાજના વચનને અગ્રીકાર કર્યું. ૪૦

અગાદસૌ ધામ નિકામમન્ત્રિચિત્તં પ્રહૃષ્ટઃ કૃતિનાં ગરિષ્ઠઃ ।

આફ્રાહિણોત્કુહમપત્રિકાઞ્ચ કીર્ત્યા સમં મૂમિતલેડસ્થિલેડપિ ॥ ૪૧ ॥

પછી કૃતાર્થ પુરોમાં શ્રેષ્ઠ તે દેવરાજ શેઠ હૃદયમાં જાડુ આનંદ પામતો પોતાને ધેર ગયો અને
તત્કાળ પોતાની કીર્તિ સાથે આખી પૃથ્વી ઉપર કુકુગપત્રિકાઓ (કહેનોઓ) મોકલી. ૪૧.

સમાગમન્ સહજનાઞ્ચ તેનાહૃતાઃ પ્રમૂતાઃ પરિપૂતચિત્તાઃ ।

તદા ચ રૂપાસ્તસુપર્વગર્વૈસ્તૈસ્તત્પુરં સ્વઃપુરવદ્ધિરેજે ॥ ૪૨ ॥

તે શ્રેષ્ઠીએ ગોલાવેલા પવિત્ર ચિત્તવાળા ધણા સંધાણુઓ એકઠા થઈ ત્યાં આવ્યા, ૩૫થી

દેવતાઓના મનને પણ તોડનારા આ આવેલા લોકોથી તે નગર સ્વર્ગ લોકના નગરની પોંડે શોભા આપવા લાગ્યું. ૪૨.

મેર્યાદાવાદાનિ જગર્જુર્જસ્વલાનિ માઙ્ગલ્યરવાતુલાનિ ।

સમં વ તૈઃ શ્રાફ્ સુકૃતાનિ તાનિ પુરાકૃતાનિ પ્રથિતાનિ તસ્ય ॥ ૪૩ ॥

મંગલક શબ્દોથી અતુલ્ય ભેરી વિગેરે વાગ્વિત્રો ઉપપન્ને ઊંચા સ્વરથી વાગવા માંડ્યા અને તેની સાથે તે શેરે પૂર્વે (પૂર્વ ભવમાં) કરેલાં સુકૃતો પ્રસિદ્ધ થતા માંડ્યાં. (આ ભવમાં લક્ષ્મી મળી છે તે અત ભવનાં સુકૃતો મુખ્ય છે.) ૪૩.

ઘાતોર્મિવેદ્યચિકેતાનિ નિકેતનાનિ વ્યવહારિનેતુઃ ।

ઘમાસિતે તસ્ય ગુણાન્નિવતસ્ય શ્લોઙ્ગજ્વલાનીવ હસન્મનાંસિ ॥ ૪૪ ॥

પવનના તરંગોથી આ શેઠનાં જે મંદિરોની ધ્વજાઓ ફરતી હતી તે મંદિરો જાણે તે શુભવાન શેઠનાં શ્રદ્ધાવંતે ઉગ્ગમન થયેલ મન હોય તેવાં શોભતાં હતાં. ૪૪.

તદા ચ સુત્રામપુરસ્ય શોભાં શુભાં વિમર્તિ સ્મ પુરં વદુષૈઃ ।

પદે પદે વત્પ્રમદપ્રદાત્રી નિરીક્ષ્યતેડસર્વેસુપર્વેરાજિઃ ॥ ૪૫ ॥

તે વખતે તે નગર ઇંદના નગરની ઉત્તમ શોભાને ધારણ કરતું હતું, કારણ કે સ્થાને સ્થાને દેવતાઓની શ્રેણીઓ હતીને ઉપજનવતી ભેવામાં આવતી હતી; અતઃપ્રથમ કે અતુષ્ઠેતની પંક્તિ દેવપંક્તિ જેવી શોભતી હતી. (સુપર્વ એટલે દેવતાઓ અથવા સારા પર્વોત્સવો, એ શબ્દ શ્રેષ્ઠ છે તેથી બહુ સુંદર અર્થઅમૃતિ આપે છે.) ૪૫.

સર્વાઙ્ગવાર્વામરણામિરામા રામાઃ સકામાઃ પ્રદદુસ્તદાનીમ્ ।

ચ કેવલં સદ્ગલાનિ સર્વશ્રોતુશ્રુતીનામપિ ચ પ્રમોદમ્ ॥ ૪૬ ॥

આખા શરીર પર પહેરેલાં રમણીય એઆણુકારક આભૂષણોથી સુંદર લાગતી સકામ રામાઓ તે પ્રસંગે કેવળ ધ્વજ વજ્રાદિથી નેત્રોને આનંદ આપતી હતી એટલું જ નહિ પણ તેઓ ધ્વજ મંગળાદિથી શ્રોતાઓની શ્રવણેન્દ્રિયને પણ આનંદ આપતી હતી. ૪૬.

મહોત્સવેષુ પ્રયિતેષુ તેષુ સમન્તતઃ સન્તતમદ્રુતેષુ ।

સોતર્કર્પદર્ષેણ પુરાત્ પુરાણઃ શોકસ્તદાનીં નિરકાસિ સઘઃ ॥ ૪૭ ॥

આવી રીતે તે અદ્ભુત મહોત્સવો જ્યારે ચારે તરફ હતીના ઉત્સર્ગથી પ્રસરી રહ્યા હોય ત્યારે પુરાણ જૂના શોકને તરફાળે તે નગરમાંથી દેશવશે આપવામાં આવ્યો હતો. ૪૭.

મુહૂર્ત્વષ્ટેડ્ય રમાસનાયયુગાદિનાથસ્ય ધૃયૂષ્ઠૈત્યે ।

અમણિ નન્દિર્ગુરુમિસ્તદાનીમુગ્યાં ચ ગુગ્યાં સ્વયશઃસમૃદ્ધિઃ ॥ ૪૮ ॥

મુહૂર્તનો દિવસ આવ્યો એટલે શોભાપમાન શ્રી આદિનાથના ઊંચા અને વિદાર્ણ ચૈત્યમાં ગુરુએ મોટી પૃથ્વીમાં ધસતી સમૃદ્ધિરૂપ નંદી માંડી. (આ નંદી એ ચતુર્મુખ જિનસ્થાપના છે અને દીક્ષા અવસરે સમવસરણી રચના કરવામાં આવે છે તે એ છે. એની સમૃદ્ધિ સર્વ ક્રિયા થાય છે.) ૪૮.

મહામહોષે પ્રસરત્યનલ્પે માત્ત્વજલ્પેઽખિલવન્દિનાં ચ ।

શ્રીવાચકાનાં વરસૂરિમન્ત્રં પ્રાદાન્મુદા શ્રીતપગચ્છનાથઃ ॥ ૪૯ ॥

જ્યારે મોટા મોટા મહોત્સવા થઈ રહ્યા હતા અને સર્વ બંદીઓ મંગલ્ય ધ્વનિ કરતા હતા તે વખતે શ્રી તપગચ્છના સ્વામીએ શ્રી મુનિસુન્દર વાચકને હાથી ઉતમ સૂરિમંત્ર આપ્યો. ૪૯.

સક્તાધિપઃ શ્રીયુત્તદેવરાજઃ સદાવદાતૈરવદાતકીર્તિઃ ।

ઉત્કર્ષતો દાનજલં પ્રવર્ષન્ પ્રાવૃટ્ઠનામો દદૃશે તદાનીમ્ ॥ ૫૦ ॥

તે વખતે નિરંતર શુદ્ધ કાર્યો કરવાથી જે સંધર્ષિત દેવરાજ શેઠની કીર્તિ ઉત્તરવળ થયેલી છે તે શેઠ ઉત્કર્ષથી દાનરૂપ વરસાદને વરસાવતો એમાસના મેઘ જેવો દેખાવા લાગ્યો. ૫૦.

માણિક્યરત્નૈઃ પ્રવરૈશ્ચ ચીરૈર્વિભૂષણૈર્ન્યકૃતદૂષણૈશ્ચ ।

પ્રચકિરે તેન નરેન્દ્રકલ્પાઃ કલ્પાંહિપામેન વનીપકૌષાઃ ॥ ૫૧ ॥

કદંબરૂક્ષ જેવા તે ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીએ ઉત્તમ માણિક્ય રત્નોથી અને નિર્દોષ આભૂષણોથી માયકાના સમૂહને રાજા જેવા બનાવી દીધા. ૫૧.

મુક્તાફલૈર્નિર્મલકાન્તિકાન્તાચિરત્નરત્નૈર્વિશદાશ્વતૈશ્ચ ।

વર્ધાપવામાસુરસીમરૂપાઃ સ્ત્રિયઃ સ્ત્રિયઃ સચુતિમિર્ગુરુસ્ત્વાન્ ॥ ૫૨ ॥

અત્યંત રૂપ-સૌંદર્યવાળા સ્ત્રીઓએ તેજવાળાં મુક્તાકાન્તીથી, નિર્મળ કાન્તિવાળાં કાંતાને યોગ્ય રત્નોથી અને ઉત્તમ અક્ષતથી તે ગુરુમહારાજને તે કાલે વધાવી લીધા. ૫૨.

ગર્જત્યૂર્જિતવર્યતૂર્યનિકરે વિક્ષ્વક્ષુક્ષિમ્બરિ-

ધ્વાને સદ્વલધ્વનૌ ચ નિતરાં પ્રોત્સર્પતિ સ્ત્રીમુલાન્ ।

હ્રુતુમ્બરજૈત્રગાયનગણૈર્વિસ્તાર્યમાણે ચ સદ્-

ગીતે શ્રીગુરવો વિનેયસહિતાઃ શ્રીધર્મસાહાં યયુઃ ॥ ૫૩ ॥

ઉત્તમ અને ઉત્તમ વાજિન્ત્રોનો સમૂહ ગાજી રહ્યો હતો, સ્ત્રીઓનાં મુખમાંથી દિશાસમૂહનાં અંતરને પૂરતો ધવલમંગલનો ધ્વનિ અવિચ્છિન્ન પ્રસરતો હતો અને હ્રદય તથા ઘુંગરુ નામના ગંધવેગે જીતે તેવા ગાયક ગાનારાઓના સમૂહો ઉત્તમ ગાયનને ગાઇને વિસ્તારતા હતા-એ વખતે શ્રી ગુરુમહારાજ પોતાના શિષ્યોને સાથે લઇને ધર્મશાળામાં પધાર્યા. ૫૩.

પ્રાશ્વસ્પેશલસખિલકા મૃદુલસન્નર્ભપ્રતિપાનિકા,

શ્રીલ્પહોજ્જ્વલપટ્ટમુખ્યસિચયૈશ્ચઞ્ચત્રમાસઞ્ચયૈઃ ।

૧. રમ્યલીયુતસોમસુન્દરમહાસૂરીચરાણાં વ્યઘ્રાન્,

પૂજાં શ્રીશ્રિતદેવરાજમહિમા શ્રીદેવરાજસ્તદા ॥ ૫૪ ॥

રુદ્રણામ્યાન કાલિવાળા કેમળ અને ઉજ્જવળ કપડાં વગેરે વસ્ત્રોથી તે દેવરાજ શેઠ ૪ ને લક્ષ્મીને લીધે દેવરાજ (૬૬) ના અદિમાનો આશ્રય કરતો હતો તેણે દૂર સુધી સંભળાયા તેનાં મધુર ગાયનો આલતાં હતાં ત્યારે ધીરુત સોમસુંદરધરીશ્વરી પૂજા કરી અર્થાત્ કપડાં વિગેરે વસ્ત્રો વહેરાવ્યાં. (દાસમાં પણ પંચાસપદવી સૂરિપદવીના મહોત્સવ વખતે આવી જ રીતે વસ્ત્રો વહેરાવવાનો રિવાજ જોવામાં આવે છે.) ૫૪.

પ્રકાસૈર્વિવિધૈઃ સ ધીરમુકુટઃ સદ્ગન્ધકૂરોત્કરૈ-
ર્દાહિસ્ફાતિવતૈઃ સસૌરમધૃતૈર્ધોલામૃતૈશ્ચામિતૈઃ ।
શ્રીસદ્ગં સકલં કલદ્ધરહિસશ્રીર્જેમયામાસ સત્,
પૂજાં ચીરચયૈર્ન્યાયાઘ ગણનાતીતૈઃ પ્રતીતૈર્ગુણૈઃ ॥ ૫૫ ॥

ધીર પુરુષોમાં મુકુટ સમાન અને નિઃકથંક લક્ષ્મીવાળા તે શ્રેણીએ વિવિધ પ્રકારનાં પદ્મવાન્નોથી, પુષ્કળ દાળની સાથે ઉત્તમ ગંધવાળા ફૂર (ધાન્ય) ના સમૃદ્ધથી અને સુગંધી ઘીથી ભરપૂર એવા અપરિમિત ધેનુરૂપ અશ્વરથી આપ્યા શ્રી સંધને જમાઓ અને ગુણોથી અખ્યાત એવા અપરિમિત ચીર- (વસ્ત્રો) થી તેની પૂજા કરી. ૫૫.

શ્રીમાન્ સૂરિપદે પદેડય યજ્ઞસાં કારાપિતે શ્રીગુરો-
રાદેશાન્સુમિસુન્દરત્રિવરશ્રીસૂરિણા સંયુતઃ ।
યુક્તઃ પશ્ચશતીમિતૈશ્ચ શકટૈરુપદ્મતૈર્મૃયસા,
સદ્દેનાપ્યનયેન તૂર્ણમબલત્ શ્રીતીર્થયાત્રાં પ્રતિ ॥ ૫૬ ॥

શ્રીમાન્ શ્રેષ્ઠી યજ્ઞના રયાનરૂપ સૂરિપદે તેમને રયાપત કરાવ્યા પછી શ્રી ગુરુની આઘાથી વ્રતધારી-ઓમાં ઉત્તમ એવા તે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિની સાથે પાંચરો ગાડાંઓ અને બધા સુમટા લઈ મોટા નિર્દોષ સંધ કાઢી તરકાળ તીર્થયાત્રા કરવા આદ્યા. ૫૬.

મેયાંબૂર્જિતલ્લસ્યાસાનિનદૈર્વ્યોમાક્ષણં ગર્જયન્,
રક્તસુક્તુરક્તમક્રમસુવાયતૈઃ કિર્તિ કન્પયન્ ।
અશ્વદર્શનસુવર્ણદણ્ડકલશૈર્લેવાલયૈરુત્તૈઃ,
શોભાં વિભ્રદદન્નશુભ્રયસસા શુકલં સૂજન્ દમાસલમ્ ॥ ૫૭ ॥
શ્રીશત્રુજયપર્વતેડપિ ચ ગિરો શ્રીરૈવતે દૈવતં,
શ્રીનાભેયજિનં નિરસ્તશૃજિનં નેમીશ્વરં માસ્વરમ્ ।
નત્વા તત્ર મહોત્સવાજ્ઞવનવાન્ કૃત્વા ચ દત્ત્વા ધનં,
મૂત્વા સદ્ગતિઃ કૃતી નિજગૃહં ચાગાત્સસહ્જોડનઃ ॥ ૫૮ ॥

મેરી વગેરે ઉગ્ર અને મનોહર વાજિત્રોના શબ્દોથી આઘાસને ચળવતા, ચપળ રીતે આલતા ઊંચા અશ્વોનાં ચરણોની ખરીઓના આઘાતથી પૃથ્વીને કંપાવતા, સુંદર વર્ણવાળા સુવર્ણના દંડ અને

કળશ યુક્ત ઊંચા જિનાશયોથી શોભાને ધારણ કરતા અને પોતાના અતિ ઉજ્જવળ યશથી પૃથ્વીને ઉજ્જવળ કરતા તે દેવરાજ શેઠ શ્રી શત્રુઙ્ગયગિરિ ઉપર રહેલા, પાપને દૂર કરનારા અને પ્રકાશમાન શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુને અને દેવતાચલ (ગિરનાર) પર રહેલા તેવા જ શ્રી નેમિનાથ પ્રભુને નમી, ત્યાં આગળ નવા નવા અનેક પ્રકારના ઉત્સવો કરી, પુષ્કળ ધનનું દાન આપી અને ખરેખરા સંધપતિ મધ આખા નિર્દોષ સંધને સાથે લઈ પોતાને ઘેર પાછા આવ્યા. ૫૭-૫૮.

શ્રીગચ્છેન્દ્રગિરા સુવારસકિરા શિષ્યોત્કરૈઃ સંયુતા,

ગર્વાલ્લર્વકુવાદિસિન્ધુરઘટાવિત્રાસપદ્ધાનનાઃ ।

પૂર્ણેન્દુપ્રતિમાનના ઘનજનાહાદપ્રકર્ષપ્રવાઃ,

શ્રીમન્તો મુનિસુન્દરાહગુરવઃ ક્ષોણૌ વિહારં જ્યધુઃ ॥ ૫૯ ॥

પછી ગર્વથી ભરપૂર એવા મોઢા કુવાદીશ્પ ગજેન્દ્રોની ધટાને ત્રાસ આપવા માટે કેશરીસિંહ જેવા, પૂર્ણચન્દ્ર સમાન મુખવાળા અને ઘણા લોકોને ઉત્કૃષ્ટ આનંદ આપનારા તે શ્રીમાન્ મુનિસુંદરચરુએ અમૃત રસને ઝરતી શ્રી ગચ્છપતિ (સોમસુંદરસૂરિ) ની આગ્રાથી શિષ્યોના સમૂહ સાથે સાંધી પૃથ્વીતળ ઉપર વિહાર કર્યો અને જુદે જુદે સ્થાનોએ વિહાર કરી ગયા. ૫૯.

આવી અદ્ભુત રીતે આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી મુનિસુંદરસૂરિને આચાર્યપદનો અભિષેક થયો. એ હકીકત વાચતા બહુ આનંદાશ્વર્ય ઉપજે છે. ગચ્છાધિપતિ સોમસુંદરસૂરિનું સ્વર્ગગમન સંવત્ ૧૪૬૯ માં થયું એમ ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય પોતાની પદ્માવલીમાં લખે છે. આ વખતે સર્વ આચાર્યોમાં શ્રેષ્ઠ મુનિસુંદરસૂરિ ગચ્છના અધિપતિ થયા. તેઓનું સ્વર્ગગમન સંવત્ ૧૫૦૩ માં થયું. તેઓનું જીવન ૬૭ વર્ષનું થયું ત્યારે તેમણે કાળ કર્યો. તેમાં ૬૦ વર્ષ દીક્ષાપથથી પાળ્યો, ૨૫ વર્ષ આચાર્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ રહ્યા અને ગચ્છાધિપતિપદ્યુગનો ભાર માત્ર ૪ વર્ષ જ વહન કર્યો, જે કે સંભવિત છે કે ચુરની વૃદ્ધા-વરમામાં તેઓએ જ ગચ્છની વ્યવસ્થા ઉપર શુભદારાજની બાજુએ રહીને પૂરતી રીતે ધ્યાન આપ્યું હશે.

આ સુરિમહારાજ અસાધારણ વિદ્વતા ધરાવતા હતા. તેઓની યાદશક્તિ બહુ તેજસ્વી હતી અને શાસ્ત્રનું વિગ્ઠાન અદ્ભુત હતું. તેઓ એક હળર અવધાન કરી શકતા હતા. જૂદી જૂદી એક હળરે બાબત પર ધ્યાન આપતું અને તેમના કોઈ પણ ભાગ પૂછવામાં આવે તેને કહી બતાવે એ ગાના-વરણીય કર્મના પ્રબળ ક્ષેત્રપશમથી પ્રાપ્ત થયેલી અદ્ભુત યાદશક્તિ અને જુદિગળને નમૂનો છે, આ કાળમાં વધારેમાં વધારે સો અવધાન કરનારા સાંભળ્યા છે. જ્યારે કોઈ કોઈ આઠ, દશ કે પંદર સુધી અવધાન કરનારા હોય છે, તેઓ તરફ પણ વિદ્વાનો અપૂર્વ માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે, તેા આવા હળરે અવધાન કરનારની કેવી અદ્ભુત શક્તિ હશે તે ખ્યાલમાં આવી શકવું પણ બહુ મુશ્કેલ છે. આખાલ ભક્તચમ્પ અને મન-પર અપૂર્વ કાબૂ વગર ત્રાસ શક્તિ પ્રાપ્ત થવી મહામુશ્કેલ છે. તેઓ 'સદસાવધાની' તરીકે ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેઓનું ગાન કેટલું અપૂર્વ હતું તેના ખ્યાલ કરવા માટે બીજા બે હકીકત ઇતિહાસમાં નોંધાયેલી છે. તેઓને દક્ષિણ દેશના કવિઓએ 'કાશી સરસ્વતી'નું ગિરુદ આપ્યું હતું. અન્ય કોમના વિદ્વાનો અપૂર્વ વિદ્વતા વગર આવું ઉપનામ આપે એ અસંભવિત અને તેમાં પણ દક્ષિણના વિદ્વાનો બહુ વિચાર કરીને જ પદવી આપે છે. દક્ષિણ દેશના કવિઓની પ્રખ્યાતિ ભૂતંહરિના વખતથી છે. તેઓ એક પ્રસંગે કહે છે કે અગ્રે ગીતં સરસકવચઃ પાર્શ્વતો દક્ષિણાત્પદઃ (મોઢા આગળ ગીત ગવાતાં હોય અને જન્ને બાજુએ દક્ષિણ દેશના કવિઓ ગિરુદાવલી બોલતા હોય

શાસનનો અભ્યુદય કરનાર, કમળ જેવા ઉન્નત અને ચમત્કાર ઉપજાવનાર, ઉન્નત ચરિત્રની આ સૂરિમહારાજે શ્રી માનદેવ અને પવિત્ર હૃદયવાળા માનવુંગ વિગેરે પ્રભાવિક ગુરુઓને યાદ દેવાન્યા હતા.”

આ ટાંચણ પરથી જણાય છે કે—તેઓ અદ્વૈત ચમત્કારી તરીકે તે સમયમાં ગણાતા હતા. દેવકુળપાટકમાં મહામારીનો ઉપદ્રવ વાલતો હતો ત્યારે શાંતિકર રોગ (સંતિકર) બતાવી તે ઉપદ્રવ દૂર કર્યો એમ આ શ્લોક પરથી જણાય છે. એ શાંતિકર રોગ ત્યાર પછી એટલું બધું લોકપ્રિય થઈ પડ્યું છે કે નવરમરણમાંનું તે એક ગણાય છે. તેની ખારગી ગાથામાં સૂરિ પોતે શ્રી શાંતિનાથની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે:—

एवं सुदिद्विसुरगणसहिजो संघस्स संतिजिणचंदो ।

मज्झवि करेव रत्तलं, मुणिसुंदरसूरिशुभमहिमा ॥

સમગ્રહૃદિવાળા દેવસમૂહ સહિત એવા હે શાંતિજિનચંદ્ર ! શ્રી સંઘનું રક્ષણ કરો અને મારું પણ રક્ષણ કરો. એ શાંતિનાથ મહારાજની મુનિઓમાં સુદર શ્રુતકેવલીઓએ અને આચાર્યોએ સ્તુતિ કરી છે. અત્ર વિદ્વાન, રોગકર્તાએ પોતાનું નામ પણ ગર્જિત રીતે સૂચવી દીધું છે.

એ જ રોગનો આદ્યો શ્લોક જે ક્ષેપક હોય એમ માનવામાં આવે છે તેમાં લખવામાં આવ્યું છે કે:—

तवगच्छगयणदिणयरज्जुगवरसिरिसोमसुंदरगुरूणं ।

सुपसायलद्धगणहरविज्जासिद्धिं भणइ सीसो ॥

‘તપગચ્છગયણદિણયરજ્જુગવરસિરિસોમસુન્દરગુરુણં પ્રાપ્ત થયેલી ગણુવર વિજ્ઞાસિદ્ધિને પામેલા શિષ્ય મુનિસુન્દરસૂરિ ભણે છે.’ આ હેતુના કલોકનો પાઠ બહુધા કરવામાં આવતો નથી. મહામારીના ઉપદ્રવનો નાશ કરવા માટે આ રોગ બતાવી વ્યાધિનો નાશ કર્યો તેવા જ બનાવ શ્રી માનદેવસૂરિના વખતમાં પણ બન્યો હતો અને તેમણે લઘુશાંતિ બતાવી ઉપદ્રવનો નાશ કર્યો હતો. શ્રી માનવુંગાચાર્ય તે ભક્તામરના કર્તા છે અને તેમણે શ્લોકોના ઉચ્ચાર સાથે બધું વિગેરે તોડ્યા હતા એમ કહેવાય છે. આવા ચમત્કાર કરનારા પૂર્વાચાર્યોને શ્રી મુનિસુન્દરસૂરિએ ફરી યાદ દેવાન્યા હતા એટલે આ મહાત્માને જોઈને તેઓ પણ સાંભરતા હતા. મતલબ આ સૂરિમહારાજ તેઓની જેવા હતા એવા શ્રી પ્રતિષ્ઠાસોમનો અભિપ્રાય છે.

આ સૂરિમહારાજના સમય પછી સવા સો વર્ષે પદ્મ મી પાટે શ્રી હીરવિજયસૂરિ થયા. તેઓએ અકબર આદ્યાહને જૈન ધર્મ સમજાવ્યો હતો અને તીર્થ સંબંધી અનેક હક્કો મેળવ્યા હતા. આ આચાર્યના જીવનકાળનું ચરિત્ર લખનાર શ્રી હીરસૌભાગ્ય નામના મહાકાવ્યના કર્તા પૂર્વાચાર્યોના સંબંધમાં લેખ લખે છે. તેઓ પણ મુનિસુન્દરસૂરિના નજીકના સમયમાં થયા છે, તેથી તેઓ મુનિસુન્દરસૂરિ માટે શું કહે છે તે પણ જાણવું પ્રાસંગિક થઈ પડશે.

पट्टश्रियास्य मुनिसुन्दरसूरिशके, संप्राप्तया कुवलयप्रतिबोधदक्षे ।

फान्त्यैव पद्मसुहृदः शरदिन्दुविम्बे, प्रीतिः परा न्यरचि लोचनयोजनानाम् ॥

એ જ ગ્રંથની દીક્રા અનુસાર જરા વિરતારથી અર્થ લખવાથી બાવ ૨૫૬ સમજશે: આ શ્લોકમાં કહે છે કે આ (સોમસુન્દરસૂરિ)ની પદ્મહૃદી ઉપર મુનિસુન્દર નામના સૂરિશક (મોટા આચાર્ય)

જેઓ કુવલય (પૃથ્વીરૂપી વલય-પક્ષે રાત્રિવિકાસી કમળ)ને ભક્ત કરવામાં ચતુર શરદ ઋતુના ચંદ્ર જેવા હતા, તેઓ સૂર્યની કાન્તિથી લોકોની દૃષ્ટિને બહુ આનંદ ઉપભવતા હતા. આ શ્લોકમાં કહેવાનો તાત્પર્યમાં એ છે કે-લોકોને બોધિબીજ, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ પ્રમુખનું દાન આપવાવડે કરીને તેઓનો વિકાસ કરવામાં આ સૂરિમહારાજ ચતુર-દક્ષ હતા.

યોગિનીજનિતમાર્ગ્યુપપ્લવો, યેન શાન્તિકરસંસ્તવાદિહ ।

વર્ષણાદિવ વપર્તુતપ્તયો નીરવાહનિવહેન જહિરે ॥

શિવપુર નામના નગરમાં વ્યંતરીએ ઉત્પન્ન કરેલ મહામારી(મરણ)નો ભયંકર ઉપદ્રવ આવ્યો ત્યારે તે મહાત્માએ સંતિકરં સંતિજિણમ્ વિગેરે શબ્દોવાળા શાન્તિકર સ્તોત્રથી જેમ મેધનો સમૂહ ગ્રીષ્મ(ઉનાળા) કળના તડકાને વરસાદથી દહી કાઢે તે પ્રમાણે દૂર કર્યો-મારી દહાવ્યો. આ શ્લોક પરથી એટલું વિશેષ માલુમ પડે છે કે શાન્તિકર સ્તોત્ર શિવપુર નગરમાં બનાવવામાં આવ્યું હતું. (અગાઉ દેવકુળપત્તનનું નામ આવ્યું છે તેથી શિવપુર નામ જુદું જણાય છે.) અથવા એક ગામના બે જૂદાં જૂદાં નામ હોય એમ સંભવે છે.

યાલ્યેડપિ રશ્મીન્સરસીજચન્ધુરિવાવચાનાનિ વહન્સહસ્રમ્ ।

અટ્ટોત્તરં વર્તુલિકાનિનાદશતં સ્મ વેવેક્ષિ ધિયાં નિચિર્યઃ ॥

જેમ નાનો સૂર્ય હોય તો પણ એક હજાર કિરણો પારણ કરે છે તેમ આ સૂરિ નાનો હતા ત્યારે પણ એક હજાર અવધાન કરી શકતા હતા અને તે બુદ્ધિના ભંડાર આચાર્યમહારાજ એક સો ને આઠ જાતના વાટકાનો નાદ પારખી શકતા હતા. આ સંબંધમાં એક કથાનક ટીકાકાર કહે છે:-એક વખત પાટણ શહેરમાં દૂર દેશથી વાદીઓ આવ્યા, તેઓ પત્રાવલંબન વિગેરે પણ કરતા હતા. રાજસભામાં વાદવિવાદ છ માસ સુધી ચાલ્યો અને છેવટે પોતાનું અહમુત ચાતુર્ય બતાવવા સાથે મુનિસુંદરને એક સો આઠ વાટકાઓના જૂદા જૂદા અવાજ ગ્રે તે અનુક્રમે પૂછવામાં આવતાં કહી જતાવી બુદ્ધિબળ પ્રગટ કરી સર્વ વાદીઓને પરાસ્ત કર્યા.

અલક્ષિ યામ્યાં વિશિ યેન કાલીસરસ્વતીદં વિરુદં બુધેભ્યઃ ।

રવેરુદીચ્યામિથ તત્ર લેજોડતિરિચ્યતે ચતુનરત્ર વિત્રમ્ ॥

દક્ષિણ દેશના પંડિતો તરફથી તેઓથીને ‘ કાલી સરસ્વતી ’નું બિરુદ પ્રાપ્ત થયું હતું. સૂર્યનું તેજ તે ઉત્તર દિશામાં દૃઢ પામતું હોય છે, પણ આમનો પ્રતાપ તો દક્ષિણમાં પણ વિસ્તરતો હતો, એ મહાઆશ્ચર્યનું કારણ થયું છે.

આ પ્રમાણે તેઓની નજીકના સમયના વિદ્વાનો તેઓ માટે એક મત ધરાવતા હતા. તેઓની યક્તિ બહુ અદ્ભુત હતી તે તો તેઓના ઘણા પરથી પણ જણાય છે. તેઓએ જે જે વિષયો લીધા છે તે સંબંધમાં કાંઈ પણ જાતના શોભા કે ભય વગર કિંમતથી અને સસતાથી તેઓ બેભા છે. તેઓનું આત્મિક બળ યતિશિક્ષા અધિકાર બહુ સારી રીતે બતાવી આપે છે. આવી બાબતમાં આચાર્ય આકરા શબ્દોમાં પોતાના જ વર્ગને શિક્ષા આપવી એ મન પર અસાધારણ કાશ્યુ અને માનસિક શેષ વગર બનતું નથી. એ અધિકારનો દરેક દરેક શ્લોક સૂરિમહારાજની આત્મવિશુતિ બતાવવા માટે પૂરતો છે.

આ મહાત્મા આચાર્યો સંવત ૧૫૦૪ કાર્તિક સુદ એકમે કાળ કર્યો. તેઓની પછી મૂળ પાટ પર શ્રી રત્નશેખરસૂરિ આવ્યા.

આ અંથકર્તાના વખતમાં જૈન સમાજનું બંધારણ ઠેલું હતો તે વિષે અનુમાન કરતાં પહેલાં એમણે ક્યા ક્યા અંથો બનાવ્યા છે તે જોઈ લઈએ. આ મહાત્માએ ઘણા અંથો બનાવેલા હોવા જોઈએ એવું અનેક કારણોથી અનુમાન થાય છે. તેઓ મોટી વય સુધી જીવ્યા છે, બાલ્યકાળથી દીક્ષિત થયા છે. રમરણશક્તિ, કદપનાશક્તિ અને તર્કશક્તિ માટે ઉપનામો મેળવ્યાં છે અને જે અંથો મળે છે તેમાં તેઓનો ભાષા ઉપરનો કાબૂ અસાધારણ માલૂમ પડે છે; પણ સાર પછીના મુસલમાની કાળમાં રાજ્ય તરફના જીલમને લીધે અને લોકોની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિને લીધે બહુ અંથો નજીબાય થઈ ગયા અને તેથી પણ વધારે ખુવારી છેલા ત્રણસે વરસમાં સાંભાળ્યાસ તરફ વિશેષ અભિરુચિની ચેરહાજરીને લીધે થઈ, એ આપણે અનેક કારણોથી જાણીએ છીએ. તેથી આ અંથકર્તાના કરેલા અંથોના સંખ્યામાં પણ તેમજ બનવાનો સંભવ છે. તપાસ કરતાં જે અંથોનાં નામો મળી શક્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. ત્રિદશતરંગિણી—આ અંથમાં ચોવીસ તીર્થંકરનું ચરિત્ર અને સુધર્માસ્વામીથી મૂળ પાટ ઉપર થયેલા આચાર્યોનાં નામો આપ્યા છે. એ અંથના ત્રણ મોટા વિભાગ પાયા હોય એમ જણાય છે. પ્રથમ વિભાગમાં શ્રીવીરપરમાદમાનું ચરિત્ર, બીજા વિભાગમાં ત્રેવીસ તીર્થંકરોનાં ચરિત્ર અને ત્રીજા વિભાગમાં આચાર્યોનાં વર્ણન આપ્યાં છે. આ ત્રણ વિભાગો પર્વપથ પર્વમાં હાલ જેમ કદપસૂત્ર પરની સુખોધિકા દીકા વંચાય છે તેમ વાંચવા માટે નિમોણ કર્યાં હશે એમ જણાય છે. આ અંથ પૈકી પ્રથમના એ વિભાગો લખ્ય નથી. ત્રીજો વિભાગ ગુર્વાવલીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તે મૂળ અંથ શ્રી બનારસ પાઠશાળા તરફથી છપાઈને બહાર પડ્યો છે. તેને અંતે તેઓશ્રી લખે છે કે—

इतिश्रीयुगप्रधानावतारश्रीमत्तपागच्छाधिराजबृहद्ब्रह्मनायकपूज्याराव्यपरमाप्तपरमशुद्धश्रीदेव-
सुन्दरसूरिगणराशिमहिमाऽर्णवानुगामिन्यां तद्विनेयश्रीमुनिसुन्दरगणिहृदयहिमवदयतीर्णश्रीगुरुप्रभाव-
नपद्महृदप्रभवायां श्रीमहापर्वोधिराजश्रीपर्वुपणापर्वविष्णुमित्रिदशतरङ्गिण्यां तृतीये श्रीगुरुवर्णनस्रो-
तसि शुर्वावलीनाम्नि महाहृदेऽनभिच्यक्तगणना एकपष्टिः तरङ्गाः ॥

આ ગુર્વાવલી અંથના ફેલ ૪૬૬ શ્લોકો છે અને ઐતિહાસિક અંથ તરીકે તે બહુ જ ઉપયોગી અંથ છે. આ અંથ તેઓએ સંવત ૧૪૬૬ માં પૂર્ણ કર્યો એમ એ જ અંથના શ્લોક ૪૬૭ પરથી જણાય છે. આ તે જ સાલ હતી કે જે સાલમાં તેઓને વાચકપદ મળ્યું હતું. આ અંથમાં તેઓ પોતાની જાતને ગણિ તરીકે ઓળખાવે છે. તેઓ એ જ અંથના ૪૨૦ માં શ્લોકમાં પોતાની જાતને ઉપાધ્યાય તરીકે ઓળખાવે છે અને અંતે ગણિ લખે છે તેનું કારણ ગણિપદ ઉપાધ્યાય પદથી મોટું હોવાનું હોઈ શકે. આથી કોઈપણ પ્રકારનો વિશેષ આવડો નથી. ગણિ અને વાચકપદ એકાધ્યાયક હશે એ અનુમાન પ્રથમાવૃત્તિની ઉપોદ્ધાતમાં લખ્યું હતું તે અવારતવિક છે; કારણ કે સંપ્રદાય પ્રમાણે તે બંને ૨૫૪ રીતે જુદી જુદી પડીઓ છે. શ્રીસોતમસુન્દર સૂરિમહારાજ આ વખતે મૂળપાટ ઉપર હતા છતાં શ્રી મુનિસુન્દર મહારાજ શ્રીદેવસુન્દરસૂરિ માટે અતિ માનના સખ્દોમાં લખવા ઉપરાંત પોતાની જાતને તેના વિનેય (શિષ્ય) તરીકે જણાવે છે તેથી આ ઉપોદ્ધાતમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ મુનિસુન્દર મહારાજના દીક્ષાગુરુ દેવસુન્દરસૂરિ હોય એમ અનુમાન કરવા તરફ દોરાઈ જવાય છે. આ ગુર્વાવલી અંથમાં તેઓનો ભાષા પરનો કાબૂ બહુ ઉત્તમ પ્રકારનો જોવામાં આવે છે અને છંદો પણ વારંવાર બદલાતા જાય છે. ઐતિહાસિક

દૃષ્ટિથી આ અંથ બહુ ઉપયોગી છે અને ચિકિત્સાની પંદરમી સદીમાં તપશ્ચર્યનું અને જૈન સમાજનું હવું બંધારણ હવું તે વિષય પર સારો પ્રકાશ પાડે છે જે આપણે આજળ ઉપર જોઈએ.

૨. ઉપદેશરતનાકર—આ અંથ કષ સાલમાં જનાવવામાં આવ્યો તે માલુમ પડતું નથી. આ અંથમાં ઉપદેશનું તત્ત્વજ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં ઉપદેશ આપવાનો વિધિ, ઉપદેશને મહત્ત્વ કરવાને યોગ્ય તથા અયોગ્ય પુરુષોનાં લક્ષણ, મોહિત ચિત્તરતિવાળા પુરુષનાં લક્ષણ, કેટલાક પુરુષો ધર્મ સાધી શકતા નથી, કેટલાક પાણી શકતા નથી તેનું સ્વરૂપ, ધર્મોપદેશની વૃદ્ધિથી થતાં ફળો, ઉપદેશને અયોગ્ય પુરુષોની સર્પ, જળો વિગેરે સાથે દાર્શનિક યોજના, ઉપદેશ આપનાર યોગ્ય અયોગ્ય ગુરુનું સ્વરૂપ, ગુરુ અને શ્રાવક બન્નેની યોગ્યતાનું સ્વરૂપ વગેરે વગેરે અનેક પ્રકારના વિષયો પર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ અંથની યોજના બહુ ઉત્તમ છે અને તેમાં પાડેલા તરંગો આત્માને શાંતિ આપે છે. અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ અંથની ભાષા કરતાં આ અંથની ભાષા તદ્દન જુદા પ્રકારની છે. એમાં દરેક વિષય પર બહુ દર્શાવેલું મૂક્યું છે અને ઉપદેશની એકની એક હકીકત અનેક આકારમાં કહી છે. શ્રોતા અને વક્તા બન્નેએ આ અંથ મનન કરીને વાંચવા જેવો છે. અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ જ્યારે ગંભીર ભાષામાં અને ઉચ્ચ વૃત્તિમાં લખાયેલો છે ત્યારે આ અંથ આલંકારિક ભાષામાં અને વ્યવહારુ વૃત્તિથી લખાયેલો છે. ધર્મ અને તેના અધિકારી કેણા ? એ આ પુસ્તકમાં બહુ વિસ્તારથી જતાવ્યું છે. બહુ ઉપયોગી વિષયોનો અત્ર સમાવેશ થાય છે. આ અંથ પર વિસ્તારથી દીકા પણ યુનિસ્ટ્રસ્ટ્રસ્ટ્ર મહારાજે પેતે જ રચી છે. આ અંથનો શરૂઆતનો ભાગ શ્રી જૈન વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ તરફથી ઉપાયો છે.

૩. અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ—આ અંથ સૂરિમહારાજે કષ સાલમાં જનાવેલાં તે કહી શકાતું નથી, પણ પ્રસંગે પ્રસંગે અતુલબળા ઉદ્યારણે તેના સ્તોત્રો જનાવ્યા હોય એમ જણાય છે. આ અંથની ભાષા અતિ ઉત્તમ, હૃદયને અસર કરે તેવી અને વિષયરચના બહુ સાદી પણ ઉપયોગી અને વાંચીને વિચારે તેને મહાલાલ કરનારી છે. આ અંથના સંબંધમાં ઉપદેશપાતમાં અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે તેથી અત્ર વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા નથી.

૪. સ્તોત્રરતનાકોષ—આમાં અનેક સ્તોત્રો સૂરિમહારાજનાં જનાવેલાં છે. એમાંનાં કેટલાંક સ્તોત્રો પ્રગટ થયાં છે. આ અંથ હજી મારા જોવામાં આવ્યો નથી તેથી તે પર વિશેષ વિવેચન કરી શકાય તેવી રીતિ નથી, પણ સૂરિમહારાજનો સંસ્કૃત ભાષા પરનો કાબુ જોતાં સ્તોત્રો કાવ્યચમત્કૃતિનો નમૂનો હશે એમ અનુમાન થાય છે.

૫. મિત્રચતુષ્ક કથા—આમાં ચાર મિત્રોની કથા છે. એ અંથ નાનો પણ ઉપદેશક છે અને લભ્ય છે. એના સંબંધમાં વિશેષ હકીકત હવે પછી તે અંથ મેળવીને જહાર પાડવા ઇચ્છા છે.

૬. શાંતિકરસ્તોત્ર—સિવપુર—દેવકુળપદ્મના મહામારીનો ઉપદવ થતાં શ્રી સંમના આગ્રહથી આ પવિત્ર સ્તોત્ર જનાવી સંબંધમાંથી ઉપદવ દૂર કર્યો કહેવાય છે. આ સ્તોત્ર માત્ર તેર અથવા ચૌદ ગાથાનું છે, પણ જૈન વર્ગને તે એટલું જીવું પ્રિય થઈ પડ્યું છે કે તેને દરેક પ્રસંગે ગણવાનાં સ્તોત્રોમાં દાખલ કર્યું છે. આ શાંતિકરસ્તોત્રમાં કાવ્યચમત્કૃતિ ઉપરાંત મંત્રચમત્કૃતિ પણ છે. અશ્વરના સંયોગોમાં ચમત્કાર રહેલો છે એમ હવે પશ્ચિમ તરફના લોકો પણ માનવા લાગ્યા છે. આવા અશ્વરસંયોગોનાં શાસનના અધિષ્ઠાતા દેવ દેવીઓની સ્તુતિ, આવાદન, નામચરણ વિગેરેનો આ સ્તોત્રમાં સમાવેશ કર્યો છે,

૭. પાશ્વિકસિત્તરી—આ નાનું પ્રકરણ છે. તેવી જાવીય લખાણ થયા છે. તેમાં પાશ્વિક પર્વ

(પખખી)—અઉદરને દિવસે કરવું જોઇએ તેના નિયંત્રણ બતાવ્યો છે. અંથ વિધિવાદનો છે. આ અંથ પણ મારા જોવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ લખ્ય છે.

૮. અંગુલસિતરી—ઉપરના જેવો જ આ પણ નાનો પ્રકરણ અંથ છે. તેમાં ઉત્સેષાગુલ, પ્રમાણાગુલ અને આભાગુલ સંબંધી વિચાર બતાવવામાં આવ્યો છે.

૯. વનસ્પતિસિતરી—આ પણ નાનું પ્રકરણ છે. એમાં વિષય શો છે તેની ખબર નથી, પરંતુ પ્રત્યેક ને સાધારણ વનસ્પતિનાં લક્ષણ અને તેના બોદો વિગેરેનું સ્વરૂપ હોવા સંભવ છે.

૧૦. તપાગચ્છપદ્ધતી—ગુર્વાવલી ઉપરાંત તેઓએ તપાગચ્છની પદ્ધતી જૂદી પણ બનાવી છે, જે મળી શકે છે.

૧૧. શાંતરસરાસ—રસાધિરાજ શાંતરસ પર આ રાસ ગુજરાતી ભાષામાં રચ્યો છે. જૂની ગુજરાતી ભાષાનો તે નમૂનો છે.

હાલમાં વિશેષ તપાસ કરતાં જણાયું છે કે—સદરહુ અર્થે પૈશી પાક્ષિકસિતરી, અંગુલસિતરી અને વનસ્પતિસિતરી એ ત્રણે અર્થે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના બનાવેલા નથી પણ શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિના બનાવેલા છે. મેં અંગુલસિતરી તો જોઇ છે અને તે શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિની બનાવેલી છે. બીજા અર્થે માટે હજી સંપૂર્ણ તપાસ થઇ શકી નથી, પણ બહુધા સંભવિત છે કે તે અર્થે શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના બનાવેલા નહિ હોય. આ સંબંધી વિદ્વાન ગ્રંથોમાં હકીકત લખી મોકલશે તે હવે પછી બહાર પાડવામાં આવશે. આ ઉપરાંત તેઓએ (૧૨) ત્રિવિષ્ણોષ્ટિ (૧૩) જ્યાનંદ ચરિત્ર (૧૪) ચતુર્વિંશતિ જિનરતોત્ર અને (૧૫) સીમંધર સ્તુતિ બનાવેલ હશે એમ કોન્કરન્સ હેરલ્ડ પુ. ૬, પૃ. ૨૧૧ થી જણાય છે. આ સંબંધમાં હજી વિશેષ તપાસ કરવાની છે.

આવી રીતે શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ મહારાજે અનેક અર્થે બનાવ્યા છે તેમાંથી ઉપર લખ્યા તે લખ્ય છે. એ અર્થે પણ આ વિદ્વાન આચાર્યની મહત્તા અને અદ્ભુત શક્તિનો ખ્યાલ આપવા માટે પૂરતા છે. આ સૂરિમહારાજના સંબંધમાં અર્ધોત્કર્ષી આટલી હકીકત મેળવી શકાણી છે. એકંદરે ઐતિહાસિક અર્થોની ગેરહાજરીને લીધે આવી અમલની બાબતમાં સાધારણ અને આજુબાજુની હકીકત ઉપર આધાર રાખવો પડે છે; છતાં એક અંથકર્તા માટે આટલી પણ હકીકત માત્ર થાય છે એટલું જીન ઇતિહાસકારોને માટે માનપ્રદ છે.

હવે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના વખતમાં જીનસમાજનું બંધારણ કેવા પ્રકારનું હતું એ હકીકત જાણવામાં આવે તો અંથ સમજવામાં બહુ ઉપયોગી થાય; કારણ કે અર્થે હમેશાં સમાજસ્વરૂપ, ચાલુ જમાનાની હવાવાળા હોય છે. આ સંબંધમાં સીધો પુરાવો અંથમાંથી મળી શકે તેમ નથી, પણ સૂરિમહારાજે આ અધ્યાત્મિકદૃષ્ટિ અર્થના જે વિકાસો પાયા છે તે પરથી કેટલુંક અજાણું પડે છે. આધ્યાત્મિક જીવન સંબંધમાં લોકોની સ્થિતિ બહુ મંદ પડી ગઇ હોય એમ લાગતું નથી, કારણ કે જો એ વિષય પર લોકોની રુચિ તદ્દન ઊડી ગઇ હોય તો તે વિષયનો ઉપદેશ બહુ થાય નહિ, છતાં એટલું તો જણાય છે કે આધ્યાત્મિક વિષય તરફ લોકોની બહુ રુચિ નહિ હોય. કમનસીબે આ સંબંધે સાક્ષી આપે તેવા પંદરમા સૈકાના બીજા અર્થે નથી તેથી આ સંબંધમાં વિશેષ કંઠી શકાતું નથી, પણ યતિશિક્ષા અધિકાર જે સંપ્રદાયમાં લખાયેલ છે તે બતાવે

છે કે આધ્યાત્મિક જીવન બહુ ઉચ્ચતર સ્થિતિ તો લોગવતું નહિ જ હોય. આલુખાલુની દૃષ્ટિત પછુ આ જાખતમાં સાક્ષી આપે છે. હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ આ સમયમાં બહુ જ અન્યવસ્થિત હતી, તદ્વક્ષ્ય વંચતું રાજ્ય આશ્વતું હતું, થોડા વખત પહેલાં જ અસ્થાઉદ્યોન ખૂની જેવા ખીલજી વંચના પાદશાહોએ ઠાળો ફેર વર્તીએ હતા અને લોકોના જનભાવની સલામતી ગિચકુલ નહોતી. રાજ્યકાન્તિ પછુ વારંવાર થયા કરતી હતી અને મહમુદ ગાંડા જેવા રાજાઓ રાજ્ય પર આવી ગયા હતા અને રાજધાની ફેરવી ગયા હતા.

આવા રાજ્યકાન્તિના સમયમાં જૈન કામના સંબંધમાં અને મુનિ મહારાજાઓના સંબંધમાં શી સ્થિતિ હતી તે પછુ અજ નજીવા સાચક છે. ગજીના બેદા અગિયારમા અને બારમા સાધુસ્થિતિ. સૈકામાં શરૂ થયા તે આ વખતમાં પૂજું જોસમાં પ્રસરતા હતા એમ સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય પરથી જણાય છે. છઠ્ઠા સર્ગના બીજા શ્લોકમાં કહે છે કે—“વિશ્વપ્રસિદ્ધ એવા તે સુરિષ્પ સ્વ” (સોમસુંદરસુરિ) જ્યારે આકાશમાં રૂદિ પામ્યો ત્યારે તારાઓની પેઠે વિગ્રહ કરનારા બીજા સુરિષ્વરોનું તેજ આશ્વય સાથે અદશ્ય થઈ ગયું.” ખુદ તપગજીનું બંધારણ બહુ ઉત્તમ હતું એમ માનવાનાં અનેક કારણો છે; અને તેની સાખીતિઓ બહુ મળે છે, જે પર નીચે વિવેચન થશે. અન્યકર્તાનો તેમજ લોકોનો એ વખતમાં યુરુ તરફ પૂજ્યભાવ અપૂર્વ હતો, એ સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય પરથી અને અધ્યાત્મકદષ્ટક્રમના યુરુદ્ધિ અધિકારથી જણાય છે. પ્રથમ અન્ય વર્તમાન સ્થિતિ ચિતરે છે, જ્યારે બીજો અન્ય ભાવના ઇંદ્રકા ચિતરે છે અને ભાવના દમેશાં વ્યવહાર હવેની અંદર રહીને જ બાંધી શકાય છે. તપગજીની મૂળ પાટમાં આગળ ઉપર જે સડો પેઠો તે શ્રી મુનિસુંદરસુરિના વખતમાં નહોતો એમ માની શકાય છે, કારણ કે અપૂર્વ ત્યાગ-વૈરાગ્ય વગર અધ્યાત્મકદષ્ટક્રમની ભાષા હવેમાંથી નીકળવી અસંભવિત છે. આ સ્થિતિ શ્રી હીરવિજયસુરિ સુધી જળવાઈ રહી હતી એમ અનુમાન થાય છે. શ્રી સપ્તવિજય પંનાસને ક્રિષ્ણઉદ્ધાર કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો તે બહુ જગાડો અને ગડગડાટ થયા પછી જ હોતું જોઈએ એમ તો ઇતિહાસથી પણ જણાય છે, પણ લોકસત્કાર રિગેરે જાણાચારો માટે સુરિશ્વરે કતિશિક્ષા અધિકારમાં જે ચિરતારથી વિચારો જણાવ્યા છે તે પરથી એમ લાગે છે કે જગાડાની ધીમી શરવાત થવાનાં ચિહ્નો અદ્દશુર કદવનાશકિત ધરાવનાર સુરિ જોઈ શક્યા હતા. સાધુવર્ગમાં સંપ બહુ ઊંચા પ્રકારનો હતો, કારણ કે તે જ કાવ્યના પાંચમા સર્ગના છઠ્ઠા શ્લોકમાં જણાવે છે તે પ્રમાણે શ્રી દેવસુંદરસુરિએ પોતાના પદ્મશિષ્ય તરીકે મનમાં વિશ્વંચ કરેલા શ્રી સોમસુંદરસુરિને શ્રી જ્ઞાનસાગરસુરિ પાસે અભ્યાસ કરવા મોકલ્યા હતા. આ પ્રમાણે બનતું હાલમાં બહુ અદ્ય રથળે જોવામાં આવે છે અને ખાસ કરીને પ્રિય શિષ્યને બીજાને સોંપવામાં બહુ સંપ જ કારણજૂર થઈ શકે છે, એ વ્યવહારદૃષ્ટિથી વિચારી શકાય તેવું છે. સાધુઓમાં સંપ બહુ સારો હતો એનાં કારણમાં અજ જે હેતુ જતાયો છે તે સામાન્ય છે, કારણ કે શ્રી જ્ઞાનસાગરસુરિ શ્રી દેવસુંદરસુરિના જ શિષ્ય હતા તેથી તેઓ તેમની આઘામાં હોય એમાં બહુ નવાઈ જેવું નથી, છતાં સાધુઓમાં સંપ હોવાનાં ઘણાં કારણો છે. તમામ સાધુઓ પોતાના ગજીના રાજના હુકમને માનતા હતા, તદ્દુસાર વર્તન કરતા હતા, રાજ જીવનેાન્યતો હતો, સત્તા કપૂલ કરાવવાની શકિતવાળો હતો અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યના નિયમ પ્રમાણે અમુક વર્ષે રાજ બદલાતો નહિ પણ સર્વની સંમતિથી આજીવન પ્રેસીડન્ટ નીમાતો, જે દમેશાં બહુ વ્યવહારકુશળ, જ્ઞાની અને અદ્દશુર શકિતપ્રભાવવાળો જોઈને પસંદ કરવામાં આવતો. આથી તે સર્વ ઉપર પોતાનો અંકુશ રાખી શકે, સર્વને સુખદ રાખી શકે અને તેની આઘા પૂજું રીને મનાતી હતી. સંપ મજબૂત રહેવાનું આ મુખ્ય કારણ છે. તપગજીમાં તે સમયના પ્રમાણમાં વિદ્વાનો અને સાધુઓ બહુ હતા

એમ ગુર્વાવધીના છેલા પચીસ શ્લોકો પરથી જણાય છે. ગણુની સ્થિતિ કેવી હતી તે લખતાં શ્રી મુનિ-
સુંદરસૂરિ કહે છે કે:—

ગણે ભવન્ત્યત્ર ન ચૈવ દુર્મદા, નહિ પ્રમત્તા ન જહા ન દોષિણ: ।

વિદુર્ભૂમિ: કિલ સોષવીતિ વા કદાપિ કિં કાચમળીનપિ ક્વચિત્ ॥

આ ગણમાં અભિમાની, પ્રમાદી, દુષ્ટ અને પાપ સેવનારા ચતા નથી. શું વિદુર્ભૂમિ કાચને
ઉત્પન્ન કરે? આ ઉપરાંત ગણમાં કેવા વિદ્વાનો હતા તે ઉપર કહ્યું તેમ છેલા પચીસ શ્લોકો જ્ઞેવાથી
સમજાશે. આવી જ હકીકત પ્રતિષ્ઠાસોમસીભાગ્ય કાવ્યના ૬૫ માં શ્લોકમાં કહે છે:—

શ્રીસોમાદિમસુન્દરસ્ય સુગુરોઃ શ્રીમદ્ગણે સદ્ગુણે,

મોહદ્રોહકથાપ્રથા ન હિ મનાક્ નૈવ પ્રમાદચ્છલમ્ ।

નો ધાર્તાપ્યનુતસ્ય તસ્ય વિકથા નામાપિ ન શ્રૂયતે,

રાજ્યં પ્રાજ્યમનુચરં વિજયતે શ્રીધર્મભૂમીશિતુ: ॥

“શ્રી સોમસુંદરસૂરિના શ્રીમાન સદ્ગુણી ગણમાં મોહ અને દ્રોહની કથા ન હતી, પ્રમાદ તથા
છળ જરા પણ ન હતા, અસહની વાત જ ન હતી અને વિકથાનું તો નામ જ સંભળાવું ન હોતું; તેમાં
તો કેવળ ધર્મરાજનું અનુપમ મોટું વિશાળ રાજ્ય વિજયવંત વર્તવું હતું.” આવાં આવાં અનેક
ચિત્રો અંધકારે મૂક્યાં છે, તેમાં સહજ અતિશયોક્તિ હોય તો પણ સામટી રીતે જૈન ગૃહસ્થોની અને
સાધુવર્ગની સ્થિતિ સંતોષકારક હતી એમ જણાય છે. આવકો પણ ગુરુ તરફ દૃઢ ભક્તિવાળાં હશે એમ
જણાય છે. ગુણરાજ, દેવરાજ, વિશાળ, ધરણેન્દ્ર, નીળ વિગેરે શ્રેષ્ઠીઓએ ગુરુની જે શબ્દોમાં સ્તુતિ કરી
પોતાની લઘુતા બતાવી છે અને અપૂર્વ મહોત્સવથી સૂરિપદવીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે તે ચારિત્રધર્મ તરફ
અને ગુરુ તરફ લોકોનો દૃઢ અનુરાગ બતાવે છે. ગણપતિ અથવા ગણાચાર્યની આરા સર્વ જહુમાનથી
ઉકાવતા હતા એમ પણ અનેક રીતે નિર્ણય થાય છે. સાધુઓમાં વિકાર કરવાની બહુ ટેવ હતી અને
શ્રીસોમસુંદરસૂરિ જેવા આચાર્ય પણ એક સ્થાનકે રહેતા નહોતા એમ સોમસોભાગ્ય કાવ્ય વાંચતાં વારંવાર
જણાય છે. આથી આવકોના સંબંધમાં પોતાના અમુક આવક એમ બહુ ઓછું રહેવું હશે એમ પણ
જણાય છે. આચાર્યની અમુક ગામમાં પાટ (મુખ્ય સ્થાન-હેકકોટસ) હોય અને તેની નજીકમાં જ
આચાર્ય રહે એવી યોજના જણાતી નથી. શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજની યાત્રાનો મહિમા તે કાળમાં જવા
આવનાનાં સાધનો બહુ અદ્ય, મોંઘાં તથા જોખમવાળાં હોવા છતાં બહુ હતા એમ ત્રણ વખત બહુ
આડંબરથી નીકળેલા સંઘના વર્ણન પરથી જણાય છે. આવરનવાર જૈન કામને રાજ્યકર્તાઓ તરફથી
મદદ મળતી હતી એમ ગુણરાજ શેઠને અહમદશાહ પાદશાહે તેના સંઘના સંબંધમાં કરી આપેલી
સગવડ ઉપરથી અનુમાન થાય છે. (સર્ગ આઠ, શ્લોક ત્રીશ.)

જેમ જેમ વધારે જારીકિંથી વિચાર કરીને તે સમયના ગ્રંથોને વાંચવામાં આવે તેમ તેમ તે
વખતના જૈન સમાજનું બંધારણ સારી રીતે સમજી શકાય તેમ છે. ઐતિહાસિક

ખાસિક પર્વાલોચનાથી બહુ લાભ થાય છે. અભારે ગણના બેઠો, સાધુવર્ગનો પરસ્પરનો
અસંતોષવાળો સંબંધ અને આવકો તરફથી તે સંબંધમાં આપવામાં આવતું ઉત્તેજન
અતંત ખેદારપદ છે. શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ જેવા આસાધારણ વિચારજળ ધરાવનારા એકાદ

એ મહાત્માની આ કાળમાં બહુ જ જરૂર છે. તે સમય તો ધર્મસાધના અને શાસનઅભિવૃદ્ધિ માટે બહુ પ્રતિકૂળ હતો; અસારે તો યોગ્ય રીતે પ્રયાસ કરવામાં આવે અને તેના પર યોગ્ય અંકુશ રહે તો યોગ્ય વખતમાં શાસનના ડંકા વાગે એવું છે. બાકી ચાલુ સ્થિતિથી લઘુત્તર ઉમંગવાળા ઉત્સાહી પ્રાણીઓ પણ પાછા હટી જાય છે. લેખ લખનારા અગ્નિચરિત્ર રીતે મનમાં આવે તેમ લખે છે, બોલનારા મનમાં આવે તેમ બોલે છે અને વર્તન સ્વેચ્છા પ્રમાણે ચલાવાય છે. કોઈ પૂછનાર નથી. શાસનની વાસ્તવિક કાળણી કોઈને રહી નથી અને કોઈમાં હોય તો બહુધા અગાનીઓનું બેર હોવાથી પ્રયાસ નકામે જાય છે. અવારનવાર શાસનની ઉત્તતિ કરવાના પ્રયાસો થાય છે, પણ સંપત્તિ તેમ જ પૂરતી સમજને અભાવે એક બીજાનાં કાર્યોની અસર ઓછી થાય છે.

ઉપદેશ આપનાર વર્ગની સ્થિતિ તે વખતમાં બહુ ઊંચા પ્રકારની હતી અને તે માનસિક તેમ જ નૈતિક વિષયમાં વ્યવહાર રૂપમાં મૂકાયેલી હતી. ઉપદેશક વર્ગ આખી પ્રજા પર અભિપ્રાય જોવી અસર કરી શકે છે. શાસનની ઉત્તતિ કે અવનતિનો આધાર આ વર્ગ સ્થિતિ, ઉપર જ રહે છે. અગ્નિચરિત્રો દેશ કાળના સંપૂર્ણ જળકાર હતા, અને નવીન સંયોગો ઊભા થતાં શાસ્ત્રમંદિરમાં રહીને યોગ્ય ફેરફારો દાખલ કરવામાં ધર્મના ફરમાનનું વાસ્તવિકપણું સમજતા હતા, હાલની જેમ નિર્નાયક મંડળ નહોતું. તે વખતની સાધુની સંખ્યા બહુ ઓટી હતી તેમ જ તેમાં યોગ્ય જીવો પણ વિશેષ હતા તેથી શ્રીસામંતસૂરસૂરિએ પોતાની દયાળીમાં પાંચ મહાત્માઓને સૂરિપદવી આપી હતી; પણ તે સર્વ એક અગ્નિચરિત્રની આગમાં જ વર્તનારા હતા. આવા વિષય કાળમાં ધર્મ જળવાઈ રહ્યો તે આવા મહાત્માઓની વિશાળ દીર્ઘદષ્ટિને જ આભારી છે, નહિ તો તે સમય પહેલાં અને પછી એકંદર આરસે વરસ દિવિસ્તાન માટે એવાં વિપરીત ગર્ભ છે કે ધર્મ શબ્દનો મૂળથી નાશ થઈ જાય. તે વખતમાં આવકવર્ગની સ્થિતિ પણ બહુ સારી હશે એમ સૂરિપદવીની પ્રતિષ્ઠા, જિનચૈત્યોની પ્રતિષ્ઠા અને સંધ્યાવાના મહોત્સવો બતાવે છે. આર્થિક સ્થિતિ ધણી સારી ન હોય તો આવા અદ્ભુત મહોત્સવો થઈ શકે નહિ. એક એક આવક શાસનના પ્રભાવક જેવા થયા છે તે શ્રીમુનિસૂરસૂરિ મહારાજે ગુર્વાવલિમાં કરેલા દેખમંત્રો અને લલના પુત્ર નાથાશાહનાં વર્ણન પરથી જણાય છે. આ થાવકો લગભગ નિઃશ્રમ જેવા, સાવચ કિયાના સંજ્ઞામાં આરંભથી કરીને તે નહિ કરવાવાળા અને મજૂને ટેકા આપનારા હતા. આવા શ્રાદ્ધવરો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે શાસન ટકી રહે એમાં કોઈ નવાઈ જેવું નથી. શાસનનું કાર્ય કરવામાં સ્વાધ્યક્ષેષ બહુ આપેલા પડે છે અને વિરુદ્ધ દીકાઓ સહન કરી પડે છે; પરંતુ એ સર્વ આર્થિક ઉપનિષદો દેવે અર્થે કામ કરનારા સહન કરે છે; કારણ કે તેમનો હેતુ ઔદિક માનપ્રતિષ્ઠા મેળવવાનો હોતો નથી. સાધુવર્ગમાં આ સમયમાં મહાત્મપરથી, વાદીયથી અને અભ્યાસીઓ હતા એમ ગુર્વાવલિના ૪૪૭ પછીના ૬૪ શ્લોકથી જણાય છે. કિયાચિયિલના સાધુમાં નહોતી એમ એ જ શ્લોકો બતાવે છે. આવકવર્ગનો શાસ્ત્રાભ્યાસ બહુ દોષ એમ ગ્રંથ પરથી જણાતું નથી, પણ તે સમયમાં શ્રીતાઓ સારા હશે એમ તો ઉપદેશરત્નાશ્રમાં આપેલા ગ્રંથ કરનારનાં લક્ષણો પરથી જણાય છે. સાધુવર્ગમાં કંચનકામિનીનો લાભ તો પ્રથમ પડે દોષો ભેદાગ્રે. મૂળ પાટમાં જવારથી પરિમદનો મગમગ દાખલ થયો, સારથી તેઓનું મન ઓછું થયું એમ આપણે જાણીએ છીએ પરિમદલાગતા સંજ્ઞામાં શ્રીમુનિસૂરસૂરિ વતિ-દિશાના ૨૪ થી ૨૮ સુધીના પાંચ શ્લોકોમાં જે વિચારો બતાવે છે તે વિચારો સંપૂર્ણ રીતે જણાવે છે કે તે વખતના મુનિઓમાં પરિમદનો અંગત જિજ્ઞાસ નહોતો. તેઓ જ્ઞાન, યોગ કે છોટ પાસે પુત્રક કે ઉપધિ ઉપમાવવાની પણ ના પાડે છે અને તેમ કરનારને અન્ન અને રત્નકે યોગ્યો અવનાર

કર્ષ ભાર ઉપાડી બદલો આપવો પડશે એમ જણાવે છે તેથી ધનના સંબંધમાં તો સવાલ જ રહેતો નથી. ધર્મને નામે ઉપકરણાદિના આકારમાં પણ પરિગ્રહ રાખવાની ના પાડે છે અને તેના ઉપર મૂંઝાઈ રાખવી એને જ તેઓ પરિગ્રહ કહે છે. આ સર્વ વિસ્તારથી વાંચતાં ચોક્કસ જણાય છે કે તેઓ પરિગ્રહની ખાખતમાં નિર્દોષ હતા અને જેવા નાયક હોય તેવા જ તેને અનુસરનારો વર્ગ હોય, તેથી સાધુવર્ગમાં પરિગ્રહનો પ્રવેશ શ્રીહરીવિજયસૂર પછી જ થયો એમ જણાય છે. આવા કારણથી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયના સમયમાં સત્યવિજય પંનાસને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવો પડ્યો હતો. ક્રિયાઉદ્ધાર હરતી વખતે અનેક ખાખતોના સુધારા કરવામાં આવ્યા હતા, પણ મુખ્યત્વે કરી કંચન અને કામિનીનો ત્યાગ તો દૃઢપણે કરવામાં આવ્યો હતો. આ ક્રિયાઉદ્ધારના પ્રસંગો ફરી વાર ન આવે તે માટે આ મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખી આવકોએ શિથિલપણાને ઉત્તેજન આપતાં બહુ વિચાર કરવો થોડય છે.

અત્ર ઉપોદ્ધાત પૂર્ણ થાય છે. શાંતિથી પરિપૂર્ણ અને શાંતિ આપનાર ગ્રંથમાં પ્રવેશ કરવાનો છે. તે એક સામાન્ય વાર્તાના ગ્રંથ તરીકે ઉપર ઉપરથી વાંચવાનો નથી. એની વાંચન-વિવેક. હકીકત વાંચી, સમજી, મગજમાં ઉતારવાની છે અને તેનું મનન અને નિદિધ્યાસન કરી આત્માને અધ્યાત્મરૂપ કરવાનો છે. આ પ્રમાણે થાય ત્યારે જ આ ગ્રંથ વાંચવાથી થનારા લાભ પ્રાપ્ત થાય. બાકી એક નવીન ગ્રંથ તરીકે તેમાં શું લખ્યું છે તે ઉપર ઉપરથી જોઈ જવું એથી તુકસાન નથી પણ વારત્તવિક લાભ પણ નથી. આવી ભતના વાચનનો શોખ હાલ વધતો જાય છે તેની સામે વાંધા લેવાની જરૂર છે તેથી અત્ર આટલી યાચના કરવી પ્રાસંગિક ગણવામાં આવી છે. ઉપોદ્ધાત સાથે આશુખમાં શાંતરસની રસસિદ્ધિ લખવાનો વિચાર હતો અને તેવા જ હેતુથી તે વિષયનું વિવેચન મંગલાચરણમાંથી દૂર રાખ્યું હતું; કારણ કે વિષય તદ્દન પારિભાષિક હોવાથી સાહિત્યના શોખીન અને તેના અભ્યાસીને જ આનંદ આપે તેવો એ વિષય છે; પણ આ કાર્ય જેવા રૂપમાં જોઈએ તેવા રૂપમાં અનેક બ્વસાયોને લીધે તૈયાર થઈ શક્યું નથી તેથી દાખલ કયું નથી. આધ્યાત્મિક શાંતિનો પ્રસાર થઈ જીવન વિશુદ્ધતર અને ઉજ્જત બનાવવાની પ્રકૃષ્ટ ઇચ્છાથી ગ્રંથલેખન અને તદ્દિવેચન થયું છે અને તે ઇચ્છા પાર પડે એવી ખરા અંતઃકરણથી પ્રાર્થના છે. તથાસ્તુ.

આ. ગિ. કા.

વિષયસંક્ષેપ.

(શ્લોક તથા વિવેચનની વિસ્તારથી અનુક્રમશીલકા.)

ઉપોદ્ધાત—પીઠિકા—શાંત રસનું રસાધિરાગત્વ—તેમ હોવાનાં ત્રણ કારણો. મંગળ, વિષય, પ્રયોજન, સંબંધ અને અધિકારી. આ ઉપદેશનું કારણ શું છે તેનો નિષ્કંપ. શાંત રસ ભાવનાનું માહત્ત્વ. આ મંથમાં કહેવાના સોળ અધિકાર. ૫૪ ૧ થી ૧૧

પ્રથમ અધિકાર—સમતા—ભાવના નિરંતર ભાવવા માટે મનને ઉપદેશ. અનાદિ અભ્યાસથી વિભાવ દશા ને પરવશપણું. ઇન્દ્રિયસુખ અને સમતાના સુખની સરખામણી. માન્યતાનાં સુખો અને યતિનાં સુખોની સરખામણી. કાર્ત્ત્વરિના તે પર વિચારો. ક્ષણમાત્ર સમતાપૂર્વક મૈત્રી રાખવાથી થતો આનંદ. ખરેખરા યોગીનું સ્વરૂપ. શ્રી આનંદમનજીના તે પર વિચારો. સમતાનું પ્રથમ અંગ—ચાર ભાવના: મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય ભાવનાનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ, વિવેચન અને તે પર અન્ય વિદ્વાનોના વિચારની અવતરણા. સમતાનું બીજું અંગ—ઇન્દ્રિયોના વિષયો પર સમભાવ રાખવો. સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું ત્રીજું અંગ—આત્મસ્વરૂપની વિચારણા, આ વિષયમાં જીવની બેદરકારી. પારકાના યજ્ઞસ્તવનથી અને પોતાની નિંદાથી રાજી થાય તે જાની. કૃષ્ણનું તે પર દર્શન. વસ્તુતઃ પોતાના કોણે અને પારકા કોણે છે તેને શોધી કાઢવાની જરૂરીઆત વસ્તુ મદલું કરવા પહેલાં તેનો અને પોતાનો કેવો, કેટલો અને ક્યારનો સંબંધ છે તે વિચારવાની આવશ્યકતા. મારા તારાનો વિભાગ રાગદ્વેષકૃત છે, જે અને તારા હુશ્મન છે. આ વિભાગનું અપ્રમાણપણું. આત્મા અને પ્રહંગલના સંબંધ પર લોકપ્રકાશ મંથ. માત્ર પિતાનો સંબંધ, તે પર દર્શાવો અને ઉપદેશમાળાનું વિવેચન. બહુ અસ્થ પ્રાણીઓ સમતાનું સ્વરૂપ જાણે છે. સમતાનું ચોથું અંગ—સ્વાર્થસાધનમાં રક્ત રહેવું. અને માટે પોતાનો સ્વાર્થ ઓળખવો. સ્વાર્થપરાયણ દુનિયા, તેનાથી બિન તારો સ્વાર્થ. પૌદ્ગલિક પદાર્થો સાથેનો સંબંધ અશિથર છે. વાસ્તવિક આનંદ ક્યાં છે તેની શોધ. મરણ પર વિસ્તારથી વિચાર કરવાની જરૂર અને તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ. મરણ્ય ક્ષત્રીનું નહિ, તેમ મરણ્યથી ડરનું નહિ અને નિરંતર તેને માટે તૈયાર રહેવું, મરણ્ય ઓછા છે જે, માટે અનુકૂળતા પ્રમાણે સમતાપ્રાપ્તિ તરફ પ્રયાસ દોરવાનો બંધન. કયાય અને શોકનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ, તે પર વિચાર અને તે બંનેને ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ. રડતા દૂરવાના દાનિકારક રિવાજમાં રહેલો અસલ બંધન અને તે પૂર્વ પાડતાં આર્થ સંસારના અધ:પાતનું દર્શાવે. અરરપરસ બચાવવાની અસમર્થતા અને તેથી મોહલાગનું યોગ્યપણું. અનાદીમુનિ. પૌદ્ગલિક વસ્તુ સાથેનો બહુ દૂંઠો સંબંધ અને તે ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ. સુષુપ્તિ પ્રધાનનું દર્શાવે. ઉમાસ્વાતિ વાચકના એ જ વિષય પર વિચાર—આખા અધિકારનું અંતિમ સ્વરૂપ. ૫૪ ૧૨ થી ૧૭

બીજો અધિકાર—સીમચત્ત્વચેત્યન—પહેલા, બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા અધિકારોનો સંબંધ. બી પુરુષને ગળે બાંધેલી સિંધા જેવી છે અને હદ બંધન છે. સીધરીતનું બાજુ દર્શન અને

મહાઅશુચિમય અંતરંગ દર્શન. મહિકુંવરીનું દર્શન. છઠ્ઠી બાવનાનું સ્વરૂપ. ઔશરીર પર ભર્તૃહરિના વિચારો. ઔમોહથી આ ભવ અને પરભવમાં થતું ફળ. કપિલ કેવળીનું દર્શન. એલાયચીકુમારને ઔસાન્દર્શના બાગોહને લીધે થયેલી પીડા. ઔનો બાલ વેશ અને અંદર ભરેલું મટરખાનું. મોહનીય કર્મનું સાત્રાન્ય. સંયોગથી ઉત્પન્ન થતી ઐહિક આયુષ્મિક પીડાઓ. સંયોગથી થતો આનંદ જરા પથ્ય હોય તો તે ક્ષણિક છે. ઊધમાંથી રાત્રીએ જાગત થયેલો મુમુક્ષુ શી વિચારણા કરે તે પર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય. ઔ ભૂમિ વગરની વિષકંદલી, જંગલ વગરની વાઘણ, નામ વગરનો મોટો બાધિ વિગેરે વિગેરે તેની અનેક રીતે ઉપમેયતા અને તેનું વાસ્તવિકપણું. અધિકારનું રહસ્ય. પુરુષોને માટે ઔએ પથ્ય ઉલટી રીતે સર્વ વાત સમજવી. પ્રેમની પરિસ્થિતિ, સ્વાર્થસંઘર્ષનના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયે વર્તન. પરઔનો સાગ તો અવશ્ય કરવો જોઈએ. આ વિષય પર લખાયેલા અન્ય ગ્રન્થો.

પૃષ્ઠ ૬૮ થી ૭૬

ત્રીજી અધિકાર-અપત્યમમત્વમોચન—પુત્ર પુત્રીને જોઈ હર્ષધેલા ન થવાનો ઉપદેશ. ભવભૂતિ કવિનું આ વિષય પર અવતરણ. આરંકુમારનું દર્શન. લોકધર્મ સાથે પિતૃ કે પુત્રધર્મના સંઘર્ષનના પ્રસંગો આવતાં કયો માર્ગ લેવો? પુત્ર પુત્રીનું શલ્યપણું. તેઓનું અલાયકત્વ. પુત્ર સંબંધમાં વિશેષ ચિંતા. ઔની કુક્ષિમાં છીડા અને ત્યાં જ ઉત્પન્ન થતાં પુત્ર પુત્રી. પ્રેમ બાળ્યમાં લાં રહેતો બેઠ. અપત્ય પર રતેહબદ્ધ ન થવાનાં ત્રણ કારણો—(૧) આપતિમાં પાલન કરવાની અશક્તિ, (૨) સંબંધનું અનિત્યપણું અને (૩) ઉપકારનો ખલો વાળવાનો સંદેહ. પુત્ર પુત્રી માટે માનતા માનનારનું મૂખપણું, તેના સારુ ખીજ ઔ કરનારનું મંદજીવિપણું.

પૃષ્ઠ ૭૭ થી ૮૦

ચોથા અધિકાર-ધનમમત્વમોચન—લક્ષ્મી પાપના હેતુભૂત છે અને સંસારબ્રમણ્ય આપનારી છે. મમમણ્ય શેઠનું દર્શન. સીઝર, પોંપી, બોનાપાર્ટ વિગેરેનાં દર્શનો. આ ભવ અને પરભવમાં પૈસા દુઃખ આપનાર છે. નંદ રાજની સોનાની કુંગરી. ધનથી થોડું સુખ થાય છે પણ દુઃખ બહુ જ વધારે છે. મારા-પણીની માન્યતાથી જરા સુખ થાય છે પણ તે નામનું જ છે. સત્ય સુખ સંતોષમાં જ છે. ધર્મનિમિત્તે ધન મેળવવું યુક્ત છે? એ પ્રશ્નો નિર્ણય. મળેલા ધનનો વ્યય કયાં કરવો? ધનથી થતી અનેક પ્રકારની હાનિ, તેને તણ દેવાનો ઉપદેશ—તેનાં ચાર કારણો—પરભવમાં કુર્ગતિ, આ ભવમાં ચાલુ ભય અને ધર્મ. વિમુખતા તેમજ અન્યથી ઉપભોગપણું. સાન ક્ષેત્રમાં ધનનો વ્યય કરવાનો ઉપદેશ. પૈસાનો વ્યય કરતી વખત લોકોની સ્થિતિ અને જરૂરિયાત પર વિચાર કરવાની આવશ્યકતા. જમણવાર કરવા કરતાં વિશેષ ઉત્તમ રથાનમાં ધન વાપરવાની જરૂર. આ સંસારમાં રજાવાનાર બે વસ્તુમાંથી એક ધન. ધન પરના મોહનું જ્ઞાપરથામાં વિશેષ જોર. સાધ્ય વગર માત્ર ધન ખાતર ધન મેળવવા માટે જ પૈસા પેદા કરવાની ઇચ્છા થાય છે. એ ગમે તેટલી સંખ્યામાં મળે તો પણ અતૃપ્તિ રહ્યા કરે છે. ચાલુ સ્થિતિથી અસંતોષ રાખવો નહિ. સુખ કયાં છે તેની શોધ? મનુષ્યજનનો ઉચ્ચતર હેતુ પાર પાડવા તરફ પ્રેરણા

પૃષ્ઠ ૮૧ થી ૮૨

પાંચમેા અધિકાર-હેહમમત્વમોચન—અધિકારનો ઉદ્દેશ-શરીરને પાપથી પોષવું નહિ. સનતકુમારનો શરીરમદ. ત્રિશંકુનું શરીરપ્રેમ પરનું પૌરાણિક દર્શન. શરીર-કારાગૃહમાંથી છૂટવાનો ઉપદેશ. વાંદરો અને ગાગરમાં ભરેલાં બોરનું દર્શન. શરીરસાધનથી કર્તવ્યો કરવાની પ્રેરણા. દેહાશ્રિતપણાથી દુઃખ, નિરાલંબનત્વમાં સુખ. અગ્નિ લોહના સંબંધનું દર્શન. જીવ અને સૂરિ વચ્ચે થયેલી વાતચીત. શરીરને જરા જરા પોષણ આપીને સંયમભાર સદન કરવાનો ઉપદેશ. શરીરમાં પડતાં પડાથીની અશુચિ. શરીરમાં ભરેલી અશુચિ. શરીરની અંતિમ સ્થિતિ. શ્રી મહિનાથે પુતળા બનાવીને આપેલો ઉપદેશ. છઠ્ઠી બાવના પર વિચારણા. શરીરધરને છાડું આપી તેનો દરવો જોઈતો ઉપયોગ શરીરધરે બની શકે તેટલું

આત્મદિન સાધી સેવાનો ઉપદેશ. અધિકારના વિષયોનું પૃથક્કરણ વ્યવહારથી ખમવા પડતાં સર્વ દુઃખો. શરીર સાથે સંબંધ હેવા પ્રકારનો રાખવો તે સંબંધી સંસેવમાં વિચારો. પૃષ્ઠ ૯૩ થી ૧૦૨

છઠ્ઠો અધિકાર-વિષયપ્રમાદત્યાગ—અંતરંગ મમત્વ. પ્રમાદ ચબ્દના અર્થો, તેના પાંચ તથા આઠ પ્રકાર. વિષયસેવનથી લાગતાં યુગોનું ખર્ચ પરિણામ. આ સુખ સાથે સમતાના સુખની સરખામણી. વિષયોથી પરિણામે થતી દાનિઓ. તેના ઉપર શ્રી વિદાનંદજી મહારાજનું કવિત. મોક્ષસુખ અને સંસારસુખ, એ બંનેને વિરોધ. બંનેનો કાષ્ટકથી બાતવેલો વિરોધ. તને દુઃખ યાં કારણથી થાય છે તેનો નિશ્ચય કર. સર્વ ગતિઓમાં યતાં દુઃખોનું વર્ણન. સદરુદ્ધ નિશ્ચય પર વિચારણા. જન્મ વખતની વેદના, તે પર પ્રવચનસાચેદાર મન્ય પ્રાણીઓને માથે મરણનો ભય. તેનો સમય આપણે જાણતા નથી, માટે પ્રમાદ ન કરવો. સુખ માટે સેવાતા વિષયો ભોજનથી વખતે અને પછી સુખ આપતા નથી. રવળં લાગ કર્યાંથી થતો સંતોષ. તું આ ઉપર વિષયોમાં રાચીમાચી રહે છે? વિષયોના લાગથી થતું મદાસુખ. વિષય સેવનારના સુખનો પ્રકાર હેવા છે તે પર શ્રી ધર્મદાસગણિ શાંતિના સુખ પર શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજા. આ અધિકારના મુદ્દાઓ. એક એક ઉદ્દિપ્તપરચ પડેલા તિલ્લોની દુદંડા—તે પર ઉપાધ્યાયજી તથા શ્રી વિદાનંદજી. સુખ માત્ર માન્યતામાં જ છે. તે પર ભર્તૃદરિ. પાંચ પ્રમાદ પર સામાન્ય વિચારણા. પૃષ્ઠ ૧૦૩ થી ૧૧૩

સાતમો અધિકાર-કષાયનિમિદ્ધ—કષયના ચાર તથા સોળ બેઠ તેનું સ્વરૂપ, તેના સંબંધો. 'કૌષ્ઠ' સ્વરૂપ, તેના નિરોધ કરવાની આવશ્યકતા. કૌષ્ઠ કરનાર પર શાંતિ સંખરી, જાળ દેનારને જાળ દેવા દેવી. તે પર ભર્તૃદરિ, અંકેશિક, ગજસુક્રમાળ, વીરપરમાત્મા. કૌષ્ઠથી પ્રીતિનો નાશ. કૌષ્ઠ પર ઉમાસ્વાતિ વાચક. તે પર સુકતસુખતાલિ. માનનો લાગ કરવા ઉપદેશ. માન અને તપનો સંબંધ. સાચો પ્રાણી કૌષ્ઠ કરે ત્યારે મનસ્વી પ્રાણી કેવું વર્તન રાખે—દમનંતમુનિ. કષાયથી મુલ્ય કંઈ થયો નથી અને તેનાથી થતા હોયો વિચારના ચોખ્ખા છે. કષાયસેવન અને અસેવનના પરિણામ પર વિચારણા. માનનિમિદ્ધ—તે પર બાહુઅસિનું દર્શાવ, બહેનોએ તેને આપેલ ભોધ. માન ત્યાગ કરી અપમાન સહન કરવાનો ઉપદેશ. વેરની ઇચ્છાનો પરભવમાં યનારી વેદના પર વિચાર કરી નિરોધ કરવો. ધર્મરિપુ ઉપર કૌષ્ઠ કરવો, ઉપસર્ગ સાથે મેત્રી કરવી. ધર્મરિપુની બાખ્યા, ગજસુક્રમાળ, અવંતિસુક્રમાળ, રક્ષક, અરણ્યિક, મેતાધના જીવન પર વિચાર. માયાનિમિદ્ધ—ઉપાધ્યાયજીનો માયા સ્વાધ્યાયમાં ભોધ. શ્રીકૃષ્ણચરણ તથા સિંદુરપ્રકરકારના વિચારો. લોભનિમિદ્ધ—તે પર ભર્તૃદરિ, સિંદુરપ્રકરકાર ઉમાસ્વાતિજી વિગેરેના વિચારો. સૂચ્છ, ધન, રામ વિગેરેનાં જાણપ્રસિદ્ધ દર્શાવ. સીમર, નેપોલીઅન વિગેરે. ઐતિહાસિક દર્શાવોનાં સંતોષવું સુખ. મદમત્સરનિમિદ્ધનો ઉપદેશ. તેર કાઠિયા પર વિવેચન. કર્મ્યાં ન કરવાનો ઉપદેશ શુભ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય. કષાયથી યતો સુકૃત્યનો વિનાશ. કષાયથી થતી દાનિપરંપરાનું લીસ્ટ. મદનો નિમિદ્ધ કરવા માટે ખાસ ઉપદેશ. તે પર શ્રીદેવમંદ્રાયાધના વિચારો. આઠ મદ અને તે કરનારાઓનાં સંસેવથી દર્શાવો. સંસારદશનું મૂળ—કષાયો. કષાયના સદ્ચારી વિષયોના લાગ. ધર્મની ભોગરાખની મુશ્કેલી. દસ દર્શાવે મનુષ્યભવનું દુર્લભપણું, તે પર શ્લોકો અને તેનું વિસ્તારથી વિવેચન. કષાયના સદ્ચારી પ્રમાદનો લાગ. ઉદ્ધતાધના લાગ કરવાનો ઉપદેશ. તે શું મદાન કામ ક્યું છે કે જિયો ને જિયો ચાલે છે? તે પર વિચારણા. સોળ ભય. અંતિમ રહસ્ય. કષાયલાગતા વિષયની અગત્યના, સંસારના દરેક કામમાં તેનો આવિર્ભાવ, તેને સમજવાની અગત્ય. કૌષ્ઠ, માન, માયા, લોભ એ દરેક પર રવળંનું મુદ્દાસરનો ટૂંકો ઉલ્લેખ. એ દરેકના રૂપો. પૃષ્ઠ ૧૧૪ થી ૧૪૬

આઠમો અધિકાર—શાસ્ત્રાભ્યાસ—ઉપરચોટીઓ યાત્રાભ્યાસ. હૃદયમાં બીનાશ વગરનો લૂનો

અભ્યાસ. વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ, અનેક વાર થતું એ જ્ઞાન, તેની અદ્ય કિંમત. શાસ્ત્રાભ્યાસ છતાં પ્રમાદ કરનારની રિયતિ; તેના ભવરોગનું અસાધ્યપણું. આઠ પ્રકારના પ્રમાદ. પોતાની પૂજા પ્રતિષ્ઠા માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરનારાઓ તરફ ઉક્તિ. તેઓની દીપજ્વલિતિમાં પડતાં પતંગીમાં સાથે સરખામણી. વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાનવાળાની પ્રવૃત્તિ તરફ નિરપેક્ષ વૃત્તિ. તેઓમાં રહેતો અંતઃકરણની કળવણીનો અભાવ. ખ્યાતિ મેળવવા માટે શુદ્ધ અભ્યાસ કરનારાઓને બે વચન. તેઓનું પેટભરાપણું. શાસ્ત્ર બણીને શું કરવું યુક્ત છે ? સંયમ રાખવાનો ઉપદેશ. અભ્યાસ માત્ર કરનાર અને અભ્યાસથી પણ સાધ્યદષ્ટિવાળામાં શ્રેષ્ઠ કોણ ? તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનનું સ્વરૂપ. સુખ અને પડિત. આત્મવચનાનુસાર અનુજ્ઞાન. ઉપસંહાર. માત્ર અભ્યાસથી કળનો અભાવ. શ્રી ધર્મદાસગણિતા વિચારો. અંતિમ રહસ્ય. નામના પડિતોનો બાહ્ય દેખાર. ક્રિયા અને જ્ઞાનનો સંબંધ, તે પર શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ. અજ્ઞાનવાદ તરફ અભાવ. અધિકારાંતર્ગત ચતુર્ગતિ વિવેચન. નરકગતિનાં દુઃખો. ત્રણ પ્રકારની વેદના. તિર્થંયગતિનાં દુઃખો. મનુષ્યગતિનાં દુઃખો. એ દુઃખરૂઢાનું પરિણામ. ઉપસંહાર. આખા દારનો પરરપર સંબંધ. પાશ્વાત્ય સુખસૂત્ર અને જૈન સુખસૂત્રનો તફાવત.

પૃષ્ઠ ૧૫૦-૧૬૭.

નવમેા અધિકાર-ચિત્તદ્વન-આખા અંચના મધ્યમિદુરૂપ આ અધિકાર. મનધીવરનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. મનને પોતાનું માનવું નહિ. મનને વચ થવા આર્યનાદારા ઉપદેશ. મન પર અંકુશ રાખવાનો સીધો ઉપદેશ. પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ અને તંદુલ મત્સ્યનાં દર્શનો. જીરજીરોની માનસિક ભાવના. સંસારમમળનો હેતુ મન છે. સંસાર ચક્ર છે, તેને ફરતું બંધ રાખવા મજબૂત બ્રેકની જરૂર છે. યમ, નિયમ અને મનોનિગ્રહ. નિયમના પ્રકાર-યમના પ્રકાર. મનોનિગ્રહ વગરના દાનાદિ ધર્મોનું વ્યર્થપણું. પાંચ પ્રકારનાં દાન. મન સાધ્યું તેણે સધળું સાધ્યું. મનનો વિરુદ્ધ સ્વભાવ. બુલવાની વાતનું વારંવાર સ્મરણ. મનને વશ થનારની રખાપટ્ટી. તીર્થંકરભાષિત જહાજ અને મનપિસાય. કદવનાશક્તિનો તીવ્ર વેગ. પરવશ મનવાળાને તેવડો ભય. તે પર શ્રી આનંદજનજીની ઊર્મિઓ. મનને ઉક્તિ. મનને વશ થનારનું અંતિમ બવિધ. એક બળદાર દર્શન, તાર સમાચાર. મનોનિગ્રહ વગરનાં તપજપનું નિરર્થકપણું. પુણ્યપાપબંધનો મન સાથે સંબંધ. તે પર શ્રી ચિદાનંદજી અને શ્રી યશોવિજયજીના વિચારો. મનોનિગ્રહ વગરનું જ્ઞાન. બાળવર્તા આપડવાની વાત પર માર્મિક વિવેચન. જ્ઞાનવાનની વિશેષ જવાબદારી. મનોનિગ્રહથી પરંપરાએ મોહમન. મનોનિગ્રહના ચાર ઉપાય: સ્વાધ્યાય, સ્વાધિકાર યોગ્ય ક્રિયામાં વ્યાપાર, ભાવના અને આત્માવલોકન. યોગવ્યાપાર પર શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજના વિચારો. ભાવનાની જાગૃતિથી મન પર અસર. અંતિમ રહસ્ય. મનની રિયતિસ્થાપકતા. મન પર કાબૂ રાખવાની જરૂર. અભ્યાસ પાડવાની આવશ્યકતા અને તેની રીતિ. અધિકારમાં જતાવેગ વિષયોનું પૃથક્કરણ. સુવર્ણોક્તિથી કોતરી રાખવા યોગ્ય મુદ્રાલેખ.

પૃષ્ઠ ૧૬૮-૧૮૬.

દશમેા અધિકાર-વૈરાગ્યોપદેશ-મૃત્યુનો દોર. જીવનના કાળમાં પરિણામ. દિત માટે યત્ન કરવા ઉપદેશ. યત્નને ઝોળાખવાની જરૂર. મરણથી ડરવું નહિ, તેને ઇચ્છવું નહિ, તેને માટે તૈયાર રહેવું. સંજિત સંકુચા કરવાનો ઉપદેશ. જોનોનો પુરુષાર્થવાદ. લોકરંજન અને આત્મરંજન. ભરતચંકવર્તીનું દર્શન. દેખાવ ન કરવાથી લાભ. મહાજા અને શુદ્ધ વાસના. પ્રાપ્ત થયેલી જોગવાઈનો લેવો જોઈતો લાભ. મનુષ્યબવપ્રાપ્તિ દુર્લભતા ઉપર શ્રી ચિદાનંદજી. ધર્મથી થતો દુઃખદાય. પુદ્ગલપરાવર્તનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ. સ્તુતિ, સુખ કે સિદ્ધિ ઇચ્છવા પહેલાં તેને લાયક થવાની આવશ્યકતા. વારંવાર થતો પરાભવ ક્યાંથી ઉત્પત્ત થાય છે તે પર વિચારણા. પુણ્યનું આદર્શીયપણું અને પાપનું સાબ્યપણું. શ્રી ધર્મદાસ-

મણિના વિચારો. વિપાકોદય. માની લીલેકું સુખ અને તેનું પરિણામ. સુખ શું છે અને ક્યાં છે ? પ્રમાદથી દુઃખ. તે પર યાત્રાત ભોક્કો, કાદિણી, જળાનિંદુ, કેરી, ત્રણ વાણીઆ, માડું દાંકનાંર, બીખારી, દરિદ્ર કુટુંબ, બે વાણીઆ, બે વિદ્યાધર અને નિર્ભાગીનાં વિસ્તારથી ઉપનય સાથે દર્શાવે. પ્રત્યેક દિવસજન્ય દુઃખ પર નિર્ધેયનાં દર્શાવે. પ્રમાદનું સાત્ત્વપણું, અસારે કામ કાદી લેવાનો વખત છે તેથી પ્રવૃત્ત કરવાનો ઉપદેશ. સુખપ્રાપ્તિના ઉપાય. ધર્મધન એકઠું કરવાની જરૂર. સદન કરે છે તેટલાં જ દુઃખો સહમપણે સદન કરવાથી યત્ન લાભ. પાપકર્મોમાં ક્ષમાપણ માનનાર તરફ ઉક્તિ. શોક અને મદતનો બ્યરદાર દાખલો. આ જીવનાં કુપો અને તેથી થતી વિપત્તિઓ. શાસ્ત્રશ્રવણ વખતનો કમકમાટ અને વર્તન વચ્ચે વિરોધ. સદચારી મિત્ર વિગેરેના મૃત્યુથી મળતો બોધ. શ્રી ભગુદરિ અને શ્રી વિનયવિજયજીના તે પર વિચારો. સમાઓ ખાતર પાપકૃત્યો કરનારને ઉપદેશ. વારસો આપી જનાર પિતાનો આભાર માનનાર પુત્રોની નિષ્ઠા સંખ્યા. પૈસાનો સંજિવાત. પરભોક્તા પંચીનો ધન પર પ્રેમ. પ્રવૃત્તિનું એકઠું કરવા જાણતિ. ન મળ્યા રામ ને ન મળી માયા. થોડા કષ્ટથી બહીનાર વિશેષ મળે તેવાં કાર્યો કરે છે. પાપનું કષ્ટવિનયણું. અંતિમ રહસ્ય. બેદગાનનું સ્વરૂપ અને રહસ્ય. દુઃખ, મોહ અને યાનમર્ષિત વૈરાગ્ય. તાર્કાણિક અને પારિણામિક સુખો, પ્રમંથની અનુકૂળતા. વૈરાગ્યનાં અનેક કારણો. આત્માની અનંત શક્તિનું આકરણ.

૫૪ ૧૯૦-૨૨૮.

અગિયારમો અધિકાર-ધર્મશુદ્ધિ-ધર્મને મહિન ન કરવાનો ઉપદેશ. ધર્મ સંબંધના અર્થો. સાધનધર્મને સાધ્ય માનવાની યતી બૂલો. ધર્મપ્રાપ્તિની ઇતિહાસની જરૂર દેખાતી જરૂર. શુદ્ધ પ્રવૃત્તિનું મળ. તેનું લંબાણથી લીસટ. પરચુલમક્રંસા-તેથી થતો છટવાલ. સ્વચુલ્લસુતિની કમ્પા ન રાખવી. લોક-પ્રથંસા પર આધાર રાખનારા ક્યાંય છે તે વાતનું સ્પષ્ટપણું. સચુલ્લપ્રથંસા. તેમાં રહેલું જાનીપણાનું લક્ષણ. પરચુલમક્રંસાથી થતો જોડનો આનંદ. ઉદાસીન રૂતિને નામે બેરકારી દાખલ ન સાય તેની ચેતવણી. ચુલ્લસુતિની અપેક્ષા પણ તુલ્યાનકારક છે. શુદ્ધ ધર્મ કરનારાઓની અલપ સંખ્યા. એકલા શીખવા પણ તેમાં મિલગી ન કાઢી નાખવી. અશુદ્ધ ધર્મથી શુદ્ધ તરફ પ્રયાણનું સાધ્ય. શુભ ધરમાલો કરનાર. શુભ ઉપર મત્સર કરનારની મતિ. પ્રવૃત્ત અલપ પણ શુદ્ધ હોય તે વધારે સારું. તે કેટલું છે તે કામનું નથી પણ કેટલું છે તે કામનું છે. તે પર દીપક, અશુભ અને તલખાનાં દર્શાવે. શુદ્ધિ સાથે ભાવની પણ જરૂરીઆત-તે પર સંક્રમ્યકાવલિકારના વિચારો. અનેક પ્રકારે થતો ધર્મ. તે પર ઉપદેશતર-જિણીનું અવતરણ-અધિકારમાં આવેલી મુખ્ય ત્રણ જાતો પર વિવેચન.

૫૪ ૨૨૬-૨૪૬.

બારમો અધિકાર-શુદ્ધશુદ્ધિ-ધર્મને જતાવનાર શુભદારાજ. સર્વ તત્ત્વમાં શુભત્વની મુખ્યતા. શુભપણું ક્યાં થતી શકે? સદાય શુભા જતાવેલા ધર્મો પણ સદાય. જિટવેલોનું દર્શાવે. જુગનાર અને જુગાનાર શુભો. વાહન પોંડે શુભની શોધ કરવાની જરૂર કુશુભા ઉપદેશોના ધર્મની નિષ્ફળતા. પ્રેમ-લાઓની ભક્તિ. મન્દાચાર પયલાનું વાક્ય. રાજ દૂર કરવા માટે શુભ પર રાજ કરવાનું દેહેવાના ઉપદેશનું રહસ્ય. દરિયા પર મંબીર વિચારણા. અધ્યક્ષ ન કરવાનો ઉપદેશ. સ્વરૂપાન જતાવનાર શુભ. સાસનના રહેલું ભક્ષકપણું. તેની સામે પે.કાર. આ કાળમાં ધર્મીઓની ફરજ. જરૂરના આલેવો કાળ. અશુદ્ધ શુભને આદરવાથી ભવિષ્યમાં થતો શોચ. તે મોક્ષ આપી શકે નહિ તે પર ત્રણ દર્શાવે. ખરો ઉપકાર કરનાર શુભ. ધર્મમાં જોડનાર જ ખરા યાગ્યપ દેહેવાય. સંપત્તિના સાત કારણો. વિપત્તિનાં ૭ કારણો. પ્રવૃત્તિનું કરિયાણાપણું. ધર્મશ્રવણ. શુભસિદ્ધનું જળ. શુભને મેળવી પ્રમાદ ન કરવો. દેવશુભ પર અંતરંગ શ્રોતિ રાખનામાં જન્મનું સાધ્યકય. દેવ કે સંધના કાર્યોમાં ધનભવ.

ગુરુના આર વિભાગ. ગુરુનો આશ્રય ક્યાં સુધી જરૂરનો છે તે પર શ્રી યશોવિજયજીના વિચાર. કુચુરુના પાંચ વર્ગ. 'ગુરુમહારાજનું' ઉપયોગીપણું. તે પર સિદ્ધમંત્રરણુનું વાક્ય. ગુરુચરણનું જ્ઞાન. પૃષ્ઠ ૨૪૭-૨૭૦.

તેરમો અધિકાર-યતિશિક્ષા—યતિ શબ્દમાં કાનો કાનો સમાવેશ થાય છે? મુનિમહારાજ માટે જાવનામય શુદ્ધ સ્વરૂપ. તેઓના ગુણોનું ધૃયસ્કરણ. સાધુના વેશ માનથી જાહેર લાભ નથી. મુનિનાં કર્તવ્યો, પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય, અષ્ટ પ્રત્યય માતા, બાર પ્રકારનો તપ, કથાય ને નોકથાય, બારીશ પરીષદ, સોળ ઉપસર્ગ, અઢાર હજાર શીલાંગ, આ પ્રત્યેક પર વિવેચન. વેશ માનથી કાંઈ વળતું નથી, ઉપરાંત તેથી દોષ પણ થાય છે. અજગળકર્તારિ ન્યાય. બાહ્ય વેશનું વાસ્તવિક ફળ. બાહ્યાડ્ય પરના પાંચ શ્લોકોનું રહસ્ય. વર્તન વગરનું લોકરંજન. તેનાથી યતો સંસારસમુદ્રમાં પાત. બાહ્ય ડોળ બાહ્યનારને શિક્ષા. લોકસત્કારનો હેતુ. ગુણવગરની ગતિ. લોકરંજનના બે શ્લોક પર વિવેચન. લોકરંજનનું વાસ્તવિક રહસ્ય. યાતપણામાં રહેલું સુખ. તેને અંગે બળવથી જોડાતી ફરજો, પરિશ્રદ ત્યાગ કરવામાં યતિધર્મનું મુખ્યપણું. જ્ઞાની પ્રમાદને વશ થાય તેનાં કારણો. સાવચ આચરવામાં યતિને શૃષોક્તિનો લાભતો દોષ. કરેમિ બંનેનો પાઠ અને જાવ. મન વચન કાયાની એક સરખી પ્રતિ. સાવચમાં પરવચનનો પણ દોષ. સંયમમાં યતન ન કરનાર તરફ કટાક્ષુકતા ઉક્તિ. નિર્ગુણ મુનિની લક્ષિતીથી તેનો આશ્રય કરનારને ફળનો અલાભ. વિશેષમાં ઉલટો પાપકર્મ. નિર્ગુણને યતું નશ્વર અને તેથી જાવિબમાં હાનિ. છ શ્લોકમાં બતાવેલ પરિશ્રદત્યાગના ઉપદેશનું રહસ્ય. તે પર વિવેચન. વેશ છૂટી ન શકે તો સંવેગમાર્ગ આદરવાની સૂચના. સ્તુતિની ધ્રુષ્ટિ રાખનારને જોધ. આઠ સિદ્ધિ તથા ચોગવહન પર નોટ. ગુણ વગર સ્તુતિની ધ્રુષ્ટિ ન રાખવી. ગુણ વગરના વંદનપૂજન. ક્ષિતનો તેથી થતો નાશ. પરસ્તુતિનું તાર્કિક રહસ્ય. ગુણાજ્ઞ કરવાની આવશ્યકતા, ભગવાંતરનો ખ્યાલ કરી ગુણસ્તુતિની અપેક્ષા મૂકી દેવાની જરૂર. લોકસત્કારના સાત શ્લોકોના રહસ્ય પર વિવેચન. પરિશ્રદત્યાગનો ખ્યાલ ઉપદેશ. નાર્માતર કરવાથી ગુણદોષ અદ્ય થતાં નથી. ધર્મના નિમિત્તથી રાખેલ પરિશ્રદ. સોનું ભરેલા વહાણનું દર્શાવ. ઉપકરણ સમ્બંધનો અર્થ. ધર્મોપકરણ પર મૂઠ્ઠા રાખવી એ પણ પરિશ્રદ છે. તેથી દોષો પ્રાપ્ત થાય છે તેનું સ્વરૂપ. ધર્મોપકરણ ખીજ પાસે ઉપકાવવાથી થતો દોષ. સંયમની જરૂરીઆત અને બાહ્ય શોભા. ઉપકરણના વ્યવહાર પર છ શ્લોકોમાં બતાવેલ રહસ્ય પર વિવેચન. ઉપાધ્યાયજીના એ જ વિષય પર વિચારો. પરીષદ સહન કરવાનો ઉપદેશ. યરીરનું વિનાશીપણું વિચારી જપતપ કરવાની શિક્ષા. આરિત્રનાં કષ્ટ અને નારકીનાં કષ્ટ અને નારકીનાં કષ્ટો પર વિચાર. પ્રમાદજન્ય સુખ અને મુક્તિનું સુખ—તે પર વિચારો. આરિત્રનિવરણનું દુઃખ અને ગર્ભવાસનું દુઃખ—તે પર વિચારણા. સ્વવશપણે પરીષદ સહન કરવામાં થતો મહાલાભ. તે પર રાગપિં બળદેહિના વિચારો. વિષયોનું પ્રાપ્ત્ય, તેનાં આણું દર્શાવો. પરીષદ સહન કરવાથી થતાં શુભ ફળો. પરીષદથી દૂર નાસવામાં તુકસાન. પરીષદ સહન કરવાના ઉપદેશના નવ શ્લોક પર વિવેચન. બારીશ પરીષદનાં નામ તથા અર્થ. ધર્મકર્તવ્યોનું સુખસામ્પત્ત. બાર જાવનાઓનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ. ચરણસિતરીના સીતેર બેદો પર વિસ્તાર. ક્રચસિતરીના સીતેર બેદો પર વિસ્તાર—ચોગરૂષેનની અતિ આવશ્યકતા. મનોયોગ પર અંકુશ લાવવાનો ખ્યાલ ઉપદેશ, પરમત્સર ત્યાગ કરવાનો સ્પષ્ટ ઉપદેશ. નિર્જરા કરવા માટે પરીષદ સહન કરવાનો ઉપદેશ. વિપતિની પ્રાર્થના. ક્રિયામાર્ગના પાંચ શ્લોક પર વિવેચન. અજમાસ પાકવાથી થતો અતિ લાભ, તે પર ધર્મસંશ્રદ મંથ. યતિનું સ્વરૂપ, જાવદર્શન. યતિને ગૃહસ્થની ચિંતા કરવાનો નિષેધ. તેની ચિંતાનું ફળ. દીક્ષા લેતી વખત કરેલ પ્રતિજ્ઞાનુસાર વર્તન કરવું જોઈએ. પ્રથમ સાવચ પણ યતિને અનાદરણીય. પદવીનો ગર્વ કરનાર નિષ્પ્રયુક્ત જીવ. પ્રમાદત્યાગ કરવાનો યતિને ઉપદેશ. બોધિશ્રીપ્રાપ્તિ અને આત્મ-દિત સાધન કરવાની જરૂર. આ જીવના અનેક શુભો-તેઓનું લાંબું લીસ્ટ. પ્રાપ્ત થયેલ સામગ્રીનો

ઉપયોગ, સંયમનિરાધના ન કરવાનો ઉપદેશ. સંયમથી ચનાં સુખો. પ્રમાદથી થતો સુખનો નાશ. સંયમનું ઔદિક આયુષ્મિક ફળ. અધિકારનું અંતિમ રહસ્ય. આ અધિકારમાં સમાયેલા બનેક વિષયો. મુનિમાર્ગનું લાગણું કલ્પપણું. મુનિના સંબંધમાં અભિપ્રાય બાંધતાં ધ્યાનમાં રાખના યોગ્ય દર્શકોનો. દાહમાં ચાલતો પદવીનો લોભ. સાધુપર્મનું આદરણીયપણું, અધિકારમાં બતાવેલ કટુ ઔષધ. કઠિન શબ્દો માટે સામાન્ય દુઃખાયાચના.

૫૪ ૨૭૧ થી ૩૩૨.

શ્લોકોઃ અધિકાર-મિથ્યાત્વનિરોધ-સંવરોપદેશ-મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય બને યોગ. એ ચારનું બંધદેહત્વ, તેના ત્યાગનો ઉપદેશ. મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકાર પર વિવેચન. બાર અવિરતિ, પચીસ કષાય, પંદર યોગ. મનોનિમ્મલ. તંદુલ મતંચનું દર્શાવ. મનના વેગ પર પ્રસન્નચંદ્ર રાજ્યનું દર્શાવ મનની અપ્રવૃત્તિ બને રિપરતા. દહયોગ અને રાજયોગ પર વિવેચન. જ્ઞેન યોગમાં તેઓનાં સ્થાનો. ધર્મધ્યાનના ચાર પાયા ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન. સુનિયંત્રિત મનવાળા પવિત્ર મહાત્માએ. વચન અપ્રવૃત્તિ. વસુરાગણું વિસ્તારથી દર્શાવ. કહવાં વચનનાં બંધકર પરિણામો. તીર્થકર મહારાજો સ્વદર્શાવથી બતાવેલ વચનશુભિની ઉપાદેશતા. કાયાસંવર, કાયાચાનું દર્શાવ. કાયાની અપ્રવૃત્તિ અને શુભ વ્યાપાર. ઓતેન્દ્રિયસંવર-દરજી. ચક્ષુર્દિદ્રિયસંવર-પતંગ. ધ્રાણેન્દ્રિયસંવર-ભ્રમર. રસેન્દ્રિયસંવર-મગ્ધ. રસેન્દ્રિયસંવર-દરજી. અસ્તિસંયમ સ્થૂળમદ્દલ. ઇન્દ્રિયની વિશેષ અત્યત્તા અને તે પર રચાયેલા પ્રયો. સર્વ ઈન્દ્રિયસંયમનો ઉપદેશ. કષય-સંવર-કરદ અને ઉત્કરદ. કિષાવંતની શુભ યોગમાં અર્થાતિ. મનયોગના સંવરની મુખ્યતા. નિઃસંગતા અને સંવર. શુભચિંતવન, શુભ ભાવના.

૫૪ ૩૩૩ થી ૪૫૬.

પંદરમો અધિકાર-શુભવૃત્તિ—આવશ્યક ક્રિયા કરવાનો ઉપદેશ. ૭ આવશ્યક પર વિવેચન. એ કરવાના ઉપદેશમાં રહેલું ૨૬૨૫. તપસ્યા કરવાનો ઉપદેશ. કર્મનિર્જનનો અર્થ, તપસ્યા અને તેનો સંબંધ. શીર્ષાંગ. યોગ. ઉપસર્ગ. સમિતિ. શુભિ. સ્વાધ્યાય. આગમ્યાર્થ વિજ્ઞા. વિષવાદ રહિતપણું. ઉપદેશ. વિહાર. ઉપદેશ નિષ્પાપ જોઈએ અને ધર્મપ્રાપ્તિની સન્મુખતા તથા સમભાવ ઉત્પન્ન કરનાર જોઈએ. આત્મનિરીક્ષણ. પરપીઠવર્જન. યોગની નિર્મળતા. ભાવના. આત્મલક્ષ્ય. મેઘ સુમત્રનો પરાજય, મમત્વ-ભાવનો ત્યાગ. રતિઅવરતિનો ત્યાગ. કષાયત્યાગ. શુદ્ધ અર્થાતિ કરનારની મતિ. અંતિમ રહસ્ય.

૫૪ ૩૬૦ થી ૩૭૨.

સોળમો અધિકાર-સામ્યસર્વરૂપ-સમતાનું ફળ મેલ્યપ્રાપ્તિ. આ શ્લોક પર વિચારણા. સુખ-દુઃખ આ જીવ પોતે જ છે. સુખનું મૂળ સમતા. દુઃખનું મૂળ અમતા. સમતાની વાનગીનું દર્શન. સહજ પ્રસંગ. સમતાના સાધનોના સેવનનો ઉપદેશ. આ મંથ સમતા રસની વાનગી છે. સમતાના સ્વરૂપ પર શ્રી ચિદાનંદજીની ઉક્તિ. અનુભવ કરવાની વાંચનારને પ્રાર્થના—આ મંથના કર્ણો નામ, પ્રયોજન, ઉપસંહાર. અંતિમ રહસ્ય. અપાણુબની રિયતિ પર વિવેચન.

૫૪ ૩૭૩ થી ૪૮૭.

આખા અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ મંથની રંગવિજયકૃત ગુજરાતી યોગાધ અને તેની સાથે સરખામણી માટે સંસ્કૃત શ્લોકની સંખ્યા.

૫૪ ૪૮૪ થી ૪૦૮.

ॐ परमात्मने नमः ॥

श्री अध्यात्मकल्पद्रुम

[सविस्तर विवरणयुक्त]

अथायं श्रीमान् शांतनामा रसाधिराजः सकलागमादिसुशास्त्रार्णवोपनिषद्भूतः सुधार-
सायमान ऐहिकामृष्टिमिकानंतानंदसंदोहसाधनतया पारमार्थिकोपदेक्ष्यतया सर्वरससारभूत-
त्वाच्च शांतरसमावनाध्यात्मकल्पद्रुमामिधानग्रंथांतरग्रंथननिपुणेन पद्यसंदर्भेण भाव्यते ॥

“**ॐ** સર્વ આગમ વિગેરે સુશાસ્ત્રસમુદ્રના સારભૂત અમૃત રસ સમાન રસાધિરાજ
શાંતરસને, તે આ લોક અને પરલોક સંબંધી અનંત આનંદસમૂહની પ્રાપ્તિનું સાધન
હોવાથી, પારમાર્થિક ઉપદેશ આપવામાં યોગ્ય હોવાથી, અને સર્વ રસમાં સારભૂત હોવાથી,
તે શાંતરસની ભાવનાવાળા અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ નામના પ્રકરણમાં, તે ભાવને સૂચવવામાં
નિપુણ પદ્યબંધવડે, વર્ણવું છું.”

વિશેષાર્થ—ખુબ જાણીર શબ્દોમાં ગદ્યબંધ રચનાવડે પ્રોઢ વિચાર બતાવવા સાથે
અંતની શરૂઆત કરવામાં આવી છે. શાંતરસનું રસત્વ સિદ્ધ કરતાં બીજા ઘણા પ્રસંગો
પણ બતાવી દીધા. શાંતરસનું રસત્વ સિદ્ધ કરવામાં ખાસ વિષયને ઉપયોગી ઉદ્દેશ
અત્ર પ્રસ્તુત છે; પરંતુ વિષય પારિભાષિક હોવાથી સર્વને ઉપયોગી હોવા કરતાં કાવ્યના
ખાસ વિષયના શોખીનોને ખુબ આનંદ આપનાર છે તેથી તેને માટે આશુખમાં બુદ્ધો
લેખ લખવાનો ઈરાદો રાખ્યો હતો પણ તે પાર પડ્યો નથી.

શાંતરસ એ ઉત્કૃષ્ટ રસ છે. એનાં સર્વ અંગો સાથે એ હોય છે ત્યારે આત્મા જે
ઉન્નત દશા ભોગવે છે તેનું યથાસ્થિત ચિત્ર આપવું મુશ્કેલ છે. સાંસારિક સર્વ ઉપાધિઓથી

વિમુક્ત થયેલું' મન શુદ્ધ થયા પછી જે આત્મજગૃતિનો અનુભવ કરે છે તે અનુભવરસિક થોતે જ સમજી શકે છે. પ્રાકૃત વિષયોથી ઉચ્ચ સ્થિતિમાં વર્તનાર, અમરંગી દુનિયાના વિષય-કથાઓથી રંગાયેલ, વીર, કરુણા કે હાસ્યાદિ રસોથી તદ્દન ભુદા જ પ્રકારની સ્થિતિને અનુભવની સ્થિતિમાં લાવનાર શાંતરસ ઉત્કૃષ્ટ રસ છે, એ અલંકારચૂડામણિ ગ્રંથમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્યે જતાંબું છે, તેમ દલીલથી ગમ્ય છે તેટલું જ નહિ પણ અનુભવથી જ્ઞેય છે.

શાંતરસ આ ભવ અને પરભવ સંબંધી અનંત આનંદ મેળવવાનું સાધન છે. શાંતરસ ભાવનારને આ ભવમાં માનસિક અને શારીરિક બન્ને પ્રકારના આનંદ થાય છે. માનસિક આનંદ એટલો જાણ્ય પ્રકારનો થાય છે કે એ રસનું વિવેચન કરતાં પ્રથમ જ કહે છે કે-એ શાંતરસ અમૃત રસ છે. એવી દંતકથા* છે કે-દેવતાઓએ સમુદ્રમંથન કરી ઔદ રત્નો શોધતાં હેવટે અમૃત મેળવ્યું. એ મેળવતાં બહુ પુરુષાર્થની જરૂર પડી. આચારંગાદિ અગિયાર અંગો (મૂળ સૂત્રો) અને 'આદિ' શબ્દથી પૂર્વાચાર્યવિરચિત યોગ, અધ્યાત્મ, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે અનેક વિષયોનું પ્રતિપાદન કરનાર ઉપાંગ, પચત્રા અને પ્રકરણો વગેરે અનેક ત્રિશૂલ સમુદ્ર છે. એ મહાન સમુદ્રમાંથી બહુ પ્રયાસ કરીને શોધી કાઢેલ શાંતરસ છે. મતલબ એને શોધવામાં પ્રબળ પુરુષાર્થની જરૂર પડી છે અને સમજનારને પંડે છે. ખાસ, ક્યાનમાં રાખવા જેવી હકીકત એ છે કે-શાંતરસ સર્વ ધર્મશાસ્ત્રમાંથી મંથન કરીને શોધી કાઢેલ 'સાર' છે. આ રસને ઉત્કૃષ્ટ રસ કહેવાનું કારણ એટલાથી જ સ્પષ્ટ થાય છે. એના સમર્થનમાં વિશેષ દલીલની અપેક્ષા રહેતી નથી. ગંભીર શાસ્ત્રસમુદ્રનો જે 'સાર'-'નવનીત'-'આખણ' હોય તે બહુ ઉપયોગી અને ખાસ જરૂરી હોય એમ કહેવું એ કરતાં સમજી જવું વધારે સુગમ્ય છે, છતાં એના સમર્થનમાં વિશેષ ત્રણ કારણ કહે છે એ પણ એટલાં જ ઉપયોગી છે. એ ત્રણ કારણો હવે આપણે તપાસીએ—

૧. શાંતરસ આ ભવ અને પરભવ સંબંધી અનંત આનંદ મેળવવાનું સાધન છે. શાંતરસ ભાવનારને આ ભવમાં માનસિક અને શારીરિક બન્ને પ્રકારના આનંદ થાય છે. માનસિક આનંદ એટલો જાણ્ય પ્રકારનો થાય છે કે તેનો ખ્યાલ આપણે સુરકેલ છે. ખીબા કોઈ પણ માણસને નુકસાન કર્યા વગર આત્મા પ્રત્યેની દ્રવ્ય બળવવાથી જે અનિર્વચનીય આનંદ થાય છે તે અનુભવથી જ સમજી શકાય છે. એ આનંદ કેટલો હશે તેનો ખ્યાલ આપણે માટે વાચકપતિ શ્રી ઉમાસ્વામિ મહારાજનું પ્રશમરતિ ગ્રંથમાંનું 'નીચેનું' વચન યાદ આવે છે:—

નૈવાસ્તિ રાજરાજસ્ય, તત્સુખં નૈવ દેવરાજસ્ય ।

યત્સુખમિદં સાધો-લોકભ્યાપારરહિતસ્ય ॥ ૧૨૮ ॥

* આ દંતકથા લૌકિક છે, પરંતુ સ્વપ્ન કરતી વખત તેનો ઉપયોગ કરવામાં શાસ્ત્રને બાધ આવતો નથી.

“લોકવ્યાપારથી રહિત એવા સાધુને આ લોકમાં જે સુખ છે, તે સુખ ચક્રવર્તીને અને ઈન્દ્રને પણ નથી.” આટલા પરથી જણાય છે કે-શાંતરસ ભાવનારના સુખ સાથે ઐશ્વર્યલક્ષિ સ્થૂળ સુખ સરખાવી શકાય તેમ નથી. દુનિયાની દૃષ્ટિમાં રાજા-શહેનશાહ-સાર્વભૌમ કે ચક્રવર્તી બહુ સુખી લાગશે અથવા દેવના સ્વામી ઈંદ્ર સુખી લાગશે, પરંતુ લોકવ્યાપારથી રહિત થયેલા સાધુનાં સુખ પાસે આ સ્થૂળ સુખ કાંઈ હિસાબમાં નથી.

આવી રીતે આ ભવમાં માનસિક સુખ બહુ આનંદદાયી થાય છે. શારીરિક અને માનસિક સુખનો પરસ્પર સંબંધ એવા પ્રકારનો છે કે માનસિક સુખ હોય ત્યાં શારીરિક સુખ હોય છે જ. આગળ બતાવવામાં આવશે તેમ સુખ હુઃખ માન્યતા પર-મનના બંધારણ પર આધાર રાખે છે તેથી બન્ને પ્રકારનાં સુખોમાં માનસિક સુખની જ મુખ્યતા છે.

શાંતરસથી પ્રાપ્ત થતું ઐહિક સુખ પ્રત્યક્ષ છે. તે મેળવવામાં ધનનો વ્યય કરવો પડતો નથી, શરીરને શોષણ પડતું નથી, મનને ચિંતામાં નાખણું પડતું નથી, ધમાલ કરવી પડતી નથી, કારણ કે તેનું સાધન શાંતરસ છે. તેટલા માટે જ સદરહુ મહાન્ લેખક કહે છે કે:—

સ્વર્ગસુખાનિ પરોક્ષાણ્યત્યન્તપરોક્ષમેવ મોક્ષસુખમ્ ।
પ્રત્યક્ષં પ્રશમસુખં, ન પરવશં ન ચ વ્યયપ્રાપ્તમ્ ॥

“સ્વર્ગ સુખ પરોક્ષ છે અને મોક્ષનું સુખ તો એથી પણ વધારે પરોક્ષ છે. પ્રશમ સુખ પ્રત્યક્ષ છે, એને પ્રાપ્ત કરવામાં દોષિયાનો ખર્ચ થતો નથી અને તે પરવશ પણ નથી.” મતલબ કે-આ ભવમાં પ્રત્યક્ષ રીતે મળી શકે અને પોતાનો લાભ બતાવી શકે એવું સુખ પ્રશમ જ છે. એને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન શાંતરસ છે. આવી જ રીતે પરભવમાં પણ મહાસુખ આપનાર શાંતરસ છે. આ જીવન શાંત પ્રવાહથી વહન થયું હોય તો તેને કિલ્લ કર્માપત્તિ થતી નથી અને પ્રાપ્ત કરેલાં કિલ્લ કર્મોના નાશ થાય છે, તેથી પરભવમાં સ્વાભાવિક રીતે આનંદ મળવાનો વધારે સંભવ રહે છે.

આવી રીતે આ ભવ પરભવના આનંદનું સાધન શાંતરસ છે એટલું જ નહિ પણ અનંત આનંદ-મોક્ષ સુખ-જેની પછવાડે કોઈ દિવસ નિરાનંદપણું પ્રાપ્ત થવાનું નથી, તે પણ શાંતરસથી પ્રાપ્તવ્ય છે. આ પ્રથમ કારણ થયું.

૨. પારમાર્થિક ઉપદેશ કરવા યોગ્ય શાંતરસ છે. બીજા સર્વ રસોમાં પાર્થિવ વિષયો આવે છે. એ સર્વ રસોમાં ઈંદ્રિયના વિષયોની તૃપ્તિ અને મનનાં નિરંકુશ વર્તન સિવાય વસ્તુતઃ આનંદદાયક કાંઈ આવતું નથી; પણ આ શાંતરસ એવા પ્રકારે આનંદ આપે છે કે-તેથી કોઈને અગવડમાં ઉતરવું પડતું નથી. વીર, કરુણ, હાસ્ય વગેરે રસો પાર્થિવ છે, ઐહિક છે, સ્થૂળ છે, બીજાને ભોગે આલિસાવ. પામનારા છે અને પરિણામ વગરના

છે. આ સર્વ : ભાગતોમાં શાંતરસ તેથી ઊલટો જ છે. પારમાર્થિક વિષયને પ્રતિપાદન કરનાર અને તેનો જ ઉપદેશ આપનાર હોવાથી આ રસ પ્રધાનપણે ઉપદેશવા યોગ્ય છે. વળી ખીણ રીતે નોંધએ તો જેઓ પરમાર્થના ઇચ્છક હોય તેઓને જ આ રસનું પ્રતિપાદન ઈષ્ટ લાગે છે; તેથી આ રસ તેના અધિકારીની અપેક્ષાએ પણ ઉત્કૃષ્ટ છે; કારણ કે તેના અધિકારીઓ પ્રાકૃત જનસમૂહની સામાન્ય સંપાદીથી કાંઈક અથવા બહુ અંશે જાણ્યા હોય છે. આ દ્વિતીય કારણ થયું.

૩. શાંતરસ સર્વ રસોનો સાર છે. હાસ્યાદિ રસોને ઠવિઓએ જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન આપ્યું છે તે ટકી શકે તેવું નથી અને શાંતરસને ખરા રસ તરીકે સિદ્ધ કરવામાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને બીજાઓ કૃતેહમંદ થયા છે; તેટલું જ નહિ, પણ એ ઉત્કૃષ્ટ રસ છે અને રસનો મહિમા જે સમજે અને અનુભવજોયાર કરે તેને હાસ્યાદિ રસો તો સ્થૂળ લાગે એમાં જરા પણ નવાઈ જેવું નથી. શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્ય અને રસગંગાધરના કર્તા પંડિત જગન્નાથ તેમ જ રસના અન્ય બ્યાખ્યાનકારોએ થોડા અપવાદ સિવાય સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે કે—શાંતરસ સર્વ રસોમાં પ્રધાન છે અને તેથી જ અત્ર તેને રસાધિરાજ કહેવામાં આવેલ છે. આ ત્રીજું કારણ થયું.

આ ત્રણે કારણોથી શાંતરસનું ઉત્કૃષ્ટપણું બતાવ્યું. આ કારણોને પરસ્પર કાર્ય-કારણભાવ છે. આ લોક અને પરલોકમાં અનંત આનંદનું સાધન શાંતરસ છે, તેથી જ પારમાર્થિક ઉપદેશ દેવા યોગ્ય છે અને તે બંને કારણોને લીધે તે રસાધિરાજ છે.

આ અંથનો અર્થ શું છે ? વગેરે હરીકૃત ઉપોદ્ધવાતમાં લખાયેલી હોવાથી અને તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવતું નથી. અત્ર એટલું જણાવવું ઉચિત લાગે કે—આ અંથ મહાવિદ્વાન શ્રી સુનિરુંદરસૂરિ મહારાજનો બનાવેલો છે. તેઓશ્રી યુગપ્રધાન તુલ્ય હતા અને મૂળ પાટે થયા હતા. તેઓશ્રીએ બહુ અનુભવ કરીને અતિ પ્રોઢ ભાષામાં આ અંથ રચ્યો છે અને તેના પર બહુ વિચાર કરીને નોટ લખવામાં આવી છે. આખો અંથ મનન કરીને વાંચવાનો આશ્રહ કરવામાં આવે છે.

આ શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ અંથ પર ઉપાધ્યાય મહારાજ શ્રી ધનવિજયજી ગણિએ તથા શ્રી રત્નચન્દ્ર ગણિએ દીકા લખી છે. પ્રથમ ગદ્યબંધ પ્રબંધની દીકામાં બહુ ઉપયોગી હરીકૃત બતાવવામાં આવી છે. અત્ર શ્રી ધનવિજયજી ગણિની દીકામાં જે ભાગ વિદ્વત્તા ભરેલો લાગ્યો છે તે ખાસ ઉપયોગી હોવાથી નીચે નોંધી લીધો છે.

“ આ લોકમાં (સામાન્ય રીતે) વિદ્વાનોની પ્રવૃત્તિ માટે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ છે; તેમાં સંસારી પ્રાણીઓને પરસ્પર કાર્યકારણભાવ પામેલા અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થ છે; પણ મુમુક્ષુ (મોક્ષના અર્થી) પ્રાણીઓને તો ધર્મ અને મોક્ષ એ બે જ પુરુષાર્થો છે. આ બેમાં પણ ધર્મ કારણે ને મોક્ષ કાર્ય હોવાથી મોક્ષ પરમ પુરુષાર્થ છે.

તેના અધિકારી, સહસ્રાવધાનના કરનાર, પ્રત્યક્ સરસ્વતીરૂપ સોમસુંદરસૂરિની પાટને શોભાવનાર, તપગચ્છના નાયક, યુગપ્રધાન સમાન મુનિસુંદરસૂરિએ આ અધ્યાત્મકદ્વંદ્વમ મંથ રચ્યો છે, જેમાં મોક્ષના આસાધારણ ઉપાયભૂત અને પોતે અનુભવેલા શાંતરસને પરોપદેશ માટે પ્રકાશ્યો છે. હું પણ શાંતરસનો અર્થ હોવાથી તેની વ્યાખ્યા કરું છું.”

અંથની આદિમાં મંગલ, વિષય, પ્રયોજન, સંબંધ અને અધિકારી એ પાંચમાંથી કોઈ વસ્તુ બતાવવી જોઈએ, એવો શિષ્ટાચાર છે. મંગલ કરવાનો હેતુ એવડો રાખવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે. ઇષ્ટ દેવની સ્તુતિ અને અંથપઠનપાઠનની પ્રવૃત્તિમાં મનને પરોવવાની અભિલાષા, તત્સૂચક માંગલિક સર્વ ધર્મમાં ઇષ્ટ ગણાય છે, છતાં ઘણી વખત તે વગર પણ ચલાવવામાં આવે છે. પ્રથમથી એવો શિષ્ટાચાર છે કે—અથ શબ્દને માંગલિકસૂચક ગણવો. અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે “ૐ શબ્દ અને અથ શબ્દ માંગલિક-સૂચક સમજી લેવા.” આવી રીતે સામાન્ય શબ્દોમાં મંગલ કરવાનો સંપ્રદાય સાચવ્યો હોય તેમ જણાય છે. અથ શબ્દ આરંભસૂચક પણ છે અને ‘હવે’ એવા અર્થમાં પણ તે વપરાય છે અને તે વખતે ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે તે અનંતરતા સૂચવે છે. ‘ઉપદેશ-રત્નાકર’ વગેરે ગ્રંથોની સાથે અનંતરતા સૂચવનાર આ શબ્દથી અવસરસંગતિ પણ બતાવવામાં આવી ગઈ.

આ અંથમાં વિષય શો આવશે ? તે બીજો અગત્યનો પ્રશ્ન છે અને તેનો ખુલાસો પણ ગદ્યબંધ પ્રબંધમાં થઈ જાય છે. શાંતરસ એ આખા અંથનો વિષય છે અને તેને પોષવા માટે સર્વત્ર એક સરખી રીતે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રયોજન—આ અંથ બતાવવાનો હેતુ શો છે ? એ જાણવું પણ જરૂરનું થઈ પડે છે. આ વિષય બહુ અગત્યનો હોવાથી વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મૂકવાની જરૂર છે. અધ્યાત્મનો વિષય જનસમૂહને રુચ્યો નથી અને તે પર પ્રેમ લાવવા માટે બહુ પ્રયાસ કરવો પડે છે, છતાં તે વિષય ‘આ લવ અને પરલવમાં અનંત આનંદનું સાધન’ હોવાથી તેને પોષવાની બહુ જરૂર છે, એટલું જ નહિ પણ એ વગરનું જીવન શૂન્ય જેવું છે. આ શબ્દથી પ્રયોજન બતાવ્યું. એ અધ્યાત્મ અને વૈરાગ્યનો વિષય કેટલો જરૂરનો છે તેને માટે ઉપોદ્ઘાત જુઓ.

સંબંધ—આ અંથ પદ્યબંધ રચનાથી રચવામાં આવશે એમ કહીને વિલાવ્યવિલાવન-ભાવરૂપ સંબંધ બતાવ્યો.

અધિકારી—આ અંથ વાંચવાને યોગ્ય કોણ ગણાય ? મારેલ પારો જો નબળા માણસને શરીરશુદ્ધિ કર્યા વિના આપવામાં આવે તો તેનો નાશ થાય છે. અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર જેવા ગ્રંથો કેના હાથમાં મૂકવા અથવા કોણે વાંચવા તે બહુ અગત્યનો પ્રશ્ન છે. આવા ગ્રંથોમાં સામાન્ય વચનને વિશેષ વચન તરીકે સમજવાની અથવા અપેક્ષાવાળા

વચનને એકાંત સ્વરૂપે સમજવાની ઘણીવાર ભૂલ થઈ જવાનો સંભવ રહે છે. એવે પ્રસંગે અંધકર્તાનો આશય જો લક્ષમાં આવતો નથી તો પરિણામે કેટલીક વાર હાનિ થઈ જાય છે. તેટલા માટે આવા અંધના અધિકારી ‘પારમાર્થિક ઉપદેશ્ય’ને પાત્ર થયેલા જ ગણાય છે.

આવી રીતે બહુ ઉત્સાહથી અંધની શરુઆત કરવામાં આવી છે. પીઠિકા ગદ્યબંધમાં રચી આપેો અંધ પદબંધ રચનામાં બનાવ્યો છે. આ અન્ય થોડા વાંચવો, પણ સમજીને વાંચવો; વાંચીને વિચારવો અને વિચારીને પોતાની સ્થિતિ અને સંજોગ અનુસાર વ્યવહારમાં મૂકવો, અમલમાં મૂકવો.

શાંતરસ-શરુઆત-ભાંગલિક,

જયશ્રીરાંતરાસીળાં, લેમે ચેન પ્રશાન્તિતતઃ ।

તં શ્રીવીરજિનં નત્વા, રસઃ જ્ઞાન્તો વિમાન્વયતે ॥ ૧ ॥

“જે શ્રી વીર ભગવાને અંતરંગ શત્રુઓની જયલક્ષ્મી ઉત્કૃષ્ટ શાંતિથી મેળવી છે તે પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને શાંતરસની ભાવના કરવામાં આવે છે.” ૧. *અનુક્રુપ

વિવેચન—વ્યવહારમાં આપણે બહુજીએ છીએ કે શત્રુનો નાશ કરવા માટે અને તેના પર વિજય મેળવવા માટે દ્રેષ અથવા ક્રોધ અને માન સુખ્ય લાગ ભજવે છે, પરંતુ શ્રી વીર પરમાત્માનું મનોરાજ્ય એવું વિશાળ હૃદય કે-તેમણે કપાય ન કરતાં શાંતિ રાખીને સર્વ અંતરંગ શત્રુ પર ક્રોધ મેળવી. અંતરંગ શત્રુઓ મોહરાજના સેવક તરીકે કામ કરે છે અને તેના લશ્કરમાં વિષય, કપાય, જ્ઞાનાવરણીય વગેરે અનેક પ્રકારની ટુકડીઓ રહેલી છે. માર્ગાનુસારી થયા પછી વિજય મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારનું અંતરંગ સૈન્ય માર્ગબ્રહ્મ થતું નથી અને તદ્દનંતર તત્વબ્રહ્મ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી કેશથી અથવા સર્વથી વિરતિશુદ્ધ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઇન્દ્રિયદમન, આત્મસંયમ, ક્ષમાધારણ, સત્ય-વચનોચ્ચાર, સ્તેયત્યાગ, અખંડ પ્રજ્ઞાચર્ય અને અધિકારન્યા પ્રમાણમાં બહિરંગ અને અંતરંગ પરિગ્રહનો ત્યાગ વગેરે સદ્ગુણો પ્રાપ્ત થતાં જ આ જીવ અપ્રમત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી કેમસર સદરહુ અંતરંગ શત્રુઓના કિલ્લાઓ તોડતો જાય છે. શ્રી વીર પ્રભુએ પણ આભ્યંતર વૈરીઓનો નાશ કરવા માટે એ જ રસ્તો લીધો હતો. લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પ્રથમ તો જે પ્રાણીઓએ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી હોય તેની સેવા કરવી જોઈએ. સેવા કરવાથી તે પુરુષે ગ્રહણ કરેલા રસ્તાનું જ્ઞાન થાય છે, તેમાં પરમ આદર થાય છે, અધ્યવસાય ઉત્કૃષ્ટ થાય છે અને તેથી અલ્પ પ્રયાસે સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે. શાંતરસનો કામી

* આઠ અક્ષર દરેક પદમાં હોય છે જ્યો અક્ષર ગુરુ અને પાંચમો અક્ષર લઘુ હોય છે. બીજા તમા મોયા-પદનો સાતમો અક્ષર હ્રસ્વ હોય છે, પહેલા તમા-ગ્રીળનો સાતમો અક્ષર દીર્ઘ હોય છે.

મહાપુરુષ પણ તે રસ જેને પ્રાપ્ત થયેલો છે એવા આસન્નઉપકારી શ્રી ચરમ તીર્થ કરની સ્તુતિ કરે છે. શાંતિથી અંતરંગ શત્રુ પર તે મહાત્માએ કેવો વિજય મેળવ્યો તે સંબંધી કથાનક વીરચરિત્રાદિ અન્ય ગ્રંથોથી બાણી લેવું. સંગમ, અંકૌશિક, શૂલપાણી, ગોશાલક વિગેરે અતુલ્ય દુઃખ આપનાર તરફ અખંડ શાંતિ રાખનારનું અંતરંગ મનોબળ કેટલું વીર્યવાન હશે તે લખવા કરતાં કલ્પવું જ વિશેષ સુકૃત છે, કલ્પી શકાય તેવું છે. આવા પરમાત્માનું નામોચ્ચારણ કરી શાંતરસની લાવના કરવાનો ઉદમ કરવામાં આવ્યો છે.

કોઈ પણ શબ્દમાત્રને ગ્રહણ કરી તેના પર આખો પ્રયોગ લેવો તેને નિરુક્ત કહે છે; એટલે કેટલાક શબ્દોનો બ્યુત્પત્તિથી અર્થ બને નહિ, પણ પ્રયોગથી જ અર્થ બને છે. વીર શબ્દ માટે નિરુક્ત કરતાં વિદ્વાનો કહે છે કે:—

વિવારયતિ ચત્કર્મ, તપસા ચ વિરાજતે ।

તપોવીર્યેણ યુક્તશ્ચ, તસ્માદ્વીર इति स्मृतः ॥

તેઓ કમનું વિદારણ કરે છે, તપસ્યાથી વિરાજમાન છે તથા તપશક્તિવાળા છે, આ નિરુક્તથી તે 'વીર' કહેવાય છે.

અથવા બ્યુત્પત્તિથી પણ એવો જ ધ્વનિ નીકળે છે. વિશેષેણ રૂરયતિ પ્રેરયતિ કર્મા-
નીતિ વીરઃ । જે કર્મોને પ્રેરે છે, ધક્કા મારે છે, આત્માથી વિષ્ણુ કરી કાઢી મૂકે છે તે વીર. આવા શ્રીવીર પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને ગ્રંથનું મંગળાચરણ કરવામાં આવ્યું છે.

ટીકાકાર મહારાજ શ્રી ધનવિજયજી ગણિ કહે છે કે—શાસ્ત્રની આદિમાં મંગળ, અભિ-
ધેય, સંબંધ, પ્રયોજન અને અધિકારી એ પાંચ વસ્તુ બતાવવી જોઈએ; તે આ શ્લોકમાં પણ બતાવવામાં આવી છે. વીર પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને મંગળ કર્યું છે, અભિધેય અથવા વિષય શાંતરસ છે, અંતરંગ શત્રુના જયરૂપ લક્ષ્મી મેળવવાનું પ્રયોજન છે, શાંતરસનો વિભાવ્યવિભાવનભાવ એ સંબંધ છે અને મોક્ષાર્થી પ્રાણીઓ જેઓને અંત-
રંગ શત્રુ પર જય મેળવવાની ઇચ્છા છે તે આ ગ્રંથના અધિકારી છે.

આ પાંચે વસ્તુઓ ગદ્યબંધ રચનામાં પ્રથમ બતાવવામાં આવી છે, છતાં અત્ર ફરી વાર બતાવી તેથી પુનરુક્તિ દોષ થાય એવો જો આશ્ચર્ય કરવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે—ઉપદેશના ગ્રંથોમાં પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી. સંજ્ઞાય, ધ્યાન, તપ, ઔષધ, ઉપદેશ, સ્તુતિ, પ્રયાણ અને સંતગુણકીર્તનમાં પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી. વાચકવર્થ શ્રી ઉમાસ્વામિ મહારાજ પ્રશમરતિ પ્રકરણમાં કહે છે કે:—

ये तीर्थरुतप्रणीता भावास्तदनन्तरैश्च परिकथिताः ।

तेषां बहुशोऽप्यनुकीर्तनं भवति पुष्टिकरमेव ॥

यद्वद्विषयातार्थं मंत्रपदे न पुनरुक्तदोषोऽस्ति ।

तद्वद्भागविपन्नं पुनरुक्तमदुष्टमर्थपदम् ॥

“ તીર્થ”કરમહારાજ પ્રણીત અને તેના પછીના અવિચ્છિન્ન સંપ્રદાયાગત આચાર્યોએ બતાવેલા-કથન કરેલા ભાવોનું વારંવાર કથન કરવું તે તેને-પ્રથમની રતિને પુષ્ટિ કરનારું છે. વિષદાતને માટે વારંવાર મંત્રોચ્ચાર કરવાથી જેમ પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી તેમ રાગરૂપ વિષનો ધાત કરનાર અર્થપદો પણ વારંવાર કહેવાથી તે કાર્ય દોષ વિનાનું જ છે. ” આખા ગ્રંથમાં એકનો એક ભાવ-બેબે વખત અને કેઈ ભાવ તેથી વધારે વખત પણ કહેવાય છે તેમ જ ઉપદેશના અનેક ગ્રંથો હોવા છતાં ફરીવાર ગ્રંથ લખવો એ પણ પુનરુક્તિ જ છે, પરંતુ એ સર્વનો. અત્ર સુલાસો થઈ જાય છે. આમાં કાવ્યચાતુર્ય બતાવવાનો હેતુ બહુધા હોતો નથી, તેથી દોષ લાગતો નથી. જેમ વ્યાપારી હુંમિયા એક જ રીતે વ્યાપાર કર્યા કરે છે તેમાં તેની ઈચ્છા વ્યાપારની નથી પણ ધનપ્રાપ્તિની છે, જેમ મંત્રપદનો વારંવાર જાપ કરવામાં આવે છે તેમાં શ્રદ્ધા સુષુ પ્રધાન છે અને સાધ્ય મંત્ર તરફ નથી પણ વિષનાશ તરફ છે અને જેમ વ્યાધિશસ્ત્ર પ્રાણી એકતું એક ઔષધનું અનેક વાર સેવન કરે છે તેનો હેતુ ઔષધ ખાવાનો નથી પરંતુ વ્યાધિનો વિનાશ કરવાનો છે તેવી રીતે શુદ્ધ વ્યાપાર કરવાની ઈચ્છાવાળા અથવા રાગવિષ કે ગ્રાહ્યવાધિનો નાશ કરવાની ઈચ્છાવાળા સુસુક્ષ્મને અનેક પ્રકારે અનેક વાર તેનો તે જ ઉપદેશ આપવામાં આવે તો તેનું સાધ્ય વચનોચ્ચાર કે વચનવ્યાપાર તરફ નથી, પણ રાગવિષનો નાશ અથવા શુદ્ધ સંસ્કારનો સંચય કરવા તરફ જ છે તેથી તેમાં પુનરુક્તિ દોષ જરા પણ લાગતો નથી.

મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ પોતાના બનાવેલા સર્વ ગ્રંથોની શરૂઆતમાં ‘ જયશ્રી ! શબ્દ મૂકે છે, એ શબ્દવડે તેમની ઝાળખાણ પડે છે, એ બાબત ખાસ નોંધ લેવા જેવી છે. ૧.

અનુપમ સુખના કારણભૂત શાંતરસનો ઉપદેશ.

સર્વમંગલનિધૌ હૃદિ યસ્મિન્, સંગતે નિરુપમં સુખમેતિ ।

મુક્તિશર્મ ચ વશીમવતિ દ્રાક્, તં વૃષા મજત શાંતરસેન્દ્રમ્ ॥ ૨ ॥

“ સર્વ મંગલિકનો નિધાન એવો શાંતરસ જેના હૃદયમાં પ્રાપ્ત થાય તે અનુપમ સુખ પામે છે અને ગ્રાહ્યનું સુખ એકદમ તેના કબજામાં આવી જાય છે. હે પંડિતો ! એવા શાંતરસને તમે ભજો-સેવો-ભવો. ” ૨.

સ્વામીજી.*

વિવરણ-સર્વ પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ અચુક હેતુને લઈને થાય છે. પ્રયોજનમણુદિદ્ય ન મન્દોડરિ પ્રવર્તતે પ્રયોજન વગર મૂર્ખ પણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. આ સ્વતઃસિદ્ધ નિયમ છે. વ્યાપાર કરનારનો હેતુ ધનપ્રાપ્તિનો હોય છે, લાભનારનો હેતુ મગજ કેળવવાનો અથવા પરીક્ષા પાસ કરવાનો હોય છે, ચાલનારનો હેતુ અચુક જગ્યાએ પહોંચવાનો હોય છે અને બાલનારનો હેતુ અચુક અસર સાંભળનારનાં મન પર નીપજાવવાનો હોય છે. આ સર્વ

હેતુનો પરંપરાએ છેવટનો હેતુ પ્રાણીને સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે, જે પ્રવૃત્તિથી પરિણામે સુખ મળે તેવું ન હોય તેમાં વિચારવાન પ્રાણી પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, તેથી સર્વ પ્રવૃત્તિનો હેતુ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો છે એ સૂત્ર આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારે સવાલ એ થાય છે કે—સુખ શું છે ? અને સુખ ક્યાં છે ? આ સવાલનો જવાબ આપવામાં બહોળા અનુભવજ્ઞાનની જરૂર છે. વાસ્તવિક હકીકત એમ છે કે—જે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી આ જીવ પ્રયાસ કરે છે તેવું સ્વરૂપ તે સમજતો નથી. ઘણા જીવો સારું ખાવામાં, સારાં વસ્ત્રો પહેરવામાં, સારા દેખાવામાં, પ્રથમ પંક્તિની ખુરશી મેળવવામાં અથવા વાહવાહ કહેવરાવવામાં સુખ માને છે, પણ એમાં સુખ શું છે ? શરીર નાશવંત છે, નામ કોઈના અમર રહેતાં નથી અને સર્વથી વધારે અગત્યની હકીકત એ છે કે—આવા પ્રકારના વિષયોને સુખ માનવામાં પ્રાપ્ત કરેલી સંપત્તિ (પુંજ્યધન) ખવાઈ જાય છે અને પરિણામે પાછું દુઃખ થાય છે. જે સુખની પછવાડે દુઃખ થાય છે તેને સુખ કેમ કહેવાય ? સાંસારિક સર્વ સુખો આવા પ્રકારનાં છે. વિષયજન્ય સુખ માત્ર માન્યતામાં જ રહે છે, તેથી કોઈ પણ પ્રકારનો વાસ્તવિક આનંદ થતો નથી. આનંદ લાગે છે તે પણ ખોટો છે, અસ્થિર છે, અદ્ય છે, અદ્ય સમય આવે તેવો છે અને એને સુખ માનવું એમાં મોટી ભૂલ થાય છે. સુખ ખરેખરું મનની શાંતિમાં જ છે. જ્યારે મન એક વિચાર કે વિષય પરથી બીજા તરફ ફેરવાય છે અને એક વસ્તુ પર સ્થિર રહેતું નથી ત્યારે સમજવું કે હજી તેને વાસ્તવિક ખ્યાલ થયો નથી. આવા પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું પરમ સાધન શાંતરસની ભાવના ચિત્તક્ષેત્રમાં સ્થિર કરવી એ જ છે. એ શાંતરસ ભાવતાં જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે અનિર્વચનીય છે. પાર્થિવ વસ્તુમાં એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી કે જેની સાથે એ સુખની સરખામણી થઈ શકે. શાંતરસની ભાવના ઉત્કૃષ્ટ રીતે ભાવતાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોનો આત્મતિક અભાવ થાય છે અને એવી રીતે અવિનાશી અવ્યાખાધ સુખ પ્રાપ્ત થાય તેને જ વાસ્તવિક સુખ કહેવું યોગ્ય છે.

આવું ઉત્કૃષ્ટ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય ઉપર કહ્યું તેમ શાંતરસનો વિચાર કરવો અને તે જ પરમ સાધ્ય છે એમ માનવું એ છે. શૃંગાર, હાસ્ય, વીર વિગેરે રસોમાં માની લીધેલા પાર્થિવ વિષયસુખથી કદિપત, ક્ષણિક, વિનશ્વર આનંદ થાય છે, પરંતુ ખરેખરો ચિરસ્થાયી, અંત વગરનો આનંદ તો શાંતરસની ભાવનાથી જ થાય છે અને તે શાંતરસને ભાવવાનો ઉપદેશ અત્ર આપવામાં આવ્યો છે. આખા અંધમાં આ સાધ્ય રાખવામાં આવેલ છે તેથી મનનપૂર્વક આ અંધનો અભ્યાસ કરવો એ સુખપ્રાપ્તિનો ઉપાય સાધવા બરોબર છે.

રસેન્દ્ર-રસેશ્વર. સિદ્ધાંત એવો છે કે—દેહપાત પછી બીજાઓની માની લીધેલી મુક્તિ મળે તે યોક્તસ નથી, માટે અત્ર રસેન્દ્ર (પારો) ખાધને શરીરને નિલાવણું; છતાં

શરીર તો નાથ પામવાનું જ છે એમ નો ચંકા થાય તો તેના જવાબમાં આ સિદ્ધાંતના અનુયાયીઓ એમ કહે છે કે—આ શરીર પડ્યા પછી હરગૌરી સદ્ધિમાં શરીર પ્રાપ્ત થવાનું છે તે બહુ મજબૂત મળશે. તેઓના આ મત પર આક્ષેપ કરતાં સૂરિમહારાજ કહે છે કે—રસેન્દ્ર (પારો) પણ આ શાંતરસાધિરાજ જ છે. (આ સિદ્ધાંત માટે બુદ્ધે રસેન્દ્ર સિદ્ધાંત—અથવા રસાણુંવ—રસદૃઢ્ય વિગેરે ગ્રંથો.) શાંતરસ સર્વ મંગળનો ભંડાર છે કારણ કે સર્વ માંગલિક્યમાલા એનાથી જ વિસ્તરે છે. પંડિતો આ ઉપદેશને યોગ્ય છે અને પંડિતો જ શાંતરસની ખૂબી સમજી શકે છે, તેથી સૂરિમહારાજે બુદ્ધ શબ્દથી પંડિતોને સંબોધન કર્યું છે. જેઓ સંસારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજી પુદ્ગલ અને આત્માનો ભેદ સમજ્યા હોય તેને શાસ્ત્રકારો પંડિત કહે છે. ૨.

આ ગ્રન્થના સોળ દ્વારો.

સમતૈકલીનચિત્તો, લલનાપત્યસ્વદેહમમતામુક્ત્ ।

વિષયકપાયાદ્યવશઃ શાસ્ત્રગુર્ણેર્દમિતવેતસ્ક્રઃ ॥ ૩ ॥

વૈરાગ્યશુદ્ધધર્મા, દેવાદિસતત્ત્વવિદ્વિરતિધારી ।

સંવરવાન્ શુભવૃત્તિઃ સામ્યરહસ્યં મજ્જ શિવાર્થિન્ ॥ ૪ ॥ યુગમ્

“હે ભોક્ષાર્થી પ્રાણી ! તું સમતાને વિષે લીન ચિત્તવાળો થા; સ્ત્રી, પુત્ર, પૈસા અને શરીર ઉપરથી મમતા છોડી દે; વસ્તુ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વિગેરે ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ કષાયોને વશ થા નહિ; શાસ્ત્રરૂપ લગામવડે તારા મનરૂપ અશ્વને તું કાબૂમાં રાખ; વૈરાગ્યે કરીને શુદ્ધ-નિષ્કલંક ધર્મવાન્ થા (સાધુના દશ યતિધર્મ અને આવકનાં બાર વ્રત તેમજ આત્મશુદ્ધિમાં રમણતા કરવારૂપ શુદ્ધ ધર્મવાળો થા); દેવ શુરુ ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બાળુનારો થા; સર્વ પ્રકારના સાવધ યોગથી નિવૃત્તિરૂપ વિરતિ ધારણ કર; (સત્તાવન પ્રકારના) સંવરવાળો થા; તારી વૃત્તિઓને શુદ્ધ રાખ અને સમતાનાં રહસ્યને તું ભજ. ૩-૪.

આર્થો દત્ત.*

ભાવ—આ યુગમાં સામાન્ય રીતે પ્રકીર્ણ ઉપદેશ આપવા ઉપરાંત આ ગ્રંથમાં કહેવાના સોળ અધિકારો અનુક્રમે સૂચવ્યા છે, તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. સમતા.

૨. સ્ત્રી(લલના)મમત્વભોગ્યન.

૩. અપત્યમમત્વભોગ્યન.

૪. ધનમમત્વભોગ્યન.

૫. દેહમમત્વભોગ્યન.

૬. વિષયપ્રમાદત્યાગ.

* આપતિ ચાર ચરણ હોય છે. ત્રેક ચરણમાં અનુક્રમે ૧૨-૧૮-૧૨-૧૫ માત્રા હોય છે. એ માત્રામેળ હંદ છે.

૭. કષાયત્યાગ.	૧૨. યુરુશુદ્ધિ.
૮. શાસ્ત્રાભ્યાસ અને વર્તન-અંતર્ગત	૧૩. યતિશિક્ષા.
અતુર્ગતિનાં દુઃખો.	૧૪. મિથ્યાત્વાદિ નિરોધ-સંવરોપદેશ.
૯. ચિત્તદમન.	૧૫. શુભવૃત્તિ.
૧૦. વૈરાગ્યોપદેશ.	૧૬. સામ્યસર્વસ્વ.
૧૧. ધર્મશુદ્ધિ.	

આ સોળ વિષય અધ્યાત્મના છે. એના ઉપર આખા ગ્રંથમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે અને તેઓનો પરસ્પર સંબંધ પણ યુક્ત સ્થાનકે ખતાવવામાં આવ્યો છે. એ સર્વ કદપવૃક્ષ સમાન છે, એની સેવા કરનારને તે મનોવાંછિત આપે છે; માટે એતું વાંચન, મનન, નિદિધ્યાસન કરવા આગ્રહ કરી અત્ર પ્રાસંગિક ઉદ્દગાર પૂર્ણ કરવામાં આવે છે અને ગ્રંથની શરૂઆત કરવામાં આવે છે, ૩-૪.

ધર્મિ ગ્રંથકારકૃત ઉપોદ્ધાત.

શરીર તો નાશ પામવાનું જ છે એમ જો શંકા થાય તો તેના જવાબમાં આ સિદ્ધાંતના અનુયાયીઓ એમ કહે છે કે-આ શરીર પડ્યા પછી હરગૌરી સ્વપ્નમાં શરીર પ્રાપ્ત થવાનું છે તે બહુ મજબૂત મળશે. તેઓના આ મત પર આશ્વેષ કરતાં સૂરિમહારાજ કહે છે કે-રસેન્દ્ર (પારો) પણ આ શાંતરસાધિરાજ જ છે. (આ સિદ્ધાંત માટે જુઓ રસેશ્વર સિદ્ધાંત-અથવા રસાર્ણવ-રસદૃઢ્ય વિગેરે ગ્રંથો.) શાંતરસ સર્વ મંગળનો સંકાર છે કારણ કે સર્વ માંગલિક્યમાલા એનાથી જ વિસ્તરે છે. પંડિતો આ ઉપદેશને યોગ્ય છે અને પંડિતો જ શાંતરસની ખૂબી સમજી શકે છે, તેથી સૂરિમહારાજે બુદ્ધ શબ્દથી પંડિતોને સંબોધન કર્યું છે. જેઓ સંસારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજી પુરૂષોત્તમ અને આત્માનો ભેદ સમજ્યા હોય તેને આશ્ચર્ય પંડિત કહે છે. ૨.

આ અન્યના સોળ દ્વારો.

સમતૈકલીનચિત્તો, લલનાપત્યસ્વદંદમમતામુક્ ।

વિપયકપાયાઘવશઃ શાસ્ત્રગુણૈર્દમિતચેતસ્કઃ ॥ ૩ ॥

વૈરાગ્યશુદ્ધધર્મા, દેવાદિસત્ત્વવિદ્વિરતિધારી ।

સંવરવાન્ શુભવૃત્તિઃ સામ્યરહસ્યં મન શિવાર્ચનું ! ॥ ૪ ॥ યુગ્મન્

“હે મોક્ષાર્થી પ્રાણી ! તું સમતાને વિષે લીન ચિત્તવાળો થા; શ્રી, પુત્ર, પૈત્ર અને શરીર ઉપરથી મમતા છોડી દે; વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વિગેરે ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ કપાયોને વશ થા નહિ; આશ્ચર્ય લગામવડે તારા મનરૂપ અંતરને તું કાષ્ઠમાં રાખ; વૈરાગ્યે કરીને શુદ્ધ-નિષ્કલંક ધર્મવાન્ થા (સાધુના દશ યતિધર્મ અને આવકનાં બાર યત તેમજ આત્મશુદ્ધિમાં રમણતા કરવારૂપ શુદ્ધ ધર્મવાળો થા); દેવ શુરો ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બાલુનારો થા; સર્વ પ્રકારના સાવધ યોગથી નિવૃત્તિરૂપ વિરતિ ધારણ કર; (સત્યાવન પ્રકારના) સંવરવાળો થા; તારી વૃત્તિઓને શુદ્ધ રાખ અને સમતાનાં રહસ્યને તું જાણ. ૩-૪.

આર્પા દત્ત.*

ભાવ—આ યુગ્મમાં સામાન્ય રીતે પ્રકીર્ણ ઉપદેશ આપવા ઉપરાંત આ ગ્રંથમાં કહેવાના સોળ અધિકારો અનુક્રમે સૂચવ્યા છે, તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. સમતા.

૨. શ્રી(લલના)મમત્વભોગ્યન.

૩. અપત્યમમત્વભોગ્યન.

૪. ધનમમત્વભોગ્યન.

૫. દેહમમત્વભોગ્યન.

૬. વિષયપ્રમાદત્યાગ.

* આર્પાને ચાર ચરણ દોષ છે. દરેક ચરણમાં અનુક્રમે ૧૨-૧૮-૧૨-૧૫ માત્રા દોષ છે. એ માત્રાએક હંદ છે.

થવાનો અથવા કરવાનો આ શુદ્ધ ક્રમ છે અને વિકાસ પણ તદ્દનુસાર જ થાય છે. આવી ભાવનાઓ શાસ્ત્રકાર બાર પ્રકારની અથવા સોળ પ્રકારની કહે છે અને એનું બરાબર સ્વરૂપ યોગશાસ્ત્ર (ચોથા પ્રકાશમાં), પ્રવચનસારોદ્ધાર (ચરણસિત્તરિ કરણસિત્તરિ દ્વારમાં), શાંત સુધારસ વિગેરે ગ્રંથોમાં બહુ વિસ્તારથી આપ્યું છે. આ ગ્રંથની નોટમાં પણ આગળ સવિસ્તર તેનું સ્વરૂપ આપવાનું છે. અત્ર કહેવાનું એ છે કે—તારે આવા વસ્તુસ્વરૂપનું સમજણ આપનારી અને તદ્દ્રૂપ ભાવનાઓ નિરંતર મન સન્મુખ રાખ્યા કરવી. તારા હરેક કાર્યમાં તે ભાવના તારે ચૂકી જવી નહિ. તું ખાતો હો, પીતો હો, બ્યાપાર કરતો હો કે ધર્મકાર્ય કરતો હો, તે હરેક વખતે તારે આ ભાવનાઓને હૃદયચક્ર સન્મુખ રાખવી. એ ભાવનાઓ ધાર્મિક ક્રિયા કરતી વખતે અને ખાસ કરીને સ્વાધ્યાય ધ્યાન કરતી વખતે જ ભાવનાની છે એમ તું માનીશ નહિ, એ ભાવના તારા હરેક કાર્યમાં ઓતપ્રોત પરાવાઈ જવી જોઈએ.

અનાદિ અભ્યાસને લીધે સંસારભાવના આ જીવની સ્વભાવદશા જેવી થઈ ગઈ છે. એને ઘર બંધાવવામાં, ઘરેણાં ઘડાવવામાં કે બ્યાપાર કરવામાં જેટલો આનંદ આવે છે અને જેટલે અંશે તે કાર્ય સાથે તે એકએક થઈ જાય છે તેટલો સંસારનું ખરું સ્વરૂપ વિચારતી વખત તે થતો નથી, થઈ શક્યો નથી, થવાનો વિચાર પણ કરતો નથી અને પરિણામે હુધ્યાનમાં પડી જાય છે. વળી ઘણીવાર તો એવું વિપરીત બને છે કે તેનાં ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ હુધ્યાન દાખલ થઈ જાય છે અને ચિત્તવૃત્તિને ડોળી નાંખે છે. એ હુધ્યાન કેવી રીતે કામ કરે છે તે આપણે નવમા ચિત્તદ્વંદ્વન અધિકારમાં જોશું. અત્ર પ્રસ્તુત એ છે કે—જો આ જીવ ભાવના ભાવવાધી વિમુખ થઈ જાય છે તો તુરત જ હુધ્યાનરૂપ પિશાચો તેના હૃદયમંદિરનો કબજો લે છે અને પછી તેની પાસે અનેક પ્રકારના વિચિત્ર અને હાસ્યજનક નાચ નચાવે છે.

ભાવનાને તેટલા માટે યંત્રયુક્ત માદળિયું કહેવામાં આવ્યું છે. જગતમાં કેટલાકની એવી માન્યતા છે કે—સ્રષ્ટ્ર માદળિયું પહેરનાર પર ભૂત પિશાચના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી અમાનુષી પ્રકૃતિઓ અસર કરી શકતી નથી. આ માન્યતા પર રૂપક અલંકાર ગોઠવી વિદ્વાન ગ્રંથકર્તા કહે છે કે—જો તું ભાવનામંત્રથી મંત્રિત માદળિયું તારા હાથ પર બાંધીશ તો હુધ્યાનરૂપ ભૂત પિશાચો તારા હૃદયમંદિરનો કબજો લેશે નહિ. હુધ્યાનનું જોર પ્રબળ આત્મવીર્ય પાસે બીલકુલ ચાલતું નથી. આ જીવ ક્યારે શુદ્ધ આત્મિક દશામાં રમણ કરવા માંડે છે ત્યારે તેનામાં એવું અપૂર્વ વીર્ય સ્ફુરે છે કે તેનું માપ અનુભવીથી જ ગમ્ય થઈ શકે છે. માત્ર કર્માવૃત્ત સ્થિતિને લીધે આ આત્મા ઘણા વખતથી ઊઘ્યા કરે છે તેથી જ તેના પર આવા વિભાવી ભાવો જોર ચલાવે છે, બાકી ક્યારે ભાવનાજળથી તે ભગ્ન થશે કે તુરત જ તે સર્વ ખસી જશે—નાસી જશે અને દૂર જ રહેશે.

ટીકાકાર કહે છે કે—ગમ્ય અગમ્ય, કાર્ય અકાર્ય, હેય ઉપાદેય વગેરે જ્ઞાનમાં વિકળતા હોવાથી ચિત્ત હંજી બાળક છે. ભાવનાથી ધૈર્ય—સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તે ઔષધરૂપ છે અને દુઃખાનંદથી પરવશપણું, દુર્ગતિ અને ઉન્માદ થાય છે તેથી તે ભૂત વ્યંતર નેવાં છે.

સમતાના પ્રથમ બીજ તરીકે ભાવના છે એમ અત્ર ઉપદેશ કર્યો. આ અધિકારમાં મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યો. તે પહેલાં સમતાનું સુખ કેવા પ્રકારનું છે તે બતાવે છે. પ.

ઇન્દ્રિયોનાં સુખ :: સમતાનાં સુખ

યદિન્દ્રિયાયૈઃ સક્તેઃ સુખં સ્યાન્નરેન્દ્રચક્રિન્નિદશાધિવાનામ્ ।
તદ્ભિન્નવસ્ત્વેવ પુરો હિ સામ્યમુષ્ણાંયુષેસ્તેન તમાદ્રિયસ્વ ॥ ૬ ॥

“ રાજ, ચક્રવર્તી અને દેવોના સ્વામી ઇન્દ્રોને સર્વ ઇન્દ્રિયના અર્થોથી જે સુખ થાય છે, તે સમતાના સુખસમુદ્ર પાસે ખરેખર એક બિંદુ તુલ્ય છે, સમતાના સુખને આદર.” ૬
ઉપનતિ વ્રત*

ભાવાર્થ—અધ્યાત્મજ્ઞાનનું પ્રથમ બીજ સમતા છે. સર્વ સંલોભમાં મનને એક સરખું રાખવું, ગમે તેવા પ્રસંગો આવે તો પણ સંયમ વૃત્તિ ધારણ કરવી નહિ, એને સમતા કહે છે. એવી મનોવૃત્તિ થાય ત્યારે જ ખરેખર સુખ થાય છે અને બીજા સ્લોકમાં જે સુખની શોધ કરવામાં આવી છે તે સમતાનું જ સુખ છે. એ સુખ ખરેખર તો અનુભવ-ગમ્ય છે. તે સુખનો બીજ કોઈ પણ રીતે ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે, લગભગ અશક્ય નેહું છે; છતાં આ છવ તો પૌદ્ગલિક સુખમાં આસક્ત છે, તેથી તે સુખનો ખ્યાલ અત્યાર સુધીનાં સાદા અનુભવાનુસાર આપવાથી જ તે નવીન વાસ્તવિક સુખ પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યમવંત થાય તેમ છે. આમ હોવાથી તેને કહે છે કે—હે છવ! એક રાજ અનેક પ્રકારના હુકમો કરતો હોય, પાણી માગે ત્યાં દૂધ મળતું હોય, ખમા ખમા પોકારાવી હોય, અનેક શાણીઓથી પરિવૃત્ત હોય અને સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં વિવયસુખો સારામાં સારા આકારમાં લોગવતો હોય, તેનું સર્વ સુખ તું કહી લે; તે ઉપરાંત રાજાઓના પણ મુગટમણિ સાર્વભૌમ ચક્રવર્તીની છ ખંડ સહિતું સુખ એકત્ર કર; અને દેવપતિ ઇન્દ્રના સર્વ પૌદ્ગલિક સુખોને પણ એકઠાં કર; આ સર્વ સુખોનો સરવાળો કર. તારી કલ્પનામાં આથી વધારે સુખ આવવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ એમ સ્વાનુભવથી કહીએ છીએ કે આ સર્વ સુખો એકત્ર કરીને કરોડો વર્ષ—આવડે અનંત કાળ અનુભવ્યાં હોય તો પણ સમતાથી જે સુખ થાય છે તેની

* ઉપેન્દ્રવજ્રામાં ૧૧ અક્ષર. ઉપેન્દ્રવજ્રા પ્રથમે લખી શા (૫-૧)

અનન્તરોદીરિતભદ્રમંજી પાદી ચંદીયાચુવજાતયસ્તાઃ
ઉન્દ્રવજ્રા ને ઉપેન્દ્રવજ્રાનાં ચરણો મળી બધા ત્યારે ઉપનતિ છંદ થાય છે.

પાસે તે કાંઈ હિસાબમાં નથી. સમતાનું સુખ સમુદ્ર જેટલું ગણીએ તો આ સ્થૂલ સુખોનો સરવાળો એક ટીપાં જેટલો થાય છે. સર્વસાધનસંપન્ન રાજાઓ કે દિગ્વિજય કરનારા ચક્રવર્તીને અથવા બહુ સુખી ગણાતા દેવેન્દ્રને પણ સમતાના સુખ જેટલું સુખ નથી, શાસ્ત્રકાર પણ કહે છે કે—

જં ચ કામસુહં લોપ, જં ચં દિવ્વં મહાસુહં ।

વીયરાયસુહસ્સેયં જંતમાર્ગપિ નગ્ગઈ ॥

લોકમાં જે વિષયાદિકનાં સુખો છે અને દેવલોકમાં જે મહાસુખો છે તે વીતરાગનાં સુખ પાસે અનંતમા ભાગે પણ થતાં નથી.

આવું મહાન સુખ તારા ચત્તથી સાધ્ય છે, અત્રે જ તને મળી શકે તેમ છે; તેમાં નથી પૈસાની જરૂર કે નથી બાહ્ય મદદની જરૂર, નથી કોઈના રક્ષણની જરૂર કે નથી કોઈ તરફની આકાંક્ષાની જરૂર; માત્ર તારું શું છે તે સમજી તે મેળવવા અથવા પ્રગટ કરવા પ્રયાસ કર અને બીજી બધી બાહ્ય ઉપાધિ તજી દે, એટલે સમતાસુખ તને આપો. આપ પ્રાપ્ત થઈ જશે; પરંતુ આ બાબતમાં તારે દૃઢ નિશ્ચય કરવાની જરૂર છે. એક વાર નિશ્ચય કર્યો કે પછી તેનાં સાધનો કયા છે તે બતાવનારાં તને મળી જશે, તે સાધનો સ્વતઃ તને મળી જશે અને તને બહુ આનંદ થશે. પૌદ્ગલિક સર્વ સુખો નાશવંત છે, પછવાડે હાથસંતતિ મૂકી જનારાં છે, ભોગવતી વખત પણ અનેક પ્રકારની શારીરિક અને માનસિક ઉપાધિ કરનારાં છે, ત્યારે અત્ર બતાવેલું સમતાજન્ય સુખ એ સર્વ પ્રકારની અગવડોથી મુક્ત છે; માટે સમતા સુખ આદર. ૬

સાંસારિકે જીવનાં સુખ :: યતિનાં સુખ.

અદૃષ્ટૈર્વિચિત્ર્યવશાઞ્જગજ્જને, વિચિત્રકર્માશ્રિયવાગ્વિસંસ્થુલે ।

ઉદાસવૃત્તિસ્થિતચિત્તવૃત્તયઃ, સુખં શ્રયન્તે યતયઃ ક્ષતાર્તયઃ ॥૭॥

“જ્યારે જગતના પ્રાણીઓ પુણ્યપાપના વિચિત્રપણાને આધીન છે, અને નાના પ્રકારના કાયાના વ્યાપાર, મનના વ્યાપાર “અને વચનના વ્યાપારથી અસ્વસ્થ (અસ્થિર) છે, ત્યારે માધ્યસ્થ વૃત્તિમાં જેમની ચિત્તવૃત્તિ રહેલી છે અને જેઓની મનની પીડાઓ (આધિ) નાશ પામી છે તેવા યતિઓ ખસ સુખને “લગે છે. (ભોગવે છે)” ૭. વંશરાય વ્રત.*

વિવેચન-ઇન્દ્રિયજનિત વિષયસુખ અને સમતાસુખનું સ્વરૂપ બતાવી હવે તે બંનેના દષ્ટાંતો બતાવીને સમતાસુખની અધિકતા સિદ્ધ કરે છે. પુણ્યના ઉદયથી આ જીવ

* વંશરાય અથવા વંશરથવિદ્ય વ્રતના દરેક ચરણમાં આર અક્ષર હોય છે. વર્દતિ વર્ગસ્થવિલં જતૌજરૌ.

સારા શરીરવાળો, રૂપાળો, સગાંરનેહીથી પરિવૃત્ત, ધનવાન, પુત્રવાન, આયુષ્યમાન વગેરે અનેક પ્રકારનાં રૂપો ધારણ કરે છે; તે જ છવ પાપના ઉદયથી તેથી લેણાં કુરૂપો ધારણ કરી કંગાળ જેવો દેખાય છે. પુણ્યતા ઉદયથી આ છવ સુખી દેખાય છે, વળી એકાદ પ્રતિકૂળ કર્મનો સપાટો આવે ત્યારે મહાદુઃખી દેખાય છે. કોઈ વાર બાળક જેવો થઈ રહેલો છે અને કોઈ વાર કામરસિક થઈ વિષયસેવન કરે છે, કોઈ વાર વિત્ત વગરનો થઈ જાય છે અને કોઈ વાર સંપૂર્ણ વૈભવવાળો થાય છે, કોઈવાર ઘરરોષખ થઈ જાય છે અને કોઈ વાર બળવાન થઈ જાય છે; આવાં આવાં અનેક રૂપો વિચિત્ર કર્મોને વશ થઈને આ છવ ધારણ કરે છે, સંસારરંગભૂમિ ઉપર અનેક પ્રકારના ખેલો ભજવે છે અને કાળ આવે ત્યારે ચમરાજની રાજધાનીના પડદામાં પ્રવેશ કરે છે; વળી પાછો સારો કે ખરાબ ખીલે વેશ ધારણ કરે છે—એવી રીતે અનેક વાર રખડપટ્ટી કર્યા કરે છે. આખો વખત મન, વચન, કાયાના વ્યાપારમાં મસ્ત રહી વિવેકપાયને આધીન થાય છે અને થોડો સમય પણ સ્થિરતા પામતો નથી. કપાયાદિકમાં પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે તે તન્મય થઈ જાય છે અને જાણે પોતે કષાયમય જ હોય એવો દેખાવ આપે છે. આવી અનેક હાડમારી આ છવ લોગવે છે અને તે હાડમારીને સુખ માને છે. આવી દોહાદોહમાં સુખ હોય કે નહિ તે કહેવા કરતાં માની લેવું જ યુક્ત છે, કારણ કે નિરાંત વગર સુખ હોય જ નહિ; માથે દુઃખની તરવાર લટકતી હોય ત્યાં સુખ હોય જ નહિ. આ સંસારી છવનું સુખ થયું. એનું ખરેખરું તાદાત્મ્ય સ્વરૂપ ચિત્રપટ પર શ્રીઉપમિતિ ભવપ્રખંડના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન લેખક પૂત્યપાદ શ્રી સિદ્ધિગિર્ગણિએ આલેખ્યું છે. તે મનન કરવાથી આ ઉક્તિનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે બીજી બાજુએ સર્વ સુખદુઃખ પર માધ્યસ્થ દૃષ્ટિ રાખનાર, આત્મારામમાં રમણ કરનાર, દશ યતિધર્મોનું વહન કરનાર, પંચમહામત પાલનાર, સાંસારિક સર્વ ઉપાધિઓથી દૂર રહેનાર, ખટપટનો સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ ન કરનાર, પવિત્ર છવન વહન કરનાર શ્રી યોગીમહાત્માઓ—સુનિમહારાજઓ કેવા પ્રકારનું સુખ અનુભવે છે તે જાણવું. આપણે અગાઉ જોયું છે કે સુખ માન્યતામાં જ છે, પુદ્ગલમાં નથી અને વાસ્તવિક સુખ તો સામ્યભાવમાં જ છે. ઉદાર યોગીઓ, જેનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ નવમા સ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેઓને સર્વ સંજોગોમાં આનંદ જ છે. તેઓ સુખથી રાજ થતા નથી, દુઃખથી ઠરતા નથી; એટલું જ નહિ, પણ કર્મક્ષય નિમિત્તે દુઃખને આવગરદાયક ગણે છે. તેઓ જાણે છે કે સુખ પુણ્યપ્રકૃતિનો ઉદય છે અને દુઃખ પાપપ્રકૃતિનો ઉદય છે. બન્ને કર્મપ્રકૃતિ છે, ત્યાજ્ય છે અને તેમાં આનંદ કે શોક માનવો એમાં મૂર્ખતા જ છે. એવા મહાત્માઓને જે અંતર આનંદ થાય છે તેનું વર્ણન કરવું સુરકેલ છે, કારણ કે તેઓને દુઃખમાં પણ

* આ આખા પ્રયત્ન બાબતે વિવેચન કરનાર તેવાર ક્યું છે, અને ત્રણ બાજે છપાઈ ગયું છે. એ પ્રશ્ન ખડું ઉપરેઠું છે અને ખાસ વાંચના યોગ્ય છે. શ્રી જીન ધર્મ પ્રસારક સત્તામાં એ લખ્યું છે.

આનંદ જ છે. માનસિક ઉપાધિનો નાશ થાય છે કે તુરત જ સર્વ પાર્થિવ પીડાઓનો સ્વતઃ નાશ થઈ જાય છે અને ઉદ્ધારચરિત ચોગીઓ તો સ્થિર મનોવૃત્તિ રાખી માનસિક ઉપાધિઓથી દૂર જ રહે છે અને તેના સંબંધમાં પણ આવતા નથી. એમને તૃષ્ણ ને સુવર્ણ સરખું છે, સયરક્રમાં ભેદ નથી, નિંદાસ્તુતિમાં દુઃખ કે આનંદ નથી, શત્રુમિત્ર પર સમભાવ છે અને રાજા જેવો દેખીતો તેમનો વૈભવ લાગતો નથી, છતાં તેઓ રાજા જેટલા જ વૈભવ અનુભવે છે. એ સંબંધમાં આપણને સૂરિમહારાજ સ્વાનુભવથી સાક્ષી આપે છે. વળી એ જ સંબંધમાં વિરક્ત ભાવનું સુખ અનુભવનાર અને સંસારનો પણ અનુભવ લેનાર રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ સંક્ષેપમાં કહે છે કે—

મહી રમ્યા શય્યા વિપુલમુપધાનં મુજલતા,
વિતાનં ચાકાશં જ્યજનમનુકૂલોડયમનિલઃ ।
સ્ફુરદ્વીપશ્ચંદ્રો વિરતિવાનતાસંગમુદિતઃ,
સુખં શાંતઃ શેતે મુનિરતનુમૂર્તિર્નૃપ દ્વ ॥

જેમ કોઈ પુણ્યવાન પોતાની ઇચ્છાની તૃપ્તિથી સકળ અનુકૂળ સંયોગોમાં નિશ્ચિતપણે મુલે છે તેમ ત્યાગી પુરુષો પણ સકળ કલેશ તાપોને શમાવી સમાધિથી મુલે છે. તે વખતે તેઓને પૃથ્વી સુંદર શય્યા છે, લતા જેવા તેના હાથ વિસ્તારવાળું ઓશીકું છે, આકાશ તેનો ચંદ્રવેા છે, અનુકૂળ પવન તેનો પંખો છે અને ચંદ્ર તેનો દેહીખમાન હીવો છે તથા તે વિરતિ સ્ત્રીની સોળતમાં આનંદ માને છે. આવી રીતે સર્વ રાજ્યચિહ્નો તે મુનિ પાસે છે અને રાજા કરતાં પણ વધારે શાંતિથી તે મુલે છે, કારણ કે તેની માનસિક સર્વ ઉપાધિઓ દૂર થયેલી હોય છે. આવાં જ કારણથી સંતપુરુષો વિપત્તિ માગી લે છે, કારણ કે સારા વખતમાં દુઃખ ભોગવી લીધું હોય તો પછી અગવડ પડતી નથી અને બાંધેલા દુઃખો એક વાર ભોગવવાં તો પડવાનાં જ, તેથી તેમાં તેને કાયરતા આવતી નથી. આવી રીતે સાંસારિક જીવો અને યતિનાં સુખની સરખામણી કરવામાં આવી છે, એ બન્ને હકીકત હે આત્મા ! તું ખાસ ધ્યાનમાં રાખજે. ૭.

સમતાસુખ અનુભવવાનો ઉપદેશ.

વિશ્વજંતુષું यदि क्षणमेकं, साम्यतो भजसि मानस ! मैत्रीम् ।
तत्सुखं परममंत्र परत्राप्यश्रुપે न यदभूत्तव जातु ॥ ૮ ॥

“હે મન ! તું સર્વ ગ્રાહી ઉપર સમતાપૂર્વક એક ક્ષણવાર પણ પરહિતચિંતારૂપ મૈત્રીભાવ બાવીશ તો તને આ ભવ અને પરભવમાં એવું સુખ મળશે કે જેવું તે કદિ પણ અનુભવ્યું હશે નહિ.” ૮.

સ્વાગતાવૃત્ત.

ભાવાર્થ:—સમતા સુખ એ અધ્યાત્મનું ખીજ છે અને તે માટે સાદું દેહાંત જતાવ્યું;

પરંતુ ખરેખરું સમતામુખ જલ્પવાનું સાધન તો તેનો અનુભવ જ છે તેથી તે બાબતમાં ગ્રેસણા કરતાં કહે છે કે—હે ભાઈ ! અમે સમતામુખના આટલા બધા વખાણ કરીએ છીએ, પણ એથી લાભ કેટલો થાય છે તે તને બતાવી શકતા નથી. રસાયણ ખાનારને પરિણામે લાંબા વખત સુધી અનેક લાભ થાય છે, પણ ખાધા સિવાય બેલવાથી તેનો લાભ સમગ્રવી શકાતો નથી, માટે તું જરા વખત સમતા રાખ. પરહિતનું ચિંતન કરવું અને પરહિતના વિચારમાં પોતાની બાબતના મુખને ભૂંથી જવું—સ્વાર્થત્યાગ કરવો એને મૈત્રીભાવના કહે છે. એનું સવિસ્તર સ્વરૂપ હવે પછી તેરમા શ્લોકમાં આપવામાં આવ્યું છે. એ મૈત્રીભાવ બીજા છવો પર તું એક ક્ષણવાર પણ રાખ. તેનાં પરિણામે તું એવું સુપુરુષ બાંધીશ કે તેના યોગથી તને આ ભવ અને પરલવમાં અપૂર્વ સુખનો અનુભવ થશે. અત્યાર સુધી તે પૌદ્ગલિક મુખો અનુભવ્યાં છે તેથી મુખ પણ તું તેમાં જ સમજે છે, પરંતુ ન્યારે આત્મિક મુખો અનુભવવા યોગ્ય મુકર્મદંજલ તું મહણ કરીશ ત્યારે તને નવીન પ્રકારનો જ આનંદ થશે.

અંધકર્તા અત્ર બાળ અધિકારીઓને આશ્રયીને મૈત્રીભાવથી જે સામ્યમુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો પુરુષકર્મ સાથે સંબંધ જોડે છે. આપણે એથી આગળ વધેલાને કહી શરીરે કે સમતાભાવ બાવતી વખતે જે અપૂર્વ આનંદ થાય છે તે પણ અનિર્વચનીય છે. એના પરિણામે જે શુભ કર્મબંધ અથવા કર્મનિર્જન થાય છે તે તો બાજુ ઉપર રાખીએ, પણ તે ભાવતાં જે માનસિક સંતોષ (Conscious satisfaction) થાય છે તે પણ મહાન છે, ભવ્ય છે, અલૌકિક છે, નૂતન છે, સર્વોત્તમ છે, અનનુભૂતપૂર્વ છે. સમતાથી મુખ થાય છે તે બીજાનું મુખ લઇને અથવા એણું કરીને થતું નથી, પણ સ્વસ્પંદ છે, સ્વસ્પંદુ છે, પરને ઉપકારી છે અને ઉભયને આનંદદાતા છે. પૌદ્ગલિક અને આત્મિક આનંદમાં આ મહાન તફાવત છે. આ સમતાથી થતો આનંદ અનુભવતી વખતે જ એવું મુખ આપે છે કે જેવું આ છવે અગાઉ સાંસારિક પદાર્થોમાં અનુભવ્યું ન હોય. આ પ્રમાણે હોવાથી હે ભાઈ ! તું એક વાર સામ્યભાવ ધારણ કર, પછી તું તેનું મુખ જોજે. જો તને તેમાં કાંઈ અપૂર્વતા માલૂમ પડે તો તે મુખનો ફરીવાર અનુભવ કરવાનો વિચાર કરજે; પણ એક વાર તો અમારા આશ્રયથી જ તે રસ્તે પ્રયાણ કર. અમે (અંધકર્તાએ) એ મુખનો સ્વાદ કોઈ કોઈ વાર ચાખ્યો છે અને તેથી તને લગામણ કરીએ છીએ કે—તારે સંસારમાં રહ્યા છતાં મોક્ષમુખની વાનકી ચાખવી હોય તો એ ઉત્તમ માર્ગ છે. ૮.

સમતાની ભાવના (Ideal)—તેનું દર્શન.

न यस्य मित्रं न च कौञ्चपि शत्रु-निजः परो वापि न कथनास्ते ।

न चेन्द्रियार्थेषु रमेत चेतः, कृपायमुक्तः परमः स योगी ॥ ९ ॥

“ જેને કોઈ પણ મિત્ર નથી અને કોઈ પણ શત્રુ નથી, જેને કોઈ પોતાનો નથી અને કોઈ પારકો નથી, જેનું મન કપાય રહિત હોઇને ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં રમણ કરતું નથી તેવો પુરુષ મહાયોગી છે.” ૯.

ભાવાર્થ—જે યોગીનું દર્શન સાતમા શ્લોકમાં કરાવવામાં આનું છે તેનું સ્વરૂપ અત્ર બતાવે છે. સમતા ગુણ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા પ્રાણીએ પોતાની સન્મુખ આ શ્લોકમાં લખી છે તેવી ભાવના રાખવી જોઈએ. કોઈ એક ગુણ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો પ્રથમ તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી બરાબર હૃદયમંદિરમાં તેનું સ્થાપન કરવું જોઈએ અને ત્યાર પછી કોઈ પણ પ્રસંગ આવતાં અથવા ગમે તે કાર્ય કરતાં તેની ભાવના સમીપ જ રાખવી જોઈએ. એ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો જ ગુણપ્રાપ્તિ થાય છે, તે વગર ધ્યાન સ્થિર રહેતું નથી અને સાધ્યની સ્પષ્ટતા ન હોય તો અસ્તવ્યસ્ત પ્રયાસો લગભગ નકામા જેવાં થાય છે. ભાવનાનિશ્ચય થયા પછી તેવા થવાની પારણા ચાય છે અને તેવા થવાનો ધીમે ધીમે અભ્યાસ પાડતાં તેવા થઈ જવાય છે. ત્યારે સમતાની ભાવના કેવી હોવી જોઈએ, તે આપણે અત્ર જોઈએ.

કોઈ પ્રાણી આ જીવને ગણે આપે યા તેની નિંદા કરે ને કોઈ તેની સ્તુતિ કરે, કોઈ તેને લાખે રુપિયાતું તુકશાન કરે ને કોઈ તેને કરોડોનો કાયદો કરી આપે, કોઈ તેનો તિરસ્કાર કરે ને કોઈ તેને બહુમાન આપે, કોઈ તેની સાથે લડાઈ કરવા તૈયાર થઈ જાય ને કોઈ તેની સાથે મૈત્રી વધારવા ઇચ્છા રાખે—આવા આવા પરસ્પર વિરોધસૂચક દ્વિસંયોગ ગમે તેટલા કદપીએ તે સર્વમાં જેની મતિ એક સરખી જ રહે છે, જેને શત્રુ અને મિત્ર તુલ્ય છે, જે શત્રુતા અથવા મિત્રતાના કારણમાં સામા જીવનો કંઈ પણ હોય સમજતો નથી, પરંતુ કર્મવૃત્ત આત્મિક સ્વરૂપનું રટણ કરી તે દૃષ્ટિમાં જાતને લીન કરી હઈ સામા પુરુષ તરફ જરા પણ અપ્રીતિ લાવતો નથી તે પુરુષ ખરેખરો યોગી છે; જેને પોતાના કે પારકા કોઈ નથી, જેને સુત્ર કે અન્ય સરખા છે તે યોગી છે; જેને પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ નથી, જેને મદ બીલકુલ નથી, કપાયનો અંશ જે જીવમાં આવિર્ભાવ પામતો નથી, વિકૃતિનું નામ જેની પાસે સંભળાતું નથી અને જે સર્વદા ધર્મ-જામત અવસ્થામાં રહે છે—આવા પુરુષ પરમયોગી છે. દુઃકમાં કહીએ તો જે મહાત્મા સર્વદા વ્યવહારમાં માની લીધેલાં કાર્યોથી દૂર રહી પોતાનું શું છે તે ઝાળખે છે અને ઝાળખીને બેસી રહેતા નથી પણ તે અનુસાર વર્તન કરે છે, તે શુદ્ધ યોગી છે. તેમની કાંયાની પ્રવૃત્તિ, વચનનો ઉચ્ચાર અને મનના વિચારો નિરંતર શુદ્ધ, જરૂર પડે ત્યારે જ વપરાશમાં આવનારા અને અતિશય સ્થિર હોય છે. આવા મહાત્મા જેવા થવાની ઇચ્છા રાખવી એ સર્વ સુમુક્તું દૃષ્ટિબિંદુ હોવું જોઈએ. પરમયોગી અ્યાનંદવનજી મહારાજે શાંતિનું સ્વરૂપ બોધતાં, શાંત જીવના ઘણા પ્રકારે લક્ષણો કહ્યાં છે, તેમાં નીચેનાં લક્ષણો અત્ર પ્રસ્તુત છે:—

માન અપમાન ચિત્ત સમ જણે, સમ જણે કનક પાપાણુ રે;
વંદક નિંદક સમ જણે, ઇસ્થા હોય તું જાણુ રે ॥ શાંતિ ॥ ૬ ॥
સર્વ જગત્તું સમ જણે, સમ જણે વૃણ મલ્લિભાવ રે;
મુક્તિ સંસાર બેઠું સમ જણે, શુભે ભવજલ નિધિ નાવ રે ॥ શાંતિ ॥ ૧૦ ॥
આ પણું આ તમ ભાવ જે, એક ચેતનાધાર રે;
અવર સવિ સાથ સંજોગથી, એક નિજ પરિકર સાર રે ॥ શાંતિ ॥ ૧૧ ॥

આત્મ સમતાવંત જીવનું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી છે, એનો વધારે વિસ્તાર આગમમાં છે એમ યોગીશ્રી બલ્લાભણુ કરે છે. જીએ વિસ્તાર માટે શાંતિજ્ઞિન સ્તવન. આ ભાવના સમતાના અધિકારી જીવોએ નિરંતર દૃઢ્ય સન્મુખ રાખવી. ૯.

સમતાનાં અંગો-ચાર ભાવના.

મજસ્વ મૈત્રી જગદંગિરાશિષુ, પ્રમોદમાતમન્ ! ગુણિષ્ટુ ત્વશેષતઃ ।

મવાર્ત્તેદીનેષુ કૃપારસં સદા-પ્યુદાસવૃત્તિં સ્વલુ નિર્ગુણેષ્વપિ ॥ ૧૦ ॥

“હે આત્મા ! જગતના સર્વ જીવો ઉપર મૈત્રીભાવ ધારણ કર, સર્વ શુભુવાન પુરુષો તરફ સંતોષદૃષ્ટિથી જો; ભવ(સંસાર)ની પીડાથી દુઃખી થતાં પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા રાખ અને નિર્ગુણી પ્રાણીઓ ઉપર ઉદાસવૃત્તિ-માધ્યસ્થ ભાવ રાખ.” ૧૦. વંશરચવૃત્ત.

ભાવાર્થ-સમતાની ભાવનાનું સ્વરૂપ કહી તે લક્ષ્યમાં રાખવા જણાવ્યું. હવે સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક સાધનો છે તે બતાવે છે. સાધનો અનેક પ્રકારનાં હોય છે. પોતાના સંયોગો પ્રમાણે કશું સાધન અનુકૂળ આવશે તે સુમુદ્ધ પ્રાણીએ વિવેકદૃષ્ટિથી વિચાર કરીને સમજી લેવું. એક જીવને જે બહુ લાભ કરનાર સાધન હોય છે તે બીજા જીવના માનસિક બંધારણ અને વિકાસના પ્રમાણમાં તેટલું જ ઉપકાર કરનારું નીવડતું નથી; તેથી એ સંબંધમાં એક સામાન્ય નિયમ બાંધવા કરતાં સમતા પ્રાપ્ત કરવાનાં અનેક સાધનો બતાવવાં અને તેમાંથી પોતાને યોગ્ય પસંદગી આ જીવે કરી લેવી એ વધારે સરળ માર્ગ છે, એમ ધારી આ ગ્રંથમાં તેનાં અનેક સાધનો બતાવ્યાં છે. લગભગ બધા જીવો પર એક સરખો ઉપકાર કરનાર સાધન ચાર ભાવના ભાવવી તે છે. એ ભાવના એવી ઉત્તમ છે કે—પાંચમા શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તે દુર્ધર્માને આવવા દેતી નથી. એ ચાર ભાવના તે આ શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ છે. એનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ તેરથી ત્રોણ શ્લોકમાં હવે પછી બતાવવામાં આવશે. એ સાધન તરફ ધ્યાન જેથી, તે જ વિષય પર હવે વિશેષ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. અત્ર પ્રથમ શ્લોકના વિવેચનમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે ઉદ્દેશનિર્દેશરૂપમાં પુનરાવૃત્તિદોષની શંકાનો સંદેશાવ જ નથી. ૧૦.

ચાર ભાવનાનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ.

મૈત્રી પરસ્મિન્ હિતઘીઃ સમગ્રે, મવેત્પ્રમોદો ગુણવધપાતઃ ।

કૃપા મવાર્ત્તે પ્રતિકર્તુર્મીહો-પેક્ષેવ માચ્યસ્વ્યમવાર્વાદોષે ॥ ૧૧ ॥

“બીજાં સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર હિત કરવાની યુદ્ધિ તે (પ્રથમ) મૈત્રી ભાવના, શુભનો પશુપાત તે (બીજા) પ્રમોદ ભાવના, ભવરૂપક વ્યાધિથી દેરાન થતાં પ્રાણીઓને

* સંસાર અવસ્થા કર્મ. એથી ભાવકલા અને દ્રવ્યકલા બન્નેનાં અત્ર સમાવેશ થાય છે.

ભાવ ઔષધથી સારું કરવાની ઇચ્છા તે (ત્રીજી) કૃપા ભાવના, ન ટળી શકે તેવા દોષ-વાળા પ્રાણી ઉપર. ઉદાસીન ભાવ તે (ચોથી) માધ્યસ્થ્ય ભાવના. ” ૧૧. ઉપગતિ.*

ઉક્ત ચાર ભાવનાઓનું હરિભદ્રસૂરિકૃત તુર્ય ષોડશકાનુસાર સ્વરૂપ.

પરહિતચિંતા મૈત્રી, પરદુઃસ્ખવિનાશિની તથા કરુણા ।

પરસુસત્તુષ્ટિર્મુદિતા, પરદોષોપેક્ષણમુપેક્ષા ॥ ૧૨ ॥

“ (આત્મ વ્યતિરિક્ત) ખીભાં પ્રાણીઓનું હિત ચિંતાવતું તે મૈત્રી ભાવના, પારકાં દુઃખોનો નાશ કરવાની ઇચ્છા અથવા ચિંતા તે કરુણા ભાવના, ખીભાઓનાં સુખને જોઈ આનંદ પામવો તે પ્રમોદ ભાવના અને ખીભાઓના દોષોની ઉપેક્ષા કરવી તે ઉપેક્ષા ભાવના. ” ૧૨.

આયાંત્રત.

હવે તે દરેક ભાવનાનું સ્વરૂપ કળિકાળસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યકૃત શ્રી યોગ-શાસ્ત્ર અનુસારે બતાવવામાં આવે છે. પ્રસંગોપાત અન્ય અંચોથી એ ભાવનાનું સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ પણ વિવેચનમાં કર્યો છે. ૧૨.

પ્રથમ મૈત્રી ભાવનાનું સ્વરૂપ.

મા કાર્પીત્કોઽપિ પાપાનિ, મા ચ મૂત્કોઽપિ દુઃખિતઃ ।

મુચ્યતાં જગદપ્યેષા, મતિર્મૈત્રી નિગદ્યતે ॥ ૧૩ ॥

“કોઈ પણ પ્રાણી પાપ કરે નહિ, કોઈ પણ જીવ દુઃખી થાઓ નહિ, આ જગત્ કર્મથી મૂકાઓ-આવી બુદ્ધિને મૈત્રી કહે છે. ” ૧૩

અનુકંપ.

વિવેચન—પાંચમા શ્લોકમાં જે ભાવનાઔષધિ લેવાનું સૂચન કર્યું છે તે ભાવનાઓ પૈકી કેટલીક ભાવનાનું સ્વરૂપ હવે બતાવે છે. બાર ભાવના સંસારનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે, જ્યારે ચાર યોગની ભાવના (મૈત્ર્યાદિ) ખીભા જીવો તરફ કેવા પ્રકારનું વર્તન રાખવું તેનો યથાસ્થિત ખ્યાલ આપે છે. પ્રથમ મૈત્રી ભાવના (Universal Brotherhood) બહુ અગત્યનો વિષય છે. જમાનાની વિચિત્રતાને લીધે આ ઉત્કૃષ્ટ ચારે ભાવનાઓ નાશ પામતી જાય છે, તેને ભાવનારાઓ માલૂમ પડતા નથી, બહુ જોછા જણાય છે. જ્યારે ચારે ભાવનાનું સ્વરૂપ બરાબર સમજવામાં આવશે ત્યારે પ્રત્યેક ભાવના કેટલી મહત્ત્વની છે અને વ્યવહારમાં માની લીધેલાં કર્તવ્યોથી કેટલી મહાન ભૂમિમાં ઉડ્યન કરે છે એ જણશે. એમાં સ્વાર્થીપણાનો નાશ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવશે. મૈત્રી ભાવનાનું સ્વરૂપ ખાંધતાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે ‘કોઈ પણ પ્રાણી પાપ કરે નહિ’ એવી બુદ્ધિ તે મૈત્રી

* સામાન્ય રીતે ઉપગતિના દરેક ચરણમાં ૧૧ અક્ષર હોય છે. ઇદ્રવળા અને ઉપેદ્રવળા એક જ શ્લોકમાં ગણી ગયે ત્યારે તે ઉપગતિ ઇદ્ર કહેવાય છે.

કહેવાય છે. કોઈ પણ પ્રાણી પાપ કરે નહિ એવી ઈચ્છા જ્યારે થાય ત્યારે પાપનાં કારણો ખીજા પ્રાણીઓ પ્રાપ્ત ન કરે એવો સરળ વ્યવહાર એથી આપવાની સામાન્ય ભુદ્ધિ થાય છે અને ખાસ કરીને પોતે તો પાપ કરતો જ નથી. આવી રીતે નવીન કર્મબંધ થતો નથી અને તે ઉપરાંત શુભ પ્રયાસથી નિર્જરા અથવા શુભ કર્મબંધ થાય છે. આ પ્રથમ લક્ષણમાં સ્વાર્થનો ત્યાગ પ્રત્યક્ષ છે. ‘ખીજા કોઈ દુઃખી ન થાઓ’ એવી ભુદ્ધિ રાખવી એ મૈત્રીભાવ છે. આ વિચાર મનની મહાન્ વિશાળતા બતાવે છે. ઘણાં જીવો અથવા તો પ્રાણી સર્વ જીવો પોતાનાં સુખની દરકાર રાખે છે, પરંતુ ખીજા જીવોનું ‘શુ’ થતું હશે તે જોવાને કે બાંધવાને ઊભાં પણ રહેતા નથી. વિશાળ દુનિયાના સર્વ જીવો તરફ મૈત્રી-ભાવ દરનાર સર્વને સુખી જોવામાં રાજી થાય છે અને પોતે તો કોઈ જીવને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ આપતો જ નથી. ‘આ જગત કર્મથી મૂકાઓ’ આવી ભુદ્ધિ પણ એ જ વિશાળ મનોરાજ્યમાંથી નીકળે છે. પારકાના હિતનું ચિંતવન કરવું એ મૈત્રીભાવ છે. ‘વીર્ય’ કર મહારાજને વીર સ્થાનક તપ કરતાં એવી ઈચ્છા થઈ જાય છે કે “સર્વ જીવ કર્મ શાસનરમી, એમી ભાવદયા મન ઉલ્લસી” અને આ ઉલ્લસ ભાવદયાને પરિણામે ‘વીર્ય’ કરનામકર્મનો બંધ કહે છે. સર્વ જીવોને શાસનમાં જોડાઈ જાય તો પછી તેઓને આ ભવજંબળ મટી જાય અને તેઓનાં મહાદુઃખોનો પણ નાશ થાય એવી પરાધે સાધવાની ઉત્તમ વૃત્તિ થતાં જ સાર્વભૌમ કે દેવેન્દ્ર પણ જેને નમસ્કાર કરે છે એવું મહાન્ ‘વીર્ય’ કરપદ પ્રાપ્ત કરે છે. એથી મૈત્રીભાવ જાવતાં મન કેટલું સમતામાં સ્થિર થતું હશે તે બરાબર સમજાય છે.

મૈત્રીભાવ ભાવનાર પ્રાણી બહુધા પોતાનાં સુખનો બહુ વિચાર કરતો નથી. હરિભદ્ર-સૂરિ મહારાજ કહે છે તેમ ‘પરહિતચિંતા મૈત્રી’ એ બરાબર સૂત્ર છે. પોતાના સ્વાર્થનો વિચાર કરવા કરતાં પરહિત-ચિંતવનમાં અપૂર્વ આનંદ થાય છે અને તેથી સ્વહિત તો સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધ થઈ જ જાય છે. આખી દુનિયાને પોતાના બંધુ તરીકે માનવાને મનમાં એવો તો પ્રેમ આવે છે કે પ્રેમથી જ તે યોગ પ્રાપ્ત કરે છે. આવા જીવના ઉચ્ચાર અને વિચાર પણ અનુકરણ કરવા યોગ્ય હોય છે. તેને સહજ ખ્યાલ આપતાં ઉપાધ્યાયજી શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ શાંતમુદ્રારસમાં કહે છે કે:—

યા રાગદોષાદિરુજો જનાનાં, શામ્યન્તુ ધાકાયમનોદુઃસ્થનાઃ ।

મયેન્દ્રપુરાક્ષીનરસે રમંતુ, સર્વેષ્વ સર્વે સુચિનો મયન્તુ ॥

‘રાગ દોષ વગેરે વ્યાધિઓ જે પ્રાણીનાં મન, વચન, ક્રિયાના શુભ યોગોનો નાશ કરે છે તે સર્વ પીડાઓ ગમી જાયો, એટલે સર્વ પ્રાણીઓ વીતરાગ થઈ જાયો, સર્વ પ્રાણીઓ

• આ વચનમાં પ્રાપ્ત ન કરવાનાર છે અને સર્વ જીવો તરફ તે જાંબા છે, તેથી જ અત્યંત તે પ્રસન્ન છે. એને મુખ્ય વિષય કૃષ્ણ ભાવનાનો જ છે.

ઉદાસીન રસ પીઓ અને સર્વ ઠેકાણે સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાઓ.' આખી દુનિયાનાં સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાઓ એમ કહેવામાં નથી રાખ્યો સ્થિતિભેદ કે નથી રાખ્યો ધનવાન ગરીબનો ભેદ; નથી રાખ્યો સંપ્રદાયભેદ કે નથી રાખ્યો સૈવ્યસેવકભેદ; નથી રાખ્યો વખાણ કરનાર કે નિંદા કરનારનો ભેદ કે નથી રાખ્યો સ્થાન સ્થળ કે ભૂમિનો ભેદ. આખા વિશ્વ ઉપર એક સરખી દૃષ્ટિ થાય એ મૈત્રીભાવનું ઉત્કૃષ્ટ લક્ષણ છે. શ્રી બૃહત્સાંતિમાં નગર-વાસીને, આખા શ્રીસંધને, લોકોને, રાજાને અને સર્વ જનોને શાંતિ થાઓ ઇત્યાદિ ઇચ્છા બતાવી છે અને પ્રાંતે આપેલું આશીર્વાચન પણ એવો જ ગંભીર ધ્વનિ બતાવે છે—

શિયમસ્તુ સર્વજગતઃ, પરંહિતનિરતા મયસ્તુ મૃતમણાઃ ।

દોષાઃ પ્રયાન્તુ નાશઃ, સર્વત્ર સુખી મયતુ લોકઃ ॥

“આખા જગતનું કલ્યાણ થાઓ ! સર્વ પ્રાણીઓ પારકું હિત કરવામાં તત્પર થાઓ ! સર્વ દોષો નાશ પામી જાઓ ! સર્વ જગતે સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાઓ !” કેવા વિશુદ્ધ અને મહાન્ અંતઃકરણમાંથી આ ભાષા નીકળે છે ! એ બોલનારને પવિત્ર કરે છે, એટલું જ નહિ પણ સાંલજનારને પણ પવિત્ર રહેવાનો વિચાર કરાવી દે છે. ઉપર લખેલી ગાથાથી જેવો ધ્વનિ પાશ્વિક પર્વણિમાં નીકળે છે તેવો જ મહાન્ ધ્વનિ નિત્ય અનુદાનમાં—શ્રાદ્ધ પ્રતિક્રમણ સૂત્રમાં પણ બતાવવામાં આવ્યો છે. જુઓ—

લામેમિ સવ્વજીવે, સવ્વે જીવા સમંતુ મે ।

મિત્તી મે સવ્વમૂપસુ, લેરં મજ્ઞં ન કોણં ॥

એટલે ‘હું સર્વ જીવોને ખમાવું છું’ અને તેઓ મને ક્ષમા કરે એમ ઇચ્છું છું. મારે સર્વ જીવો સાથે મૈત્રી છે અને કોઈ સાથે વૈરવિરોધ નથી.’ આવી રીતે ત્યાગ અને શ્રદ્ધણ બન્ને રીતે મૈત્રી ભાવના ઉત્કૃષ્ટ રીતે ભાવવાની આવશ્યકતા છે. Forbear & Forgive ખમીએ ને ખમાવીએ એ જૈન શાસ્ત્રની શુદ્ધ નીતિ છે. એમાં સામો માણસ ક્ષમા કરશે કે નહિ એ જોવાનું નથી. માન તણ ખમાવનાર તો સર્વથા આરાધક થાય છે. ક્ષમા શુણ આદરતાં ક્રોધનો સર્વથા ત્યાગ કરવો પડે છે અને વૈરવિરોધનું તો નામ પણ લેવામાં આવતું નથી. નિત્ય અનુદાનમાં વેરભાવ ત્યાગ કરવાનો જે ઉપદેશ છે તે ભાવને સમર્થન કરતાં શાંતસુધારસકાર કહે છે કે—

સર્વત્ર મૈત્રીમુપકલ્પયાત્મંચિત્ત્યો જગત્યત્ર ન કોઽપિ દાહુઃ ।

કિયદિનસ્થાયિનિ જીવિત્તેઽસ્મિન્, કિં ચિદ્દાસે વૈરધિયા પરસ્મિન્ ? ॥

‘હે આત્મનું ! તું સર્વ સ્થાનકે મૈત્રી કદવી લે અને આ જગતમાં તારે કોઈ પણ શત્રુ છે એમ ચિંતવીશ નહિ. હે ભાઈ ! તું તે અહીં કેટલાક દિવસ બેસી રહેવાનો છે કે—નાહક ખીબા ઉપર વૈર રાખીને ખેદ પામે છે ?’ અહીં થોડો વખત રહેવું છે અને પછી બધું અગ્ર મૂડીને આત્મા જવું છે ત્યારે ખેદ શામાટે કરવો ? કેના ઉપર કરવો ?

આવી બુદ્ધિ ક્ષમા રાખવાથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી મૈત્રી ભાવનાનું એક અંગ ક્ષમા છે. એટલા માટે પુણ્યપ્રકાશના સ્તવનમાં તે જ મહાત્માએ કહ્યું છે કે:—

સર્વં મિત્રં કરી ચિત્તવો સાહેલડી રે, કોઈ ન જાણો શત્રુ તો;
રામદ્વેષ એમ પરિહરી સાહેલડી રે, કોને જન્મ પવિત્ર તો.

ક્ષમા રાખનાર—ઉત્કૃષ્ટ મૈત્રી ભાવ રાખનાર—વૈરી ઉપર પણ સમભાવ રાખનાર ગજસુક્રમાળ, મૈતાર્ય, ખંધક મુનિ, ચિલાતીપુત્ર, વીર પરમાત્મા, અચ્ચંકારી ભટ્ટા વિગેરે અનેક દૃષ્ટાંતો શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે. શ્રી વીરપરમાત્માને તો પોતાને દુઃખ દેનાર દુઃખી થશે એ વિચારથી નેત્રમાં આંસુ આવી ગયાં. મૈત્રીભાવનાનું આ ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટાંત છે. પંડિત પુરુષો આત્મવદ્ સર્વભૂતેષુ સર્વં પ્રાણીઓને પોતાના આત્મા જેવા જાણી તેને ક્રોધ પણ પ્રકારતું દુઃખ દેતા નથી, એટલું જ નહિ પણ બીજાનાં દુઃખે દુઃખી થાય છે અને બીજાને દુઃખમાંથી દૂર કરાવવા માટે પોતાની પાસે જે કંઈ હોય તેનો વ્યય કરવામાં આંચકો ખાતા નથી. અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે:—

અષ્ટાદશપુરાણાનાં, સારાતંત્રાર: સમુદ્ધૃત: ।
પરોપકાર: પુણ્યાય, પાપાય પરપીડનમ્ ॥

“સર્વં શાસ્ત્રોનો—અઠાર પુરાણનો ખેંચી કાઢેલો સાર એ જ છે કે—પરોપકાર (પારકાનું હલકું કરવું) એ જ પુણ્ય અને પરને પીડા કરવી એ જ પાપ.” અને તેથી પરોપકારણ વર્તા વિમૂલ્લમઃ સજ્જન માણસને જે માનસિક, શારીરિક કે આર્થિક સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે હંમેશા બીજા પર ઉપકાર કરવા માટે જ હોય છે. તેઓ ધનથી મોજાયોખ માણતા નથી. કે સ્થૂળ વિષયસુખોમાં આનંદ પામતા નથી, પણ બીજા જીવોને સુખી કરવા અને તે માટે પોતાનું દરેક પ્રકારનું સંપત્તિબળ વાપરતું એ જ સંપત્તિપ્રાપ્તિને હેતુ સમજે છે.

મૈત્રીભાવ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર રાખવો, પોતા ઉપર ક્રોધ કરનાર તરફ પણ તે જ ભાવ રાખવો અને કદિ રાખી ન શકાય તો બીજા પર ગુસ્સે ન થતાં પોતાની કર્મરિધિતિ વિચારી તેના પર જ એક કરવો અને નવીન કર્મબંધ તેવા પ્રકારનો ન થાય તે માટે ભગૃતિ રાખવી. મૈત્રીભાવ રાખવાનું અનેક શાસ્ત્રકારો કહે છે, પરંતુ જૈન શાસ્ત્રકારની વિશેષ ખૂબી એ છે કે—તેમનો મૈત્રીભાવ પોતાના ધર્માનુયાયીઓમાં જ પર્યાપ્ત થતો નથી, પરંતુ તે આખી દુનિયામાં સર્વ મનુષ્યો તરફ એકસરખી રીતે લાગુ પડે છે અને તેમાં વર્ણ, જાતિ કે ધર્મનો ભેદ નથી; એટલું જ નહિ પણ તે તિર્થંચ-જનાવરો-પક્ષીઓ તથા જળચર તરફ પણ પોતાનો રક્ષણશીલ હાથ લંબાવે છે; એથી પણ આગળ વધીને તે એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુર્વિન્દ્રિય સુધી પણ જાય છે. નાનામાં નાના જીવને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ દેવું એ મૈત્રીભાવથી વિરુદ્ધ ॥ અને પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય અને

તિર્યંચ તરફ વધારે લાગણી રાખવી એવો સાથે સાથે ઉપદેશ છે. જૈન શાસ્ત્રકારો વૈર-વિરોધ શમાવવાનો ઉપદેશ આપે છે, તે મૈત્રીલાવનું કારણ છે; પણ તેનું સાધ્યબિંદુ તો સર્વ જીવો તરફ હિતયુક્તિ રાખવામાં છે અને તેથી જ સ્વસ્સ્ત્ર જીવરાસિસ્ત્ર એ ગાથા કહેવામાં આવી છે. આ મૈત્રીલાવ સમતાનું અંગ છે અને વધારે વિસ્તારથી જેમ જેમ તેના પર વિચાર કરવામાં આવે છે તેમ તેમ તે શુણના વિષયનું ક્ષેત્ર વધારે વિસ્તીર્ણ થતું જાય છે. તે સાથે આનંદમાં પણ તે તે જ પ્રમાણમાં વધારો ખતાવ્યા કરે છે, એ શુણની લાવના બરાબર સમજી મનન કરવાથી અનેક પ્રકારના લાલો થવાનો સંભવ છે એમ અનુભવીઓ કહી ગયા છે. ૧૩.

દ્વિતીય પ્રમેહ ભાવનાનું સ્વરૂપ

અપાસ્તાશેપદોપાનાં, વસ્તુતત્ત્વાવલોકિનામ્ ।

ગુણેષુ પક્ષપાતો યઃ, સ પ્રમોદઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૪ ॥

“જેમણે સર્વ દોષો દૂર કર્યા છે અને વસ્તુતત્ત્વને જેઓ જોઈ રહ્યા છે તેઓના શુણ ઉપર પક્ષપાત* તે પ્રમેહ ભાવના કહેવાય છે.” ૧૪. અનુક્રુ.૫.

વિવેચન—જે મહાન્ પુરુષોએ પોતાના સર્વ દોષોને મહાન્ પ્રયાસ કરીને દૂર કર્યા છે, એટલે જેઓનાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ વગેરે મહાન્ દોષોનો નાશ થઈ ગયો છે અને જેઓ વસ્તુસ્વરૂપ બરાબર સમજે છે એવા મહાત્મા પુરુષોના શુણ તરફ બહુમાન રાખવું તે પ્રમેહ કહેવાય છે.

અનેક ઉપસર્ગ સહન કરી, આત્મવીર્ય ફેરવી દુનિયામાં જે અસાધારણ સદ્ગુણો કહેવાય તે પ્રાપ્ત કરનારા શ્રીવીતરાગ મહારાજોને ધન્ય છે ! તેઓશ્રીએ પોતાના સર્વ કર્મોના ક્ષય કરી જિનનામને સિદ્ધ કરી ખતાવ્યું છે. વળી આ દુનિયામાં અનેક સાધુ મહાત્માઓ થઈ ગયા છે જેઓએ પરાપકાર માટે પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કરી નથી. દુનિયા ઉપર ઉપકાર કરવાના હેતુથી અનેક ગ્રંથો લખી, ઉપદેશ આપી વસ્તુસ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે અને તે માટે તેઓએ પોતાના નામની કાંઈ પણ દરકાર કરી નથી. વળી અલારે પણ અનેક સાધુમુનિરાજો ઉપદેશ દઈને અન્ય જીવો ઉપર ઉપકાર કરી રહ્યા છે અને પોતાનાં કર્મોનો ક્ષય કરવામાં પણ અસાધારણ પ્રયાસ કર્યા કરે છે એવા સાધુઓને ખરેખર ધન્ય છે ! ધૈર્યશુભ રાણી પોતાનાં સ્થિતિ અને સંયોગ અનુસાર ધર્મનુધાન અને પરાપકાર કરનારા આનંદ, કામદેવ વિગેરે શ્રાવકો અને સ્ત્રીજાતિને પ્રશંસાપાત્ર કરનાર મુલસા વિગેરે શ્રાવિકાઓ—જેમને શ્રી વીરપરમાત્મા પણ ધર્મલાલ કહેવારાવતા હતા—એવા

* બહુમાનની લાગણી અથવા મનનો આનંદ, તરફદારી.

શ્રાદ્ધરત્નોને ધન્ય છે ! સંતોષ, સત્ય, અનુકંપા, નમ્રતા, વિનય, દાક્ષિણ્ય, દાન વિગેરે અનેક ગુણોથી અલંકૃત નરવીરો બહુ થઈ ગયા છે અને કોઈ કોઈ અત્યારે પણ પૃથ્વીને શોભાવે છે એ સર્વને ધન્ય છે ! મહાત્મા પુરુષોનાં ચરિત્રો અથવા જીવનવૃત્તાંતો વાંચી અથવા સાંભળી મનમાં તેઓના ગુણ માટે બહુમાન લાવવું એ પ્રમેદ ભાવના છે. એક ગુણે સર્વાંશે પ્રાપ્ત કરવામાં આવે તો સર્વ ગુણો તેની પછવાડે શ્રેણિબદ્ધ આવે જાય. એ સિદ્ધ નિયમ છે અને ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનો સિદ્ધ ઉપાય એ છે કે—જે મહાત્મા પુરુષોએ તે ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા હોય તેઓની ભાવના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં હૃદયમાં ગોઠવવી. એવી રીતે ભાવના રાખવાથી ગુણ પર રાગ થાય છે અને તે ગુણો ન હોય તો પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા થાય છે, અને જરા વીર્ય ફેરવવાથી તે ગુણો પ્રાપ્ત પણ થાય છે અને ભાવના ભાવતી વખતે જો તે ગુણો પોતામાં હોય છે તો તે ગુણો વિશેષ સ્વચ્છ બને છે. અમુક પ્રાણીને બહુમાન મળે છે એ જોઈ અસંતોષ ન લાવવો અથવા તેના તરફ ઈર્ષ્યા ન કરવી; પરંતુ તેના ગુણોત્કર્ષ કરવો એ જ ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે. આવી રીતે વિચાર કરીને તીર્થંકર મહારાજનો મૈત્રીભાવ, ગજસુકુમાળાદિકની ક્ષમા, વિજય શેકેતું બ્રહ્મચર્ય, શ્રીપાળ રાજાનું દાક્ષિણ્ય, સીતાનું સતીત્વ અને રેવતીનો લક્ષ્મિભાવ વિગેરે તરફ ધ્યાન આપવું અને સ્તુતિયોગ્ય ગુણોની અને ગુણવાનોની પ્રશંસા કરી જિજ્ઞાસી અને કાનની અનુકંમે ગુણાનુવાદ અને ગુણશ્રવણથી સફળતા કરવી.

તરવાઈભાષ્યકાર શ્રીઉમાસ્વામિ મહારાજ લખે છે કે “ અસ્તુત્યાનાદિક વિનય, વંદન, સ્તુતિ, પ્રશંસા, વૈયાવચ્ચ ઇત્યાદિકે કરીને સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપસ્યાથી વિશિષ્ટ મનુષ્યોમાં બીજાઓએ તથા પોતે કરેલી પૂજાને લીધે થયેલો મનનો આનંદ જે સર્વ ઇન્દ્રિયોદ્વારા જણાઈ આવે તે પ્રમેદ ભાવના. ” પ્રમેદ ભાવનાની આ વ્યાખ્યામાં પણ મનનો આનંદ જ પ્રધાન ભાગ લે છે, પરંતુ વિશેષમાં અત્ર વર્તન પણ સાથે જ ગણવામાં આવ્યું છે.

સાધુ (ઉચ્ચ) પુરુષોનાં નામનું તથા ગુણનું સ્મરણ માત્ર કરવાથી પણ અનેક લાભ થાય છે, અને જેઓ કર્મનું સ્વરૂપ સમજે છે તેઓ જાણે છે કે અમુક સ્મરણથી તેના દૃઢ સંસ્કાર ઘટી જાય છે, તો પછી ગત્યંતરમાં પણ સ્મરણનો વિષય-ગુણ જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે પ્રમેદ ભાવનાથી આ ભવ અને પરભવમાં બહુ લાભ થાય છે. કોઈની નિંદા કરતી વખતે એક જાતનો માનસિક હોભ થાય છે, તેનું તો અત્ર દર્શન પણ થતું નથી અને જિવંતું પ્રમેદભાવ ભાવતી વખતે જ અપૂર્વ આનંદ થાય છે. સમતાભાવનું એ જ લક્ષણ છે કે—તે કરતી વખતે જ નૂતન આનંદ થાય છે અને તે અનુભવથી જ ખરેખરો સમન્વય છે. આ પ્રમેદ ભાવના સમતાનું અંગ છે અને એને ભાવવામાં કોઈ પણ જાતનો બાહ્ય પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. ૧૪.

તૃતીય કરુણા ભાવનાનું સ્વરૂપ.

દીનેષ્વાર્ચેષુ મીતેષુ, યાચમાનેષુ જીવિતમ્ ।

પ્રતિકારપરા બુદ્ધિઃ, કારુણ્યમમિધીયતે ॥ ૧૫ ॥

“અશકત, દુઃખી, ભયથી વ્યાકુળ થયેલા અને અવિતવ્યને યાચનાર પ્રાણીઓ ઉપર તેઓનું દુઃખ ટાળવાની જે બુદ્ધિ તે કરુણા ભાવના કહેવાય છે.” ૧૫ અનુબુદ્ધૃ.

વિવેચન—અનેક સંસારી જીવો મન પ્રાપ્ત કરવાના ઇરાદાથી જંગલે જંગલ અથવા દેશ પરદેશ ફરે છે, પારડી સેવા કરે છે, અનેક કષ્ટો સહન કરે છે અને આવી રીતે લક્ષ્મી મેળવી વળી પાછો તેના દુરુપયોગ કરી હેરાન થાય છે. લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરતી વખતે અનેક રીતે દુઃખી થાય છે, તેનું રક્ષણ કરવામાં તેથી પણ વધારે દુઃખી થાય છે, મુખઈ બેન્કના ભંચાની પેઠે લક્ષ્મી ઉપર ચોડી કર્યા કરે છે, તેના વ્યયમાં પણ અનેક રીતે દુઃખી થાય છે, ઉડાઉ માણસ મોજશોખથી શરીર ખગાડે છે, કંબુસ માણસ બળી ખળીને મનને અને મગજને ખાલી કરે છે અને અતિ વિષથી માણસ વ્યાધિથી દુઃખી થાય છે. વળી લક્ષ્મી ઉપર દુરમન-ચાર તો હંમેશાં જાણ જ છે. મનુષ્યને માથે શાગ, ભય, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા વિગેરે શત્રુઓ તો નિરંતર ભગતા જ છે અને તે હંમેશાં દુઃખ આપ્યા કરે છે.

ઇતિહાસમાં જૂની ખાતર અનેક રાજાઓ લડાઈ કરતાં અને હજારો સેનાનીઓ લોહી રેડતાં વાંચવામાં આવ્યા છે; મત્સરથી કેસ લડી હજારો લાખોના ખરચમાં ઉતરી જઈ વખત અને પૈસાનો નાશ કરનારા સાંભળ્યા છે; લોભથી અનેક પ્રકારનાં અપ્રમાણિક આચરણ અને હલકા પ્રકારના કાવાદાવા કરનારા પ્રાણીઓ અવલોકન પથમાં આવ્યા છે; કેટલાક પ્રાણીઓ પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયો લોગવવામાં તલીન થઈ સંસારમાં રાખ્યામાખ્યા રહે છે એમ દૃષ્ટિપથમાં આવ્યું છે; કેટલાક પ્રાણીઓ મહાપાપખંધ કરી અધોગતિમાં જવા યોગ્ય કાર્યવ્યવહાર ખતાવી તેઓના સંબંધમાં વિચાર કરનારને પણ મહાકલેશ કરાવનારા તરીકે અનુભવ્યા છે—આવી રીતે આપું જગત દુઃખથી વ્યાપ્ત છે. કોઈ શુદ્ધ દેવચરુધર્મનું સ્વરૂપ ઝોળખવાની દરકાર કરતા નથી અને અનાદિ મિથ્યાત્વમાં સળડી રખડ્યા કરે છે; કોઈની મગજશક્તિ, સમજણ કે વિચારશક્તિ જાગૃત થઈ શકે તેવી હોય છતાં પણ હિતોપદેશ સાંભળતા નથી, અને સાંભળીને તે પર વિચાર પણ કરતા નથી. આમ અનેક રીતે દુઃખી હોય છે, દુઃખી દેખાય છે, અથવા ભવિષ્યમાં દુઃખી થવાના એવી પ્રતીતિ થાય છે. આવા પ્રકારના પ્રાણીઓ તરફ કરુણા લાવવી—દયા લાવવી તે કરુણા ભાવના અથવા કૃપા ભાવના કહેવાય છે.

દુઃખ અનેક પ્રકારનાં છે, તેનું વિસ્ત આપવું અશક્ય છે, તેમ જ જરૂરનું પણ

નથી. એ સર્વ દુઃખો માનસિક અને શારીરિક એ પ્રકારનાં હોય છે. બીજી રીતે એનો પરકૃત, સ્વકૃત અને ઉભયકૃત એવો પણ વિભાગ થઈ શકે છે. આવાં અનેકરંગી દુઃખ-માંથી ઊડાવવાની બુદ્ધિને ત્રીજી ભાવના કહી છે. એ ભાવના ભાવતી વખતે વૃત્તિ બહુ નિર્ભળ થાય છે. મહાત્મા સાધુઓ અને બીજા અનેક માણસો એક પૈસાની પણ અપેક્ષા વગર આ જગતના પ્રાણીઓને ભાવબંધનથી ઊડાવવા પ્રયાસ કરે છે, તે આ ભાવનાને પરિણામે છે અને આ ભાવનાયુક્ત લાગણીથી પોતાના ભતિભાઈ, દેશભાઈ અથવા મનુષ્યમાત્રનું દુઃખ દૂર કરવા પ્રયાસ થાય છે. તીર્થંકર મહારાજને પૂર્વ ભવમાં સર્વ જીવને શાસનરસીઆ બનાવવાની ઇચ્છા થાય છે, તેમાં મૈત્રીભાવ સર્વ જીવ આશ્રી લાગુ પડે છે, તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા; પરંતુ ભગવાનને પ્રેરણા કરનાર ભાવના તો કરુણા જ છે. આ જગતના જીવોને દુઃખી જોઈ, દુઃખનું સ્વરૂપ અને તેથી પીડા પામતા લોકોને જોઈને તેઓને દુઃખમાંથી ઊડાવવાની તીવ્ર ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે અને આ ભાવના ભાવતાં જ તેઓ તીર્થંકરનામકર્મનો બંધ બહુધા કરે છે. રામ કંપી જાય તેવા ઉપદ્રવો કરનાર સંગમ ઉપર ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીની કેવી ઉત્કૃષ્ટ કરુણા? પોતાને કષ્ટ થયું એ વાત તો તેમના મનમાં પણ આવી નથી, પરંતુ પોતાના સંબંધમાં આવનાર બિચારો આ જીવ દુઃખી થશે, એ વિચારથી જ કરુણા આવી અને તેથી આંખમાં પાણી આવી ગયાં !

કરુણા ભાવના ભાવનારની દષ્ટિ બહુ વિશાળ રહે છે. તે આત્મચત્ત સર્વભૂતેષુ પોતાના જેવા સર્વ પ્રાણીઓને દેખે છે અને બીજાને દુઃખી જોઈ તેનું મન દગ્ધ થઈ જાય છે, તેઓને દુઃખમાંથી કેવી રીતે ઊડાવવા, તેનો વિચાર તેને ઉપરાઉપર આવવા માંડે છે. શ્રેષ્ઠસંપિયર એક જગ્યાએ કહે છે કે ‘કરુણા એવડો આશીર્વાદ છે, તે આપનાર અને લેનાર બન્નેને રાજ કરે છે.’ આ હકીકત બહુ વિચારવા લાયક છે. પૈસામાં એકનો લાભ તે બીજાનું તુલકાન એમ પ્રાપ્ત બને છે, પરંતુ કરુણામાં તો બન્નેને લાભ જ થાય છે. કરુણા કરનાર પારકાનાં દુઃખને દૂર કરવાનો ઉપાય મનમાં ચિંતવે છે, તે પ્રાણી પોતે પણ સુખી થાય છે, કારણ કે ખરેખરી લાગણીથી પરોપકાર કરનારને દુઃખ થતું જ નથી. શાંતસુધારકમાં તેથી જ કહ્યું છે:—

परदुःखप्रतीकार-मेव ध्यायति ये हृदि ।

लभन्ते निर्विकारं ते, सुखमायति सुन्दरम् ॥

‘જે પ્રાણી એ રીતે બીજાનાં દુઃખનો ઉપાય હૃદયમાં વિચારે છે તે પરિણામે સુંદર અને વિકાર વગરનું સુખ મેળવે છે.’ આવી બુદ્ધિથી સુખ મળે છે અને તે પણ પરિણામે સુંદર સુખ મળે છે. સાધારણ સુખ તો ક્ષણિક અને પરિણામે દુઃખ કરનાર હોય છે, પણ આ તો પરિણામે પણ સુંદર છે અને વળી તે સુખમાં વિકાર પણ કોઈ પ્રકારનો

હોતો નથી. આ ભાવના ઉપર બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. ઘણાં પ્રાણીઓ પોતાનું ભરણપોષણ કરવામાં જ જીવનની સફળતા માને છે, પરંતુ પરોપકારી પુરુષો કહે છે કે ‘કાગડો કે ઢોર પણ પેટ ભરે છે. મનુષ્ય જીવનની ઉત્તમતા ખરેખરી એમાં જ છે કે સંસારના સર્વ સંબંધથી જરા છોયા આવી, સ્વને ભૂલી જઈ પરોપકારપરાયણ જીવન કરવું.’ પરોપકારની વ્યાખ્યા ટૂંકી નથી, કારણ તેની હદ નથી. પોતાની સ્થિતિ, શક્તિ, સંયોગાદિ અનુસાર આત્મવ્યતિરિક્ત પ્રાણીઓને ઉપયોગી થઈ પડવું, એ પરોપકાર છે અને કરુણા ભાવનાનું એ મુખ્ય પરિણામ છે. એ ભાવના રાખવાથી અનેક પ્રાણીઓ સંસારસમુદ્ર તરી ગયાં છે, એવું શાસ્ત્રમાં વાંચીએ છીએ અને ઇતિહાસમાં પણ પરોપકારી જીવનો બહુ મળી આવે છે. ૧૫.

ચોથી માધ્યસ્થ ભાવનાનું સ્વરૂપ

કૂરકર્મસુ નિઃશંકં, દેવતાગુરુનિદિપ્ત ।

આત્મશંસિષ્ઠ ચોપેક્ષા, તન્માધ્યસ્થમુદીરિતમ્ ॥ ૧૬ ॥

“કોઈ પણ પ્રકારના આત્મિકા વગર કૂર કર્મ કરનારા, દેવ અને શુરની નિંદા કરનારા અને આત્મપ્રલાધા કરનારા પ્રાણીઓ તરફ ઉપેક્ષા તે માધ્યસ્થ (અથવા ઉદાસીનતા) ભાવના કહેવાય છે.” ૧૬.

અનુક્રુપ

વિવેચન—દુનિયામાં અનેક પ્રકારની વિચિત્ર પ્રકૃતિઓના પ્રાણી હોય છે: કોઈ પ્રાણીઓ નિરંતર કૂર કૃત્યો કરવામાં મોજ માને છે, કોઈ અસત્ય યોદ્ધા બીજને છેતરવામાં સંતોષ માને છે, કોઈ ચોરી કરી પરધન હરણ કરે છે, કોઈ અપ્રમાણિકપણે ધનસંચય કરે છે, કોઈ પૈસા એકઠા કરે છે, કોઈ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત રહી ધન, શરીર અને કીર્તિનો નાશ કરે છે, કોઈ ક્રોધ કરી વારંવાર આવેશમાં આવી જાય છે, કોઈ ભત્તિ, કુળ, બળ, તપ, ઐશ્વર્ય, વિદ્યા વિગેરેનો અહંકાર કર્યા કરે છે, કોઈ અપ્રયત્નકત કાર્યો કરીને શક્તિનો દુરુપયોગ કરે છે, કોઈ કંઈકો રૂપિયા મેળવવા પ્રયાસ કર્યા કરે છે, કોઈ પારકી નિંદા કરી વચનને માર્ગ આપે છે, કોઈ ધમાધમ કરવામાં મોજ માને છે, કોઈ પરજીવનો વિનાશ કરી નીચ મનોવિકારોને તૃપ્તિ આપે છે, કોઈ દેવશુરની નિંદામાં જ જીવનનું સાફલ્ય સમજે છે—આવાં આવાં પાપકૃત્યોમાં આનંદ માનનારા ઘણા પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે. સંસારનું સ્વરૂપ ચોક્કસ સમજાયું હોય તેવા પ્રાણીઓને પણ આવી અધમ પ્રકૃતિના માણસો તરફ વધતો જોએ ક્રોધ આવી જાય છે; કારણ કે પાપ અને પાપી સામાન્ય રીતે જનસમુદાયનો તિરસ્કાર પોતાની તરફ જોઈ લે છે. જૈનશાસ્ત્રકાર કહે છે કે ‘આવા જીવો તરફ પણ તારે ક્રોધ કરવો નહિ.’ સાંસારિક સ્વાર્થને અંગે પણ ક્રોધ તો સર્વથા ત્યાગ્ય જ છે, પરંતુ આવી રીતે પણ ક્રોધ કરવો તારે કાંઈ કામનો

બાઈ ! તું વિચાર કર કે આવા પ્રકારના માણસો ઉપર ક્રોધ કરવાથી તને શો નુકસાન છે ? સર્વ જીવો પોતપોતાનાં કર્મોનુસાર કાર્યો કરે છે, તેના ઉપર ક્રોધ કરવો એ તદ્દન નિર્દોષ છે; કારણ કે તારા ક્રોધથી કંઈ તે પ્રાણીઓ પાપકૃત્યોથી પાછા હકવાના નથી. જીવને જ્યારે પાપાનુભવી પાપ અથવા પાપાનુભવી પુણ્યનો ઉદય થાય છે ત્યારે દુઃખ અથવા સુખનો અનુભવ કરતાં અનુક્રમે ઉપર બતાવ્યાં તેવાં કૃત્યો કરવાનું સૂચે છે, એ કર્મનું શાસન છે. એ તેઓને સારે માર્ગે ચલાવવાની તારામાં શક્તિ હોય તો તે દ્વારા તું તેઓને સમજાવ, તેઓને ઉપદેશ આપ, તેઓ તરફ તારી હિતચુદ્ધિ છે એમ જણાવી દે; પણ એ તારામાં તેવી શક્તિ ન હોય તો તું તારું સંભાળી રાખ, તે કંઈ આખી દુનિયાને સુધારવાનો કેન્ટ્રોકટ લીધો નથી. પ્રયત્ન કરીને જીવને સારે રસ્તે ચલાવવા તેનો કરુણા ભાવનામાં સમાવેશ થાય છે; પરંતુ જ્યારે તે રસ્તો તારે માટે ખુલ્લો ન હોય એટલે તારામાં પરોપદેશ કરવાની શક્તિ ન હોય અથવા ગમે તેટલો ઉપદેશ કરતાં પણ સાચો જીવ તેના મહાપાપોદયથી સારે રસ્તે આવી શકતો ન જ હોય તો પછી તારે તેના તરફ ઉપેક્ષા રાખવી એ વધારે ઉચિત છે. કેટલાક પ્રાણીઓ તરતનું સ્વરૂપ ન સમજે તેવા હોય છે અને કેટલાકે ન સમજવાનો નિષ્ણય કરેલો હોય છે—આવા પ્રાણીઓ તરફ ઉપેક્ષા રાખવી એ વધારે સારું છે. એથી એ પ્રાણી પોતાનાં પાપકૃત્યોમાં વધારે ચુસ્ત થતો નથી અને તારી સાથે વિરોધ ન થયો હોય તો કોઈ દિવસ પણ તારાથી સુસાધ્ય રહે છે. એના તરફ તું એક વાર પ્રગટપણે તિરસ્કાર બતાવી દે, ત્યાર પછી આજીવિતજીવ તે તારી વિરુદ્ધ જ રહે છે. વળી એવા હલકા જીવો પર ક્રોધ કરવો એમાં તને લાભ નથી. પ્રશસ્ત કે અપ્રશસ્ત ક્રોધ ઉચ્ચ સ્થિતિએ સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. તેટલા માટે શ્રીમદ્ધર્મોપનિષદ મહારાજ દેવની સજ્જાયમાં કહે છે કે “રાગ ધરીને જીહ્વા શુભ લક્ષીએ, નિર્શુભ ઉપર સમચિત્ત રહીએ.” શુભવાન ઉપર રાગ અને નિર્શુભ ઉપર સમચિત્ત રાખવું, એવો અત્ર સ્પષ્ટ ઉપદેશ છે. એનો ભાવ પ્રગટ છે તેથી વિશેષ ઉલ્લેખની જરૂર રહેતી નથી, પરંતુ એ વૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવાની બહુ જરૂર છે, તેથી સમતાના અભ્યાસીનું એ તરફ ખાસ ધ્યાન જોવવામાં આવે છે.

શ્રી વિનયવિનયજી ઉપાધ્યાય પણ કહે છે કે ‘માધ્યસ્થ ભાવના સાંસારિક પ્રાણીઓને વિગ્રાંતિ લેવાનું સ્થાન છે.’ આ જગતના જીવો ભિન્ન ભિન્ન કર્મોએ કરીને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળા જણાય છે, તેથી સર્વની એકા એક સરળી હોતી નથી, હોઈ શકે પણ નહિ; ત્યારે સમજી માણસોએ કોના પર ગુસ્સે થવું અને કોના પર સંતુષ્ટ થવું ? તીર્થંકર મહારાજ શ્રી વીરપ્રભુએ મિથ્યા બોલનાર પોતાના જમાઈ જમાલિને પણ શેકવા માટે બળાત્કાર

* સર્વ જીવો તરફ મૈત્રીભાવ રાખવો એ પ્રથમ પદ છે, તેમાં પણ જો જીવો દુઃખી હોય તેને દુઃખમાંથી શોધાવવા વિચાર કરવો તે કરુણા ભાવ છે. પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ દિન થયોનો સંભવ ન રહે ત્યારે ઉદાસીનતા રાખવાની છે. પ્રભેદ ભાવના જુદા વિષય તરફ ભળે છે.

કયો નહિ. આટલા ઉપરથી જણાય છે કે—તીર્થંકર મહારાજ અનંત વીર્યવાળા હોય છે છતાં પણ બળાત્કારથી ધર્મ પ્રવર્તવતા નથી, પણ શુદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ જ આપે છે. આટલા માટે હૃદયમાં સમતા રાખવી અને મનોવિકારને વશ થઈ જવું નહિ.

ઘણી વખત બીજા પ્રાણીને હિત કરવાના હેતુથી આ જીવ કલેશ પામે છે અને કેટલીક વાર ખોટી ચિંતા કર્યા કરે છે. કાર્ય કરવું તે ઠીક છે, પરંતુ તેની ચિંતા નકામી છે; કારણ કે સામા પ્રાણીને કર્મવિવર ક્યારે આપશે તે બાબતમાં આપણું અજ્ઞાન હોવાથી આપણે દરેક કાર્યમાં સફળ થઈ શકીએ નહિ. વળી ફળ શું થશે તે સંબંધમાં ચિંતા કરવાનો આપણો અધિકાર પણ નથી. એવી જ રીતે અસત્ય બોલનાર કે અપ્રમાણિક આચરણ કરનાર ઉપર દ્રેષ કરવો નકામો છે, કારણ કે બન્નેને તેથી તો લાભ જ નથી. હિતોપદેશ ન સાંભળનાર ઉપર પણ દ્રેષ ન કરવો, વિચારવું કે હજી તેની સ્થિતિ પાકી નથી, કેવ, શુરુ કે ધર્મની નિંદા કરનાર ઉપર ક્રોધ થાય એ તો આપણે અનુભવીએ છીએ. ઇતિહાસમાં પણ અનેક દૃષ્ટાંતો છે. શાસ્ત્રકાર તેની પણ અસુક હદે ના પાડે છે. તું બની શકે તો તેઓને શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવ, પછી શું થાય છે તે જો, જો ન સમજે તો તારો પ્રયાસ નિષ્ફળ થયો છે એમ સમજીશ નહિ. તે તો તારી દુરજ બાબત છે. તું પછી વિચારજે કે એ બિચારાને હજી રખડવું બાકી હશે, તેથી સાચો માર્ગ દેખાતો નથી. આ રેખા તું નિરંતર ધ્યાનમાં રાખજે, એથી તને નાસીપાસી પણ થશે નહિ અને શાંતિ જળવાઈ રહેશે. શ્રી શાંતસુધારસમાં કહ્યું છે કે:—

તત્માદૌદાસીન્યપીયૂષસારં, ચારંચારં હૃત સંતો લિહંતુ ।

આનન્દાનામુત્તરંગચરંગૈર્જીવદ્વિદ્વર્જ્યયતે મુક્તિસૌલભ્યમ્ ॥

‘એ રીતે ઉદાસીનતા એ અમૃત છે અને સંતપુરુષો એ અમૃતનો વારંવાર સ્વાદ લે છે; એવા આનંદના ઉચ્ચ તરંગોવાડે જીવનારાઓ આ જન્મમાં સુક્તિસુખને ભોગવે છે.’ આ ભાવનાથી પુરુષાર્થ કરવાનો પ્રતિબંધ થતો નથી પણ પુરુષાર્થ કર્યા પછી પવિત્રતા નિષ્કળતા મળે ત્યારે કેટલીક વાર સામા પ્રાણી પર જે કષાયયુક્ત ઉગ્ર લાગણી થાય છે તેને કાળમાં રાખવાનો આ ભાવનાનો વિષય છે.

મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ધર્મધ્યાનની ભાવના છે. એ ભાવના ભાવવાથી જીવ આત્મરોદ્રધ્યાનમાંથી મુક્ત થઈ ધર્મધ્યાનમાં આવે છે. આ ચાર ભાવના ભાવવાથી મન સ્થિર થાય છે અને સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. એ ભાવના ભાવતાં મનમાં અનિર્વચનીય આનંદ થાય છે. એ આનંદને સરખાવવા માટે સ્થૂળ સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ પદાર્થ નથી. એ ચારે ભાવના અગાઉ જણાવ્યું તેમ સમતાના અંગ છે અને સમતાને સ્થિર કરનાર છે. શાંતરસના અપીએ આ ભાવનારૂપ જળતું વારંવાર ગ્રાન કરવું. અભ્યાસ પડ્યા પછી રસ્તો સરલ થઈ જશે. અત્ર ચારે ભાવનાનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ બતાવ્યું છે,

વિશેષ સ્વરૂપ જાણવાની જિજ્ઞાસા હોય તેમણે અન્ય અર્થોમાંથી તેનું સ્વરૂપ જોઈ લેવું, બાકી એનું ખરું સ્વરૂપ તો એ ભાવના ભાવવામાં આવશે ત્યારે જ અનુભવમાં આવશે. એ ભાવના ભાવતાં શરૂઆતમાં તો મનઃશ્ચેત્ર કદાચ સંકોચવાળું લાગશે પણ ધીમે ધીમે તે વિસ્તૃત થતું જશે. ૧૯.

સમતાનું બીજું સાધન-ઈન્દ્રિયના વિષયો પર સમતા.

ચેતનેતરગતેષ્વચિલેષુ, સ્પર્શરૂપરવગંધરસેષુ ।

સામ્યમેષ્યતિ યદા તવ ચેતઃ, પાણિગં શિવસુત્રં હિ તદાત્મન્ ! ॥૧૭॥

“હે ચેતન ! સર્વ ચેતન અને અચેતન પદાર્થોમાં રહેલાં સ્પર્શ, રૂપ, રસ (શબ્દ), ગંધ અને રસમાં તારું ચિત્ત સમતા પામશે, ત્યારે મોક્ષનું સુખ તારા હાથમાં આવી જશે.” ૧૭

ભાવાર્થ—સમતાના પ્રથમ સાધન તરોડે ચાર સમક્તિ ભાવના કહી. હવે બીજું સાધન ઈન્દ્રિયના વિષયો પર સમભાવ રાખવાનું છે તે કહે છે. સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે ચેતન પદાર્થો અને શમ્બા, વજ્રાદિ અચેતન પદાર્થો એ બન્નેને અંગે અનેક પ્રકારના સ્થૂળ વિષયો પ્રાપ્ત થાય છે. કોમળ સ્પર્શથી સુખ અને કઠોર સ્પર્શથી દુઃખ થાય છે. તેમજ રૂપવાન સ્ત્રી કે વસ્તુ જોઈને પ્રેમ આવે છે અને કુરૂપ જોઈને દ્વેષ થાય છે, તેવી જ રીતે સુગંધ તરફ નાસિકા આકર્ષાય છે અને દુર્ગંધથી મ્હોં મરડાય છે, તથા મિષ્ટ પદાર્થોના સ્વાદ કરતાં જિહ્વામાં પાણી છૂટે છે, ત્યારે અનિષ્ટ પદાર્થ ખાતાં મ્હોં બગડે છે; સુસ્વર ધ્વનિ સાંભળી કાન મંડાય છે ત્યારે કુસ્વર સાંભળી કાનમાં આંગળીઓ નાખવામાં આવે છે. આ પાંચ ઇન્દ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયો છે. એ સર્વ વિષયો તરફ જ્યારે તને સમભાવ થશે, એટલે સારું કે ખરાબ એવો કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ તારા મનમાં થશે નહિ ત્યારે મોક્ષસુખ તારા હાથમાં આવી જશે. આ પાંચે ઇન્દ્રિયના વિષયો આ જીવને બહુ છેતરે છે અને સંસારમાં રખડાવનારા પણ ખરેખરા તેઓ જ છે. નીતિશાસ્ત્રકારો કહે છે કે:—

इह हि मधुरगीतं नृत्यमेतद्वस्तोऽयं, स्फुरति वरिमलोऽयं स्पर्शं यद्द स्तनानाम् ।

इति दत्तपरमार्थતિન્દ્રિયેર્માન્યમાણઃ, સ્વદિત્તકરણધૂતૈઃ પંચમિવૈચિત્તોઽસ્મિ ॥

‘આ મધુર રીતે ગવાયેલું ગાયન, આ નાચ, આ રસ, આ સુગંધી, આ સ્તનોનો સ્પર્શ—આવી પરમાર્થને હલુનપરી ઇન્દ્રિયો, જેઓ સ્વદિત્ત સાધવામાં ધૂત છે, તે પાંચેથી હું સંસારમાં પરિબ્રમણ કરું છું અને તેઓથી ખરેખરા છેતરાઉ છું.’ આ પાંચે ઇન્દ્રિયો ઉપર અયવા વસ્તુતઃ પાંચેના વિષયો ઉપર રાગદ્વેષ ન રાખવો એ મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય રાગદ્વેષનો ત્યાગ જ છે, કારણ કે કપાય જે સંસારમાં રખડાવનાર છે અને જેનું સ્વરૂપ આખળ સાતમા અધિકારમાં વિસ્તારથી બતાવ્યું છે તે સર્વ રાગદ્વેષથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે ઇન્દ્રિયોના દક્ષિણ સુખમાં આનંદ ન માનતાં તેના ત્યાગથી મોક્ષનું

અવિચ્છિન્ન સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ખ્યાલ લાવી તેમાં પ્રયાસ કરવો એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું અને તે દ્વારા પરંપરાએ અવ્યાખ્યાય સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું પરમ સાધન છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. તેટલા માટે શ્રી સિંદૂરપ્રકરમાં કહે છે કે ‘હે સાધુ ! તું ગમે તેટલા મૌનમત ધારણ કર, ઘરનો ત્યાગ કર, આચારનો અવ્યાસ કર, વનમાં ગમન કર, તીવ્ર તપસ્યા કર; પણ જ્યાં સુધી કલ્યાણવનને ભાંગી નાખનાર મહાવાયુ સમાન ઇંદ્રિય-સમૂહનો તે’ પરાજય કર્યો નથી, ત્યાં સુધી રાખમાં રેડેલા ધીની જેમ સર્વ વૃથા સમજવું.’* તેમજ શરૂઆતમાં જ ત્યાં કહ્યું છે કે—ઇંદ્રિયના સમૂહનો પરાજય કરવાથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે. x જે ઇંદ્રિયોનું સુખ ક્ષણિક છે તેને કળ્મશમાં રાખી તેના વિષયોથી થતાં સુખદુઃખ પર સામ્યભાવ રાખવો એ અત્ર ઉપદેશ છે. સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું આ બીજું સાધન થયું. ૧૭

આત્મશિક્ષા-વિચાર કરવાની જરૂરિયાત

સમતાપ્રાપ્તિનું ત્રીજું સાધન

કે ગુણાસ્તવ યતઃ સ્તુતિમિચ્છસ્યદ્ભૂતં કિમકૃથા મદવાન્ યત્ ।

કૈર્ગતા નરકમીઃ સુકૃતૈસ્તે, કિં જિતઃ પિતૃપતિર્યદચિન્તઃ ॥૧૮॥

“ તારામાં કયા શુભો છે કે તું સ્તુતિની ઇચ્છા રાખે છે ? તે’ શું મોહું આશ્ચર્યકારી કાપું કર્યું છે કે તું અહંકાર કરે છે ? (તારા) કયા સુકૃત્યોથી તારી નરકની બીક મટી ગઈ છે ? તે’ શું યમને હાથે છે કે જેથી તું ચિંતા વગરનો થઈ ગયો છે ? ” ૧૮. સ્વાગતાદ્યત.

ભાવાર્થઃ--સમતાપ્રાપ્તિનું ત્રીજું સાધન વસ્તુસ્વરૂપની અને આત્મસ્વરૂપની વિચારણા છે. જ્યારે આત્મા શું છે અને તેનો અને પુણ્યલનો સંબંધ કેવો છે ? કયાં સુધી ચાલે તેવો છે ? વિગેરે બાબતનો વિચાર યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે ત્યારે મનમાં શાંતિ થાય છે અને નકામે વ્યવસાય ઘટી જાય છે. સમતાપ્રાપ્તિનું આ ઉત્કૃષ્ટ અંગ છે. એ અંગના સમર્થનમાં આ અધિકારના હવે પછીના ધણા શ્લોકો છે અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર આ વિષયને જ પુષ્ટિ આપે છે. અનેક પ્રકારે વસ્તુ સંબંધ ઝોળાખવાનો અત્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, તે પર ધ્યાન રાખી વિચારણા કરવાની બહુ જ જરૂરિયાત છે. જ્યાં સુધી યોગ્ય વિચારણા કરવામાં આવતી નથી ત્યાં સુધી જ આ જીવ પોતાની શક્તિનો વ્યર્થ વ્યય કરે છે. તેથી આત્મવિચારણા કરવી એ બહુ જ ઉપયોગી છે. હકીકત એમ છે કે—આ જીવ આકાશના તારાઓ અને દેવતાનાં વિમાનોનો વિચાર કરે છે, દર દેશમાં શું છે તે જોવા જાય છે અને પોતાની અસરગી જિજ્ઞાસાને વિવિધ રીતે તૃપ્ત કરે છે; પરંતુ પોતે કોણ છે ? પોતે શું કરે છે ? શામાટે કરે છે ? તેનો અર્થ શું છે ? તેનું પરિણામ શું છે ? તે સમજતો નથી, સમજવા યત્ન કરતો નથી, સમજવાની જિજ્ઞાસા

* સિંદૂરપ્રકર શ્લોક ૭૧.

x સ્તર શ્લોક ૬૬, પંક્તિ ચોથી.

ભગૃત કરતો નથી; પરંતુ જીવે આકાશમાં જોતાં કૂવામાં પડનાર ન્યોતિપીની પેઠે તે બૂલ ખાય છે. બીજે દોડવા કરતાં અનેક આશ્ચર્યનું ધામ પોતે કોણ છે? વિશ્વવ્યવસ્થામાં પોતે કંઈ જાણે શેકે છે? કર્મ અને ભવસ્થિતિના કાયદા પોતાને કેવી રીતે લાગુ પડે છે? તેનાથી મૂલવાનો ઉપાય શું છે? એ સંબંધમાં વિચાર કરવાની બહુ જ જરૂર છે. આત્મિક વિચારણા તરફ અત્ર 'તેનું' ધ્યાન' ખેંચવામાં આવે છે.

હું ચેતન ! બીજા માણસો તારાં વખાણુ કરે, તારી સ્તુતિ કરે એ સાંભળવાની તું ઇચ્છા રાખે છે; પણ તારામાં શું કયા છે? શ્રી મહાવીરસ્વામી જેવો તપસ્યા શુભ, ગજસુકુમાર જેવો ક્ષમા શુભ, શ્રીપાળ મહારાજ જેવું દાક્ષિણ્ય, રક્તકંઠકુનિ જેવી સમતા, વિજયશેઠ જેવું પ્રદાયર્ય, બાહુબળી જેવો મદત્યાગ, હેમચંદ્રાચાર્ય, હરિભદ્ર-સૂરિ કે યશોવિજયજી જેવું જ્ઞાતજ્ઞાન વિગેરે શું તારામાં હોય અને પછી તું સ્તુતિની ઇચ્છા રાખતો હોય તો તે ઠીક ગણાય, પરંતુ તારામાં તે કંઈ નથી, છતાં શા ઉપર તું વખાણુ મેળવવા માગે છે? વળી હે ભાઈ ! તેં શું મોટું અદ્ભુત-કામ કર્યું છે કે તું જીવી નજર રાખીને અભિમાનમાં તણાતો નય છે? જે વેશ્યાના ઘરમાં બાર વર્ષ રહી અનેક વિવયસુખ લોગવ્યાં, તે જ વેશ્યાના ઘરમાં તે જ વેશ્યાની પ્રાર્થના છતાં ચાર માસ સુધી અડગપણે પ્રદાયર્ય પાળનાર શ્રીસ્થૂળિભદ્ર મહારાજ જેવું અથવા તો છ ખંડ સાધનાર ચક્રવર્તી જેવું કંઈ મહાન્ કામ કરીને અંહકાર કરતો હો તો જશ વાસ્તવિક લાગે, પણ તું તો નકામો ખોટો ખોટો અછકડ થઈને ચાલે છે, તેનું કારણ તું વિચાર કરીને અમને સમજાવ. વળી હે બંધુ ! તેં ઘણું તપસ્યા, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ, ચૈત્ય-પ્રતિષ્ઠા, તીર્થયાત્રા, સંઘભક્તિ, સુખાનંદાન વિગેરે કયા મહાન્ કાર્યો કરી નાખ્યાં છે કે તારે નરકમાં જવાની બીક મટી ગઈ છે? જેણે આ જીવનમાં કંઈ મહાન્ કાર્ય કર્યું હોય તેને તો બહુધા નરકમાં જવાનું હોતું નથી અને તેના જીવનની સફળતા ગણાય છે, પરંતુ તારે તો હજી નરકનિગોદમાં જવાની બીક જિલ્લી જ છે. વળી હે ભવ્ય ! તું આમ ચિંતા વગરનો થઈને ક્યાં કરે છે તેથી અમને તો મોટું આશ્ચર્ય થાય છે; કારણ કે જેને માથે શત્રુ હોય તે સંભાળ રાખ્યા વગર ફરી શકે નહિ અને ફરે તો હુઈશા પામે. તારે માથે તો યમ જેવો અમતિહતશાસનવાળો શત્રુ ગાળે છે; છતાં તું મેદરકાર થઈને ક્યાં કરે છે ત્યારે શું તે શત્રુને તેં જીતી લીધો છે? તું અથવા વિચાર કેમ કરતો નથી ?

ઉપર જણાવેલા શું જે પ્રાણીમાં હોય તેણે પણ સ્તુતિની ઇચ્છા રાખવી ઘટતી નથી અને મહાન્ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવાં કાર્યો કરનારને પણ મદ કરવો ઘટતો નથી અને સુકૃત્ય કરનાર પણ બીક તણ દેતો નથી તેમજ યમના ભયને જીતનાર પણ આત્મ-ચિંતવન મૂકતો નથી અને જે જે મહાન્ પ્રાણીઓએ એ શું વગેરે પ્રાપ્ત કર્યા છે તેઓએ પણ સ્તુતિની ઇચ્છા રાખી જ નથી અને અંહકાર પણ કર્યો નથી, એ આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. પરંતુ સૂરિમહારાજ તો આ જીવને કહે છે કે—આવાં શુભ

વિગેરે તારામાં હોય અને પછી સ્તુતિ વિગેરેની ઇચ્છા રાખતો હો તો જાણે વ્યાજબી ગણાય, પણ તે કાંઈ તારામાં નથી, છતાં તું ચેના ઉપર મક્કમ રહે છે । ।

આવી રીતે પોતામાં કયા શુભો છે અને પોતે કયા મોટાં કામો કર્યાં છે, તેનો ખરાબર વિચાર કર અને તેમ કરીશ ત્યારે જ તને આત્મિક સ્વરૂપ સમજાયે. ઉપદેશ દેવાની આ મૂલત પદ્ધતિ બહુ અસરકારક છે, કારણ કે મનુષ્યની તીક્ષ્ણ લાગણીને તે પ્રેરે છે અને જગૃત થવાની ઇચ્છા રાખનારો અભ્યાસી યુગુષ્ઠ તેનું તાત્પર્ય સમજ આત્મવિચારણા કરવા ઉદ્ધુક્ત થઈ જાય છે. ૧૮

જ્ઞાનીનું લક્ષણ.

गुणस्तवैषो गुणिनां परेपामाक्रोशनिंदादिभिरात्मनश्च ।

मनः समं शीलति मोदते वा, खिद्येत च व्यत्ययतः स वेत्ता ॥ १९ ॥

“ખીજ શુભવાન પ્રાણીઓના શુભની સ્તુતિ કરે ત્યારે અને અન્ય માણસો પોતા પર આક્રોશ કરે અથવા પોતાની નિંદા કરે તે વખતે જે પોતાના મનને સ્થિતિ-સ્થાપક રાખે છે અથવા તે વખતે જે આનંદ પામે છે; અને તેથી હલદી વાત ખનતાં (એટલે પરશુનિંદા અથવા આત્મપ્રશંસા થતાં) જે ખેદ પામે છે તે પ્રાણી જ્ઞાની-જાણકાર કહેવાય છે.” ૧૯.

ઉપનતિ.

વિવેચન—ખીજ પ્રાણીઓના જ્ઞાન, લોકસેવા, દેશસેવા, કૌમસેવા, ધૃતિ, ક્ષમા, પ્રદક્ષિણ, ઔદાર્ય, આંખીય, નિષ્કપટતા, સરળતા વિગેરે શુભોની પ્રશંસા સાંભળીને જ્ઞાની પુરુષ પોતાના મનની સ્થિરતા ખોઈ બેસતો નથી. જ્ઞામાન્ય માણસો પૈકી ઘણા પરશુ-સ્તવન સાંભળી ઈર્ષ્યા કરે છે, ચાલે તો ઘસાતું ખોલે છે, કેટલીક વાર શુભને અવશુભ કરી દેખાડે છે અને તદ્દન અધમ વૃત્તિવાળા તો શુભીયલ પુરુષોની નિંદા કરે છે. જ્ઞાનીનું લક્ષ્ય તો સર્વદા શુભ યોગખવાતું અને શુભ પ્રાપ્ત કરવાતું જ હોય છે, તેથી ન્યારે ન્યારે તે અમુક વ્યક્તિમાં કોઈ પણ સદ્શુભ છે એમ સાંભળે તો ત્યારે ત્યારે મનને સ્થિર રાખી તે સાંભળે છે, એટલું જ નહિ પણ શુભનું અસ્તિત્વ વિચારી આનંદ પામે છે, શુભનો પ્રત્યક્ષ ભાવ બોધ જાણી તે તો રાજ રાજ થઈ જાય છે અને શુભવાન તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ આકર્ષાય છે; ખીજ માણસોના શુભોને હલકા પાડતા નથી અથવા તેની કિંમત ઓછી કરવા જેવું ચૂઠ વચન બોલતા નથી. જ્ઞાની માણસો આવા હોય છે; કારણ કે શુભપ્રાપ્તિનો ઉપાય જ તે છે. ‘રાગ ધરીને જિહ્વાં શુભ લહીએ’ એ ભાવ જાણકાર માણસ સ્વાભાવિક રીતે જ સમજે છે. માધ્યસ્થ્ય ભાવનામાં નિર્ગુણ ઉપર સમચિત્ત રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો,* અત્ર શુભવાન ઉપર ઈર્ષ્યા દૂર કરી પ્રેમ રાખવાનો અને શુભ ઉપર રાગ કરવાનો ઉપદેશ છે. કહ્યું છે કે:—

પરગુણપરમાણુનું પર્વતીરૂપ નિત્ય, નિજહૃદિ વિકસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ ॥

‘અણુ જેવા પારકા શુણેને પર્વત જેવા માનીને નિરંતર પોતાના હૃદયમાં વિકસવે શાવ પામતા સન્ત પુરુષો કોઈ કોઈ હોય છે.’ આવી રીતે શુણુઆહીપણું પ્રાપ્ત કરવાની બહુ જરૂર છે. ખીજાના નાના શુણને પંજુ મોટો સમજી તે પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરવો, અને બદલે જો તે શુણની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે અથવા તેની ઇર્ષ્યા કરવામાં આવે અથવા તો નિંદા કરવામાં આવે તો બહુ હાનિ થાય છે. મરી ગયેલો, દુર્ગંધીવાળો, હાડપિંજરયોગ શ્યાન જોઈને પણ દુર્ગંધા ન લાવતાં કૃષ્ણ વાંસુદેવે તેના દાંતની પંક્તિનાં વખાણુ કયાં, એ શુણુઆહીપણુનું અપૂર્વ દ્દાંત બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. સાધારણ રીતે જોવા શ્યાન તરફ મ્હોં મરડીને કે મ્હોં પર રૂમાલ હાંકીને જ ચાલવાની રીત જોવામાં આવે છે, તે છતાં એમાંથી પણ શ્રુમ્બ બહુ કરવાની યુદ્ધિ બહુ લાભ કરનારી નીવડે છે. હંસને દૂધ અને પાણી ભુદા પાડવાની ટેવ છે એ મોટી વાત નથી; પરંતુ એમાંથી દૂધ જ બહુ કરવાની ટેવ છે એ મોટી વાત છે અને અનુસરવા યોગ્ય છે. આવા શુણુ બહુ કરનારા પુરુષો જોયા હોય છે એ ખરું, પણ તેવા હોય છે ખરા અને આપણે પણ વિચાર કરીએ તો તેવા થઈ શકીએ. ઘણા પ્રાણીઓની ટેવ આખા સુંદર શરીરમાં ફાટ ક્યાં છે એ શોધવાની હોય છે. શુણવાનમાં કોઈ સહજ દોષ હોય તે શોધી તે દાસ તેવું નબળું બોલનારા બહુ આત્મિક હાનિ પામે છે. શુણુઆહીપણુની ટેવ બહુ લાભકર્તા છે.

જ્ઞાની પુરુષનું બીજું લક્ષણ એ છે કે—બીજો કોઈ પ્રાણી પોતાની નિંદા કરે અથવા પોતાની ઉપર ક્રોધ કરે તો તે વખતે પણ પોતાના મનને સ્થિરતામાં રાખે. પોતાની નિંદા સાંભળી તે ગુસ્સે થઈ જતો નથી અને તેનું મન તે વખતે અસ્તવ્યસ્ત થઈ જતું નથી પરંતુ શાંત રહે છે, એટલું જ નહિ પણ, પોતાની આત્મિક સત્તાની કસોટી થવાનો પ્રસંગ બાળી વધારે જ્ઞાની તો તેથી આનંદ માને છે. ઉત્કૃષ્ટ શુણુપ્રાપ્તિની સ્પુટ ઇચ્છાની અત્ર અવધિ થાય છે. દુનિયાના ધણપણ માણસો તો પોતાની સ્તુતિ સીધી રીતે કે આડકતરી રીતે સાંભળવા ઇચ્છા રાખે છે અને સાંભળીને રાજી થાય છે; કેટલીક વાર આત્મલગ્નતા બતાવી તે દાસ પણ સ્તુતિ કરાવવાની ઇચ્છા રાખે છે; પરંતુ આવી ઇચ્છા ન રાખનારા બહુ થોડા હોય છે અને પોતાની સ્તુતિથી કદાચ મદ ઉત્પન્ન થાય તેવા હેતુથી સ્તુતિ સાંભળી દરકાર ન કરનારા અને તેથી ઊલટા જેદ પામનારા તો બહુ જ થોડા હોય છે. દુનિયાનો મોટો ભાગ સાચે રસ્તે હોતો નથી તેનો અત્ર મગદ ઉદ્વેગ છે, અને તેથી આ બાબતમાં થોડા પણ સમજી માણસોને પગલે ચાલવું એ જ શુદ્ધ માર્ગ છે.

એવી જ રીતે પારકાના શુણની નિંદા સાંભળી જેદ પામવો એ શુણ તરફ પ્રેમ બતાવે છે અને આ સર્વ લક્ષણ જોનામાં હોય તેને જ શાસ્ત્રકાર જ્ઞાની કહે છે. દ્રવ્યાનુ-યોગના થોડા થોડા વાંચ્યા અથવા યુનિવર્સિટીની કેટલીક ડિગ્રીએ મેળવી એથી ખરા

જ્ઞાની થવાનું નથી. જ્ઞાનની સાથે જ વર્તન શુદ્ધ હોવું જોઈએ. બુદ્ધિના કયોપશમથી થોડું સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જાય તેથી મલકાઈ જવાનું નથી, કારણ કે વસ્તુતઃ જ્ઞાનનું ફળ વર્તન જ છે અને ફળ વગરનું જ્ઞાન માત્ર શોભા આપે છે, પરંતુ વાસ્તવિકે લાભ કરતું નથી. કેળવણીનું પરિણામ આ જ હોવું જોઈએ અને સમજી આણીઓ એને જ અનુસરે છે, એ આપણે વારંવાર વાંચીએ છીએ. જ્ઞાનીનું લક્ષણ સાધુ અને શ્રાવકને એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે, તેથી જેઓ ખરેખરા જ્ઞાની હોવાનો દાવો કરતા હોય તેમણે આ પ્રલોકમાં બતાવેલું વર્તન કરવું ખાસ જરૂરનું છે. વસ્તુસ્વરૂપ ચિંતવવાનો આ ત્રીજો ઉપાય અમલમાં મૂકવાથી સમતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે ચિંતવન વિશેષે જાણકારને જ પ્રાપ્ત છે, તેથી સમતા પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળા તત્ત્વજિજ્ઞાસુએ પછી તે સાધુ કે શ્રાવક ગમે તે હોય તેણે—આત્મપ્રશંસા કરવી નહિ, બીજા કરે એવી ધરદણ રાખવી નહિ, કરે તો તેથી આનંદ માનવો નહિ અને પરગુણ આણુમાત્ર હોય તેને પણ ભોટો માનવો, તેની પ્રશંસા કરવી અને બીજા આણીઓ તેની પ્રશંસા કરે તે સાંભળી રાજી થવું. ૧૯.

પોતાના શત્રુ મિત્ર-સ્વપર ઝોળાખવાનો ઉપદેશ.

‘ન ચેત્તિ શત્રુન્ સુહૃદસ્ય નૈવ, હિતાહિતે સ્વં ન પરં ચ જંતોઃ* ।

દુઃસ્વં દિવન્ વાંછસિ ઈર્મ ચૈતન્નિદાનમૂઢઃ કથમાપ્સ્યસીદમ્ ॥ ૨૦ ॥

“હે આત્મન ! તું તારા શત્રુ અને મિત્રને ઝોળાખતો નથી, તારું હિત કરનાર અને અહિત કરનાર શું છે તે જાણતો નથી અને તારું પોતાનું શું છે અને પારકું શું છે તે જાણતો નથી; (વળી) તું દુઃખ પર દ્રેષ કરે છે અને સુખ મેળવવાને ઇચ્છે છે, પણ તેનાં કારણો નહિ જાણતો હોવાથી તું તે ઇચ્છિત વસ્તુ કેવી રીતે મેળવીશ ?” ૨૦. ઉપેશ્વરજી.

સાવાર્થ—એક સાધારણ નિયમ છે કે શત્રુ પર જય મેળવવા માટે તેને ખરાબ ઝોળાખવો જોઈએ અને તેના બળનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ. દ્વંસવાલના રહેવાશી બોરે લોકોના બળનો જોછો ખ્યાલ કરવાથી અંગેજ સરકારને શરૂઆતમાં બહુ મુરકેલી નડી હતી. તું તો તારા શત્રુઓ કોણ છે તે પણ જાણતો નથી તો પછી તેઓ કેવા છે એ જાણવાનો તો તને અવકાશ પણ ક્યાંથી હોય ? રાગ, દ્રેષ અથવા તત્ત્વજન્ય ક્ષાય, વેદોદય, મોહ અથવા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, ક્ષાય અને યોગ તારા શત્રુઓ છે અને ઉપશમ, વિવેક, સંવર વિગેરે તારા મિત્રો છે. આ સર્વને ખરાબર ઝોળાખ અને તે પ્રત્યેકનું તારી વિરુદ્ધમાં અને તારી મદદમાં કેટલું બળ છે, તેનો ખ્યાલ કર. આવી રીતે શત્રુ મિત્રને ઝોળાખવાથી તું આત્મશુભ્યવ્યક્તીકરણ સોનાની ખાણો તુરત જ પ્રાપ્ત કરી શકીશ.

વળી તને હિત કરનાર શું છે અને કૌણ છે ? અને અહિત કરનાર શું છે અને કૌણ છે ? તે પણ તું જાણતો નથી. તારું તાત્કાલિક હિત હેખાતું હોય પણ તેથી પરિણામે તને અહિત થતું હોય તો તે આદરવા યોગ્ય નથી, એ કહેવાની જરૂર નથી. એથી પણ વધારે તારું શું છે અને પારકું શું છે તે પણ તું બરાબર જાણતો નથી. તું કૌણ ? તું શરીર નહિ, કપડાં નહિ, આભૂષણો નહિ, પણ કોઈ બીજો છે. શરીરને ગતિમાં રાખનાર, કપડાં પહેરનાર, આભૂષણો ધારણ કરનાર કોઈ બીજો જ છે, તે આત્મા છે, તે તું છે. તેની વસ્તુ તે આત્મિક વસ્તુ કહેવાય છે. બાકી ઘર, કપડાં, ઘરેણાં, પૈસા અને શરીર સર્વ પારકાં છે, અપર છે અને અજ્ઞાનતાથી તેમને તું તારાં માની બેઠો છે, પણ તેમાં તારી મોટી ભૂલ થાય છે. પૌદ્ગલિક પદાર્થ સર્વથા પારકા જ છે; તેઓ સાથે આવતા નથી અને લાંબો વખત રહેતા પણ નથી. તારું છે તે તો તારા રૂપ જ છે, તારી પાસે જ છે, તારાથી ભિન્ન નથી. આ વિવેક જ્યારે તારામાં આવશે ત્યારે તને વસ્તુસ્વરૂપનું બરાબર જ્ઞાન થશે અને પછી તને બહુ આનંદ આવશે. અનંત જ્ઞાન, દર્શન અને આદિત જ તારાં છે અને તે જ તને પરિણામે હિત કરનારા છે. બાકી સર્વ વસ્તુઓ પારકી છે અને પરિણામે અહિત કરનારી છે.

વૈદ્ય પાસે વ્યાધિશસ્ત્ર માણસ જાય ત્યારે પહેલાં તો તેને શો વ્યાધિ છે તેનું વૈદ્ય નિદાન કરે છે, વ્યાધિનું કારણ શોધે છે અને કયો વ્યાધિ છે તેનો તે નિર્ણય કરે છે. તને વિભાવ દશામાં રાત્રિપાનાચવારૂપ વ્યાધિ થયો છે અને તેમાંથી મુક્ત થઈ તું સુખ મેળવવા ઈચ્છે છે, તો તેનું કારણ શોધી કાઢ. જ્યાં મુખી આ કારણ તને જડશે નહિ ત્યાં મુખી તારા વ્યાધિઓ જથ્થે નહિ, માટે સ્વપર વિવેક લાવી હિતકર અને અહિતકર શું છે તે બરાબર સમજી લે. આ શ્રંધકર્તાના વૈદ્યપણામાં તને ભરોસો હોય તો આ શ્રંધ જોઈ જા. તું બરાબર વિચાર કરીશ તો આ શ્રંધમાંથી તેનું નિદાન તને જડી આવશે. વળી આ શ્રંધકારે ચિકિત્સા પણ બતાવી ॥ તે ધ્યાનમાં રાખી શોધી કાઢજે. વસ્તુસ્વરૂપ સમજવાની જરૂર કેટલી છે તે હવે વધારે સ્પષ્ટ થતું જાય છે. જ્યાં મુખી વસ્તુસ્વરૂપ સમજાય નહિ ત્યાં મુખી સમતા પ્રાપ્ત થાય નહિ અને સમતા પ્રાપ્ત થયા વગર વ્યાધિનો નાશ થાય નહિ. તેથી સમતાપ્રાપ્તિના આ ત્રીજા સાધન ઉપર અનેક રીતે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પારમાર્થિક વૈદ્યરાજે બતાવેલા નિદાન પર બહુ ધ્યાન આપવાની જરૂરિયાત છે, તે હવે વધારે પ્રગટ થાય છે. ૨૦.

વિચારીને લાંબો વખત ટકે તેવી વસ્તુ લેવી

કૃતી હિ સર્વં પરિણામરમ્યં, વિચાર્યં શૃણ્વાતિ ચિરસ્થિતીહ ।

મવાન્તરેઽનન્તસુખામ્ણે તદાત્મન્ ! કિમાચારમિમં જહાસિ ? ॥ ૨૧ ॥

“ આ લોકમાં જે લઘુ માણસો હોય ॥ તે વિચાર કરીને એવી વસ્તુ શ્રદ્ધ કરે

જે લાંબા વખત સુધી ચાલે તેવી અને પરિણામે સુંદર હોય; ત્યારે હે ચેતન ! આ ભવ પછી અનંત સુખ મેળવવા માટે આ ધાર્મિક આચારને તું કેમ તજી દે છે ? ૨૧. ઉપનતિ

ભાવાર્થ—વસ્તુસ્વરૂપ અને તે સંબંધનું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂરિયાત કેટલી બધી છે તે આપણે ઉપર જોયું, હવે પણ તે જ સાધનને વિશેષ પ્રતિષ્ઠાન કરવા માટે કહે છે. સમજી વ્યવહારકુશળ માણસ કોઈ પણ વસ્તુ ખરીદ કરતાં બે બાતનો વિચાર કરે છે: એક તો તે વસ્તુ ટકાઉ હોવી જોઈએ અને બીજું તે વસ્તુ ઉપયોગી હોવી જોઈએ. આપણા પોતાના આત્મિક વ્યવહારમાં આ નિયમનો લાગુ થતો જોવામાં આવે છે અને તે એક બે બાબતમાં નહિ, પણ આખો વ્યવહાર જ ઊંઘી ઇંટથી મંડાયેલો માલૂમ પડે છે. દાખલા તરીકે આપણા યૌવનાવસ્થાના સુખલોભમાં આનંદ લાગે છે; પણ તે સુખને અંતે વૃદ્ધાવસ્થાનું દુઃખ છે અને તે સુખ ચાલે છે ત્યારે પણ બહુ થોડો વખત ચાલે છે, ધન મળે છે ત્યારે સુખ લાગે છે, પણ તેનો નાશ થાય ત્યારે દુઃખ થાય છે. સ્નેહીને જોઈ આનંદ થાય છે પણ તેનાં મરણથી શોક થાય છે—એવી રીતે સર્વ પૌરુષલિક વસ્તુઓમાં પરિણામે દુઃખ છે; એટલું જ નહિ પણ આનંદ અદ્યક્ષણ સુધીનો જ છે. (વસ્તુતઃ તો આને આનંદ કહી જ શકાય નહિ.) વળી થોડા કાળના સુખની ખાતર બહુ કાળના સુખનો લોભ આપવો પડે છે, તેથી વ્યવહારકુશળ માણસે વિચાર કરવાની જરૂર છે. તું કોણ ? તારું શું ? તારી ફરજ શી છે ? આ સર્વ વસ્તુઓ તારી કેવી રીતે છે ? તેમનો ને તારો શો સંબંધ છે ? તારી અન્ય પ્રાણીઓ તરફ તથા વસ્તુઓ તરફ કાંઈ ફરજ છે ? છે તો કેવી છે ? વિગેરે બાબતોનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા અનેક વાર પુનરાવર્તન કરી કરીને સમજવાની જરૂર છે. આવી રીતે ત્યારે આત્મનિરીક્ષણ કરવાની ટેવ પડશે ત્યારે વસ્તુસ્વરૂપ ખરાબર જણાશે. આ જીવ વિચાર કર્યા વગર—ધર્મબુદ્ધિએ પણ ઘણીવાર અજ્ઞાન-દશાથી મહાપાપો કરી નાખે છે. એનું કારણ એ છે કે—કોઈ પણ કાર્ય કરી, તેનું પરિણામ શું થશે અને આત્માને તેથી કેટલી હાનિ થઈ અને પોતાની કેટલી અવનતિ થઈ તથા શુભથી અધો અવતરણ કેટલું થઈ ગયું, તે સર્વનો તોલ કરવાની આ જીવને ટેવ નથી. ધણાં સુમત્ર્યો આવી રીતે અદ્યક્ષણ આપે છે, ઘણા સદુપદેશો ખાસ આ જીવને ઉદ્દેશીને બોલાયલા હોય છતાં નિષ્કળ થાય છે અને હૃદયભૂમિની સપાટી પરથી આત્મા બાંધે છે, પરંતુ હૃદયને જરા પણ આર્દ્ર કરતા નથી. એ સર્વનું કારણ એક જ છે કે—આ જીવને આત્મ-વિચારણાની ટેવ નથી. આત્મવિચારણા કરનાર પોતાના દરેક કાર્યને તપાસી શકે છે; અને તેથી કાર્યક્રમમાં ભૂલ કેટલી છે, મેલ કેટલો છે અને દોષ કેટલો છે તે શોધી ફર કરી શકે છે. આત્મનિરીક્ષણ કરનાર સર્વદા બગૃત રહે છે અને કહી પણ શક્તિનો નાશ કરતો નથી.* આવાં અનેક કારણોને લીધે આત્મવિચારણાથી બહુ પ્રકારના લાલ થાય છે, તો

* ' આત્મનિરીક્ષણ'ના નિયમ ઉપર શ્રી જૈનધર્મપ્રકાશ માસિકના પુસ્તક ૧૮ માં પૃષ્ઠ ૧૦૦ થી શરૂ થતો એક લેખ આ શ્લોક દોષોને લખ્યો છે, તે પર ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. પ્રત્યગૈરવના ભવથી એ લેખ અને પુનરાવર્તન કર્યો નથી. ' સાધ્યને માર્ગે ' નામના પુસ્તકમાં ૧ લા નંબરે મુદ્રિત કર્યો છે.

હે ચેતન ! આવી ભગૃતિનો આચારજ્ઞ (વ્યવહાર) તું આ માટે તણ કે છે ? એ વ્યવહાર તણ દેવાથી બહુ તુકસાન છે, કારણ કે તારું સાધ્ય તેથી દૂર થતું બાધ છે. ૨૧.

રાગદ્વેષના કરેલા વિભાગ પર વિચારણા.

નિજઃ પરો વેતિ કૃતો વિભાગો, રાગાદિભિસ્તે ત્વરયસ્તવાત્મન્ ! ।

ચતુર્ગતિક્લેશવિધાનતસ્તદ્, પ્રમાણયજ્ઞસ્પરિનિર્મિતં કિમ્ ? ॥ ૨૨ ॥

" હે ચેતન ! તારું પોતાનું અને પારકું એવો વિભાગ રાગદ્વેષે કરેલો છે, ચારે ગતિમાં તને અનેક પ્રકારનો ક્લેશ કરાવતા હોવાથી રાગદ્વેષ તો તારા શત્રુઓ છે ! શત્રુઓએ કરેલ વિભાગને તું કેમ કબૂલ કરે છે ? " ૨૨.

ઉપનતિ

ભાવાર્થ—શ્રીમદ્દેવશિવજીએ મહારાજન અટકમાં લખે છે કે—અહં મમેતિ મંત્રોડ્ય મોહસ્ય જગદાંધ્યકૃત્વં 'હું' અને મારું એ મોહ (રાગદ્વેષ લક્ષણ) મંત્રથી જગત્ અંધ થઈ ગયું છે. એને મળતો ભાવ બતાવતાં ભર્તૃહરિ કહે છે કે—પીત્વા મોહમયો પ્રમાદમદિરાસુન્મત્તમૂતં જગત્ મોહથી ભરેલી પ્રમાદમદિરા પીને આ જગત્ ગાંડું થઈ ગયું છે. મોહ આવી રીતે આ છવ ઉપર અનેક પ્રકારના ત્રાસ ઉત્પન્ન કરે છે તેનું કારણ વિચારીએ. વીશમા સ્લોકમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે આ છવ પોતાનું અને પારકું શું છે તે બહુતો નથી. આ સત્ય છે ? બધા છવો ઘણી વસ્તુને પોતાની છે એમ માને છે, પરંતુ એમાં ભૂલ એ થાય છે કે પોતાની વસ્તુ નથી, તેને પોતાની માની બેસે છે, અને પોતાનું અનંત દ્રવ્ય જે દરદોષ સાથે રહે છે, સંનિધિમાં જ છે અને જેને શોધવા જણું પડતું નથી, તેને તે ઝોળખતો નથી, બાણતો પણ નથી અને બ્રમણમાં રખડ્યા કરે છે. આવી સ્વપરની ખોટી વહેંચણુ થઈ છે, તેનું કારણ શું ? વહેંચણી કરનાર કોણ ? આનો વિચાર કરો. 'આ દ્રવ્ય મારું છે, આ મી મારી છે, આ ઘર મારું છે' એમ ઝોળખાવનાર રાગ છે—એ મોહ છે—એ મદિરા છે. 'આ ઘર પારકું છે, આ છોકરો બીજનો છે, આ વસ્તુનો નાશ થયો તેમાં અહચ્છુ નથી, કારણ તે મારી નથી' એમ ઝોળખાવનાર દ્વેષ છે, એ મદિરા છે. એવી જ રીતે મદ્યથી, ઈર્ષ્યાથી, અહંકારથી, લોભથી સ્વપરનો વિભાગ પાડે છે એ સર્વ મોહજન્ય છે, મોહનો આગ જગતને અંધ કરીને

* આચાર શબ્દનો અર્થ કેટલાક પંચાચાર એમ કરી તેને ભવાંતરમાં અનંત સુખનું સાધન બતાવી તે અર્થ અત્ર ધટાવે છે. જન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્યંશ પંચ આચાર ભગવતે ઉપદેશ્યા છે, અને તે અપ્રમત્તપણે પાળવા અત્ર ઉપદેશ છે. આ પ્રમાણે કરેલો અર્થ અસમીચીન નથી, પણ મુનિમુદ્ગરાર મહારાજે વર્તિચિન્તાઉપદેશ સિદ્ધાન્તે આજો અર્થ જેમ જને તેમ પારિભાષિક ન યરા દેરા વત્ત કયો દોષ એમ લાગે છે અને તેથી સામાન્ય અર્થ થઈ શકે. દોષ ત્યાં વિશેષ અર્થ ન કરવો એ પદ્ધતિ મને વિશેષ અનુકૂળ લાગી છે.

× જ્ઞાનસાર અટક ચોથું, પ્રથમ સ્લોક.

÷ વૈરાગ્યસૂતક, સ્લોક સાતમો.

કામ કરવાનો છે અને વાઇન(દારૂ)ની પેઠે તે પ્રાણીને ઉન્મત્ત બનાવે છે. દુઃકામાં કહીએ તો પૌદ્ગલિક વસ્તુઓનો સ્વપરવિભાગ મોહજન્ય છે.

મોહ આ પ્રાણીને ચારે ગતિમાં અનેક પ્રકારના દુઃખ આપ્યાં કરે છે. દેવગતિમાં વિરહદુઃખ અને પરાત્કર્ષ સહન કરવાનું દુઃખ, મનુષ્યગતિમાં આજીવિકાનું દુઃખ અને સંયોગવિયોગનું દુઃખ, તિર્યચગતિમાં મૂંગે મોઢે અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ સહન કરવાનું અને તાપ ઠંડી સહન કરવાનું દુઃખ અને નરકગતિમાં અનેક પ્રકારનાં શારીરિક અને માનસિક અસહ્ય દુઃખો મોહ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે આ જીવને જરૂર સહન કરવાં જ પડે છે. કષાયો રાગદ્વેષજન્ય છે અને તે બંને પોતે મોહના છોકરા છે અથવા મોહ પોતે જ છે. ઉક્ત રીતે અનેક પ્રકારનાં દુઃખ આપનાર મોહને તો આ જીવને ખરેખરે દુશ્મન કહી શકાય. દુશ્મનનો આનંદ આ જીવને ભૂલાવે ખવરાવી દુઃખ આપવામાં જ હોય છે. તે જ મોહ સ્વપરવિભાગ કરી આપે છે. આ મારું છે અને આ પારકું છે, એવું પૌદ્ગલિક વસ્તુમાં આરોપણ કરવું એ પ્રકટપણે જોડું છે; કારણ કે તેમાં આત્મિક કાંઈ નથી અને આત્મિક ન હોય તે પોતાનું નથી. આવી રીતે વિભાગ કરનાર તો તારા પાકા દુશ્મન છે. ત્યારે દુશ્મનનો કરેલો વિભાગ તું શા માટે કબૂલ રાખે છે? હુનિયામાં કેઈ કારણસર બે પક્ષ-કારો વચ્ચે તકરાર થાય તો તેનો નીવેડો મધ્યસ્થ માણસથી લાવવામાં આવે છે; પરંતુ તે જ નિવેડો કરવાનું કામ જો એક પક્ષના દુશ્મનને સોંપવામાં આવે તો જરૂર તેનું પરિણામ તેના લાભથી ઊલટું જ આવે છે-અર્થાત્ તેને નુકસાન થાય છે.

માટે હે ચેતન ! તારું શું છે અને પારકું શું છે? તેનો વિભાગ તારા હિતસ્વી હોય તેની પાસે કરાવ. એમ કરીશ તો તને કાંઈ પણ લાભ થશે અને આત્મિક દ્રવ્ય જે અત્યારે તારી સત્તા (potentiality)માં રહ્યું છે, તે પ્રગટપણે તું પામી શકીશ. શત્રુને હવે તું ક્યાં સુધી તારા તરીકે સમજીશ? તું હવે ઉન્મત્તપણું છોડી દે અને મોહનો કરેલો વિભાગ તને બહુ અહિત કરનારો છે એ ધ્યાનમાં લે. આ મનુષ્ય ભવમાં તને વિચાર કરવાનો બહુ અવકાશ છે, કારણ કે અને તારી સર્વ શક્તિઓ થોડે દે વધતે અંશે ખીલેલી છે. એથી ખ્યાલ કરી તું સ્વપર ખરેખરું શું છે તે સમજ. આ ભવમાં તને જોગવાઈ મળી છે, તેનો ખરેખરો ઉપયોગ કર. ૨૨

આત્મા અને બીજી વસ્તુઓના સંબંધ પર વિચારણા.

અનાદિરાત્મા ન નિજઃ પરી વા, કસ્યાપિ કશ્ચિન્ન રિપુઃ સુદૃઢા ।

સ્થિરા ન દેહાકૃતયોજ્ઞવશઃ, તથાપિ સામ્યં કિમ્રૂપૈપિ નૈપું ॥ ૨૩ ॥

“આત્મા અનાદિ છે, કોઈને કોઈ પોતાનું નથી અને કોઈ પારકું નથી; કોઈ શત્રુ

નથી અને કોઈ મિત્ર નથી; દેહની આકૃતિ અને (તેમાં રહેલાં) પરમાણુઓ સ્થિર નથી તો પણ તેમાં તું સમતા કેમ રાખતો નથી ? ” ર૩. ઉપનતિ.

વિવેચન—આત્મા શું છે અને કોણ છે, તેની વિચારણા કરવાનો ત્રીજો સાધ્ય ઉપાય હજી પણ વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે. રાગદ્વેષ સ્વપરનો વિભાગ ખોટો કર્યો છે, એવું સમુચ્ચયે ઉપર બતાવ્યું. હવે આત્મા કોણ છે અને તેનો બીજાઓ સાથે કેવો સંબંધ છે, તે અત્ર જોઈએ. આત્મા દ્રવ્યરૂપે ધ્રુવ અનાદિ છે, પર્યાયથી પલટન ભાવ પામે છે, પુદ્ગળના સંગમાં રહી જ્યાં જ્યાં જાતિ, નામ, શરીર ધારણ કરે છે, પણ સ્વસ્વભાવે શુદ્ધ ચેતન્યવાન સનાતન છે. એવું સ્વરૂપ ઘણા શ્રદ્ધામાં બતાવ્યું છે. શ્રી લોકપ્રકાશ* શ્રદ્ધામાં તેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, તેનો અત્ર સાર આપીએ છીએ. “જીવતું સામાન્ય લક્ષણ ચેતના છે, વિશેષ સ્વરૂપ પાંચ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ચાર દર્શન એ બાઈનો ઉપયોગ છે. સર્વ જીવને અક્ષરનો અનંતમો ભાગ તો સર્વદા ઉઘાડો રહે છે, તેથી ઉપયોગ વગરનો કોઈ પણ જીવ ત્રણ લોકમાં નથી. ગમે તેટલાં આવરણ કરનાર કર્મો હોય તો પણ આ અક્ષરનો અનંતમો ભાગ તો અવરાતો નથી જ. અક્ષર એટલે જ્ઞાન અને દર્શનનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ સમજવો. જેમ સૂર્ય ઉપર વાહળાં ઘેરાઈ ગયાં હોય, છતાં પણ કાંઈ કાંઈ પ્રભા તો રહે જ છે; તેમજ આત્માનું અનંત જ્ઞાન અવરાઈ બંધ તો પણ જરા ભાગ તો ઉઘાડો રહે છે અને દિવસ જેમ રાત્રિથી તે જ કારણે ભિન્ન થાય છે, તેમ આત્મા પણ અજીવથી આ લક્ષણને લીધે જ જીવો પડે છે. જો કે આત્માનું સંપૂર્ણ જ્ઞાનલક્ષણ છે, તો પણ કર્મથી આવૃત્ત હોવાને લીધે તે પ્રગટ જણાતું નથી, પરંતુ આણુમાં રહેલ સોનામાં જેમ શુદ્ધ કંચનત્વ છે, તેમ આત્મામાં અનંત જ્ઞાન સર્વદા છે જ; ફક્ત તેના પર પડ ફરી વળેલાં છે. વ્યક્ત અવ્યક્તરૂપે જ્યારે આત્માને કાર્યોપશ્ચમ થાય છે ત્યારે શક્તિ અને કાર્યરૂપે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને વળી તેજ વીર્ય આદ્યું જાય છે ત્યારે કાદવ જેમ દર્પણને આવરી મૂકે છે, તેમ કર્મો જ્ઞાનને આવરી દે છે. પરંતુ જો બહુ પ્રયાસ કરી સર્વ કચરો દૂર કરવામાં આવે તો અનાદિ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય. આત્માનું રૂપ એક જ છે, પરંતુ કર્મોત્તર હોય ત્યારે તે વિવિધ રૂપ ધારણ કરે છે.”

આવા અનાદિ કાળથી આવરિત સ્વરૂપવાળા આત્માને બીજા કોઈ પોતાનું નથી અને કોઈ પારકું નથી, તેમ જ કોઈ તેનું શત્રુ નથી અને કોઈ મિત્ર નથી. એવું પોતાનું છે તે એ જ (આત્મત્વ) છે. માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે સર્વે અનેક પ્રકારના સંબંધમાં અનંત વાર આવ્યા કરે છે અને તેથી તેઓ પોતાના કહેવાય જ નહિ, પોતાના હોય તો અત્રે રહી જાય જ નહિ, માટે એવા ક્ષણિક સંબંધને પોતાનો કે પારકો માનવો, એ ખોટું છે. આ હકીકતના સમર્થનમાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

ન સા જાઈ ન સા જોળી, ન તં ઠાળં ન તં કુલં ।
ન જાયા ન મુયા જત્ય, સવ્વે જીવા ઘળંતસો ॥

‘એવી કોઈ બાતિ નથી, એવી કોઈ ચેાનિ નથી, એવું કોઈ સ્થાન નથી અને એવું કોઈ કુળ નથી કે જ્યાં સર્વ જીવો અનંત વાર જન્મ પામ્યા ન હોય અને અનંત વાર મરણ પામ્યાં ન હોય.’ મતલબ કે—સર્વ સ્થાનકે સર્વ સંબંધમાં આ જીવ અનંત વાર ઉત્પન્ન થયો છે. અનંત કાળયક્રનું માન બેઠ્યો અને સાથે વિચાર કરીએ કે આ જીવે અનંત પુદ્ગળપરાવર્તન* કર્યું છે, એટલે આ હકીકત સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે. વળી એ પણ આથી સમજાય છે કે આપણે શત્રુ કોને કહેવા અને મિત્ર કોને કહેવા આ જીવના સંબંધમાં દરેક શત્રુ મિત્ર તરીકે અનંત કાલમાં અનંત વાર થઈ ગયાનો સંભવ છે, માટે આ તારાં સગાંઓમાં કોઈ તારા નથી અને કોઈ પારકા નથી, છતાં તું તારાને પારકાં માને છે તે સંસારનું સ્વરૂપ, તારું પોતાનું સ્વરૂપ અને સામાન્ય રીતે જીવનો કર્મ સાથેનો સંબંધ વગેરે તું બાણતો નથી, તેને લીધે જ છે.

આ તારો દેહ છે તે નાશવંત છે. તારા શરીરની આકૃતિ પણ નાશવંત છે. જરા-વસ્થામાં તે બદલાઈ જશે અને અંતે રાખ થઈ જશે. આ શરીર પરનો મોહ તે પારકી વસ્તુ પરનો મોહ છે. યૌવન ગયા પછી રૂપ રહેતું નથી, દેહ જર્જરિત થાય છે, મોંમાંથી લાળ પડે છે, આંખે આંખ આવે છે, શરીર ખૂંચે છે, વાળ ઝવેત થઈ જાય છે અને કપાળે કરચલી પડે છે—આવા શરીર પર પ્રેમ કરવો, તેને પંપાળ્યા કરવું, તેની દરેક તબિયત બાળવવી, તેને ગમે તેવા અલક્ષ્ય પદાર્થોથી પોષવું એ મૂર્ખતા છે, કંઠક્તા છે, વસ્તુ-સ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે. જે વસ્તુ પોતાની નથી તેને પોતાની માની તેની ખાતર કદેશ પામવો અર્થે વગરનો છે. શરીર કેવું નાશવંત છે અને એના પર મમત્વ રાખવાથી છેવટે કેટલો ખેદ થાય છે, તે જોયા દેહમમત્વમોચન અધિકારમાં વિસ્તારથી બતાવ્યું છે. લોકસ્થિતિ આ પ્રમાણે છે તેથી સર્વ વસ્તુ ઉપર સમભાવ રાખવો, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમભાવ રાખવો અને આત્મિક દ્રશ્ય ઉત્તત કરવાનું સાધ્ય નજર સમીપ રાખવું. આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપ વિચારવાની જરૂરિયાત કેટલી છે, તે આપણે બોલ્યું. ૨૩

હવે માતાપિતા વિગેરેનો સંબંધ કેવો છે તે કહે છે.

યથા વિદાં લેપ્યમયા ન તત્ત્વાત્, સુખાય માતાપિતૃપુત્રદારાઃ ।
તથા પરેઽપીહ વિશીર્ણતચ્ચદાકારમેતદ્દિ સમં સમગ્રમ્ ॥ ૨૪ ॥

* એક પુદ્ગળપરાવર્તનમાં કેટલો કાળ થાય છે તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે. કરોડો કે અજબો વર્ષોથી તેનું માપ થઈ શકતું નથી. તેનો ખ્યાલ કરવા માટે જુઓ સદ્રશ અદા સાગરોપમનું સ્વરૂપ (લોકપ્રકાશ-દ્રશ્ય લોક, પ્રથમ સર્ગ, શ્લોક ૬૫). એવા વીર કાદોડી સાગરોપમનું એક કાળયક્ર થાય છે અને એવા અનંત કાળયક્રે એક પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે. એના વિશેષ સ્વરૂપ માટે દશમા અધિકારના સાતમા શ્લોકનું વિવેચન જુઓ.

“ જેવી રીતે ચિત્રમાં આળેજેલાં માતા, પિતા, પુત્ર અને સ્ત્રી વાસ્તવિક રીતે સમજી પ્રાણીને સુખ આપતાં નથી તેવી જ રીતે આ સંસારમાં રહેલાં અત્યક્ષ માતાપિતાદિક પણ સુખ આપતાં નથી. તે બંનેનો આકાર નાશ પામતાં તે બંને સરખાં જ છે.” ૨૪ ઉપનિષદ.

બાવાર્થ—જેમ પરવસ્તુ સાથેનો સંબંધ અસ્થિર છે તેમ સગારનેહીઓનો સંબંધ પણ અસ્થિર છે, એ વિષય પર હવે પછીના મમત્વમોચન અધિકારમાં વિશેષ વિવેચન કર્યું છે, તેનું કાર્ણક પૂર્વનિરૂપણ (anticipation) કરતાં અત્ર કહે છે કે—હે ચેતન ! તું તારાં માતા, પિતા, સ્ત્રી કે પુત્રના મોહમાં મસ્ત થઈ આ સંસારને તારા માની બેઠો છો, પરંતુ તું કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કરતો નથી અને વાસ્તવિક રીતે તેઓ તારાં છે કે નહિ તેનો પણ તું ખ્યાલ કરતો નથી એ બહુ અશુભ છે. માતા, પિતા, સ્ત્રી કે પુત્રની છબી ચીતરી હોય અથવા તેઓનો ફોટોશ્શાફ પડાવ્યો હોય તે જેમ કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ આપી શકતો નથી* તેવી જ રીતે તું વિચાર કરીશ તો, જણાશે કે—તારા હયાત સંબંધીઓ પણ તને ખરું સુખ આપી શકતા નથી, શ્રી વીર પરમાત્માના હસ્ત-દીક્ષિત શિષ્ય શ્રીધર્મદાસગણિન કહે છે કે:-

માયા પિયા ય માયા, મજ્ઞા પુત્ત્રા સુદ્ધી ય નિયમા ય ।

इह खेच बहुविद्वाद्, करंति भयवेमणस्त्राहं ॥

‘ આ સંસારમાં માતા, પિતા, ભાઈ, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર અને પોતાના સંબંધીઓ બહુ પ્રકારના ભય અને મનનાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. ’ સુરિમહારાજ કહે છે તેમ સંબંધીઓ મરણથી વિયોગજન્ય દુઃખ આપે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ જીવતાં છતાં પણ અનેક પ્રકારનાં દુઃખો આપે છે. એવા દુઃખોત્પાદક સંબંધમાં બ્રહ્મહત્ત ચક્રવર્તીની માતા શુભાણી માતાસંબંધનું દ્વાંત પૂરું પાડે છે, કનકકેતુ પિતાસંબંધનું, કોણિક (શ્રેષ્ઠિક-પુત્ર) પુત્રસંબંધનું અને નયનાવળી* (યશોધર રાજાની રાણી) સ્ત્રીસંબંધનું દ્વાંત પૂરું પાડે છે. આ સંબંધમાં શાસ્ત્રોક્ત દ્વાંતો જોવા ઉપરાંત દરેક માણસે પોતાનો અનુભવ પણ કામે લગાડવો. એક નાની રકમ સારુ ભાઈઓ જ્યારે લહે છે ત્યારે વિવેકી પ્રાણી હેતનો રંગ અનુભવે છે; સ્ત્રીની ધ્વજા પાર પડતી નથી ત્યારે ગમે તેવાં અપવચન બોલે છે; આપત્તિમાં મિત્રો તણ બંધ છે; માતાપિતાનો સંબંધ પણ સ્વાર્થભ્રંશ ન થાય ત્યાં સુધી બહુ સારો રહે છે. વળી જેમ ચિત્રનો નાશ થતાં નયનને જે સુખ થતું હતું તે નાશ પામે છે તેમ અત્યક્ષ માતાપિતાનો અભાવ થતાં તેઓ સુખ આપતાં બંધ થાય છે. શરીર નાશ પામતાં મૃત્યુથી જે દુઃખ થાય છે તે પણ સ્વાર્થને અંગે જ છે, તે આપણે

* આ ઉપરથી તે મોહકારક થતાં નથી એમ કહેવાની મતલબ નથી. સારા પદાર્થને દેખવાથી સારી અને નળજાને દેખવાથી નળજી અસર તો હરથ ઉપર થવા જ કરે છે.

+ ઉપદેશમાળા શાખા ૧૪૪

X જુઓ, મારું યશોધરચરિત્ર ભાષાંતર, પ્રકટકર્તા શ્રી. જૈન ધર્મ પ્રસારક સમાજ-બાવનગર.

છવીશમાં શ્લોકમાં વિસ્તારથી જોશું. તેથી નાથ પામતી વખત દુઃખ થાય છે તે પણ પ્રેમને ઉત્તેજન આપનાર નથી, પરંતુ તેથી પણ વૈરાગ્યભાવ જ આવે તેમ છે. આવી રીતે માળાપ, સ્ત્રી કે પુત્ર પર મમત્વ રાખવો એ અજ્ઞાન છે, દુઃખનું કારણ છે અને તજવા યોગ્ય છે. એ સંબંધ કેવો છે, કેટલો છે અને કેટલા વખત સુધી ચાલે તેવો છે એ પર વિચાર કરવાથી આત્મતત્ત્વનું સહજ જ્ઞાન થઈ જશે.

માતાપિતા ઉપર મોહ રાખવો નહિ એટલો અત્ર ઉપદેશ છે, પરંતુ તે ઉપરથી તેઓ તરફ ગમે તે પ્રકારનું વર્તન ચલાવવું એમ સમજવાનું નથી. શાસ્ત્રનો જ્યાં સુધી એકદેશીય અભ્યાસ થયો હોય ત્યાં સુધી ધર્મનાં વિશુદ્ધ ફરમાનોનું આવું મૂર્ખાઈભરેલું પરિણામ લાવવાનો અવિવેકી માણસોના સંબંધમાં બહુ ભય રહે છે. દરેક પ્રાણીએ પુત્ર-ધર્મ, પતિધર્મ, માતૃધર્મ, પિતૃધર્મ, મિત્રધર્મ બરાબર જાળવવો એવો શાસ્ત્રકારનો ખાસ ઉપદેશ છે અને અનેક જગોએ તે પર ભાર મૂકી મૂકીને કહેવામાં આવ્યું છે. માત્ર સંસાર ઉપરથી વાસના ઊડી જઈ લોકયજ્ઞ કરવાની વિશુદ્ધ વૃત્તિ હૃદયમાં જાગૃત થાય તે વખતે મોહજન્ય સંબંધથી અને પુત્રધર્માદિક ધર્મોના ઝોટા અથવા અધૂરા ખ્યાલથી અટકી જવાનો સંભવ ન રહે અને તે સંબંધીઓનાં મૃત્યુથી થતા વિયોગપ્રસંગે પ્રમાણુ વગરનો અને પરિણામ વગરનો શોક ન થાય તે સારુ જ આ ઉપદેશ છે. પિતૃધર્માદિના બ્યારે વિશ્વપ્રાણી તરફના ધર્મ સાથે સંબંધ થાય ત્યારે પ્રથમ ધર્મનો કદાચ લોગ આપવો પડે તો પણ સામાન્ય શિષ્ટાચાર પ્રમાણુ બીજો (અર્થ) ધર્મ આદરવો સુકત છે. મોહથી ફસી જવું નહિ અને પ્રતિબંધમાં પડી જવું નહિ એ શુદ્ધ આશય છે. આ વિષયને અંગે ચોથી એકત્વ ભાવના વિચારવા યોગ્ય છે. એ ભાવનાનો ઉદ્દેશ અને આ શ્લોકનો ઉદ્દેશ લગભગ એકસરખા છે.

ચોપાઈના કર્તાએ આ શ્લોકનો અર્થ જુદી રીતે કયો છે, પણ તેવો અર્થ મૂળ ઉપરથી મને ઊંડી શક્યો નથી. ચોપાઈકારના કહેવાનો ભાવાર્થ એવો જણાય છે કે-જેમ વિદ્વાનોને તત્ત્વજ્ઞાન હોવાથી સુખને માટે મનાયલા માતા, પિતા, પુત્ર અને સ્ત્રીઓ તેઓને લેપકારક થતાં નથી અને નિઃસંબંધ રહીને આત્માને નિર્લેપ રાખે છે તેવી રીતે ધન-ધાન્યાદિ પણ તેઓને લેપકારક (કર્મબંધ કરાવનાર) થતાં નથી કારણ કે તેઓનું માનવું છે કે પોતપોતાના પર્યાય તણને દ્રવ્ય જુદા જુદા પર્યાયને પામી જતાં બધું અપરદૃષ્ટ થઈ જાય છે ને તેથી સર્વ સરખું છે. ૨૪.

સમતાને યોગખનારાની સંખ્યા.

જાનન્તિ કામાન્નિવિલાઃ સસંજ્ઞા, અર્થ નરાઃ કેડપિઃ ચ કેડપિ ધર્મમ્ ।

જૈનં ચ કેચિદ્ ગુરુદેવશુદ્ધં, કેચિત્ શિવં કેડપિ ચ કેડપિ સામ્યમ્ ॥ ૨૫ ॥

* કેડપિ ત્યાને કર્મં ક્ષતિ પાઠઃ કચિદ્દુશ્ચવે.

“ સર્વ સંજ્ઞાવાળા પ્રાણીઓ ‘કામ’ને બાંધે છે, તેમાંથી કેટલાક અર્થ(ધનપ્રાપ્તિ)ને બાંધે છે, અને તેમાંથી પણ કેટલાક જ ધર્મને બાંધે છે; તેમાંથી કેટલાક જ જૈનધર્મને બાંધે છે; અને તેમાંથી બહુ થોડા શુદ્ધ દેવગુરુચક્રા જૈનધર્મને બાંધે છે; તેમાં પણ બહુ થોડા પ્રાણી મોક્ષને ઓળખે છે અને તેથી પણ બહુ થોડા પ્રાણીઓ સમતાને ઓળખે છે.” ૨૫.

ઈન્દ્રવજ્રા.

વિવેચન—સંસારી જીવો કર્મથી આવૃત્ત હોવાને લીધે સમતાના સ્વરૂપને ઓળખતાં નથી અને આદરતાં નથી. આ સ્વરૂપ બતાવીને કર્તાં સિદ્ધ કરે છે કે—સમતાને બાણનારા તથા આદરનારા બહુ ઓછાં છે, પતિત થવાના રસ્તા હંમેશાં ઉઘાડા હોય છે. અનાદિ અભ્યાસથી આ જીવ એવા નીચે જનારા રસ્તા ઉપર તુરત ઢળી જાય છે. વિભાવદશાને વશ પડેલા જીવો કર્મસત્તાને આધીન થઈ વિષય તરફ દોરવાઈ જાય છે, કારણ કે મૈથુનસંજ્ઞા આ જીવ સાથે અનાદિ સંબંધવાળી છે.

ધનવિજય ગણિત કહે છે કે,—કામ શબ્દવડે ઉપચારથી શબ્દ વિગેરે ઇન્દ્રિયોના સર્વ વિષયો સમજવા. એકેન્દ્રિયને પણ વિષય હોય છે. એ સંબંધમાં તેઓ નીચેનો શ્લોક ટાંકી બતાવે છે.

પંચિન્દિઓ ડ વડલો, નરો વ્વ સ્થવિસયડવલંમા ।
તદ્વચિ ન મન્નદ પંચિન્દિઓતિ વજ્ઞિદિવામાયા ॥

“ બહુલ વૃક્ષ પાંચે ઇન્દ્રિયના સર્વ વિષયો ગ્રહણ કરી શકે છે; માટે આવથી પંચેન્દ્રિય છે; તેા પણ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના અભાવ હોવાથી તેને પંચેન્દ્રિય કહેવાય નહિ.”
લૌકિક શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:—

વાદાદતઃ પ્રમદયા વિકસત્યદોકઃ, શોકં જહાતિ વકુલો મધુસિપુસિકઃ ।
ભાલિગિતઃ કુરુપકઃ કુરુતે વિકાસ-માલોકિતસ્તિલક ઉત્કલિકો વિમાતિ ॥

“ અંશેક વૃક્ષને સ્ત્રી પગની લાત આરે ત્યારે તે વિકાસ પામે છે, બહુલ વૃક્ષ પર સ્ત્રી ન્યારે ઘડનો કાગળો નાખે છે ત્યારે તે શોક તણ દે છે, કુરુબક+ વૃક્ષને સ્ત્રી આલિંગન કરે છે ત્યારે તે પણ વિકાસ પામે છે, અને તિલક વૃક્ષની આશુ સ્ત્રી જુએ છે ત્યારે તેને કળિઓ આવે છે.” આવી રીતે શબ્દાદિ વિષયનું ગ્રહણ કરવું સર્વ પ્રાણીઓને હોય છે, તેમાંથી કેટલુંક આર્ષ પ્રમાણથી અને કેટલુંક અનુભવથી સિદ્ધ છે.

ટીકાકારનો આ અર્થ સમીચીન જણાય છે. તિર્થંચમાં આપણે જોઈએ તો સર્પને કોપ, હાથીને આન, શિયાળને ભયા, હાદર વિગેરેને લોભ વિગેરે જુદી જુદી મૃત્તિઓ

* મોરસલીનું કાઠ: સ્ત્રી તેને ઘડનો કાગળો બાંધે છે ત્યારે તે જાય છે એવી પ્રાચીન રીતિ છે.
+ નારંગી.

પ્રબળ દેખાય છે, પણ વિષયસુખની ઈચ્છા તો સર્વ પ્રાણીઓને સામાન્ય હોય છે. સંજ્ઞા દરેક પ્રાણીને કેટલી હોય છે તેનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે શાસ્ત્રમાં બહુ ઉદાહરણ થયેલા છે. સામાન્ય રીતે દરેક જીવને ચાર સંજ્ઞા બતાવી છે: આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ. આ સર્વ સંજ્ઞા અનાલોગથી કે આલોગથી સર્વ પ્રાણીઓને હોય છે; એ એકેન્દ્રિયને પણ હોય છે, તેના સમર્થનમાં બહુ દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે. તે ઉપરાંત સંજ્ઞા દશ અથવા સોળ પણ છે. વિસ્તારથી બાણુવાની ઈચ્છાવાળાએ લોકપ્રકાશ* ગ્રંથ જોવો. એમાં શ્રી ભગવતી સૂત્ર, સ્થાનાંશ સૂત્ર વિગેરેના આધારથી બહુ સારી રીતે સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. ત્યાં સિદ્ધ કર્યું છે કે સર્વ પ્રાણીઓને આહારાદિ ચારે સંજ્ઞાઓ અવશ્ય હોય છે. પરિગ્રહ સંજ્ઞાને બદલે નિદ્રા સંજ્ઞા મૂંઝીને અન્ય ગ્રંથકારો પણ કહે છે કે આહારનિદ્રામય-મૈથુનાનિ સામાન્યમેત્તપશુભિર્નરાણામ્ એથી જણાય છે કે-ઈન્દ્રિયોના વિષયો સર્વ પ્રાણીઓ બાણુ છે, એ બાબતમાં કોઈને શીબવવાની જરૂર પડતી નથી.

સર્વ સંજ્ઞા (જેને સંજ્ઞા હોય તે) પ્રાણીઓમાંથી મનુષ્ય ધનપ્રાપ્તિનો વિષય સારી રીતે બાણુ છે. ધન બીજો પુરુષાર્થ છે. એનું ક્ષેત્ર વિશેષે મનુષ્ય લોકમાં જ છે. કેટલાંક તિર્થંક ધન પર ચોક્કી કરે છે, પરંતુ તેની પ્રાપ્તિનો વિષય તો મનુષ્યમાં જ છે. મનુષ્ય ધન ખાતર અનેક પ્રકારનાં આકર્ષો કરે છે, રાતદિવસ તે મેળવવા પ્રયાસ કરે છે, તેને માટે દેશપરદેશ કરે છે, નીચ(અધમ)ની નોકરી કરે છે, નાલાયક માણસોની ખુશામત કરે છે અને પૈસા ખાતર ગમે તેવો ભોગ આપે છે. આવી રીતે ધનપ્રાપ્તિ માટે આ જીવ અનેક પ્રકારના નાચ નાચે છે અને અનેક વેશ લાજવે છે. ભર્તૃહરિ તેટલા માટે ચોચા રીતે કહે છે કે-સ્વમાશે મોષાશે કિમપરમતો નર્તવસિ મામ્ x ‘હે આશા ! તારી ખાતર હુમ્યાઓના ઉદ્ધાપ મેં સહન કર્યાં, આંસુ મનમાં શમાવી હઈ શૂન્ય મનથી પણ હાસ્ય કર્યું’, અતઃકરણુને મેં દાબી રાખ્યું અને નીચ માણસોને મેં નમન પણ કર્યું’. હે નિમ્નજા આશા ! હજી વળી તું કેટલા નાચ કરાવીશ ?’ ધનપ્રાપ્તિ માટે મનુષ્યો શું શું કરે તેનું વિશેષ વર્ણન દૃષ્ટાંત સહિત પાંચમા અધિકારમાં કહેવાશે. અત્ર પ્રસ્તુત એ છે કે-મનુષ્ય ધનપ્રાપ્તિનો વિષય સ્વયં બાણુ છે અને આ સંબંધમાં અપવાદ શોધવા બહુ મુશ્કેલ પડે તેમ છે.

ધનપ્રાપ્તિનો વિષય બાણુનારા મનુષ્યોમાં પણ બહુ થોડાં પ્રાણીઓ ધર્મને ઓળખે છે. ઘણાખરા તો અખંડ પ્રવૃત્તિમાં અથવા પ્રમાદમાં જીવન પૂરું કરે છે. આયુધ્ય કરતાં બે વરસનું વધારે કામ હોય એવા બહુ પ્રાણીઓ હોય છે, જેઓ સંચાની માફક સવારથી તે મોડી રાત્રિ સુધી જરા પણ વિશ્રાંતિ લઈ શકતા નથી અને કેટલાકને બેસવા આડે ઉઠવાની પુરસદ મળતી નથી. ધનપ્રાપ્તિ, તેનું રક્ષણ, તેનો વિચાર, યોજાણ, નકામી

વિકાસ, ઇન્દ્રિયોના લોભો વગેરેમાં રક્ત રહી ધર્મ એવો શુદ્ધ પણ જાણતા નથી. પાશ્ચાત્ય વિચારોએ આધ્યાત્મિક આર્થ પ્રભા પર પણ પોતાની પ્રવૃત્તિનો સપાટો સજ્જડ ચલાવ્યો છે. આવા સમયમાં ધર્મને જાણનારા બહુ ઓછા હોય એ સ્વાભાવિક છે. આવા છવેમાંથી પણ શુદ્ધ દેવશુરના સ્વરૂપને જાતાવનારા, ધર્મને જાણનારા બહુ જ યોગ્ય હોય છે. ઘણા છવે ધર્મને નામે હિંસાને પોષે છે, ધર્મના દેખાવ નીચે ઢાંગ કરે છે, ધર્મને નામે માયા કરે છે, ધર્મને ધનપ્રાપ્તિનું સાધન કરે છે. સંસારથી સર્વથા મુક્તિ અપાવનાર, શુદ્ધ આત્મદશાનું સ્વરૂપ જાતાવનાર અને મનને તથા શરીરને કંટ કરનાર ઉપાધિઓથી છેડાવનાર શ્રી જિનેશ્વરપ્રણીત શુદ્ધ ધર્મનું સ્વરૂપ જાણનાર બહુ ઓછા પ્રાણીઓ હોય છે. વળી કેટલાક પ્રાણીઓને જૈન ધર્મ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો ત્યાં પણ તેની શુદ્ધ જાણ પ્રાપ્ત થતી નથી. નિહવપણું, કુશુરસેવા, પાસઠ્યાપણું વગેરે અશુદ્ધ જાણનાં દર્શાવે છે. વળી શુદ્ધ ધર્મ પર શ્રદ્ધા રહેવી બહુ મુશ્કેલ છે અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કારને લીધે જડવાદને પ્રાધાન્ય માનનારાને આ જમાનામાં તો શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવું અને તે જળવાઈ રહેવું બહુ જ મુશ્કેલ પડે છે. ઘણા પ્રાણીઓ શુદ્ધ શ્રેષ્ઠમાર્ગ જાણખી શકતા નથી, તેનું સ્વરૂપ જાણી શકતા નથી, અને ત્યાં કેવું મુખ છે તે સમજી શકતા નથી. સ્ત્રી પુત્રાદિક વગર ને ખાવા-પીવાના ઓજશોખ વગર ત્યાં ચો આનંદ આવતો હશે ? એવા ઔદીક ખ્યાલમાં રહી અનાદિ સંસારમાં રખડ્યા કરે છે. મહાભાગ્યોગે શ્રેષ્ઠનું સ્વરૂપ જણાય તો પણ બહુ ઓછા પ્રાણીઓ સમજાતાં સ્વરૂપ જાણે છે. શ્રેષ્ઠને પામવાનું સાધન સમજતા છે, એ જ્ઞાનનું ક્રિયામાં વર્તન છે, અને એ સ્વરૂપ જાણવામાં આવે ત્યારે જ વસ્તુતા મુખ શું છે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

આ આખા શ્લોકની મતલબ એ છે કે-સંસારના સંબંધનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું, છતાં પણ લોકો સંસારને હઃખની નજરથી જોતા નથી. સંસારી છવ તો જાણે આંખો મીંચીને ચાલ્યો જ જાય છે, જરા પણ વિચાર કરતો નથી. મુખ ક્યાં છે ? તેનો વિચાર કરે. બધે ફરી આવો. રાજના મહેલો જુઓ, દિવાનોની ઓફિસો જુઓ, ન્યાયાધીશોની કોર્ટો જુઓ, ગેડીઆઓના વૈભવ જુઓ, મુરોપિયનો કે પારસીઓનો સંસાર જુઓ કે કહેવાતા મોટા મોટા માણસોનાં ચરિત્રો જુઓ; તમને તુરત જણાયે કે સંસારમાં મુખ હોય તો માત્ર સમતામાં-સંતોષમાં છે. આહુ સ્થિતિને સ્વકર્મજન્ય આની તેને સમ્યક્ જાણે વેદવામાં જ છે અને અધ્યાત્મમણતામાં જ મુખ છે; બાકી બધા નકામાં ફાંફાં છે. આ પ્રમાણે સ્વરૂપ સમજનારા બહુ ઓછા છે, પરંતુ તે સમજવાની બહુ જરૂર છે. ૨૫.

અગા સંબંધીઓનો સ્નેહ સ્વાર્થ છે; તેથી પોતાના સ્વાર્થસાધનમાં રક્ત રહેવું એ સમજાનું ચોથું સાધન.

શ્લિષ્ઠાન્તિ તાવદિ નિજા નિજેષુ, પદ્યન્તિ યાવદ્નિજમર્થમેમ્પઃ ।

इमां मवेऽप्रापि समीक्ष्य रीतिं, स्वार्थे न कः प्रेत्यदिते यतैव ॥ २६ ॥

“ સગાંસંબંધીઓ જ્યાં સુધી પોતાના સગાંઓમાં પોતાનો કાંઈ પણ સ્વાર્થ જુએ છે ત્યાં સુધી જ તેના પર સ્નેહ રાખે છે. આ ભવમાં પણ આવા પ્રકારની રીત જોઈને પરભવમાં હિતકારી પોતાના સ્વાર્થને માટે કોણ ચત્ત ન કરે ? ” ૨૬. ઉપખતિ.

વિવેચન—અવલોકન કરીને બારીકીથી જોનારને સમજવામાં આવ્યું હશે કે વૃદ્ધ પુરુષ મરણ પામે ત્યારે તેના સગાંસંબંધીઓ કહે છે કે ‘લાઈ ! એ તો ભાગ્યશાળી થઈ ગયા.’ આ નાની હકીકતમાંથી ઘણી શિક્ષા લેવા જેવી વાત છે. આવા ઉદ્ગાર નીકળવાનું કારણ શું હશે ? વૃદ્ધ પુરુષમાં કોઈ પ્રકારનો સ્વાર્થ રહ્યો હોતો નથી, તેઓ કાંઈ રળીને આપતા નથી, ઊલટા કેટલીક રીતે પુત્રને વારસો મેળવવામાં, તેનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરવામાં તથા ભોગ માણવામાં તે અનેક પ્રકારે પ્રતિબંધ કરે છે. સ્ત્રીને, પુત્રને કે સગાંઓને વૃદ્ધ પુરુષોથી કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ થવાનો સંભવ હોતો નથી. આ કારણને લીધે વૃદ્ધનું મરણ શુભ ગણવામાં આવે છે. વૃદ્ધના મરણ વખતે રડવામાં આવતું નથી અથવા ઓછું રડવામાં આવે છે, તે કાંઈ સંસાર તરફ વૈરાગ્ય બતાવનારું નથી, પરંતુ સ્વાર્થનો અંશ બતાવનારું છે. મરણમાં અને તે પ્રસંગે શોક કરવામાં પણ સ્વાર્થનો ભાગ છે એ હકીકત વિચિત્ર લાગે છે, કારણ કે બાહ્ય દૃષ્ટિવાનને તો શોકમાં પ્રેમ- (હેતુ)નો ભાગ નજરે આવે છે; પરંતુ વસ્તુતઃ વિચિત્ર લાગે છે તે જ ખરું છે. મરકી થયેલા પ્રાણીને સગાંઓ પણ તણ દે છે. સારા સારા દાખલાઓમાં જોયું છે કે સગાંસ્નેહી અને પુત્ર કે સ્ત્રી પણ અધિક સંનિપાતથી વ્યાધિગ્રસ્ત થયેલાની સારવાર કરતા નથી. મરકીનો વ્યાધિ લગભગ અસાધ્ય ગણાય છે અને તેના સપાટામાં આવનાર પ્રાણીને સારું થવું બહુ મુશ્કેલ છે. ચોડા વખતના અનુભવથી લોકો જોઈ સમજી ગયા છે કે મરકીના દરદીઓની સારવાર કરનારને પણ મરકી લાગે છે; (આ માન્યતા બઢી છે એમ પ્લેગ કમીશનનો રિપોર્ટ જણાવે છે; દ્રુત સારવાર કરનારે અલ્પ જોરાક, અન્ય સ્થાને શયન, હસ્તસુખ પ્રક્ષાલન વગેરે નિયમો બહુ ધ્યાનમાં રાખવાની અને પાળવાની જરૂર છે.) અને મરકીના સપાટામાં આવનાર બહુ ઓછા બચે છે. આથી મરકી થનારમાં જરા સ્વાર્થ હોય તે પણ સ્વભવનલોભના સ્વાર્થ પાસે તુલ્ય થઈ જાય છે. પ્રેમીનો પ્રેમ સ્વાર્થપરાયણ જ છે. એ મરકીએ બહુ સારી રીતે બતાવી આપ્યું છે. તે ઉપરાંત સામાન્ય બ્યવહારમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે યૌવન ગયા પછી સ્ત્રીનું પુરુષ પર કે પુરુષનું સ્ત્રી પર પૂર્વવત્ હેતુ રહેતું નથી. પૈસા ગયા પછી પુત્રનું હેતુ રહેતું નથી અને દુઃખમાં મિત્રનું હેતુ રહેતું નથી. આ સર્વ દૃષ્ટાંતો નવાણું ટકા ખરાં છે. મતલબ એ છે કે—દુનિયાનો મોટો ભાગ સ્વાર્થપરાયણ છે; પ્રેમમાં પણ સ્વાર્થ છે અને રુદ્ધનમાં પણ સ્વાર્થ છે.

મરણનો શોક કેટલે અંશે સ્વાર્થપ્રેરિત છે અને મરણથી કેટલું ડરવું તથા તત્પ્રસંગે શું કરવું એ બાબત અત્ર પ્રસ્તુત નથી. તે સંબંધી વિશેષ ઉલ્લેખ પાંચમા

દેહમમત્વમોચન અધિકારમાં છે અને વિશેષ રુચિવંતે શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા "ભવનસંધ્યા"નો લેખ વાંચવો. અત્ર તે પરથી સારાંશ એટલે જ થકલ કરવાનો છે કે-હુનિયામાં સર્વ કાર્યો, પછી તે પ્રેમનાં હોય કે શોકનાં હોય તે સર્વે સ્વાર્થથી ઉદ્ભવે છે.

આ પ્રમાણે છે ત્યારે પણ હુનિયાના પ્રવાહને છોડવો નહિ, કારણ કે તું પણ હાલ તો હુનિયાનો પ્રાણી છે; ફક્ત તારે દિશા ફેરવી નાખવી. જ્યારે આખી હુનિયા પોતાના સ્વાર્થમાં મચી છે ત્યારે તું પણ તારો સ્વાર્થ સાધી લે, પણ તારો સ્વાર્થ શો છે ? ક્યાં છે ? તે ઓળખીને પછી. તારો ખરો સ્વાર્થ પરભવમાં તને આનંદ થાય અને તારું આત્મહિત થાય તેમાં જ છે, કારણ કે સ્વાર્થ શબ્દનો અર્થ જ તે છે. આ દૃષ્ટિથી તારો સ્વાર્થ સાધવામાં તું ઉત્કૃષ્ટ થજે. પરમવનો સ્વાર્થ કેવી રીતે સાધી શકાય તે બાજુવા માટે તું પ્રયાસ કર. સામાન્ય રીતે તાત્કાલિક લાભ લેવાની ઇચ્છા છોડી દઈ પરિણામે હિત, લાંબા કે શાશ્વત કાળનું કેવી રીતે યાય તે તું જાણે. પારમાર્થિક સહાય બતાવનારા અનેક ગ્રંથોમાંથી કોઈ પણ ગ્રંથ તું વાંચીશ, વિચારીશ કે તરત જ તને સ્વાર્થનું જ્ઞાન થશે. મનોનિમિત્ત, સંસાર પર ઉદાસીનતા, ગૃહતાનો નાશ, સત્ય વ્યવહાર, દાન, દયા, ક્ષમા વિગેરેમાં તું તારો વ્યવહાર ભેડી દેજે એટલે તને સ્વાર્થ સાધ્ય થશે.

પરંતુ જ્યોત્સના સંબંધ વિચારીને પછી સ્વાર્થસાધનમાં તત્પર રહેવું એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનો યોગ્ય ઉપાય છે. આ યોગ્ય ઉપાય જરા વિચાર કરવાથી બહુ સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે જોમાં વર્તનની દિશા જ ફેરવવાની રહે છે. આ સાધન તરફ ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. ૨૬

પૌદ્ગલિક પદાર્થોની અસ્થિરતા-સ્વમહર્શન.

સ્વમેંદ્રજાલાદિષુ ચદ્રદામૈ રોપથ તોપથ મુઘા પદાર્થઃ ।

તપા મહેડસ્મિન્ ત્રિપયૈઃ સપ્તતૈરેવં ત્રિપાવ્યત્પ્રલયેઽવ્યયેદિ ॥ ૨૭ ॥

“જેવી રીતે સ્વપ્ન અથવા ઇંદ્રજાલ વિગેરેમાં પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થો પર રોપ કરવો કે તોપ કરવો તે તદ્દન નકામો છે તેવી રીતે આ ભવમાં પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થો ઉપર પણ [રોપ કરવો કે તોપ કરવો તે નકામો છે]-આવી રીતે વિચાર કરીને આત્મસમાધિમાં તત્પર થા.” ૨૭.

ઉપમાતિ.

ભાવાર્થ—સ્વાર્થ સાધવાનું યોગ્ય સાધન અત્ર વિશેષ પ્રુષ્ટ કરે છે. ‘કુસુમપુર નગરમાં એક બિંદુક રહેતો હતો. આખો દિવસ રખડી-રખડીને જરા બિંદુના’ અત્ર લઈ આવ્યો. ગામ બહાર એક આડ તળે ભેંસી અત્ર ખાધું અને પાણી પીધું. મંદ

પવનનાં લહેરમાં તે જાંબી ગયો. સ્વપ્નમાં જોયું કે પોતાને રાજ્ય મળ્યું, ભોગ મળ્યા, સ્ત્રીઓ મળી, બે બાળુ ચામરો વિજય છે અને બાટલોડો બિરુદાવલિ બોલે છે. કવિ, સૈન્ય, પ્રધાનમંડળ વિગેરેથી પરિવૃત્ત થઈ નગરમાં પોતે ફરવા નીકળે છે, અને કચેરી વખતે અનેક સામંતવર્ગ તથા રાજ્યો તેને માન આપે છે. આવી સ્થિતિમાં મનમાં મોજ માણે છે ત્યાં સ્વપ્ન પૂર્ણ થયું. આંખ જીંઘડી ગઈ. જુઓ છે તો ન મળે રાજ્ય કે ન મળે પ્રધાનમંડળ; ન મળે કવિઓ કે ન મળે સેનાનીઓ; ન મળે સામંતવર્ગ કે ન મળે લભ્ય સિંહાસન. એક બાળુ કાટીતટી ગોઢડી અને ખીજ બાળુ અવશિષ્ટ શિક્ષાજ્ઞથી ખરડાયલું ઠીકરું પડ્યું છે. સંસારનું સુખ આવા પ્રકારનું છે. પ્રથમ તો એમાં સુખ જ નથી, કદાચ તેને સુખ કહીએ તો પણ તે કેટલું છે? સ્વપ્નમાં મળેલાં સુખને સુખ કહેવું એ જ પ્રથમ તો જૂલ છે. વળી તે બહુ અલ્પકાળસ્થાયી છે, પાછી અસલ કે હલકી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે અને માનસિક ખેદ વધારનાર છે; ત્યારે એ સુખમાં આસક્તિ રાખવી તદ્દન ખોટી છે એટલું જ નહિ પણ અયોગ્ય છે. બિખારીનાં સુખમાં જેમ કાંઈ દમ જેવું નથી તેમ આ સંસારનાં માની લીધેલાં સુખમાં પણ વસ્તુતાઃ કાંઈ જ નથી. આવી જ રીતે આપણને પસંદ ન આવે તેવો કોઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય તો તેથી રોષ કરવો પણ નકામો છે, કારણ કે વસ્તુ પોતે કોઈ પણ રીતે આપણું હિત અહિત કરી શકતી નથી. એના સંબંધમાં આવનાર મનને કેવા પ્રકારનું વલણ આપવું એ સુરના વિચારનું ક્ષેત્ર છે, પરંતુ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ વસ્તુ પર હર્ષ કે રોષ કરવો એ વસ્તુસ્વરૂપનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. દેવતાઓ અને તેવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલ મનુષ્યો કોઈ કોઈ નિમિત્તને લઈને ઇર્દ્રાળ બતાવે છે, અંબડ પરિવ્રાજકનું* દૃષ્ટાંત આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. વસ્તુતાઃ આમાં સત્ય કાંઈ નથી. 'ચાર દહાડાનું ચાંદરડું' ને ઘોર અધારી શત. 'સ્વપ્ન અથવા ઇર્દ્રાળમાં દેખાતા પદાર્થોની પ્રાપ્તિ અથવા નાશથી હર્ષ કે શોક કરવો તે ભિચ્યા છે, તેવી જ રીતે સાંસારિક સર્વ પદાર્થો માટે સમજવું.

આ હકીકત જરા વધારે સ્ફુટ રીતે જોઈએ. આપણને અનુકૂળ કોઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેના પર પ્રીતિ થાય છે અને શગથી જે સુખ થાય છે તે માની લીધેલું જ છે. એમાં સુખ શું? વળી એ સુખ છે પણ બહુ થોડા વખત સુધી ચાલે તેવું. છેવટે અસલની સ્થિતિ તો પાછી જરૂર પ્રાપ્ત થવાની. પૌદ્ગલિક વસ્તુઓનો એવો ધર્મ છે કે—જ્યાં સુધી એક વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ ન હોય ત્યાં સુધી તેના પર બહુ પ્રેમ રહે છે, પણ પ્રાપ્ત થયા પછી થોડા વખતમાં તેના પરથી મન જિતરતું જાય છે. નાની વયમાં ઘડિયાળ પ્રાપ્ત કરવાની અથવા જેનામાં ગયા પછી નવીન રમકડાં પ્રાપ્ત કરવાની જે હોંશ બાળકમાં જોવામાં આવે છે તેવી હોંશ તે મળ્યા પછી બે ચાર દિવસે રહેતી નથી. આવી રીતે ખીજ સર્વ વસ્તુઓ માટે સમજ લેવું. તેમાં આનંદ છે જ નહિ, માન્યો છે તે પણ

અદ્ય છે, અદ્યકાળ સુધી ચાલે તેવો છે અને પરિણામિ અધઃપાત કરાવનારો છે. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે. સંસારના સર્વ પદાર્થ અને સંબંધનું સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુ સાથે અથવા ઇદ્રિજન સાથે મળતાપણું બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે, ચમત્કારી છે અને વિચાર કરવાથી સર્વ બાબતમાં લાગુ પડતી રીતે ઘટી શકે તેવું છે. વસ્તુધર્મ આવા પ્રકારનો છે, એટલે સાંસારિક કોઈ પણ પદાર્થમાં સુખ માનવું અથવા ઇદ્રિયના કોઈ પણ વિષયમાં સ્થિરતા માનવી એ અયોગ્ય છે, ખોટું છે, આઠે રસ્તે દોરનારું છે. ત્યારે સવાલ પ્રાપ્ત થાય છે કે કરવું શું? જ્યારે પૌદ્ગલિક વિષયોમાં આનંદ નથી ત્યારે આનંદ છે ક્યાં? આ જીવના પોતાના સહજ ધર્મો હોય તે પ્રાપ્ત કરીને તેમાં જો લીનતા કરવામાં આવે તો પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય અને નકામી અસ્થિરતા મટી જાય, માટે બીજી નકામી વાતો બાબતોએ મૂડી સ્વચ્છ મકટ કરવા માટે આત્મલય કરવો એ જ કર્તવ્ય છે. આત્મલય કરવા માટે યમ અને નિયમ પ્રબળ સાધન છે. જ્યારે મન અમુક નિયમોથી નિયંત્રિત થઈ કબજામાં આવે છે ત્યારે આત્મસ્થિરતા બહુ અંશે પ્રાપ્ત થતી જાય છે અને અભ્યાસ-થી તે વધારે અંશમાં રમણતા કરાવે છે. સર્ગાસ્નેહીઓના અસ્થિર સંબંધ અને પૌદ્ગલિક વસ્તુ પર ખોટા પ્રેમ ફર કરી, આપણું પોતાનું શું છે તેની વિચારણામાં અને તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તેની વિશેષ ખીલવણી કરવાના કાર્યમાં મગ્ન રહેવું એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું ચોક્કસ સાધન છે અને પંડિત પુરુષો તેને ‘આત્મલય’નું સાર્થક નામ આપે છે. ૨૭.

મરણ પર વિચાર.

एष मे जनयिता जननीयं, वंघवः पुनरिमे स्वजनाच्च ।

द्रव्यमेतदिति ज्ञातममस्वो, नैव पश्यसि कर्तावयश्चत्वम् ॥ ૨૮ ॥

“આ મારા પિતા છે, આ મારી માતા છે, આ મારા ભાઈઓ છે, વળી આ મારાં સર્ગાસ્નેહીઓ છે, આ મારું ધન છે—એ પ્રમાણે તને મમત્વ થયો છે અને તેથી તારું યમને વશપણું છે, તે તો તું જોતો જ નથી.” ૨૮. સ્વામી.

ભાવાર્થ—આ સંસારનાં સર્વ સંબંધ સ્વપ્ન જેવા છે, તેનું દૃષ્ટાંત બતાવવા અત્ર ઉલ્લેખ કરે છે. આ જીવને સ્ત્રી, કુટુંબ, પુત્ર, સર્ગાઓ અને ધન પર જોવી સજ્જડ મમતા ચોટેલી છે કે તે આ જીવને બહુ દુઃખ આપે છે, છતાં પણ આ સંસારમાં દુઃખ આપનાર મમતા છે એમ આ જીવ જાણતો નથી, પણ તેમાં જ સુખ માની બેઠો છે. આવાં કારણોથી શાસ્ત્રકારો મમતાને મદિરા (દારુ) સાથે સરખાવે છે. દારુ પીનારને સદસદ્ધિવેક રહેતો નથી, અસંબદ્ધ બોલાઈ જવાય છે, વસ્તુતત્ત્વની યોજનાણું રહેતી નથી; તેવી જ સ્થિતિ મમતાને વશ પડનાર આણીની પણ થાય છે. મમત્વને વશ પડેલા દુનિયામાં માટે ભાગે બધા જીવો છે અને તેઓનું વર્તન જોઈએ તો જાણ્યો કે તેઓ કૃત્યાકૃત્ય ચૂકી જાય છે, ન કરવા યોગ્ય કાર્યો કરે છે, અસ્થિર પદાર્થો પર પ્રેમ રાખે છે અને સ્થિર પદાર્થોને

તણ દે છે. મોહમાં મગ્ન થયેલા પ્રાણીઓ કેવા કેવા ચાળા કરે છે તે જોવા જેવું છે, તેને માટે આખી દુનિયા ખુલી છે. શાસ્ત્રકાર એ હકીકત તરફ કેવી દૃષ્ટિથી જુઓ છે તેનો સહજ ખ્યાલ આ ગ્રંથના બીજાથી પાંચમા સુધીના અધિકારમાં આપવામાં આવ્યો છે. આ છવ મારાં તારાંની મમતામાં એટલો બધો મૂઝાઈ જાય છે કે પોતાને માથે યમનો મોટો ભય છે તે પણ તેની નજરમાં રહેતું નથી. તેનું સર્વ વર્તન-વ્યવહાર એવા પ્રકાર પર રચાય છે કે જાણે એને કોઈ દિવસ મરણું જ નથી. આ દુનિયામાં મરણું એ ચોક્કસ વાત છે માટે તે સંબંધમાં વિચાર કરવો એ પણ ઉચિત વાત છે, એટલું જ નહિ પણ બહુ જરૂરની વાત છે. મરણના સંબંધમાં અત્ર પ્રસ્તુત એટલું જ છે કે મરણ હંચછણું નહિ; બરાબ સ્થિતિમાંથી બચી જવા-ફટી જવા મૃત્યુ માગવું નહિ, કારણ કર્મ લોગબ્યા સિવાય ફટકો નથી અને તેવા છવો માટે કાંઈ પરલોકમાં પદોજ ઠાળી સખ્યા નથી. તેમ જ મરણથી દરણું નહિ. મરકીને બ્યાધિ ગામમાં ચાલતો હોય અથવા પુત્ર નાનો હોય, સ્ત્રી હયાત ન હોય અથવા સ્થિતિ સાધારણ હોય કે બીજા કોઈ પણ કારણથી મરણથી જરા પણ બીવું નહિ, પરંતુ મરણ માટે હંમેશા તૈયાર રહેવું: એથી આખી જિંદગીમાં આરાધના બહુ થશે અને મૃત્યુ દૃષ્ટિસમીપ રહેશે તો ફરજને અંગે કરવા પડતાં સાંસારિક કાર્યોમાં પણ એક જાતની મુહૂતા આવી જશે, જેથી ભવાંતરમાં વિકાસના નિયમ પ્રમાણે આ છવનો કર્મફલના સંબંધમાં વધારો થતાં થતાં કર્મનો આત્મતિક નાશ થવાનો સંભવ પ્રાપ્ત થશે અને છેવટે નાશ થશે.* આ સર્વ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને બદલે આ છવ તો મમત્વને વશ થઈ એવું વિચિત્ર પ્રકારનું વર્તન કરે છે કે બહારથી જોનારને ખરેખર હસવું આવે.

અત્ર સર્વ સંબંધની અસ્થિરતા બતાવવા આટલો ઉલ્લેખ થયો. મરણસંબંધમાં વિશેષ વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે તે મનુષ્યને માથે ન હોત તો તેનાં દરેક કાર્યમાં બહુ કઠોરતા પ્રાપ્ત થયેલી હોત. મરણ માથે છે એવું જાણે છે તો પણ અનેક વખત માન વિગેરેમાં તણાઈ જઈ આ છવ કપાથવશ થઈ જાય છે, તો જો મરણ ન હોત તો પછી તે લોચ ઉપર પગ પણ દેત નહિ. આથી મરણ વખતે કાંઈ, કોઈ સાથે આવતું નથી એ વિચાર નિરંતર દૃષ્ટિસમીપ રાખવો યુક્ત છે. આમાં પણ હીનપણું બતાવવું નહિ, પરંતુ દંડતા સાથે એકત્વભાવ બળવત્તરપણે ધારણ કરવો. શાસ્ત્રકાર તે ભાવ આગળ કરતાં અનેક રીતે ઉપદેશ કરે છે. એક પ્રસંગે તેઓ કહે છે કે:—

चेतोद्वेष युवतयः स्वजनोऽनुकूलः, सद्बान्धवाः प्रणयमर्मगिरिश्च भृत्याः ।

यद्गन्ति दन्तिनिवद्वास्तरलास्तुरङ्गाः संमीलने नयनयोर्न हि किंचिदस्ति ॥

‘ચિત્ત હરણ કરે તેવી સુંદર યુવતિઓ, અનુકૂળ સગાંસંબંધીઓ, આબરુદાર ભાઈઓ,

* આ સર્વ મુદ્દાઓ સહજ વિસ્તારથી જોવાની ઇચ્છા હોય તેમણે જીવનસંખ્યાનો લેખ જોવો.
જુઓ શ્લોક ૨૬ ની નોટ.

સમ્યક્તાપૂર્વક ઉચ્ચાર કરનારા નોકરો, હાથીઓના સમૂહ અને ચપ્પણ ઘોડાઓ, આ સર્વ હોય, પણ આંખ મીંચાણી એટલે એમાંનું કંઈ નથી. વ્યવહારમાં પણ આપણે સાંભળીએ છીએ કે:—

જેના કુદે પવત ફાટે, આખ ઉદસમાં ભરતા;
જેના આલે ધરણી ધૂએ, તે નર દીઠા ભરતા.

આવી સ્થિતિ છે, માટે મરણને દરરોજ દૃષ્ટિસમીપ રાખી તેને માટે ગમે તે વખતે તૈયાર રહેવું. બાકી તો મોટા મોટા ચક્રવર્તીઓ પણ છ ખંડ પૃથ્વી અને હબરો સ્ત્રીઓ તથા પારવશરની ઋદ્ધિ અત્ર મૂકીને જ ગયા છે, તેમની સાથે કોઈ ગયું નથી, કંઈ ગયું નથી, જે વાત નવી જાણવાની રહી નથી. વળી માળાપ, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેનો પ્રેમ પણ ત્યાં સુધી તેઓ સાથે સ્વાર્થનો સંઘટ્ટ ન થાય ત્યાં સુધી જ બહુ લાગે છે. લાગે છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ છે કે વસ્તુતઃ તે છે જ નહિ. એક શેઠના છેકરાને પોતાના કુટુંબ પર બહુ પ્રેમ હતો. તેની પરીક્ષા બતાવવા સારુ તેના મિત્રે તેને કૃત્રિમ મંદવાડ હોવાનો દેખાવ કરવાનું શીખવ્યું અને પેટની અસહ્ય (કૃત્રિમ) વેદનાથી શેઠપુત્ર જ્યારે અસાધ્ય લાગતા વ્યાધિના કાંઠ પર પડ્યો ત્યારે ધનવંતરી વૈદ્યનું રૂપ લઈ મિત્રે માથા પરથી પાણી ઉતારી તેમાં સર્વ રાગ સમાયો ॥ અને તે પીનારને તે રાગ આવશે, પણ પુત્ર સાંભળે થશે, એવું સ્વરૂપ બતાવ્યું; ત્યારે તેની નવયૌવના સ્ત્રી, અતુલ પ્રેમ બતાવનારી માતા, કરોડોનો વારસો આપનાર પિતા, અબળોનો વારસો મેળવનાર પુત્ર અને બીજા આશ્રિતો સર્વ ખસી ગયા અને કોઈએ તે પાણી પીધું નહિ. કોઈ પાણી પીવે એમ માનવું એ જ જોઈ છે, કારણ કે પ્રેમબંધન સ્વાર્થની કોરી પર જ બંધાયલું છે. સ્વાર્થનો દોરો તૂટે કે કોઈ બાતનો સંબંધ રહેતો નથી અને ‘કાઢે કાઢે’ એ જ ઉચ્ચાર થાય છે. સંબંધનું આલું સ્વરૂપ બહુવા છતાં પણ પ્રાણીઓ કર્તવ્યવિમુખ થઈ શામળે સંસારબંધનમાં ફસાતા હશે એનો ખુલાસો જ્ઞાની મહારાજ આપે છે. એમાં અનાદિ મિથ્યાત્વ-વસ્તુસ્વરૂપની અસતતા સિવાય બીજું કંઈ પણ કારણ નથી. આથી સ્વપ્ન કે ઈંદ્રભળ જેવા સંસારબંધનમાં મૂંઝાઈ ન જતાં આત્મતત્ત્વ ક્યાં છે તે સમજવું અને સમતા આદરવી એ જ મુખ્ય કારણ છે, એ સિદ્ધ થાય છે. ૨૮.

વિષય ૫૨ મોહનું સ્વરૂપ, સમતા આદરવાનો ઉપદેશ.

નો ધનૈઃ પરિજનૈઃ સ્વજનૈર્વા, દૈવતૈઃ* પરિચિતૈરપિ મંત્રૈઃ ।

રહ્યતેઽત્ર સ્વલ્લ કોઽપિ કૃત્વાતાન્નો વિમાવયસિ મૃદ ! કિમેવમ્ ॥ ૨૯ ॥

તૈર્મિત્રેઽપિ યદ્દ્વો સુસ્વમિચ્છંસ્તસ્ય સાધનતયા પ્રતિમતૈઃ ।

મુદ્ધાસિ પ્રતિકલં વિપયેષુ, પ્રીતિમેષિ ન તુ સામ્યસત્ત્વે ॥ ૩૦ ॥

। અર્થતો યુગ્મમ્ ।

“ ધન, સગાંવહાલાંઓ, નોકરચાકરો, દેવતાઓ, અથવા પરિચિત મંત્રો, કોઈ પણ -યમ(મરણ)થી અહીં રક્ષણ કરતું નથી. હે મૂઠ્ઠા ! તું આ પ્રમાણે વિચાર કેમ નથી કરતો ? સુખ મેળવવાનાં સાધન તરીકે દેખાતાં તેઓ(ધન, સગાં, નોકર વિગેરે)વઢે સંસારમાં સુખ મેળવવા ઇચ્છતા હે ભાઈ ! તું પ્રત્યેક ક્ષણે વિષયોમાં મૂળાઈ જાય છે, પણ સમતાદૃષ્ટિ ખરા રહસ્યમાં પ્રીતિ પામતો નથી. ” ૨૯-૩૦. સ્વામીતાવૃત્ત.

ભાવાર્થ—આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે આ પ્રાણી મનુષ્યને વશ થઈ મરણભય ભૂલી જાય છે. આ હકીકત વધારે દૃઢ કરવાના હેતુથી કર્તા કહે છે કે—તારી પાસે ગમે તેટલા પૈસા હોય તો પણ તેનાથી તારા મરણભય જવાનો નથી. પૈસા દુનિયાની અનેક વસ્તુઓ ખરીદ કરે છે, પણ ચમદેવ તેનાથી ખરીદી શકાતો નથી. તારા ગમે તેવાં સગાં કે નોકરો હશે, તે પણ તને મોતથી બચાવી શકશે નહિ. શેઠના પુત્રને* બચાવી શકાય તેમ હતું તો પણ તેઓએ બચાવ્યો નહિ તો પછી મૃત્યુથી બચાવ કરવાની તેઓમાં શક્તિ જ નથી, ત્યારે તો તેનો વિચાર કરવાનો અવકાશ પણ ક્યાં રહે છે ? જોટલું જ નહિ પણ કહિ દેવતાઓ તારે આધીન હશે તો તે પણ તારું રક્ષણ કરવા અસમર્થ છે, કારણ તેઓ પોતે જ મરણને વશ છે, અને તારે આધીન ગમે તેટલી મંત્રશક્તિઓ હોય તો પણ એક મિનિટ આધી પાછી થવાની નથી. અનંત વીર્યવાળા શ્રીમન્મહાવીર પરમાત્મા પાછળ મહાઉપકાર થાય તેમ હતું, તો પણ મૃત્યુનો દોર એક ક્ષણ પણ અટકાવી શક્યા નથી અને કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ રાખ્યા વગર સ્પષ્ટ રીતે કહી ગયા છે કે—એ કાર્ય કરવાને (મૃત્યુનો નિરધાર કરેલો સમય ફેરવવાને) કોઈ પણ સમર્થ નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિ છે તેને જાણીને પણ તું તે જ ધન, સગાં વગેરેને સુખનાં સાધન માનીશ ? આ સંસારમાં સુખ છે જ નહિ, તેમાંથી સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રહે છે એ તારી પ્રથમ ભૂલ થાય છે. બીજી ભૂલ પહેલી ભૂલના પરિણામે થાય છે, તે એ છે કે—ધન, સગાં, સ્વજન વગેરેને સુખનાં સાધન માનવામાં આવે છે. આ જાને ભૂલને પરિણામે વિષયો પર પ્રેમ થાય છે અને ઇંદ્રિયના વિષયો પર પ્રેમ થયો જોટલે લક્ષ ચોરાશીમાં ફેરા મારવાનું શરૂ થાય છે, માટે હે બંધુ ! તું વસ્તુસ્વરૂપ સમજ અને આ તારી શુદ્ધ દશા નથી એ ધ્યાન પર લાવ. આ વિષયો પર પ્રીતિ લાવે છે, પરંતુ અગાઉ જણાવ્યું તેમ તેઓ તો ઇન્દ્રિયના જેવા અસ્થિર છે, તેના પર પ્રેમ બાંધીને સંસારજાળ કરવું એ તારા સરખા સમજીને સુકત નથી. શા માટે સમતામાં પ્રીતિ રાખતો નથી ? સર્વ વસ્તુઓનું માખણ સમતા છે, એને આદરનારા અનેક જીવો સર્વ દુઃખથી વિરામ પામી ગયા છે. એના સંબંધમાં આવ્યા પછી તારી સ્થિતિ જરૂર ફેરી જશે, માટે બીજી નકામી બાળતોનો ત્યાગ કરી તારા સ્વાર્થ-સાધનમાં તત્પર થા. સ્વાર્થસાધનનું પ્રથમ અંગ સર્વ જીવ પર-સર્વ વસ્તુઓ પર સમ-

લાવ રાખવો, કપાયનો ત્યાગ કરવો, વિષયથી વિરમવું અને આત્મપરિણતિ ભગૂત કરવી—
દુઃકામાં કહીએ તો સમતા પ્રાપ્ત કરવી એ જ છે. ૨૯-૩૦.

કપાયનું 'અર્ચ' સ્વરૂપ—તેના ત્યાગનો ઉપદેશ.

કિં કપાયકલ્પં કુરુષે સ્વં, કેષુ ચિન્નનુ મનોઽરિધિવાત્મન્ ! ।

તેઽપિ તે હિ જનકાદિકરૂપૈરિદ્ધતાં દધુરનન્તમવેષુ ॥ ૩૧ ॥

“હે આત્મન્! કેટલાક પ્રાણીઓ ઉપર શત્રુબુદ્ધિ રાખીને તું તારા મનને શા સારું
કપાયથી મલિન કરે છે? (કારણ કે) તેઓ માતાપિતા વગેરે રૂપોમાં તારી પ્રીતિ અનંતા
ભવેમાં પામ્યા છે.” ૩૧.

સ્વામતા.

ભાવાર્થ—કોઈના ઉપર ક્રોધ કરવો તે બહુ મુશ્કેલ છે. તે કરતી વખતે મુખને
લાલચોળ કરવું પડે છે અને મનનો કબજો મૂકી દેવો પડે છે. ક્રોધ કરવો એ આત્મિક
શુદ્ધિ દશા નથી, એ આટલા ઉપરથી જ જણાય છે, કારણ કે એમાં સ્વાભાવિકતા બહુ
ઓછી છે. ત્યારે આવી કૃત્રિમ દશા ધારણ કરવામાં લાભ શો છે? એવી દશા શા માટે
ધારણ કરવી? સામી બાજુએ ક્ષમા ધારણ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારની મહેનત કરવી
પડતી નથી, કોઈ ભતની તૈયારી કરવી પડતી નથી અને કાંઈ વિચાર પણ કરવો
પડતો નથી. તે શુદ્ધિ દશા હોવાથી તેના પર વિચાર કરનારને તે સહજ પ્રાપ્ત્ય છે
અથવા અપેક્ષા બરાબર ધ્યાનમાં રાખીને બોલીએ તો તે પ્રાપ્ત જ છે. આ આત્મ
અપેક્ષા વચન બતાવે છે કે સંસારમાર્ગ સરળ નથી, પણ મોક્ષમાર્ગ સરળ છે.
આવો વક્રિચક્રે કપાયમાર્ગ શા માટે તું આરે છે? વળી તું એક બીજો પણ વિચાર
કરીશ તો તને જણાશે કે—કપાય કરવો અનુચિત છે. જેઓની ઉપર તું કપાય કરે છે
તેઓ તારા માતાપિતારૂપે અનેક વાર તારા પ્રીતિપાત્ર થયા છે. એક વાર જે પ્રીતિપાત્ર
થયું હોય તેના પર કપાય કરવો એ મુશ્કેલ કાર્ય હોય જ નહિ. કપાય પર વસ્તુ છે,
પૌંદ્રગણિક છે, પુંદ્રગજન્ય છે, સંસારમાં રખાયવનાર છે, દર્શનથી પણ એક આપે તે
વર્ગમાં તેનો સમાવેશ થાય છે; એનું સેવન કરતાં સ્વાર્થસાધન જરા પણ સિદ્ધ થતું નથી,
છિદ્રો સંસાર વધે છે, તેથી સંસારનો સંબંધ તોડવાની ઇચ્છાવાળા ખાપી છવે કપાયના
સંબંધમાં પણ ન આવવું વધારે સારું છે. કપાયના સંબંધમાં વિશેષ વિવેચન સાતમી
અધિકારમાં આવશે; અત્ર કપાય સમતાને પૂરેપૂરા બાધ કરનારા છે, સમતાના વિરોધી
છે અને જેના પર કપાય કરવામાં આવે છે તે ન્યાયદષ્ટિથી કપાયનું પાત્ર થઈ ગયા નથી
એટલું જ બતાવે છે. તારું સાધ્ય (મોક્ષ) અને તારું સાધન જો વિરોધવાળું હશે તો તારા
દરેક કાર્યમાં વિસંવાદ પ્રાપ્ત થશે અને છેવટે સાધ્ય મળશે નહિ. મોક્ષ અને કપાયને
વિસંવાદ છે એનું અનુભવસિદ્ધ પુરુષો કહી ગયા છે; માટે દવે ચોખ્ખો વિચારણા કરજો. ૩૧.

* બુદ્ધિ માત્ર અપિતાર, મોક્ષ ૨૭ ઉપરનું વિવેચન.

શોકનું અનુ સ્વરૂપ--તે ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ.

યાંચ શોચસિ ગતાઃ કિમિમે મે, સ્નેહલા હિતિ ધિયા વિધુરાત્મન્ ! ।

તૈર્મેવેષુ નિહતસ્ત્વમનંતેષ્વેવ તેઽપિ નિહતા મવતા ચ ॥ ૩૨ ॥

“ શુ આ મારા સ્નેહીઓ (મરી) ગયા ? આ પ્રમાણે બુદ્ધિથી વ્યાકુળ થઈને જેઓને માટે તું શોક કરે છે તેઓવડે જ તું અનંત લવોમાં હણાયેલો છે અને તેઓ પણ તારાવડે હણાયા છે. ” ૩૨.

સ્વાગતા.

ભાવાર્થ—ઉપરના શ્લોકમાં જે વાત કરી તે જ વાત અત્ર ધીજા રૂપે કહે છે. જેવી રીતે કોઈ જીવ ઉપર કષાય કરવો ઉચિત નથી તેવી જ રીતે કોઈના મરણ, વિયોગાદિ પ્રસંગે તેને માટે શોક કરવો તે પણ ઉચિત નથી. સગાંસ્નેહી એટલે પુત્ર, માતા, પિતા, સ્ત્રી વગેરેના મરણપ્રસંગે શોક કરવાથી આત્મિક શુણ્ણી હાનિ થાય છે, કારણ કે શોક રાગમૂલક છે, અને સંસારને વધારનાર એ મોટા મહામાનો રાગ એક છે. જેના મરણ માટે શોચ કરવામાં આવે છે તેના વડે જ અનંત લવગ્રમણમાં આ જીવ અનેક વાર મરાયો હશે અને તેને અનંત વાર માર્યો પણ હશે એ તદ્દન બનવાભેગ છે. ત્યારે પછી શેવું શા હેતુએ ? વાસ્તવિક રીતે તો જે સમય પ્રમાદમાં ગયો હોય અને જેટલું આત્મહિત સાધી શકાયું ન હોય તેને માટે પોતાની જાતને અંગે શેવું અથવા નિષ્કળ કાળનિર્ગમન અને પ્રમાદ માટે શોક કરવો વાજબી છે. આવી જાગૃત દશા વ્યવહારના દરેક કાર્યમાં રાખવાની ટેવ પડશે અને સાધ્યદષ્ટિ નિરંતર લક્ષ્યમાં રહેશે ત્યારે બહુ આનંદ થશે. એ વખતે માનસિક આનંદ થવા ઉપરાંત શોકને સ્થાન જ મળશે નહિ, કારણ કે શોકનું મૂળ શુ છે અને તે કોને હોય તે બરાબર સમજાઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે હકીકત છે ત્યારે રીતસર બેસી, ખોટો કહારો કરી, મનમાં ઉમળકો હોય યા ન હોય તો પણ દેખાવ ખાતર પરને ઠગી, ઔદિક સ્વાર્થ સાધવાની બુદ્ધિએ રાગકા તાણવા તે મહાનિંદા આપરણ છે, અસત્ય વ્યવહાર છે અને કેળવણીની ગેર-હાજરી બતાવનાર બાહ્ય આડંબરનું વિચિત્ર દર્શન છે. એ પ્રકાર ધર્મવિરુદ્ધ છે, કારણ કે તેમાં માયામિશ્રિત શોકનો દેખાવ છે અને શુદ્ધ વ્યવહારનું સ્વરૂપ સમજનારા ધર્મિષ્ઠ ગૃહસ્થો તેમાં ભાગ ઓછો લે છે. સ્ત્રીઓને લજ્જા વગર કૂટવાની ખાસ તાલીમ આપવામાં આવે છે અને તે પ્રસંગે બોલવાનાં વાક્યોના નિયમિત પાઠ મોઢે કરાવવામાં આવે છે. આર્યસંસારના અધઃપાતનું આ પણ એક ખરેખરું દર્શન છે. કેળવણીની ગેરહાજરી આ ઠંકાણે બહુ જણાય છે અને ધાર્મિક દષ્ટિએ બેતાં તો આ રિવાજ તદ્દન બાહીશતા, મોહના

* રાગ અને દેવ-મોહના પુત્રા અને મોટા સેનાનીઓ.

ચાળા અને નૂતન નાટક બતાવે છે. અંતઃકરણથી થતો મોહજન્ય સાચો શોક કરવાની પણ શાસ્ત્રકાર ના કહે છે તો પછી આવો ધાંધલચુકત ખોટો વ્યવહાર તો કેમ જ કર્તાવ્ય તરીકે ખાની શકાય ? પોતાની શારીરિક સ્થિતિનો વિચાર કર્યા વગર પ્રવર્તતા આ જૂના જમાનાના રિવાજમાં એક પણ બાતનો અર્થ નથી, વિવેક નથી, વિચાર નથી, તેથી સુરા સ્ત્રીઓએ લોકો શું કહેશે તેનો ખોટો ખ્યાલ મૂકી દઇ આવા વ્યવહારથી દૂર રહેવું યોગ્ય છે. કહેનારા હજારો વરસ બેસી રહેવાના નથી અને જેને માટે કહેશે તેની આત્મિક હાનિમાં તેઓ કાંઇ ભાગ લેવાના નથી; માટે સત્તારીઓ અને સત્પુરુષોએ હરેક રીતે શોકનો ત્યાગ કરવો અને ખાસ કરીને કૃત્રિમ રાગડા તો છોડી જ દેવા. ડર.

મોહ ત્યાગવો, કોઇ માટે શોક ન કરવો.

ત્રાતું ન શક્યા મત્તદુઃખતો યે, ત્વયા ન ચે ત્વામપિ પાતુમીશાઃ ।

મમત્વમેતેષુ દષ્ટન્મુષાત્મન્ !, પદે પદે કિં શુભમેપિ મૂઢ ! ॥ ૨૨ ॥

" જે રત્નેહીઓને ભવદુઃખથી બચાવવાને તું શક્તિમાન નથી, અને જેઓ તને બચાવવાને શક્તિવાળા નથી, તેઓ ઉપર ખોટો મમત્વ રાખીને હે મૂઢ આત્મન્ ! તું પગલે પગલે શા સારું શોક ખાતે છે ? " ૩૩.

ઉપગતિ,

ભાવાર્થ—જેને ત્યાં દરેકજ વસ્તુ, અલંકાર ને લોજનાદિકની પેટીઓ ઊતરતી હતી તેવા શાલિભદ્રને પણ જ્યારે જણાયું કે પોતાને માથે હજી ઐશ્વિક નામનો રાજા રાજ્ય કરે છે ત્યારે સંસારથી વૈરાગ્ય પામી દરેકજ એક એક સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવા માંડ્યો. તેમને જણાયું કે અત્ર જે સુખ લાગે છે તે ખોટું છે, વાસ્તવિક સુખ તે નથી, માટે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી કે જ્યાં પોતા ઉપર દોષનો અમલ ચાલી શકે જ નહિ. જેને ઐશ્વિક રાજાના ખેળામાં બેસતાં પણ પરિશ્રમને લીધે પરસેવો થયો હતો તે જીવ સત્ત્વવંત થઈ આરિતના વિષમ માર્ગ પર ચાલવાનો વિચાર કરે એ બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. આથી પણ વધારે સત્ત્વવંત ધત્રો સ્નાન કરતો હતો ત્યાં પોતાની સ્ત્રી (શાલિભદ્રની બહેન) સુભદ્રાના મધનમાંથી ઉજી અથ્ર શરીર પર પડતાં તેનાં શોકતું નિમિત્ત પૂછ્યું અને જ્યારે સુભદ્રાએ શાલિભદ્રનો દરેકજ એક એક સ્ત્રી ત્યાગ કરવાનો વિચાર સંભળાવ્યો અને આજે સત્તર દિવસ થઈ ગયા છે, એ વાત જણાવી ત્યારે ધત્રો હસ્યો. ' સંસાર અસાર છે એવું બહુવા પછી જ્યારે તજીવી ત્યારે એક એક સ્ત્રી શા માટે તજીવી ? તજીવી ત્યારે તો બધી તણ દેવી. ' આ ટીકાથી આશ્ચર્ય પામેલી સુભદ્રાએ મમમાં કહ્યું ' સ્વામી ! કહેવું બહુ મહેલ છે. દુનિયામાં કરેલ કામ પર ટીકા કરનારા બહુ હોય છે, પરંતુ પોતાને કરવાનો વખત આવતાં લગભગ બધા ખત્તી ભાય છે. ' ધત્રો ચમક્યો અને બોલ્યો ' હે ! મેં તો આ સર્વ તજ્યું ! ' આમ કહીને ખેળ બરેલા શરીરે તે તરત જ

જિજ્ઞો, શાલિભદ્રની પાસે ગયો અને કહ્યું કે કાયરપણું શા માટે કરે છે ? આ સંસારમાં આપણું કંઈ નથી, માટે ચાલો આપણે શ્રી વીર પરમાત્મા પાસે જઈએ. પછી બંને જણા પ્રભુ પાસે ગયા ને આરિત્ર અહંશ ક્યું.

અનાથીમુનિને પણ હૃદયપર થતાં જણાયું હતું કે ‘પોતાનું’ કંઈ નથી. જેઓની ખાતર આ જીવ પ્રાણ આપવા તૈયાર થાય છે, જેઓની ખાતર સંસારત્યાગ કરતાં આ જીવને અનેક પ્રકારના સંકેતપ્રતિકેત્યો થાય છે, તેઓનો સ્નેહ અસુક હૃદમાં જ બંધાયેલો છે.’ એવા વિચારથી રસ્તાની સૂઝ કેમ ન પડે ? પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે સુતરના તાંતણા તોડવા એ પણ આ જીવને વખત પર બહુ મુશ્કેલ પડે છે. આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ તે સુતરના તંતુ લાગે છે, પણ તે તો મોહરાગએ વીંટલાં બહાં દોર્યાં છે, અને તેને તોડવા જેટલું આત્મવીર્ય ફેરવનાર જ આ સંસારચાત્ર સફળ કરે છે. બધા જીવો આયુષ્યના પ્રમાણમાં જીવે તો જ, પરંતુ જેઓ મોહઅંધિનો છેદ કરે છે તેઓનો ફેરો સફળ થાય છે, ત્યારે બાકીના સર્વનો ફેરો ફોગટ (નિષ્ફળ) થાય છે. આ જીવને ખરેખર દુઃખ તો જન્મમરણનું છે; એ દુઃખમાંથી છોડાવવાને જેઓ તદ્દન અશક્ત છે તેઓને સારુ અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ વેઠી ધન એકઠું કરવું, તેઓના માની લીધેલા પ્રસંગ પર વેધ જળવવા, તેઓના માનેલા વ્યવહાર પ્રમાણે પોતાની મરજી વિરુદ્ધ પણ વર્તન કરવું અને ભવદુઃખ છોડાવનારની સોળત કરવા ઈચ્છા થાય ત્યારે તેઓ અનેક પ્રકારના અંતરાય જિજ્ઞા કરે તે મૂંગે મોઢે સહન કરવા એ તદ્દન ગેરવાજબી છે. દુનિયામાં તો આપાઠાભૂતિ, નંદિષેષુ અને આર્દ્રકુમાર જેવા જીવો પણ હોય છે, જેઓ સંસારમાં પાછા પડ્યા છતાં પણ વખત આવતાં સંસારને જ મોક્ષનું સાધન બનાવી, તેના પર સ્વારી કરી, તેને કબજે કરી લે છે; અને ગજસુકુમાળ, નેમનાથજી તથા સ્કેંદકાચાર્ય જેવા પ્રાણીઓ પણ હોય છે, જેઓ સંસારથી ડરી તેના સંબંધમાં જ આવતાં નથી. આ બંને વર્ગના પ્રાણીઓ સંસારનું સ્વરૂપ બહુ સારી રીતે સમજેલા છે. આ બંનેમાંથી કયો વર્ગ આદરણીય છે, તેની વિચારણા પોતાના સંયોગ અને મનોબળ પર આધાર રાખે છે, પરંતુ એક વાત તો બંને વર્ગમાંથી એકસરખી રીતે અનુકરણ યોગ્ય છે અને તે એ કે સંસારનો સંબંધ ત્યાજ્ય છે, સંબંધીઓ ખાતર ભવદુઃખમાં સ્પષ્ટકથા કરવું એ મોહન્યા ચાળા છે અને વાસ્તવિકે વસ્તુસ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે. સંયમ આરાધન કરવાની શક્તિ ન હોય અથવા ઈચ્છા થતી ન હોય તેણે તે પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા-દેહોંસ રાખવી અને શ્રાદ્ધજીવનમાં પણ સત્ય વ્યવહાર ચલાવી અનુકરણ કરવા યોગ્ય હેતુચારિત્ર ધારણ કરવું. આશ્રિતોના માની લીધેલાં શ્રેય સારુ અનંત ભવો મુખી મહાદુઃખ પ્રાપ્ત થાય તેવું આચરણ ચલાવવું નહિ-એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક સદુપદેશ છે. સ્વાર્થસાધનામાં રક્ત રહેવાના ઉપદેશને પુષ્ટ કરતાં વગર હરણે તેમાં લપટાવું નહિ એવો અત્ર ઉપદેશ કર્યો છે. એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું ચોથું સાધન છે. ૩૩.

સમતાદ્વારેના ઉપસંહાર, રાગદ્વેષત્યાગનો ઉપદેશ.

સચેતનાઃ પુદ્ગલપિઙ્ગીવા, અર્થાઃ પરે ચાણુમયા દ્રવ્યેઽપિ ।

દષ્ટ્યનંતાન્ પરિણામમાર્ચાસ્તત્તેષુ કસ્ત્વર્હતિ રાગરોપો ॥ ૩૪ ॥

“પુદ્ગળ પિંડને અધિષ્ઠિત જીવો સચેતન પદાર્થો છે અને પરમાણુમય અર્થ (પૈસા) વિગેરે અચેતન પદાર્થો છે. આ બંને નતિના પદાર્થો અનેક પ્રકારના પર્યાયભાવ-પલટનભાવ પામ્યા કરે છે, તેથી તેના ઉપર રાગદ્વેષ કરવાને કોણ લાયક ગણાય ?” ૩૪ ઉપનતિ.

વિવેચન—સી, પુત્ર, સગાં અને સંબંધીઓ વગેરે સર્વ મનુષ્યો તેમ જ પોપટ અને કાગડો, સર્પ અને નોળીઓ, મગરમચ્છ અને સોનાની પાંખોવાળો મચ્છ, વીંછી અને તીડ, કીડી અને માખી, રાંખ અને જળો સર્વનાં શરીર પુદ્ગળનાં બનેલાં છે, તેમ જ ખાણમાંથી નીકળ્યાં પછી સોનું, રૂપું, લોહું વગેરે ધાતુઓ તેમજ ઘરમાં રહેલું સુંદર ફરનીયર સર્વ અચેતન છે—જીવ વગરનું પુદ્ગળ છે. આ સર્વ ચેતન અને અચેતન પદાર્થો વારંવાર પર્યાયભાવ પામે છે. જીવ વારંવાર ટેવપણું, મનુષ્યપણું, તિર્યંચપણું અને નારકીપણું પામે છે અને તેનો તે સ્વભાવ આ અધિકારમાં આપણે બે ચાર પ્રસંગે રૂપાંતરથી જોઈ ગયા છીએ. કોઈ વાર તે પ્રગોઠ કરાવે તેવું રૂપ ધારણ કરે છે અને કોઈ વાર તે મહાનિંદ્ર લાગતું કુરૂપ ધારણ કરે છે. એવી જ રીતે અચેતન પદાર્થો પણ અનેક પ્રકારનાં સારાં ખરાબ લેખાતાં રૂપો ધારણ કરે છે. એનું દૃષ્ટાંત સુસુષ્કિ પ્રધાને ખાઈના જળથી બનાવેલું નિર્મળ જળ પૂરું પાડે છે.

એક રાત્રી અને તેનો સુષુપ્તિ નામે પ્રધાન એક દિવસ બહુ ગંધાતી ખાઈ પાસે નીકળ્યા. રાત્રીને આ બહુ ખરાબ વાસ આવતી ખાઈની ગંધથી ઠીક લાગ્યું નહિ તેથી તેણે ગ્રહોં મરડ્યું. પ્રધાન સાથે તેણે આ સંબંધી વાતચીત પણ કરી. પ્રધાને તો ઠંડે પેટે જણાવ્યું કે પુદ્ગળનો સ્વભાવ સુગંધી દુર્ગંધી થયા કરવાનો છે, કારણ કે હરેક પરમાણુમાં બેમાંથી એક ગંધ હોય જ છે. રાત્રીને આ વાત રુચી નહિ પણ બંને તે વખત ચૂપ રહ્યા. પ્રધાને ત્યાર પછી તે ખાઈમાંથી કેટલુંક પાણી ભરી મંગાવ્યું અને તે પાણીને શુદ્ધ કરાવ્યું. પછી તેમાં કતકચૂણાદિ નાંખીને તેની દુર્ગંધ દૂર કરી અને કપૂર પ્રમુખથી સુગંધ ઉત્પન્ન કરી. પછી કોઈ પ્રસંગે રાત્રીને આ પાણી પીવા આપતાં તેણે તે પાણીના બહુ વખાણ કર્યાં, એટલે પ્રધાને સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. રાત્રીને આથી પુદ્ગળના વિચિત્ર ધર્મની પ્રતીતિ થઈ.

જે પદાર્થો પર પ્રીતિ કરવી તે પદાર્થો જો એક સરખી સ્થિતિમાં નિરંતર રહેવાનો હોય તો તે પ્રીતિને યોગ્ય કહી શકાય. ઘરનું સુરમ્ય ફરનીયર ભાંગી જશે, નાશ પામશે, ફૂટી જશે; સુંદર શરીર માટી સાથે મળી જશે, તેમાં રહેલો આત્મા પર્યાયથી અનેક

ભાવે પામશે; ત્યારે તેમાં પ્રેમ કેવી રીતે કરવો ? કૌના ઉપર કરવો ? શા માટે કરવો ? કરીએ તો તેનો અર્થ શું ? આવા વારંવાર બદલાતા સચેતન પદાર્થો પર પ્રેમ કરવો એ આપણા ગૌરવથી નીચું છે, કરવા યોગ્ય નથી. એટલા માટે શ્રી ઉમાસ્વામિ મહારાજ પ્રશમરતિ પ્રકરણમાં લખે છે કે:—

તાનેવાચ્યાન્ દ્વિપતસ્તાનેવાર્થાન્ પ્રલીયમાનસ્ય ।
નિશ્ચયતોઽસ્યાનિદ્રં ન વિચિતે કિચ્ચિદિદં વા ॥*

‘એક જ વિષયો પર દેષ કરનારા છવે બ્યારે તે જ વિષયો પરિણામાંતર પામી સારા થાય છે ત્યારે તે જ પદાર્થોમાં તહીન થાય છે, તેથી આ છવને નિશ્ચયથી કોઇ પણ પદાર્થ ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ નથી.’ આ ટૂંકા પદ્યમાં બહુ અર્થગાંભીર્ય રહ્યું છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

આવી રીતે કોઈ પણ છવ કે અછવ પર રાગદેષ કરવો અશુભ છે, તે સિદ્ધ માનવામાં આવે તો બહુ ખટખટનો અંત આવી જાય એટલા માટે જ ‘વીતરાગ’ ને કેવ માનવામાં આવે છે. વસ્તુ ઉપરથી રાગ જોઈએ થઈ જાય. એટલે સ્વાભાવિક રીતે સર્વ ઉપર સમભાવ આવે છે અને સમભાવ પ્રાપ્ત કરવો એ સર્વજન સાધ્યબિંદુ છે. સમતાં અધિકારનો ઉપસંહાર કરતાં સ્વાર્થસાધન સારુ આ ઉત્તમ ઉપાય બતાવ્યો છે તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. આ સંસારમાં ખરેખર રખડાવનાર ‘રાગદેષ’ છે. તે બંને મોહજન્ય છે અથવા મોહ જ છે, કારણ કે રાગદેષ કરતી વખતે વિવેકનો નાશ થાય અને ચિત્તની સમતા ઊડી જાય છે. મોહને મદિરા સાથે સરખાવી આપણે અનેક વાર બોધ ગયા છીએ કે— વિવેકનો નાશ કરવો એ મોહજન્ય પ્રથમ કર્તવ્ય છે. રાગદેષનો નાશ થયા પછી કોઈ કાર્ય બનતું નથી એમ નથી, પરંતુ ફરેક કાર્ય કરવામાં જે ચીકણા હટી તે ફર થાય છે, સરલ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે અને કર્તવ્ય અકર્તવ્યનું બરાબર ભાન થાય છે; માટે કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર ગાઢ રાગબંધન ન રાખવું એટલું તો હાલ તુરત જરૂર કરવું અને તેવી જ રીતે આકરું વૈર પણ કોઈ સાથે ન રાખવું, કારણ કે વસ્તુની સ્થિતિ બોતાં પછી તે છવ હો કે અછવ હો, પણ તે સર્વ વસ્તુઓ રાગદેષને લાયક નથી, તેમાં પણ અચેતન પદાર્થ ઉપર દેષભુલિ તો અતિ અનિષ્ઠતા સૂચવે છે, કારણ કે તે કરતી વખતે સામી વસ્તુની અને પોતાની સરખાઈ બોવામાં આવતી નથી. સર્વ વસ્તુઓમાં પલટન ભાવ પામવાનો સ્વભાવ હોવાથી વસ્તુતઃ કોઈ વસ્તુ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ હોઈ શકે નહિ, તેથી રાગ અને દેષ બંને કરવા યોગ્ય નથી એ વિષયની પ્રતીતિ થાય છે. ૩૪.

*

*

*

એવી રીતે પ્રથમ સમતા અધિકાર પૂર્ણ થયો. આખા ગ્રંથની પીઠિકા આ અધિ-કારમાં છે. આખા ગ્રંથમાં અનેક પ્રયત્નો કરી જે પ્રાપ્ત કરવાની સૂચના કરવામાં આવી

* પ્રથમરતિ, શ્લોક પર મો.

તેનો સ્ત્રીધા કે આડકતરો ધ્વનિ સમતાપ્રાપ્તિમાં જ પર્યવસાન પામે છે. મમત્વત્યાગ, ચિત્તદમન, ક્ષાયત્યાગ, શુભવૃત્તિ વગેરે સર્વનું સાધ્ય સમતા છે અને સમતાનું પરમ સાધ્ય અક્ષયપદ (મોક્ષ) છે; તેથી આખા અંધના ખીજબૂત અને સાધ્યસૂચક આ અધિકારની જેમ કર્તાએ સુખ્યતા ગણી છે તેમ બહુ સંજાળ રાખીને તેના પર નોટ લખવાનું અને તે વારંવાર ફેરવીને એક સરખી બતાવવાનું લક્ષ્યમાં રાખ્યું છે. અન્ય સામાન્ય રીતે મંગળાચરણ કર્યા પછી સમતા કેવી ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ છે તે પર અંધકર્તા આપણને લઈ જાય છે. તેને માટે યોગ્ય કોણ કહેવાય ? વિગેરેના સ્પષ્ટ કેળાવે આપણી અંતર્યેષુ સમક્ષ રજૂ કરી છેવટે સમતાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બતાવે છે. સમતાનો સામાન્ય અર્થ એ જ ધાય છે કે-ગમે તેવા અનુકૂળ પ્રતિકૂળ સંજોગો પ્રાપ્ત થાય તો પણ મનને એક સરખી રીતે પ્રવર્તાવવું; ઐશ્વર્યથી રાજી થઈ જવું નહિ અને વિપત્તિથી શોક કરવો નહિ; ગમે તેવા સુખ કરનારા સંજોગો પ્રાપ્ત થાય તો તેથી સંસારમાં રાચી જવું નહિ અને ગમે તેવા ગ્વાનિ કરનારા સંજોગો પ્રાપ્ત થાય તો તેથી અસ્થિર મનવાળા થઈ જવું નહિ. આવા પ્રકારની મનની એક સરખી સ્થિતિને ' સમતા ' કહેવામાં આવે છે. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાથી આ બવદુઃખ મટી જાય છે અને તેટલા માટે દરેક પદાર્થોનું ખારીકીથી અવલોકન કરી તેનો અને પોતાનો ખરો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે તે બરાબર વિચારી લેવા યોગ્ય છે. આવી રીતે અવલોકન કરવાથી જ વસ્તુનું સ્વરૂપ બરાબર સમજાય છે.

અહીં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે ગમે તેવી સૂક્ષ્મ લાગતી બાબતને પણ તપાસ કર્યા વગર ચલાવી લેવી નહિ, એટલે અવહારના નાનામાં નાના વિષય ઉપર પણ નજર રાખી તેની યોગ્ય કિંમત આંકવી. જો તેની પરીક્ષામાં ભૂલ કરી, તેની કિંમત હોય તે કરતાં વધારે કે ઓછી આંકી અથવા તો અવગણના કરી-સૂક્ષ્મ છે એમ ધારી તેને વિસારી મૂકી અથવા તેની ઉપેક્ષા કરી તો તે સૂક્ષ્મ બાબત પણ આપણા ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવે છે. Similes નામનો અંગ્રેજ લેખક પોતાના 'The Character' નામના અંધમાં લખે છે કે, " Never give way to what is little or by that very little, however small it may be, you will be practically governed. " (તમે નાની બાબતને કદી તાબે ન ચાલ્યો, કારણ કે તે ગમે તેટલી નબળી હોય પણ તેનાથી તમારા ઉપર પૂરું જોર ચાલશે.) અને તે ખરેખરું છે. શરૂઆતમાં નાના લાગતા અપ્રીણ વગેરેના બસનની જો તે વખતે અવગણના કરી ઉપેક્ષા કરી હોય છે તો પછી ધીમે ધીમે તે આખા શરીરનો કબજો લઈ મનુષ્ય પર પોતાનું અપ્રતિહત સ્વાતંત્ર્ય ચલાવે છે; માટે અવલોકન કરવાની ટેવ વારંવાર રાખવી અને તે રીતે વસ્તુ ઓળખી તેના પર જય મેળવવો.

' સમતા ' એટલે સર્વ જીવો તથા વસ્તુઓ તરફ રાગદ્વેષનો અભાવ. જેઓ

આત્મિક ભાગમાં ઊતરવા ઈચ્છતા હોય તેઓને સમતાનો વિષય પ્રથમ અગત્ય ધરાવનારો છે. વિષય બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે અને વિચારી વિચારીને તેમાંથી સાર કાઢી લેવા યોગ્ય છે. સમતા વગરની દરેક ધાર્મિક ક્રિયા બહુ અલ્પ ફળ આપે છે, અને તે ફળ એટલું બધું અલ્પ છે કે જે ફળ મેળવવાની ઈચ્છાથી ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેની અપેક્ષાએ તો કાંઈ ફળ થતું નથી એમ કહીએ તો પણ ચાલે; આખો દિવસ ભાર વહેન કરનારને એક પાઈ મજૂરીની મળે એના જેવું તે છે. એથી ઊલટું જ્યારે સમતા સહિત ક્રિયા કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ક્રિયામાં એક એવી ભતતું સૌંદર્ય અથવા એવી મૃદુતા આવે છે કે-જેથી તે ક્રિયામાં એક ભતતો અપૂર્વ (સહજ) આનંદ આપી ભય છે. એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવો બહુ મુશ્કેલ છે, કારણ કે એ દૃષ્ટાંતનો વિષય નથી, પરંતુ અનુભવગમ્ય છે. આ ગ્રંથમાં ઘણા વિષયો અનુભવથી જ સમજાય તેવા છે, જે માટે આપણે નિરુપાય છીએ. તેનો રસ જેને આપવો હોય તેણે પ્રથમ તેના અધિકારી થવું જોઈએ અને ત્યાં સુધી તો તેનું જે વર્ણન અધૂરા શબ્દોમાં કરવામાં આવ્યું હોય તે શ્રદ્ધા કરવું જોઈએ. સાકરનો સ્વાદ કયા શબ્દોમાં વર્ણવવો? આખનાર તરત જ અનુભવથી તેના સ્વાદને સમજે છે. એવો આ આંતરાત્મ અવલુન્ગીય, અનિર્વચનીય છે. શાસ્ત્રકાર કહી ગયા છે કે:—

સમતા વિષય જે અતુરરે, આશ્ચર્ય પુણ્ય કામ;
છાર ઉપર તે લીંપણું, અંખર ચિન્નામ.

આવી રીતે સમતા વગર ગમે તે ધાર્મિક ક્રિયા કરવામાં આવે તે છાર ઉપર લીંપવા બરાબર છે. જ્યાં સુધી ભૂમિકા શુદ્ધ કરવામાં આવી ન હોય ત્યાં સુધી તેના પર ગમે તેટલાં ચિત્રો કાઢવામાં આવે તે નકામાં છે. સર્વથી પ્રથમ જરૂર ભૂમિકાને શુદ્ધ કરવાની છે. સમતા ભૂમિકા શુદ્ધ કરવાનું બરાબર કાર્ય બનેલું છે. ભૂમિકા શુદ્ધ કરવાની આવશ્યકતાના સંબંધમાં સહજ જણાવવાની આવશ્યકતા લાગે છે. એક ચિત્રકારને ચિત્ર આણેખનું હોય તો પ્રથમ શુદ્ધ વસ્ત્ર કરશે, એક પથ્થરને સુંદર મૂર્તિમાં ફેરવવો હોય તો તેને સરખો કરવામાં આવશે, એક પ્રતિકૃતિ ખાડવી હોય તો કાંઈ વગરની પ્લેટ ફ્રેટોઆફર તૈયાર કરશે; તેવી જ રીતે હૃદયમંદિરમાં સુંદર ભાવનામૂર્તિ સ્થાપન કરવી હોય તો પ્રથમ હૃદય-ભૂમિકાને શુદ્ધ કરવી જોઈએ. જો તેમાં મલિન વાસનાઓ હોય, જો તેમાં કપાયનો કચરો હોય, જો તેમાં રાગદ્વેષના કાંઠા લાગેલા હોય, તો ભાવનામૂર્તિ તેમાં સ્થિર થઈ શકશે નહિ, અને તેટલા જ માટે આનંદધનજી મહારાજ શ્રી સંભવનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે 'સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે, અણય અદ્વેષ અખેદ.' પ્રથમ ભૂમિકાને એટલે હૃદયને આવા પ્રકારની મલિન વાસનાઓથી સ્વચ્છ કરવું અને તેમ કરવાનું પ્રમુખ સાધન

* મોક્ષ મેળવવાની જ ઈચ્છા હોઈ શકે, જાણી પૌદ્ગલિક ઈચ્છાના સંબંધમાં તો નૈન શાસ્ત્રકાર નિષેધ કરે છે.

સમતા છે. સમતાથી જ્યારે યથાસ્થિત વસ્તુસ્વરૂપનો બોધ થાય છે ત્યારે મલિન વસ્તુઓ અને મલિન ભાવોનું પરણાવપણું સમજાય છે અને તદ્વત્સાર જ્યારે તેનો ત્યાગ કરવાનો- તેને ફેંકી દેવાનો નિશ્ચય થાય છે ત્યારે ભૂમિકા શુદ્ધ થતી જાય છે અને ભાવનામૂર્તિ તેમાં સ્થાપન થાય છે. શુદ્ધ પ્રકાશ પડે તેવી ભૂમિકા થયા પછી તેના પર શુદ્ધ પ્રતિબિંબની છાયા પડતાં તે સ્વયંપ્રકાશ આપી કાર્યસન્નિપતા પ્રાપ્ત કરાવે છે. આથી ભૂમિકામાંથી જે કચરો હોય તે કાઢી નાખવો અને તે માટે સમતા જેવા પ્રબળ સાધનનો ઉપયોગ કરવો.

સમતા એટલે 'સ્થિરતા.' આપણા પ્રાકૃત માણસોનાં મન કેટલાં બધાં અસ્થિર- અચળ હોય છે તેનો ખ્યાલ તરત આપી શકાય તેમ છે. નવકારવાળી ગણવાનો આરંભ કરતાં એકાદ નવકાર ધ્યાન રાખીને ચિંતવાય છે; પછી મનના બે વિભાગ* પડી જાય છે. મનની વિચિત્ર ગતિ શરૂ થાય છે. હાથ પોતાનું કામ કરે છે એટલે મણકા એક પછી એક પડવા લાગી રહે છે. મનના એક વિભાગમાં અસ્પષ્ટપણે નવકારનો ભાવ આવે છે જે બહુધા Mechanical (યંત્રવત્) હોય છે, અને તે જ વખતે બીજા વિભાગમાં મન દુનિયાના કપક વિભાગોમાં ફરવા નીકળી પડે છે. આવા જ પ્રકારની સ્થિતિ પ્રતિક્રમણ વખતે પણ અનુભવાય છે. ટેવ પાડવાથી આ સ્થિતિ સુધરી શકે તેમ છે. ધીમે ધીમે એક વસ્તુમાં મનને સ્થિર કરી શકાય છે અને તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. મનની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે યમ-નિયમાદિની બહુ જરૂર છે. જે સમતાના સાધનને આ અંશમાં ચર્ચા છે તે બહુધા યોગનો વિષય છે અને તેને માટે લુહો લેખ લખવાની જરૂર છે. અત્ર કહેવાનું એટલું જ છે કે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાથી બહુ પ્રકારના લાભ થાય છે અને તે જ સમતા છે. સમતાના આવા વિશાળ અર્થ તરફ ધ્યાન જોવી અંધકાર ત્યાર પછી સમતાને પ્રાપ્તના અંગ તરીકે બતાવે છે. સમતા વગરનાં અનુબંધનો લગભગ ફળ વગરનાં છે એમ આપણે ઉત્કૃષ્ટ ફળની અપેક્ષાએ બોધું તેથી આ વિભાગ તો સ્વતાઃસિદ્ધ ચર્ચ જાય છે, તેથી આ અંશકર્તા વિશેષ વિવેચન ન કરતાં સમતાપ્રાપ્તિનાં સાધનો તરફ આપણને દોરી જાય છે. આ વિષયને આર વિભાગમાં વહેંચી શકાય છે. સાધનો અનેક પ્રકારનાં છે અને તે આખા અંશમાં અનેક રીતે બતાવવામાં આવ્યાં છે. દરેક પ્રાણીને પોતાને કયું સાધન અનુકૂળ થઈ પડ્યો તે તેણે પોતે પોતાને માટે વિચારી લેવું. આ અધિકારમાં સમતાને પ્રાપ્ત કરવા માટે સુખ્ય આર પ્રકારનાં સાધનો બતાવ્યાં છે.

૧. સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ સાધન મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવના ભાવવી એ છે. આ ચાર ભાવનાઓ બહુ ઉપયોગી છે અને જીવોનો

* ઉપયોગ સનર્વાત્ર દેવાથી પલટાવા કરે છે, જેનું આપણને જ્ઞાન નથી, તેથી આ પ્રમાણે લાગે છે. વસ્તુના બે વિભાગ પડ્યા નથી, પણ ઉપયોગ નાસાવા કરે છે. કિવાન તો વિભાગ પડે છે. આ દ્વાનુમે:ને જોઈ મનના જોષારજોના મહન વિષય છે તેથી અત્ર તેની ચર્ચા કરી નથી.

પરસ્પર સંબંધ દર્શાવનારી હોવાથી તે હૃદયને આર્દ્ર કરે છે. એનું વિશેષ વિવેચન ગ્રંથમાં વિવેચન લખતી વખતે આપ્યું છે ત્યાંથી બાહી લેવું. ખીજી બાર સંસાર ભાવના અથવા ભવ ભાવના છે, તે સંબંધી આ ગ્રંથમાં આગળ વિવેચન કરવામાં આવશે. શરૂઆતમાં આ અગત્યની ચાર ભાવનાઓ પર ખાસ ધ્યાન યોગ્યવાથી સૂચિત્કારણને બહુ ઉપકાર કર્યો છે. એ ચાર ભાવના ભાવવાથી ઘણા જીવોને સમતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એ સંદેહ વગરની વાત છે.

૨. સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું કરવાનું ખીજું સાધન ઇદ્રિયના વિષયો પર સમચિન્ત રાખવાનું છે. સાંસારિક સર્વ વિષયો સાથે આ જીવને કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે તે વિચારી જોતાં આ સાધનની ઉપયુક્તતા બહુ સારી રીતે સમજાય છે. બાહ્ય દેખાવથી વસ્તુઓમાં ફેરફાર અનુકૂળ વિષયોમાં મૂંઝાઈ જવાથી કર્તવ્યવિસ્મરણ થાય છે, એ વસ્તુનો સહજ ધર્મ છે એમ અનાદિ અભ્યાસને લીધે લાગે છે; પણ તે ઉપર જણાવેલ શુદ્ધ વિચારોથી, સૂર્યથી અંધકાર નાશ પામી જાય છે તેની માફક, આપોઆપ નાશ પામી જઈ વિવેક દિવસનું સુપ્રભાત સર્વત્ર સર્વ દિશામાં સ્થિતિ કરે છે.

૩. સમતાનું ત્રીજું સાધન વસ્તુસ્વભાવ જોળખવાનું છે. પૌદ્ગલિક વસ્તુઓનો જીવ સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, એનો ખ્યાલ કરવાની બહુ જરૂર છે. જ્યાં સુધી આવા પ્રકારનું જ્ઞાન થતું નથી ત્યાં સુધી જીવ બહુ ભૂલો કરે છે. જે વસ્તુ કદી પોતાની યદ્ય શકે નહિ તેને પોતાની માને છે, તેના પર પ્રેમ કરે છે, તેના સંયોગથી આનંદ માને છે, તેને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે અને તેના વિયોગથી દુઃખી થાય છે. સર્ગા સંબંધીઓ-પુત્ર, સ્ત્રી વગેરેનો સંબંધ પણ આ સ્થાને વિચારવા યોગ્ય છે અને તેવી જ રીતે ફરેક વસ્તુઓનો સંબંધ પણ અવલોકન કરવા યોગ્ય છે. એ સંબંધની સ્થિતિ અને સુખ આપવાની અદ્યતા અથવા અભાવ ધ્યાનમાં લઈ તે સુખમાં મસ્ત ન બનતાં 'સ્વ' શું છે તે જોળખવું એ સમતાપ્રાપ્તિનો સમબાણ ઉપાય છે. આ વિષયને અંગે આત્મશિક્ષા પણ અનેક પ્રકારની આપવામાં આવી છે.

૪. સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું ચોથું સાધન, સ્વાર્થ પ્રાપ્ત કરવામાં રક્ત રહેવું એ છે. આ જીવ જ્યાં સુધી વસ્તુઓની વાસ્તવિક સ્થિતિ બાજુનો નથી ત્યાં સુધી નકામા પ્રયત્ન કરી સુખ નથી ત્યાંથી સુખ મેળવવા પ્રયાસ કરે છે; તેથી સર્વ પ્રાપ્ત થયેલા અથવા યનારા પદાર્થોને સ્વમ કે ઈદ્રજાળથી પ્રાપ્ત થયેલ પદાર્થો સાથે સરખાવી, તે સરખામણી ઘટાવી સ્વાર્થસાધન કરવા માટે કર્તા પ્રેરણા કરે છે. અત્ર જે સ્નેહીવર્ગમાં ફેસી તેઓની ખાતર મહાપ્રયાસ કરવામાં આવે છે, તેનું કાંઈ પણ ફળ મળતું નથી, કારણ કે સર્વ પ્રયાસ ધનપ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવે છે, તે અવૃત્તિ તદ્દન નિર્હેતુક અને જોટી છે; એથી આ જીવને કાંઈ પ્રકારનો લાભ થતો નથી અને જ્યારે આ જીવ સંસારટવીમાં ભૂલો પડે

છે ત્યારે તેને રસ્તો બતાવવા કે મહાભય'કર જનાવરોથી તેનું રક્ષણ કરવા તેવા સ્નેહીઓ આવતા નથી. તેમ જ જે પદાર્થો ઉપર તે ગ્રેમ કરે છે તે પોતાના રૂપમાં સ્થિર રહેતા નથી, વારંવાર બદલાયા કરે છે અને અંતે નાશ પામી જાય છે. આવા પદાર્થો ઉપર પ્રીતિ કરીને આત્મ-અવનતિ કરવામાં આવે તેનાં કરતાં જો સ્વાર્થસાધન કરવામાં આવે તો મહાકલ્યાણ થઈ જાય.

આવી રીતે સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક પ્રકારનાં સાધનો આ અધિકારમાં બતાવવામાં આવ્યાં છે. વાત એમ છે કે--દરેક બાબતનું નિરીક્ષણ કરવાની ટેવ પાડવાની જરૂર છે, વસ્તુને જોઈ તેનું બાહ્ય નિરીક્ષણ કરવાથી લાભ નથી, પરંતુ તે શું છે? ક્યાંથી આવી છે? તેનો અને પોતાનો સંબંધ શું છે? કેટલો છે? ક્યાં સુધીનો છે? વગેરે વિચારવાથી સમતા પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે આ પ્રણાલિકાએ કાર્ય કરનારને આત્મભગૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મનિરીક્ષણ(Self-examination)નો અર્થિત્ય પ્રભાવ બહુ લઘ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. આ કાળમાં ઉપર ઉપરનું વાંચી જવાથી ઘણીખરી બાબતમાં ઊંડા ઊતરવાની ટેવ પડતી નથી, તેથી ખાસ લાભ કરે તેવી બાબત પણ જરા આનંદ દેખાડી પસાર થઈ જાય છે, પરંતુ આવો સામાન્ય ખ્યાલ છોડી દઈ આત્મનિરીક્ષણ કરવાની ઈચ્છા પ્રબળપણે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આત્મતત્ત્વગવેષણા થાય છે અને સાધ્યનું સામિથ્ય થાય છે. વસ્તુવિચારણા કરવાની ટેવ પડવાથી મનની ચંચળતા મટતી જાય છે, તે વિશેષ સ્થિર થતું જાય છે અને તેમ વારંવાર થતાં અનુભવની ભગૃતિ થાય છે અને એક વાર અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એટલે પછી વિશેષ કાર્ય કરવાની જરૂર રહેતી નથી, ઘણું વાંચવાને બદલે સુદામ થોડા અથવા વાંચવા, વાંચીને વિચારવા, વિચારીને તેમાં બતાવેલાં ભાવોનું પૃથક્કરણ કરવું, પૃથક્કરણ કરીને અરસ્પરસ તેના સંબંધ લગાડવો અને તેનું રહસ્ય ન ઉખડી શકે તેવી રીતે સ્થાપન કરવું; તેવી જ રીતે જે શ્રવણ થાય, જે કાર્ય થાય, જે હીલચાલ થાય તેના સંબંધમાં બરાબર નિયમસર પૃથક્કરણાદિ કરવામાં આવે અને આંતર તત્ત્વ અને સંબંધ વગેરેને સ્થાપવામાં આવે તો જરૂર કૃતિ-વ્યવહારમાં બહેળો ફેરકાર થઈ જઈ, આત્માનુભવ ભગૃત થાય; તેથી ભૂમિકાશુદ્ધિના પ્રબળ ઉપાય તરીકે સમતા અને તેનાં ચારે સાધનો ધારણ કરવાં અને તેમ કરવા માટે ખમુસ કરીને આત્મનિરીક્ષણ વિચારપૂર્વક, નિયમસર, દરેક વખતે, યોગ્ય અવસર લઈ જરૂર કર્યાં કરવું.

આ સમતા અધિકાર આખા અંધની કુંચી છે. આખા અંધનો વિસ્તાર સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તેનાં અનેક પ્રકારનાં સાધનો બતાવવામાં જ સમાઈ ગયો છે. આખી જિંદગીમાં અનુભવ કરી ઉત્તરાવસ્થામાં શ્રીમુનિયુંદરસૂરિએ આ અંધ લખ્યો હોય એમ આ અધિકારના પ્રત્યેક શ્લોકમાંથી ક્વનિ સ્પુરે છે. એનો દરેક શ્લોક બહુ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. આ આખા અધિકારમાં એક ભાતની સમતા રેલછેલ ચયેલી જણાય છે. સૂરિમહા-

રાજનો આ ઉચ્ચ આશય લક્ષમાં રાખી તેના પર ઘટતું વિવેચન કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સર્વ પ્રકારની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો એ આ અંથ વાંચવાનું અદ્વિતીય પરિણામ હોવું જોઈએ. ‘સમતા’ આખા અંથનું રહસ્ય છે, તેની સ્પષ્ટતા છેલ્લા અધિકારથી થશે. એ ‘સામ્યસર્વસ્વ’ અધિકાર અંથને પૂર્ણ કરીને બતાવે છે કે અંથની આદિ અને અંતનો એક જ વિષય છે. તેની પુષ્ટિમાં વચ્ચે બીજા અધિકારો લખ્યા છે, પરંતુ સાધ્ય ખાસ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યું છે. આ વિષયમાં જો કાંઈ પણ પ્રેમ લાગ્યો હોય, જો ભવવાસના જરા પણ ઊઠી હોય અથવા ઊઠાવવા યોગ્ય છે, એમ લાગ્યું હોય તો, હવે પછીના અધિકારોમાં દરેક સુઝ વાંચનારે પ્રવેશ કરવો એટલી પ્રાર્થના છે.

॥ इति सचिवरणः समतानामा प्रथमोऽधिकारः ॥

દ્વિતીયઃ સ્ત્રીમમત્વમોચનાધિકારઃ

સમતાતું રહસ્ય સમજ્યા પછી તેને પ્રાપ્ત કરવાના સાધન તરફ સ્વાભાવિક રીતે ધ્યાન ખેંચાય છે. પ્રથમ સાધન મોહ-મમત્વનો ત્યાગ કરવો એ છે. જનસ્વભાવતું અવલોકન કરનારને અનુભવ થયો છે કે અનેક પ્રકારના મમત્વમાં પણ સ્ત્રી ઉપરનો મોહ અને આશપણું વિશેષ બળવાન હોય છે, તેથી અત્ર પ્રથમ તે ઉપર બ્યાખ્યા કરે છે. બીજો, ત્રીજો, ચોથો અને પાંચમો અધિકાર પરસ્પર સંબંધ ધરાવે છે.

પુરુષને ગળે બાંધેલી શિક્ષા.

મુષ્ણસિ પ્રણયચારુગિરાસુ, પ્રીતિતઃ પ્રણયિનીપુ કૃતિસ્ત્વમ્* ।

ફિ ન વેત્તિ પતતાં મવવાદ્દા, તા નૃણાં સ્વલુ શિલા મલમદ્દા ॥ ૧ ॥

“હે વિદ્વાન્! જે સ્ત્રીઓની વાણી સ્નેહથી તને મધુર લાગે છે તેના ઉપર પ્રીતિથી તું મોહ પામે છે; પણ ભવસમુદ્રમાં પડતાં પ્રાણીઓને તેઓ ગળે બાંધેલા પથ્થર (જેવી) છે એમ શું જાણતો નથી ?” ૧.

સ્વાગતાજ્ઞત.

વિવેચન—અનાદિ અભ્યાસથી મોહરાજના હુકમથી આ પ્રાણી બહારના સુંદર દેખાવ તથા લાવણ્યથી સ્ત્રી ઉપર મોહ પામી જાય છે. પછી તેને નથી રહેતો વિવેક કે નથી રહેતી લજ્જા. સ્ત્રીનો મોહ તેને કેટલો પ્રતિબંધ કરનારો છે તે જરા વિચાર કરે તો તરત સમજાઈ જાય તેવું છે. સત્તાગત અનંત જ્ઞાનવાણી જીવની આ ઠપકાપાત્ર સ્થિતિ તરફ ધ્યાન રાખી તેને જાગૃત કરવા માટે ‘વિદ્વાન્’ ના ઉપનામથી સંબોધીને કહે છે કે—કે ભાઈ! દરિયામાં ડૂબતા માણસને લાકડું કે એવો કાઈ હલકો પદાર્થ આવળન તરીકે જરૂરનો છે, કે જેથી તે તરી શકે; પણ તેને બદલે પથ્થર કેટ બાંધ્યો હોય તો તે દરિયામાં ડૂબતો જ જાય છે. ભવ(સંસાર)સમુદ્ર છે, અને તેમાં સ્ત્રી આ જીવને ગળે બાંધેલી શિલારૂપ ધરતે ડૂબાડે છે. એક ભવમાં—એક વખતના સંબંધ-

માત્રમાં જ તે એટલો કર્મબંધ કરાવે છે કે અનંત ભવ સુધી રહી જાયું પડે. આવી જ રીતે વૈરાગ્યશતકકાર પણ કહે છે:—

મા જાણસિ જીવ તુમં પુત્તકલત્તારં મજ્જ સુદ્ધેહુ ।
નિરુણં વંધનમેયં, સંસારે સંસરંતાણં ॥

‘હે જીવ! પુત્ર, સ્ત્રી વિગેરે મારે મુખતું કારણ છે એમ તું જાણીશ નહિ; કારણ કે સંસારમાં જન્મણ કરતા આ જીવને એ પુત્ર અને સ્ત્રી વગેરે ઊલટાં દૃઢ બંધન છે.’ મોહતું આત્મ સ્વરૂપ જાણી :જેમ બને તેમ મોહ ઝોઝો કરવો અને સંસાર પર ઊઠાસીન ભાવ રાખવો એ અત્ર ઉપદેશ છે. શૃંગારના વિષયમાં ગળે આલિંગન કે બંધન કરવું એ ઉત્કૃષ્ટ રસ શૃંગારના કવિઓ ગણે છે, એ વાસ્તવિક રીતે શું છે એને ખરેખર જાણ કવિએ અત્ર આપ્યો છે. હીનોપમા ન થઈ જાય એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખી યથાસ્થિત સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. ૩૫.

શ્રીઓમાં રહેલી અરભણીયતા.

ચર્માસ્થિમજ્જાત્રવસાસ્રમાંસામેધ્વાઘશુચ્યસ્થિરપુદ્ગલાનામ્ ।

સ્ત્રીદેહપિંડાકૃતિસંસ્થિતેષુ, સ્કંધેષુ કિં પદ્યસિ રમ્યમાત્મન્ ! ॥ ૨ ॥

“સ્ત્રીના શરીરપિંડની આકૃતિમાં રહેલાં ચામડી, હાડકાં, વાશળી, આંતરડાં, મેઢ, લોહી (રુધિર), માંસ, વિદ્યા વિગેરે અપવિત્ર અને અસ્થિર પુદ્ગલોમાં હે આત્મન્! તું સુંદર શું ભૂલ્યે છે ? ” ૨.

વિશેષ વિવેચન બીજા અને ત્રીજા ગાથાનું એક સાથે નીચે કરવામાં આવ્યું છે. ૩૬.

અપવિત્ર પદાર્થોની દુર્ગંધ—શ્રીશરીરનો સંબંધ.

વિલોક્ય દૂરસ્થમમેધ્યમલ્પં, જુગુપ્સસે મોટિતનાસિકસ્ત્વં ।

મૃતેષુ તેનૈવ વિમૂઢ ! યોષાવપુઃષુ તત્કિં કુરુપેઽમિલાપમ્ ! ॥ ૩ ॥

“હે જડ! દૂર રહેલી જરા પણ દુર્ગંધી વસ્તુ જોઈને તું નાક મરડીને દુર્ગંધા કરે છે ત્યારે તેવી જ દુર્ગંધીથી ભરેલાં શ્રીઓનાં શરીરની તું કેમ અભિલાષા કરે છે ? ” ૩. ધરજા.

ભાવાર્થ—મદ્ધિકુંવરીને પરણવાની ઈચ્છાએ આવનાર છ રાજાઓને પ્રતિબોધ પમાડવા માટે સ્વશરીરપ્રમાણ પૂતળી કરી, તેમાં ઉત્તમ ઉત્તમ ખાવાના પદાર્થો નાખી રાજાઓ સમક્ષ જોલતાં દુર્ગંધ પ્રસરી, તેથી સર્વે જાણે રાજાઓને પ્રતિબોધ થયો અને તે પરથી સર્વને જાણ આવ્યો કે—શરીરમાં તો માંસ, રુધિર વિગેરે ગદરખાનું જ ભરેલું છે; કદાચ તે અપવિત્ર પદાર્થો ઉપર ચામડી મઢી લઈ તે શરીરને સુંદર દેખાડ્યું છે.

મોહથી આ જીવ અંદર જોતો નથી, અને તેથી જ તેને ઉપરતું સૌંદર્ય દેખાય છે. “નગરખાળ પરે નિત્ય વહે, કદ્દ મળ મૂત્ર ભંડારો રે, તિમ દારો રે; નર નવ દાદશ નારીનાં જો.” આવી રીતે પ્રવાહનધ મળ-મૂત્ર ચાલ્યાં જ કરે છે, અને તેથી જ ભર્તૃ-હરિએ કહ્યું છે કે “મુહુર્નિન્ત્યં રૂપં કવિજનવિશેષૈર્ગુણકૃતં”-શ્રીઓતું રૂપ તો તદ્દન નિંદ્ય છે, વારંવાર નિંદ્ય છે, છતાં વિષયમાં મરત થયેલા કલ્પિત ઐહિક સુખના આસક્ત કવિઓ તેના દેહને ભારે ભારે ઉપમા આપી તેને આકાશમાં ચઢાવી દે છે અને સંસારમાં મગ્ન જનો આ કવિઓની પ્રતિભાશક્તિના વખાણ કરે છે, પરંતુ સર્વ પ્રકારનો અનુભવ કરીને રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કહે છે કે-“જો વારંવાર નિંદવા યોગ્ય છે.”

“દેખી દુર્ગંધ દૂરથી, તું મોહ મચકોડે માણે રે, નવિ જાણે રે; તેણે યુદ્ધગણે તુજ તનુ ભયું”-જો.” ઉપરના શ્લોકનો ભાવ અત્ર સમાર્પ જાય છે. કથરાપટ્ટીના ગાંધને દૂરથી જતું જોઈ મુખ ઉપર હમાલ આઠો રાખે છે, અને વિદ્યામાં પગ પડતાં ધોઈ નાખે છે, તેવી ભુદ્ધિ આગળ કેમ ચાલતી નહિ હોય? વિષયાંધપણું જોટલે શું? તે અહિં સ્પષ્ટ થાય છે. વિષયાંધ થયો જોટલે વિવેક ચાલ્યો જાય છે. શ્રીમદ્વિનાયકજીવું દર્શાવે અત્ર બહુ ઉપયોગી છે, અને તેમાંથી ઘણા સાર લેવાનો છે. ૩૭.

શ્રીમોહથી આ ભવ પરભવમાં થતાં ફળોતું દર્શન.

અમેષ્યમાસાસ્રવસાત્મકાનિ, નારીશરીરાણિ નિવેશમાણાઃ ।

દ્વાદશપત્યદ્રવિણાદિચિંતાતાપાન્ પરત્રેયૂતિઃ દુર્ગતીશ્ચ ॥ ૪ ॥

“વિદ્યા, માંચ, રુધિર અને ચરણી વગેરેથી ભરેલાં શ્રીઓનાં શરીરને સેવનારા પ્રાણીઓ આ ભવમાં પણ પુત્ર અને પૈસા વગેરેની ચિન્તાનો તાપ પામે છે અને પરભવે દુર્ગતિમાં જાય છે.” ૪.

ઉપનતિ.

વિવેચન—ઉપર જણાવ્યું તેમ શ્રીઓતું શરીર અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલું છે તેથી સેવવા યોગ્ય નથી, છતાં પણ કામાંધ જીવો તેને સેવે છે, ત્યાર પછી બહુ દુઃખ સહન કરવાં પડે છે. છોકરો વઢેલો થાય તો તેથી અથવા બીજા પ્રકારે ઘણી સંતતિ થવાથી પણ પુત્રલાલનપાલનની અનેક ચિંતા થાય છે અને પૈસા પણ તેને ખાતર તેમ જ શ્રી-ઓની ખાતર બહુ પેદા કરવા પડે છે. પોતાતું પેટ ભરવા ઉપરાંત બીજાઓનાં પેટ ભરવાં પડે છે અને પાછળ વારસો મૂકી જવા માટે પણ એકદુઃ કરવું પડે છે, નાળવડું પડે છે અને આવી રીતે આખો ભવ તે ઉપાધિમાં પૂરો થાય છે. (પુત્ર અને ધનની શું સ્થિતિ છે તે માટે જુઓ આગળ ત્રીજો અને ચોથો અધિકાર.). એક શ્રીની ખાતર કેટલું થાય છે તે કપિલ દેવળીના દર્શાવેલી જણાય છે. કપિલ અભ્યાસાવસ્થામાં એક ચોંની મદદથી

કાંઈ બાધને ઘેર જન્મતો હતો; ત્યાં તેની સાથે તેને આસક્તિ થઈ અને શરીરસંબંધ થતાં તેને ગર્ભ રહ્યો. પ્રસૂતિકર્મ માટે પૈસાની જરૂર પડી એટલે ત્યાંનો રાજા સવારના પ્રથમ જનાર બ્રાહ્મણને બે માસા સોનું આપતો હતો તેની પાસે જઈ સુવર્ણ મેળવવાનો વિચાર કર્યો. પછી પાછલી રાત્રિએ વહેલો ઊઠી રાજાના મહેલ તરફ જવા નીકળ્યો. ચોટીદારોએ તેને ચોર જાણીને પકડ્યો અને સવારના રાજા પાસે જ્યારે તેને જાણ કર્યો ત્યારે તેણે પોતાની સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. તેના સત્ત્વવાદીપણાથી રાજા ખુશી થયો અને કહ્યું કે— તારે જે ઈચ્છા હોય તે માગ. કપિલ તો રાજાની આજ્ઞાથી અરોઝ વાડીમાં જઈ વિચારવા લાગ્યો કે જો બે માસા સુવર્ણ માગીશ તો તેથી માત્ર સ્ત્રીને માટે વસ્ત્રો જ આવશે પણ ઘરેણું નહિ આવે. ત્યારે હજાર સોનૈયા માગું ? ના, ના, તેના પણ પૂરતાં ઘરેણું નહિ થાય. ત્યારે ચાલો, લાખ સુવર્ણ મહોર માગીએ. આમ ચઢતાં ચઢતાં યાચનાની હદ ન રહી એટલે પાછો વિચાર થયો કે અરે ! બે માસા સોનાને માટે નીકળેલો તેને કરોડ સોનામહોરથી પણ સંતોષ થતો નથી ! માટે ધિક્કાર છે આ તુષ્ણાને ! આવા વિચારથી ત્યાં જ કેશનો લોચ કર્યો. આ દ્વાંતમાં જોવાતું ખાસ એટલું જ છે કે એક સ્ત્રીના સંબંધથી પણ તુષ્ણા કેટલી વધે છે ! તેને માટે એલાયચી કુમારનું ચન્નિર પણ પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીમાહથી તેણે ઘણું સહું. દુનિયામાં જરા નજર નાખશો તો તુરત જણાશે કે સ્ત્રી એટલે ઘર અને ઘર એટલે બધું, માટે સંસારમાં પડનારાઓએ અને પડેલાઓએ બહુ વિચાર કરવાનો છે.

નારી ઉપર મમત્વ રાખનારને આ લવમાં આટલી અડચણ અને દુઃખ વેઠવાં પડે છે તે ઉપરાંત પરલવમાં પણ બહુ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. મોહમાં મગ્ન થયેલાઓના નરક વિગેરે ગતિમાં શા હાલ થાય તે સહેજે સમજાય તેવું છે. ૩૮.

શ્રીશરીરમાં શું છે તે વિચારવાની જરૂર.

अंगेषु येषु परिमुक्षसि कामिनीनां, चेतः प्रसीद विद्य च क्षणमेतरेषाम् ।

सम्पक् समीक्ष्य विरमाशुचिपिण्डकम्प-स्तेभ्यश्च शुच्यशुचिवस्तुविचारमिच्छत् ॥ ५ ॥

“હે સિત્ત ! તું સ્ત્રીઓનાં શરીર ઉપર મોહ પામે છે, પણ તું (અસ્વસ્થતા મૂકીને) પ્રસન્ન થા અને જે અંગે ઉપર મોહ પામે છે તે અંગોમાં પ્રવેશ કર. તું પવિત્ર અને અપવિત્ર વસ્તુના વિચાર (વિવેક) ની ઈચ્છા રાખે છે તેથી જરાબર સારી રીતે વિચાર કરીને તે અશુચિના ઢગલાથી વિરામ પામ. ” ૫.

વસંતતિલકા.*

વિવેચન—આ પ્રાણી બહારના દેખાવમાત્રથી ક્ષમાઈ જાય છે. કર્તા કહે છે કે તને

* સજ્જા વસંતતિલકા તમજા જગોગ: વસંતતિલકામાં મોહ અક્ષર હોય છે.

શરીરના જે ભાગ ઉપર મોહ થતો હોય તેની અંદર જરા છોટો ઉતર અને તેમાં શું છે તે વિચાર. જરા વિચાર કરીશ તો કદી પણ મોહ થશે નહિ. રાવણુ સરખા ભૂત્યા તે આટલો વિચાર ન કરવાનું જ પરિણામ હતું અને નેમનાથ સંસાર છોડી ચાલ્યા ગયા તે એવો વિચાર કરવાનું જ પરિણામ હતું. તેને પ્રથમથી જ સમજાઈ ગયું હતું કે સ્ત્રીસંબંધથી અનેક પ્રકારની ઉપાધિ જરૂર વધશે. અનેક મહાત્માઓ સંસાર છોડી જંગલમાં ચાલ્યા જાય છે તે આ બંધન તોડવા માટે જ છે. સ્ત્રીના રૂપમાં આસક્ત થયેલા મનુષ્યરૂપ અનેક પતંગિયાં બહારના મોહથી ફસાઈ, સારાં કપડાં પહેરીને શોભીતી થયેલી પરસ્ત્રીરૂપ દિવાની બાળમાં પડે છે અને પછી શું થાય છે તે સર્વ સમજે છે. શૂંગારને પોષણ કરનારા કવિઓની કવિત્વશક્તિ ગમે તેટલી વખાણવા જેવી હોય, પણ તેઓની મનનશક્તિ આટલેથી જ અટકી છે. કોઈ આવા જ પ્રકારના હેતુથી શાંત રસને રસમાં ગણવાની તેમના તરફથી ના પાડવામાં આવી છે. કવિઓ પણ મનુષ્ય જ હતા અને મનુષ્યની નબળી બાબતમાં મોહ રહે છે, તેને વશ થઈ જવાથી મોહ તેઓના ઉપર પોતાની શક્તિ અજમાવે એ સ્વાભાવિક છે.

આ શ્લોકનો ભાવ વિચારવા જેવો છે. સંસારમાં ભમાડનાર કર્મો પૈકી મોહનીય કર્મ બહુ તીવ્ર છે, બળવાન છે અને સામે ચલામાં જરા સુરકેલી પમાડે તેવું છે. ઉપમિતિભવપ્રપચ્ચાકથાના કર્તા સિદ્ધર્ષિ ગણિુ તેમ જ અન્ય મહાત્માઓ કર્મોની અંદર તેને સ્થાનની પદવી આપે છે, અને ળીજ કર્મોને તેના પ્રધાન, સિપાઈ તરીકે ઓળખાવે છે. ધર્મબંધનની હાનિ કરનાર મોહનીય કર્મોના પ્રભાવથી ધર્મબંધનથી રહિત થઈ જઈ આ છુવ સંસારમાં રખડ્યા કરે છે. સંસાર ઓછો કરવા, ભવના ફેરા મટાડવા, સ્વસ્થાન પ્રાપ્ત કરવા અને નિરતિશય આનંદ મેળવવા સ્ત્રી પરનો મમત્વ ઓછો કરવો એ અત્ર ઉપદેશ છે. સાંસારિક ભોગ ભોગવનાશઓએ તેને તજતી વખત શાસ્ત્રભદ્ર અને સ્થૂલભદ્રાદિનાં ચરિત્ર વિચારવાં અને સંસારમાં ન પડ્યા હોય તેમણે પડ્યા અગાઉ શ્રીનેમિનાથ અને શ્રીમદ્વિનાથાદિકનાં ચરિત્ર વિચારવાં. ૩૬.

ભવિષ્યની પીડાઓ વિચારીને મોહ ઓછો કરવો.

વિમુક્ષસિ સ્મરદયઃ સુમુખ્યા, મુક્તેષુણાદીન્યમિવીક્ષમાણઃ ।

સમીચસે નો નરકેષુ તેષુ, મોહોદ્ભવા માવિકદર્દ્યનાસ્તાઃ ॥ ૬ ॥

“ વિકસિત નયનવાળી અને સુંદર મુખવાળી સ્ત્રીઓનાં નેત્ર, મુખ વિગેરે જોઈ તું મોહ પામે છે, પણ તેના મોહને લીધે ભવિષ્યમાં ઉપજા થનારી નરકની પીડાઓને તું કેમ જોતો નથી ? ” ૬.

ઉપમાતિ.

વિવેચન-દ્રુષ પીવાને લલચાયલી જિભાડી દ્રુષને જ દેખે છે, પણ માથે ઠાંગ લઈને

ઉભેલા પુરુષને દેખતી નથી; ખોટો દસ્તાવેજ કરનાર તાત્કાલિક લાલને જ બુદ્ધિ છે પણ ન્યાયાસન-પરથી થનારા ન્યાયને પરિણામ થનારી મોટી જલજાત તરફ નજર રાખતો નથી. તેવી જ રીતે મોહાંધ પ્રાણી સ્રીનાં સુંદર અવયવ અને રેશમી સાડી જ દેખે છે, પણ તેનાથી આ ભવ અને પરલવમાં થનારી પીડાઓને વિચારતો નથી. નરકનાં દુઃખોનો ખ્યાલ આવવો પણ મુશ્કેલ છે. તેની શીત, ઉષ્ણ વગેરે દશ પ્રકારની વેદનાતું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાંથી વાંચતાં મળખૂત હૃદયનો માણસ પણ કંપી ભીડે છે. વળી ક્ષેત્રવેદના ઉપરાંત પરમાધામીકૃત વેદના પણ ઘણી તીવ્ર હોય છે. આ ઉપરાંત પરસ્પર નારકી છુવો અનેક ઉપધાત કરે છે તે અન્યોન્યકૃત ત્રીજી વેદના પણ અતિ અસહ્ય છે. આવી રીતે ક્ષણમાત્રના સુખની ખાતર હીઠાં કાળનું મહાદુઃખ વહોરવું પડે છે, તેનો હે ભાઈ ! તું વિચાર કર. (આ જ સુદા ઉપર આખો શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી અથ લખાયેલો છે, તે વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે.) ૪૦.

સ્રીશરીર, સ્વભાવ અને ભોગ-કૃણું સ્વરૂપ

અમેષ્યમસા બહુરંધ્રનિર્યન્મલાવિલોઘતક્રમિજાલકીર્ણા ।

વાપલ્યમાયાનૃતવંચિકા સ્ત્રી, સંસ્કારમોહાશરકાય મુક્તા ॥ ૭ ॥

“વિદ્યાથી ભરેલી ચામડાની કોથળી, બહુ છિદ્રોમાંથી નીકળતા મળ(મૂત્ર-વિદ્યા)થી મસિન, (યોનિમાં) ઉત્પન્ન થતા કીડાઓથી વ્યાપ્ત, ચપળતા, માથા અને અસત્ય (અથવા માથામુષાવાહ)થી કંગનારી એવી સ્ત્રીઓ પૂર્વ સંસ્કારના મોહથી નરકમાં જવા સારો જ ભોગવાય છે.” ૭.

[વિવેચન-સ્રીશરીરનું સ્વરૂપ ઉપર બહુ વિવેચનથી બતાવાઈ ગયું. આ શ્લોકમાં કહે છે કે—સ્રી વિદ્યાની કોથળી છે. “યકૃત્, વિદ્યા, શ્લેષ્મ, મળત અને હાડકાથી ભરેલી, અને સ્નાયુઓથી વીંટી લીધેલી, બહારથી રમ્ય સ્ત્રીઓ ચામડાની કોથળી છે.” વૈદક શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેના શરીરનાં અંગિયાર, ખાર દ્વારો નિત્ય વહાં કરે છે. ટીકાકાર વાત્સ્યાયન શાસ્ત્રમાંથી શ્લોક ટાંકી બતાવે છે કે—‘સૂક્ષ્મ, મૃદુ, યોનિના મધ્ય ભાગમાં રહેનારા અને લોહીમાંથી ઉત્પન્ન થતા કૃમીઓ સ્ત્રીઓને ખરબ ઉત્પન્ન કરે છે.’ સ્રીશરીર અપવિત્ર છે એ આટલી હકીકતથી સમજાય તેવું છે. અત્ર લૌકિક શાસ્ત્રોથી પણ તે અપવિત્ર છે એમ બતાવ્યું. વિચાર કરનારને તો આ વાત વિચારમાત્રથી પણ સમજાય તેવી છે. શાસ્ત્રમાં બેધએ તો કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રના ત્રીજા પ્રકાશમાં લખે છે કે—સુસુદુ છવ રાત્રે જાવમાંથી જાગી જાય તો વિચાર કરે કે વિદ્યા, મળ, મૂત્ર, શ્લેષ્મ, મળત, સ્નાયુ અને અસ્થિની બનાવેલી, બહારથી સુંદર લાગતી સ્ત્રીઓ ચામડાની કોથળી છે.

કદાચ એ કોથળીમાં જે હોય તેને ખહાર કાઢ્યું હોય એટલે કે કોથળી ઊલટાવી નાખી હોય તો તેનો ઈચ્છક પુરુષ શિયાળ અને ગીધથી તેનું રક્ષણ કરવા ઊભો રહે ! (એટલે એ પદાર્થો તરફ પશુઓ એવાઈ આવે એવા પદાર્થો છે.) સીરૂપ શરૂથી જ ત્યારે કામી છતાં બચે છે ત્યારે કામદેવ શા માટે તદ્દન નામનું શરૂ હાથમાં લેતો નથી, અર્થાત્ ગમે તેવા શરૂથી પણ કામી છતાં જશે, એને છતાં માટે મોટાં શરૂનો જરૂર પડે નહિ.

સ્રીઓમાં આપસ્ય, માયા વગેરે દોષો સ્વાભાવિક હોય છે. નૈતિક શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—‘ અસત્ય, સાહસ, માયા, મૂર્ખાઈ, લોભીપણું, અપવિત્રપણું, નિર્દયપણું—એટલા દોષો સ્રીઓમાં સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે. ’ આપણો અનુભવ છે કે—જૂના સંસારમાં અમહાવાદી દીનખાળ સારું કલ્યાણ થાય છે, ત્યારે સુધરેલા સંસારમાં ક્રૈન્ય સિલક સારું કલ્યાણ થાય છે; પરંતુ વાત એકની એક જ છે. ચાલુ જમાનાની ખરચાળ જિંદગીમાં સ્રીઓ કેટલે દરજ્જે જવાબદાર છે તે એક વિચારવા જેવો સવાલ છે. ખાલી પ્રચારમાં સ્રીવગ કેટલો પછાત છે તેનાં કારણો ખ્યાલમાં લેવા યોગ્ય છે.

સ્રીલોગનું કળ શું થાય ? વિવિધાનંદમાં ધર્મભાવ તો રહે જ નહિ, તેમાં પણ વિશેષ કરીને સ્પર્શેન્દ્રિયના લોગમાં તો મન ઈન્દ્રિય એકાકાર પ્રવર્તે ત્યારે જ આનંદ થાય છે. આત્મ પરિણામ શું આવે ? શાસ્ત્રકર ફરમાવી ગયા છે કે—સાધુ નો સ્રીનો સંબંધ કરે તો બહુ પાપ ખાંધે, જે પાપનું વર્ણન સાંભળતાં કંપારી થાય તેમ છે, અને સમકિતથી પણ બ્રહ્મ થાય અને ગૃહસ્થને સ્રીલોગ નરકગમન કરાવનાર થાય. આવી રીતે ભુઓ કે સ્રીશરીરમાં કંઈ પણ વખાણવા જેવું નથી. સ્રીનો સ્વભાવ ઉક્ત પ્રકારનો છે અને તેને લોગવવાથી પરિણામે આ લવમાં અને પરલવમાં મહાદુઃખ થવાનું છે. હવે આટલું ખતાવ્યા પછી શું કરવું જોઈએ તે મનમાં જ સમજી જાઓ. ૪૧

લક્ષનાભમત્વમોચનદ્વારનો ઉપસંહાર અને સ્રીની દીન ઉપમેયતા.

નિર્મૂર્ધિર્વિષ્કંદલી ગતદરી વ્યાપ્તિ નિરાહો મહા-

વ્યાધિર્મૃત્યુરકારણશ્ચ લલનાન્નમ્ના ચ વજ્રાશનિઃ ।

મંયુલ્લેહવિષાત્સાહસમૃષાવાદાદિસંતાપમ્,

પ્રત્યથાપિ ચ રાણસીતિ વિરુદ્ધેઃ રૂપાતાઽઽગમે ત્યજ્યતામ્ ॥ ૮ ॥

“ (સ્રી) બુધિ વગરની (ઉત્પન્ન થયેલી) વિષની વેલડી છે, શુક્ર વગરની વાઘણ છે, નામ વગરનો મોટો વ્યાધિ છે, કારણ વિનાનું મૃત્યુ છે, આકાશ વગરની વિજળી છે, સગાં અથવા ભાઈઓના રોડનો નાશ, સાહસ, મૃપાવાદ વિગેરે સંતાપોનું ઉત્પત્તિસ્થાન

છે અને પ્રત્યક્ષ રાક્ષસી છે-આવાં આવાં ઉપનામો સ્ત્રીઓ માટે આગમમાં આપવામાં આવ્યાં છે, માટે તેને તણ દો.” ૮

શાર્દૂલવિક્રીડિત.*

વિવેચન-આ શ્લોકનો ભાવાર્થ સમજી શકાય તેવો છે. શુક્ષ્મ વગરની વાદ્યણની ખીક વધારે રાખવાનું કારણ છે. શુક્ષ્મમાં રહેલી હોય તો તેટલી જ જગ્યાએ ખીક રહે છે, નહિ તો આખા જગલમાં ખીક રહે છે. આવી રીતે સ્ત્રીની ખીક આખા સંસારવનમાં રહે છે. ખાકીનો અર્થ સમજી શકાય તેવો છે. ૪૨.

*

*

*

વિદ્વાન્ અંધકારે આ પ્રમાણે સ્રીમત્તત્ત્વદ્વાર પૂર્ણ કર્યું. સમતાના અધિકાર પછી તરત જ સ્રીમત્તત્ત્વદ્વાર લખવામાં ગંભીર આશય છે. સ્ત્રી એ સંસાર છે, એના મત્તત્ત્વમાં ફસાવાથી સંસારની જેટલી વૃદ્ધિ થાય છે તેટલી બહુધા બીજા કોઈ કારણથી થતી નથી. સ્ત્રીઓ માટે અંધકાર આટલું બધું લખ્યું તેના આશય એમ જણાય છે કે-સર્વ પ્રકારના મોહ કરતાં સ્ત્રી તરફનો મોહ પ્રાણીને બહુ બંધનકર્તા થઈ પડે છે. જેમ પુરુષોને સ્ત્રીઓ બંધનરૂપ છે તેમ જ સ્ત્રીઓને પુરુષો બંધનરૂપ છે. આ અધિકારમાં બતાવેલી હકીકત સ્ત્રીઓએ પુરુષોના સંબંધમાં તેમ જ સમજવી. વિશેષમાં એટલું પણ જણાય છે કે-જે કે સ્ત્રીઓને મનોવિકાર વધારે હોય છે છતાં પણ પુરુષ કરતાં ધારે તો સ્ત્રીઓ મન પર વધારે અંકુશ રાખી શકે. પુરુષની લલચાવી સ્ત્રી લલચાશે નહિ ત્યારે પુરુષને પીગળી જતાં બહુ ઓછી વાર લાગશે. સ્ત્રી-શરીરબંધારણ વિગેરે કેટલાંક કારણો એવાં છે, પણ અત્ર તે પ્રસ્તુત નથી. આ આઠ ગાથામાં સ્ત્રીના શરીરની અશુભિ તરફ અંધકારે બહુ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ ઉપરાંત એક હકીકત એ છે કે-પ્રેમ સ્વાભાવિક અને વિષયજન્ય એમ બે પ્રકારના હોય છે. વિષયજન્ય પ્રેમ યુવાવસ્થામાં બળવાન હોય છે. આવો પ્રેમ જ બહુધા દુનિયામાં દેખાય છે અને તેથી કેટલે દરજ્જે લેવાઈ જવું એ વિચારવા યોગ્ય સવાલ છે. સુરીકાંતા, નયનાવળી વિગેરેના પ્રેમ અને સ્વાર્થ તથા મનોવિકારતૃપ્તિ સ્ત્રી-ઓની કાળી બાજુ બતાવે છે. દુનિયાનો અનુભવી માણસ જોઈ શકશે કે પ્રેમની પરિસ્થિતિમાં ક્યાં ક્યાં દોરાય છે અને સ્વાર્થસંઘટન થતાં કેવાં દુઃખ ભેટી જવાય છે. સ્ત્રીસંબંધથી અથવા તન્નિમિત્તે ઘણાં ખૂન અને ફોજદારી કેસો બને છે. આવી રીતે સ્ત્રીસંબંધથી અનંત સંસાર વધે છે એ નિઃસંદેહ છે.

વિષયતૃપ્તિમાં વાસ્તવિક કરો આનંદ નથી, એ સર્વ સમજે છે; પણ મનોવિકારને તાબે થઈ આ પ્રાણી અનેક આળા કરે છે. ખાસ કરીને જેઓ સ્થાને અસ્થાને, વખતે

* સ્વાર્થશ્રેયંદિ મઃ સજો સતતગા શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

શાર્દૂલવિક્રીડિતમાં ૧૯ અક્ષર હોય છે. મ, સ, જ, સ, ત, ત તથા ગ.

કવખતે વિષયાધીન થઈ જતાં હોય તેઓએ તો બહુ જ વિચારવાનું છે, કદાચ સ્વસ્ત્રીને ત્યાગ ન બને તો પણ પરસ્ત્રી તરફ નજર કરવામાં અથવા તેની સાથે સંબંધ કરવામાં તેના પતિને દેટલો અન્યાય કરાય છે તે બહુ વિચારવા જેવું છે. એવી જ સ્થિતિમાં પોતાની ભાતને મૂકવાથી તરત જ તેનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. સાધારણ વ્યવહારના નિયમથી, આબરૂદાર ગૃહસ્થની ફરજ તરીકે પણ પરસ્ત્રીસંબંધનો તો વિચાર જ થવો ન જોઈએ. દેખીતા સારા અને આબરૂદાર માણસો પણ જ્યારે આ ક્ષેત્રમાં પડે છે ત્યારે પ્રતિષ્ઠા, ધન અને શરીરની હાનિ કરે છે અને તેઓ પર સંસારની અનેક આપત્તિઓ આવી પડે છે. પોતાની સ્ત્રીનો સંબંધ કરવામાં પણ વખત-સંયોગ જોવા અને જેમ બને તેમ સંકોચ કરવો. મનમાં ઇચ્છા તો નિરંતર વિષયત્યાગની જ રાખવી.

આ ઉપયોગી વિષય ઉપર શાસ્ત્રના ઘણા અધ્યાયો લેખ છે. તેને માટે ઇદ્રિયપરા-જયશતક, ઉપદેશભાષા, શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી, ભવભાવના, પુષ્પભાષા વગેરે અંથો જોવા. ચાલુ જમાનાના બહારના દેખાવથી ફસાઈ જવું નહિ અને આ જીવનનો કાંઈક જાણ્યો હોય છે, સંસારવૃદ્ધિ અને એશ્વર્યાશ્રમ સારુ આ જીવન નથી એટલી સાધ્ય-દષ્ટિ રાખી યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવશે તો તેનું ઝેર કાંઈક મંદ પડશે.

इति सविवरणः स्त्रीममत्वमोचननामा द्वितीयोऽधिकारः ॥

તૃતીયોઽપત્યમમત્વ-મોચનાધિકારઃ ॥

અધ્યાત્મ જ્ઞાનના રસિક જીવોને સમતાની જરૂર છે અને તેના સાધનો પૈકી મમત્વત્યાગની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. સ્ત્રીઓ પછી આ પ્રાણીને પુત્રનો મમત્વ તજવો આકર્ષે થઈ પડે છે; તેથી પુત્રપુત્રી પરના મમત્વનો ત્યાગ બતાવનાર આ ત્રીજું દ્વાર સંક્ષેપથી કહે છે.

પુત્રપુત્રી બંધન છે તેનું દર્શન.

મા મૂરપત્યાન્યવલોકમાનો, મુદાકુલો સોહનૃપારિણા યત્ ।

ચિલ્પિત્તયા નારકચારકેઽસિ, દ્વદં નિવદ્ધો નિગદૈરમીમિઃ ॥ ૧ ॥

“તું” પુત્રપુત્રીને જોઈને હર્ષાચ્છેદો થા મા; કારણ કે મોહરાજ નામના તારા શત્રુએ તને નરકરૂપ બંદીબાને નાખવાની ઇચ્છાથી આ (પુત્રપુત્રીરૂપ) લોહાની બેડીવડે તને મજબૂત બાંધ્યો છે.” ૧.

ઉપનિષદ.

વિવેચન—“પિતા અને માતા વચ્ચે રહેલ બંધનરૂપ પુત્ર નામની સાંકળ નાંખવામાં આવે છે” એમ કવિ લેખ્યૂતિ કહે છે. પુત્રને જોઈને માણસ ગાંઠાચ્છેદો થઈ ભય છે અને તેની સાથે ઊલવામાં, તેને રમાડવામાં એવી ભતતી ચેષ્ટા કરે છે કે જાણે તે પોતે ગાંઠો થઈ ગયો હોય. વળી બાળકની સાથે બાળક થઈ ભય છે. પ્રસંગોપાત અંધકર્તા તેને સમજાવે છે કે—મોહરાજએ આ બંધન કર્યું છે. કેદમાં પડેલા માણસને કોઈ પણ પ્રકારનો આનંદ થતો નથી, તેને સુખ નથી; તેમ જ આ પુત્રબંધનથી તારી સર્વ સ્વતંત્રતાનો નાશ થાય છે. તારે દેશસેવા, પિતૃસેવા કે આત્મસેવા કરવી હશે તે પણ એાછી થશે અથવા નહિ થઈ શકે. આર્દ્રકુમાર કરી દીક્ષા લેવા માટે જવા ઇચ્છતા હતા ત્યારે પુત્રે કાચા સુતરના બાર તાંતણા તેના પગ ફરતાં વીંટ્યા; તેવા તાંતણા તો શું? પણ દર્શનમાત્રથી પણ હાથીની સાંકળ તોડવાની શક્તિવાળા હોય એવા અને હજારે માણસોને બારે પડે તેવા આર્દ્રકુમારથી તે કાચા સુતરના તાંતણા તૂટ્યા નહિ, અને બાર વરસ વધારે ઘરમાં રહેવું પડ્યું. પુત્રપુત્રીઓનું બંધન આવા પ્રકારનું છે ।

મહાવૈરાગ્યભાવ બાંધત થતાં કેઈ આસન્નસિદ્ધિ જીવને સંસારત્યાગ કરવાની ઈચ્છા થાય છે ત્યારે સ્ત્રી અને પુત્ર કેટલાં બંધનરૂપ થાય છે, તે અનુભવસિદ્ધ છે. આત્મધર્મ અને જાત્યા પ્રકારની ફરજ અદા કરવા જતાં પુત્રધર્મ અને પતિધર્મને કાંઈ પણ બાધ આવે તો વધારે માન હ્રમેથાં આત્મધર્મને જ મળવું જોઈએ અને જનયસ માટે પિતૃ-યસ કે પુત્રયસનો ભોગ આપવો પડે તો પણ સર્વ ધર્મને તે ઈષ્ટ જ છે. ૪૩.

પુત્રપુત્રી શલ્યરૂપ છે તેનું દર્શન.

आजीवितं जीव ! सवान्तरेऽपि वा, जलान्यपत्न्यानि न वेत्ति किं हृदि ? ।

चलाचलैर्यैर्विविधाचिदानतोऽनिशं निह्नयेत् समाधिरात्मनः ॥ २ ॥

“હે ચેતન ! આ ભવમાં અને પરભવમાં પુત્રપુત્રી શલ્ય છે એમ તું તારા મનમાં કેમ જાણતો નથી ? તેઓ થોડી અથવા વિશેષ ઉમર સુધી જીવીને તને અનેક પ્રકારની પીડા કરી તારી આત્મસમાધિનો નાશ કરે છે.” ૨.

ઉપજાતિ.

વિવેચન—છોકરાંઓ અનેક ઉપાધિનાં કારણ છે, તે ઉપરાંત વળી માળાપને શલ્યભૂત છે. જો ચળ એટલે એછા આયુષ્યવાળા હોય તો માળાપને શોક કરાવે છે અને જો વિધવા મૂંઝીને જાય છે તો તો શોકનો કાંઈ પાર જ રહેતો નથી. જો અચળ એટલે વધારે આયુષ્યવાળા હોય છે તો કેળવણી, વેવિચાળ, લગ્ન, સંસારમાં આગળ વધારવાં વિગેરે કાર્યોમાં પિતાને અનેક પ્રકારની ઉપાધિ કરનારાં થાય છે. તેમાં પણ પુત્રને ઈચ્છા પ્રમાણે આગળ નહિ વધતો જોઈને પિતાને મનમાં બહુ લાગી આવે છે. વળી તેઓ ચળાચળ એટલે અચળ હોય તો કુકર્મો કરીને પિતાનાં ચિત્તને શાંતિ રહેવા દેતા નથી. વળી અતિશયાર્થે દ્વિર્ભાવ લઈ ચળાચળનો અર્થ વિનશ્ચર કરીએ તો તેવા પુત્રપુત્રીથી પણ શાંતિ રહેતી નથી. આવી રીતે પુત્રપુત્રીથી સર્વદા સમાધિનો નાશ તો થાય છે જ.

પુત્ર કરતાં પણ પુત્રીની બાળતમાં વધારે ચિંતા રહે છે. તેને જણાવવી, સારો વર શોધવો અને તેનાં પુત્રપુત્રી સુધી દરેક પ્રસંગે પોતે હાથ લાંબાવવો અને કમનશીબ હોય તો તેનાં વૈધવ્યનાં દુઃખો જોવાં-આ સર્વ અંતઃકરણમાં શલ્યરૂપ જ છે.

આવી રીતે આ ભવમાં અપત્યથી સમાધિનો નાશ થાય છે અને તે દુધ્યાનના પરિણામે આવતા ભવમાં પણ ઠરીને ભેસવાનો વારો આવતો નથી. આ સ્લોક જેને પુત્ર ન હોય તેણે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. આ સંબંધમાં આ અધિકારના ઉપદેશા ઉદ્દગારમાં વિશેષ સ્પષ્ટ છે. ૪૪.

આલેપદ્ધારા પુત્રમભવત્યાગનો ઉપદેશ.

कुक्षी मुषट्गाः कृमयो विविधा, अप्सस्तश्लुक्प्रमवा मवन्ति ।

न तेषु तस्या न हि तत्पतेष, रागस्ततोऽयं किमपत्यकेषु ? ॥ ३ ॥

“ પુરુષનું વીર્ય અને સ્ત્રીનું રક્ત-તે બન્નેના સંયોગથી સ્ત્રીની યોનિમાં વિચિત્ર પ્રકારના ક્રીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે; તેના ઉપર સ્ત્રીનો કે તેના પતિનો રાગ થતો નથી ત્યારે પુત્રો ઉપર શાસારુ રાગ થાય છે ? ” ૩. ઉપગતિ.

વિવેચન—એક જ સ્થાનમાં સંયોગને પરિણામે પુત્રપુત્રી અને બેઈન્દ્રિય છલો યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એક ઉપર પ્રીતિ થાય છે અને બીજા ઉપર દુઃખ થાય છે—આ પ્રેમની વિચિત્રતા છે. સૂક્ષ્મ છલોની ઉત્પત્તિ ધર્મશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. સ્થાન, સમય અને સંબોગમાં એકાકારતા છે, છતાં પણ મનના દ્વિધા ભાવથી પ્રેમમાં આવી વિચિત્રતા છે, એ જોવા જેવું છે. આ ઉપદેશ આશ્વેષથી કરેલો છે અને જો કે શબ્દો કંઈક છે છતાં પણ ઉપદેશના ગર્ભમાં જે ઉચ્ચ ભાવ છે તે ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. ૪૫.

અપત્ય પર સ્નેહબદ્ધ ન થવાનાં ત્રણ કારણો.

ત્રાણાશ્ચક્રેરાપદિ સમ્બન્ધાનન્ત્યતો મિથ્યોઽમવતામ્ ।

સન્દેહાચોપકૃતેર્માપત્યેષુ સ્નિહો જીવ ! ॥ ૪ ॥

“ આપત્તિમાં પાલન કરવાની અશક્તિ હોવાથી, પ્રાણીઓનો દરેક પ્રકારનો પરસ્પર સંબંધ અનંત વખત થયેલો હોવાથી અને ઉપકારનો બદલો વાળવાનો સંદેહ હોવાથી હે છલ ! તું પુત્રપુત્રાદિ પર સ્નેહવાળો ન થા. ” ૪. આર્ષા.

વિશેષાર્થ—પુત્રપુત્રાદિના સ્નેહમાં આસક્ત ન થવાનાં ત્રણ કારણો બતાવે છે: (૧) દુઃખમાંથી રક્ષણ કરવાને તેઓ શક્તિમાન નથી. કર્મજનિત પાપોદય થવાથી આપત્તિ આવે છે તેમાંથી રક્ષણ કરવાને કોઈ પણ શક્તિવાન હોય તો તે આત્મશક્તિ જ છે, બીજાનું કાંઈ પણ ચાલતું નથી. કર્મસ્વરૂપ સમજતા હોય તેઓને આ દલીલનું વાસ્તવિક-પણું સમજાઈ જશે.

(૨) પ્રાણીઓને પરસ્પર અનેક સંબંધ ધાય છે. દરેક પ્રાણી માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્રપુત્રી અનંત વાર ઉત્પન્ન થાય છે. સમતાદ્વારમાં આ સંબંધી ઘણું વિવેચન થઈ ગયું છે; અને અપત્ય પર આસક્ત ન થવાનું આ એક મજબૂત કારણ છે તેથી અહીં તે તરફ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

(૩) ઉપકારનો બદલો વાળવાનો સંદેહ છે. અનેક પુત્રો તો પિતાની પહેલાં જ દુનિયા તણી જાય છે અને કેટલાએક કુપુત્ર નીવડે છે. આવા પુત્રો પિતાને જરા પણ ઉપયોગી થતા નથી, એટલું જ નહિ પણ શોક અને ચિંતાનું કારણ થઈ પડે છે. કોણિકે પોતાના પિતા ઔણિકના શા હાલ કર્યા હતા તે પ્રસિદ્ધ વાત છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રો ઓસાને કેવી રીતે હકપૂત કરે છે, તે અનુભવીઓએ જોયું છે. વારસો લેવાની લાલચે કેટલાએક પુત્રો કેવાં કેવાં કૃત્યો કરે છે તે પ્રસિદ્ધ વાત છે. જગતમાં મુપુત્રો નથી એમ

કહેવાની મતલબ નથી. રામ અને અભયકુમાર જેવા પણ છે, * પણ પોતાનો પુત્ર કેવો નીવડે તે વીચે છે અને તે વીચાની ખાતર પોતાનું આત્મસાધન ન કરવું એ અનુચિત છે. આ ત્રણ કારણથી અપત્યસ્નેહબદ્ધ થવું નહિ. બીજા કાવ્યને છેડે થયેલી શંકાનું અત્ર નિવારણ થઇ જાય છે. ૪૬.

*

*

*

આવી રીતે ત્રીજું અપત્યમમત્વમોચન દ્વાર પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું છે. પુત્રપ્રાપ્તિથી અતિ હર્ષ માનવો નહિ, પુત્રમરણથી દિલગીર થવું નહિ અને પુત્રપુત્ર્યાદિના બંધનથી સંસાર વધારવો નહિ એ મુખ્ય ઉપદેશ છે. આ સંબંધમાં વધારે અગત્યની બાબત એ છે કે પુત્ર ન હોય તો હુધ્યાન કરવું નહિ. પુત્રપુત્રી હોય તો તેને કાઢી મૂકતાં નથી, પણ ન હોય તેણે સંતોષ રાખવો જોઇએ. તેજોએ માનવું કે દુનિયાની મોટી જાળથી તેઓ મુક્ત છે અને આત્મસાધન, ધર્મકાર્યમાં દ્રવ્યવ્યય અને કેશસેવામાં છવન અર્પણ કરતાં તેઓને કશી અડચણ નથી. અત્યંત દિલગીરી સાથે લખવું પડે છે કે—મનુષ્ય-વ્યવહારમાં આથી તદ્દન વિરુદ્ધ દેખાવ નજરે પડે છે. ખાસ કરીને કેળવણીથી જનસીબ રહેલા માણસો શાસ્ત્ર અને સંપ્રદાય વિરુદ્ધ આચરણ પુત્રપ્રાપ્તિ સારુ કરે છે. જાણે કે પુત્રથી જ મોક્ષ હોય તેમ માની લૌકિક મિથ્યાત્વરૂપ માનતા માને છે, લીલ પરણાવે છિ અને આખો દિવસ હુધ્યાન કર્યા કરે છે; આટલું જ નહિ પણ કેટલાએક મૂર્ખાનંદો તો તેને માટે એક છતાં બીજી સ્ત્રી પણ પરણે છે. આને બદલે તો બાળનો અથવા સગેરાનો કે બીજો ચાલાક પુત્ર દત્તક કરી લેવો તે પણ અમુક અંશે સારું છે, કારણ કે તેથી પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય છે અને પોતાની સ્ત્રીને અન્યાય થતો નથી. બાકી એક સ્ત્રીની હયાતીમાં બીજી સ્ત્રી કરવામાં તો અભણ સ્ત્રીઓ પોતાનો હક્ક સ્થાપન કરી શકતી નથી તેથી તેના ભર્તારા તેની નબળાઈનો ગેરલાભ લે છે, પણ આવું સ્વાર્થીપણું હવેના જમાનામાં ચાલવાનું નથી. પુત્રવાનને શું સુખ છે તે તેઓ જોતા નથી. તેમાં બીલકુલ સુખ નથી, પણ દુરથી જોતાં બહુ પુત્રવાળો સુખી જણાય છે. પુત્રવાનોને પુત્રની ખાસ કિમત નથી પણ પુત્ર ન હોય તેઓ પોતાની જિંદગીને નિષ્ફળ માને છે. આ તદ્દન અજ્ઞાનતા અને મોહનો કેશ છે. તેના પર જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડવાની જરૂર છે. અપત્ય પર સ્નેહ રાખી સંસારયાત્રા વધારવી, એવો જૈન શાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ નથી. ચોથા સ્લોકમાં જે ત્રણ કારણો બતાવ્યાં છે તે તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. આ અધિકારમાં સર્વથી ઓછા સ્લોક છે, પણ મુદ્દાની હકીકતનો સંક્ષેપમાં સારી રીતે સમાવેશ કરી લીધો છે.

इति सविवरणोऽपत्यममत्त्वमोचननामा तृतीयोऽधिकारः ॥

* આવા પુત્રો થોડા હોય છે, તેથી જ ગ્રંથકર્તા ‘સંદેહ’ રાખે મૂકે છે; જ્યારે પ્રથમની બે બાબતમાં નિશ્ચય જતાવે છે.

चतुर्थो धनममत्वमोचनाधिकारः ॥

આ પ્રાણીને મોહ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે છે. અનેક પ્રકારના મોહમાં પૈસા અને સ્ત્રીપુત્રનો મોહ વિશેષ હેરાન કરે છે. સ્ત્રી તથા પુત્રના મોહ સંબંધી વિવેચન થઈ ગયું. હવે તેનાથી જરા પણ ન જીતે તેવો બહકે તેથી પણ વધારે સખડાવનાર ધનનો મોહ કેવો છે? કેને થાય છે? શા માટે થાય છે? તેનો પ્રતિકાર શો? વિગેરે સ્વરૂપશુદ્ધિ થાયો અધિકાર બતાવે છે—

પૈસા પાપના હેતુભૂત છે.

याः सुखोपकृतिकुश्वधिया त्वं, मेलयस्सि रमा ममतामाक् ।

पापमनोऽधिकरणत्वत् एता, हेतवो ददति संसृतिपातम् ॥ ૧ ॥

“લક્ષ્મીની લાલચમાં લેવાયેલા તું (સ્વ)સુખ અને ઉપકારની બુદ્ધિથી જે લક્ષ્મી મેળવે છે તે અધિકરણ હોવાથી પાપની જ હેતુભૂત છે અને સંસારબ્રમણને આપનારી છે.” ૧.

વિવેચન-ધન મેળવતી વખતે પોતાને સુખ મેળવવાની અને સ્વજન, કુટુંબ, મિત્રાદિ પર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ હોય છે. (અંતર્યામી બહુ સારા ભાવ લઈને આ લખે છે, પરંતુ સત્ય હકીકત જોઈએ તો આવી બુદ્ધિ પણ બહુ થોડાને હોય છે. ઘણા લક્ષ્મીવાને તો પોતે સુખ ભોગવતા નથી, દાન દેતા નથી, માત્ર લક્ષ્મીની તીજેરી ઉપર ચોક્કી જ કર્યા કરે છે.) આવા હેતુથી મેળવતી અને મેળવેલી લક્ષ્મી પણ કર્મદાન વિગેરે અનેક પાપોથી ભરપૂર જ હોય છે અને જોવાં પાપથી ભારે થયેલા પ્રાણી સંસારસમુદ્રમાં ડૂબતો નાચે છે અને પછી અનંતકાળ સુધી જીવે આવી શકતો નથી.

મમ્મણુ શેઠ પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું, છતાં પોતે તો તેલ ને ચોળા જ ખાતો હતો અને ઘોર અંધારી રાત્રિએ વરસતા વરસાદમાં નદીના પૂરમાંથી લાકડા ખેંચીને પૈસા સારું અનેક કદ વેંચતો હતો. તે મરીને ક્યાં ગયો? નરકમાં જવાથી સંસારપાત જ થયો. ઇતિહાસમાં આપણે જોઈએ છીએ તો ધન-પૈસા ખાતર અનેક જીવોનો નાશ કરવામાં

આવે છે અને જેઓ પૈસા મેળવે છે તેઓ પોતાનો લોભ પૂરો પાડવા સારુ જ પૈસા મેળવે છે. જુદીયસ સીઝર, પોમ્પી, મેરીયસ, નેપોલીયન બોનાપાર્ટનાં ચરિત્રો એ જ બતાવે છે અને છેલ્લા વખતમાં ઘોર અને અત્રેજોતું યુદ્ધ અને જાપાન તથા રૂશીયાનું યુદ્ધ પૈસાપ્રાપ્તિ સારુ જ હતું એમ જણાઈ આવે છે. ઇતિહાસમાં લોહીની નદીઓ વહી છે તે સર્વ આ લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટે જ બહુધા થયેલી હોય છે. આવાં કારણોથી તીર્થંકર મહારાજ તો, ધાળી ટીપી ટીપીને કહી ગયા છે કે—ભાઈઓ ! પૈસાનો લોભ કરશો નહિ, પૈસાથી નરક બહુ નજીક આવે છે.

અહીં અંધકર્તા મુખ મેળવવા ખાતર ધન મેળવવાની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ બતાવે છે તે તદ્દન બ'ધબેસતું છે. આપણે તેથી જરા આગળ વધીને જોઈશું તો જણાશે કે ધણી વખત તદ્દન હેતુ વગર જ ધન મેળવવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. મુખ તો ધન પ્રાપ્ત કરનારને મળતું જ નથી, કારણ તે તો પ્રવૃત્તિમાં જ મગ્ન રહે છે; પણ જેને પોતાની પાછળ સંતતિ ન હોય, થવાનો સંભવ પણ ન હોય, પોતાનો ખર્ચ અર્થાદિત હોય, તેનાથી હનરાગણી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હોય તે પણ શત્રિદિવસ ધનની ધમાધમમાં મચી રહે છે અને તેનું દ્રવ્ય કોણ ખાશે તેનો પૂરતો ખાલ પણ કરતા નથી. આવી રીતે આખા જીવનમાં પૈસા પૈસા કરી મરણના કાંઠા નજીક આવી પહોંચે છે ત્યારે જ તેને સમભય છે કે—પોતે બહુ ભૂલ કરી, હેતુ વગરની પ્રવૃત્તિ કરી. પછી તેને જે પશ્ચાત્તાપ થાય છે તેથી કાંઈ લાભ થતો નથી. આવી રીતે હેતુ વગર માત્ર ધનના મોહથી જ તે ધનને પ્રાપ્ત કરવા પાછળ પ્રાણી ગાંઠો થઈ જાય છે એ અતિ ખેદનો અને વિચાર કરવા યોગ્ય વિષય છે. ૪૭.

ધન ઔહિક અને આત્મિક દુઃખ કરનાર છે.

... યાનિ દ્વિપામધ્વપકારકાણિ, સર્વોન્દુરાદિષ્વપિ યૈર્ગતિશ્ચ ।

શક્યા ચ નાપન્મરણામયાદા, હન્તું ધનેષ્વેષુ ક ઇવ મોહઃ ॥ ૨ ॥

“ જે પૈસા શત્રુને ઉપકાર કરનારા થઈ પડે છે, જે પૈસાથી સર્પ, ઉદર વિગેરેમાં ગતિ થાય છે, જે પૈસા મરણ, રોગ વગેરે કાંઈ પણ આપત્તિઓ દૂર કરવાને શક્તિમાન નથી, તેવા પૈસા ઉપર તે મોહ શો ? ” ૨.

ઇન્દ્રવજ્ર.

સાધાર્થ—વ્યવહારમાં પૈસાધારને આસમાનમાં ચઢાવી દેવામાં આવે છે. સર્વે ગુણાઃ કાઙ્ગ-મમાશ્રયન્તે ‘ વસુ વિના નર પશુ ’ વિગેરે વ્યાવહારિક વાક્યો કેટલેક અંશે આઠે માગે દોરનારાં છે તે અત્ર બતાવે છે. પ્રથમ પદમાં બહુ સરસ લાવ બતાવ્યો છે. રાત્રી ધન લૂંટી જઈ અને તે જ ધનથી જળવાન થઈ તારી સાથે તે વાપરે છે. પરશુરામે મહા-સંહાર કરી નક્ષત્રી* કરેલી પૃથ્વી અને દોલત સર્વ મુખ્યમને લોગ પડ્યાં. પ્રતિવાસુદેવો

મહામહેનત કરી ત્રણ ખંડનું રાજ્ય એકઠું કરે છે તે વાસુદેવના ઉપલોગમાં આવે છે, અને પ્રતિવાસુદેવનું ચક્ર તેનું પોતાનું જ માથું છેદે છે. આવી રીતે આપણા પૈસાથી આપણો શત્રુ પણ બળવાન થઈ શકે છે.

ખડુ લોલી પ્રાણીઓ મરણ પામીને પોતાના ધન ઉપર સર્પ કે ઊંઘર થાય છે, એવી વાત આપણે શાસ્ત્રમાં વારંવાર વાંચીએ છીએ. આ ભવમાં જ નહિ પણ પરભવમાં પણ આટલું દુઃખ દેનાર, નીચ જાતિમાં (તિર્યંચમાં) ગમન કરાવનાર પૈસાને માટે શું કહેવું અને તેના પર મોહ કેવો કરવો? તે વિચારવા જેવું છે.

રાજા, ચક્રવર્તી અને આખી દુનિયાને માથે લેનારા ખીજ શૂરવીરો આદ્યા ગયા ત્યારે તેઓના પૈસાએ તેઓને બચાવ્યા નહિ, અને મોટા ધનવંતરી વૈદ્યો કે ડોક્ટરો પણ બચાવી શક્યા નહિ. મોટા ધનવાનો માંદા પડે છે ત્યારે તેઓને અસાધ્ય બ્યાધિમાંથી પૈસા બચાવી શકતા નથી, તેમ ખીજ આપત્તિમાંથી બચાવવાને પણ ધન સમર્થ નથી. આવી રીતે શારીરિક તેમ જ માનસિક, ઐહિક તેમજ આસુષ્મિક અનેક દોષોનાં મૂળ પૈસા પર મોહ કેમ કરવો અને તેવા પૈસાથી આશા શી રાખવી? નહ રાજાની સેનાની ડુંગરીઓ પણ અતે કાંઈ કામમાં આવી નથી, એ ક્યાનમાં રાખવા જેવું છે. ૪૮.

ધનથી સુખ કરતાં દુઃખ વધારે છે.

મમત્વમાત્રેણ મનઃપ્રસાદસુત્વં ધનૈરલ્પકમલ્પકારુલ્પ ।

આરંભપાપૈઃ સુચિરં તુ દુઃખં, સ્વાદુર્ગતૌ દારુણમિત્યવેદિ ॥ ૩ ॥

“આ પૈસા મારા છે એવા વિચારથી મનપ્રસાદરૂપ થોડું અને થોડા વખતનું સુખ પૈસાથી થાય છે, પણ આરંભના પાપથી દુર્ગતિમાં લાંબા વખત સુધી લયકર દુઃખ થાય છે; આ પ્રમાણે તું બાણ.” ૨ ઉપનિતિ.

વિશેષાર્થ—“આ ઘર મારું, આ ઘરેણાં મારાં, વટાવખાતામાં આટલી રકમ જમે છે તે મારી” એવાં માની લીધેલાં મારાપણના મમત્વથી મન જશ પ્રસન્ન થાય છે, અને તેવી મનની પ્રસન્નતામાં આ જીવે સુખ માનેલું છે. વાસ્તવિક સુખને અનુભવ ન હોવાથી આમાં સુખ લાગે છે, પણ તે સુખ માત્ર નામનું છે. મનની શાંતિમાં અગાઉ જે સુખ બતાવ્યું છે તે સુખ આગળ આનો કાંઈ ગણતરી પણ નથી. વળી આ સુખ બહુ થોડો વખત રહે છે. હાલ મનુષ્યનું બહુ તો સો વર્ષનું આયુષ્ય ગણીએ તો અનંત કાળની પાસે તે કંઈ લેખામાં નથી. વળી આટલા અલ્પ સમયમાં આરંભાદિ વડે દ્રવ્ય મેળવીને જે સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ તેને પરિણામે અસંખ્ય વર્ષો સુધી નારકી અને નિગોદનાં દુઃખો ખમવાં પડે છે. શ્રી ધર્મદાસગણી કહી ગયા છે કે ‘જે સુખની પછવાટ

હુઃખ હોય તેને સુખ કહી શકાય જ નહિ.' આ સંસારમાં પંચુ પચાસ વર્ષ સુધી ગૃહસ્થ-
સ્થિતિમાં રહેલો માણસ પછવાડેનાં પાંચ વર્ષ જો દુઃખી થાય છે તો તેનું પ્રથમનું સુખ
કાંઈ ગણતરીમાં પણ આવતું નથી.

પૈસાથી સુખ કેવું અને કેટલું છે તેનું તત્વજ્ઞાન બધા પછી તને યોગ્ય લાગે તો
તેના પર મોહ કરજે. કેટલીક બાબતમાં પ્રાકૃત લોકપ્રવાહથી જે આઈ જવું યોગ્ય નથી.
હુનિયા જે દ્રવ્યવાનોને મહાસુખી ધારતી હોય તેનાં અંતઃકરણને જઈને પૂછવું કે—તેને
ખરું સુખ છે? હુનિયાના પાકા અનુભવીઓ કહે છે કે—પૈસાથી એકાંત ઉપાધિ છે,
સુખ હોય તો સંતોષમાં જ છે, અને ચાલુ સ્થિતિને તાલે થઈ મનને આનંદમાં
રાખવું એ જ સુખ મેળવવાનો ઉપાય છે. બાકી તો રાવણ, જરાસંધ અને
ધવળશેઠનાં ચરિત્રોનો વિચાર કરવો, જેથી સુખનું ખરું તત્વ સમજાઈ જશે. ૪૬.

ધર્મ નિમિત્તે ધન મેળવવું યુક્ત છે ?

દ્રવ્યસ્તવાત્મા ધનસાધનો ન, ધર્મોઽપિ સારમ્મતયાતિશુદ્ધઃ ।

નિઃસંગતાત્મા ત્વતિશુદ્ધિયોગાન્યુક્તિથિયં યચ્છતિ તદ્ધર્મઘેઽપિ ॥ ૪ ॥

“ ધનનાં સાધનથી દ્રવ્યસ્તવરૂપવાળો ધર્મ સાધી શકાય છે, પણ તે આરંભ
યુક્ત હોવાથી અતિ શુદ્ધ નથી; જ્યારે નિઃસંગતા સ્વરૂપવાળો ધર્મ અતિ શુદ્ધ છે અને
તેથી તે જ ભવમાં પણ મોક્ષલક્ષ્મી આપે છે.” ૪. ઈશવળા.

વિશેષાર્થ—વિવિધ પ્રકારની પૂજા, બિંબપ્રતિષ્ઠા, સ્વામીવાત્સલ્ય, જિનમંદિર ચણાવવાં,
ઉપાશ્રય કરાવવા વિગેરે દ્રવ્યસ્તવ કહેવાય છે. દ્રવ્યની મદદથી આ પ્રકાર બહુ સારી રીતે
સાધી શકાય છે. પુણ્યશાળીઓ મળેલ લક્ષ્મીનો ધર્મભાગે વ્યય કરી મહાપુન્યોપાજ્ઞન
કરે છે. અંધકાર કહે ૩ કે—આ પ્રકારના ધર્મમાં પણ આરંભ થાય છે, કારણ કે
પટકાય છવતું મદન થાય છે, તેથી આ પ્રકારનો ધર્મ અતિશુદ્ધ નથી. ધ્યાન રાખો કે
અતિશુદ્ધ નથી, શુદ્ધ તો છે જ. પણ તેવો ધર્મ કરવાને નિમિત્તે દ્રવ્ય મેળવવું
યુક્ત નથી, શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજને પણ અષ્ટકામાં કહ્યું છે કે—

ધર્મર્થે યસ્ય વિત્તેદ્દા, તત્સ્યાનીદ્દા ગરીયસી ।

મણ્ડાલનાદિ પટ્ટકસ્ય, દુરાવસ્પર્શનં વરમ્ ॥

“ ધર્મને માટે પૈસા મેળવવાની ઇચ્છા કરવી તેના કરતાં તેની ઇચ્છા ન જ કરવી
એ વધારે સારું છે. પગે કચરો લાગ્યા પછી તેને ધોઈને સાફ કરવા કરતાં દૂરથી કાઢવો
સ્પર્શ ન જ કરવો, એ વધારે સારું છે.”

બાકી મળેલ દ્રવ્યનો તો ધર્મભાગે જ વ્યય કરવો. આ વ્યાવ નીચેના પ્રલોકથી

સ્વપ્ન થશે. દ્રવ્યસ્તવ યુક્ત ધર્મથી લાંબે કાળે મુક્તિ મળે છે ત્યારે નવવિધ પરિચલ્લથી નિઃસંગ થયેલા જીવો તે જ લવમાં જન્મજરામરણરહિત અમ્યુતપદ પ્રાપ્ત કરે છે. નિઃસંગતા સ્વરૂપવાળો ધર્મ અતિશુદ્ધ છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે—ધર્મનિમિત્તે ધન મેળવવા વિચાર કરવો નહિ, પુનરાવર્તન કરીને કહેવામાં આવે છે કે આ શ્લોકનો ભાવ બરાબર વિચારવો. દ્રવ્યસ્તવને જરા પણ નબળું પાડવાનો વિચાર અંધકર્તાનો નથી, પણ ધર્મમાં પ્રધાનતા નિઃસંગતાની છે તે બતાવવાનો છે. દ્રવ્યસ્તવથી મોક્ષ લાંબે કાળે પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે મોક્ષમાર્ગ તો છે જ.

મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના અનેક માર્ગ હોય છે, તેમાંનાં કોઈ લાંબા, કોઈ વાંકાચૂંકા અને કોઈ સીધા-સરલ હોય છે. જેમ આપણે સુખથી સુરત જતું હોય તો આંટફાટથી બેસીને સીધા પણ જવાય, અથવા ભુસાવળને રસ્તેથી ટાપ્લીવેલીમાં બેસીને જવાય અથવા દુદિયામાર્ગે જવાય અથવા બીજા અનેક આડા માર્ગે જવાય; જેમકે પ્રથમ કરાંચી જાય, ત્યાંથી બહારપાદ ધઈ, એવે આવી બગવાડાંડીએ જઈ ત્યાંથી સુરત જાય. એ પ્રમાણે મોક્ષમાર્ગ કેટલાકને સીધા પ્રાપ્ત થાય છે અને કેટલાક નકામા ચક્કર લે છે. દ્રવ્યસ્તવ એ પ્રયાણે તો મોક્ષમાર્ગ તરફ જ છે, તેનું સુકાન બરાબર દિશામાં મૂકાય છે, માત્ર તે લાંબો માર્ગ છે, પણ વિમાર્ગ કે અપમાર્ગ નથી. દ્રવ્યસ્તવને નરમ પાડવાની કેટલીક વાર વિચારણા ભેવામાં આવે છે અને ખાસ કરીને કાંઈક શરમથી અને કાંઈક અવકાશના અભાવથી આ કાળમાં તે વૃત્તિ વિશેષ દેખાતી જાય છે, જ્યારે અગાઉના વખતમાં તેજ વૃત્તિ ડાળધાણુ અધ્યાત્મીઓ તરફથી બહાર પડતી હતી, તેથી અત્ર તે બાબતનું વસ્તુ-સ્વરૂપ શું છે તે બતાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

કેટલાક માણસો અન્યાય કે અપ્રમાણિકપણથી દ્રવ્ય મેળવતાં વિચાર કરે છે કે—પૈસા મેળવીને ધર્મમાર્ગે તેનો વ્યય કરશું. આ વિચાર તદ્દન ખોટો છે અને શાસ્ત્રકાર એવા નિમિત્ત માટે ધન મેળવવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે. મહાઆરંભ, કર્માદાન અને કુદ્ર વ્યાપાર કરી તેનાથી જે ધન મળશે તેનો ધર્મમાર્ગે ખર્ચ કરશું એવો કેટલાક પ્રાણીઓ વિચાર કરે છે, તે જૈનશાસ્ત્રનું રહસ્ય સમજનારને તદ્દન વિપરીત લાગે છે. આ શ્લોકનો ખાસ ઉદ્દેશ દ્રવ્યસ્તવની અગ્રેણીએ ભાવસ્તવની સુખ્યતા કેટલી છે તે બતાવવાનો છે, અને આ ઉપદેશ શ્રાવકોને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે. દ્રવ્યસ્તવ સાધવા ધનોપાર્જન કરી સંસારમાં પડ્યા રહેવાનો અથવા ભાવસ્તવ ન આદરવાનો વિચાર કરનારાઓને મહાનિરીધ સૂત્રમાં બતાવેલા વિચારો અનુસારે આ શ્લોક લખાયેલો છે એમ એક વિદ્વાન મુનિમહારાજ આ પ્રસંગ માટે જણાવે છે. આ શ્લોક સાથે નીચેનો શ્લોક વાંચવો અને શ્લોકમાં આવેલ અતિશુદ્ધ શબ્દ પર અને અંધકર્તાની અગ્રેણી પર ખાસ ધ્યાન આપવું. ૫૦.

મળેલ ધનનો વ્યય ક્યાં કરવો ?

ક્ષેત્રવાસ્તુધનધાન્યગત્વાશ્વેર્મૈલિતૈઃ સનિધિમિસ્તનુમાજામ્ ।
કૃંશપાપનરકામ્પધિકઃ સ્યાત્કો ગુણો ન યદિ ધર્મનિયોગઃ ॥ ૫ ॥

“ મળેલાં અથવા મેળવેલાં ક્ષેત્ર, વસ્તુઓ (ઘર વિગેરે), ધન, ધાન્ય, ગાય, ઘોડા અને બંડારોનો ઉપયોગ જો ધર્મનિમિત્તે ન થાય તો તેથી કલેશ (દુઃખ), પાપ અને નરકથી બીજો શો વધારે શુભ થાય ? ” પ.

સ્વામીનાથ.

ભાવાર્થ—ધણી પુણ્યવાન જીવોને પૈસા મળે છે ત્યારે વધારે મેળવવા અને મળેલાનું રક્ષણ કરવા શ્રમ કરે છે અને અનેક આશ્ચર્યો થેવે છે. દ્રવ્યવટે કુટુંબમાં કંકાસ થાય, તેથી દુઃખાન થાય છે અને દુઃખાનવટે દુર્ગતિ થાય છે, ત્યારે ધનનો લાભ શો ? સાત ક્ષેત્ર, ગરીબ બંધુઓને આશ્રય, સ્ત્રીકેળવણી, ઊંચી કેળવણી, ધાર્મિક કેળવણી કે સંસ્કૃત કેળવણીને ઉત્તેજન, નિર્વંધ ઔપધ્યાયીઓ, સ્કૂલ, બોર્ડિંગ, પારિભાષિક અભ્યાસગૃહો અને અનાથાશ્રમ વગેરે ખરેખરી charity (સખાવત)નાં ખાતાઓમાં જો દ્રવ્યનો વ્યય થાય તો જ તેનો સદુપયોગ થયો કહેવાય. બાકી પૈસાના પૂનરી થવું અને તેના ફરતી ચોક્કી કર્યા કરવી કે મોજશોખ માણવા એથી કાંઈ લાભ નથી, એટલું જ નહિ પણ એકાંત હાનિ જ છે.

આ બંને શ્લોકને સાથે વાંચવાથી જણાય છે કે—ધનની ઇચ્છા રાખવી નહિ, તેની પાછળ ગાંડા થઈ જવું નહિ, આહુ સ્થિતિમાં અતોષ પકડવો, અને મળેલ પૈસાનો સારી રીતે જનસુધારણા અને કૌમસુધારણામાં વ્યય કરવો. ધર્મમાર્ગે ધનનો વ્યય કરવો તે સારું છે, પણ નિઃસ્વર્ગ થઈ તેનો સ્વર્ગ ત્યાગ કરવો તે તેથી વધારે સારું છે અને ત્યાગ કરવા માટે ધન કોઈ ભતની અટકાયત ન કરી શકે તે યાદ રાખવાનું છે.

ધનનો વ્યય કરવાની બાબતમાં કમનશીબે ભેદજી તેવું ધ્યાન આપતું નથી. જે ખાતાંઓને મદદની જરૂર ન હોય ત્યાં દગલા થાય છે અને ખાસ જગતી જતાં ખાતાં-ઓની સંભાળ લેવાતી નથી. ભૂખથી જેમ મરણ થાય છે તેમ જ અતિ યોરાક ખાવાથી પણ વિશુદ્ધિકા થઈ મરણ થાય છે, એ સમજવાનું છે. શાસ્ત્રકારનું પણ ફરમાન છે કે—જે કાળે જે ક્ષેત્ર સીધતું હોય તે તરફ પ્રથમ ધ્યાન આપવું. જેનોની સંખ્યામાં વધારો કરવો, તેઓને જસાબર રીતસરનું જ્ઞાન આપવું, નિરુચમીને ઉદરે ચડાવવા અને આવતા જમાનાને ઉપયોગી થાય તેવું બનું અને નવીન સાહિત્ય તૈયાર કરી રાખવું એ આહુ ખાસ જરૂરના વિષયો છે. આવાં જરૂરનાં ખાતાં તરફ ધ્યાન આપતું નથી અને ખાલી વચ્ચેનાં વગેરેમાં મોટી રકમ ખર્ચાઈ જાય છે. સુત્ર બંધુઓએ ધર્મમાર્ગે ધનવ્યય કરતી વખતે પણ વિચાર રાખવાની જાતુ જરૂરી જાત છે. વિવેકથી અરચેત પૈસા રૂપિયાનું

કામ કરે છે અને વિવેક વગર વાપરેલ રૂપિયો પથ્થર કે રણમાં પડેલ વસ્તુ જેટલો અથવા અરણ્યરહન જેટલો અજ્ઞાત થાય છે, આ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની બહુ જરૂર છે. ૫૧.

ધનથી થતી અનેક પ્રેક્ષાની હાનિ, તેને તથા દેવાનો ઉપદેશ.

આરમ્ભેર્મરિતો નિમજ્જતિ યતઃ પ્રાણી મવામ્મોનિષા-

વીહન્તે કુત્રુપાદયશ્ચ પુરુષાશ્ચ યેન ચ્છલાદ્વાપિતુમ્ ।

ચિન્તાવ્યાકુલતાકૃતેશ્ચ હરતે યો ધર્મકર્મસ્મૃતિ,

વિજ્ઞા ! ભૂરિપરિગ્રહં ત્યજત તં મોગ્યં પૈઃ પ્રાયશ્ચઃ ॥ ૬ ॥

“ આરંભના પાપથી ભારે થયેલો પ્રાણી જે ધનને લીધે સંસારસમુદ્રમાં ડૂબે છે, જે ધનના પરિબલથી રાજા વિગેરે પુરુષો છિદ્ર ભેદને દુઃખ દેવાને ધરે છે, અનેક ચિન્તામાં આકુળવ્યાકુળ રાખીને જે પૈસા ધર્મકાર્ય કરવાનું તો યાદ આવવા દેતા જ નથી અને ઘણું ભાગે જે પારકાના જ ઉપયોગમાં આવે છે તેવા એ પૈસાના મોટા સંબંધને હે પંડિતો ! તમે તથા દેા. ” ૬.

શાસ્ત્રલિપિકૃત.

વિશેષાર્થ—સંસાર દરિયો છે, ભારે વહાણ જેમ દરિયામાં ડૂબી જાય છે તેમ પાપથી ભારે થયેલો જીવ સંસારસમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે. પૈસા કમાવામાં, તેનું રક્ષણ કરવામાં અને અકાર્યમાં વ્યય કરવામાં અનેક આરંભ કરવા પડે છે, આરંભથી પાપ થાય છે અને પાપથી આત્મા ભારે થાય છે, માટે પૈસા સંસારબ્રમણ્યો જ હેતુ છે.

રાજાઓ અગાઉના વખતમાં પૈસા ખુશી લેતા હતા અને તેમ કરવા સારું દ્રવ્ય-વાનનાં છિદ્ર ભેદ કરતા હતા. આવા ભયમાં શૂદ્રસ્થોને હમેશાં રહેલું પડતું અને તેટલા સારું પૈસા હોય તો પણ ગરીબાઈના દેખાવ કરવો પડતો હતો. અત્યારે પણ ચોર, દુઝ્યાબો અને સેનેરી ટોળીવાળાથી તથા ઈન્કબેટેક્સથી પૈસાદારોને ડરવાનું રહે છે.

પૈસાના વિચારમાં આ પ્રાણી એટલો બધો લુબ્ધ થઈ જાય છે કે પોતાના પુત્રધર્મ, પિતૃધર્મ, પતિધર્મ, ભક્તધર્મ વિગેરે ધર્મો તદ્દન ભૂલી જાય છે. પૈસાના વિચારમાં જ તેને મગા આવે છે. પૈસા કેમ રળવા ? કેમ વધારવા ? કેમ ખરચવા ? વગેરે વગેરે બાબતો તેનાં મન પર એટલી બેસી જાય છે કે તે પોતાનો સર્વ ધર્મ તથા દે છે; તેને ધર્મનું નામ પણ યાદ આવતું નથી.

ધન તથા દેવાનાં ત્રણ કારણો કહ્યાં : પરભવમાં દુર્ગતિ, આ ભવમાં વ્યાકુલ ભય અને ધર્મવિમુખતા; તે કરતાં પણ ચોથું કારણ વધારે મજબૂત છે. તે એ છે કે— પેદા કરેલા પૈસા ઘણું ભાગે ખીજાના જ ઉપયોગમાં આવે છે. પૈસા પેદા કર-

નારા તો આખી જિંદગી વેઠ કરે છે, મોટા વારસો મૂડી જનારા પોતે સુખ ભોગવતા નથી, છોકરા હોય છે તો તે સુખ ભોગવે છે, નહિ તો બીજા માલેક થાય છે. ખાસ કરીને કૃપણના ધનનું તેમ જ થાય છે. નીતિશાસ્ત્રમાં કહે છે કે:—

‘કીટિકાસચ્ચિતં ધાન્યં, મશ્વિકાસચ્ચિતં મધુ ।

રૂપણેઃ સચ્ચિતં વિત્તં, પરિરેવોપમુચ્યતે ॥

‘ડીડીએ ભેગું કરેલું’ અનાજ, માખીએ સંઘડ કરેલું’ મધ અને કૃપણ પુરુષે એકઠું કરેલું’ ધન પારકાવડે જ ભોગવાય છે. ’

આ ચાર કારણોનો મનથી સમજાવૂંક વિચાર કરો તો ધન ઉપર મોહ શું રહે ? આવો વિચાર તો કરો. તમારી પાસે પાંચ દશ લાખ રૂપીઆ હોય, તો તેથી મોહ પામી જશો નહિ. શાલિભટ્ટને ઘેર દેવતાઈ આબૂપણાદિની દરેજ જ નવાણું પેટીઓ ઊતરતી, તો પણ તેને લાગ્યું કે—પોતાને માથે રાજા છે, માટે આ સંસાર અસાર છે. તો તમારા બે પાંચ લાખ તે શી ગણતરીમાં છે ? તમે સામાન્ય સ્થિતિના હો તો ધનનો ત્યાગ બહુ મુશ્કેલ નથી, ધનથી લાલ કાંઈ પણ નથી. કોણ જાણે કેવા અનાદિ પ્રવાહથી આ જીવ લોભમાં તણાતો જ જાય છે અને પૈસાનો ત્યાગ કરતાં વિચાર કરે છે કે—મારાથી આના વગર રહેવાશે કે કેમ ? પણ ભાઈઓ ! ઉપર લખેલા અને બીજા અનેક દોષોથી ભરેલા પૈસાને તજી દો. પૈસા તજી દેવા તે તમે ધારો છો તેટલું મુશ્કેલ નથી. કોઈ પણ વસ્તુનો વિચાર થાય ત્યારે એમ લાગે છે કે જાણે તે વગર ચાલશે જ નહિ, પણ વસ્તુતઃ તે વગર ચાલે છે. એ જ નિયમ પૈસા માટે પણ સમજાવો. પર.

આત્મ ક્ષેત્રમાં ધન વાપરવાનો ઉપદેશ.

છેત્રેષુ નો વપસિ યત્સદપિ સ્વમેત-દ્યાતાસિ તત્પરમથે કિમિદં ગૃહીત્વા ।

તસ્યાર્જનાદિજનિતાવપચાર્જિતાષ્તે, માવી કથં નરકદુઃખમરાશ્ચ મોક્ષઃ ॥ ૭ ॥

“ તારી પાસે દ્રવ્ય છે, છતાં પણ તું (સાત) ક્ષેત્રમાં વાપરતો નથી. ત્યારે શું પરભવે ધનને તારી સાથે લઈ જવાનો છો ? વિચાર કર કે પૈસા મેળવવા વગેરેથી થયેલા પાપસમૂહથી યનારાં નારાટ્રીનાં દુઃખોથી તારો મોક્ષ (મુક્તકારો) કેમ થશે ? ” ૭. રસતંત્રિકા.

વિવેચન—પ્રાપ્ત કરેલા પૈસા પરભવમાં સાથે આવતા નથી. વળી તેને પેદા કરવામાં, ભાળવવામાં અને તેનો વ્યય કરવામાં અથવા નાશ થતાં અનેક દુઃખપરંપરા થાય છે અને પરભવમાં હીનગતિ થાય છે. હવે ત્યારે કરવું શું ? કરવાનું એ જ છે કે—પ્રાપ્ત થયેલ પૈસાનો શુભ રસ્તે વ્યય કરવે. દ્રવ્ય વાપરવાના અનેક રસ્તા છે: જિનનિર્ભરથાપન, જિનદેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર, પુસ્તકો લખાવવાં, છપાવવાં, તેમનું રક્ષણ કરવું અને પુસ્તકજાંબરો કરવા, લાઈબ્રેરી કરવી તથા કેળવણીનો પ્રસાર કરવો, સાધુસાધ્વીઓ, સ્વામી-

લાઈઓ અને બહેનોનો ઉત્કર્ષ કરવો, અનાથનું પ્રતિપાલન કરવું અને શાસનની શોભા વધારવી-આવાં આવાં અનેક ઉપયોગી સ્થાનો છે. તેમાં જે જે સ્થાનકે આવશ્યકતા લાગતી હોય અને જે સ્થાનકે વ્યય કરવો સમજણપૂર્વકનો ને ઠંડાપણભરેલો લાગતો હોય, તે સ્થાનકે વ્યય કરવો. દ્રવ્યવ્યય કરવામાં લોકોની આધુનિક રિતિ અને જરૂરિયાત પર ખાસ ધ્યાન આપવું. જે આવી ઉત્તમ ભાવનાથી દ્રવ્યવ્યય કરવામાં આવે તો સંસારદુઃખથી મુક્તિ મળી જાય અને તેમ છે. શાસ્ત્રકારનું ખાસ કરમાન છે કે-સાત ક્ષેત્રમાં ધનનો વ્યય કરવો, તેમાં પણ જે ક્ષેત્ર સીદ્ધાન્ત હોય તે તરફ પ્રથમ ધ્યાન આપવું. જમણવાર કરવાની આ જમાનામાં ઘણા માણસો સમજીને, વિચારીને ના પાડે છે. તેઓને લાડવા કડવા લાગતા નથી, પરંતુ તેઓ સમજે છે કે-જમણવાર કરતાં શ્રાવકોની રિતિ સુધારવાની, તેઓને ઉદ્યમે ચઢાવવાની અને અલણુને ભણાવવાનાં સાધનો ચોલ આપવાની, જૈન પ્રત્યેની ખીણ પ્રજાઓની સપાટી પર મૂકવાની પ્રથમ જરૂરીયાત છે; તેવી જ રીતે જિનમંદિરો વધારવા કરતાં તેમની પૂજા કરનારાઓને વધારવાની અને જે દેશસરો છે તેમને જાળવનારા ઉત્પન્ન કરવાની વધારે જરૂરીયાત છે. આ વિચાર સશાસ્ત્ર છે એમ તમને જણાય તો તમારે પણ તેનો આદર કરવો; ફક્ત લોકપ્રવાહથી ખેંચાઈ જવું નહિ. જ્યારે આવી રીતે વિચાર કરીને ધનનો વ્યય કરવામાં આવશે ત્યારે એવડો લાભ થશે.

કેળવાયલા તથા બીનકેળવાયલા બંધુઓ પૈકી જેમણે કાંઈ પણ શાસ્ત્રીય તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કર્યું હશે તેઓને સહજ માલૂમ પડશે કે સાત ક્ષેત્ર એ ધર્મનો ઊંડો અને મજબૂત પાયો છે. તેમાં પૈસાનો ગમે તેમ વ્યય કરવો તે જેમ ગેરવાજબી છે, તેમજ તેમાંનાં કાંઈ પણ ક્ષેત્ર તરફ અને ખાસ કરીને સીદ્ધાન્ત ક્ષેત્ર તરફ ધ્યાન ન અપાય તે પણ ગેરવાજબી છે. સાત ક્ષેત્રમાં આપણી મહાન્ સંસ્થા કૌન્સરન્સના સર્વ મુખ્ય ઠરાવોનો સાર આવી જાય છે. શ્રી જિનગિંબ, જિનચૈત્ય, જ્ઞાન, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ સાત ક્ષેત્ર છે અને તેના ઉદ્ધાર, અભ્યુદય, ઉન્નતિ માટે બનતો પ્રયાસ કરવો, પોતાનું તન, મન અને ધન તેમાં રોકવું, તેમાં અર્પણ કરવું, તેની સાથે જોડી દેવું, એ પ્રત્યેક સુસુક્ષ્મની પ્રથમ ફરજ છે અને તેમાં પણ અગાઉ જણાવ્યું છે તે જ પુનરાવૃત્તિ કરીને કહેવામાં આવે છે: જે ક્ષેત્રને મદદની વિશેષ જરૂર હોય તેને વધારે પાપવું, તે ક્ષેત્રમાં ધનાદિકનો વિશેષ વ્યય કરવો. અગાઉ દૃઢશ્રદ્ધા ભગૃત કરવા દેશસરો તથા પ્રતિભાજીઓ વિગેરેની જરૂર વિશેષ હતી, હાલ જ્ઞાન-કાળ હોવાથી કેળવણીનાં સાધનોની વિશેષ જરૂર છે. એ સર્વ હકીકત ધ્યાનમાં સજી અપેક્ષા, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ વિચારી ચોગ્ય ક્ષેત્રમાં ધનનો વ્યય કરવો. પડ.

*

*

*

આવી રીતે ધનમમત્વમોચનદ્વાર પૂર્ણ થયું. આ ધનનો વિષય બહુ જ ઉપયોગી

છે. એ સમન્તવવાનો જરૂર નથી. અધિકાર્તાએ વિષય લીધો છે તે પ્રમાણે તેના બે ભાગ થઈ શકે છે. શરૂઆતમાં ધન ઉપર મમતા ન રાખવાનાં કારણો વિગતવાર બતાવ્યાં છે. અત્ર ને કારણો બતાવ્યાં તે પર પ્રાણી વિચાર કરે તો તેની અશુ ઉદય્યા વગર રહે નહિ. ચોથા શ્લોકમાં જે તત્ત્વજ્ઞાન બતાવ્યું છે તે બહુ ઉપયોગી છે અને ત્રીજા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે મમત્વમાયેણ મનઃપ્રસાદસુખમ્ આ વાક્ય બહુ રહસ્યથી ભરપૂર છે. દ્વંકમાં કહીએ તો પ્રથમના ચારે શ્લોકોમાં જે કારણો બતાવ્યાં છે, તે બહુ વિચારવા યોગ્ય, મનન કરવા યોગ્ય અને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. વિષયના બીજા ભાગમાં મળેલા ધનનો યોગ્ય માર્ગે વ્યય કરવા સૂચના કરી છે અને તે સંબંધમાં કેટલુંક ઉપયોગી જ્ઞાન આપ્યું છે. મુખ્ય ઉપદેશ અને ઉદ્દેશ ધનત્યાગનો જ છે; પણ કદાચ તદ્દન મમત્વ છૂટી શકે નહિ, તો પછી શુભ માર્ગે વ્યય કરવાનું કહ્યું છે.

ખંધુએ ! આ સંસારમાં અનેક પ્રકારે રજાવાનાર સ્ત્રી અને ધન એ બે વસ્તુઓ છે. એમના ઉપર રાગ એવા પ્રકારનો થાય છે કે તેનું વર્ણન જ્ઞાનીઓ પણ પૂરેપૂરું આપી શકતા નથી. આમાં ધન ઉપરનો સ્નેહ વધારે સખત છે કે સ્ત્રી ઉપરનો વધારે સખત છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. સ્ત્રી ઉપરનો સ્નેહ ઓટી ઉમરે ચડી થઈ થોડા વર્ષમાં ઓછો થઈ જાય છે; પણ જેટલો વખત રહે છે તેટલો વખત તેનો રસ (intensity) બહુધા વધારે હોય છે. દ્રવ્ય પરનો ઓહ દરરોજ વધતો જાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તે પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે અને લિંગીને છેડે પણ ધૂટતો નથી. સામાન્ય રીતે મારું ચોતાનું તો માનવું એવું છે કે દ્રવ્ય પરનો ઓહ કદાચ સ્ત્રીઓહથી અધિયાતો હોય કે ન હોય, પણ તેથી ઉતરે તેનો તો નથી જ.

કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રાણીને અમુક ઇરાદો હોય છે, પણ ધનપ્રાપ્તિમાં તો કોઈ પણ ઇરાદો વગર માત્ર પૈસાની ખાતર જ પૈસા મેળવવા ચત્ત કરવામાં આવે છે. પુત્રને મોટો વારસો આપવાનું પણ બહાનું જ છે. આ દલીલના પુરાવામાં બે હકીકત બેવાની છે. એક તો વગર પુત્રના અને પુત્ર થવાની આશા વગરના માણસો પણ એટલી જ ખંતથી પૈસા પ્રાપ્ત કરે છે અને પાસેના પૈસાનો શુભ માર્ગે પણ વ્યય કરતા નથી; અને બીજી એ કે બે આવતા ભવ માટે પૈસા રોકાઈ ચકાતા હોય (investing of money) તો કોઈ પણ માણસ પુત્રને વારસો આપવાની દરકાર કરે તેમ નથી. વળી બીજું એ પણ જાણવા યોગ્ય છે કે દરેક કાર્યમાં અમુક હદ હોય છે એટલે કે અમુક વખત પછી અને અમુક પ્રાપ્તિ થયા પછી તે કાર્ય પૂરું થયું ગણાય. પૈસાની બાબતમાં આ નિયમ પણ અદો પડે છે. હબ્બર મળે લાખની અને લાખ મળે કરોડની ઉત્તરોત્તર ઇંછા વધતી જ જાય છે. વધતી ઇંછા અનુસાર કાર્યપુરામાં બેકાઈ જીવન પૂર્ણ થાય છે, પણ પૈસા કમાવાનું કાર્ય કદી પણ પૂરું થતું નથી. કોઈ પણ કામ કરવાનો અમુક હેતુ હોય છે અને અમુક સાધ્ય હોય છે. પ્રયોજન અને સાધ્ય વગર તો સાધારણ અશ્વ-

વાળો માણસ પણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી, ત્યારે ધન પ્રાપ્ત કરવાનાં હેતુ અને સાધ્ય શું ? જરા વિચારો. અનાદિ પદ્ધતિથી તણાઈ ન જાયો. ધન ખાતર ધન મેળવવામાં ઉદ્યુક્ત ન થાઓ, પણ જરા આગળ પાછળ નજર કરો. તમે કાંઈ માણસ છો. તમારે પગલે અનેક માણસ ચાલતાં હશે, માટે પ્રવૃત્તિ કરો, તેનાં હેતુ અને સાધ્ય ધ્યાનમાં લઈ કરો. આ દૃષ્ટિથી વિચારશે ત્યારે જણાશે કે કાર્યસિદ્ધિના ઉપર જણાવેલા બંને નિયમે દ્રવ્ય-પ્રાપ્તિના પ્રયાસ વખતે ખોટા પડે છે.

ધનપ્રવૃત્તિ નિહંતુક છે એ આપણે જોયું, અને તેથી જોયો તેને ઈચ્છતાં ન જ હોય તે ઉત્કૃષ્ટ પ્રશંસાને પાત્ર છે. જોયો શ્રાવક અવસ્થામાં છે, તેમણે સર્વ ત્યાગની ઈચ્છા રાખવી અને સાથે આહુ સ્થિતિમાં સંતોષ રાખવો. પોતાની સ્થિતિ સુધારવા ઈચ્છા રાખવી પણ તેમાં આસક્ત બની જઈ દુઃખ્યાન થવા ન દેવું. આહુ સ્થિતિમાં આનંદ પામવો અને ખાસ કરીને કર્મના સિદ્ધાંતને તાબે થઈ જવું નહિ, પણ પુરુષાર્થ કરવો. ગેરસમ-જુતી ન થાય તેટલા માટે જણાવવાની જરૂર છે કે સંતોષ ને પુરુષાર્થને વિરોધ નથી; પણ દુઃખ્યાન થાય, પૈસાની જખમાળા જખાય, પૈસા પૈસાનું જ ધ્યાન રહે એવી સ્થિતિ ન થવા દેવી. You may aspire, but don't be dissatisfied with your present lot. તમે મોટા થવાની આશા-ઈચ્છા રાખો, પણ તમારા આહુ સંયોગોથી અસંતોષી બને નહિ.*

ધન મેળવ્યા પછી શું કરવું એ બાબતમાં અંચકારે વિવેચન કર્યું છે. ધન મેળવતાં કેવા કેવા સંસ્કાર થાય છે તે પર જો ધ્યાન આપવામાં આવે તો ઉપદેશ લાગ્યા વગર રહે નહિ. પૈસા માટે પરદેશગમન, નીચસેવા, ટાઢ, તડકા અને તીવ્ર વચનો સહન કરવામાં આવે છે, પૈસા માટે ખુશામત કરવામાં આવે છે, પૈસા માટે ખટપટ કરવામાં આવે છે અને પૈસા માટે અનેક વિડંબના સહન કરવામાં આવે છે. જે કદર્થનાનો અંશ સહન કરવાથી મુનિમાર્ગમાં મોક્ષ મળે, તેવી કદર્થના પૈસા સારુ અનાદિ મોહમદિરામાં ચક્રવ્રથ થયેલ જીવ કરે છે, પણ વિચારતો નથી કે આ બધું શા સારું ? મૂઠ અવસ્થામાં અથડાઈ પછડાઈ અનંત કાળ રખડ્યા કરે છે. સિંદૂર પ્રકરમાં કહે છે કે—‘ ધનથી અંધ થયેલી બુદ્ધિવાળા પુરુષો વિવશ અટવીમાં જમણ કરે છે, વિકટ દૂર દેશાંતરમાં ફરે છે, ગહન સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરે છે, બહુ દુઃખવાળી ખેતી કરે છે, કૃપણ પતિની સેવા કરે છે અને હસ્તીઓના સંવદ્ધથી અપ્રવેશ્ય સંગ્રામમાં જઈ પ્રાણ આપે છે. આ સર્વ લોકાનું ચેષ્ટિત છે. ’

સુખ ક્યાં છે ? પૈસાદારોની હવેલીમાં, રાજાના મહેલમાં, ચક્રવર્તીના આવાસમાં,

* ધનપ્રાપ્તિ, તેના હેતુ વિગેરે ઉપર મારો ‘ તૃષ્ણાછેદ ’ નો લેખ જુઓ, ઓ જૈન ધર્મ પ્રકાશ પ્રતક ૨૨. આ વિષયના ઉપયોગી ગ્રંથ અત્યંત લાખક ક્યાં છે.

ઇદ્રના ઇદ્રાસનમાં કે બે ઘોડાની ગાડીમાં ? વિચારીને જવાબ દેવો એ શરત છે. જરા જુઓ. બહારના આડંબરમાં સુખ નથી. સુખી લાગતાં માણસોનાં હૃદય સળગી જતાં હોય છે, ઘરમાં અનેક ખટપટ હોય છે અને મનમાં તો યુદ્ધ ચાલ્યા જ કરતું હોય છે. સુખ સતોષમાં જ છે, ચાલુ સ્થિતિને તાબે થવામાં જ છે. ધન અસ્થિર છે, કૌઇનું થયું નથી અને કૌઇનું થવાનું નથી. પ્રાથે વિદ્યા અને ધનને વૈર છે. જ્ઞાન વગર સુખ નથી અને પૈસાદારને સુખી માનવા એના જેવી બીજી મૂઢતા નથી.

અનેક દોષોથી ભરપૂર ધવળ શેઠ, મરમણ શેઠ, સુભૂમ ચંડી વગેરેને નરકમાં નાખનાર, એકાંત ઉપાધિથી ભરપૂર, મનની અશાંતિનું પ્રબળ સાધન, અનેક દુઃખનો વરસાદ વરસાવનાર, વિદ્વાનોથી અંધનું ઉપનામ મેળવનાર લક્ષ્મીનું સુખ ભોગવનાર ધનિકોને તે સુખ સુખારક હો ! ચાલુ જમાનાના વિચિત્ર રંગથી ભરપૂર જિન્દગીમાં અને ખાસ કરીને સખ્ત પ્રવૃત્તિનાં મધ્યભિંદુ ગણાતાં મોટાં શહેરોનાં સુખી દેખાતાં લોકોને બેઈ જરા પણ મૂંઝાવું નહિ; જરા પણ અફસોસ કરવો નહિ, તેઓને સુખી માનવા નહિ; કારણ કે તેઓના ખાસ નજીકના સંબંધમાં ગથેલાઓ જાણે છે કે તેઓ સુખી નથી. આપણું સુખ આપણી સાથે જ છે અને આપણે તો પરમાનંદપદ પ્રાપ્ત જીવવાની ઇચ્છામાં ચાલુ સ્થિતિને તાબે થઈ, શુદ્ધ વૃત્તિએ રહી, ધર્મમય જીવન કરવાનો ઉદ્દેશ રાખી, ઉચ્ચતર અને વિશુદ્ધતર જીવન ગાળવાનો આશય, ઉદ્દેશ અને ઇચ્છા રાખવી. મનુષ્ય-જીવનનો જીવો હેતુ ખર ખાઠવા સારું મન પર અંકુશ રાખવાની અને લોભનો ત્યાગ કરવાની બહુ જરૂર છે.

इति सविवरणो धनममत्वमोचननामा चतुर्थोऽधिकारः ॥

પંચમો દેહમમત્વમોચનાધિકારઃ ॥

અત્યાર સુધીની હકીકતથી જણાયું હશે કે સ્ત્રી, પુત્ર અને ધનનો મોહ આ પ્રાણીને બહુ બંધનકર્તા છે. આ ત્રણ પ્રકારના મોહ સાથે શરીર પરનો મોહ પણ વિચારવા જેવો છે. શરીર પરના મોહથી ફસાઈ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકવું નહિ અને શરીરને અતિ નાબુક તબીયતવાળું બનાવવું નહિ, એવા ઉદ્દેશથી આ અધિકાર લખાયેલો છે.

શરીરને પાપથી પોષવું નહિ.

पुष्पासि यं देहमघान्यचिन्तयंस्तवोपकारं कमयं विधास्यति ॥

कर्माणि कुर्यन्मिति चिन्तयायति, क्लजगत्ययं वञ्चयते हि धूर्तराद ॥ ૧ ॥

“પાપને અણવિચારતો જે શરીરને તું પોષે છે તે શરીર તારા ઉપર શું ઉપકાર કરશે ? (તેથી તે શરીર માટે હિંસાદિક) કર્મો કરતાં આવતા કાળનો વિચાર કર. આ શરીરરૂપ ધૂતારો પ્રાણીને દુનિયામાં છેતરે છે.” ૧.

વંશરથ.

સામાર્થ—શરીરને પોષણ કરવા સારું, તેને હીન એસક અને ઉપચાર કરાવવા પડે છે અને તે માટે પૈસા પેદા કરવા પડે છે, હિંસા, અસત્ય વિગેરે પાપો સેવવાં પડે છે; શરીર ધીમે ધીમે નાબુક તબીયતનું બની જાય છે. તેને સાચું યોગવા, પંખા નખાવવા અને અખાદ્ય પદાર્થો દવારૂપે ખવરાવવા પડે છે. આવી રીતે પોષણ કરેલું શરીર પણ જશએ બદલો વાળતું નથી, વારંવાર કંટાળા આપ્યા કરે છે અને ઊલટું ઘણી વખત તો રોગનું ઘર થઈ પડે છે.

વળી આવાં કર્મો કરતી વખતે પ્રાણીએ ભવિષ્ય કાળનો વિચાર કરવો જોઈએ. શરીરને જરા સુખ આપવા ખાતર જેનાં નામ ન આપી શકાય તેવી દવાઓ ખાતાં છતાં, તે તો પોતાનું ધાર્યું જ કામ કરે છે અને પરભવમાં નીચ ગતિ થાય છે તે નકામાં રહે છે. વળી આવાં કર્મોથી પોષેલ શરીર પણ નાશ તો પામે જ છે. આપણે તેને પોતાનું

* મોથા પાદમાં જગતિને બદલે કાષ્ઠ રથાન્કે જગતિ એવો પાઠ છે, તેનો અર્થ ‘જગતના પ્રાણી-જ્ઞાને’ એમ હોઈ શકે; પણ પ્રથમ પાઠ વધારે સમીચીન જણાય છે.

માની બેઠા છીએ, પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ તેમ નથી. બરેબર વિદ્વાન્ મંથકર્તા કહે છે તેમ શરીરરૂપ પૂતારો સર્વ પ્રાણીઓને ઠગે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે-શરીરને પાપી કાર્યથી પોષણું નહિ. ધાર્મિક કાર્યમાં ઉપયોગી થાય છે તેથી તેને બેઠતો નિર્વંધ બોરાક આપી મમત્વ વગર પાળણું, એટલું જ કર્તવ્ય છે.

શરીર પરનો મોઢું સંસારમાં રજળાવે છે, એ નિઃસંશય છે. સ્નાત્કુમાર ચક્રવર્તીને શરીર પર બહુ પ્રેમ હતો, પણ જ્યારે તે મોઢું પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો ત્યારે શરીર વિષમય થઈ ગયું. પુરાણમાં ત્રિશંકુ માટે એક દષ્ટાંત આપેલ છે. તે પણ શરીર પર અત્યંત પ્રેમ રાખનારને બોધ આપે તેવું છે. આ ત્રિશંકુ રાજાને શરીર પર એટલો બધો પ્રેમ હતો કે-એ જ શરીરથી સ્વર્ગમાં જવાની તેને ઇચ્છા થઈ. પોતાના કુળશુરુ વસિષ્ઠને આ વાત જ્યારે કહી ત્યારે તેઓએ તે વાતને હસી કાઢી. ત્યાર પછી પોતાના પુત્રોને પ્રયત્ન કરવા કહ્યું, પરંતુ તેઓએ પણ મશ્કરી કરી વાત ઉઠાવી દીધી. આટલા ઉપરથી ત્રિશંકુ શુદ્ધે થઈ ગયો અને વિશ્વામિત્ર પાસે ગયો. વિશ્વામિત્રના કુટુંબ ઉપર દુઃખના વખતમાં ત્રિશંકુએ ઉપકાર કર્યો હતો, તેથી વિશ્વામિત્રે તેની માગણી કબૂલ કરી અને યજ્ઞ કરવા માંડ્યો. તપના પ્રભાવથી વિશ્વામિત્રે ત્રિશંકુને આકાશમાં ચઢાવવા માંડ્યો પણ સ્વર્ગના ગઢ આગળ પહોંચ્યો ત્યાં ઇંદ્રે તેને ઊપે માથે પછાડ્યો. અર્ધ રસ્તે પહોંચ્યો ત્યાં વિશ્વામિત્રે આ વાત જાણી એટલે બોલ્યા કે તિષ્ઠ ત્રિલોકો ! તિષ્ઠ ! આ ઉચ્ચારથી ત્રિશંકુ ઊપે માથે વચ્ચે લટકી રહ્યો. ન મળ્યું સ્વર્ગસુખ અને ન મળ્યું સંસારસુખ. શરીર પરના મમત્વથી બને બેઠ્યું. (આપે કીકુશનેરી). આ હકીકત પરથી શરીરમોઢું કેટલો નુકસાનકર્તા છે એ જોવાનું છે. ૫૪.

શરીર-કારાગૃહમાંથી છૂટવાનો ઉપદેશ.

કારાગૃહાલ્પદુઃખાશુચિતાદિદુઃખા-નિર્ગન્તુમિચ્છતિ જહોઽપિ હિ તદ્વિમિષ ।

ક્ષિસ્ત્વતોઽધિકતરે વપુષિ સ્વકર્મ-બ્રાતેન તદ્વદ્યિતું વતસે કિમાત્મન્ ! ॥ ૨ ॥

“મૂર્ખ પ્રાણી હોય છે તે પણ અનેક અશુચિ વગેરે દુઃખોથી બરેલાં બંદીખાનાને બાંગીને બદાર નીકળી જવા ઇચ્છા રાખે છે. તારાં પોતાનાં કર્મોવટે જ તેથી પણ વધારે આકર્ષાં શરીર-બંદીખાનામાં તું નખાયો છે, છતાં તે બંદીખાનાને વધારે મજબૂત કરવા શાસ્ત્ર મત્ત કરે છે ?” ૨.

વર્તનનિયમ.

બાવાર્થ—કેદખાનામાં સુધા, તુષા, ગંદકી, સખત કામ વગેરે અનેક દુઃખ સહન કરવાં પડે છે, તેથી તેમાં રહેતા માણસની વૃત્તિ એવી જ હોય છે કે-ક્યારે આમાંથી છૂટું? ક્યારે લાગ મળે ને આ સળીઆ બાંગી નાસી જાય? શરીરરૂપ કેદખાનામાં તે મદાઅશુચિ બરેલી છે, તેમાંથી નાસી જવાનો મત્ત કરવાને બદલે આ જીવ તેને સુદર

આહાર, આહસ્ક્રીમ, કૌર્મ્ય, કનિષ્ઠ ઔષધિઓથી બિલટો પાળે છે, પોષે છે, ચાળે છે, પંપાળે છે અને તેને જરા પીડા થતાં ગાંઠાધેલો બની જઈ હાથપાય કરી મૂકે છે.

વિચારવાન પ્રાણીએ શરીર-કારાગૃહનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ. તેના પર એવો અમલ ચલાવવો જોઈએ કે ફરીવાર તે કેદખાનામાં આવવું જ પડે નહિ. શરીર પરનો મમત્વ છોડવો-એ જરા પણ સુરકેલ નથી. એક ગાગરમાં બેઠાં ભયાં છે. ગાગરનું મોં સાંકડું છે. વાંદરો ગાગર નહીં આવી બેઠાં લેવાની ઇચ્છાથી હાથ નાંખી માટી મુકી ભરે છે. પછી હાથ નીકળતો નથી ત્યારે સમજે છે કે-ગાગરે પોતાને પકડી રાખ્યો છે. વાસ્તવિક શું છે? ગાગરને પોતે પકડી રાખી છે, અને જેવો મહારી એક ચામચો મારે છે કે હાથ છૂટી જાય છે. તેવી જ રીતે આ જીવ માને છે કે-તેને શરીરે પકડી રાખ્યો છે, સ્ત્રીપુત્રે પકડી રાખ્યો છે. વસ્તુતઃ તો વાંદરાની પેઠે પોતે જ તેઓને મૂકતો નથી. મમત્વ છોડવું હોય તો જરા પણ સુરકેલી નથી, માટે વિચાર કરો; નહિ તો જ્યારે કાળક્રમ મહારી આવી સપાટો લગાવશે ત્યારે તો પોતાની ભેળે જ મુકી છૂટી જશે અને શરીરનો એકદમ ત્યાગ કરવો પડશે. ૫૫.

શરીરસાધનથી કરવા યોગ્ય કર્તવ્ય તરફ પ્રેરણા.

चेद्वाञ्छसीदमवितुं परलोकदुःख-भीत्या ततो न कुरुषे किमु पुण्यमेव ? ।

शक्यं न रक्षितुमिदं हि चक्रे दुःखभीतिः, पुण्यं विना क्षयमुपैति न वज्रिणोऽपि ॥३॥

“ જો તું તારા શરીરને પરલોકમાં ધનારાં દુઃખના ભયથી બચાવવા ઇચ્છતો હોય તો, પુણ્ય જ સામાટે કરતો નથી ? આ શરીર (કૌર્મ્યકે પણ) પોપી સકાય તેવું નથી; ઈંદ્ર જેવાને પણ પુણ્ય વગર દુઃખની બીક નાશ પામતી નથી. ” ૩. વસંતતિલકા.

ભાવાર્થ—હે ભાઈ ! તને કદાચ એમ ભય લાગતો હોય કે-આ શરીરને અહીં મૂકીને પરલોકમાં જશું ત્યારે બહુ દુઃખ ભોગવવા પડશે અને તેથી અહીં જ વધારે જીવી લેવું સારું છે; આવા વિચારથી તું રાત્રિભોજન કરતો હો કે કંદમૂળ, અભક્ષ્ય, અનંતકાય વિગેરેનું ભક્ષણ કરતો હો અને શરીરને પોષતો હો તો તેમાં તારી ભૂલ થાય છે. વધારે ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે-તારે ખૂબ પુણ્ય કરવું. આથી તારું શરીર આ ભવમાં સારું રહેશે અને તને પરભવ સંબંધી ભય નહિ રહે. હાલ તને જે સ્થિતિદીનતા લાગે છે તે પુણ્ય યોગ્ય હોવાને લીધે જ છે, અને તે જ કારણથી ઈંદ્ર અને ચક્રવર્તીઓ પણ ભય પામ્યા કરે છે. શરીરપ્રાપ્તિનો હેતુ શો અને તે હેતુ સૌથી સારી રીતે કેવી રીતે પાર પડે ? તે વિચારવાની બહુ જરૂર છે.

* કૌર્મ્યક પ્રતમાં અત્ર ન છે અને ચતુર્થ પંક્તિમાં ન છે, તેનો ભાવ પણ તે જ રહે છે.

અથવા આ સ્થોકનો ભાવ બીજી રીતે પણ સમજવા યોગ્ય છે. જો તું શરીરનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતો હો તો પુણ્ય કર, કારણ કે પરભવમાં જો શરીર પ્રાપ્ત થશે તે તેથી સારું પ્રાપ્ત થશે. આનું કારણ એ છે કે—આ શરીરને બચાવવા કોઈ પણ શક્તિમાન નથી, ઈશ્વર સરખા પણ અશક્ત છે; માટે પુણ્યધન પ્રાપ્ત કરવું. પુણ્ય વગર પરલોકનાં દુઃખનો ભય નાશ પામવાનો નથી. ઘડાનો નાશ થવાની બીક રાખવા કરતાં ઘડો બનાવવાની કળા શીખી લેવી, જેથી નાશ થાય ત્યારે નવો ઉત્પન્ન કરીને પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ રહે. ૫૬.

દેહાશ્રિતપણાથી દુઃખ, નિરાશ્વબનત્વમાં મુખ.

देहे विमुह्य कुरुपे किमघं न वेत्ति, देहस्थ एव मजसे भवदुःखजालम् ।

लोहाश्रितो हि सहते घनघातमग्नि-र्वाषा न तैःस्य च नभोवदनाश्रयत्वे ॥ ५६ ॥

“શરીર ઉપર મોહ કરીને તું પાપ કરે છે, પણ તને ખબર નથી કે સંસાર-સમુદ્રમાં દુઃખો ખમવાં પડે છે, તે શરીરમાં રહ્યો છે તેથી જ પામે છે. અગ્નિ લોહમાં રહ્યો હોય છે ત્યાં સુધી જ હથોડાના (ઘણના) પ્રહારો (ઘા) ખમે છે; તેથી ન્યારે તું આકાશની પેઠે આશ્વર્યરહિતપણું અંગીકાર કરીશ ત્યારે તને અને અગ્નિને કાંઈ પણ પીડા નહિ થાય.” ૪.

વસંતલિલ્લા.

ભાવાર્થ—અત્યાર સુધીમાં પરલોકદુઃખશંકાથી પુણ્યસંચય વધારે કરવાનો ઉપદેશ કર્યો. હવે આ સ્થોકમાં કહે છે કે—આ લોકમાં પણ તું દુઃખ શા સારું પામે છે ? શરીરથી તને કોઈ પણ પ્રકારનું મુખ નથી, ભિત્તો તારે જે જે દુઃખો લોભવવાં પડ્યાં છે, તે તે શરીરઅંબધથી જ લોભવવાં પડ્યાં છે. શરીર આવેનો સંબંધ છોડી દે તો એકદમ મોક્ષે આવ્યો જઈશ. જેઓ શરીરને અભક્ષ્યથી પોષે છે તેઓ તો બને રીતે માર ખાય છે. આ ભવમાં પણ મોટી ઉંમરે દુઃખી થાય છે. કદાચ ચંદતા લોહીમાં માલમશાલા જે વર્ષ સુકસાન બતાવે નહિ પણ જરા મોટી ઉંમર થતાં, તેની અસર જણાયા વગર રહેતી નથી. શરીર થોડા વખતમાં જર્જરીભૂત થઈ જાય છે. પરલોકમાં પુણ્ય વગર શા હાલ થાય તે તો પ્રસિદ્ધ જ છે.

બંને સ્થોકનો ઉદ્દેશ એ છે કે—હે ભાઈઓ ! પરલોકમાં મુખ પામવાની મરજી હોય અને આ જનમાં શરીરને સામાન્ય રીતે સારી અવસ્થામાં રાખવું હોય તો તેને બહુ પંપાળવું નહિ.

ધર્મના સાધન તરીકે શરીર ઉપયોગી છે તેથી તેને વિચારી પણ મૂકવું નહિ. વિચાર કરીને મધ્યમ માર્ગ પકડવો એ ઉચિત છે.

અગ્નિ ન્યારે લોહના સંબંધમાં આવે ॥ ત્યારે મોટા મોટા ઘણ તેના પર પડે છે; પણ ન્યારે લોહમાંથી નીકળી જાય છે ત્યારે બધી પીડા મટી જાય છે. આત્મા અગ્નિ જેવો છે. શરીરરૂપ લોહના સંબંધથી રોગ, દુઃખ વગેરે ખમે છે, પણ ન્યારે તેની સાથેના

સંબંધ છોડશે કે તેનાં હુખો નાશ પામી જશે. આ જીવ જેને પોતાનો આશ્રય માને છે તે શરીર જ આશ્રિતને હુખ આપે છે, એ બહુ હુખકારક બીના છે; તેથી હવે તો એવું કામ કરવું જોઈએ કે કોઈ પણ પ્રકારના વિચારને અયોગ્ય* એવા એ નાલાયક શરીરને આશ્રય જ કરવો પડે નહિ. શરીર પર મત્તવ ઓછો કરવા માટે આ ઉપમા બહુ યોગ્ય છે. આ ઉપરાંત નીચેના શ્લોક પણ વિચારવા જેવો છે. ૫૭.

થોડું આપી વધારે લેવાનો જીવને હિપદેશ.

દુષ્ટઃ કર્મવિપાકભૂપતિવશઃ કાયાહ્વયઃ કર્મકૃત્,

મદ્વા કર્મગુર્જેદ્વીપીકચપકૈઃ પીતપ્રમાદાત્તવમ્ ।

કૃત્વા નારકચારકાપદુષિતં ત્વાં પ્રાપ્ય ચાશુ ચ્છલં,

મન્તેતિ સ્વહિતાય સંયમમરં તં વાહ્યાલ્પં દદત્ ॥ ૫ ॥

“શરીર નામનો નોકર કર્મવિપાક રાજનો હુકમ સેવક છે, તે તને કર્મદ્વીપી દોરડાંએ બાંધીને ઇન્દ્રિયોદ્વીપી દારુ પાવાનાં પાત્રોવડે તને પ્રમાદરૂપ મદિરા પાશે. આવી રીતે તને નારકીનાં હુખ અમવાને યોગ્ય કરીને પછી કાંઈ બહાણું કાઢીને તે સેવક આદ્યો જશે; માટે તારા પોતાના હિતને માટે તે શરીરને થોડો થોડો સંયમનો ભાર આપીને તું વહન કર.” ૫.

વિવરણ—એક કર્મવિપાક નામે રાજ અતુર્ગતિ નગરીમાં રાજ્ય કરે છે. આ રાજને અનેક સેવકો છે અને શરીર પણ અનેકમાંનો એક સેવક છે. હવે રાજ હરેરાજ કચેરી ભરે છે. એક દિવસ આ જીવ યાદ આપ્યો એટલે પોતાના સેવકોને હુકમ કર્યો કે આ જીવને બંદીખાનામાં નાખી દો, નહિ તો કદાચ તે મોક્ષનગરમાં આદ્યો જશે કે જ્યાં આપણી સત્તા (jurisdiction) ચાલતી નથી. શરીર નામના સેવકે તૈયારી કરી અને રાજને કહ્યું કે—જીવને કબજે રાખવા સારુ દોરડાંનો ખપ પડશે. કર્મવિપાકે કહ્યું: “અરે કાયા! તેમાં તારે મૂંઝાવાતું નથી. આપણી શાળામાં કર્મ નામનાં હજારો દોરડાં છે, તેમાંથી તારે જોઈએ તેટલાં લઈ લે. ફક્ત તું આ જીવથી સાવચેત રહેજે, નહિ તો તને તે થાપ ખવડાવી દેશે.” વળી પાછો શરીરસેવકને વિચાર થયો કે કામ આકરું છે તેથી રાજને કહ્યું કે “મહારાજ! આ જીવમાં તો અનંત શક્તિ છે તેથી મને મારીને હાલી દે, માટે કોઈ જોવી વસ્તુ આપો કે તેના ઘેનમાં તે પડ્યો રહે અને સ્વશક્તિનો તેને ખ્યાલ જ આવે નહિ.” આ ઉપરથી બહુ વિચાર કરીને રાજએ મધ, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકટ્યા એ પાંચ પ્રમાદરૂપ આસવ(દારુ) આપ્યા અને ભલામણ કરી કે—ઇન્દ્રિયોદ્વીપ વાસણમાં આ આસવ લઈ તારે જીવને પાયા કરવો.

* Not deserving any consideration.

આવી રીતે પોતાના શબ્દનો હુકમ થતાં શરીરે તરત જ તેને અમલમાં મૂક્યો. દારુના ઘેનમાં મગ્ન થઈ ગયેલા છવને કૃત્યાકૃત્યનો પણ વિવેક રહ્યો નહિ અને બ્યારે શરીરને ચોક્કસ યથું કે આ છવ હવે મોક્ષે જશે નહિ પણ નારકીમાં જ જશે, ત્યારે પોતાનું કાર્ય ફોતેહ યથું છે એમ માની આ છવને છોડીને ચાલ્યો જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યું. એવામાં અકસ્માત્ શુરુમહારાજ (શ્રીમુનિશ્વંરસૂરિ) આ છવને મળી ગયા. બંદીખાતામાં પીધેલ અવસ્થામાં પડેલા આ છવને એધને તેઓને બહુ દયા આવી એટલે તેમણે તે છવને ફેદખાનાનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું અને પછી કહ્યું કે “હે ભાઈ ! આ બંદીખાતામાંથી અત્યારે પણ નીકળી જા. આ શરીર જરા લોભી છે, માટે તારે એવી યુક્તિ કરવી કે-તેને ઘોડું ઘોડું ખવરાવવું અને મોક્ષનું સાધન તેનાવડે જ તૈયાર કરવું અને તારે પાંચ ઇંદ્રિયો પર સંયમ રાખવો ને પાંચ પ્રમાદરૂપ દારુ તો કદિ પીવો જ નહિ.”

મુનિશ્વંરસૂરિ મહારાજના આ ઉપદેશ ઉપર હાલમાં છવ વિચાર ચંલાવે છે. ઉપદેશ પ્રમાણે અમલ થવાની બહુ જરૂર છે, પણ વાત એમ છે કે-આ છવ પારકી પંચાતો કરવી હોય ત્યારે બહુ લાંબા-પહેલો યધને વાતો કરવા મંડી જાય છે, પણ તેને પોતાના શરીરનું જાન નથી. તે માંદો પડે તો કરી કરવાનું વૈધ કહે ત્યારે ગોટા વાળશે અને સાત્તે હશે ત્યારે આખો દિવસ બંદકમાં દારુ ભર્યા જ કરશે. અદ્વૈત છવને વસ્તુસ્વરૂપનું જરા પણ જ્ઞાન નથી, તેથી મદિરામાં મસ્ત રહી અકાર્ય કરે છે, અનાચરણ એવે છે અને દુઃખી થાય છે. કોઈ વખત એક નાની ફાડકી ધઈ હશે તો હાથવોય કરી મૂકશે અને કોઈ વખત તાવ આવશે હશે તો પણ કામ છોડશે નહિ. વાસ્તવિક રીતે તેનાં સર્વ આચરણો જોવામાં આવે તો દારુ પીધેલના જેવાં જ લાગશે, પણ દારુ કેવો છે અને પાનાર કોણ છે તે આ છવ સમજતો નથી અને તેથી જ તેને સ્ત્રીધી રીતે જ્ઞાન થતું નથી. આ શ્લોકમાં તેનું જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે સમજીને શરીર પાસેથી તો કામ કાઢી લેવાનું છે. રીતસર તેને પોખીને તેની પાસેથી સંયમપાલનરૂપ કામ કરાવી લેવું. પુષ્ટિકારક ખેરાક પર તેટલો અક્રિયજન ન હોય તો અપચો-અછલું થાય છે અને થોડી વસ્તુ આપી વધારે કામ લેવું એ બવહારદક્ષતા ગણાય છે, એ નિયમ શરીરના સંબંધમાં પણ લાગુ પાડવો યુક્ત છે. ૫૮.

શરીરની અશુચિ, તેનાથી સ્વદિત આધી લેવું એ કર્તવ્ય છે.

યતઃ શુચીન્યપ્યશુચીમવન્તિ, કમ્પાકૃલાત્કાકશુનાદિમરુપાન્ ।

દ્રાગ્માવિનો મસ્મતયા તર્વોઽગાન્, માંમાદિપિન્દાન્ સ્વદિત્તં ગૃહાજ ॥ ૬ ॥

" જે શરીરના સંબંધથી પવિત્ર વસ્તુઓ પણ અપવિત્ર ધઈ જાય છે, જે કૃમિથી બેરહું છે, જે કામગી દૂતરાને બક્ષણ કરવાને યોગ્ય છે, જે થોડા વખતમાં રાખ ધઈ જવાનું છે અને જે માંદગી જ પિંડ છે તે શરીરથી તું તો તારું પોતાનું દિત સાધી લે." ૬.

વિવેચન—અતિ સુંદર વસ્તુઓ પણ શરીરના સંબંધમાં આવતાં અપવિત્ર થઈ જાય છે. શ્રી મહિનાથે છ રાજાઓને જે અકસીર ઉપદેશ આપ્યો તે આ શરીરની રચના બતાવીને જ આપ્યો હતો. આવું શરીર જીવતું હોય એટલે કે જ્યાં સુધી તેમાં આત્મા-ચેતન હોય ત્યાં સુધી કૃમિ વગેરેથી ભરેલું હોય છે અને મરણ પામ્યા પછી તે જરા પણ ઉપયોગમાં આવતું નથી. ઢોરનાં ચામડાં, માંસ, પૂંછડાં, ચીંઘડાં, ખરી, હાડકાં અને ચરબીના પણ પૈસા ઉપજે છે ત્યારે માણસનું શરીર તો બિલકુલ નકામું જ છે અને ચાર દિવસ કદિ પડ્યું રહે તો રાગનો ઉપદ્રવ કરે છે. તેથી મરણ પછી તેની રાખ કરી નાખવામાં આવે છે, હાલ છે તે પણ માંસનો લોચો જ છે. એવા શરીર પર મોહ શો કરવો ? જે દુર્ગંધ દૂરથી જોઈ નાક આડા ડૂંઘાલ દઈએ છીએ, તેવી જ દુર્ગંધ આ શરીરમાં ભરેલી છે. આ સંબંધમાં છૂટી ભાવના વાંચવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે, પુરુષના નવ અને સ્ત્રીનાં બાર દારમાંથી ગટરની જેમ અપવિત્ર પદાર્થો નીકળ્યા જ કરે છે અને સુંદર પદાર્થો શરીરના સંસર્ગથી તે રૂપને પામેલા હોય છે અને પામતા જાય છે.

હવે આટલા ઉપરથી જાણવાતું એ છે કે-ઉપરના શ્લોકમાં વિસ્તારથી સમજાવ્યું તે પ્રમાણે શરીરને જરા જરા ખવરાવીને તેનાથી આત્મક્રિત કરી લેવું. જેમ શરીરથી સંસારમાં રૂબાય છે તેમ તેનાથી જ તરી શકાય છે, માટે આ શરીરનો સદુપયોગ કરવો. આ જ ભાવ નીચેના બે શ્લોકથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. પદ.

શરીર એ ભાડે રાખેલ ઘર છે.

પરોપકારોઽસ્તિ તપો જપો વા, વિનયરાયસ્ય ફલં ન વેદાત્ ।

સમાટકાદલ્પદિનાત્તમેહમૃત્તિપ્પદમૂઢઃ ફલમશ્નુતે કિમ્ ? ॥ ૭ ॥

“ જે નાશવંત શરીરથી પરોપકાર, તપ, જપરૂપ ક્ષણ ચંતાં નથી તે શરીર-વાળો પ્રાણી થોડા દિવસને માટે ભાડે રાખેલા ઘરરૂપ માટીના પિંડ પર મોહ પામીને શું ક્ષણ મેળવે ? ” ૭.

ઉપજાતિ.

ભાવાર્થ—નયસારના ભવથી વીરપરમાત્માના જીવે પરોપકાર, તપ અને ધ્યાનની શરૂઆત કરી, શરીર પરનો મમત્વ છોડી દીધો અને છેલ્લા ભવમાં સાડાખાર વર્ષ તપ કર્યો અને ઉપસર્ગો સહન કર્યા, તેનું વર્ણન વાંચતાં પણ વિચાર થઈ જાય છે. આવી રીતે શરીરનો ઉપયોગ કરવાનો અત્ર ઉપદેશ છે. આવું જો ન થઈ શકે તો પછી શરીરપ્રાપ્તિથી લાભ શો ?

ટીકાકાર શ્રી ધનવિજયગણિ લખે છે કે “ કેઈ પ્રાણીએ ભાડું આપીને થોડા દિવસ માટે એક ઘર ભાડે રાખ્યું હોય અને પછી આ મારું ઘર છે અને વપરાશે તો નાશ પામશે એમ માની તે ઘરને વાપરતો નથી, પછી સુદત પૂરી થાય છે એટલે ઘર તો છોડી

હેવું પડે છે; તેવી જ રીતે આ શરીર જીવને ટુંક (પરિમિત) આયુષ્યયુક્ત પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ જીવ વિચાર કરે છે કે-પરોપકાર, તપસ્યા વિગેરે કરીશ તો આ શરીર-દુર્ભાગ થઈ જશે, માટે આપણે તો તેવું કંઈ પણ કરવાના નથી. આવા ખોટા વિચારથી મૂઠ બુદ્ધિવાળો જીવ શરીરનો સદુપયોગ કરતો નથી અને આયુષ્ય પૂર્ણ થાય છે કે તરત શરીરને તજી હેવું પડે છે, ત્યારે તે મનુષ્યલવ અને શરીર બંનેથી જાદ થાય છે. ”

શરીરને ક્યારે પોષવું, કેમ પોષવું, શામાટે પોષવું વિગેરે સવાલોનો અત્ર નિર્ણય બતાવ્યો છે, તે મનન કરવા યોગ્ય છે. ૬૦.

શરીરથી કરી શકાતું આત્મહિત.

મૃત્તિપ્ણ્ડરૂપેણ વિનશ્ચરેણ, જુગુપ્સનીવેન ગદાલયેન ।

દેહેન વેદાત્મહિતં મુસાધં, ધર્માન્ન કિં ત્વત્સેડન મૃદ ! ॥ ૮ ॥

“ માટીના પિંડરૂપ, નાશવંત, દુર્ગંધી અને રોગના ઘર એવા આ શરીરવડે ત્યારે ધર્મ કરીને તારું પોતાનું હિત સારી રીતે સાધી શકાય તેમ છે ત્યારે હે મૂઠ ! તે પ્રકારનો યત્ન કેમ કરતો નથી ? ” ૮.

ભાવાર્થ—આ શરીર પાંચિવ માટીના પિંડરૂપ, નાશ પામનાર, દુર્ગંધહિન અને વ્યાધિનું ઘર વગેરે હોયથી યુક્ત છે, ત્યારે હવે તેનાથી કંઈ લાભ મેળવાય તેમ છે ? ને આપણને તેનાથી કંઈ પણ પ્રકારનો લાભ મળી શકે તેમ હોય તો તે સાધી લેવો. જ્ઞાનીમહારાજ કહે છે કે ‘ ઇન્દ્રિયદમન, સંયમપાલન વગેરે મહાન્ કાર્યો આ શરીરદ્વારા થઈ શકે છે. ’ તે કરવાને માટે અત્ર ઉપદેશ આપે છે. વિદ્વાનોનું કર્તવ્ય અને ખૂબી એ છે કે તદ્દન ખરાબ પણ હોડી ન શકાય તેવા પદાર્થોનો શુભ ઉપયોગ શોધી કાઢવો; એટલે કે આ શરીર ઉપર જણાવેલા અવશ્યોવાળું છતાં પણ ત્યારે હોડી શકાય તેમ નથી, ત્યારે તેનાથી જે જે આત્મહિત થાય તેમ હાય તે તે કરી લેવું તેમાં કિંચિત્ પણ પ્રમાદ કરવો નહિ. અત્યારે ચેતવું નહિ અને પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરવો તે મૂર્ખનું કામ છે. ૬૧.

*

*

*

આ પ્રમાણે દેહમમત્વમોચન દ્વાર પૂર્ણ થયું. આ દ્વારમાં જે શિક્ષા છે તેનો નીચે પ્રમાણે સંક્ષેપ થઈ શકે:—

૧ શરીરને પોષવું તે, નિરુપકારી પર આશ્રય કરવા જેવું છે.

૨ શરીર તારું પોતાનું નથી, પણ મોહરાજાએ બનાવેલું બંદીખાનું છે.

૩ શરીર તારી નોકરીમાં નથી, તે તો મોહ રાજાની સેવામાં છે.

- ૪ શરીરરૂપ દેહબાનામાંથી છૂટવા માટે તારે અસાધારણ પ્રયાસ-પુરુષાર્થ કરવો ઘટે છે.
- ૫ શરીરરૂપ દેહબાનામાંથી છૂટવાનો ઉપાય સારી કૃતિનો સંચય કરવો તે છે.
- ૬ શરીરને ઓછું પંખાળવું અને ઇદ્રિયોનો સંયમ કરવો.
- ૭ શરીરથી આત્મહિત કરવા ધર્મધ્યાન કરવું.
- ૮ શરીરને લાડાતું ઘર માનવું.
- ૯ શરીરને છોડતી વખતે જરા પણ દુઃખ લાગે નહિ એવી વૃત્તિઓ કરવી.
- ૧૦ શરીરની અશુચિ પર વિચાર કરવો.

ઝી, પુત્ર, ધન અને શરીર પર મોહ રાખ્યો નહિ, એમ જ્ઞાનીઓ તો પોકાર કરી કરીને વારંવાર કહી ગયા છે, પરંતુ આ જીવ સમજ્યા છતાં પણ મોહ છોડી શકતો નથી. ખાસ કરીને શરીરની બાબતમાં તો દેખીતી ભૂલ થાય છે, કારણ કે શરીરને પંખાળવાથી તો તે એટલી રીતે હેરાન કરે છે કે કંઈવાત નહિ; તળીઅત નાભુક બનાવી દે છે અને અનેક આળા કરાવે છે. આ સર્વનો હેતુ એ જ છે કે તેઓ શરીરને લાડાતું ઘર સમજતા નથી, પણ ઘરનું ઘર સમજે છે. તેમને મરણ વખતે આ શરીર છોડવું બહુ મુશ્કેલ પડે છે. પણ તેવું કેને થાય છે ? જેઓને આગ્રમી ભવે સારી જગ્યા મેળવવાની આશા નથી તેઓ જ ગભરાય છે. વળી આપણે સંસારમાં ટાઢ, તડકા, બૂખ વગેરે સર્વ ખમીએ છીએ, પણ એક ઉપવાસ કરવો હોય તો શરીર અશક્ત બની જાય છે. આવા વર્તનવાળા પ્રાણીઓને મરણપ્રસંગે કયા પ્રકારનો આનંદ હોય ?

વળી જેમ શરીર પર બહુ મમતા રાખવી નહિ, તેમ તેની તદ્દન ઉપેક્ષા પણ કરવી નહિ, કારણ કે શરીરની મદદથી જ સંસારસમુદ્ર તરી શક્ય છે. શરીરને પોતાની પ્રકૃતિ અનુકૂળ સાદો સાત્ત્વિક ખોરાક આપવો અને કુદરતના નિયમને અનુસરી શરીરને જરા કસરત પણ આપવી. નિયમિત દેવ અને યોગ્ય કસરતથી બ્યાધિઓના પ્રસંગ અદ્ય આવે છે. શરીરને તદ્દન નાભુક તળિયતવું બનાવી દેવું નહિ. છેલ્લા શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે શરીરને લાડું આપી તેના બદલામાં આત્મહિત કરી લેવું. શ્રી શાંત સુધારસમાં છઠ્ઠી ભાવનાના અંતમાં લખે છે કે : " કેવળ મળરૂપ પુદ્ગળોનો સમૂહ અને પવિત્ર લોજનને અપવિત્ર-પણું આપનાર આ શરીરમાં માત્ર એક મોક્ષસાધન કરવાનું સામર્થ્ય છે, તેને જ મોટા સારરૂપ બાણ. " શરીરની મદદથી આત્મહિત કરવામાં લક્ષ્ય રાખવું, શરીર પર મોહ ઓછો કરવો અને શરીરપ્રાપ્તિનો બરાબર લાભ લેવો, એ સમભુવું કર્તવ્ય છે. આને બદલે આ અધિકારના પાંચમા શ્લોકના વિવેચનમાં જણાવ્યું તેમ મરત બની આ જીવ શરીરનો પૂરતો લાભ લેતો નથી. વેપારી એક માણસને નોકર રાખે છે તો પણ વખતોવખત વિચાર કરે છે કે જેટલો તેને પગાર આપવામાં આવે છે તેટલું તે કામ આપે છે કે નહિ અને જો તે નોકરી બરાબર ન કરતો હોય તો પગારમાં ઘટાડો કરવામાં આવે છે

અથવા લવિધ્યમાં વધારે ધ્યાન આપી કામ કરવાની તેને તાકીદ આપવામાં આવે છે. આ શરીરના સંબંધમાં પણ તે જ પ્રમાણે વિચાર કરવો શુક્ત છે. આ ચાલુ જમાનાને અંગે એક બીજી પણ ખાસ વિચારવા લાયક બાબત અત્ર આડકતરી રીતે સૂચવવાની જરૂર લાગે છે. હલકી વસ્તુને મરી-મશાલાથી સારી દેખાતી બનાવી હોટેલ-રેસ્ટોરાંમાં વેચનારાઓ તંદુરસ્તીને બહુ નુકસાન કરે છે, શારીરિક નિયમ સમજનારે તેનો ત્યાગ કરવો ઉચિત છે, જેને માટે બીજાં પણ ઘણાં કારણો છે, જે પર લંબાણ વિવેચનની જરૂર નથી. તે ઉપરાંત ઠંડાં પીણાં, સોડા-લેમન-જી-જી-પીક-મી-અપ વિગેરે અને અતિ હલ બહાર ગયેલાઓના સંબંધમાં સુરાપાન એ સર્વ એકદમ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. શરીર પાસેથી જે કામ લેવાતું છે તેમાં તે મદદ કરનાર નથી, પણ નુકસાન કરનાર છે, માટે થોડું ભાડું આપી પૂરતો ઉપભોગ કરનારને તે વેપાર પાલવે તેવો પણ નથી. આવી વસ્તુઓ ખાઈને પ્રમાદ વધે છે, તેમ યવાથી શરીર કામ કરી શકતું નથી અને પેલી વસ્તુઓ ખરીદવામાં મોટી રકમનો વ્યય થઈ જાય છે તેથી ભેવડું નુકસાન થાય છે, માટે એ ધંધો કરવો નહિ. શરીરને જરૂર પૂરતો સાત્ત્વિક ખોરાક આપી, તેનાથી કામ બરાબર લેવું, યથાશક્તિ તપ, દાન, દયા, ક્ષમા, ધરોપકાર કરવાં અને શરીરપ્રાપ્તિનું સાક્ષ્ય કરવું.

इति सविवरणः देहममत्वमोचननामा पंचमोऽधिकारः ॥

ષષ્ઠો વિષયપ્રમાદ-ત્યાગાધિકારઃ ॥

પાંચમા દ્વારમાં શરીર પરનો ચોહ ઓછો કરવાનું કહ્યું અને તેવી રીતે મમત્વના મુખ્ય કારણભૂત સ્ત્રી, ધન, પુત્ર અને શરીર પરનો મમત્વ તજવાની વ્યાખ્યા પૂર્ણ થઈ. આ સર્વ ખાદ્ય મમત્વ છે, તેનો ત્યાગ કર્યા પછી અંતરંગ મમત્વનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ; એટલે કે વિષયો ઉપરથી મન ઓછું થવું જોઈએ અને પ્રમાદ ન રાખવો જોઈએ. ‘પ્રમાદ’ શબ્દ બે અર્થમાં વપરાય છે: એક અર્થ આજસ થાય છે તે સામાન્ય અર્થ છે; જૈન પરિભાષામાં પ્રમાદ શબ્દની અંદર ઘણી વસ્તુનો સમાવેશ થાય છે. પ્રમાદ શબ્દમાં વિષયનો સમાવેશ થાય છે, તે પણ તેના તરફ ખાસ ધ્યાન એવવાની જરૂર હોવાથી આ અધિકારમાં વિશેષ વર્ણન તેનું જ કરવામાં આવ્યું છે. વિષય પાંચ પ્રકારના છે: સ્ત્રીસંયોગ, તૈલમર્દન, ખાવનાયકનાદિ વિલેપન, સ્નાન, ઉદ્વર્તનાદિ સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષયો છે; મીઠા પદાર્થો ખાવા, આહારમાં ગૃહ થવું અને નવા નવા રવાનો નીપજવવા એ રસનેન્દ્રિયના વિષયો છે; મુખ, અંતરની મુગ્ધ લેવી એ શ્રાણેન્દ્રિયના વિષયો છે; પારકી સ્ત્રીઓ સાથે જોવા, કટાક્ષ કરવા એ ચક્ષુરિન્દ્રિયના વિષયો છે અને વેરવા તથા ગર્વવા વિગેરેનાં ગ્રાહ્યો તથા વાયોલીન, હારમોનિયમ, સતાર કે બેન્ડ વિગેરે વાજિત્રોનાં મધુર સ્વરો સાંભળવા એ શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયો છે. આ પાંચ ઇન્દ્રિયો જીવને બહુ દુઃખ દે છે અને આ અધિકારમાં તેના સંબંધનું જ વિવેચન છે. પ્રમાદ પાંચ પ્રકારના છે—

મર્જં વિસયકસાયા, નિદ્રા વિક્રદા ય પંચમી મળિયા ।

एष पंच पमाया, जीवं पादंति संसारे ॥

૧. મદ (આઠ પ્રકારના છે. તપ, શ્રુત, બળ, ઐશ્વર્ય, જાતિ, કુળ, લાભ, રૂપ).
૨. વિષય (પાંચ ઇન્દ્રિયોના ૨૩ વિષયો છે).
૩. કષાય (ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર પ્રકારના હોવાથી સોળ લેદ થાય છે).
૪. વિક્રયા (રાજકથા, દેશકથા, સ્ત્રીકથા અને સોભનકથા).
૫. નિદ્રા (નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રયતા, પ્રયતાપ્રયતા અને સ્થાનર્થિ). અથવા પ્રમાદ આઠ પ્રકારના છે.

પમાઓ ય મુણિવેદિ, મણિઓ મટ્ટમેયઓ ।
અઘ્રાણં સંસઓ ચેવ, મિચ્છાનાણં તદ્દેવ ય ॥
રાગો દોસો મદ્ધમંસો, ઘમ્મંમિય ઋણાયરો ।
જોગાણં દુપ્પણિદાણં, અટ્ટહા વચ્ચિયવ્યઓ ॥

“ અજ્ઞાન, સંશય, મિથ્યાજ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ, મતિભ્રંશ, ધર્મનો અનાદર અને મન, વચન તથા કાયાના યોગેશુ” દુઃખણિધાન-આ આઠ પ્રકારના પ્રમાદ જિનેશ્વરે વર્ણવેલો છે. ”

આ વિષયપ્રમાદને તજવાની શી જરૂર છે? તે આ અધિકારમાં જતાવવામાં આવ્યું છે.

વિષયસેવનથી થતાં મુખ-દુઃખની સરખામણી.

અત્યલ્પકલ્પિતસુખાય કિમિન્દ્રિયાર્થે-સ્ત્વં મુહ્યસિ પ્રતિપદં પ્રચુરપ્રમાદઃ ।

एते क्षिपन्ति गहने भवमीमकशे, जन्तून् यत्र सुलभा शिवमार्गदष्टिः ॥ ૧ ॥

“ ધણું જ થોડું અને તે પણ માની લીધેલાં (કલ્પિત) મુખ આટે તું પ્રમાદવાન થઈને વારંવાર ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં શાખાટે મોહ પામે છે? જે વિષયો આવીને સંસાર-રૂપ ભયંકર ગહન વનમાં ફેંટી દે છે, ત્યાંથી મોક્ષમાર્ગનું દર્શન પણ આ જીવને મુશ્કેલ નથી. ” ૧.

વક્તવ્યવિષય.

વિવેચન—મિટ્ટ પદાર્થ આધી, અસંયોગ કર્યો અથવા પિયાન્યાના મુંદર સ્વરે સાંભળ્યા, મુખ કેટલું? કેટલા વખત મુખીનું? હવે પરિણામ લુપ્તો. ઇન્દ્રિયજનિત વિષયમાં સમજુતા જે શુદ્ધ આત્મિક દયા નથી તેથી તેના પરિણામે આ જીવ સંસારમાં પડે છે અને એવો જીતરી જાય છે કે મોક્ષ શું? ક્યાં છે? કેને મળી શકે છે? જે જોવાને, જાણવાને કે સમજવાને પ્રયત્ન જ તેને નથી આવતો. આ સર્વને હેતુ એટલો જ કે વિષયને મુખ માન્યું; વાસ્તવિક મુખ એ છે જ નહિ; તેને ઠેકાણે શાંત પ્રદેશ હોય, ચોતરફ દયા દયા ગાઉમાં મનુષ્યની વસતી પણ ન હોય, અખંડ શાંતિ પ્રવર્તતી હોય અને શાંતિને ભંગ કરનાર કોઈ હોય નહિ, આવા અરણ્યમાં જોશી ધર્મશાસ્ત્રનું આધ્યયન અને મનન યાચ ત્યારે ઊંઘ અંતઃકરણમાં જે આત્માનંદ યાચ ॥ તેનું વર્ણન કરતું અશક્ય છે; તે સ્વાભાવિક આનંદ છે. સર્વ દેવતાઓનાં ઇન્દ્રિયજન્ય મુખો કરતાં અનુત્તર વિમાનના દેવતાઓનું જ્ઞાનનંદનું મુખ અસાધારણ ગણવામાં આવ્યું છે. આ રીતે ઇન્દ્રિયોનાં મુખમાં વાસ્તવિક મુખ છે જ નહિ, તે ઉપરાંત સંસારરૂપ વનમાં તે જોવી વિચિત્ર ગતિ કરાવે ॥ કે તેને ખરેખરે ખ્યાલ ઉપમિતિભવપ્રપચ્ચના બીજાથી સાતમ મુખીના પ્રસ્તાવ વાંચવાથી આવી શક્યો, અને ખરે ખ્યાલ એવા પ્રસ્તાવથી આવશે. ઇન્દ્રિયો આપણી યદને મારે છે જે મોટી પીડા છે, કારણ કે તેથી કરીને તે ક્યારે મારે છે તે સમજીએ પણ કેટલીક વાર જાણી શકતા નથી, દર.

પરિણામે હાનિકારક વિષયો.

આપાતરમ્યે પરિણામદુઃખે, સુખે કથં વૈષયિકે રતોઽસિ ? ।

જહોઽપિ કાર્યં રચયન્ હિતાર્થી, કરોતિ વિદ્વન્ ! યદુદર્કતર્કમ્ ॥ ૨ ॥

“ ભોગવતી વખતે માત્ર સુંદર લાગતા, પણ પરિણામે દુઃખ દેનારા વિષયસુખમાં તું કેમ આસક્ત થયો છે ? હે નિપુણ ! પોતાનું હિત ઇચ્છનાર મૂખ સાધારણ માણસ પણ કાર્યના પરિણામનો તો વિચાર કરે છે. ” ૨.

ઉપખતિ.

ભાવાર્થ--ઉપર કહ્યું તેમ હરકોઈ કાર્યમાં ભોલું કે--આ કાર્યમાં તારકાગિક સુખ છે કે પરિણામે સુખ છે. વિશાળ લયંકર ફૂવામાં નીચે મોટો અજગર છે, ચાર મોટા સપ્ત ચાર ખૂણામાં કુંદાકા ભારી રહ્યા છે, આડની ડાળી સાથે પોતે લટકે છે, તે જ ડાળી બે ઉઠેલા કાપે છે; છતાં મધનાં ટીપાની ઇચ્છામાં આ જીવ વિમાનમાં રહેલા વિદ્યાધરશુભને પણ શક ભોવા કહે છે. આ મધુબિંદુનું દૃષ્ટાંત જીવની સમજશક્તિ કેટલી ઓછી છે અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં તેનું કેટલું પછાતપણું છે તે બતાવે છે. શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ પણ કહી ગયા છે કે—

ઇદ્રિયર્જનત વિષયરસ સેવત, વર્તમાન સુખ કાણુ
પણુ કિંપાકતણુ ફક્તની પરે, નવ વિપાક તસ જાણુ
સતો દેખીએ બે, પરમદ મુદ્ગળ જાળ તમાસા.

વિષયજન્ય સુખ પરિણામે એકાંત દુઃખ દેનારું છે અને તારે એકાંત સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા છે. હે ભાઈ ! મૂખ પણ ન્યારે કોઈ પણ કાર્ય કરે છે ત્યારે થોડો ઘણો પણ પરિણામનો વિચાર કરે છે, ત્યારે તારી વિદ્વત્તા કેમ જાણી બાધ છે ? મગજને તરફી આપી વિચાર કર. આ કિંમતી જીવન અદ્ય સુખ ખાતર હારી ન જા. આવી સગવડ ફરીફરી મળવી સુરહેલ છે. ૬૩.

મોક્ષસુખ અને સંસારસુખ.

પદિન્દ્રિયાર્થેરિદ્ શર્મ ચિન્દવદ્દર્શવત્સ્વઃશિવગં પરત્ર ચ ।

તયોમિયઃ *સપ્રતિપક્ષતાકૃતિન્ ! વિશેષદષ્ટ્યાન્યતરદ્ શૃદ્ધાણ તત્ ॥ ૩ ॥

“ ઇદ્રિયોથી આ સંસારમાં જે સુખ થાય છે તે બિંદુ જેટલું છે અને પરલોકમાં (તેના ત્યાગથી) સ્વર્ગ અને મોક્ષનું સુખ થાય છે તે સમુદ્ર જેટલું છે. આ બન્ને પ્રકારનાં સુખને પરસ્પર શત્રુતા છે, તેટલા માટે હે ભાઈ ! વિચાર કરીને તે બેમાંથી એકને ખાસ ગ્રહણ કર. ” ૩.

વંશરથ

વિવેચન--ઉપરની ગાથામાં ઇદ્રિયજન્ય સુખને પણ આપાતરમણીય કહ્યું છે અને

* ય ને વદતે કવચિત્ અસ્તિ એવે પાકાંતર છે. તેવી તયોમિયોઽસ્તિ એવે પાક થાય છે.

મોક્ષતું સુખ પણ રમણીય કહેવાય છે; તેથી બંને સુખમાં રમણીયતા એ સમાન ધર્મ છે; પરંતુ બંનેમાં તફાવત શું છે તે બતાવે છે.

સંસારસુખ અને મોક્ષસુખ વચ્ચે જમીન આસમાનના જેટલો ફેર છે, એકને ટીપું કહીએ તો બીજું દરિયા જેટલું કહેવાય. બીજું એ છે કે સંસારસુખ ત્યાં મોક્ષસુખ નહિ અને મોક્ષસુખ ત્યાં જ હોય કે જ્યાં સંસારસુખની અપેક્ષા પણ હોય નહિ. સાંસારિક સુખ થોડા વખતનું છે; મોક્ષસુખ બહુકાંતું છે. સાંસારિક સુખ બહુ થોડું છે; મોક્ષસુખ આનંદુ છે. સંસારસુખ અતિ દુઃખયુક્ત અને વિનાશી છે; મોક્ષસુખ નિત્ય છે.

વસ્તુતઃ શુદ્ધ સ્વરૂપ આ છે. હવે તારી મરણ હોય તો સ્ત્રીઓ ભોગવ, પૈસા ખેલ કર, પરદેશ ભ્રમ, મનગમતાં ભોજન કર, વિષયો સેવ, નોકરી કર અને તારી મરણ હોય તો સંસારબંધન તોડી, જ્ઞાનમાં લીન થઈ, ખેતાબીજ દોષ રહિત આહાર લઈ, પંચ-મહાવ્રત ઉત્કૃષ્ટ રીતે પાળી, મન ઇન્દ્રિયોના સંયમ કરી, અનેક જીવોનાં સુખ વાસ્તે, તેઓ પણ આવે તો પોતાની સાથે લઈ લેવા સારું મોક્ષમાર્ગની તૈયારી કર. સર્વ હકીકત તારી સન્સુખ છે અને વિચાર કરવો એ તારી મુનસફી ઉપર છે. એક વાત અત્ર ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે અને તે એ છે કે-ઇન્દ્રિયજનિત સુખને અને મોક્ષસુખને પ્રતિપક્ષીપણું છે, એટલે જ્યાં ઇન્દ્રિયસુખ હોય ત્યાં મોક્ષસુખ હોય નહિ અને જ્યાં મોક્ષસુખ હોય ત્યાં વિષયસુખ હોય નહિ. ઉપર આપણે મુખોત્તું પૃથક્કરણ કરીને જોયું તે પરથી જણાય છે કે-વિષયસુખ તો માત્ર મન્યતામાં જ છે, કારણ કે એ થોડો વખત રહે છે ત્યારે પણ એની હદ તદ્દન સાંકડી હોય છે અને તેની વાસનાઓ અતિ ક્ષુદ્રક, મલિન અને માલ વગરની હોય છે. વિષયસુખના વાસ્તવિકપણા ઉપર વિચાર કર્યો હોય તો એકદમ જણાય તેવું છે કે તેમાં સેવનયોગ્ય કશું નથી, પણ આ જીવ તે સંબંધમાં કાંઈ વિચાર કરતો નથી. હવે આ સુખની સાથે મોક્ષસુખને વિરોધ છે, એક હોય ત્યાં બીજું હોય નહિ. મોક્ષમાં કેવા પ્રકારનું સુખ હોય છે તે કદાચ શકાય તેમ નથી, પણ સ્થૂળ સુખ કરતાં તે અતિ વિશેષ છે. તમે ચુકલીડનું એક પ્રાણેષ કરતા હો, અંગકાશિત કે બીજગાશિતને બહુ અદપટો પ્રશ્ન ઉકેલતા હો ત્યારે મનની એકાગ્રતા થાય છે, સંસારની સર્વ ઉપાધિ ખૂટી જવાય છે અને પ્રશ્નમય થઈ જવાય છે અને ત્યાર પછી પ્રશ્ન પર એકાગ્રતા થતાં તેમાં પગલે પગલે આગળ વધારો થતો જાય છે અને છેવટે પૂર્ણ પ્રત્યુત્તર બરાબર પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રથમથી તે ઉંઘા મુખી જે આનંદ થાય છે તેને એક બિંદુ તુલ્ય ગણીએ તો મોક્ષસુખને સમુદ્ર સાથે સરખાવી શકાય. એવા નિર્દોષ આનંદને પ્રાપ્ત કરવાની બહુ જરૂર છે અને તે માટે તેના વિરોધી વિષયાનંદ જેમાં વસ્તુતઃ આનંદ જેવું કશું નથી તેનો ત્યાગ કરવો યુક્ત છે. ૬૪.

દુઃખ થવાનાં કારણો બહુવાનું પરિણામ.

શુંકે કથં નારકતિર્યંગાદિદુઃસ્થાનિ દેહીત્યવધેદિ શાસ્ત્રે :

નિવર્તતે તે વિષયેષુ વૃષ્ણા, વિમેષિ વાપ્રવચયાથ યેન ॥ ૪ ॥

“ આ જીવ નારકી, તિર્યંચ વગેરેનાં હુઝો શા માટે પામે છે તે શાસ્ત્રવડે જાણુ, તેથી કરીને વિષય ઉપર તૃષ્ણા યોછી થશે અને પાપ એકહું થવાની બીક લાગશે. ” ૪. ઉપનતિ

વિવેચન—“ નારકીમાં રહેલા જીવોને એવી ભુધા હોય છે કે ચૌદ રાજલોકન્યાપી સર્વ પુદ્ગળોત્તુ બક્ષણ કરવાથી પણ તેને તૃપ્તિ થાય નહિ, સર્વ સમુદ્રના જળોત્તુ પાન કરવાથી પણ તેની તરસ છીંચે નહિ, યાદની વેદનાવડે અત્યંત પરાભવ પામે છે, અત્યંત તાપથી કદથંના પામે છે અને બીજા નારકીઓ પણ તેને વેદના આપે છે. આવી રીતે પરમાધારીકૃત, ક્ષેત્રકૃત અને પરસ્પરકૃત વેદનાઓ ત્યાં થાય છે.

“ તિર્યંચ ગતિમાં તેનો માલીક નાકમાં નાથ પડેલો છે, તેની પાસે પુષ્કળ ભાર ખેંચાવે છે, પરાણાવડે માર મારે છે, કાન, યુવક વિગેરે છેદે છે, કૃત્તિ તેને ખાઈ જાય છે અને ભૂખ તરસ સહન કરવી પડે છે અને યોદ્ધા શકાતું નથી.

“ મનુષ્યભવમાં બ્યાધિઓ, વૃદ્ધાવસ્થા, દુર્જન મનુષ્યના પ્રસંગ, ઇદનો વિયોગ, અનિદ્રાસંયોગ, ધનહરણ, સ્વજનમરણ વગેરે અનેક હુઝો છે.

“ દેવગતિમાં પણ ઈંદ્રના હુકમો પરવશપણે માનવા પડે છે, બીજા દેવોનો ઉત્કર્ષ જોઈ અસૂચા થાય છે, બીજા દેવાંગનાના સંગની ઈચ્છા મનને પીડે છે, પોતાનો અયતન-સમય(મરણ) નજીક આવે છે ત્યારે દેવો બહુ રડે છે, વિલાપ કરે છે અને છેવટે અશુચિમય શીકૃક્ષિમાં પડે છે. ”

ઉપનિષદિ ભગવદ્ગીતા પીઠબધ ભાષાંતર, પૃ. ૫૨.

આવી રીતે સર્વ ગતિમાં હુઝો છે તો તું શાસ્ત્ર વાંચીને કે સાંભળીને નક્કી કર કે આવા હુઝોત્તુ કારણ શું હશે ? તું આવો વિચાર કરીશ તો પછી તને વિષય પર તિરસ્કાર થશે અને પાપકૃત્યોથી પણ પરાડેમુખ થઈશ; કારણ કે હુઝોના હેતુ વિષય-પ્રમાદ છે એમ શાસ્ત્રકારે તો પાકી ખાતરી કરેલી છે. આ હકીકતનો શાસ્ત્રથી નિર્ણય કરવાનો હેતુ એ જ છે કે-સામાન્ય બુદ્ધિ આવા ગહન વિષયમાં જિતરી શકે નહિ. શાસ્ત્ર-નિર્ણયતું પરિણામ શ્રી મુનિસુંદરસૂરિએ આખા થંથમાં બતાવી આપ્યું છે. ૬૫.

સદરહુ નિશ્ચય પર વિચારણા.

गर्मवासनरकादिवेदनाः पश्यतोऽनवरतं श्रुतेश्चैः ।

नो कपायविषयेषु मानसं, श्लिष्यते बुध ! विचिन्तयेति ताः ॥ ५ ॥

“ જ્ઞાનચક્ષુથી ગર્ભાવાસ, નારકી વગેરેની વેદનાઓ વારંવાર જોયા પછી તારું મન વિષય-કપાય ઉપર ચોંટશે નહિ; માટે હે બુદ્ધિ ! તું બરાબર તેનો વિચાર કર. ” ૫. રથોદ્દતા.

ભાવાર્થ—શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી-જ્ઞાનચક્ષુથી જ્યારે તું જોઈશ ત્યારે તને માલૂમ પડશે કે-સાંસારિક હુઝો દેવાં અને કેટલાં છે, ગર્ભાવાસનું હુઝો બહુ લીઝ છે. તેનો ખ્યાલ આપવા સારું શાસ્ત્રકાર કહે છે કે-આખા શરીરમાં તખાવેલી લોહની સોઈઓ લગાવી હોય તે કરતાં

આઠગણું ગર્ભમાં હુઃખ છે અને જન્મસમયે આથી પણ અનંતગણું હુઃખ છે. પ્રવચન-સારોદ્ધારમાં તે સંબંધમાં કહ્યું છે કે:-

રમ્માગર્મસમઃ સુલી શિલિશિલાવર્ણામિવર્જિતયા-
સૂચીમિઃ પ્રતિરોમમેદિતવપુસ્તારુપયઃ પુમાન્ ।
હુઃખં ચલ્લમતે તદણુગિતં સ્ત્રીકુક્ષિમધ્યસ્થિતૌ,
સંપચેત તત્તોડપ્યનન્તગુણિતં જન્મક્ષણે પ્રાણિનામ્ ॥

‘કેળના ગર્ભ જેવો કેમળ અને અત્યંત સુખી છવ હોય, તેના દરેક રોમમાં તપાવેલી અભિજ્ઞવાળા જેવી લાલ લોઢાની સોયો પડેલી હોય, ત્યારે તેને જે હુઃખ થાય છે તેનાથી આઠગણું હુઃખ ગર્ભમાં દરરોજ થાય છે અને જન્મસમયે તેથી અનંતગણું હુઃખ થાય છે.’

નારદી, તિર્થંચનાં હુઃખોતું વર્ણન ઉપર થઈ ગયું છે. આ હુઃખો ઉપર ગંભીર વિચાર થયે ત્યારે વિષય ઉપર મન ઓછું થઈ જાયે, કારણ કે હુઃખના કારણ તેઓ જ છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે-વિચાર કરવાની બહુ જરૂર છે. સવારથી સાંજ સુધી ગાડું ગબડાવી જવું અને વચ્ચે મોટો પરથર આવે ત્યારે ગભરાઈને ઊભા થઈ રહેવું એ પુરુષાર્થવાળાનું કર્તવ્ય નથી. વિચારો, જીઓ, તપાસો અને પોતાના અંગત સ્વાર્થને બાજુએ મૂકી ચોક્કસ નિર્ણય પર આવો અને તેનુસાર વર્તન કરો. નો કે અત્ર પ્રસ્તુત પ્રસંગ વિષય-ત્યાગનો છે તથાપિ કષાયને અને તેને એટલો બધો નજીકનો સંબંધ છે કે અત્ર તત્સૂચનાર્થે કષાય શબ્દ મૂક્યો છે. કષાય સંબંધી વિશેષ હકીકત આવતા પ્રસ્તાવમાં આવશે અને તે પર વિવેચન પણ તે સ્થાને કરવામાં આવશે. ૬૬.

મરણુભય—અમાદત્યાગ.

वक्ष्यस्य चौरस्य* यथा पञ्चोर्वा, संप्राप्यमाणस्य पदं वक्ष्यस्य ।

शूनैः शूनैरेति मृतिः समीपं, तथाखिलस्येति कथं प्रमादः ? ॥ ६ ॥

“શંસીની સગા થયેલ ચોરને અથવા વધ કરવાને સ્થાનકે લઈ જવાતાં પશુને મૃત્યુ ધીમે ધીમે નજીક આવતું બન્યું છે, તેવી જ રીતે સર્વને મૃત્યુ નજીક આવતું બન્યું છે ત્યારે પછી પ્રમાદ કેવી રીતે થાય ? ” ૬.

ઉપમિતિ.

અધિરોહણુ—શુજરાતી બાપામાં એક કહેવત છે કે-મા બાણે દીકરો મોટો થયો પણ આડેખામાંથી ઓછો થયો. દરેક કલાક, દરેક મિનિટ અને દરેક સેકન્ડ પોતાનું કામ કર્યું બન્યું છે, તેથી ધડીમાંથી પડતી રેતીની દરેકે દરેક કણીને સોનાની ગણીને તેનો સદુપયોગ કરવો. કુદરતી રીતે શરીરનું બંધારણ પણ ઉલોગ તરફ જ વલણ ધરાવે છે અને શારીરિક કે માનસિક કામ કરતાં પોતાની ફરજ બજાવવા યત્ન કરવો એ કર્તવ્યપરાયણતા છે.

વખતની દેવીને xઅગ્રિણમાં આ પ્રમાણે ચિત્રી છે: તેના તાળવા ઉપર ખાલની ચોટલી છે, પછવાડે માથું ઘોડું છે. પ્રસંગ-વખત-તક આવતાં તેને જે આગળથી પકડે છે તે તેની ચોટલી પકડી શકે છે અને તેના લાલ મેળવે છે; જે પછવાડેથી પકડવા નય છે તેના હાથમાં ઘોડું માથું આવે છે એટલે કે ‘ગયો અવસર ફરીને આવતો નથી.’ માટે કેઈ પણ તક હાથમાંથી જવા દેવી નહિ અને હૃદયમાં સોનેરી અક્ષરથી ફેરી રાખવું કે ‘વખત એ પૈસો છે.’ મૃત્યુથી ડરવું એમ અત્ર કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ કહેવાની મતલબ એ છે કે-મૃત્યુને નજરમાં રાખી આગસ-પ્રમાદ ન કરવાં, પણ અહર્નિશ કર્તવ્યપરાયાણ રહેવું. ૬૭.

સુખ માટે સેવાતાં વિષયોનાં દુઃખો.

विमेपि जन्तो ! यदि दुःखराशेस्तदिन्द्रियार्थेषु रतिं कथा मा ।

तद्वृत्તं नश्यति शर्म यद्वाक्, नाशे च तस्य ध्रुवमेव दुःखम् ॥ ७ ॥

“હે પ્રાણી ! જે તું દુઃખની બ્હીક રખતો હો તો ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ કર નહિ. તે (વિષયો) થી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ તો તુરત નાશ પામે છે અને તે નાશ પામે ત્યારે તો પછી લાંબા વખતનું દુઃખ જ છે.” ૭.

ઉપનિ.

સાર—વિષયસુખની ખાખતમાં બહુ વિચારવા જેવું છે. એક તો તેનાં પરિણામે દુઃખતજન્ય દુઃખ થાય છે, બીજું તેના અભાવે દુઃખ થાય છે અને ત્રીજું તે થોડા વખત ચાલે છે. આ ત્રણ હકીકત જુદા જુદા રૂપમાં ઉપર ભેધ ગયા, ચોથી હકીકત એ છે કે-જો આપણે તેઓને તજ્યા હોય તો બહુ આનંદ આપે છે પણ જો તેઓ આપણને તણી નય છે તો બહુ દુઃખ હેતા નય છે. પરિપક્વ ઉમ્મર થયા પહેલાં જેઓ ઇન્દ્રિયભોગો તણી દે છે, તેઓ શરીર અને મનનાં લાંબા પ્રકારનાં સુખ પામે છે. ભર્તૃહરિ કહી ગયા છે કે-સ્વયં ત્યકા હિતે શામસુલ્લમનન્તં વિદધતે (જો વિષયને ચોતાની મેળે જ તજ્યા હોય તો તેઓ આનંદ સુખ આપે છે); પરંતુ વૃદ્ધ ઉમ્મરે શરીર અશક્ત થયા પછી જો તેઓ આપણને છોડી નય તો મનમાં મહાખેદ થાય છે. શ્લોકનાં ચોથા પદમાં કહ્યું છે તેનો આ ભાવ છે; માટે સર્વ પ્રાણીઓએ વિષય ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા રાખવી અને તેને માટે પ્રયાસ કરવો. વિષય સેવવા ખાતર ઉક્ત ચાર પ્રકારની અગવડ સહન કરવી, એમાં જરા પણ ડહાપણ નથી અને તેનો ત્યાગ કરવો એ ધારવામાં આવે છે તેટલું સુરહેલ નથી. ૬૮.

તું શા ઉપરથી વિષયોમાં રાએ છે ?

मृतः किमु प्रेतपतिर्दुरामया, गताः क्षपं किं नरकाश्च मुद्रिताः ।

ध्रुवाः किमायुर्वर्धनदेहवंचना, सकौतुको यद्विषयैर्विश्रुहसि ॥ ८ ॥

x Goddess of Time has been personified.

† ચોટલી પકડવાથી બંતર વશ થાય છે એવી માનતા છે.

“શું જમ(યમ) મરી ગયો? શું દુનિયામાંથી બધા બ્યાધિઓ નાશ પામી ગયા? શું નારકીના બારણાં બંધ થયાં? શું આયુધ્ય, પૈસા, શરીર અને સગાંસંબંધીઓ હમેશાં બેસી રહેવા ઠપાં? કે તું આશ્ચર્ય—હર્ષ સહિત વિષયોમાં વિશેષ ઓહ પામે છે?” ૮. વંચસ્થિત.

સંક્ષેપ—જેને મરવાની બીક ન હોય તે તો બહુ વિષયપ્રમાદમાં આસક્ત થાય તો તેને પાલવે પણ તારે માથે તો યમ જેવા શત્રુ ગાળે છે, બ્યાધિઓનો તો પાર નથી, તારાં કૃત્યો નરકમાં જવા યોગ્ય છે, તારું આયુધ્ય અસ્થિર છે, લક્ષ્મી કોઇની પણ થઇ નથી, શરીર ક્ષણવિનાશી છે અને સગાંસંબંધીઓ સ્વાર્થ સુધી તારાં છે, પછી કોઇ કોઇનું નથી; ત્યારે તું શું બોધને વિષયમાં રાગ્યોમાગ્યો રહે છે? (બુઓ પ્રથમ અધિકાર, શ્લોક ૧૮.)

આ આક્ષેપક શ્લોક છે, પણ સહુદયી જનોને આમાંથી બહુ શીખવાનું મળે તેવું છે. આશ્ચર્યપૂર્વક કે હર્ષથી વિષયમાં નિમગ્ન થતાં માથે રહેલું વૈર સ્મરણબહાર ન જવાની સૂચના કરનારા આ શ્લોકના ભાવ પર જરૂર વિચાર કરવો સુક્ત છે. ૬૯.

વિષયપ્રમાદ ત્યાગ કરવાથી મુખ. (ઉપસંહાર.)

વિમોહસે કિં વિષયપ્રમાદૈર્ભ્રમાત્સુખસ્થાયતિદુઃખરાગેઃ ।

*તદ્વર્ધમુક્તસ્ય હિ યત્સુખં તેX ગતોપમં ચાયતિમુક્તિદં તદ્ ॥ ૯ ॥

“ભવિષ્યમાં જે અનેક દુઃખોનો શશિ છે, તેઓમાં મુખના જમથી તું વિષયપ્રમાદ-જન્ય બુદ્ધિથી કેમ ઓહ પામી બાંધ છે? તે સુખોની અભિલાષથી મૂઝવેલા પ્રાણીને જે મુખ થાય છે, તે નિરુપમ છે અને વળી ભવિષ્યમાં તે ઓક્ષ આપનારું છે.” ૯. ઉપનતિ.

ભાવાર્થ—વ્રતદ્વિતિ તત્પ્રકારકં જ્ઞાનં ધ્રુવા મુખ ન હોય ત્યાં મુખ માનવું એ જમ. વિષયોમાં આ છવ મુખ માને છે એ જમ છે, કારણ કે તેમાં જરા પણ મુખ નથી. વળી ઉત્તર કાળમાં તે માની લીધેલાં મુખથી બહુ દુઃખ થવાનું છે. આવી રીતે બંને પ્રકારે અગવડમાં નાખનાર પ્રમાદ અને વિષયો છે. તેઓ આ છવને લોધા પાટા બંધાવી ઇદ્રિયલોભોમાં મુખ મનાવે છે. વિષય સેવનારને મુખ કેવા પ્રકારનું છે તે પૂજ્યશ્રી ધર્મદાસગણિ લખી ગયા છે:—

જદ વચ્છુહો કચ્છું, કંહુયમાળો તુહં મુળદ મુક્ત્યં ।

મોહાવરા મણુસ્સા, તદ કામદુહં મુહં વિતિ ॥

‘જેમ કોઈ માણસને ખસ થઈ હોય અને તેના પર અળ-ખુજલી આવે ત્યારે તેને ખણવામાં મુખ માને છે, તેમ ઓહમાં આતુર થયેલા માણસો કામલોભનાં દુઃખને-વિષયોને મુખ કહે છે.’ પરંતુ આ મુખ ઉપરથી જોટો ઓહ એટલે કરી-અભિલાષ તણ દઈ-ત્યારે શાંતિમાં નિમગ્ન થઈ બાંધ છે, ત્યારે સંસારવાસના બિડી ઉચ્ચ બાવના અંતઃકરણમાં વાસ કરે છે તે વખતે મનમાં જે આનંદ થાય છે તે નિરુપમ છે.

* તદ્વાર્ધમુક્તસ્યેતિ વા પાઠઃ ।

X તદ્ગતોપમમિતિ વા પાઠઃ ।

દુનિયામાં એવો કોઈ આનંદ નથી કે જેની સાથે તે સરખાવી શકાય. ઉમાસ્વાતિ વાચક મહારાજ શ્રી પ્રશમરતિ પ્રકરણમાં લખી ગયા છે કે:—

નૈવાસ્તિ રાજરાજસ્ય, તત્સુખં નૈવ દેવરાજસ્ય ।

યત્સુખમિદૈવ સાધો-લૌકવ્યાપારરહિતસ્ય ॥

‘જે સુખ લોકવ્યાપારથી રહિત સાધુને છે તે સુખ ચક્રવર્તીને કે ઇંદ્રને પણ નથી.’ આત્માને આનંદ થાય તેથી જે સુખ થાય તે ઉત્કૃષ્ટ જ હોય એમાં નવાઈ નથી. સંસાર-સુખ તે વિકારજન્ય અને માની ‘લોધેલું’ છે અને આ તો સાત્વિક સુખ છે. વળી આ સુખનાં પરિણામમાં પણ સુકિત છે; સંસારસુખથી કર્મબંધ થાય છે અને સમતાસુખથી સંવર કે નિર્જરા થાય છે અને છેવટે મોક્ષ થાય છે. ૭૦.

*

*

*

એ પ્રમાણે વિષયપ્રમાદત્યાગ અધિકાર પૂર્ણ થયો. વિષયસેવન ઉપર ખાસ ભાર મૂકી લગભગ આખા અધિકારમાં તે જ ભાવ ચર્ચામાં આવ્યો છે: વિષય તાત્કાલિક સારા લાગે છે, પણ પરિણામે દુઃખ આપે છે. તાત્કાલિક સુખ પણ માન્યતામાં જ માત્ર રહેલું છે; અને સંસારની અનેક ઉપાધિ અને ખટખટલું કારણ વિષયો છે—આ મુખ્ય મુદ્દા છે. પાંચે ઇંદ્રિયોના વિષયો બહુ રચનાવે છે એ નિઃસંદેહ વાત છે. આપણે તિર્થંચ જાતિના દ્વાંતથી બેશું તો જણાશે કે પ્રત્યેક ઇંદ્રિયના સંબંધથી મહાદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. હાથીને પકડવા માટે ખાડામાં કૃત્રિમ હાથિણી રાખે છે અને સ્પર્શેન્દ્રિયને વશ થઈ હાથી ફસાઈ જાય છે; મિષ્ટ પદાર્થ ખાવાના લોભમાં માછલું આંકડામાં પડેવાઈ જાય છે; સુગંધની લહેરમાં ભ્રમર આખી રાત્રિ કમળમાં ખેંચી રહી હાથીના સુખમાં જઈ પ્રાણ ખોઈ બેસે છે; દિવાની ન્યોત્તિમાં પતંગ પ્રાણ સમર્પણ કરે છે અને હરણ સુંદર મોરલીના કે વીણાના સ્વર પર લલચાઈ પારધીથી ફસાઈ જાય છે. ઉપાધ્યાયજી ઇંદ્રિય અણકમાં કહે છે કે:—

પતન્નપૃક્ષ્મીનેમસારક્ષા યાન્તિ દુર્દશામ્ ।

પૈકૈકેન્દ્રિયલોભાચ્છેદુષ્ટૈસ્તૈઃ કિં ન પશ્યમિઃ ॥

આની રીતે પતંગ, ભ્રમર, માછલું, હાથી અને હરણ એક એક ઇંદ્રિયના પરવશ-પણાથી દુર્દશા પામે છે તો જ્યાં પાંચે દુષ્ટ ઇંદ્રિયોને વશ થવાપણું થાય ત્યાં તો શું ન થાય ? ચિદાનંદજી મહારાજ પણ કહે છે કે:—

એક એક આસક્ત જન એમ, નાનાવિષ દુઃખ પાવે જે ॥ વિષય ॥

પંચ પ્રયત્ન વર્તે નિત્ય જાકું, તાકું કહ્યા જ્યું કહીએ જે;

ચિદાનંદ એ વચન સુણીને, નિજ સ્વભાવમાં રહીએ જે.

વિષયનાસના ત્યાગે ચેતન, સાચે મારગ લાગે જે ॥

આટલા ઉપરથી જણાશે કે ઇદ્રિયોથી બહુ દુઃખ થવાનો સંભવ છે અને તેટલા માટે શ્રીમદ્વિજયોવિજયજી પોતાના ઇદ્રિય અણકની શરૂઆતમાં જ કહે છે કે:—

વિમેષિ યદિ સંસારાન્મોક્ષપ્રાપ્તિં ચ કાઙ્ક્ષસિ ।

તદેન્દ્રિયજયં કર્તું, સ્ફોરય સ્ફારણીયમ્ ॥

‘જો તને સંસારની બીક લાગતી હોય અને મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા રહેતી હોય તો ઇદ્રિયો પર અંકુશ મેળવવા સારું અસાધારણ પુરુષાર્થ ફોરવ.’ આ પ્રમાણે ઇદ્રિયોને જીતવા માટે અસાધારણ પરાક્રમ વાપરવાની જરૂર છે, કારણ કે તેની સાથે અનંત કાળનો સંબંધ છે.

બીજી અગત્યની વાત એ છે કે—જીવ વિષયજન્ય બાબતમાં સુખ માની બેઠો જાય તેમાં એવું કંઈ સુખ છે જ નહિ. ભરૂંહર કહે છે કે—‘વ્યાધિનું આધેડ કરવું તેમાં સુખ શું? ગળે તરસ લાગે ત્યારે સ્વાદિષ્ટ પાણી પીએ છે એમાં સુખ શું? પેટમાં ભૂખ લાગે ત્યારે ખાય છે તેમાં સુખ શું? શરીરમાં વિકાર થાય ત્યારે કામલોગ સેવે છે તેમાં સુખ શું? આવી રીતે સર્વ વ્યાધિનાં ઓસડો છે, તેને જીવ સુખ માની બેઠો છે. વિષયોથી ઉત્તરોત્તર થવું બહુ દુઃખ છે. આ સંબંધમાં દરેક શ્લોકની સાથે જોઈએ તેટલું વિવેચન થઈ ગયું છે તેથી અત્ર પુનરાવર્તન કરવાની આવશ્યકતા નથી.

પ્રમાદના સંબંધમાં પહેલો અને છઠો શ્લોક છે. આ સંબંધમાં સુખ મુદો એ જ છે કે—મૃત્યુ નજીક આવે છે માટે બાંધત થા. ગૃહીત રૂપ કેશોપ મૃત્યુના ધર્મ માચરેત્ । આવી રીતે પ્રમાદ અને વિષય માટે ખૂબ કહેવામાં આવ્યું. અત્યારે લૌકિક પ્રવૃત્તિ ઐહિક સુખસાધનો વધારે મેળવવા તરફ દોરાયેલી છે, તે વખતે દરેક પ્રાણીએ પોતે શે ભાગ લેવો તે વિચારવાનું છે. નવીન જમાનામાં શરીરલોભગતૃપ્તિ અને ઇદ્રિયવિકાર વધારનારા ભાલોપચાર અને શેષાના એટલા પદાર્થો આવે છે અને મુધારા તેમજ દેશનને નામે એટલો બધો ફેરફાર દાખલ થઈ ગયો છે કે વિચારવાળાએ દરેક બાબતમાં તે લાભ કર્તા છે કે હાનિકારક છે તે જોવાની જરૂર છે.

પ્રમાદ પાંચ છે. મદ, વિષય, કપાય, વિકાર અને નિદ્રા. તેમાં ‘મદ’ નો પ્રચાર આ જમાનામાં અનેક નિમિત્તને લઈને વધતો જાય છે. કોઈ પણ મસ્ત કરે તેવો ખોરાક ખાવો અથવા પીવામાં વાપરવો તે મદ છે. રૂઢાર્થમાં આવેલું તેને દારૂ, ભાંગ, ગાંજો, તાડી વિગેરે સમજીએ છીએ. એ વસ્તુઓ પોતે અતિ અધમ છે. જોને તૈયાર કરવામાં લાખો ત્રણ જીવોનો નાશ થાય છે અને જોને પીવાથી મનુષ્ય પોતાની જાત ઉપરનો અંકુશ ખોઈ બેસે છે. પોતાની જાત ઉપરથી અંકુશ ગયા પછી એક સામાન્ય મનુષ્યને છાજતી બેવહારપ્રણાલિકાનો પણ તેનામાં દેખાવ રહેતો નથી, સદ્સદ્વિવેક દૂર જાય છે અને લોહ-લજ્જત બાજુએ મૂંઝવણમાં આવે છે. આવી સ્થિતિમાં ગમે તે અપ્રયોજ્ય થઈ જાય છે, ગમે તેવી અસ્થિર ભાષા બોલી જવાય છે અને મન પર તો જરા પણ અંકુશ રહેતો નથી. આ સ્થિતિ ધન ખરચીને શા માટે વટોરવામાં આવતી હશે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. ત્યાગત વચરના

મગજને ઉશ્કેરવા ખાતર અથવા દુઃખને થોડા વખત માટે ભૂલી જવા ખાતર મગજનું બંધારણ અને સુખદુઃખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નહિ સમજનાર અજ્ઞ છૂવો આ માર્ગ પર મૂખાંધથી ચઢી જાય છે અને પછી તેની એવી ખરાબ લતમાં પડી જાય કે તેની આખી જિન્દગી નકારી થઈ પડે છે. ઉશ્કેરનાર વસ્તુ વગર પગ ધસવા પડે છે અને શરીર અને સંપત્તિ બંને ખોઈ બેસાય છે. આ માર્ગ પર ચઢી ગયેલા ભ્રમિત મગજવાળા અલગુ અને થોડું ભણેલા યુવકોની નિસ્તેજ સ્થિતિને જરાબર અનુભવી તે માર્ગ તરફ દૃષ્ટિ પણ ન કરવાની ખાસ વિનંતિ છે. આર્ય વ્યવહારને એ દુર્વ્યસન ઘટતું નથી, એની જાળમાં સપડાયા પછી એથી દૂરવું મુશ્કેલ છે અને તે હોય તેટલો વખત દરેક પ્રકારની ખરાબી કરનાર છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખી, તેમ જ જૈન શાસ્ત્રકાર એને સાત મોટાં દુર્વ્યસનમાંનું એક ગણે છે એ લક્ષ્યમાં રાખી એ માર્ગ આચરણમાં મૂકાય નહિ એવી ચેતવણી રાખવાની જરૂર છે. એ દુર્વ્યસનથી બહુધા આપણી પ્રજા દૂર જ હતી એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી, પણ પાશ્ચાત્ય સંસર્ગના યોગથી અને આત્મિક વિચારક્ષેત્ર નુબાળું પડવાથી આ ખાબત પર ધ્યાન ખેંચવાની આવશ્યકતા લાગી છે. વાકાતને ઉશ્કેરનાર એ પદાર્થ છે. એથી થોડો વખત જોર વધે છે પણ પરિણામે જોર ઘટે છે, ખરેખરી તાકાત આપનાર પદાર્થો દૂધ, ઘી વગેરે પુષ્કળ છે અને તેથી અપેક્ષા પદાર્થોની જવા પણ આવશ્યકતા નથી, પાંચ પ્રમાદમાંનાં આ પ્રથમ પ્રમાદ પર પ્રાસંગિક આટલો ઉદ્દેશ કર્યો. હવે પછીના બીજા 'વિષય' પ્રમાદ પર ઉપર વિવેચન થઈ ગયું. ત્રીજા કષાય પ્રમાદ પર આવતા 'કષાય' દ્વારમાં ચારી રીતે વિવેચન કરવામાં આવશે. 'વિકલ્યા'ના સંબંધમાં રાજકથા, હેશકથા, ન્યૂસપેપરને અંગે વધતી જાય છે અને પ્રવૃત્તિને લીધે ધર્મકથા ઓછી થતી જાય છે. આ ખાબત પણ વિચારવા યોગ્ય છે. પાંચમો પ્રમાદ 'નિદ્રા' છે, તેને વધારવી ઘટાડવી એ પોતાની ઇચ્છા ઉપર છે. નિદ્રા ઓછી કરવાનો ઉપાય સાત્ત્વિક આહાર લેવો એ છે. પાંચ પ્રમાદનો ત્યાગ કરી સ્વશક્તિ અનુસાર શુભમાં વધારો કરી શુભ-સ્થાને ચઢવું એ મનુષ્યજીવનનું કર્તવ્ય અને સાહ્ય છે. બાકી તો અનેક જન્મથી જીવ સાંસારિક જાંચી સ્થિતિએ સંપાદન કરતો આવ્યો છે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. ઇદ્રિયો પર અંકુશ આવ્યા વગર કંઈ પણ આત્મિક વધારો (Spiritual progress) થઈ શકવાનો નથી.

॥ इति सविवरणः विषयप्रमादत्यागनामा षष्ठोऽधिकारः ॥

સત્તમઃ કષાયત્યાગાધિકારઃ ॥

સત્તા પ્રાપ્ત કરવામાં સુખ્યત્વે કરીને મમત્વ, વિષય અને કષાય આઠાં આવે છે, તે પૈકી મમત્વનું સંસારપણું અને વિષયનું અધપણું આપણે જોઈ ગયાં; હવે કષાયનું દિવિષ્ટપણું અત્ર અતાવે છે.

કષાયમાં સુખ્ય ચારનો સમાવેશ થાય છે : ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. આ દરેક જોઈ વધતી તરતમતામાં હોય છે. સ્થળતાને અંગે તેના દરેકના વળી ચાર ચાર ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. શક્તિમત્તાને અંગે તેની સ્થિતિ પણ જણાવી છે. ઉત્કૃષ્ટ પંદર દિવસ રહે તે સંન્યસન, ઉત્કૃષ્ટ ચાર માસ સુધી રહે તે પ્રત્યાખ્યાની, ઉત્કૃષ્ટ વરસ સુધી રહે તે અપ્રત્યાખ્યાની અને યાવજીવ રહે તે અનંતાનુબંધી. આવી રીતે કષાયના સોળ ભેદ થાય છે. વળી આ કષાયને ઉત્પન્ન કરનાર હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, દુઃખ અને ત્રણ વેદ છે તે નવ 'નોકષાય'ના નામથી જોળખાય છે.

અત્ર પ્રસ્તુત વિષય કષાય છે. કષાયનો વિદ્વાનો અર્થ કરે છે કે કષ એટલે સંસાર, તેનો આય એટલે લાભ જેથી થાય છે, અર્થાત્ સંસારમાં રમણવાનું જેથી થાય છે તે કષાય. આ અર્થ કેટલે દરજ્જે ખરો છે તે નીચે વાંચવાથી માલૂમ પડી આવશે.

ક્રોધનું પરિણામ-તેને નિગ્રહ કરવાની આવશ્યકતાઃ

રે जीव ! सेहिंय सहिष्पसि च व्यथास्तास्त्यं नारकादिषु परामवभूः कषायैः ।
मुग्धोदितैः कुवचनादिमिरप्पतः किं, क्रोधानिहंसि निजपुण्यघनं दुरापम् ॥ १ ॥

“હે જીવ ! કષાયવડે પરાભવનું સ્થાન યધને નારકીમાં તે અનેક પીડાઓ સહન કરી અને હજી સહન કરીય; તેથી મૂખે મનુષ્યોએ દીપેલ ગાળ વિગેરે ખરાબ વચનથી ક્રોધ પામી જધને મહામુશ્કેલીથી મળી શકે એવું પુરવધન તું કેમ નારા પમાડે છે ?” ૧.

વસંતતિલાલ.

વિવેચન—કષાય કરવાથી આ જીવે અત્યાર સુધીમાં અનેક દુઃખો સહન કર્યા; નારકીમાં પરમાધામીએ પીડો અને પરરપર લગ્યો; નિગોદમાં સળગ્યો અને વનરપતિમાં

રખાઓ; તેમ જ ચોરાશી લાખ જીવાયેનિમાં કોઈ બાદી રહી નહિ, એટલું જ નહિ પણ દરેક યેનિમાં અનંતવાર આંટા મારી આવ્યો; આ સર્વનું કારણ રાગ દ્રેષ છે. દુનિયામાં રખડાવનાર, ફસાવનાર અને કર્તવ્યપરાયણતા ભૂલાવનાર, તેમજ તદ્દન ગાંડા અથવા ઉન્મત્ત કરી મૂકનાર આ જ શક્તિઓ છે. તેઓથી કૃપાય ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રોધ અને માન એ બંને દ્રેષરૂપ છે, ત્યારે માયા અને લોભ અમુક નમે રાગરૂપ છે. આ સર્વ કૃપાયો અનંત કાળ દુઃખ આપનારા છે. આ અધિકારમાં કૃપાયનું સ્વરૂપ ચાલે છે તેમાં પ્રથમ ક્રોધને સુખ્યતા આપી છે. કોઈ મૂર્ખ માણસ ગાળ આપે તો સામા ગુરસે થઈ જવું નહિ, તે વખતે વિચારવું કે તે બિચારો નાહક સંસાર વધારે છે. અથવા ભર્તૃહરિ કહે છે તેમ કરવું:—

વદતુ વદતુ ગાલીર્ગાલિમન્તો મવન્તો, ઘયમિદ તદ્માવાક્કાલિદનેઽસ્તમયીઃ ।

જગતિ વિદિતમેતદીયતે વિદ્યમાનં, ન તુ શશકવિવાળં કોઽપિ કસ્મૈ વદતિ ॥

‘તમારે દેવી હોય તો ગમે તેટલી ગાળો દો; કારણ કે તમે “ગાળવાળા” છો. અમારી પાસે ગાળો છે જ નહિ તેથી અમે તેને હાથ શકતા નથી. દુનિયામાં જેની પાસે જે વસ્તુ હોય તે તેઓ બીજાને આપી શકે છે. જુઓ, સસલાને શીંગડાં નથી હોતાં તો તે કોઈને આપી શકતું નથી.’

ઉપર જણાવેલા પ્રસંગો આવે તે વખતે જો યોગ્ય સમતા રાખવામાં આવે તો બહુ લાભ થાય છે અને જો ક્રોધ થઈ જાય તો મહાચુરકેલીથી મળે તેવું પુણ્યરૂપ ધન આ પ્રાણી હારી જાય છે, જે ધનનો છેડો નથી એવું ક્રોડપૂર્વ વર્ષોએ મેળવેલું જ્ઞાનાદિ આત્મધન હારી જાય છે અને તેથી ક્રોધનો જય કરવો એ લાભનાં રક્ષણ તેમ જ તેની પ્રાપ્તિ કરવા જેવું છે.

દૃષ્ટાંત બેઠાંતે તો શાસ્ત્રમાં વિદ્યમાન છે : શિષ્ય પર ક્રોધ કરવાથી ગુરુ કાળ કરીને ચંદ્રકૈશિક નાગ થયા. મહાત્મીય ઉપદ્રવ પ્રાપ્ત થયા છતાં ગજસુકુમાળ ક્રોધ ત કરતાં શાંત રહ્યા તો તેના પ્રતાપથી તરત જ મોક્ષધન પામ્યા. તેવી જ રીતે ચેતાર્થ સુનિ પણ અતગઢ કેવળી થઈ મોક્ષલક્ષ્મી પામ્યા. આસન્ન ઉપકારી વીરપરમાત્માના ક્રોધના જય તરફ નજર કરીએ છીએ ત્યારે તો મહાઆશ્ચર્ય જ થાય છે. તેઓને થયેલા ઉપસર્ગોનું વર્ણન વાંચતાં હૃદય કંપે છે; અને ખરેખર જેને વીર પરમાત્મા માટે માન હશે તેને સંગમ ઉપર ક્રોધ આવશે. પણ વિચાર કરવાનો એ છે કે—પરમાત્માને શું થયું હતું ? સાંભળીને ખરેખર નવાઈ લાગશે કે પોતા પર આવા સખત, પ્રાણાંત કરે તેવ, અનેક ઉપસર્ગો કરનાર સંગમને અનંત સંસાર રજળવું પડશે, એ વિચારથી પ્રભુની આંખમાં કરુણાશ્રુ આવી ગયાં હતાં, ક્રોધના જયની અત્ર પરાક્રમ આવી જાય છે, અચક્ત પ્રાણી ગમે તેવાં ખુંવાં ખમે, પણ ચક્રવર્તીથી વધારે બળવાળાનો આવા પ્રકારનો ક્રોધનો જય ખરેખર અનુકરણ કરવા જેવો છે.

દશ પ્રકારના યતિધર્મમાં મુખ્ય પદે પ્રથમ ક્ષમા એટલે ક્રોધનો જય આવે છે. ક્રોધના આવેશમાં પ્રાણી કર્તવ્યવિચારથી શૂન્ય થઈ જાય છે અને તદ્દન બેશ્વર અવસ્થામાં આવી જઈ ગમે તેવા હુકમો કે અનર્થો કરી નાખે છે. ક્રોધ પસ્તાવાનું કારણ છે અને તેનો જય કરવો એટલે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે શાંતિ રાખવી એ જ ખરું કર્તવ્ય છે. શાંતિ રાખવી એ સુરક્ષેત છે પણ અશક્ય નથી. ન્યાયવિશારદ ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્દેશોબિજયજી મહારાજ કહે છે કે “ ઉપશમ સાર છે પ્રવચને, સુજસ વચન એ પ્રમાણુ રે.” આવી રીતે શાંતિ રાખવી એ જૈન સિદ્ધાંતનો સાર છે અને એ વચન ટંકચાળી છે.

ઉભાસ્વાતિવાચક મહારાજ પ્રશમરતિ પ્રકરણમાં લખે છે કે ક્રોધાત્મીતિવિનાશમ્ ક્રોધથી રનેહનો નાશ થાય છે. આ હકીકતનું યથાસ્થિતપણું બરાબર અનુભવવામાં આવે છે. વળી તે જ વિદ્વદ્ધ લખે છે કે:—

ક્રોધઃ પરિતાપકરઃ, સર્વસ્યોદ્દેગકારકઃ ક્રોધઃ ।

વૈરાગ્યપક્ષજનકઃ ક્રોધઃ, ક્રોધા સુગતિહન્તા ॥

‘ક્રોધ પરિતાપ ઉત્પન્ન કરે છે એટલે મનને બાળ્યા કરે છે અને ક્રોધ સર્વ માલુસોને ઉદ્દેગ કરે છે. (જ્યારે ક્રોધ કરવામાં આવે છે ત્યારે વાતાવરણ આખું ઉદ્દેગ કરનારું થઈ જાય છે એ મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો સાંપ્રત સ્થાપિત નિયમ છે.) વળી ક્રોધ વૈરસંબંધ કરે છે અને આ સર્વનાં પરિણામે ક્રોધ સુગતિનો નાશ કરે છે.’ આવી રીતે ક્રોધ અનેક રીતે નુકસાન કરે છે અને પ્રાણીને અધઃપાત કરે છે, માટે તેનો જય કરવા ઉચિત ધર્મ, એ કર્તવ્ય છે. શાસ્ત્રકારે ક્રોધને અગ્નિ સાથે સરખાવ્યો છે તે યોગ્ય જ છે. વિદ્વાન્ કવિ ગાઈ ગયા છે કે:—

તણ દહન દહંતો, વસ્તુ જ્યું સર્વ બાલે,
શુભ કરણ ભરી ત્યું, ક્રોધ કાયા પ્રભલે.
પ્રથમ જલદહારા, વન્ધુ તે ક્રોધ વારે,
તપ જપ મત સેવા, પ્રીતિવધ્વી વધારે.

ધરણી પરશુરામે, ક્રોધે નક્ષત્રી ક્ષીધી,
ધરણી સુભુમરાયે, ક્રોધે નિઘ્રહ્મી સાધી.
નરક ગતિ સહાર્થ, ક્રોધ એ દુઃખદાર્થ,
વરજ વરજ સાધ, પ્રીતિ જે કે વધાર્થ.

આટલા કારણથી ક્રોધ ન કરવો તે ઈષ્ટ છે, સુગતિ અને સુખપરંપરાનું કારણ છે.* ૭૧.

* ક્રોધ ન કરવો એ લગભગ ક્ષમા રાખવા જેવું છે. ક્રોધના ત્યાગને મળેલો સફળતા ક્ષમા છે. ક્ષમા કરતી વખતે બહુ આનંદ થાય છે. માટે ક્ષમા કરવી. કેપ કરતી વખતે માનસિક શક્તિ (mental energy) નો ખડુ નાશ થાય છે, તેથી ધીરેર પર પણ ખડુ અંધાર થાય છે અને કેટલીક વખત આત્મ-

માન-અહંકાર ત્યાગ.

પરામિભૂતૌ યદિ માનમુક્તિસ્તતસ્તપોઽર્થંદમતઃ શિવં વા* ।

માનાદૃતિર્દુર્વચનાદિમિશ્રેત્તપઃક્ષયાત્તન્નરકાદિદુઃખમ્ ॥ ૨ ॥

વૈરાદિ ચાત્રેતિ વિચાર્ય લામાલામૌ કૃતિન્નામવસંમવિન્યામ્ ।

તપોઽથવા માનમવામિભૂતાવિહાસ્તિ નૂનં હિ મતિર્દિવૈવ+ ॥ ૩ ॥

“ જીભ તરફથી પરાભવ થાય ત્યારે જો માનનો ત્યાગ થાય તો તેથી અખંડ તપ થાય છે અને તેથી મોક્ષ થાય છે. જીભ તરફથી દુર્વચન સાંભળતાં જો માનનો આદર થાય તો તપનો ક્ષય થાય છે અને નરક વિગેરેનાં દુઃખો થાય છે. આ ભવમાં પણ માનથી વૈર-વિરોધ થાય છે; તેટલા માટે હે પંડિત ! લાભ અને નુકશાનનો વિચાર કરીને આ સંસારમાં જ્યારે જ્યારે તારે પરાભવ થાય ત્યારે ત્યારે તપ અથવા માન (એમાંથી એક) નું રક્ષણ કર. આ સંસારમાં આ બે જ રસ્તા છે. (માન કરવું અથવા તપ કરવો) ” ૨-૩. ઉપનતિ.

ભાવાર્થ—ખહારના માણસથી જ્યારે પરાભવ થાય છે ત્યારે ખાલીને ઉછાળો આવી જાય છે. હવે આ ઉછાળો દબાવી પરાભવ ખમી શકાય તો ધ્વજિત લાભ થાય છે; નહિ તો સંસારવૃદ્ધિ થાય છે. આ બે પ્રલોકમાં કહે છે કે—સંસારી જીવોને માનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં બે રસ્તા છે—કાં તો માન કરી સંસારમાં ડબવું અથવા માન ફાળી કઈ પરભવે ઉચ્ચ ગતિ પ્રાપ્ત કરવી.

આ પ્રલોકના છેવટના ભાગમાં માન અને તપનો સંબંધ બતાવ્યો છે એમાં બહુ ખૂબી છે. પરથી પરાભવ થાય ત્યારે સામાન્ય વ્યક્તિ મન પરનો અંકુશ ખોઈ દે છે અને તેથી કરીને ખાલુ બગાડી મૂકે છે. અહંકાર કે ક્રોધ કરવાથી અભ્યંતર તપનો નાશ થાય છે, વિનય, વૈયાવચ્ચ કે સદ્ગુહ્યાત રહેતાં નથી, આવતાં નથી, નાશ પામે છે અને તેથી કર્મની નિર્જરા થતી નથી; મોક્ષ તો દૂર જ જાય છે. આવી સ્થિતિ છે માટે હે વિદ્વાન ! તું લાભ નુકશાનનો વિચાર કરી અહંકાર ન કરજે. સંસારનાં દરેક કાર્યમાં વિચાર કરવાની જરૂર છે અને અંધકર્તા તે બાબત વારંવાર ભાર મૂકીને જણાવે છે કે—તારે જે કરવું હોય તે કરજે પણ તું પ્રથમ વિચાર કરજે. ગમે તેવા પવનના સપાટાથી ગમે તે દિશામાં તારું આત્મવહાણ ચાલ્યું જાય તો તે ધારેલાં બંદરે પહોંચ્યાડશે નહિ; માટે વહાણનો સુકાની યા. ૭૨-૭૩.

પાત જેવું ભયંકર પાપ પણ તેનાથી થાય છે. ક્રોધનો લાગ અને ક્ષમાનું આચર્ય એ ખાસ કર્તવ્ય છે. ‘ ક્ષમા ’ ના મયાળાથી શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશમાં બહુ વિસ્તારથી એક ઉદ્દેશ કર્યો છે. જુઓ પુ. ૨૪ મું, અંક બીજો અને સાર પછીના અંકો.

* ચ इति वा पाठः x दुर्वचनादिमिश्र तपःक्षय इति वा पाठः + मानमवामिभूताविति वा पाठः

ક્રોધ ત્યાગ કરનાર યોગીને મોક્ષપ્રાપ્તિ.

શુભ્રાક્રોધાન્ યો મુદા પૂરિતઃ સ્પાત્, લોષાદૈર્ઘ્યશ્ચાદતો *રોમહર્ષી ।

યઃ પ્રાણાન્તેઽપ્યન્યદોષં ન પશ્યત્યેષ, શ્રેયો દ્રાગ્ લમેતૈવ યોગી ॥ ૪ ॥

“ જે આક્રોશ (પરાભવવચન, આટકણી) સાંભળી બિલકે આનંદથી ઉમરાય બાધ છે, જેને પથ્થર વગેરેવડે માર્યો હોય તો પણ જેનાં રોમરાય બિલકા વિકરવર થાય છે, જે પ્રાણાન્તે પણ પારકા અવશુષ્કને દેખતો જ નથી, તે યોગી છે અને તે દુરત જ મોક્ષ મેળવે છે. ” ૪.

સાક્ષિની, x

ભાવાર્થ—ન્યવહારમાં બીજા માણસો તારા ઉપર કારણે અકારણે ક્રોધ અનેક વાર કરશે, પણ તે વખત વારે મનની સ્થિરતા જાળવી રાખવી એમાં ખૂબી છે. મન પર અંકુશ રાખનાર યોગી તે વખત સંસારસ્વરૂપનો વિચાર કરીને શુદ્ધે ન થતાં આનંદ પામે છે અને ક્ષમા રાખે છે. પથ્થર વગેરે માર મારવામાં આવે તો પણ તેનું મન ઊંચું થતું નથી પરંતુ રોમરાય વિકરવર થાય છે—જેમ રૂકંધકે ઝુનિ મહારાજના સંબંધમાં બન્યું હતું. તેના બનેલીએ આમડી બિતારી લેવા માણસો મોકલ્યા ત્યારે અતિ આનંદ પામી વિચાર કરવા લાગ્યા કે—અમાણસો બંધુ કરતાં પણ અતિ ઉપકારી છે, કારણ ઘણા કાળે દૂટી ચકે એવું કમંઝણ આ લોકો દુરત જ મૂકાવી દેશે. ગજમુકુમાળાને તેના સાસરા ઉપર જરા પણ શુદ્ધે ધણે નહોતો અને એતાર્થે ઝુનિનાં મનમાં પ્રાણાંત કદ સોનીએ ક્યાં છતાં પણ હર્ષ થયો હતો તેમ જ દમહંતઝુનિને કૌરવોએ પથ્થરના ધા માર્યા પણ તેઓનું મન ચલિત થયું નહિ અને પાંડવોએ વિનય કર્યો તે માટે હર્ષ થયો નહિ. આનું કારણ શું? તેઓને ખરી વિચારશક્તિ હતી, સંસારસ્વરૂપનું યથાસ્થિત જ્ઞાન થયું હતું તેમ જ આત્મા અને પુરુષગુણો લેઈ બરાબર સમજતા હતા અને તદનુસાર વર્તન કરવાની ઈચ્છા હતી. તે ઈચ્છા આવા વખતમાં ફળીભૂત થઈ બાધ છે એમ જોઈ—લાણી તેઓ હર્ષ પામ્યા છે. ક્રોધ પર જય અને માનસાગતાં ઉપર જે જે દૃષ્ટિ આપ્યાં છે તે ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. એ સંબંધમાં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે—તેઓ અશક્તિથી ક્ષમા રાખતા હતા એમ નહોતું. ક્રોધ પ્રાણી ચરીરે નબળો હોય, વૃદ્ધ હોય, બ્યાધિસ્ત હોય કે બાયલા જેવો હોય તે ગમે તેવી વર્તણૂક પોતાની અશક્તિને અંગે ખમી બાધ, ગમે તેવું અપમાન સહન કરી બાધ, કડવું લાગે તો પણ શું કરે? શું કરી ચકે? પણ આ મહાત્માઓના સંબંધમાં તેમ નહોતું. તેઓ બહાદુર હતા, અસાધારણ ક્ષાન્ત બળવીરવાળા હતા, સંશ્ચમમાં અનેકને બારે પડે તેવા હતા, છતાં તે

* રોમ હૃદિ વા પાઠઃ

x સાક્ષિનીમાં ૧૧ અક્ષર હોય છે.

માર્તો ગૌ ચેચ્છાલિની વેદ લોકેઃ ય, વ, ત, ધ, ય.

(૪-૭).

જ આત્મબળથી તેઓ ક્ષમા રાખતા, માનનો ત્યાગ કરતા અને મનોવિકાર પર સંપૂર્ણ અંકુશ રાખતા અને તેથી જ એવા મહાત્માઓને યોગી કહેવા, એમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ જેવું નથી.

વળી આવા પ્રાણીઓ કોઈના દોષ દેખતા જ નથી, તેઓ પોતાનાં કર્મોનો જ દોષ સમજે છે. જેમ ચાલતાં ચાલતાં ભીંત સાથે અથડાવાથી ભીંત વાગે અને ભીંત પર પ્રહાર કરવો, અગર દ્રેષ આણવો, એમાં મૂર્ખતા છે, તેમ જ બીજાના આક્રોશ તાડનથી તેના પર શુસ્તે થવું એમાં મૂર્ખતા છે. અત્ર વર્ણવેલ ક્ષમા શુભવાળા પ્રાણીઓ જલદી મોક્ષપ્રાપ્તિ કરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. ૭૪.

કષાયનિગ્રહ.

કો ગુણસ્તવ કદા ચ કપાયૈર્નિર્મમે મજસિ નિત્યમિમાન્ યત્ ।

કિં ન પश्यसि दोषममीषां, तापमत्र नरकं च परत्र ॥ ૫ ॥

તને કષાયોએ કયો શુભ કર્યો ! તે શુભ ક્યારે કર્યો ! કે તું તેઓને હમેશાં સેવે છે ? આ ભવમાં સંતાપ અને પરભવમાં નરક આપવારૂપ તેઓના દોષો છે તે શું તું દેખતો નથી ? ૫.

સ્વાગતા.

ભાવાર્થ—કષાયથી શુભ તો દેખાતો નથી, કોઈ પ્રાણીને કોઈ વખતે કોઈ પણ પ્રકારનો શુભ થયો હોય એવું સાંભળ્યું પણ નથી. દરેક કષાયથી તેના વિષયમાં કેવી કેવી પીડા થાય છે તે દૃષ્ટાંત આપીને બતાવી આપ્યું છે. ક્રોધથી તાત્કાલિક મગજનો ઉકળાટ, અહ-હારથી માનસંગ વખતે મગજની બદલાતી સ્થિતિ, માયાથી દરરોજ જોટો દેખાવ કરવાની પીડા અને હોલથી આખી જિન્દગી સુધીની વેઠ, આવો આ ભવનો સંતાપ અને પરભવમાં તેનાં પરિણામો થતી દુઃખસંતતિ પર વિચાર કરી કષાય ન કરવો; તેમ ન બને તો છેવટે એણે કરવો, તેવા પ્રસંગ જ ન આવવા દેવા, આવતા હોય તો અટકાવવા અને સંસારને ચાલતા ન જવું પણ જરા જિંયા આવવાનો વિચાર કરવો એ સુસૂતું કર્તવ્ય છે. ૭૫.

કષાય સેવન અસેવનના ફળ પર વિચારણા.

यत्कृपायजनितं तव सौख्यम्, यत्कृपायपरिहानिमर्षं च ।

तद्विशेषमथૈવૈતદ્દુદ્ધકं, संविभाव्य મજ ધીર વિશિષ્ટમ્ ॥ ૬ ॥

કષાયસેવનથી તને જે સુખ થાય અને કષાયના હાયથી તને જે સુખ થાય, તેમાં વધારે સુખ કયું છે અથવા તો કષાયનું ને તેના ત્યાગનું પરિણામ કેવું આવે છે તેનો વિચાર કરીને, તે બેમાંથી સારું હોય તે હે પસંદ ! આદરી લે. ૬.

સ્વાગતારત.

ભાવાર્થ—સર્વ પ્રાણીને સુખ મેળવવાની ઇચ્છા સદૈવ હોય છે અને તેથી વિચાર-વાળા પ્રાણીઓ કોઈ પણ કાર્ય કરતાં તેમાં સુખ કેટલું અને દુઃખ કેટલું તેનો તોલ કરે

છે. હવે આપણે એક પ્રાણી પર ક્રોધ કરીએ કે કપટ કરીએ અથવા મગફળી કરીએ, તેમાં સુખ શું? જ્યારે એકમાં મગજનો ઉકાળો થાય છે ત્યારે બીજામાં હૃદયનો ઉદ્દેગ થાય છે. બહુ બહુ તો તાત્કાલિક મનોવિકારોને જરા પુષ્ટિ મળે છે, પણ ક્રોધ કપટ ક્યાં પછી બે ચાર કલાકે શાંતિનો સમય આવે ત્યારે શી સ્થિતિ થાય? પસ્તાવો-એટલે તેનાં પરિણામે ભવિષ્યમાં થવાના પરભવના વિચારથી અત્યંત દુઃખ અથવા ક્રોધ માનવું પરિણામ શું આવે? એમ કહેવાય છે કે-એ તમે ક્રોધ કર્યો તો સામા તરફથી બહુલામાં તે જ મળશે, એટલે પરિણામે ખરાબી. હવે બીજી તરફ કોઈ પણ કષાય ન કરનારની સ્થિતિ બેધએ તો તેને નથી મગજનો ઉકાળાટ કે નથી હૃદયની ગ્લાનિ. તે ઉપરાંત બધું પોતે એક મહાન કાર્ય કર્યું છે-એક દરજ્જા બળવી છે એ વિચારથી તેના મનને બહુ જ આનંદ રહે છે. ક્રોધ કે લોકનો પ્રસંગ આવતાં તે ન કરવાથી, મનને કેટલો આનંદ થાય છે અને સાથે માણસ કેવી કદોડી સ્થિતિમાં મૂકાઈ બિલકો માફી માગે છે એ સર્વેએ અનુભવ કરવા જેવી વાત છે. આ ઉપરાંત પરભવમાં તો કષાય ન કરવાથી ઘણું લાભ મળે છે.

આવી રીતે કષાય ત્યાગથી સર્વને સર્વ કળે આનંદ થાય છે અને કષાયથી ઉદ્દેગ થાય છે. આ સ્થિતિ પર વિચાર કરીને બેમાંથી એક તને યોગ્ય લાગે તે કર. ૭૬.

માનનિઘ્ર-બાહુબલિ.

સુલેન સાધ્યા તપસાં પ્રવૃત્તિર્યથા તથા નૈવ તુ માનમુક્તિઃ ।

આદ્યા ન દક્ષેપિ શિવં પરા તુ, નિર્દર્શનાદ્વાહુબલેઃ પ્રદક્ષે ॥ ૭ ॥

જેવી રીતે તપસ્યામાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે સુખે થઈ શકે તેમ છે તેવી રીતે માનનો ત્યાગ કરવો તે સુખે થઈ શકે તેમ નથી જ. કેવળ તપસ્યામાં પ્રવૃત્તિ મેક્ષને આપી શકતી નથી, પણ માનનો ત્યાગ તો, બાહુબલિના દશાંતની જેમ, મોક્ષ જરૂર આપે છે." ૭. ઉપનિષદ.

ભાવાર્થ-હુનિયાતું અવલોકન કરનારને જણાશે કે તપસ્યામાં પ્રવૃત્તિ કરવી એ સુરકેલ તો છે, પણ તેમાં એક વખત પ્રવૃત્તિ થયા પછી બહુ સુરકેલી રહેતી નથી; પણ તેના અથવા બીજી કોઈ પણ છતી વસ્તુ, શુભ કે ધનનો અહંકાર ન કરવો એ બહુ જ સુરકેલ છે; એટલું બધું સુરકેલ છે કે મનુષ્ય અજાણતાં પણ માન-મગફળી કરી નાખે છે; જ્યારે પોતાની નમ્રતા ખાસ બતાવવા જાય છે ત્યારે પણ તે દારા સ્વાધ્યતા પ્રાપ્ત કરવાની અંત-વૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ હોય છે. આવી રીતે માનમુક્તિ બહુ સુરકેલ છે. મનોવિકાર એવી અજાણ રીતે કામ કરે છે કે આ પ્રાણી મોહમાં મુગ્ધાઈ વસ્તુસ્વરૂપ સમજી શકતો નથી, અંધ બને છે, ઘેનમાં પડે છે અને અનેક અકાર્યો કરે છે, પણ તેનો હેતુ-ફળ કાંઈ સમજતો નથી. કેવળ તપસ્યામાં પ્રવૃત્તિ જ્યારે એકાંત મોક્ષ આપી શકતી નથી ત્યારે માનમુક્તિ તુરત જ મોક્ષ આપે છે. (માનમુક્તિનો સમય નવમા શુભરથાનમાં બહુ ઉચ્ચ સ્થિતિ પર ગયા પછી પ્રાપ્ત થાય છે.)

મારાથી નાના ભાઈઓને વંદન કેમ કરું? એવા અહંકારથી બાહુબળિએ એક વરસ સુધી તપ કર્યું અને તે દરમ્યાન વિચાર કર્યો કે—તપથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ભાઈઓ પાસે જઈ તો વંદન કરવું પડે નહિ, પણ સખત તપસ્યા છતાં સાથે માન હોવાથી ઇષ્ટ-કૃણની પ્રાપ્તિ થઈ નહિ. તેમની ઈચ્છા હોત તો કેવલેશવ મળત, પણ તે તો જોઈતા નહોતા. “વીરા મારા ગજથકી ઉતરો, ગજવટ્યા કેવળ ન હોવે રે” એવા પ્રતિભાષનો અવસર થયેલો જાણીને ચોકલેલી બહેનોનો મધુર સ્વ સાંભળી સુસ વીર ચેત્યો, ચમક્યો અને ગજને ઓળખી ગયો. તે ગજને તળ્યો કે તે જ ક્ષણે ઇષ્ટકૃણ પ્રાપ્ત થયું, ત્યારે એક વરસ પર્યન્ત તે કૃણ પ્રાપ્ત થયું નહિ. આ વૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવાની બહુ જરૂર છે. ગજ પર ચઢવાની વૃત્તિ બહુધા દેખાય છે. જમાનાની પ્રવૃત્તિ માનને અતુકૃણ છે અને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવનારા આ મહાન્ દુર્ગુણને self-respect, individuality વિગેરે ઉપનામો આપી સદ્ગુણમાં બદલાવી નાખ્યો છે. વિવેકવાન પ્રાણીએ આનાથી ચેતવાની જરૂર છે. માનથી પારકા મહાન્ ગુણો પારખી શકાતા નથી, કદાચ દૃષ્ટિ તળે આવે છે તો પણ તેની હોય તે કરતાં ઘણી ઓછી કિંમત અંકાય છે, કેટલીકવાર ખીલકુલ અંકાતી પણ નથી અને વિનયધર્મ કે જેને પૂર્વધરે વિળગો ચમ્મસ્સ મૂલં જેન ધર્મતું મૂળ વિનય છે એમ કહી ગયા છે તે પર પ્રાણી ફરી વળે છે, ચોતાપણું સ્થાપવાની, ન હોય તેવા સદ્ગુણો ધરાવવાનો દેખાવ કરવાની અને વિવેકવિચાર-કર્તાવ્યશૂન્ય થઈ જવાની ટેવ પડી જાય છે અને તેથી પરિણામે શૂન્ય આવે છે.

આ પ્રલોકમાં કેટલીક હકીકત ખાસ વિચારવા જેવી છે. પ્રથમ તપપ્રવૃત્તિની સરળતા અને માનસુકિતની વિષમતા બતાવી છે તે જનસ્વભાવને લઈને છે. મીઠા દુર્ગુણો હમેશાં તજવા વધારે સુરહેલ પડે છે, કારણ કે તે સેવતી વખતે એક પ્રકારની પૌદ્ગલિક લહેજત આવે છે, ખાકી વસ્તુતઃ જોઈએ તો માનસુકિત એ ખાસ વિષમ ભાગ નથી. એવનની અસ્થિરતા, માત્ર આખતાર લેનારની સ્થિતિ, પૌદ્ગલિક આસ્મિક વસ્તુઓનો સંબંધ અને તે ટકી રહેવાનો કાળ એ બાબતનો વિચાર કરવામાં આવે તો માન તુરંત ખસી જાય તેમ છે, માત્ર વાત એટલી જ છે કે—આ એવ કદિ પણ વિચાર કરતો નથી. ખીલું આ જમાનામાં સ્વમાન વિગેરે નામે ઉપર જણાવ્યું તેમ કેટલાક દુર્ગુણો ધૂસી ગયા છે એ પણ વિચારવા લાયક હકીકત છે. અમુક હકીકતને તેના જાંઘાયલા સ્વરૂપમાં લઈને વિચારવામાં આવે તો કેટલીકવાર ભૂલભરેલા પરિણામો તરફ ઘસડાઈ જવાય છે પણ જો પૃથક્કરણ કરીને તેનાં અવયવો તપાસવામાં આવે તો ગુણદોષપરીક્ષા થાય છે. તેવી જ રીતે સ્વમાન, વ્યકિતસ્વાતંત્ર્ય એ સર્વને વિચારવા, તેમાં આંતર-પ્રવાહ શું છે તે તારવી કાઢવો, તેને અને આત્મિક દશાને શો સંબંધ છે એ વિચારવું અને પછી તેમાં જો દોષ

જેવું પૌદ્ગલિક કાંઈ પણ ન લાગે તો પછી બેશક તેને આદરવા અને જો તેમાં કપાયતું સ્વરૂપ-અંશ જણાય તો પછી તેને માટે વિચાર કરવો. આ દૃષ્ટિથી બરાબર તરવગવેપણ કરી, સ્વમાન, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય વગેરે આ કાળના મનાતા સદ્ગુણોને વિચારવામાં આવશે ત્યારે તેના સંબંધમાં બેમાંથી એક નિર્ણય આવશે એ શંકા વગરની વાત લાગે છે, જી.

માનત્યાગ-અપમાનસહન.

सम्यग्विचार्येति विहाय मानं, रक्षन् दुरापाणि तपांसि यत्नात् ।

મુદા મનીષી સહતેઽભિભૂતીઃ, શૂરઃ ક્ષમાયામપિ નીચજાતાઃ ॥ ૮ ॥

“ આ પ્રમાણે સારી રીતે વિચાર કરી માનનો ત્યાગ કરીને અને હુઝે મળી શકે તેવાં તપોનું યત્નથી રક્ષણ કરીને ક્ષમા કરવામાં શૂરવીર એવો વિચારવાન પુરુષ, નીચ પુરુષોએ કરેલાં અપમાનો પણ, ખુશીથી સહન કરે છે.” ૮.

ઉપનિત.

ભાવાર્થ—અત્ર કપાયત્યાગની પરાકાષ્ઠા બતાવી. તપસ્યા કરવી અને સાથે માનત્યાગ કરવો એ અગાઉ બતાવ્યું છે. અત્ર કહે છે કે—નીચ પુરુષો તરફથી અપમાન થાય તે પણ ક્ષમા ધારણ કરનારા શૂરવીર પ્રાણી સહન કરે છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે. તારો કોઈ દુરમન નથી, કરેલાં કર્મ પર વિચાર કરી જ્યારે જીવ પોતાના આત્માને હાથ જોતાં શીખે અને તેમ કરીને ક્ષમા રાખે ત્યારે તેની ઉચ્ચ વૃત્તિ થઈ એમ સમજવું. માનત્યાગ, ક્ષમાધારણ અને અપમાનસહન એ ત્રણ બાબત પર અત્ર ઉપદેશ આપ્યો છે. માનનો ત્યાગ કરવા ઉપરાંત અપમાન સહન કરવાનો અત્ર ઉપદેશ કર્યો તે બહુ ક્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. અપમાન એ શી વસ્તુ છે અને અપમાન કરનાર કોણ છે અને શા માટે કરે છે એ પ્રથમ વિચારવું. પ્રથમ તો એમ ચોક્કસ લાગશે કે ખાનદાની વગરના, અધમ કુળમાં અવંતરેલા અથવા સંયોગને લીધે અધમ પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યો જ અપમાન કરવા લાલચાશે. સુર, ખાનદાન, હાલો માણસ કદિ તેમ કરવાનો સંકલ્પ પણ નહિ કરે, તેથી પ્રથમ તો અપમાન કરનારની નીચતા ઉપર વિચાર કરવો અને બીજું એવા પ્રસંગ પર મનની સ્થિરતા રાખવી અતિ મુશ્કેલ છે. સંસારમાં રસિયા જીવોના માન અપમાનના ખ્યાલ ચિત્રવિચિત્ર હોવાને લીધે તે બાળવી રાખવી લગભગ અશક્ય જેવી છે એમ કહીએ તો ચાલે, ત્યારે તેવા વખતમાં—તેવા સંયોગમાં મન પર કાબૂ રાખી અપમાન ગળી જવું તે બહાદુરી છે, મન પરનો અસાધારણ કાબૂ છે અને શૂરવીરપણું છે અને તેટલા જ માટે અંધમાં શૂરવીર શબ્દ મૂક્યો છે. અપમાન સહન કરી જનાર નબળા-નરમ-બાયલા હોય છે એમ સમજવું ભૂલકારેલું છે, તે બહાદુરનું કામ છે, પ્રાણનું કામ છે. આવી બાબતમાં ચાલુ પ્રવાહના વિચારોને આધીન થઈ ન જતાં દરેક વાતનું પૃથક્કરણ કરતાં શીખવું એ ખાસ લાભ કરનાર નીવડશે. અહિંસા પણ બહાદુર ચીજ છે. ૭૮.

સંલેપથી ક્રોધનિગ્રહ.

પરામિભૂત્યાલ્પિકયાપિ કુપ્પસ્પર્ધૈરપીમાં પ્રતિકર્તુમિચ્છન્ ।

ન વેત્સિ તિર્યહ્નરકાદિકેષુ, તાસ્તૈરનન્તાસ્ત્વતુલા મવિત્રીઃ ॥ ૯ ॥

“સહજ પરાભવથી પણ તું કોપ કરે છે અને ગમે તેવાં પાપકર્મોથી તેનું વૈર વાળવાને ધ્વજે છે, પણ નારકી, તિર્યંચ વિગેરે ગતિઓમાં પાર વગરની અતુલ પરકૃત પીડાઓ થવાની છે, તેને તો તું જાણતો કે વિચારતો પણ નથી.” ૯. ઉપનિતિ.

ભાવાર્થ--આ છબ જરા માત્ર પરાભવથી ગુસ્સે થઈ જાય છે અને સામાને શબ્દથી, હસ્તથી કે હથિયારથી મારવા ઊભો થઈ જાય છે અથવા મનમાં દ્રેષ રાખી વૈર શોધ્યા કરે છે, લાગ શોધ્યા કરે છે અને આખો વખત ધમધમાટમાં રહે છે. આ મનોવિકારની અસર તમે આવેલા પ્રાણીને કૃત્યાકૃત્યનો વિવેક રહેતો નથી અને ભવિષ્યનો વિચાર પણ રહેતો નથી. એ તો પોતાના મસ્ત મગજમાં મગ્ન બની નિરંકુશ વૃત્તિએ વર્તે છે, પણ બિચારા છબને ખબર પડતી નથી કે તેમ કરવાથી અગાઉ જણાવ્યું તેમ આ ભવમાં પણ દુઃખ થાય છે અને તે ઉપરાંત પરભવમાં પણ બહુ દુઃખ ખમવું પડે છે. માનસિક વિકારો જેવા કે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરેનાં પરિણામમાં બહુ સખત દુઃખ ખમવું પડે છે. જ્યારે જુજ વખત કરેલાં લોજનના અંતરાય જેવા સ્થૂળ પાપનું પરિણામ શ્રી આદિપ્રભુને વરસ સુધી લોજન ન મળવામાં આવ્યું તો ચિત્તવૃત્તિને તોડી, અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખનાર કષાયો તો કેવું પરિણામ લાવે તે વિચારવા જેવું છે. ૭૯.

પંદરિપુ પર ક્રોધઃ ઉપસર્ગ કરનાર સાથે મૈત્રી.

ધર્સે કૃતિન્ ! યદ્યપકારકેપુ, ક્રોધં *તતો ઘેહારિપદ્મક ઇવ ।

અથોપકારિષ્વપિ તદ્મવાર્તિકૃત્કર્મહૃન્મિત્ર બહિર્દિપ્તસુ ॥ ૧૦ ॥

“હે પંડિત ! જે તારું અહિત કરનાર ઉપર તું ક્રોધ કરતો હો તો પંદરિપુ (છ શત્રુ-૧ કામ, ૨ ક્રોધ, ૩ લોભ, ૪ માન, ૫ મદ અને ૬ હર્ષ) ઉપર ક્રોધ કર, અને જે તું તારા હિત કરનારા ઉપર પણ ક્રોધ કરતો હો તો અંસારમાં થતી સર્વ પીડા કરનારા જે કર્મો છે તેઓને હરી જનાર (ઉપસર્ગો, પરીવહો વિગેરે) જે ખરેખરા તારા હિતેશ્વર છે અને બાહ્ય દૃષ્ટિથી જે તારા શત્રુ જેવા લાગે છે, તેના ઉપર ક્રોધ કર.” ૧૦. ઉપનિતિ.

આ પ્રલોકનો ભાવ સમજવા યત્ન કરવો. પ્રલોક બહુ સાદો છે.

ભાવાર્થ--વાસ્તવિક રીતે મનુષ્ય પોતાના ઉપર અપકાર-નુકસાન કરનાર પર ક્રોધ કરે છે. નુકસાન કરનાર શત્રુ કહેવાય છે. તે શત્રુ હાથે પ્રાણીઓ શોધી રાખ્યા છે. તેઓનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે તે ધ્યાનમાં રાખીને વિચારવું.

- ૧ પારકી અથવા પોતાની સ્ત્રી સાથે અથવા કુવારી કે વેરયા સાથે વિષય સંબંધ કરવો, કરવાની ઇચ્છા રાખવી, અથવા કુચેષ્ટા કરવી તે કામ.
- ૨ બીજા પ્રાણીઓ પર શી અસર થશે અથવા પોતાને કે પરને કેટલું નુકસાન થશે તેવા કોઈ પણ પ્રકારના પરિણામનો વિચાર કર્યા વગર મનનું અન્યથા સ્થિતપણે શુરસામાં પ્રવર્તન તે ક્રોધ.
- ૩ છતી ભોગવાઈએ દાનયોગ્યને દાન ન આપવું, નિષ્કારણ પારકું ધન લઈ લેવાની ઇચ્છા રાખવી, તૃષ્ણા રાખવી અને દ્રવ્ય અથવા કોઈ પણ પૌદ્ગલિક વસ્તુ માટે એકવૃત્તિથી ધ્યાન કરવું તે લોભ.
- ૪ પોતાનામાં ન હોય તેવા ગુણો માની લેવા, તેમ જ તે હોવાનો દેખાવ કરવો તે માન.
- ૫ કુળ, વિદ્યા, ધન વિગેરેનો અહંકાર કરવો તે મદ્ (Pride).
- ૬ વગર લેવેરેવે પારકાને દુઃખ ઉત્પન્ન કરીને અથવા ઘૂત વિગેરે વ્યસનોનો આશ્રય કરીને મનમાં ખુશી થવું તે દર્પ*

આ જ ખરેખરા દુઃખમન છે, કારણ કે દુઃખ આપે તે દુઃખન અને તેથી અનંત ભવજનમણમાં નરક નિગોહનાં દુઃખ આપનાર આ દુઃખનો છે. દેખાવમાં સુંદર લાગે છે પણ તેઓ ખરેખરા શત્રુ છે; માટે તેઓ પર ખરેખર ક્રોધ કરવો, એટલે કે ક્રોધ કરી તેઓની રાક્ષી છોડી નાખવી એ ઉચિત છે.

વળી સંસારમાં રખડાવનાર કર્મો છે અને તે કર્મોના નાશ કરનાર ઉપસર્ગ-પરીપહો છે. દુઃખને ઓછા કરાવનાર આ તો તારા વાસ્તવિક મિત્ર થયા અને તેઓ તેવા છે એમ ભાણીને ઉપકાર કરનારાઓ ઉપર પણ ક્રોધ કરતો હોય તો તેઓના ઉપર પણ કર. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે-ઉપકાર કરનાર પર કોઈને ક્રોધ હોય નહિ અને તેથી તારું કર્તવ્ય એ જ છે કે-પરિણમે તજવા અને ઉપસર્ગ, પરીપહ વગેરેને મિત્રબુદ્ધિએ શ્રદ્ધા કરવા-તેઓ સાથે મૈત્રી કરવી. ગજસુકુમાળને તેમના સાસરા સોમિલ પર પ્રેમ આવ્યો હતો. બાદ્ય દૃષ્ટિથી તો તે દુઃખ આપતો હતો, પણ વાસ્તવિક રીતે તો તે ઉપકારી હતો, એવી જ રીતે અવતિસુકુમાળને પણ શિયાળણી વાસ્તવિક ઉપકાર કરનારી થઈ પડી હતી. ઉપસંત રક્તકં, અરણીકં, એતાર્ય વગેરે સુનિમહારામઓનાં દર્શાવે પણ વિચારવાં.

આવી રીતે દેખના ઘરના ક્રોધ અને માનના સંબંધમાં ઉપદેશ કર્યો. તે સંબંધમાં વિશેષ આ અધિકારના ઉપદેશ લાગમાં લખ્યું છે. હવે સગના ઘરના માયા અને લોભનું વિવરણ કરે છે. ૮૦.

* પરિણુ બીજી રીતે પણ મજાવ છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, દર્પ (દર્પને રમાને ઈર્ષા પણ કવચિત્ કહેય છે).

માયાનિગ્રહ ઉપદેશ.

અધીત્યનુદ્ધાનતપઃશમાધાન્, ધર્માન્ વિચિત્રાન્ વિદવત્સમાયાન્ ।

ન લપ્સ્યસે તત્કલમાત્મદેહ-ક્લેશાધિકં તાંશ મવાન્તરેષુ ॥ ૧૧ ॥

" શાસ્ત્રાભ્યાસ, ધર્માનુષ્ઠાન, તપસ્યા, શમ વગેરે વગેરે અનેક ધર્મો અથવા ધર્મકાર્યો માયા સાથે આચરે છે, તેથી તારાં શરીરને કલેશ થવા ઉપરાંત ભવાંતરને વિષે બીજું કંઈ પણ કૃષ્ણ મેળવવાનો નથી અને તે ધર્મો પણ ભવાંતરમાં મળવાના નથી. " ૧૧. ઉપનિષદ.

વિવરણ—શાસ્ત્રાભ્યાસ, પ્રતિક્રમણ (આવશ્યક) વિગેરે ધાર્મિક અનુષ્ઠાન, બાહ્યાભ્યંતર ખાર પ્રકારનાં તપ, ઉપશમ, દમ, યમ, દાન વગેરે વગેરે અનેક ધર્મકાર્યો કરતાં છતાં પણ સાથે માયા હોય તો વેઠ થાય છે, લાલ થતો નથી. માયા-કપટ-હુમ્મયાઈ-ખગવૃત્તિ એને ત્યાગ કરવો બહુ મુશ્કેલ છે. વળી ક્રોધ તથા માન બહુધા જીવ્યાઈ આવે છે, માયા શુભ રહીને કામ કરે છે તેથી સામા માણસને તેની ખબર પડતી નથી અને કેટલીક વાર માયા કરનારને પણ ખબર પડતી નથી. જેને લોકો 'ભદ્રિક' જીવે કહે છે તેવા થવાની બહુ જરૂર છે. એટલું તો સત્ય છે કે-આવા ભદ્રિક પ્રાણીએને કર્મબંધ બહુ ઓછો થાય છે. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કહી ગયા છે કે-“કેશનો લોચ કરાવવો, શરીર પરથી મેલનો ત્યાગ ન કરવો, ભૂમિ પર શયન કરવું, તપસ્યા કરવી, મતો ધારણ કરવાં વિગેરે આચરણો આચરવાં તે સાધુને સહેલ છે, પણ માયાનો ત્યાગ મહામુશ્કેલ છે.”* આવા વિદ્વાન અવલોકનકારનાં વચનો પર ખાસ ધ્યાન એવંચમાં આવે છે. માયા બહુ ઊંડાણમાં થાય છે, તેથી બહુધા તે જાણી શકાતી નથી. સીક્રત, એટીકેટ (મૃદસ્થાઈના નિયમો), બીન-જરૂરીઆતી વિવેક અથવા formality વિગેરે માયાના અનેક લોકો છે. આ જમાનાના જીવનમાં માયાના પ્રસંગો વધતા જાય છે. રાજ્યનું અંગ બહુધા ક્રોધ ને માન હોય છે, તેને ખદલે હવે માયા ને લોભ થતાં જાય છે. આ જમાનામાં ઉપર ઉપરની ટાપટીપ વધતી જાય છે અને વધશે એમ લાગે છે. વળી વાણીઆપણું-એ માયાના પર્યાય તરીકે વપરાય છે. આથી જૈન ધર્મને અનુસરનારાઓએ ચોટા લાગે આ પાપથી વધારે ડરવાની જરૂર છે. શ્રી ઉદયરત્નજી કહે છે કે-“મુખ મીઠો જોઈ મનેજ, કૂડ કપટનો રે કોટ; જીભે તો જીજ કરે જી, ચિત્તમાં તાકે ચોટ રે, પ્રાણી ! મ કરીશ માયા લગાર.” આવી રીતે માયાને ઓળખી, તેનો ત્યાગ કરવાની મુશ્કેલી સંબંધી વિચાર કરી, તે પર ચિત્ત લગાડી માયાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

હવે શાસ્ત્રકાર કહે છે-તમે ગમે તેવું ધર્મકાર્ય કરો પણ તમારા અંતરમાં જો માયા-કપટ હશે, તો તમને ફોકટની મહેનત જ થશે. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે કે-કુસુમપુર

* માયાની સજ્જાય. (અદાર પાપરયાનકની સજ્જાય પૃષ્ઠી).

નામના નગરમાં એક રોડને ઘેર બે સાધુ બિતર્યા હતા. એક મુનિ લોખા, સાધારણ બુદ્ધિનાં સરળ, શુણ્ણાહી અને દુઃકામાં કહીએ તો ‘બદ્રિક’ હતા, જ્યારે બીજા બહુ વિદ્વાન હતા પણ કપટી અને નિંદા કરનાર હતા. જ્ઞાની મહારાજ કહે છે કે—લોકો બે છે બીજા સાધુની વાહવાહ બોલતા હતા, પણ પહેલો સાધુ થોડા કાળમાં મોક્ષે જશે, જ્યારે બીજો ધણે સંસાર પરિભ્રમણ કરશે. માયાયુક્ત જ્ઞાન પણ નકામું છે બદકે વધારે નુકસાન કરનારું છે. “શાસ્ત્રમાં બીજી બધી બાબતમાં સ્વાદ્રાહ છે, પરંતુ માયા કરવાના પ્રસંગો (ધર્મો પદેશાદિ) આવે તે વખતે નિષ્કપટી રહેવું એ આજ્ઞા તો જૈન શાસ્ત્રમાં એકાંત છે. ”# આ દુઃકશાળી વચ્ચેનો ઉપાધ્યાયજી મહારાજનાં છે. જેમ માયાથી આ ભવમાં લાલ થતો નથી તેમ પરભવમાં પણ લાલ થતો નથી. શ્રી સિંદૂરપ્રકરણમાં કહ્યું છે કે—

વિધાય માયાં વિવિધૈરુપાયૈઃ, પરસ્ય ચે વજ્રત્તમાચરન્તિ ।
તે વજ્રયન્તિ ત્રિદિવાવર્ગ-સુપાન્ મહામોહસલાઃ સ્વમેવ ॥

“જે પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારના ઉપાયોવડે માયા કરીને બીજાઓને છેતરે છે તેઓ મહામોહના મિત્ર હોઇને પોતાના આત્માને જ દેવલોક અને મોક્ષના સુખથી છેતરે છે. ” આવાં આવાં અનેક કારણોથી માયાનો ત્યાગ કરવો એ ઉચિત છે. માયા અંતરનો વિકાર છે અને તેથી બીજા માણસો તેને જોઇને તે સંબંધી ઉપદેશ કે શિક્ષા આપે એ પણ ઘણુંખરું બનતું નથી. ૮૧.

લોભનિગ્રહ.

મુક્તાય ઘર્ત્સે યદિ લોભમાત્મનો, જ્ઞાનાદિરત્નશ્રિતયે વિધેદિ તદ્ ।

દુઃસ્વાય ચેદન્ન પરન્ન વા કવિન્ !, પરિગ્રહે તદ્વચહિરાન્તરેડપિ ચ ॥ ૧૨ ॥

“હે પંડિત ! જે તું તારા પોતાનાં સુખ માટે લોભ રાખતો હો તો જ્ઞાન, દર્શન, આશ્રિતરૂપ ત્રણ રત્નો મેળવવા માટે લોભ રાખ, અને જે આ ભવ અને પરભવમાં દુઃખ મેળવવા માટે લોભ રાખતો હો તો આંતર અને બાહ્ય પરિગ્રહ માટે લોભ રાખ. ” ૧૨. ઉપનિ

વિવેચન—આત્માના સુખ માટે જે લોભ રાખતો હો તો આત્માના મૂળ શુભે પ્રાપ્ત કરવા લોભ રાખ. જે બાહ્ય વસ્તુ માટે (સ્થૂળ) લોભ રાખીશ તો તેથી આંતર અને બાહ્ય પરિગ્રહ વધશે, જે બન્નેથી આ ભવ અને પરભવમાં નિરંતર દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભવમાં મન ચિંતામાં બ્યાકુળ રહે છે અને પરભવમાં અધોગતિ થાય છે. બાહ્ય પરિગ્રહ ધન, ધાન્ય, ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, રૂપ, સૌત્ર, ધાતુ, દ્વિપદ અને ચતુષ્પદ એ નવવિધ છે અને આંતર પરિગ્રહ તે ગિર્યાત્વ, ત્રણ વેદ, હાસ્યાદિ પદ્ક અને આર કયાય

* વિવિધ નિષેધ નવી ઉપદેશ-સૂત્રો સંતાળ, એકાંતે ભગવંત-શુભવંતાળ;

કારણે નિષ્કપટી યુગ્-સૂત્રો સંતાળ, એ આજ્ઞા છે તત્ત-શુભવંતાળ.—યશોવિજયજી.

એ ચૌદ પ્રકારે છે. આ પરિગ્રહથી અનંત દુઃખ થાય છે તે સ્પષ્ટ છે, માટે સુખ માટે લોભ હોય તો જ્ઞાન વગેરે ત્રણ રત્નો મેળવવા માટે લોભ રાખ. આ પ્રશસ્ત લોભ છે.

લોભનું સ્વરૂપ સમજવાની બહુ જરૂર છે. લોભ એ જોડેલો મોટો વિશાળ દરિયો છે કે-તેના વમળમાં એક વખત પડ્યા પછી તેના પાર પામવો મુશ્કેલ છે; કારણ કે દરિયાની દૃષ્ટિમર્યાદા વધતી જાય છે અને જેમ ધનમમત્ત્વમોચન અધિકારમાં કહ્યું તેમ સોવાળાને હન્ટરનો અને તે મળ્યા પછી ઉત્તરોત્તર લાખ, કરોડ, અબજ, રાજ્ય, સ્વર્ગ અને ઇંદ્રપદવીનો લોભ થતો જાય છે. લોભી પ્રાણીને કોઈ દિવસ સુખ નથી અને લોભથી બહુ નુકસાન થાય છે. લોભથી મન આખો દિવસ ડાળાયા કરે છે અને લોભથી દુર્ઘટ રસ્તે સંચાર કરવામાં આવે છે. લોભી પ્રાણી શું શું કરે છે તે ભર્તૃહરિ પોતાના વૈરાગ્ય-શતકના ૩-૪-૫-૬-૭ શ્લોકમાં બતાવે છે. સિંદ્રપ્રકરમાં કહ્યું છે કે:-

યદુર્ગામટ્ત્વીમટન્તિ વિકટં કામન્તિ વૈશાન્તરમ્,
ગાદન્તે ગદ્ધનં સમુદ્રમત્તનુક્લેશં કૃપિં કુર્વતે ।
સેવન્તે કૃપણં પતિં ગજઘટાલક્ષ્મદ્દુઃસશ્ચરમ્,
સર્પન્તિ પ્રઘનં ધનાન્ધિતધિયસ્તલ્લોભવિસ્ફૂર્જિતમ્ ॥

“ ધનથી અંધ થયેલી યુદ્ધિવાળા પુરુષો ભયંકર અટવીમાં રખડે છે, વિસ્તીર્ણ દેશાંતરમાં ભ્રમણ કરે છે, ગદ્ધન સમુદ્રમાં અવગાહન કરે છે, બહુ કષ્ટસાધ્ય ખેતી કરે છે, કૃપણ શેઠની નોકરી કરે છે, હાથીની ઘટાને લીધે જેમાં સંચાર કરવો પણ મુશ્કેલ છે એવી લકાઇઓમાં સંચરે છે-આ સર્વ લોભની ચેપ જાણવી. ” લોભી પ્રાણી અનેક ચાળા કરે છે, પુરુષ હોઈ, સ્ત્રીનો વેશ લે છે, લીખ માગે છે, અને કોઈ પણ અકાર્ય, અપ્રમાણિકપણું કે વિશ્વાસભંગ કરવામાં આંચકો ખાતો નથી. અતિશય લોભી પ્રાણી ગમે તેવું અકાર્ય પણ કરે છે. લોભીને મન સગપણ કે સ્નેહ હિસાબમાં નથી. શ્રી ઉમાસ્વાતી વાચકે મહારાજ પ્રશ્નભરતિમાં કહે છે કે સર્વગુણવિનાશન લોભાત્ લોભથી સર્વ શુભોનો નાશ થાય છે; એ ખરેખર અનુભવીનું વચન છે. ક્રોધ, માન, માયાથી સુખતાએ જ્યારે એક એક શુભોનો નાશ થાય છે ત્યારે લોભથી સર્વ શુભોનો નાશ થાય છે; તેનું કારણ એ જ છે કે લોભનો છેડો આવતો નથી.

લોભથી અનેક પ્રાણીઓ દુઃખી થયા છે અને તેનાં દૃષ્ટાંતો શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. છ ખંડનું રાજ્ય મળ્યા છતાં પણ લોભનો છેડો ન આવ્યો ત્યારે મુલૂખ ખીનું અધિક લેવા આડ્યો. પરિણામે પૂર્વપુત્રયથી પ્રાપ્ત થયેલા છ ખંડ અને પ્રાણ પણ ખોયા અને સાતમી નરક પ્રાપ્ત થઈ. સીતાને થયેલા સોનાના અશક્ય હરિણના લોભથી તેના પતિ રામને હાનિ થઈ અને તેનું પોતાનું હરણ થયું. મમ્મણ શેઠને અતુલ લક્ષ્મી છતાં તેલ ને ચોળા ખાવાં પડ્યાં. ધનના લોભથી ધનના શેઠ શ્રીપાળની સમજનતા પારખી નહિ

અને છેવટે પોતાને હાથે મરણ પામી સાતમી નરકે ગયો. આવાં આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાર પછીના ઇતિહાસમાં પણ સ્ત્રીઓ, નેપોલિયન અને અલેક્ઝાન્ડરની તેવી જ દશા થઈ છે અને હિન્દુસ્તાનમાં અક્ષાઉદ્દીનથી માંડીને કેટલાક મુસલમાન રાજાઓને લોકના પ્રમાણમાં ઘણું 'ખમણ' પડ્યું છે. આની સાથે હવે નીચેનાં દૃષ્ટાંતો સરખાવીએ.

લોકોને દુરમન સંતોષ છે. સંતોષ થતાં જ મન ઉપરથી જે બોલે બિતરો નય છે, જે આનંદ થાય છે અને જે સુગમતા થઈ નય છે તેનું વર્ણન લખી શકાય તેમ નથી. એક માણસને રાટલી શાકથી સંતોષ હોય અને બીજાને વેબર ધારી પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેના મનમાં દ્રઢપાકપૂરી મેળવવાની ઇચ્છા હોય અથવા એકને ઝાઝની છાલથી અથવા ખાલીના કપડાંથી સંતોષ હોય જ્યારે બીજાને રેશમી કપડાં મળતાં હોય પણ ઇચ્છા કસમી કપડાંની હોય તો બેમાં સુખી કોણ ? દુનિયાના સમસ્ત વર્ગમાંથી કોઈ પણ બે મત વગર કહી શક્ય છે કે "સંતોષીને આનંદ" સુખ. " નીતિકારો કહી ગયાં છે કે "મન સંતોષ પામે પછી ગરીબ કોણ અને ધનવાન કોણ ?" "સંતોષનું" સુખ અતુલ્ય છે. કેનેરીફ કેન્ડા અથવા ગિરનારની ઊંડી શુકામાં વાસ કરી ચિદાનંદનું મહારાજની પેઠે સંસાર પર ઉઠાસીને રહી, આત્મભાવના ભાવનાર, આગંતુક મળી આવે તે પર નિર્વાહ કરનાર, ધ્યાનમગ્ન મહાયોગી આગળ રૂશિયાના ઓર કે ઇંગ્લેન્ડના શહેનશાહનું સુખ કાંઈ બિસાતમાં નથી.

વર્તમાન સમયે જૈન કોમમાં પ્રથમ કાળની અપેક્ષાએ આ દોષ વધારે દેખાય છે તેથી તે પર ખાસ ધ્યાન યોગ્યવાની જરૂર છે. બીજા કપાયો જ્યારે નવમા ગુણસ્થાનકના અંત સુધીમાં નાશ પામી જાય છે ત્યારે લોક દશમા સુધી રહે છે, જે બતાવે છે કે લોકની સ્થિતિ વધારે છે. આ મનોવિકાર પર જ્ય મેળવવા પૂરેપૂરો પુરુષાર્થ કરવો અને તેને ઓળખી પણ લેવો. ૮૨.

મદ મત્સરનિગ્રહ ઉપદેશ.

કરોપિ યત્રેત્યહિતાય કિચ્ચિત્, કદાચિદર્થં સુકૃતં કથચ્ચિત્ ।

મા જીહરસ્તન્મદમત્સરાદૈર્વિના ચ તન્મા નરકાતિથિર્મુઃ ॥ ૧૩ ॥

"કોઈ વખત મહાગુરુકેલીએ આવતા લવ માટે જરા કાંઈ સારું કામ (સુકૃત્ય) કરવાનું તારે બની આવે તો પછી વળી તેને મદ, મત્સર કરીને હારી જઈશ મા, અને સુકૃત્ય વગર તું નરકનો પરોણો થઈશ મા." ૧૩. ઉપમાતિ.

ભાવાર્થ--કોઈ વખત તેર કાઠિયા માર્ગે આપે ત્યારે ગુરુમહારાજનો યોગ થાય ॥ અને તેથી અનેક કર્મોના ક્ષય થાય ત્યારે દાન, શીલાદિક ધર્મકાર્ય કરવાની ઇચ્છા થાય

છે. મૂળ તો મનુષ્યપણું જ મળવું હુંલે છે અને તે મળે તો પણ શ્રાવક કુળ, ઉત્તમ જાતિ, ઉત્તમ દેહ, દેવશુરની જોગવાઈ અને શ્રદ્ધા તથા સમજણ મળતાં નથી. આ સર્વ યોગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પણ નીચે જણાવેલા કાઠિયા ધર્મકાર્યમાં માર્ગ આપતા નથી અને કદાચ મોહરાગનું બંધન તોડી શુરુ સગીરે જાય તો ત્યાં અહંકાર અથવા મગરૂબી કરી ધર્મબંધન હારી જાય છે. આવા પ્રસંગે જ્યારે અહંકાર કે મત્સર રાગે છે ત્યારે તેનો અધઃપાત થાય છે અને પાછો અઢવાનો વારો આવતો નથી; માટે એવે પ્રસંગે તું બરાબર ચેતીને ચાલજે. તું ગમે તેવો ધનવાન, શુણ્યવાન, પુત્રવાન હો, પણ તારા કરતાં દુનિયામાં વધારે મોટા, તારાથી સવાયા ઘણા પડ્યા છે. વળી તું ધન, પુત્ર કે સંપત્તિથી ઓછો હો તો તે જેની પાસે હોમ તેની ઇર્ષ્યા કરીશ નહિ, કારણ કે એ સર્વ કર્મજન્ય છે. આ તો બધો મેળો મળ્યો છે અને થોડા વખતમાં પાછા બધા વાદ્યા જશે. જો આવી વૃત્તિ નહિ રાખે તો પરિણામ સારું આવશે નહિ.

શુરુ પાસે ન જાય તે આળસ, ઘરકામમાં પડ્યો રહે તે મોહ, તેઓ મને ઓળખશે કે નહિ તેવો અવજ્ઞાનો જાય, અભિમાનથી ન જાય તે સ્તંભ, સાધુદર્શનથી ઉલટો પોતે કોપ કરે તે ક્રોધ, મધવાનાદિના વ્યસનથી ન જાય તે પ્રમાદ, જશું તો ટીપ ભરવી પડશે કે કાંઈ આપવું પડશે એમ ધારી ન જાય તે કૃપણતા, નરક આદિનાં દુઃખોનું વર્ણન સાંભળવું પડે તે ભય, ઇષ્ટવિચોગથી ન જાય તે શોક, મિથ્યા શાસ્ત્રમાં મોહ પામે તે અજ્ઞાન, બહુ કામમાં હોવાથી કુરસદ ન મળે તેથી ન જાય તે બહુકર્તવ્યતા, રમત જોવા જાયો રહે, તેથી અટકી જાય તે કુતૂહલ, બાળકો સાથે રમવામાં પડી જાય તે રમણુત્વ. આવી રીતે તેર કાઠિયાનું વર્ણન ટીકાકાર આપે છે.* વધારે જણવાની ઇચ્છા હોય તેમણે શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશમાં તેર કાઠિયાની કથા લખાવડી છે તે જોવી, અને તે જ કથાઓ ચરિતાવળી ભાગ બીજામાં છપાણી છે તે વાંચવી. આ તેર કાઠિયાએ માર્ગ આપ્યા પછી પણ બધા ન બધા જેવું થાય, તો તો બહુ જ ખેટું; માટે ધર્મ કરી તેનો અહંકાર કે બીજાની ઇર્ષ્યા કરીને તેને હારી જવો નહિ એ શિખામણ છે. ૮૩.

વિશેષે કંદીને ઇર્ષ્યા ન કરવી.

પુરાપિ પાપૈઃ પતિતોઽસિ સંસૃતૌ, દષાસિ કિં રે ! ગુણિમત્સરં પુનઃ ? ।

ન વેતિસિ કિં ધોરજલે નિપાત્યસે, નિયંત્ર્યસે મૃદ્ધુલયા ચ સર્વતઃ ? ॥ ૧૪ ॥

“અરે ! પહેલાં પણ તું પાપથી સંસારમાં પડ્યો છે, ત્યારે વળી ફરીથી પણ શુણ્ય-

* પ્રકાશકારે પણ તેર કાઠિયા કહેલા છે, તેમાં કેટલાંકના નામ અને હેતુ જુદાં છે.

+ પુસ્તક ૧૪ ચું, પૃષ્ઠ ૨૧ થી આગળ ચાલુ.

વાન ઉપર ઈર્ષા કેમ કરે છે? આ પાપથી તું જિહા પાણીમાં જિતરે છે અને તારે આખે શરીરે સાંકળો બંધાય છે તે શું તું બહુતો નથી? ” ૧૪. વંશરથવિદ.

ભાવાર્થ--સંસારમાં રખડાવનાર પાપકર્મો જ છે, બીજું કંઈ પણ કારણ નથી. આ તું બહુ છે, છતાં વળી શુભવાનની તું અદેખાઈ કેમ કરે છે? શુભવાન ઉપર ઈર્ષ્યા થાય છે તેનાં ઘણાં કારણો છે. એક તો શુભવાનનો વર્ગ (Class) બીજાથી જૂદો પડી જાય છે, અને પછી શામળ ભટ્ટના “વેર સોમ દાતાર, વેર કાયર ને શૂરો” એ છાપામાં કહ્યા જેવું થઈ જાય છે. જ્ઞાન, શક્તિ, ધનબળ, સંતોષ, ઝનુતા, પ્રાણતા, વિદ્વતા, બ્રહ્મચર્ય, દયાશુતા, નમ્રતા વિગેરે શુભો એવા છે કે તે શુભો જેમાં ન હોય તે માણસો તે શુભવાળાની અદેખાઈ, ઈર્ષ્યા અથવા સ્પર્ધા કરે છે અને તેથી કરીને મહાઅધોગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. આથી કરીને સંસાર-બંદીબાનામાં પડેલા પ્રાણીને વધારે સાંકળો બંધાય છે કે જેથી આ ભવરૂપ કેદી તેમાંથી જલદી નીકળી નાસી જઈ શકે નહિ. વાતનો સાર એ જ છે કે-જો સંસારમાંથી છૂટા પડવાની ઈચ્છા હોય તો શુભવાનની ઈર્ષ્યા કરવી નહિ, પણ શુભવાન થવું, શુભવાનત્વ બહુમાન કરવું. સાદા મનુષ્યોની પણ ઈર્ષ્યા ન કરવી એ તો સમજાઈ જાય તેવું જ છે; ખાસ કરીને શુભવાનના તો પગ ધોવા ભેદખે. શુભ પ્રાપ્ત કરવાનો રસ્તો એ જ છે કે શુભીની સેવા કરવી. “સ્વામી શુભ ઓળખી, સ્વામીને જે ભજે, દર્શન શુદ્ધતા તેહ પામે;”* શુભના જ્ઞાનનો આ મહિમા સમજો, વિચારો અને શુભ પ્રહણ કરો, એ જ કર્તવ્ય છે અને તે માટે જ પ્રેરણા છે. શુભવાન પર મત્સર કરવાથી સમકિતની ચાર ભાવના જેવું વર્ણન પ્રથમ અધિકારમાં કરવામાં આવ્યું છે તે પૈકી પ્રમેહ ભાવનાનો નાશ થાય છે. એ પ્રમેહ ભાવનાનો નાશ થવાથી મૈત્રીભાવ રહેતો જ નથી; અને ભાવના વગર સમકિતની શુદ્ધિ રહેતી નથી એટલું જ નહિ પણ છેવટે તેનો ક્ષય પણ થઈ જાય છે, માટે શુભવાન પર પ્રેમ રાખવો એ શુદ્ધ ભાવનું એક ખાસ કર્તવ્ય છે. ૮૪.

કથાયથી સુકૃતનો નાશ.

કષ્ટેન ધર્મો લવશો મિલત્યયં, ક્ષયં કષાયૈર્યુગપત્ત્રયાતિ ચ ।

અતિપ્રયત્નાર્જિતમર્જનં તતઃ, કિમહ્ન ! હી હારયસે નમસ્વતા ॥ ૧૫ ॥

“મહા કષ્ટથી જરા જરા કરીને ‘ધર્મ’ પ્રાપ્ત થાય છે તે કથાય કરવાથી એક સપાટામાં એકદમ નાશ પામે છે. હે મૂર્ખ ! મહાપ્રયાસથી મેળવેલું ‘સોનું’ એક કુંક મારીને કેમ જિહાવી દે છે ? ” ૧૫. વંશરથ.

ભાવાર્થ--શ્રુતચારિત્રલક્ષણ ધર્મ મહાચુરકેલીએ જરા જરા મળે છે. અનંત પુરુષોત્તમ-પરાવર્તન કર્યા પછી છેલ્લા પરાવર્તનમાં કંઈક ધર્મપ્રાપ્તિનો સંભવ થાય છે. તેને પ્રબળ

પુરુષાર્થથી રાખે શકાય તેમ છે, પણ કથાય કરવાથી તેનો એકદમ એક સાથે નાશ થઈ જાય છે. ગુણસ્થાનમાં ચઢેલા પ્રાણીઓ પણ કથાય મીઠુનીયથી એકદમ નીચે પડી જાય છે અને ઘણું ખર્ચે તે તે વખતે તેઓને એવો અધઃપાત થાય છે કે તેમને પાછો ગુણસ્થાને ચઢવાનો દાદર મળવો પણ દુર જાય છે. જેમ કોઈ પ્રાણી આખો દિવસ અને રાત્રિ મહેનત કરી, સુવર્ણ પ્રાપ્ત કરે અને પછી તેની સંભાળ ન રાખવાથી પ્રાપ્ત કરેલ સુવર્ણ રજ કુંકના એક સપાટામાં ઊઠાડી દે, તેવી રીતે મહાકષ્ટથી મેળવેલ ધર્મરૂપ સુવર્ણ, કથાયરૂપ પવનને સપાટો આવતાં એકદમ નાશ પામી જાય છે. કથાય એટલે સંસારને વધારનાર, ધર્મનો શત્રુ કથાય, તેને શેરણવેરણ કરી દેનાર કથાય અને જેનાથી ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા સુસુણ્ણોને ચેતવવાની જરૂર તે કથાય. વિશેષ માટે જુઓ ૧૮ મો શ્લોક.

અને ધર્મ મળવો કેટલો મુશ્કેલ છે તે વારંવાર બતાવવાની જરૂર રહેતી નથી. એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિયમાં તો તેની પ્રાપ્તિ લગભગ અશક્ય છે અને વિકાસક્રમમાં આગળ ચાલે ત્યારે પ્રાપ્ત કરીને મનુષ્યજન્મમાં તેની પ્રાપ્તિનો સંભવ રહે છે. એ મનુષ્યજન્મ પામવો મહામુશ્કેલ છે તે આપણે આ જ અધિકારના ઐગણીસમા શ્લોકમાં સ્વસ્તર મેળવ્યું. એવી મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યભવ પણ પૌદ્ગલિક ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરવામાં, નકામી ખટપટ કરવામાં, ઉદરપૂરણની ચિંતામાં અને કામલોગની તૃપ્તિમાં આદ્યો જાય છે અને પાપનો સંચય થવાથી તેને અતિ પ્રાણી વળી પાછો નીચે ઊતરી જાય છે અને ફરી મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિને પોતાના વર્તનથી જ દૂર કરી દે છે. મનુષ્યભવમાં પણ શરીરનું સ્વાસ્થ્ય, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી બહુણું કરવા યોગ્ય આનસિક બળ, તેને બતાવનાર શુદ્ધ શુરુની ભોગવાઈ અને તેઓને અનુસરવાની પ્રબળ ઇચ્છા પ્રાપ્ત થવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એવી અનેક મુશ્કેલીમાંથી પસાર થયા પછી કદાચ ધર્મરત્નની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે ત્યારે પણ આ જીવ તેનો લાભ લેવાને બદલે કાં તો નજીવી બાબતમાં ક્રોધ કરી નાખે છે, કોઈના ઉપર વેર કરે છે, ધર્મને નામે ખોટા બધા કરે છે, કાં તો પોતે થોડું ખર્ચથી કણું જેવો દાતાર કહેવરાવવામાં આનંદ માને છે, પોતાના ઉત્તમ જ્ઞાનનું અભિમાન કરે છે, પોતાના જેવો અગાઉ કોઈ થયો નથી, આ કાળમાં તો કોઈ છે જ નહિ એમ માને છે, મનાવે છે અને પોતાથી વિરુદ્ધ વિચાર ધરાવનારને હાસ્યાસ્પદ કેમ કરવા એના સીધા અને આડકતરા માર્ગ શોધે છે, કાં તો પોતાનામાં કાંઈ ગુણ નથી એમ ઉપર ઉપરથી બતાવી માન શોધે છે, અતિ અધમ આચરણો કરતાં છતાં ઉપરથી મહાસદ્ગુણી હોવાનો આડંબર કરે છે, ધર્મને નામે લોકોને છેતરે છે, પોતાની ધાર્મિક વૃત્તિના દેખાવનો ગેરલાભ લે છે, અને કાં તો ધર્મમાર્ગે એક દોકડો પણ ખર્ચતો નથી, માન ખાતર લાખો ખર્ચે છે, પણ ખરી સખાવત ગુપ્ત રીતે કરતો નથી. એક વાર ખર્ચવા ધારેલ પૈસાનું દશ વખત જુદી જુદી રીતે જુદા જુદા આકારમાં માન લે છે અને તેમ કરીને

ધર્મધનને જોઇ બેસે છે, એક કુંક મારીને ધર્મસુવર્ણરજને ઊઠાડી મૂકે છે અને પછી એક ખાડામાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં પોતાની વસ્તુસ્વરૂપની અસતતાને દીધે પડ્યા કરે છે તેને ચેતવણી આપનાર આ શ્લોક બહુ વિચારવા લાયક છે. ૮૫.

કષાયથી થતી હાનિની પરંપરા.

શૂદ્રમવન્તિ સુદૃઢઃ કલુષીભવન્તિ, ધર્મા યજ્ઞાંસિ નિચિતાયશ્સીમવન્તિ ।

સ્તિદ્યન્તિ નૈવ પિતરોઽપિ ચ* વાન્ધવાશ્ચ, લોકદ્વયેઽપિ વિપદો મવિનાં કપાયૈઃ ॥ ૧૬ ॥

“ કષાયથી મિત્ર શત્રુ થાય છે, ધર્મ મલિન થાય છે, યજ્ઞ સન્નજડ અપયશમાં બદલાઈ જાય છે, માળાપ અને ભાઈઓ કે સ્નેહીઓ પણ પ્રેમ રાખતા નથી અને આ લોક તથા પરલોકમાં પ્રાણીને વિપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.” ૧૬. વસંતતિલકા.

વિવેચન-કષાયથી બહુ હાનિ થાય છે. તેમાંથી અત્ર યોડી બતાવે છે—

૧. કષાયથી મિત્ર હોય તે શત્રુ થઈ જાય છે. આ હકીકત બહુ સ્પષ્ટ છે. એક માણસને ક્રોધ કરવાની ટેવ હોય તો તેના મિત્રો તેની પાસે રહેતા નથી, અભિમાની મિત્રને કદી પણ કડવાશ થયા વગર રહેતી નથી, કપટી મિત્રને તો મિત્ર કહેવાય જ નહિ; કારણ એક વખત તેનું કષ્ટ પ્રગટ થયું, તેની અંદરખાનેથી કામ કરવાની બગવૃત્તિ સમજાવી, એટલે મિત્રો તેને સહજ રીતે તણ જાય છે અને પોતે પાછો ધસારો ન ખાનાર-સામર્થ્ય ખાઈ જનાર લોભી મિત્રની મિત્રતા ટકતી નથી. આવા કષાય કરનારઓને કોઈની સાથે મિત્રતા ટકતી નથી, એટલું જ નહિ, પણ મિત્રો હોય છે તે પણ તેની સામે શત્રુ થઈ જાય છે. કોઈ વખત તેનાં આચરણો બીજા પાસે પ્રગટ કરીને શત્રુ તરીકે કામ બજાવે છે, કોઈ વાર તેની પ્રીતિની કિંમત મનમાં સમજી, વખત યોગ્ય તેનું પરિણામ બતાવી આપે છે અને કોઈ વાર જાહેરમાં માનભંગ થતાં તેને ઉધાચ પાડી આપે છે. કષાય કરનાર રાજાઓનાં રાજ્ય પણ તેની પ્રજાઓ અથવા બાળુના રાજ્યો પચાવી પાડે છે અને તેને શત્રુ ગણે છે એ ઇતિહાસનો પ્રસિદ્ધ વિષય છે. સીઝર, નેપોલીયન, પોંપી, બીજા શાહસૈ, ઔરંગઝેબ, બાલાલ અને કર્ણુદેવાની પડતીનું કારણ કપાયો જ હતા. આખી પ્રજા પણ રાજ્યધર્મ વિસરી જઈ રાજ્ય તરફ પરાક્રમ્ય કષાયથી થઈ જાય છે. એ વિચારવા યોગ્ય વિષય છે.

૨. કષાયથી ધર્મ મલિન થાય છે. આગળના શ્લોકમાં આપણે જોયું કે કષાયથી ધર્મનો નાશ થાય છે. અહીં બતાવે છે કે તે મલિન થાય છે. ધર્મ મલિન થાય છે એટલે એમ સમજવાનું કે સુકૃત-પુણ્યધન એકદું ક્યું હોય તેને બદલે પાપ વધારે એકદું થઈ જાય છે અને પુણ્યને બટ્ટો લાગે છે. આ સંબંધમાં ઉપરના શ્લોકમાં વિવેચન થઈ ગયું છે તેથી અત્ર વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

૩. યશનો અપયશ થઈ જાય છે, જન્માવેલી આબરૂ હોય તે ગેરઆબરૂમાં ફેરવાઈ જાય છે. ક્રોધી માણસની સાથે સંબંધ લાંબો વખત ટકી શકતો નથી અને મિત્રો હોય તે જ તેની નિંદા કરનારા થઈ જાય છે. અહંકારી-અભિમાની માણસ એટલો બધો તો અક્રુદ થઈને ચાલે છે કે તેના સંબંધમાં આવનાર માણસો તેનું વલણ એક વાર જોયા પછી તેનો પરિચય કરવા ધ્વંષીત નથી અને કદાચ પૂર્વ પુણ્યના થોડા ધન કે વિદ્યા તેને મળી ગયાં હોય તો તેની ગેરહાજરીમાં તેને એટલો ઉતારી પાડે છે કે અજ્ઞ છોકરાઓ પણ તેની તરફ આંગળી બતાવ્યા કરે છે. કષ્ટ કરનાર માયાવી માણસને તો બધા દૂરથી જ નમસ્કાર કરે છે. તેઓ સમજે છે કે-એની સાથે વધારે સંબંધ થશે તો, એ જરૂર નુકશાનીના ખાડામાં ઊતારશે અને તે ક્યારે અને કેવી રીતે ઊતારશે તેની ખબર ન હોવાથી કંઈક તક લઈને તેનું સીધી અને આડકતરી રીતે અપમાન કરે છે. લોભી મનુષ્યની ઘરાકી ટકતી નથી. તેના આડતીઓ, અસીલો અને નોકરો સમજે છે કે તે માત્ર પોતાના જ સ્વાર્થને જોનારો છે, પોતાના એક પૈસાના લાભ ખાતર સામાના હજારો રૂપિયાના નુકસાનને ધ્યાનમાં પણ લે નહિ તેવો તે છે અને વ્યવહારમાં આવી પ્રતિષ્ઠાહાનિ સહન કરવી એ અધમાધમ છે. આવી રીતે ક્રોધ, માન, માયા કે લોભ કરનાર માણીને જરા પણ યશ મળતો નથી અને હોય તે અપયશમાં ફેરવાઈ જાય છે. એવો માણસ હુનિયાને દેખાડવા કોઈ વખત જમણુ કે ઉઝાણી કરે તો કરતી વખત અને ક્યાં પછી લોકો તેને માટે શું જોલે છે એ સાંભળવાથી બરાબર અપયશની ગાહતાનો ખ્યાલ આવશે.

૪. માબાપ અને ભાઈઓ તેવા પ્રાણી ઉપર પ્રેમ રાખતા નથી. માબાપ એ પ્રેમના ઝરા કહેવાય છે, જે કદિ પણ સૂકાતા નથી. તેઓ અને ભાઈઓ બાણ છે કે-આ ભાઈ ક્રોધી, અભિમાની, કષ્ટી કે લોભી છે ત્યારે તેઓ પર હેત રાખતાં બંધ પડે છે. કવાય કરનાર પુત્ર અથવા ભાઈ માત્ર પોતાના હિત તરફ જ જુએ છે અને સ્વાર્થસંઘટ વખતે તો અતિ અધમ વર્તન કરે છે. તેવે વખતે તેના વડિલો કે ભાઈઓ તેને કેવી રીતે આહી શકે ? માતૃપિતાનો પ્રેમ ત્યાગ કરવા થોડા થોડા છે એ ખરી વાત છે, પણ તે ત્યાગની અપેક્ષાએ છે. સંસારવ્યવહારની અપેક્ષાએ અને કોષાદિતું સત્ય સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવા વખતે વ્યવહાર પર તેની કેવી અસર થાય છે એ બતાવવામાં માળાપનો પ્રેમ કે બંધુ-વર્ગમાં પ્રીતિ એ મનુષ્યના ઉત્તમ સ્વભાવનું દિગ્દર્શન કરાવનાર છે અને તેથી આદરણીય છે. કથાય કરનાર માણસને આવી રીતે ઘરમાં પણ પ્રીતિ હોતી નથી, બહાર પણ અપ-યશ જોલાય છે અને કોઈ તેની મિત્રતા રાખતું નથી.

૫. કથાયથી આ ભવ અને પરભવમાં અનેક હાનિઓ થાય છે. આ ભવમાં કેટલી હાનિ થાય છે તેનું કાંઈક સ્વરૂપ આપણે ઉપર જોયું. મલિન અધ્યવસાય અને તેથી મલિન વર્તન કરનાર પુણ્યબંધ કરતો નથી, પાપબંધ કરે છે અને કર્મનિર્જનશીલ તો તેને હોય જ નહિ તેથી તે પરભવમાં પણ અનેક દુઃખો સહન કરે છે. ત્યાં ક્રોધીને પરત્રતા,

અભિમાનીને નીચ ગોત્રાદિક, માયાવીને સ્ત્રીપણું અને લોભીને દરિદ્રતા વિગેરે અનેક દુઃખપરંપરા થાય છે, તેને શ્લેષવવામાં વળી અનેક પાપો તે વહોરી લે ॥ અને એમ ઉત્તરોત્તર એક ખાડામાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં એમ પડતો જાય છે અને હાથે આવી શકતો નથી. આવી રીતે કપાયથી હાનિની પરંપરા ચાલે છે, એ બહુ ધ્યાનમાં લઈ સમજીને વિચાર કરવા યોગ્ય છે. ૮૬.

મદનિગ્રહ-ખાસ ઉપદેશ.

રૂપલામકુલવિક્રમવિદ્યાશ્રીતપોવિતરણપ્રમુતાયૈઃ ।

કિં મદં વહસિ વેત્તિ ન મૃદાનન્તશઃ સ્મન્ મૃગલાવવદુઃસ્વમ્ ॥ ૧૭ ॥

“ ૩૫, લાભ, કુળ, વિદ્યા, લક્ષ્મી, તપ, દાન, ઐશ્વર્ય વગેરેનો મદ તું શું જોઈને કરે છે? હે મૂર્ખ! અનંત વખત તને લઘુતાઈતું દુઃખ વહન કરવું પડ્યું છે તે શું જાણતો નથી? ” ૧૭.

સ્વાગતા.

ભાવાર્થ—જેમ ઉપરની બાબતમાં અનેક વાર લઘુતાઈ પામ્યો છે, એમ કહ્યું તેવી રીતે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પણ કહે છે કે:—

જાતિલામકુલૈશ્વર્યવલરૂપતપઃપ્રતૈઃ ।

કુર્ચન્ મદં પુનસ્તાનિ હીનાનિ લમતે જનઃ ॥

એટલે એ આઠનો મદ કરતાં તે જ વસ્તુઓ નબળી મળે છે. આઠ મદ કરનારનાં આ હાલ થયા છે તેની વિસ્તારથી કથા એવી હોય તેમને જૈનકથા રત્નકોષ ભાગ ૬ ક્રમાં ગૌતમકુલકના પૃષ્ઠ ૯૩ થી વાંચવાની ભલામણ છે. (૧) જાતિમદ—હું ઉત્તમ જાતિનો છું એવો દાંડો રાખવો. હરિકેશી મુનિ આ મદ કરવાથી ચંડાળના કુળમાં ઉત્પન્ન થયા. (૨) લાભમદ—છ ખંડના લાભથી મદમાં આવી જઈ સર્વ ચક્રવર્તીઓથી મોટો થવા મુબ્બૂમ સાતમે ખંડ સાધવા ગયો અને પ્રાણુ ખોયા. અત્યારે પણ બ્યાપારમાં જોઈ જાય ત્યારે કર્મની નિંદા થાય છે અને લાભ થાય ત્યારે તેનો મદ થાય છે. (૩) કુળ-મદ—અમે આવા, અમારા બાપદાદાએ આવાં આવાં મોટાં કામ કરેલાં વગેરે. મરિચીને પોતાના કુળનો મદ યદ્ય ગયો તો નીચ ગોત્ર બાંધ્યું અને તે અનેક ભવમાં વેઠવું પડ્યું. (૪) ઐશ્વર્યમદ—દશાર્ણભદ્રને થયો હતો. અત્યારે# રૂચિયાના આર પ્રમુખને થાય છે. બીજાઓ પણ અધિકાર, સ્વામીત્વાદિ પ્રાપ્ત થયે અભિમાની બની જાય છે તે ઐશ્વર્યમદ કહેવાય છે. (૫) બળમદ—શ્રી આદિનાથ પ્રભુના પુત્ર મહાબળવાળા બાહુબલિને આ મદ થયો હતો તેથી તેણે ભાઈની સાથે પણ મુદ્દ કયું. (૬) ૩૫-મદ—અનન્તકુમારને આ મદ થયો હતો, અત્યારે# ગોરી કૈયાને આ મદ થાય છે.

+ સ્મ સ્થાને દ્વ દત્તિ ના વાઠ:

* વિવેચન સખ્યા પછી થોડા વર્ષમાં એ મદનાં ૧૭ બોં છે તે આધુનિક ઇતિહાસનો વિષય છે.

સ્રીઓમાં આ મદ વિશેષ હોય છે, પરંતુ તેથી પરિણામે હાનિ છે. (૭) તપમદ-તપસ્વીને મદ થઈ જાય છે તેથી તપના ફળને હારી જાય છે. જુઓ કુરગડું અને ચાર સુનિતું દર્શાવે. (૮) ક્રુતમદ-વિદ્યાનો મદ, આ જમાનામાં ઘણાને થાય છે. સ્વૃણભદ્રજીને થયે હતો, જેથી પાછલાં પૂર્વ શ્રી સંઘનો આગ્રહ થવાથી માત્ર સૂત્રરૂપે મળ્યાં-અર્થથી મળ્યાં નહીં. આ આઠ મદ બહુ વિચારવા જેવા છે. સીધી કે આઠકતરી રીતે દરેક માણસ તેમાં ફસાઈ જાય છે અને સંસાર દીર્ઘ કરી નાખે છે. એને વશ ન થવું એમાં મન પર અંકુશ અને જીવનયાત્રાની સફળતા છે.

ઘણાખરા લેખકો માન અને મદ વચ્ચે કાંઈ તફાવત હોય એમ ધારતા નથી. અછતા શુભોનો સદ્ભાવ અને છતા શુભોનો ઉત્કર્ષ બતાવવો એને આપણે અનુક્રમે માન અને મદ સમજીએ તો મદના સંબંધમાં બહુ વિચારવા જેવું રહે છે. મદ શામાટે કરવો એ જરા વિચારો, ઐશ્વર્ય, ધન કે વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય અથવા જાતિ, કુળ કે બળ પ્રાપ્ત થાય તો તેમાં મદ શેનો કરવો? પૂર્વ શુભ કર્મના ઉદયથી એ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં તારે પોતાને શો મદ કરવાનો છે? વળી તારા કરતાં જ્ઞાન, ધન, સંપત્તિ, બળ વગેરેમાં ઘણા જખરા માણસો થઈ ગયા છે, અત્યારે પણ તારે માથે સવાશેર દુનિયામાં ઘણા છે તો શેનો અહંકાર કરે છે? જે વસ્તુ તારી પોતાની નથી, રહેવાની નથી, કોઈની થઈ નથી તેનો અંશ પ્રાપ્ત કરી તું કેમ અહંકાર થાય છે. જોજકુમારે તેના કાકાને કહેવરાવ્યું હતું કે ‘માંઘાતા જેવા મોટા રાજાઓ આદ્યા ગયા તેની સાથે તો પૃથ્વી ગઈ નથી, પણ મને લાગે છે કે કાકા! તમારી સાથે તો તે જરૂર આવશે.’ આ નાની હકીકતમાં બહુ રહસ્ય છે. આખા છ ખંડ સાધનાત્મક ચક્રવર્તી પણ ઉઘાડે હાથે આદ્યા જાય છે ત્યારે તું કોણ માત્ર છે? તને શું મળ્યું છે? મળ્યું છે તેમાંથી તારું શું? અને તારી સાથે તેમાંથી શું આવવાનું છે? એ વિચાર અને નકામી ખટપટ દૂર કરી, તારે સીધે રસ્તે કામ કર. ૮૭.

સંસારવૃક્ષતું મૂળ : કથાયો.

વિના કપાયાજ મવાર્તિરાશિર્મવદ્ભવેદેવ ચ તેષુ સત્સુ ।

મૂલં હિ સંસારતરોઃ કપાયાસ્તત્તન્નં વિહાયૈવ સુખીમવાત્મન્ ॥ ૧૮ ॥

“કથાય વગર સંસારની અનેક પીડાઓ થાય નહિ, અને કથાય હોય ત્યારે પીડાઓ જરૂર થાય છે. સંસારવૃક્ષતું મૂળ જ કથાય છે, તો હે ચેતન! તેને તજીને સુખી થા.” ૧૮.

ઉપનિષદ.

બાવાર્થ—આખા અધિકારનો અત્ર સાર છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે. કથાય ત્યાં સંસાર અને કથાય નહિ ત્યાં સંસાર નહિ. કથાય એટલે સંસારનો લાલ, સંસારજ-ગતિ કરાવે તે સંસાર અને કથાય તેથી જ રીતે ગતિ કરાવે છે. કેને? આત્માને. એનો ત્યાગ

થાય એટલે ગતિ અટકી જાય છે. આ અન્વય વ્યતિરેક ધર્મ ખરાબર સમજવો, વિચારવો, મનન કરવો, હૃદયમાં સ્થાપન કરવો. કષાય ન હોય તો સંસારરૂપ ઝાડ ઊગે જ નહિ, કદિ કષાય થવાથી ઊગ્યું તો હવે તેને પાણી નાખવું, અને ફરી ઊગે નહિ તેમ કરવા માટે તેનાં મૂળો ખાળી નાખવાં. (ઝાડ ખાળવામાં પાપ છે તેથી ડરીશ નહિ. આ કષાયઝાડ તો અનંત દયાના સ્થાન પરમાત્મા વીર્ય કરાવે પશુ મૂળથી ઉચ્છેદી નાખ્યું હતું.)

દરેક ભવ્યાત્માએ ઘરમાં આ વાક્ય ફેરી રાખવું કે “મૂલં હિ સંસારતરોઃ કષાયઃ” આ વાક્યના ખરેખરા સમજવા પર ભવિષ્યની સ્થિતિનો આધાર છે. ૮૮.

કષાયોના સહચારી વિષયોના ત્યાગ.

સમીક્ષ્ય તિર્યજ્જનરકાદિવેદનાઃ, શ્રુતેશ્ચૈર્ધર્મદુરાપતાં તથા ।

પ્રમોદસે યદ્વિષયૈઃ સકોતુકૈસ્ત*તત્ત્વવાત્મન્ ! વિફલૈવ ચેતના ॥ ૧૯ ॥

શાસ્ત્રરૂપ આંખોથી તિર્યંચ, નરક વિગેરેની વેદનાને જાણી, તેમ જ ધર્મ મળવાની મુશ્કેલી પણ જાણી, તેમ છતાં પણ કૃત્કલ્પવાળા વિષયોમાં તું આનંદ માનશે તો હે ચેતન ! તારું ચેતનપણું તદ્દન નકાસું છે. ૧૯.

વિવેચન—વિષય અને પ્રમાદને પરસ્પર સાધર્મ્ય છે અને વિષય અને કષાય સહચારી છે તેથી કષાયદ્વારમાં વિષયનો ઉપદેશ કરે છે. કેવતાને અવનસમયે અનંત દુઃખ છે, મનુષ્યભવમાં પ્રવૃત્તિ, વિયોગ, વ્યાધિ, જરા, મૃત્યુ વગેરે દુઃખ છે, તિર્યંચને પરસ્વાધીન વૃત્તિનું દુઃખ છે અને નરક તો દુઃખમય જ છે; એ સર્વ હકીકત તે શાસ્ત્રમાં વાંચી છે એટલે શાસ્ત્રરૂપ જ્ઞાનચક્ષુથી તે જોઈ છે, + વળી તું સારી રીતે સમજે છે કે અનંત કષ્ટથી પંચેન્દ્રિયપણું મળે છે અને ધર્મ તો બહુ મુશ્કેલીએ મળે છે, આટલું આટલું નજરે જોયા છતાં પણ તારી વૃત્તિ ફેરે જ નહિ, તને જરા પણ નિર્વેદ થાય નહિ તો જાણ કે તારું ભણ્યુંગણ્યું પૂળ છે, વાગાડંબર છે, દેખાવ માત્ર છે, નિષ્ફળ છે, વંધ્ય છે.

ધર્મ કેટલી મુશ્કેલીએ મળે છે તે પ્રસિદ્ધ છે. દશ દશાંતથી મનુષ્યભવની દુર્લભતા જણાઈ આવે છે. આ દશ દશાંતોના સંજ્ઞાધર્મમાં ટીકાકારે દશ શ્લોક આપ્યા છે તે મુખપાઠ કરી દૈન્ય પર આજેખવા જેવા અને સરળ અર્થવાળા છે તેથી અત્ર ઉતારી લીધા છે.

યિમઃ પ્રાર્થિતયાન્ પ્રસન્નમનસઃ શ્રીપ્રહ્લ્લદ્વાત્ પુરા,
લેન્નેઽસ્મિન્ મરતેઽપિલે પ્રતિગૃહં મે મોજનં દાપય ।

* ઇતિ પાલેઽપિ કવિદુરવો.

+ મનમાં જ્યારે કોઈ વિષય ખરાબર પ્રકટ થયો હોય ત્યારે તેનું જ્ઞાનચક્ષુ સમીપ રખાઈ જાણ છે. ન જોયેલી વસ્તુઓનું વર્ણન સાંભળી તેના ઉત્કલ્પ આવળે બળીતાર કરીએ છીએ. એટલા માટે અત્ર જોઈ છે એમ કહ્યું એનો ભાવાર્થ એમ છે કે-તે તે જ્ઞાનમતી છે.

स्थं लब्धवरोऽथ सेष्वपि कदाप्यश्नात्यहो द्विः स चेद्,
अष्टो मर्त्यमवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ १ ॥

स्तम्भानां हि सदृशमष्टसहितं प्रत्येकमष्टोत्तरं,
कोणानां शतमेषु तानपि जयन् द्यूतेऽथ तत्सङ्ख्यया ।
साम्राज्यं जनकात्सुतः स लभते स्याच्चेदिदं दुर्घटं,
अष्टो मर्त्यमवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ २ ॥

वृद्धा कापि पुरा समस्तभरतक्षेत्रस्य धान्यावलि,
पिपडीकृत्य च तत्र सर्पकणान् शिष्यादकेनोन्मितान् ।
प्रत्येकं हि पृथक्करोति किल सा सर्षाणि चाशानि चेद्,
अष्टो मर्त्यमवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ३ ॥

सिद्धघृतफलावलाङ्गनिजनं जित्वाथ द्वेष्ठां भैर-
व्याणाभयेन नृपस्य फोशनिबहः पूर्णीकृतो हेलया ।
दैवादाख्यजनेन तेन स पुनर्जीयित मन्त्री क्वचित्,
अष्टो मर्त्यमवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ४ ॥

रत्नाभ्यान्वयसुतैर्वितीर्थं घणिजां देशान्तरादीशुषां,
पञ्चात्तापघणेन तानि पुनरादातुं कृतोपक्रमैः ।
लभ्यन्ते निखिलानि दुर्घटमिदं दैवादघटेत्तत्कचित्,
अष्टो मर्त्यमवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ५ ॥

श्वप्ने कार्पटिकेन रात्रिघिगमे श्रीमूलदेवेन च,
मेक्ष्येभुं सकलं कुर्निर्णयवशादहं फलं प्राप्य च ।
स्वप्नस्तेन पुनः स तत्र शयितेनालोक्यते कुत्रचित्,
अष्टो मर्त्यमवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ६ ॥

राधाया यदनादघः क्रमवशाच्चक्राणि चत्वार्यपि,
आभ्यन्तीह विपर्ययेण तद्घो घन्वी स्थितोऽवाङ्मुखः ।
तस्या वामकनीनिकामिषुमुखेनैवाशु विध्यत्यहो,
अष्टो मर्त्यमवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ७ ॥

इष्टा कोऽपि हि कच्छपो हृदमुखे सेवालवन्धच्युते,
पूर्णहुं मुदितः कुट्टम्वमिह तं द्रष्टुं समानीतवान् ।
सेवाले मिलिते कदापि स पुनश्चन्द्रं समालोकते,
अष्टो मर्त्यमवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ८ ॥

शम्या पूर्वपयोनिधौ निपतिता अष्टं युगं पश्चिमा-
म्भोधौ दुर्धरवीचिमिक्षु सुचिरात्संयोजितं तद्द्वयम् ।
सा शम्या प्रविशेद्युगस्य विचरे तस्य स्वयं कापि चेद्,
अष्टो मर्त्यमवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ९ ॥

ઘૂર્ણીકૃત્ય પરાક્રમાન્ મણિમયં સ્તમ્ભં સુરઃ ક્રીડયા,
મેરૌ સપ્તલિલાસમીરવશતઃ ક્ષિપ્ત્વા રજો વિશ્રુત્તે ॥
સ્તમ્ભં તૈઃ પરમાણુભિઃ સુમિલિતૈઃ કુર્યાત્સ ચેત્પૂર્વવત્,
અષ્ટૌ મર્ત્યભવાત્તથાપ્યસુરુતી ભૂયસ્તમાપ્નોતિ ન ॥ ૧૦ ॥

ભોજન—પ્રદક્ષિણાનો પુત્ર પ્રદક્ષિણાને વરસની વયનો હતો ત્યારે તેનો પિતા મરણ પામ્યો, રાત્ર્યકાર્ય દીર્ઘ નામના મંત્રીને સોંપવામાં આવ્યું. આ મંત્રીની સાથે પ્રદક્ષિણાની રાણી ચુલ્લિકા ગ્રેમમાં પડી અને વિષય સેવવા લાગી. પ્રદક્ષિણાને આ વાતની ખબર પડતાં તેણે આ દુષ્ટ સંયોગ તોડી નખાવવા આડકતરી રીતે પ્રયાસ કર્યો પણ રાણીએ તો ઊલટું તેનો છવ લેવાનો નિશ્ચય કરી એક લાક્ષાગૃહ બનાવ્યું અને તેમાં નવપરિણીત વધુ સાથે કુંવરને એકઠ્યો અને રાત્રે આગ લગાડવાનો વિચાર કર્યો. આ દુષ્ટ નિર્ણયની ખબર કુંવરને ખીળા મંત્રીએ કરી અને ભૂમિમાં કંદેલી સુરંગને રસ્તે થઈ કુંવરને બહાર સહીસલામત કાઢ્યો. અરણ્યમાં એકલા ફરતાં મહાઅટવીમાં કુંવર આવી પહોંચ્યો. તે વખતે એક પ્રાક્ષણ સાથે થયો અને અટવી ઊતારી. રાત્ર્ય મળે ત્યારે આવવાનું કહી પ્રદક્ષિણાને કૃતજ્ઞપણું બતાવ્યું. અનુક્રમે કેટલેક કાળે પ્રદક્ષિણાને કંપિલ્યપુરમાં રાત્ર્ય મળ્યું અને છ ખંડ પૃથ્વી સાધી ચક્રવર્તી થયા. ઉક્ત પ્રાક્ષણ આ હકીકત બાંધી કંપિલ્યપુર આવ્યો અને બહુ પ્રયાસે ચક્રવર્તીને મળ્યો. ચક્રવર્તીએ યથાર્થ વર માગવા કહ્યું. પ્રાક્ષણે વિચાર કરી જવાબ આપવા જણાવ્યું. ઘરે આવી પોતાની સ્ત્રીને પૂછતાં તેણીએ વિચાર કર્યો કે—જે આને ગામગરાસ મળ્યો તે તેના વહીવટની ખટપટ કરવી પડશે અને ક્રદિને અંગે ગરીબ અવસ્થામાં પરભૂલી સ્ત્રી પસંદ આવશે નહિ તે મારો ત્યાગ કરશે. આથી તેણીએ એવી સૂચના કરી કે—આપણા કુટુંબને દરરોજ એક એક ચૂલે ખાવાનું મળે અને એક મહોર દક્ષિણા મળે એવું વરદાન માગો. પ્રાક્ષણે આવું જ વરદાન માગ્યું. રાત્ર્યે પ્રાક્ષણની પશ્ચિમભુદિ માટે ખેદ બતાવ્યો. હવે પ્રાક્ષણને પ્રથમ દિવસે પ્રદક્ષિણાને રસોડે જમવાનું હતું, ત્યાં જમી મહોર મેળવી. પછી ચક્રવર્તીની એક લાખ બાણું હબાર અંતેઉરીને ત્યાં જમ્યો. આવી રીતે છ ખંડમાં દરેક ઘરે જમવાનું હતું, પણ પ્રથમ દિવસે ભોજનમાં જે સીકાથ આવી હતી તે ફરીવાર આવી નહિ અને દરરોજ પ્રથમ દિવસનું જમણું સંભાર્યા કરે. આથી પ્રથમ શ્લોકમાં કહે છે કે “પ્રસન્ન મનવાળા પ્રદક્ષિણા ચક્રવર્તી પાસે પ્રાક્ષણે પ્રાર્થના કરી કે ‘મને આખા ભરતક્ષેત્રમાં પ્રત્યેક ગૃહે ભોજન અપાવો.’ આ પ્રમાણે વરદાન પ્રાપ્ત કરેલ તે પ્રાક્ષણ કદાચિત્ પ્રથમ દિવસે કરેલ ભોજન બીજી વાર મેળવે; પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ પાત્રી હારી નાંચે તે ફરીવાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.” ૧.

દ્વૈત—એક રાજા બહુ વૃદ્ધ થયો, પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે મરણ પામે નહિ. તેનો પુત્ર મોટી વયનો થયો હતો, અને પ્રત્યેક દિવસ તે પિતાના મરણની રાહ ભેતો હતો. વૃદ્ધ રાજાને

પણ રાજ્યમોહ બહુ તીવ્ર લાગ્યો હતો, તેથી પુત્રને રાજ્ય આપી શકતો નહોતો. પુત્રને છેવટે ધરદા યથા કે પિતાને મારીને પણ રાજ્ય લેવું. વૃદ્ધ રાજાને આ વાતની ખબર પડી એટલે તેણે એક સુક્રિત કરી. રાજસભામાં એક સો ને આઠ થાંભલા હતા અને પ્રત્યેક થાંભલે એક સો ને આઠ હાંસો હતા. રાજાએ પુત્રને કહ્યું કે—મારે તને હવે રાજ્ય સોંપી દેવું છે, પણ આપણા કુળનો એવો રિવાજ છે કે પુત્રે રાજ્ય લેવા પહેલાં પિતા સાથે દૂત રમવું અને દૂતમાં એક વાર જીતે ત્યારે એક હાંસ જીતી ગણાય અને તેવી રીતે એક સો આઠ વાર જીતે ત્યારે એક સ્તંભ જીત્યો ગણાય. આવા એક સો આઠ સ્તંભ જીતે ત્યારે પુત્રને રાજ્ય મળે, પણ રમતાં રમતાં વચ્ચે એક વાર હારી જાય તો અગાઉની સર્વ જીત બંધ જાય અને નવે નામે પહેલી હાંસથી શરૂ કરવું પડે. આ વાત પુત્રે કબૂલ કરી અને દૂત રમવા માંડ્યું. આ પ્રમાણે રમતાં રમતાં કેટલીક વાર જીતે અને વળી હારી જાય, પણ સંપૂર્ણ તો કોઈ કાળે થાય જ નહિ. આથી દ્વિતીય સ્લોકમાં કહે છે કે “ એક સો આઠ થાંભલા પૈકી પ્રત્યેક સ્તંભને એક સો આઠ હાંસો છે અને તે પ્રત્યેક હાંસને પુત્ર પિતા સાથે દૂત રમતાં જીતે ત્યારે તેને સામ્રાજ્ય મળે તે દુર્ઘટ તો છે જ; પણ કદાપિ તેમ બની આવે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યલવ પાત્રી હારી જાય છે તે ફરીવાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.” ૨.

ધ્યાન્ય—એક રાજાએ ભરતદેવતામાં ઉત્પત્ત થતાં સર્વ પ્રકારનાં ધાન્યો કૌતુક માટે એકઠાં કર્યાં અને તેમાં એક પાત્રી સરસવના દાણા નાખ્યા. પછી એક વૃદ્ધ ડોસીને બોલાવી, ધાન્યના ઢગલામાંથી સરસવના સર્વ દાણા છૂટા પાડી આપવા આજ્ઞા કરી. બિચારી ડોસી આ કેવી રીતે કરી શકે? તેથી ત્રીજા સ્લોકમાં કહ્યું છે કે “ આખા ભરતદેવતાના સર્વ ધાન્યના સમૂહમાં એક પાત્રી સરસવ નાખેલા હોય અને તે જ દાણાઓને જૂઠા કરી આપવાનું એક વૃદ્ધ ડોસીને કહ્યું હોય. હવે કદાચ તે ડોસી સર્વ દાણાઓને અને સરસવને જુઠાં પાડી આપે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યલવ પાત્રી હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.” ૩.

પાસા—આણક્ય નામનો પ્રાદ્યલુપ્ત નંદ રાજાની સભામાં આવ્યો અને સિંહાસન ઉપર બેસી ગયો. રાજા તે વખતે રાજસભામાં હતો નહિ, પણ દાસીએ આણક્યનો તિરસ્કાર કરી દૂર કર્યો. આણક્યે ત્યાં ઘોર પ્રતિજ્ઞા કરી કે—જો હું અથવા આણક્ય હોઉં તો નંદ રાજાને સમૂળો ઉત્તમૂળ કરી નાખું. રાજ્યયોગ્ય કુવરને શોધતાં તે એક મયૂર-પોષકની દીકરી પાસે ગયો, તેને ચંદ્રપાન કરવાનો દોહદ થયો હતો. આણક્યે જન્મતાં જ પુત્રને સોંપી દેવાની શરત કરી, સુકિતથી દોહદ પૂર્ણ કર્યો. તે એવી રીતે કે—એક છિદ્ર-યુક્ત તૃણનું ઘર કરાવ્યું અને એક પુરુષ છિદ્ર ઢાંકવા સારુ ઉપર બેઠો. એક વિશાળ યાળમાં પરમાત્ત(ખીર) લારી છિદ્ર નીચે તે યાળ મૂક્યો અને પુત્રીને ચંદ્રનું પાન કરવા કહ્યું. સ્ત્રી પાન કરતી જાય છે અને છાપરા ઉપર બેઠેલો પુરુષ છિદ્ર ઢાંકતો જાય છે.

આવી રીતે તેનો ઢોહડ પૂરો કર્યો. સંપૂર્ણ કાળે પુત્ર થયો તેનું નામ ચંદ્રગુપ્ત પાડ્યું. ચંદ્રગુપ્ત બાળવયથી જ રાજા થવાનાં લક્ષણ બતાવવા લાગ્યો. નાના બાળકોની સભાઓ કરી તેમાં પોતે રાજા થાય, ન્યાય ચૂકવે, ગામગરાસ ભેટ આપે, સન્નયો કરે અને યુદ્ધ પણ કરે. ચાણાક્ય અને ચંદ્રગુપ્ત અનેક સિદ્ધિઓ સાધી પાટલીપુરને ઘેરા નાખીને પડ્યા. નંદ રાજા લડવા આવ્યો અને ચાણાક્યના સૈન્યમાં ભાગાણું પડ્યું. ચાણાક્ય લાગ્યો અને તેને મારવા રાજાએ મારા મોકલ્યા. ચંદ્રગુપ્તને કૂવામાં સંતાડી પોતે બાવાનો વેશ ધારણ કરી કાંઠે બેઠો અને મારાઓને કહ્યું કે—ચંદ્રગુપ્ત અંદર સંતાઈ ગયો છે. મારાઓ હથિયાર મૂકી અંદર ઉતરવા ગયા કે લઘુલાઘવી કળાથી તેઓનાં શસ્ત્રથી જ તેઓને મારી નાખ્યા. આવી રીતે અનેક કષ્ટમાંથી ચંદ્રગુપ્તને બચાવી પોતે પણ યુક્તિથી બચ્યો. ચાણાક્ય નીતિશાસ્ત્રમાં બહુ હોશિયાર હતો અને યુક્તિ કેમ કરવી, બળ કેમ પાથરવી અને ગમે તેવા પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં પણ પોતાનું કાર્ય કેવી રીતે સાધવું એ તે બહુ સારું સમજતો હતો. એક પર્વત નામના રાજાને પોતાને કરી નંદ રાજા ઉપર ફરીવાર છાપો માર્યો, પણ આ વખતે પાટલીપુર ઉપર સીધા ઘેરા ન ધાલતાં આસપાસનાં ગામોને સર કરવા માંડ્યાં. નંદ રાજા પડ્યો અને ચંદ્રગુપ્ત સિંહાસનારૂઢ થયો. પર્વત રાજા વિષકન્યાના સંયોગથી મરી ગયો અને તેથી વચ્ચેથી ફાંસ ગઈ. પાટલીપુરના લોકોને કર બહુ આપવો પડ્યો, તેથી પ્રજા અસંતોષી બની ગઈ અને ચંદ્રગુપ્તની પાસે ફરિયાદ કરવા આવી. ચાણાક્યે વિચાર્યું કે લોકો અસંતોષી બનશે તો ઉચાળો ભરી ચાલ્યા જશે, આથી તેણે લોકોને કર રહિત કર્યાં. પૈસા પ્રાપ્ત કરવાનો એક બીજો ઉપાય ચિંતવતાં તેણે દેવતા પાસેથી અલેખ પાસા મેળવ્યા. ગામના આગેવાન શેઠીઆઓને બોલાવી તેઓ સાથે ઘૂત રમવા માંડ્યું અને તેમાં પોતે મોટી બીટ મૂકે અને જીતે તો પ્રમાણમાં બહુ જોષી વસ્તુ લે. એવી હોડ કરતાં પણ સર્વ લોકો તેની સાથે રમતાં હારી જતા, પણ ચાણાક્ય કોઈ દિવસ હારે નહિ. આથી ચોથા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે “સિદ્ધની પાસેથી મેળવેલ ઘૂત રમવાના પાસાના ઉપયોગથી અનેક લોકોને જીતીને ચાણાક્યે રમત માત્રમાં રાજાને ભંડાર સુવર્ણથી ભરી દીધો. કદાચ દેવકૃપાથી ગામના શેઠીઆ લોકો તે મંત્રીને જીતી લે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ હારી બચે છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.” ૪.

રત્ન—વસંતપુર નગરમાં ધત્તો નામે એક શેઠ રહેતો હતો, તેને પાંચ પુત્ર હતા. આ ધત્તો શેઠ રત્નની પરિક્ષામાં બહુ કાબેલ હોવાથી તેને રત્નપરીક્ષકના નામથી સર્વ યોજબતા હતા. શેઠની એક એવી પ્રકૃતિ પડી હતી કે બહુ મૂલ્યવાળાં જે જે રત્નો આવે તે ખરીદી સંઘડી રાખે પણ વેચે નહિ. પુત્રો પણ વારંવાર કહે કે બમણાં તમણાં દામ આવે છે, છતાં શા માટે વેચતા નથી ? આ પ્રમાણે વારંવાર થયા કરે તો પણ શેઠ તો વેચવાની વાત જ કરે નહિ. એક વખત શેઠ પરદેશ ગયા અને કેટલાક દિવસ પછી પાછા

આળ્યા, ત્યારે માલૂમ પડ્યું કે પોતાના પુત્રોએ સર્વ રત્નો પરદેશી માણસોને વેચી નાખ્યાં છે. શેકે તો આ સમાચાર સાંભળી સર્વ પુત્રોને ઘરબહાર કાઢી મૂક્યા અને સર્વ રત્નો લઇને જ ઘરે પાછા આવવાનું કહ્યું. પુત્રો તો બાપડા પરદેશ નીકળ્યા, પણ એ જ સર્વ રત્નો પાછા કેવી રીતે મેળવી શકે ? તેથી પાંચમા શ્લોકમાં કહે છે કે “ શેકના છોકરાઓએ પરદેશથી આવેલા બાપારીઓને રત્નો વેચી હાથમાં અને વળી પશ્ચાત્તાપ કરીને તે જ પાછાં મેળવવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. કોઈ દેવની સહાયથી કદાચ તે જ સર્વ રત્નો વણિકપુત્રો પાછાં મેળવે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ” પ.

સ્વપ્ન—ઉત્તરવિહી નગરીમાં એક મૂળદેવ નામનો ચતુર રાજપુત હતો. તે દેવહત્તા વેશ્યા ઉપર રાગાસક્ત હતો. એક દિવસ એક શેકે તેનું અપમાન કરી ત્યાંથી દૂર કર્યો, તેથી તે પરદેશમાં ભ્રમવા લાગ્યો. અનેક પ્રકારના સુપ્રિવેશવ જોતો તે એક વખત એક મઠમાં રાતે સૂતો હતો તેવામાં તેણે સ્વપ્ન દીધું કે—ચંદ્ર પોતાના ગુપ્તમાં પ્રવેશ કરે છે. સ્વપ્ન દેખી તે જાગ્યો. તે વખતે એક ગોસાંઈના ચેલાએ પણ તેનું જ સ્વપ્ન દીધું. તેણે પણ જાગી સ્વપ્નનો વિચાર પોતાના ગુરુને પૂછ્યો. ગુરુએ કહ્યું કે ‘તું આજ ઘૂતખાંડ સહિત શાટકો પામીશ.’ શિષ્યને તે પ્રમાણે જોજન મળ્યું. હવે મૂળદેવ તો શાસ્ત્રવિદ્ છે તેથી મઠમાંથી બહાર નીકળી કળકૂલાદિક લઈ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે સ્વપ્નપાઠક પાસે તે મૂંઝી તેને સ્વપ્નવિચાર પૂછ્યો. સ્વપ્નપાઠકે કહ્યું કે ‘તમને સભ્ય મળશે.’ મૂળદેવે આ વચન માન્ય કયું. નગરમાંથી અજ મેળવી કોઈ માસોપવાસી સાધુને જોજન કરાવ્યું અને દેવતા તુષ્ટમાન થતાં હજાર હરતી બંધાય તેનું રાજ્ય દેવહત્તા ગણિકા સહિત એક વચનમાં માંગી લીધું. સાત દિવસ પછી મરણ પામેલા એક અપુત્ર રાજાના ગામમાં પ્રવેશ કરતાં પંચ દિવ્ય પ્રગટ થયાં અને મૂળદેવને રાજ્ય મળ્યું. ચેલા ગોસાંઈના શિષ્યે આ હકીકત સાંભળી ત્યારે તેને બહુ ખેદ થયો. એક જ પ્રકારનાં સ્વપ્ન બંનેને આળ્યાં છતાં પોતાને વિધિનું જ્ઞાન ન હોવાથી, મહાલાભ જોઈ નાખ્યો—એ હકીકત તેના હૃદયમાં સાલવા લાગી; આથી તે દરદેશ મઠમાં જઈ સૂવે અને ફરી વાર તે જ સ્વપ્ન જોવાની આશા રાખે, પણ તે સ્વપ્ન દેખાય નહિ. તેથી છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે “ મૂળદેવે અને કાર્પટિકે (ગોસાંઈના શિષ્યે) સ્વપ્નમાં ચંદ્ર દેખ્યો, પણ કાર્પટિકે કુનિર્ઘ્વ કર્યો તેથી અલ્પ કળ પામ્યો. ફરી વાર તે જ જગાએ જઈને તે સૂવે છે અને કદાચ દેવયોગે તે જ સ્વપ્ન તે ફરી વાર દેખે પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ” ૬.

ચર્ચ—ઈદ્રપુર નગરમાં ઈદ્રદત્ત રાજા વસે છે, તેને બાવીશ રાણીઓથી ચયેલા બાવીશ પુત્રો છે. રાજા વળી ત્રેવીશમી સ્ત્રી જે પોતાના જ મંત્રીની પુત્રી હતી તેને પરણ્યો. પણ તુરત જ રાજાને તેની સાથે દ્વેષ થયો, તેથી તે પોતાના પિતાને ઘેર જઈ રહી. એક દિવસ રાજા ફરવા નીકળ્યો છે ત્યાં આ કૃપસૌંદર્યની લાંઝર સ્ત્રીને ગોળમાં બેઠી તેના પર

આસકત થયો, પણ તેને ઓળખી નહિ. રાજા રાત્રિ ત્યાં જ રહ્યો અને સંયોગબળથી તે જ રાત્રે મંત્રીપુત્રીને ગર્ભ રહ્યો. મંત્રીએ સર્વ બનાવ કાગળ પર લખી લીધો. સંપૂર્ણ કાળે બહુ સુંદર પુત્ર અવતર્યો. તેને કળાચાર્ય પાસે ભણવા મૂક્યો. તે બહુ વિદ્વાન અને ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણ થયો. ગર્વોદ્ધ રાજપુત્રો બહુ સારું ભણી શક્યા નહિ. મંત્રીપુત્રીના પુત્રનું નામ સુરેન્દ્રદત્ત પાડવામાં આવ્યું હતું. હવે મથુરા નગરીના જિતશત્રુ રાજાની નિવૃત્તિ નામની પુત્રી રૂપયૌવનસંપન્ન થઈ, શણગાર સજ્જ, પિતા પાસે આવી, ત્યારે સ્વયંવરથી વર વરવા પિતાએ ઈચ્છા બતાવી. પુત્રીએ પણ શધાવેધ સાધનારને પરણવા ઈચ્છા બતાવી. ઉંચા કુટુંબોમાં ઈચ્છાવર વરવાનો નિયમ પૂર્વ કાળમાં હતો એમ ઘણા પ્રસંગે જણાય છે. રાજાએ પણ પુત્રીની ઈચ્છા અનુસાર સર્વ દેશોમાંથી રાજપુત્રોને બોલાવ્યા. ઈદ્રદત્ત રાજા પણ પુત્રો સહિત આવ્યો. મંત્રી સુરેન્દ્રદત્તને પણ સાથે લઈ આવ્યો. સ્વયંવરમંડપની શોભા અદ્ભુત કરી હતી. મંડપની વચ્ચે સ્તંભ ઊભો કર્યો. તેની ઉપર ચાર ચાર ચક્ર મંડાવ્યાં. એક એક ચક્રમાં બહુ આરા ક્યાં અને દરેક ચક્રને એવી રીતે ચંત્ર દ્વારા ગોઠવ્યું કે એક જમણી બાજુએ ફરે અને એક ડાબી બાજુએ ફરે. તે સ્તંભની ઉપર એક સુંદર પૂતળી માંડી અને તેનું મુખ નીચું નેતું કરાવ્યું. નીચે એટી તેલની કઢાઈ માંડી. તેની બાજુમાં કન્યા પંચવર્ણી કૂલમાળ હસ્તમાં લઈ ઊભી રહી. નીચેની કઢાઈમાં નજર રાખી, ઉપર આઠ ચક્રમાં પસાર કરી, શધાની ડાબી આંખને વીધે, એવી રીતે જે રાજપુત્ર બાણ મારે તેને વરવું, એવી તેની પ્રતિજ્ઞા હતી. રાજપુત્રોએ કાર્ય શરૂ કર્યું. કેટલાક તો પોતાની જગ્યા પરથી ઊઠ્યા જ નહિ, કેટલાક કઢાઈ સુધી જઈ પાછા આવ્યા, કેટલાક ધનુષ્ય પકડતું મૂકી ચાલ્યા અને એવી રીતે સર્વ નબ્રજ થયા. ઈદ્રદત્ત રાજાના બાવીશ પુત્રોના પણ એ જ હાલ થયા ત્યારે રાજા બહુ ખિન્ન થઈ ગયો. મંત્રીએ પછી ત્રેવીશમા પુત્રની હકીકત કહી, રાજાને સંજુદ કર્યો. રાજાને સર્વ હકીકત યાદ આવી. સુરેન્દ્રદત્તને કાર્ય કરવા રાજાએ આજ્ઞા કરી. તે ઉઠ્યો, ચાલ્યો, ધનુષ્ય લીધું, નીચી દંડિ કરી, ધનુષ્ય વાળ્યું, બાણનો શોગ કર્યો અને સર્વ ચક્રો ત્યારે અમુક સ્થાનમાં આવ્યા, ત્યારે બાણ હોડ્યું, જેણે આઠ ચક્રોની વચ્ચે થઈ કોઈ પણ આરાનો સ્પર્શ કર્યા વગર શધાની ડાબી આંખને વીધી. તુરત જ કુવરીએ વરમાળા તેના ગળામાં આરાપણ કરી. આ હકીકત પર વિચાર કરતા સાતમા શ્લોકમાં કહે છે કે “શધાના મુખ નીચે ચક્રો અનુક્રમે એક બીજાની વિરુદ્ધ દિશામાં જમણું કરે છે અને તેની નીચે ધનુર્ધર પુરુષ નીચું મુખ કરીને ઊભો રહ્યો છે. કદાચ કોઈ ભ્રમ્યવંત નિપુણ તે શધાની ડાબી આંખ બાણના મુખથી વીધી શકે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ હારી નય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.” ૭.

હર્મ—એક બહુ મોટો દ્રુહ છે, તેમાં એક કાચબો રહે છે. તેણે એક વખત પાળી ઉપરની સેવાળ તૃતવાળી આસો શુદ્ધ પૂર્ણિમાની રાત્રે આકાશમંડપમાં સપ્તગણસંપૂર્ણ,

નયનાનંદકારી, સમગ્ર નક્ષત્રે બિરાજમાન ચંદ્ર દીઠી. આથી તેને બહુ આનંદ થયો. આ કુદરતી દેખાવ પોતાના કુટુંબને દેખાડવા તે રૂબરૂ મારી પાણીમાં ગયો અને કુટુંબને લઈને પાછો આવ્યો, ત્યાં તો સેવાળ મળી ગઈ હતી. આથી ચંદ્રદર્શન કર્યા વિના જ તેના કુટુંબને પાછું ફરવું પડ્યું. પૂર્ણિમાની રાત્રિ, સેવાલતું સ્ટેટન અને કુટુંબ સહિત પોતાની હાજરી, એ સર્વ યોગ ફરી વાર મળવા મુશ્કેલ છે. આથી આઠમા શ્લોકમાં કહે છે કે " સેવાલગંધ ઘૂટવાથી એક સરોવરમાં રહેલ પૂર્ણચંદ્રના દર્શન કરવાથી બહુ આનંદ પામ્યો અને તેનું દર્શન કરવા માટે પોતાના કુટુંબને લઈ આવ્યો, પણ સેવાલ મળી ગઈ. આ પ્રમાણે પુનર્દર્શન કદાચ તે કરે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યલવ પામી હારી જાય છે તેને ફરી વાર પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. " ૮.

યુગ—“ પૂર્વ સમુદ્રમાં શમી (ખીલી) નાખીએ અને પશ્ચિમે યુગ (ધોંસરું) નાખીએ અને બન્ને સમુદ્રમાં કુદરત તરંગ આવ્યા કરતા હોય. કદાચ આ યુગમાં શમીનો પ્રવેશ થાય, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યલવ પામી હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ” બળદની ડોક પર નાંખેલું ધોંસરું તે યુગ કહેવાય છે. તેમાં જોતર બાંધવા માટે નાંખેલી ખીલી તે શમી કહેવાય છે. અસંખ્યાતા દ્વીપ સમુદ્ર મૂક્યા પછી છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર અર્ધરાજ પ્રમાણે આવે છે. તેને પશ્ચિમ છેડે યુગ હોય અને ખીલ ખાલુના પૂર્વ છેડે શમી હોય, એ બન્નેનો યોગ કેમ થાય ? સમુદ્રમાં મહા જળ-તરંગ થતાં હોય છે એ હકીકત લક્ષમાં રાખવાની છે. ૯.

પરમાણુ—“ દેવતાએ ક્રીડા કરતાં કરતાં એક પાપાણુના સ્તંભના વજ્રવડે ચૂરેચૂર કરી નાખ્યા અને પછી મેરુપર્વત પર જિલા રહી એક નળીમાં સર્વ પરમાણુ એકઠા કરી કુંક મારી, ચારે દિશામાં તે સર્વ પરમાણુ બિડાવી દીધા. તે જ પરમાણુઓનો બનાવેલો સ્તંભ ફરી વાર કદિ તે તૈયાર કરે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યલવ પામી હારી જાય છે, તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ” લાખ યોજન ઊંચા મેરુ ઉપરથી પવનના સપાટા સાથે ઉડાડેલા પરમાણુઓની પાછળ દેવતાની જબરજસ્ત કુંક, એ સર્વને સાથે લોતાં અને પરમાણુની આલુતાનો વિચાર કરતાં ઉપરની હકીકત લગભગ તરંગ જેવી જ લાગે છે. ૧૦.

દશે દશાંતનું એ જ પ્રમાણે સમજવું. દરેક દશાંતમાં બહુ ખૂણી છે. દરેક દશાંત મનન કરીને સમજવા જેવું છે. મનુષ્યલવની દુર્લભતા બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. દશાંતની સત્યતા કરતાં હમેશા તેમાંથી ક્ષિત થતો લાવ બહુ વિચારવા જેવો છે. દેવકૃત મંત્ર, ચમત્કાર કે ખીલ વાત સ્થૂળવાદના આ જમાનામાં ગળે ન બિતરે તો તેની સામે વિચાર કરવાની અગત્ય નથી, પરંતુ દરેક દશાંતમાં એક અદ્ભુત ભાવ છે અને તે એ છે કે—આવો મનુષ્યલવ મહાકષ્ટે મળ્યો છે તે ફરી મળવો મહામુશ્કેલ છે. એના પરિણામ તરીકે

મનુષ્યલવની સફળતા કરવા ખાસ ઉપદેશ છે. ધર્મસામગ્રી મુખ્યત્વે મનુષ્યલવમાં જ મળી શકે છે તેથી આ સર્વ દંષાંતોનું મુદ્દામણું ખાસ થાય છે.

આટલા ઉપરથી ધર્મની દુરાપતા સમજી, કપાય ન કરવા અને તેટલા સારુ તેના સહચારી પાંચે ઇન્દ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયોને ખાસ કરીને ત્યજવા. ૮૯.

કપાયના સહચારી પ્રમાદનો ત્યાગ.

चौरैस्तथा कर्मकरैर्गृहीते, दुष्टैः स्वमात्रेऽप्युपतप्यसे त्वम् ।

दुष्टैः प्रमादैस्तनुमिष्व पुण्यघनं न किं वेत्स्यसि लुट्यमानम् ॥ ૨૦ ॥

“ ચૌર અથવા કામકાજ કરનારા (નોકર-ચાકરો) તારું જરા પણ ધન ઉપાડી જાય છે, તો પણ તું તપી જાય છે, જ્યારે પુત્ર અથવા પાતળા પ્રમાદો તારું પુણ્યધન લૂંટી લે છે તે તું જાણતો પણ નથી ? ” ૨૦.

ભાવાર્થ—ધરમાં સહજ ચોરી થાય તો ધાંધલ મચાવી મૂકે છે, પોલિસને બોલાવે છે, સજા કરાવે છે અથવા કાયદો હાથમાં લઈ ચોરનાં હાડકાં ખોખરાં કરે છે. આ સર્વ જ્ઞાને માટે ? ધનને માટે, સ્ત્રીના દ્રવ્ય માટે. પણ મધ, વિષય, કપાય, વિકથા અને નિર્દા-રૂપ પ્રમાદ-ચોરો તારું પુણ્યધન લૂંટી જાય છે તેનો તે વિચાર કર્યો ? વિષય કપાય એ પુત્ર ચોરો છે અને વિકથા, નિર્દા, નોકપાય એ પણ પાતળા ચોરો છે, પણ બધા ચોર એકઠા થઈ તારા શુભ પુણ્યધનના ભંડાર પર ધાડ પાડે છે તેથી જરા ચેત. ગરથ ગયા પછી જ્ઞાન આવશે તે નકાસું છે. તું મૂઠની જેમ બેઠો બેઠો જોયા કરે છે, એમાં તારી મૂખાઈ છે; માટે બિઠ, ભગત થા, વિચાર. ૬૦.

જરા નીચું બેઠને વ્યાજ : ઉપસંહાર.

मृत्योः कोऽपि न रक्षितो न जगतो दारिद्र्यमुत्त्रासितं,

रोगस्तेन नृपादिजा न च मियो निर्णाशिताः योदय ।

विष्वस्ता नरका न नापि सुखिता धर्मैस्त्रिलोकी सदा,

तत्કો नाम गुणो मदश्च विमुक्ता का ते स्तुतीच्छा च का ? ॥ ૨૧ ॥

“ હે ભાઈ ! તે હજી સુધી કોઈ પણ પ્રાણીનું મરણથી રક્ષણ કર્યું નથી, તે કાંઈ જગતનું દળદર કીટકરૂપું નથી, તે રોગ, ચોર, સજા વિગેરેએ કરેલા મોટા સોળ ભયોના નાશ કર્યો નથી, તે કાંઈ નરકગતિનો નાશ કર્યો નથી અને ધર્મવટે તે કાંઈ તણ લોકને સુખી કર્યા નથી ત્યારે તારામાં શુભ શા છે કે તેનો મદ કરે છે ? અને વળી એવું કાંઈ પણ કાર્ય કર્યા વિના તું સ્તુતિની ઇચ્છા પણ શેની સખે છે ? (અથવા શું તારા શુભ અને શે તારો મદ ! તેમ જ શી તારી મોટાઈ અને શે તારો યુશ્યમતનો ગ્રેમ !) ” ૨૧. યદ્દર્શનકોશિન.

વિવેચન—અરે છવ ! તું લાંબા પહોળા થઈને આવે છે પણ તેં શું જખરં કામ કયું છે કે તેનો ફંકો રાખે છે ? તારું છતું ધન છે તેને પણ તું શોધી શકતો નથી, રે ચેતન ! જરા વિચાર કર. આ જિંદગીમાં મરણનો ચોટો ભય છે, તેં એક પણ પ્રાણીને તેમાંથી બચાવ્યો ? અરે ! તારા પોતાના માથેથી જ તેનો ભય ઓછો થયો ? આખા હિંદુસ્તાનમાં ગરીબાઈ વધતી જાય છે, ચાર કરોડ માણસો દિવસમાં એક વખત રોટલો કે કુશકા ખાઈને, પાણી પીને સૂઈ રહે છે, ઉપરાઉપરી હુબ્બાળમાં લાખો છવ અજ્ઞ વિના મરણ પામે છે—આવું હજાર તેં કોઈનું ફિટાડ્યું ? ફિટાડવા યત્ન કર્યો ? ત્યારે શું તેં મોટા ક્ષય, અતિસાર જેવા બ્યાધિ મટાડ્યા ? કે સોજા ભયથી ધૂજતા પ્રાણીઓને તેમાંથી બચાવ્યા ? આ ભવમાં તેં શું લીલું કયું ? આવતા ભવ માટે તેં નરક કાપી નાંખી ? તને ગેરંટી મળી છે કે—તું કહી નરકમાં તો જઈશ જ નહીં ? અથવા તેં નરકનો જ તારા કર્યો છે કે જેથી કોઈ પણ પ્રાણીને ત્યાં જવું પડે નહિ ? તારી પ્રજા ખમતી તેં જનસમૂહ કે પ્રાણીસમૂહનું સુખ વધાર્યું ? આમાંનું થોડું કે ઘણું કાંઈ કરી શક્યો નથી અને તને અહંકાર થાય છે અથવા પારકા માણસો પાસેથી સ્તુતિ સાંભળવાની ઇચ્છા થાય છે તે તદ્દન અસ્થાને, અયોગ્ય, અણધટતી વાત છે; તારે તેના ઉપર કરો હક નથી. ચેત, જરા વિચાર. આવા ગુણવાળા માણસો તો તેનો ફંકો રાખતા જ નથી, પણ તારે તો ફંકો રાખવાનો હક પણ નથી. જો ચેતીશ નહિ તો અનંત કાળચક્રના પ્રવાહમાં તણાઈ જઈશ અને તારે પત્તો લાગશે નહિ. અતુકૂળ સમય, સ્થાન અને સંજોગોનો શીઘ્ર લાભ લઈ લે.

ઉપરની ગાથામાં સોજા ભય કહ્યા છે તેનાં નામઃ—રોગ, પાણી, અગ્નિ, સર્પ, ચોર, શત્રુ, મત્ત હરતી, સિંહ, યુદ્ધ એ નવ અને ઇંદલોક ભય (મનુષ્યને મનુષ્યથી ભય તેવી જ રીતે સ્વજાતીય ભય), પરલોક ભય (મનુષ્યને તિર્થંચ અથવા દેવતા કે અસુરથી ભય), આહાન ભય (ધન ચોરાઈ જવાનો ભય), અકસ્માત ભય (ઘરમાં બેઠા બેઠા કોઈ પણ કારણ વગર ભય લાગે તે), આજીવિકા ભય (કેવી રીતે પેટ ભરાશે તેની નિર્ધનને ચિંતા થાય છે તે ભય), મરણ ભય, અપલોક ભય (લોકમાં અપકીર્તિ થવાની ખીક). ૬૧.

*

*

*

આવી રીતે આપણા સંસારના દરેક કાર્યમાં અગત્યનો ભાગ ભજવનાર બહુ જ અગત્યનો વિષય સંપૂર્ણ થયો. એ વિષયની અગત્ય એટલા માટે છે કે—ન્યારે લોકો ખાદ્યાચાર અને દેખાવ ઉપર બહુ ધ્યાન આપે છે, ઘણીવાર તેથી ભૂલ પણ ખાય છે, ત્યારે શાસ્ત્રકાર તેથી તદ્દન ઊલટી દૃષ્ટિએ જુએ છે. દુનિયાના દેખાવમાં “ ભગત ”ના નામથી યોગખાવનારા કેટલીક વાર તીવ્ર વિષયી હોય છે, ન્યારે તદ્દન ભદ્રિક છવે શાસ્ત્રકારની દૃષ્ટિમાં મહાભ્રમ્યશાળી ગણાય છે. આ વાતનું કેટલીક વાર સ્પષ્ટ ભાન થાય છે, પણ

જરૂરને વખતે બધું જુદી જવાય છે. અધ્યવસાય અને આંતરવૃત્તિ ઉપર કેટલો આધાર છે અને તેથી કર્મબંધમાં કેટલો ફેર પડે છે તે માટે એક જ દાખલો બસ છે. છોકરા નિશાળે ન જતો હોય અથવા કુચ્છાલે ચાલતો હોય ત્યારે તેના પર શિખામણ આપવા લાલ આંખ કરવામાં આવે છે, તેમ જ ગાળ દેનાર ઉપર પણ લાલ આંખ થાય છે, પણ તે બન્ને લાલાશમાં બહુ ફેર છે. આ ફેર સમજવામાં ખૂબી છે, પણ આવા સામાન્ય પ્રસંગો બાદ કરતાં કોઈ પણ મનુષ્યપ્રકૃતિને માટે બાહ્ય દેખાવ પરથી દોરવાઈ નહીં ઘણી વાર છેતરાવાના પ્રસંગો આવે છે.

સંસારનાં સર્વ કાર્યોમાં કષાય એક કે બીજી રીતે ભેદાયલા રહે છે. રાગ અને દ્વેષ વગર સંસારનાં કાર્યો બનતાં નથી અને તેથી શુભપણે કે ઉદાસી રીતે કષાય થઈ બાય છે. કષાયને ઓળખવાની બહુ જ અગત્ય છે તેથી તેના દરેક શ્લોક પર વિવેચન કરવા ઉપરાંત, અત્રે પણ દરેક માટે કાંઈક નવીન રૂપમાં વિવેચન કરવાની તક લેવામાં આવે છે.

ક્રોધ ઉપર પહેલો અને ચોથો એ બે શ્લોકો છે. એને શાસ્ત્રકાર ભુજંગતું રૂપ આપે છે, તે પર વિવેચન થઈ ગયું છે. ગૌતમકુળકમાં કહે છે કે કોહામિમૂયા ન સુદ્ધં લહંતિ 'ક્રોધીને શુભ મળતું નથી.' ભવભાવનામાં સૂર નામના બ્રાહ્મણની કથા છે, તેને ક્રોધ કરવાથી અનંત ભવ રખડવું પડ્યું હતું. ક્રોધ એ દેવ છે અને વિવેકને બૂઝાવી નાખે છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે કોહસમો ચેત્તિઓ નતિય ક્રોધ ભેડું કોઈ દુરમન નથી. મહાત્માઓ, ભાવિતાત્મા અનગારો અને સાધુઓ પણ ક્રોધથી રખડી પડ્યા છે. ક્રોધ શું કરે છે તેના સંબંધમાં એક વિદ્વાન લખે છે કે—

સંતાપં તનુતે મિનતિ વિનયં સૌહાર્દમુત્સાદય-
ત્યુદ્વેગં जनयत्यवघवचनं सूते विषत्ते कलिम् ।
कीर्तिं हन्ति दुर्मतिं हितरतिं व्याहन्ति पुण्योदयं,
दत्ते यः कुगतिं स हानुमुच्चितो रोषः सदेवः सताम् ॥

ક્રોધ સંતાપક કરે છે, વિનયધર્મોના નાશ કરે છે, મિત્રતાનો છેડો આણે છે, ઉદ્વેગ કરાવે છે, અવઘ (પાપકારક) વચન બોલાવે છે, કલેશ કરાવે છે, કીર્તિનો નાશ કરે છે, દુર્મતિ ઉત્પન્ન કરે છે, પુણ્યોદયને હણે છે અને કુગતિ આપે છે. આવા આવા અનેક દોષો ક્રોધથી ઉત્પન્ન થાય છે, સુરા તે અનુભવથી સમજી શકે છે. ક્રોધ કરવાથી નુકસાન પ્રત્યક્ષ છે. સિંહુરપ્રકર, ઉપાધ્યાયજીની સંજ્ઞાયા વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં તે સંબંધી ઘણું વિવેચન છે.

* ક્રોધ અને તાવ (તાપ-ફીવર) જરાજર સરખા છે. ક્રોધથી આંખ લાંબ થાય છે, તાવથી પણ તેમજ થાય છે. ક્રોધથી શુભ લાલ થાય છે, તાવથી પણ તેમજ થાય છે. તાવથી શુભમાં પાણીની તૃષ્ણ લાગ્યા કરે છે, ક્રોધથી પણ તેમજ થાય છે. તાવથી નાડી તથા હૃદય બહુ વેગમાં ચાલે છે, ક્રોધ વખતે પણ તેમજ થાય છે. તાવથી શુભ લાગતી નથી, ક્રોધ વખતે પણ અજ રુચિ નથી. વગેરે વગેરે.

ક્રોધનો ત્યાગ એટલે સમા, સમા, એ જૈન શાસ્ત્રનો સાર; એમાં અહિંસા, અભયદાન, અનુકંપા આદિ અનેકનો સમાવેશ થઈ જાય છે. રક્તક્રાચાર્ય ક્રોધથી રખડ્યા અને તેના ત્યાગથી ગજસુકુમાળ, મેતાર્ય વગેરે ઘણા છવેા સુખી થયા.

માન—આને માટે ૨-૩-૭-૮-૧૭ નંબરના પ્રલોક છે. આ મીઠા કથા છે, સર્વને કરવો ગમે છે, ઘણીવાર પોતે નિર્ગુણી છે એમ બતાવતાં પણ અંતરંગમાં અહંકાર હોય છે. કેટલાક મગફળ હોય છે તે છતી વસ્તુ માટે હોય છે, એને Pride (મદ) કહે છે; કેટલાક મગફળ હોય છે, તે અછતી વસ્તુ માટે ઝળઘાલુ હોય છે, એને Vanity, hypocris્ય કહે છે. મગફળી કે ફૂંકો રાખવો તેના કરતાં પણ દંભ રાખવો એ વધારે ખરાબ છે. હાલના સમયમાં માણસો દંભી વધારે હોય છે. બીજું ક્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે—આ જમાનામાં કેટલાક દુર્ગુણોને સદ્ગુણમાં ગણવામાં આવે છે. કેટલાક માણસો self-respect ‘સ્વવ્યક્તિ રચાપન’ અથવા ‘જાતીય-માન’ના નામથી અહંકાર કરે છે. આવી બાબતથી ખાસ ચેતતા રહેવાની જરૂર છે. એમાં ખૂબી શું છે તે વિચારવાની જરૂર છે. પોતાની જાતને ફેંકી દેવી, દરેક અપમાનને પાત્ર બનાવવી, એમ કહેવાની મતલબ નથી; પણ એ દેખાવના રૂપમાં અહંભાવ પેસી જાય છે એ ખાસ ક્યાનમાં રાખવાનું છે. અહંકાર કે દંભ અનેક પ્રકારના છે. શાસ્ત્રકાર મદ આઠ પ્રકારના કહે છે,* તે ઉપર જણાવ્યા છે અને તે મદ કરવાથી હેસન થયેલાનાં દૃષ્ટાંતો પણ સાથે બતાવ્યાં છે.† આ જમાનામાં આ બાબતથી સાવચેત રહેવાની ખાસ જરૂર છે. લવભાવનામાં એક ઉત્તિગ્રતક્રમારની કથા છે, તે આ બાબતમાં ક્યાનમાં રાખવા જેવી છે. માનથી વિનયનો નાશ થાય છે, અછદ રહેવાનું મન થાય છે અને લોકો તેથી અભિમાની માણસો સાથે સંબંધ ઓછો કરી નાખે છે. ભલા માણસ ! આખી દુનિયામાં હિંદુસ્તાન ક્યાં ? તેમાં શુજરાત ક્યાં અને તેમાં તારું જામ ક્યાં ? અત્યારની ગણતરી પ્રમાણે જણાયલી દુનિયામાં લગભગ એક અબજ ને સાઠ કરોડ માણસો છે તેમાંનું એક પણ માણસ સો વરસ પછી અહીં રહેશે નહિ, ત્યારે તું તે શું જોધને મદ કરે છે ? વળી છેલી ગાથામાં કહ્યું તેમ તારામાં એવો કયો અસાધારણ ગુણ છે કે તું માન કરે છે ? જરા વિચાર, જરા ઊંડો ઉત્તર. શાસ્ત્રકાર માનને ‘હાથી’ કહે છે.† તેના ઉપર બેસનાર ડોલે છે અને ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે—માનત્યાગનો રસ્તો એ જ છે કે પૂર્વે જે મોટા મોટા પુરુષો થઈ ગયા હોય તેનાં દૃષ્ટાંતો વાંચી-વિચારી તેઓની પાસે પોતાની લઘુતા વિચારવી. વિદ્વાનો કહી ગયા છે કે—

* આ આઠ પ્રકાર પણ ઉપલક્ષ્યરૂપ સમજવા.

† જુઓ આ અધિકારના સત્તરમા પ્રલોક પરની નોંધ.

+ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય માનને છૂટક કહે છે એ વચ્ચાના દૃષ્ટ જેવું છે, એને માન્ય હોય તો પણ ઊગ્ર છે. એને નાશ કરવાના ઉપાય તરીકે નહીં પૂર આણવાની જરૂર છે અને જ્યારે એ દૃષ્ટનો મૂળ-માંથી ઉપહિદ થાય ત્યારે જ એનો ફરી વધવાનો સંભવ દૂર થાય છે.

બલિષ્ઠો બલિતઃ સન્તિ, શાલિષ્ઠ્યાઃ સન્તિ શાલિનઃ ।

ધનિષ્ઠો ધનિતઃ સન્તિ, તસ્માદર્પે ત્યજેદ્ બુધઃ ॥

‘ બળવાનથી પણ બળવાન, વાદીથી પણ વાદી અને ધનવાનથી પણ વધારે ધનવાન પ્રાણીઓ હુનિયા પર છે માટે શઘ્ન હોય તેમણે અહંકાર કરવો નહિ. ’ શેરને માથે સવા-શેર ઘણા પડ્યા છે. સુરને આટલી શિખામણ ખસ છે. વળી ઉદયરત્ન મહારાજ કહે છે કે—માનથી વિનયનો નાશ થાય, વિનય વગર સમકિતપ્રાપ્તિ ન થાય, સમકિત વગર ચારિત્ર ન થાય અને ચારિત્ર વગર સંસારબંધનથી મોક્ષ ન થાય, તેથી પરંપરાએ માનથી મોક્ષ થતો નથી. આ બધું વિચારવાનને હસ્તામલક જેવું છે, સુરને ચેતવણી આપીને સ્વાત્મહિત સાધવા આ સર્વ પ્રેરણા કરે છે.

માયા—એને શાસ્ત્રકાર નાગણી કહે છે. એને માટે અગિયારમા સ્તોત્રમાં વિવેચન કયું છે. આ કથાય બહુ ગીઠો છે. આ કરવાથી જીવ મહાતીત્ર પાપનો સંશય કરે છે. એ દોષ સામાન્ય માણસ કરતાં હુનિયાની નજરમાં હોશિયાર-કરમી કહેવાતી વ્યક્તિમાં વધારે હોય છે. ગાંડી માના શઘ્ન દીકરાઓનો એ ખાસ શુભ મનાયો છે. ‘ વલ્લિકે તેહતુ ’ નામ જેહ જૂઠું નવ બોલે ’ ઇત્યાદિ. સામળભટ્ટે કહ્યું તેમાં નવાઈ લાગે છે. હાલ તો વાણિયાવેડા-વિસાપણુ—એ માયાવીપણાના પર્યાય શબ્દો ઘઈ પડ્યા છે. એ માયા કરવાથી મન બહુ વ્યાકુળ રહે છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે માયાચિત્તો હૃતિ પરસ્ત પેસા ‘ માયાવી માણસો પારકાના નોકર થાય છે ’ એ તદ્દન અનુભવસિદ્ધ છે. એક બાબતમાં માયા-કપટ કયું તેને નશાવત્તું એ બહુ સુરકેલ છે; પછી અનેક સુક્તિઓ લગાવવી પડે છે, અસત્યની પરંપરા ચાલે છે અને છતાં પણ મનમાં ષકાઈ જવાની ધાસ્તી રહે છે. વાણિયાવેડા કરવાની માયા તેમજ શાસ્ત્રપટની માયા—એ તો દેખીતી રીતે ત્યાગ્ય છે. એ માયા કરનારમાં બગવૃત્તિ, ખોટો દેખાવ બહુ હોય છે, એટલું જ નહિ પણ, શ્રી મહિશનાથના દર્શાંતથી જણાય છે કે—પ્રથમ માયા પણ કરવી નહીં. ખમુસ કરીને કોમ, નાત કે સંઘના આગેવાનો, દેશસરના દસ્તીઓ વગેરે નેતા પુરુષોએ તો એવા સરળ થવું જોઈએ કે બીજાઓ તેવું અનુકરણ કરે. વાચક ! નાત કે સંઘની ગીર્દિગમાં જવાનો તને કોઈવાર પ્રસંગ આવ્યો છે ? ત્યાં શું થાય છે ? એ કોમની અને આખા દેશની સ્થિતિ બતાવે છે, એ પાથમાલીતું ચિહ્ન છે; એ બતાવે છે કે આર્થવર્તમાં જ્યાંસુધી સરળતા નથી, સ્વાર્થજી નથી, પક્ષબુદ્ધિનો ત્યાગ નથી, સ્વાત્મલોગ નથી ત્યાંસુધી બાધાનના પાઠશી હોવાની મગફળી કરવાનો તેને જરા પણ હક્ક નથી. બહા બાધ ! તારાં સાંસારિક કાર્યોમાં તો માયા પણ તારાં ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ માયા ! તું જૈન હો કે હિંદુ હો કે કોઈ પણ હો, તું સાધુ હો કે સંન્યાસી હો કે પાઠરી હો, પણ તારું જીવન જો ! તું દેખાવ કેટલો કરે છે ? લોકરંજન કરવા માટે, વાહવાહ બોલાવવા માટે કેટલું કરે છે ? તે જો ! વિચાર ! બહુ નકામું ચાશ્યું બાય છે, તું સમજ્યો નથી, સમજવા ચત્ન કરતો નથી, તેથી બધી ભૂલ થાય છે.

લોભ—એને શાસ્ત્રકાર ‘આકાશ’ સાથે સરખાવે છે.* આકાશનો છેડો આવતો નથી તેમ લોભનો છેડો આવતો નથી. બારમી ગાથામાં તેનું વિવેચન થઈ ગયું છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે સર્વગુણવિનાશનં લોભાત્ લોભથી સર્વ શુભોનો નાશ થાય છે. અલંકારમાં આટલા માટે જ પૈસાને અગિયારમો પ્રાણ કહેવામાં આવે છે. એ હશ પ્રાણને મૂકાવે છે, પોતાના શુભોનાં વખાણ કરાવે છે, નાશ કરાવે છે. આખી દુનિયાને મોરલી પર નચાવનાર આશા-તૃષ્ણા અનેક રૂપે કામ કરે છે. રાજ્યના, ધનના કે પુત્રના લોભથી અનેક અકર્ષો થાય છે. એણે અબળે રૂપિયાના ધણી મરમણ શેઠને અધારી રાત્રિએ નદીના પૂરમાં તણાતાં લોકડાં ખેંચવા સૂચવ્યું, અને એણે કેપ્ટિવને પોતાની માના બાપ ચેડા મહારાજ સાથે મોટું ચુદ્ધ કરાવ્યું. એણે ધવળ શેઠને સાતમી નારદીએ મોકલ્યો અને એણે નેપોલિયનને સેન્ટહેલીનામાં કેદ કરાવ્યો, એણે ધણને ભમ્રાંબા, રખડાંબા અને લોચલેગા કર્યાં.

આટલા માટે અહારમી ગાથામાં કહ્યું છે કે ‘મૂર્લ દિ સંસારતરોઃ કષાયાઃ સંસારરૂપ વૃક્ષત્’ મૂળ જ કષાય છે.’ કથાવત્યાગ એટલે સંસારત્યાગ. એ કષાયોના અનુયાયી અને સહચારી તરીકે વિષય અને બીજા પ્રમાદ આવે છે અને તેના સંબંધમાં અન્યત્ર વિવેચન થઈ ગયું છે. વળી સામાન્ય રીતે કથાવત્યાગ કરવા માટે ૫-૬-૧૫-૧૬-૧૮-૨૧ એ શ્લોકો છે અને વિષયપ્રમાદ ત્યાગ માટે ૧૬-૨૦ એ બે શ્લોકો છે. આ વિષય બહુ જ અગત્યનો છે, મનુષ્યજીવનનો મોટો ભાગ આ મનોવિકાર પર ફેરેલ ધામવાથી જ સફળ કરી શકાય છે; તેને છોડવા એ મનુષ્યજીવનની કસોટી છે. આ વિષયની અગત્ય નોંધને બનતાં સુધી દરેક શ્લોક પર સારી રીતે વિવેચન કરવાનો પ્રયાસ થયો છે. કષાયનો વિષય એટલો બધો વિસ્તૃત છે કે તે પર ઘણું વિવેચન થઈ શકે, પરંતુ અંતઃકૌરવ વધી નાથ તેથી અત્ર સુદાની હકીકત પર ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ ચારે કષાયો પર અન્યત્ર ઘણા વિસ્તારથી આ લેખકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વિસ્તારથી બાલુવાની ઇચ્છાવાળાને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા સંભવ રહે છે. શ્રી જૈન ધર્મપ્રકાશમાં ‘સૌજન્ય’ના વિષય નીચે એ લેખો છપાયા છે. અત્ર સુખ્યત્વે કહેવાનું એ જ છે કે—તારે ગમે તેવા પ્રયાસ કરીને કષાયો પર જય મેળવવો. એ પ્રમાણે કરવાથી આ જીવનની સાર્યકતા છે. એમ કરીશ તો જ આ ભવયાત્રા સફળ થશે અને નહિ તો અનંત કાળચક્રમાં ફરતો આંચો છે, તે પ્રમાણે આ ભવ પથ એક ફેરા સમાન થશે.

इति सविवरणः कषायनिग्रहनामा सप्तमोऽधिकारः ॥

* શ્રી હેમચંદ્ર મહારાજ એને ‘સમુદ્ર’ સાથે સરખાવે છે. એ દેખાય છે પર્વાદાત્રાણ, પણ જ્યારે ઉછાળો મારે છે ત્યારે હાવાર વળી આવે છે, એનું તળિયું દેખાતું નથી, વગેરે રૂપક પ્રતાવવાં.

અષ્ટમઃ શાસ્ત્રગુણાધિકારઃ ॥

અત્યાર મુખી અગાઉના સાત અધિકારમાં મમત્વમોચન અને કષાયત્યાગ તથા પ્રમાદત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો. આ સર્વ ઉપદેશની અસર મન પર શાસ્ત્રાભ્યાસ હોય તો કાયમ રહે છે, નહિ તો ચાલી જાય છે. જ્ઞાન-સમજણ વગર કોઈ પણ વસ્તુનો ત્યાગ થતો નથી, થાય તો બન્યો રહેતો નથી અને થોડો વખત રહે, તો પણ ખાલી અસહ્ય સ્થિતિ યઈ જવાનો ચાલુ બન્ય રહ્યા કરે છે. શાસ્ત્રાભ્યાસ કેવા પ્રકારનો ભોધ્યો, તેથી કેવા કેવા પ્રકારના લાભ છે તે વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે સૂરિમહારાજ હવે પ્રવૃત્તિ કરે છે.

ઉપરચોટીઓ શાસ્ત્રાભ્યાસ.

શિલાતલમે હૃદિ તે વહન્તિ, વિશન્તિ સિદ્ધાન્તરસા ન ચાન્તઃ ।

યદત્ર નો જીવદયાર્દ્રતા તેષ્ઠ, ન માવનાદ્ઘ્રુતવિશ્વ લક્ષ્યા ॥ ૧ ॥

“ શિલાની સપાટી જેવા (કઠણ) તારા હૃદય પર યદને સિદ્ધાન્તજળ આદ્યું બધું પણ તેની અંદર પ્રવેશ કરતું નથી; કારણ કે તેમાં (તારા હૃદયમાં) છવદયાદ્ય લીનાય નથી અને ભાવનાદ્ય અંકુશઓની શ્રેણિ પણ નથી. ” ૧. ઉપદેશના.

વિવેચન-સાધુનાં આખ્યાન, અંધનો અભ્યાસ, શાસ્ત્રનું અવજૂ વગેરે પ્રસંગે હૃદય તલ પર જ્ઞાનલહરીનો મુગધી ધવન જરા વખત વાય છે અને ઘણાખરા મનુષ્યોને તો તે જરા આનંદ આપી આવ્યો જાય છે. જેમ ખાણીનો પ્રવાહ શિલા ઉપર યદને આવ્યો જાય છે અને અર્ધા કલાક પછી જુઓ તો ખાલી શિલા જેવી ને તેવી ક્ષણતમાં પડેલી હોય છે, તેમાં લીનાય પણ રહેતી નથી અને તેના પર અંકુશ પણ ઊગતા નથી, તેના પર દિવસોના દિવસો મુખી ખાણી આદ્યું તે તદન નક્રમું યઈ જાય છે; કારણ કે જળ પાતાની અસર કોઈ પણ સ્થાપન કરી ગયું નહિ. બીજી દૃષ્ટિથી ભોધ્યો તો શિલામાં કોઈ એવો સ્વભાવ રહેલો છે કે ખાણી પ્રાપ્ત થયું, તેનો લાભ લેવાની તેનામાં શક્તિ નથી. ત્યારે શિલા જેવા હૃદયથી લાભ નથી. જે જ્ઞાન ઉપર ઉપરથી આદ્યું જાય તેનાથી વિશેષ લાભ

પણ શું ? શાસ્ત્રકાર આવા જ્ઞાનને વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન કહે છે. મતિઅજ્ઞાનના ક્ષયોપશમથી એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. વસ્તુતઃ એ મતિજ્ઞાનનો વિષય હોઈ અજ્ઞાન જ છે. એથી ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ કેટલીક વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય છે; પરંતુ બાળકને જેમ વિષ, કંટક કે રત્નમાં હેય ઉપાદેયપણાનું જ્ઞાન નથી, તેમ આવા ઉપર, ઉપરના જ્ઞાનવાળાને વસ્તુતઃ હેય ઉપાદેયપણાનો બોધ નથી. બહારથી મહાતત્ત્વજ્ઞાની કે ક્ષિત્કોસાકર પણ કહેવાય, પરંતુ ન્યાસુધી તેની પ્રવૃત્તિ નિરપેક્ષ છે, ત્યાંસુધી તેનું જ્ઞાન લાભ આપનાર થતું નથી. હૃદય ન્યારે ખેતરની ફળદ્રુપ ભૂમિ જેવું થાય અને તેના પર સિદ્ધાન્તજળ પડે, ત્યારે પછી તેમાં સર્વ જીવ પ્રત્યે મૈત્રીભાવરૂપ આદ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમ થાય ત્યારે જ ભાવનારૂપ અંકુશઓ પણ ત્યાં ઊગે છે. એવી રીતે વર્તન પર અસર કરનાર તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે શાસ્ત્રાભ્યાસ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. મતિઅજ્ઞાનના ક્ષયોપશમથી જરા જરા વસ્તુસ્વરૂપ જાણવાનું બની શકે તે તદ્દન ઉપર ઉપરનું થાય છે, પરંતુ ન્યારે વસ્તુતઃ સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વર્તન પર પણ તેની અસર થાય છે. લોકોનું જ્ઞાન બહુધા ઉપયોગિતા કરતાં આઈબર માટે અને સ્વાત્મશુદ્ધિવાદિના વિકાસ કરતાં સ્વકીર્તિરૂપ ક્ષુદ્રક ઐહિક વૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, જે કોઈ પણ રીતે જ્ઞાનનાં નામને યોગ્ય નથી. આટલા માટે આ અધિકારના આઠમા શ્લોકમાં કહે છે કે ‘આગમ કોઈ અંબ્યાસ માત્રથી ફળ આપનારાં થતાં નથી.’ વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન જીવને ઘણી વાર થાય છે, પણ સાધ્ય તો તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૨.

શાસ્ત્ર ભણેલા પ્રમાદીને ઉપદેશ.

યસ્યાગમમ્મોદરસેન ધૌતઃ, પ્રમાદવક્ત્રઃ સ કયં શિવેચ્છુઃ ? ।

રસાયનૈર્વસ્ય ગદાઃ ક્ષતા નો, સુદુર્લભં જીવિતમસ્ય નૂનમ્ ॥ ૨ ॥

“જે પ્રાણીને પ્રમાદરૂપ કાલ સિદ્ધાન્તરૂપ વરસાદના જળપ્રવાહથી પણ ઘેરાતો નથી તે કેવી રીતે મુમુક્ષુ (ભોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો) હોઈ શકે ? ખરેખર, રસાયણથી પણ જો કોઈ પ્રાણીને વ્યાધિ નાશ પામે નહિ, તો પછી તેનું જીવન રહેવાનું જ નહિ એમ જાણવું.” ૨.

ઉપગતિ.

ભાવાર્થ—ન્યારે શાસ્ત્રશ્રવણથી પણ પ્રમાદનો નાશ થાય નહિ ત્યારે પછી આ જીવને અનંત કાળ પર્યંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવાનું જ છે, એમ સમજવું. પ્રમાદ આઠ પ્રકારનો છે—૧ સંશય, ૨ વિપર્યય (ઊલટો બોધ), ૩ રાગ, ૪ દેષ, ૫ મતિભંશ, ૬ મન વચન કાયાના યોગોનું દુઃપ્રશ્નિધાન, ૭ મર્મ પર અનાદર, ૮ અજ્ઞાન અથવા પાંચ પ્રકારે પણ પ્રમાદ છે—અઘ, વિષય, કપાય, વિકથા ને નિદ્રા. આનું વિશેષ સ્વરૂપ છઠ્ઠા અધિકારમાં બતાવાઈ ગયું છે. અત્ર આઠ પ્રકારના પ્રમાદનો ત્યાગ સમજવો. શાસ્ત્રાભ્યાસ કે શ્રવણ પછી તે બન્યા જ રહે, તો પછી થઈ રહ્યું ! વેદક શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક મારેલાં

તામ્ર કે પારદ પ્રમુખનાં પ્રયોગથી પણ જ્યારે વ્યાધિ મટે નહિ, ત્યારે તે કેસની આશા છોડી જ દેવી. તેમજ સંસારદુઃખરૂપ વ્યાધિ પણ તેને માટેના રસાયણરૂપ શાસ્ત્રથી પણ જો મટે નહિ, તો જાણવું કે તેવા વ્યાધિવાળા પ્રાણી 'દુઃસાધ્ય' કે 'અસાધ્ય' ના વર્ગમાં છે. દરેક જૂલને સુધારવાના ઉપાય હોય છે, દરેક વિમાર્ગગમનને સુમાર્ગ લાવવાનાં સાધન હોય છે, દરેક વ્યાધિનાં ઔષધ હોય છે.

પ્રમાદને! પરિભાષિક અર્થ ન કરીએ તો સામાન્ય ભાષામાં તેનો આગમન-પુરુષાર્થનો અભાવ એ અર્થ થાય છે. દરેક વ્યક્તિ પછી તે ઉપાધિ સહિત કે રહિત હોય તેને સ્વકર્તવ્યથી જાણ કરનાર આ મહાદુર્ગુણ છે, એની હાજરી હોય ત્યારે કોઈ પણ કાર્ય થઈ શકતું નથી અને દરેક પગલે સ્ખલના પ્રાપ્ત થાય છે. સાધુજીવનમાં પ્રમત્ત અવસ્થા અધાપાત કરાવનારી થાય છે અને સાધ્યને રસ્તે વધારો કરાવવાને બદલે એક પગલું પાછા હઠાડે છે.

આ પ્રમત્ત અવસ્થા દૂર કરવા માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ પરમ ઉપાય છે. શાસ્ત્રાભ્યાસથી યોતે કોણ છે ? યોતાની દરજ્જા શી છે ? યોતાનું સાધ્ય શું છે ? તે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય શા છે ? તે જાણવાનું-સમજવાનું બની આવે છે અને તેથી જ પ્રમાદને દૂર કરવાની યોગ્યતા શાસ્ત્રાભ્યાસીને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અભ્યાસ પણ મનનપૂર્વક અને વર્તન પર અસર કરનારો જોઈએ. વાગાડંબર કે વ્યખળતા કરાવનારો શાસ્ત્રાભ્યાસ બહુ લાભપ્રદ નથી; કારણ કે એવી સ્થિતિમાં વ્યાધિના ઔષધ તરીકે તેમાં જે શુભ રહેલો છે તે નાશ પામે છે અને ધારેલ પરિણામ ન નીપજવનાર ઔષધ નકમું થઈ પડે છે તેમ શાસ્ત્રાભ્યાસ પણ આવા સંયોગમાં ઉપયોગ વગરનો થઈ પડે છે. તેથી રસાયનનું ઉક્ત દૃષ્ટાંત બરાબર ઉચિત છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે-શાસ્ત્રાભ્યાસ બહુ મનનપૂર્વક કરવો, તે પ્રમાણે વર્તન કરવું અને પ્રમાદ વિગેરે દુર્ગુણો હોય તેને દૂર કરવાનું સાધ્ય લક્ષમાં રાખવું. પરમ સાધ્ય તો 'શિવ' (મોક્ષ) છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું અને બુદ્ધિ તથા શક્તિને આવિર્ભાવ આપનારા આવા અનુકૂળ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા છતાં તેનો સદુપયોગ ન થાય અને દરેક શુભ કાર્યમાં પ્રમાદ થયા જ કરે એ સ્થિતિ દૂર કરવાની આવશ્યકતા સમજવી અને દૂર કરવા પરમ પુરુષાર્થ મગદ કરવો. ૯૩.

સ્વપૂજા માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરનારાઓ! પ્રત્યે.

અધોતિનોડર્ષાદિકૃતે જિનાગમઃ, પ્રમાદિનો દુર્ગતિપાર્પતેર્વૃષા ।

જ્યોતિર્વિમૂઢસ્ય હિ દીપપાતિનો, ગુણાય કસ્મૈ શલમસ્ય ચક્ષુષી ? ॥ ૩ ॥

“દુર્ગતિમાં પડનાર પ્રમાદી પ્રાણી યોતાની પૂજા માટે જૈનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે

તે નિષ્કૃણ છે. દીવાની ન્યોતિમાં ફસાયલા દીવામાં પડનાર પતંગિયાની આંખો તેને શો લાભ કરનારી છે ?” ૧૩.

વંચરથ.

બાવાર્થ—આંખ વગર જીવન અકારું છે, પણ તે જ આંખોનો દુરુપયોગ થાય તો તેઓ જ આ જીવનનો નાશ કરે છે. પતંગિયું આંખથી જ ફસાય છે. શાસ્ત્રાભ્યાસ અને વર્તન વગર દુર્ગતિનો નાશ થતો નથી, પણ જ્યારે તે જ અભ્યાસ ચોતાના આદર-સત્કાર માટે તેમ જ પહેલી પુરશી મેળવવા માટે થયો હોય ત્યારે નિષ્કૃણ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ નુકસાન કરનાર થાય છે. જરા માન મળે તેને લાભ કહો તો ભલે, પણ શાસ્ત્ર-કાર એને નુકસાન કહે છે. શાસ્ત્રાભ્યાસના પરિણામે બધું મળે છે, માન મળે છે, પ્રમુખની પુરશી મળે છે, અંશકાર થવાય છે, પણ અભ્યાસીની અભ્યાસના કૃણ તરીકે એ ઇચ્છા ન હોવી જોઈએ; એ ઇચ્છા યદ્યપિ કે બધું ગયું એમ સમજવું. શ્રીમાન હરિભદ્રસરિણ મહારાજ તેટલા માટે વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે—એ જ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ કેવી કરવી તે સંબંધમાં તદ્દન નિરપેક્ષ વૃત્તિ રહે છે; અને વર્તન વગરના જ્ઞાનથી લાભ થતો નથી. તે જેમ અત્ર દર્શાવે આપીને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે, તેમ અહીંમાં તેવા જ્ઞાનને મહાઅપાયના કારણરૂપ કહ્યું છે. આપણે વ્યવહારમાં પણ એ વાતનો વારંવાર અનુભવ કરીએ છીએ. જેઓ અવ્યવસ્થિતપણે બહુ અભ્યાસ કરી ગયા હોય છે, તેઓને ચોતાની પ્રવૃત્તિના સંબંધમાં બહુ વિવેક રહેતો નથી. એકલું મગજ કેળવાયું હોય અને અંતઃકરણ પર તેની છાપ ન પડી હોય ત્યારે આવું ભયંકર અણકલ્પેષ પરિણામ આવે છે. Mental Education (માનસિક કેળવણી) અને Moral Education (અંતઃકરણની કેળવણી) નો તફાવત અત્ર સારી રીતે દર્શિગીયર થાય છે. એક વિદ્વાન ગણાતા મનુષ્યને અશુદ્ધ વ્યવહારમાં પ્રવર્તે તો દેખવામાં આવે ત્યારે સમજવું કે તેનું જ્ઞાન હજી પ્રથમની નિર્દિષ્ટ પંક્તિ ઉપર જ છે. પ્રવૃત્તિમાં આત્માને યથાસ્થિત લાભ અલાભનો સદ્ભાવ બતાવનાર જ્યાં સુધી તેના જ્ઞાનનો વિષય થાય નહિ ત્યાંસુધી જ્ઞાન આડંબર માત્ર રહે છે, અને તે જ્ઞાનને શાસ્ત્રકાર અનેક પ્રસંગે ‘અજ્ઞાન’ જ કહે છે.

આ અને હવે પછીના એ શ્લોક આઠે રસ્તે બિતરી ગયેલા, પંડિત હોવાનો ફાંકો રાખનારા અને શુભવાદીઓ ઉપર સખત કટકો મારે છે. દરેક અભ્યાસીએ આ બાબત પર ધ્યાન આપવાની ખાસ જરૂર છે. અને દર્શાવે પણ સમજાય તેમજ લાગુ પડે તેવું છે. ૯૪.

પરલોકહિતપુષ્કિ વગરના અભ્યાસ કરનારાઓને.

મોદન્તે બહુતર્કતર્કણચનાઃ કેચિજ્ઞયાદ્વાદિનાં,

કાવ્યૈઃ કેચન કલ્પિતાર્થઘટનૈસ્તુષ્ઠાઃ કવિચ્ચાતિતઃ ।

* જુઓ શ્રીહરિભદ્રસરિણનાં અહીં નવમાનો ત્રીજો શ્લોક.

જ્યોતિર્નાટકનીતિલક્ષણઘનુર્વેદાદિશાસ્ત્રે પરે,
 વ્રૂમઃ પ્રેત્યહિતે તુ કર્મણિ જઢાન્ કુશ્મિમરીનેવ તાન્ ॥ ૪ ॥

“કેટલાક અભ્યાસીઓ બહુ પ્રકારના તર્કવિતર્કોના વિચારમાં પ્રસિદ્ધ હોઈ વાહી-
 ઓને છૂટીને આનંદ પામે છે, કેટલાક કલ્પના કરીને કાળો રચીને કવિ તરીકે ખ્યાતિ
 મેળવી, આનંદ માને છે અને કેટલાક જ્યોતિષશાસ્ત્ર, નાટ્યશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, સામુદ્રિક-
 શાસ્ત્ર, ધનુર્વેદ વિગેરે શાસ્ત્રોના અભ્યાસવડે ખુશ થાય છે, પરંતુ આવતા ભવમાં હિતકારી
 કાર્ય તરફ જો તેઓ અજ્ઞ (અથવા બેદરકાર) હોય તો અમે તો તેઓને પેટભરા જ
 કહીએ છીએ.” ૪.

ભાવાર્થ—ઉપરના શ્લોકમાં કહી તે જ હકીકત સ્પુટ કરે છે. કેટલાક ન્યાય (Logic)-
 ની ઠેઠામાં ઊંડા જિતરી આનંદ માને છે, જ્યારે કેટલાક કવિ થાય છે, કેટલાક ભેશી,
 નાટકકાર, મુસદ્દી, સામુદ્રિક જ્ઞાનમાં કુશળ, શસ્ત્રવિદ્યામાં પારંગત અને કેટલાક રસાયનશાસ્ત્રી
 (Chemist), આંકડાશાસ્ત્રી (Statistician), અર્થશાસ્ત્રી (Economist), ખગોળવેત્તા
 (Astronomer), ભૂતજ્ઞવેત્તા (Geologist), વનસ્પતિવિદ્યાકુશળ (Botanist), ગણિત-
 શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ (Mathematician), વૈયાકરણી (Grammarian) વગેરે વગેરે થાય છે.
 ઉદ્યોગ, શુરુકૃપા અને ક્ષયોપશમ પ્રમાણે વિદ્વાન્ મેળવે છે, પણ જો તેમને ભવની
 ખીક નથી, તો આવતા ભવમાં હિતકારી ધર્માનુધાન કરી શકતા નથી અને ધર્માનુધાન
 કયાં સિવાય આવતા ભવ માટે તૈયારી નથી અને તે ધર્મી હોવા કરતાં ધર્મી હોવાનો
 દેખાવ માત્ર કરે છે. આ પ્રમાણે હોય તો બાણુવું કે તે માણસ પેટભરા જ છે અને કાળની
 સપાટીમાં લાગનારા પવન અનુસારે તણાઈ જવાના છે. અદ્યકલ્પના ટીકકાર કહે છે કે—

અવિસેલિયા મદ્ધ ચિય સમ્મહિદ્ધિસ્સ સા મદ્ધનાણં ।
 મદ્ધઅન્નાણં મિચ્છાદિદ્ધિસ્સ સુયંપિ પમેવ ॥

“સમ્યક્દષ્ટિની બુદ્ધિ તે ‘મતિજ્ઞાન’ છે અને મિચ્છાદષ્ટિની બુદ્ધિ તે ‘મતિઅજ્ઞાન’
 છે. મતિમાં કાંઈ ફેરફાર નથી. શ્રુતજ્ઞાનના સંબંધમાં પણ તે જ પ્રકારે સમજવું.” મહા-
 તર્ક કરનાર હોય તો પણ જ્યાંસુધી જ્ઞાનની અસર આત્મિક શુભ પ્રવૃત્તિમાં થતી નથી
 ત્યાંસુધી તેવા જ્ઞાનને શાસ્ત્રકાર અજ્ઞાન જ કહે છે અને અજ્ઞાન તો કપાયાદિ મંકારિયું
 યોગી પણ વધારે ખરાબ છે. આથી અમુક બ્યક્તિ વિદ્વાન્ હોય તો તેથી કાંઈ બહુ
 ખુશી થઈ જવા જેવું નથી. વાસ્તવિક તુલના તો પ્રવૃત્તિ ઉપર જ રહે છે અને જેઓ
 અમુક કાર્યોના, આત્મિક ઉત્થતિ અવનતિને અંગે, શેા સંબંધ છે તે વિચારતા નથી
 અથવા વિચાર કરવાની દરકાર કરતા નથી અને વિચાર કરીને ઉત્થતિને માર્ગે પ્રવૃત્તિ
 કરતા નથી, તેઓ વસ્તુતઃ અજ્ઞાની જ છે, સંસારરસિક જ છે, સંસારમાં રખડનારા જ છે
 અને તેથી તેઓને ‘પેટભરા’ કહેવા યુક્ત જ છે. જેઓ પોતાના પેટ પૂરે તો વિચાર કરી

બેસી રહે છે તેઓ પેટભરા કહેવાય છે. અત્ર સંસારના વધારનારને તે નામ આપવું બહુ સાર્યું છે, વિચાર કરીને સમજવા યોગ્ય છે અને સમજઈ જાય તેવું છે.

‘અમે’ કહીએ છીએ એમ શ્રી મુનિસુંદરસૂરિજી મહારાજ બાર મૂકીને કહે છે. અંતકારને બહુવચનથી લખવાનો હક છે, એમાં માત્ર જેવું કશું નથી. લોકોના મન પર વિષય હસાવવા માટે બાર મૂકીને કહેવાની આ પદ્ધતિ બહુ અસરશરક છે. ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે તે સમાન ધર્મવાળાઓની એકવાક્યતા એટલે સરખા વિચાર ધરાવનારાઓનો સર્વાનુભવે થયેલો નિર્ણય બતાવે છે. ૬૫

શાસ્ત્ર બણીને શું કરવું ?

किं मोदसे पण्डितनाममात्रात्, द्वास्तेष्वधीती जनरञ्जकेषु ।

तत्किञ्चनाधीष्व कुरुष्व चाशु, न ते मवेद्येन मवाग्धिपाता ॥ ૫ ॥

“લોકરંજન કરનારાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસી થઇને તું પંડિત નામ માત્રથી કેમ રાજ થઈ જાય છે ? તું કાંઈ એવો અભ્યાસ કર અને પછી કાંઈ એવું અનુક્રાન કર કે જેથી તારે સંસારસમુદ્રમાં પડવું પડે જ નહિ.” ૫.

ભાવાર્થ—ઉક્ત હકીકત સ્પષ્ટ કરે છે કે—શાસ્ત્રાભ્યાસથી રાજ થઈ જવાનું નથી, પણ કાંઈ કરવું—કાંઈ દાન, શીલ, તપ, ભાવ અથવા શુદ્ધ વર્તન, વિવેક, અનુકંપા, વર્તનમાં આવે એવું કાંઈ કરવું એઇએ. એના સંયોગમાં આખરુ—પ્રીત્તિ આવે તો ભલે આવે, પણ તેને લેવા જઇશ નહિ. તારે તો આંખો મીંચીને ઊંચી પદવી પર જવા, ગુણ-સ્થાન આરોહણ કરવા, મોક્ષ સન્ન્યુષ કરવા આગળ ચાલ્યા જવું. અભ્યાસનો આ જ હેતુ છે, આ જ ફળ છે અને આ જ પરાક્રમ છે.

જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે: એકમાં માત્ર મગજ ફેળવાય છે. ખીલમાં હૃદય ફેળવાય છે. જેઓ વાહવિવાહ કરવા માત્રમાં જ કુશળ હોય, જેઓ ભાષણ કરવા માત્રમાં જ કુશળ હોય, જેઓ લેખ લખવા માત્રમાં જ કુશળ હોય, તેઓએ કાંઈ પણ પ્રકારે આનંદ પામવાનું નથી. એવા જ્ઞાનથી અટકી ન જતાં હૃદયને ફેળવવાની જરૂર ધણી છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—જનમનરંજન ધર્મનું, મૂલ્ય ન એક બ્રહ્માત્મ. અસુક અપેક્ષાએ આ વચન સત્ય છે અને એ અપેક્ષા ધ્યાનમાં રાખીને જ આ અધિકારનો ઉદ્દેશ થયો છે.

ખીજું આત્મપરિણતિમત્ જ્ઞાન છે, તેમાં અસુક કાર્યથી આત્મિક શુણ્ઢ વિકસર કરવામાં લાભહાનિ-કેટલી છે, તે બહુ સારી રીતે સમજાય છે, પરંતુ અનર્થનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી. આ જ્ઞાન શુદ્ધ શ્રદ્ધાવાળા અવિરતીને હોય છે. એ જ્ઞાનમાં તથાપ્રકારની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, પણ તે જ્ઞાનવાન શુદ્ધ માર્ગની સન્ન્યુષ છે અને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાનું તેને કારણ પ્રાપ્ત થયું છે. આવા જ્ઞાનવાળાએ પણ ખુશી થઈ જવા જેવું નથી. જ્યાંસુધી

એવા પ્રકારનો અભ્યાસ ન કરવામાં આવે, કે જેથી ભવચક્રની રખડપટ્ટી મટી જાય, ત્યાં-
સુધી જ્ઞાન ભેદએ તેટલું ઉપયોગી થતું નથી. ૯૬.

શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને સંયમ રાખવો એ સાચું જ્ઞાન છે.

ધિગાગમૈર્માઘસિ રજ્જયન્ જનાન્, નોઘચ્છસિ પ્રેત્યહિતાય સંયમે ।

દઘાસિ ક્ષિમ્મરિમાત્રતાં મુને !, ક તે ક તત્ કૈપ ચ તે મવાન્તરે ? ॥ ૯૭ ॥

“હે મુનિ! સિદ્ધાન્તવડે તું લોકોને રંજન કરતો ખુશી યાય છે અને તારા
પોતાના આસુખિક હિત માટે યત્ન કરતો નથી તેથી તને ધિક્કાર છે! તું માત્ર પેટભરા-
પણું જ ધારણ કરે છે; પણ હે મુને! ભવાંતરમાં તે તારાં આગમે ક્યાં જશે? તે તારું
જનરંજન ક્યાં જશે અને આ તારો સંયમ ક્યાં જશે?” ૯.

ભાવાર્થ—શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને ચું કરવું? તે ઉપર સામાન્ય શબ્દોમાં કહ્યું, અત્ર
સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મુનિને ઉદ્દેશીને કહે છે કે—જો ખંચ ઇન્દ્રિયો પર સંયમ ન હોય તો
અભ્યાસ બ્યર્થ છે, પેટભરાપણું જ છે એટલે કે સર્વસંપત્તકરી ભિક્ષાનો* અધિકારી તું
થઈ શકતો જ નથી. આવા સાધુઓ નથી સાધતા આ ભવતું અને નથી સાધતા પરભવતું.
તેવી જ રીતે પંડિત હોવાનો દેખાવ કરનારા કેટલાક આ વર્ગમાં આવે છે. અભ્યાસનું
ફળ આત્મપરિણતિ સુધારવી એ જ હોવું ઘટે. એ ન બને તો પછી અભ્યાસ વંધ
થાય છે. અંધકાર પોતે તો નીચેની આઠમી ગાથામાં આથી પણ નીચી હદે તે વાત મૂકે
છે. જીવનનો હેતુ, અભ્યાસનો હેતુ શો છે? ક્યાં રહી શકે છે? તે વિચારો. લોકરંજન
કરનાર અભ્યાસીનું પેટભરાપણું એવા સ્લોકમાં આપણે વિસ્તારથી ભેળું છે. આમાં ખાસ
વિચારવા યોગ્ય એટલું છે કે—પરભવમાં તું ક્યાં જઈશ? તારાં આગમે ક્યાં જશે?
અને તારો સંયમ ક્યાં જશે? વળી તારું પ્રેત્ય હિત ક્યાં જશે અને જેઓની પાસેથી
તું કીર્તિની ઇચ્છા રાખે છે તેઓ ક્યાં જશે? જરા માની લીધેલા માન નામના મનેા-
વિકારને તૃપ્ત કરવા ખાતર તારું બહુ બગડે છે અને તૃપ્તિ પણ પૂરી થતી નથી. અત્ર
મરણ તો અનિવાર્ય છે અને ત્યાર પછી તારી ગતિ તું બહુતો નથી અને ઉવડે સંસાર-
સમુદ્રના મોટા ખડક ઉપર તારું જીવનવહાણ તને ખરાબે ચડાવી દેશે, ત્યારે પછી
તારો કીર્તિનો લોભ અને તે ખાતર સહન કરેલા પરીવહો તને કાંઈ ઉપયોગી નહિ થાય.
ઉદ્દેશ અત્ર એ જ છે કે—શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને સંયમ રાખવો.

દીકાકાર નોટ લખે છે કે—“પિતા પુત્રને શિખામણ આપવા સાચું તિરસ્કારનો
શબ્દ લખે તે મુક્ત જ છે.” ૯૭.

કેવળ અભ્યાસ કરનારા અને અદ્વિપાક્યાસી આધકર્માં શ્રેષ્ઠ કોણ ?

ઘન્યાઃ કેડ્યનધીતિનોડપિ સદસુઠાનેપુ વદ્વાદરા,

દુઃસાપ્તેપુ પરોપદેસલવતઃ ધદ્વાનશુદ્ધાશયાઃ ।

કેચિત્ત્વાગમપાઠિનોડપિ દઘતસ્તત્પુસ્તકાન્ યેડલસાઃ,

અત્રાણુવ્રહ્મિતેપુ કર્મસુ કથં તે માવિનઃ પ્રેત્યદ્વાઃ ? ॥ ૭ ॥

"કેટલાક પ્રાણીઓએ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો ન હોય તો પણ બીજાના જરા ઉપ-
દેશથી, મુરકેલીથી સાધી શકાય તેવાં શુભ અનુષ્ઠાનો તરફ આદરવાળા થઈ જાય છે અને
અદ્વાપૂર્વક શુદ્ધ આશયવાળા થઈ જાય છે તેઓને ધન્ય છે ! કેટલાક તો આગમના
અભ્યાસી હોય અને તેનાં પુસ્તકો પાસે રાખતા હોય, છતાં પણ આ ભવ પરભવનાં
હિતકારી કાર્યોમાં પ્રમાદી થઈ જાય છે અને પરલોકને હણી નાંખે છે તેઓનું શું થશે ? " ૭.

શાર્દૂલવિક્રમિત.

વિવેચન—વિદ્યા અને સુક્ષિપ્તપ્રાપ્તિને કેવો સંબંધ છે તે વિચારવા જેવું છે.
વિદ્વાનોને જ મોક્ષ મળે છે એમ નથી, પણ અભ્યાસની સાથે સરળતા, સદ્ગતિનું જોડાણ.
Simples નામનો એક પ્રખ્યાત અંધકાર કહે છે કે—અસાધારણ વિદ્વાન્ના સાથે હલકામાં
હલકા હુણ્ણો કેટલીક વાર મળેલા હોય છે, અને ઉચ્ચ ચારિત્રને વિદ્યા સાથે કાંઈ પણ
ખાસ સંબંધ નથી. કેવ શુરુ ધર્મ પર શુદ્ધ શ્રદ્ધા, શુદ્ધ વર્તન અને સરળ સૌમ્ય પ્રકૃતિથી
ઘણા ભદ્રિક જીવે તરી ગયા છે. હકીકત આમ છે છતાં પણ વિદ્યાવાનને સંસાર તરવો
સહેલો પડે છે એમાં તો જરાપણ શક નથી. જ્ઞાનીને વિચારણા-વર્તન સારા થઈ જવાનો
ખહુ સંભવ છે અને અજ્ઞાની કરોડો વર્ષે જે કર્મક્ષય કરે તે જ્ઞાની એક શ્વાસોશ્વાસમાં
કરી શકે છે. પણ આવી સગવડ છે તે સાથે જ જે જ્ઞાની પ્રમાદી થઈ જાય, આડંબર
કરનારો થઈ જાય, વાહવાહ બોલાવનારો થઈ જાય, આશીર્વાદ રાખી ધર્મચરણ કરે તો
તેને મોટું નુકસાન થાય છે અથવા દુઃકામાં તેનો અધઃપાત થાય છે, જેમ કર્મક્ષયનું
પ્રબળ સાધન જ્ઞાનીના હાથમાં રહે છે તેમ તીવ્ર કર્મબંધ અને જવાબદારીનું જોખમ
પણ તેને માથે વધારે છે. જ્ઞાનવાને—વિદ્યાવાને ખહુ વિચારીને દરેક કાર્ય કરવાની જરૂર છે.
મૂળ શ્લોકમાં શાસ્ત્રનો નહિ અભ્યાસ કરનાર એમ કહ્યું છે તે અદ્વિપાક્યાસ કરનારા સાટે
હોય એમ સમજાય છે. આ શ્લોકથી અજ્ઞાનવાદને પુષ્ટિ આપી નથી તે ખાસ સમજવાની
જરૂર છે. આ આખા અધિકારમાં જ્ઞાનને અદ્વિપાક પદ આપવામાં આવ્યું હોય, ત્યાં વિષય-
પ્રતિભાસ જ્ઞાનને અંગે તે કથન છે એમ સમજવું. તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન જ્યારે પ્રાપ્ત થાય
ત્યારે તો આ અધિકારમાં વળીવેલી સ્થિતિ હોય જ નહિ. તે જ્ઞાનવાનને હેય ઉપાદેયનો
.. શુદ્ધ નિશ્ચય હોય છે, તેની વૃત્તિ સ્વસ્થ હોય છે અને તેની અખમુદ્રા પર શાંત રસ ઢળેલો

હોય છે.* તેવા જ્ઞાનવાળાનું વર્તન પણ બહુ શુદ્ધ હોય છે અને તેની અને અલ્પ અભ્યાસીની કદિ પણ સરખામણી થઈ શકે જ નહિ. શાસ્ત્રકાર અજ્ઞાનવાદની કદિ પણ પુષ્ટિ આપતા નથી એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. બાકી જ્ઞાનનાં પુસ્તકોનો ભંડાર કબજામાં રાખવાથી અને મોટી સંખ્યાએ છૂતવા માત્રથી, કાંઈ બહુ લાભ નથી એ અત્ર ઉદ્દેશ છે. ૬૮.

સુબ્ધબુદ્ધિ વિ. પંકિત.

धन्यः स मृगधमतिरप्युदितार्हदाज्ञारागेण यः सृजति पुण्यमदुर्विकल्पः ।

पाठेन किं व्यसनतोऽस्य तु दुर्विकल्पै-र्यो दुस्थितोऽत्र सदनुष्ठितिषु प्रमादी ॥ ८ ॥

“માઠા સંકલ્પો નહીં કરનારો અને તીર્થ”કર મહારાજો કર્મભાવેલી આજ્ઞાઓના રાગથી શુભ ક્રિયા કરનારો પ્રાણી અભ્યાસ કરવામાં સુબ્ધ બુદ્ધિવાળો હોય, તો પણ ભાગ્યશાળી છે. જે પ્રાણી માઠા વિચારો કર્યા કરે છે અને જે શુભ ક્રિયામાં પ્રમાદી હોય તે તેવા પ્રાણીને અભ્યાસથી અને તેની ટેવથી પણ શો લાભ છે ?” ૮.

વસંતવિસંહ

ભાવાર્થ—“તીર્થ”કર મહારાજો કહ્યું છે તે ખરું છે, બાકી સર્વ મિથ્યા છે’ એવી સામાન્ય બુદ્ધિવાળા પ્રાણી સંસારસમુદ્ર તરી જાય છે; પણ જે પ્રાણી માઠા વિચાર કરતો હોય, સંસારમાં રાગદ્વેષોના રહેતો હોય, રાજકથાદિક વિકથામાં આસક્ત હોય અને શુભ ક્રિયામાં પ્રમાદી હોય તે પ્રાણી વિદ્વાન્ હોય તો પણ કામનો નથી. શુદ્ધ શ્રદ્ધા કેટલો લાભ આપે છે તે અત્ર જોવાનું છે. શુદ્ધ શ્રદ્ધા વગર કાંઈ લાભપ્રદ થઈ શકતું નથી, ગણતરીમાં પણ છવ્વે ત્યારે જ આવે છે. અર્તીદ્રિય વિષયમાં શ્રદ્ધા રાખવાની જ જરૂર છે. મનુષ્ય-મવૃત્તિમાં પ્રાણીને વિચાર કરવાનો પણ બહુ વખત મળતો નથી, તેથી જેઓએ વિચાર કર્યો હોય તેઓ પર આધાર રાખી તેઓને પગલે પગલે ચાલવું શ્રેષ્ઠ છે. મનુષ્યજીવનકાળ અલ્પ છે, બુદ્ધિ મંદ છે અને અન્ય વ્યવહારમાં કાળક્ષેપ બહુ થાય છે, તેથી મોટે ભાગે તો જેઓનાં વચન આસ લાગતાં હોય તેની પરીક્ષા કરીને તેને અનુસરવું, એ જ માગે શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય જણાય છે. એક માણું મગ રસોઈ માટે ચુલા પર ચઢાવ્યા હોય તો તેની પરીક્ષા માટે એક મગ બસ છે; તે પ્રમાણે આસતાની પરીક્ષા કરવી. વીતરાગદ્વેષ, શુદ્ધ માર્ગચેતન, અપેક્ષાઓનું શુદ્ધ સ્થાપન, નયસ્વરૂપનો વિચાર અને સ્યાદાદિવિચારશ્રેણી એ આસતાની પરીક્ષા માટે પૂરતાં છે. વિશેષ ક્ષયોપયમ હોય અને અનુકૂળતા હોય, તેણે વિશેષ પ્રકારે પરીક્ષા કરવાનો અત્ર નિષેધ નથી, પરંતુ ગમે તેમ કરી આસતાં વચન પ્રમાણે અનુસાન કરવાની આવશ્યકતા અત્ર સ્વીકારી છે.

અત્ર જે માર્ગનું દર્શન કરાવવામાં આનું છે તેમાં પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો નિષેધ નથી, પણ દુર્વિકલ્પોનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. ૬૯.

શાસ્ત્રાભ્યાસ—ઉપસંહાર.

અર્ધાતિમાત્રેણ ફલન્તિ નાગમાઃ, સમીહિતૈર્જીવ સુર્ષર્ભવાન્તરે ।

સ્વચ્છૃષ્ટૈઃ કિં તુસ્ત્વરીરિતૈઃ સ્વરો, ન યત્સિતાયા વહનશ્ચમાત્સુચી ॥ ૧ ॥

“માત્ર અભ્યાસથી જ જવાંતરમાં ઇચ્છિત સુખ આપીને આગમો ક્ષણતાં નથી, પરંતુ તેમાં બતાવેલ શુભ અનુદાનો કરવાથી, આગમો ક્રમે છે; જેવી રીતે સાકરનો બોલો ઉપાડવાના શ્રમથી ગધેડો કાંઈ સુખી નથી.” ૬.

ભાવાર્થ—‘માત્ર અભ્યાસ અને પરલવમાં તેથી સુખ’ એ વાતનો વ્યભિચાર છે; અધ્યયન ઉચ્ચ પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું એક કારણ છે, પણ તેથી તે મળે જ છે એમ નથી, કારણ કે અભ્યાસી હોય છતાં મળતું નથી એમ બને છે, તેમ જ વળી અભ્યાસી ન હોય, છતાં ક્ષણપ્રાપ્તિ થાય છે એમ પણ બને છે. આથી માત્ર અભ્યાસ ઉપર કાંઈ ખાસ આધાર નથી. સુખ-આત્મિક સુખ મેળવવાનો ઉપાય શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલા અનુદાન-ચારિત્ર-વર્તનમાં છે. જેવી રીતે ગર્દશ સાકરનો બોલો ઉપાડે તેથી તેને કાંઈ મીઠાશ આવતી નથી, તેવી રીતે જ્ઞાન પણ વર્તન વગર માત્ર બોલો જ છે; એટલે જ્ઞાન પ્રમાણે વર્તન કરે તો જ જ્ઞાનની મીઠાશ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપદેશમાળામાં શ્રી ધર્મદાસગણિ કહે છે કે:—

જહા સરો ચંદનમારવાહી, મારસ્સ મારી ન હુ ચંદનસ્સ ।

પવં હુ નાળી ચરણેણ હીણો, નાળસ્સ મારી ન હુ સુગંધ્ય ।

જેવી રીતે ચંદનનો-સુખઠનો ભાર વહન કરનારો ગધેડો ભારનો ભાગી છે પણ ચંદનનો નથી, તેવી જ રીતે વર્તન વગરના જ્ઞાનને બાળુનારો જ્ઞાનનો ભાગી છે, પણ સુગતિનો નથી. આ હકીકત ઉપરના શ્લોકમાં પણ તે જ દ્રષ્ટાંત કહી છે. ૧૦૦.

*

*

*

શાસ્ત્રાભ્યાસ અને વર્તન એ ઉપર વિવેચન થયું. પ્રથમ એ શ્લોકમાં શ્રવણ કરનારાઓ અને બાકીના શ્લોકમાં અભ્યાસ કરનારાઓને બહુ ધડો લેવા જેવું બતાવ્યું છે. જેઓ અભ્યાસની ખાતર જ અભ્યાસ કરતા હોય, સભાઓ છૂટી પોતાના વિજયડંકા વગાડવાની ઇચ્છા રાખતા હોય, અકારણે શાસ્ત્રને શુષ્કવાદ કરવાનું આમંત્રણ કરતા હોય, તેઓએ થોથો શ્લોક ગોખી રાખવા જેવો છે. આ ઉપરાંત કહેવાતા ‘પંડિતો’ ઉપર આ અધિકારમાં સખ્ત ચાબજો છે. “હે ચેતન ! એ તો જ્ઞાની મહારાજ ભાખી ગયા છે કે.....વગેરે.” ચોક્કસ ગંભીર શબ્દોયુક્ત ભાષામાં બોલતાં આવા ડોળધાલુઓની તે વખતની બોલવાની ઢબછબ, સુખનો રંગ અને આંખના તથા હાથના આળા જોયા હોય, તો બાણે મહાગહન

ઓ યાય છે અને તેથી રક્ષારાજ અને આકુંઠવડે આકાશ ભરાઈ જાય છે—આવા પ્રકારની નારકી તને ભવિષ્યમાં મળશે એ વિચારથી હું કુમતિ ! તું ખીતો નથી કે કષાય કરીને અને થોડો વખત સુખ આપનારા વિષયો સેવીને આનંદ માને છે ? ” ૧૦-૧૧. વસંતતિલકા.

વિવેચન—નરકગતિની દુર્ગંધ એટલી ગંધી હોય છે કે તેના બહુ સૂક્ષ્મ ભાગથી જ સમુદ્ર ત નગરવાસી જનોનાં મરણ થઈ જાય.

મનુષ્યનું આયુષ્ય મહાભારી, શશ્વત, ભય વિગેરે કારણથી નાશ પામે છે, એટલે તે સોપાન હોય છે, પણ નારકીના જીવનું આયુષ્ય તો ગમે તે કારણથી તૂટતું જ નથી. શરીરના ઘણા કટકા થઈ જાય, તોપણ પારાની પેઠે તે જોડાઈ જાય છે. વળી નારકોનું આયુષ્ય સાગરોપમથી ગણાય છે. સાગરોપમ એટલે અસંખ્યાતા વર્ષનું એક પદ્યોપમ અને દશ કોટિકોટિ પદ્યોપમે એક સાગરોપમ. પદ્યોપમનો પણ ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. (પાંચમા કર્મચંચની ગાથા ૮૫ મી બુચો.) આત્મ જોડું આયુષ્ય અને તેમાં દુઃખ, દુઃખ ને દુઃખ જ છે એટલે ક્ષણ માત્ર પણ સુખ નથી. નરકભૂમિનો સ્વર્ગ કરવતની ધાર કરતાં પણ કઠોર છે અને ત્યાંની ઠંડી આગળ ઉત્તર ધ્રુવની ઠંડી અને તાપ આગળ સહરાના રણનો તાપ, કાંઈ ગણતરીમાં નથી. ક્ષેત્રવેદના બહુ જ સ્પષ્ટ છે. કેટલાંક ક્ષેત્ર તદ્દન ઠંડાં છે, ત્યાંની ઠંડી સહન થઈ શકે નહિ, જ્યારે કેટલાંક ક્ષેત્ર તદ્દન ગરમ છે. એનાં દુઃખનો ખ્યાલ એટલા પરથી આવશે કે નારકોને ઉષ્ણ ક્ષેત્રમાં એટલી વેદના થાય છે કે તેને ઉપાડી ખેરના અગારાની ખાઈમાં ભર ઉનાળામાં સુવાડવામાં આવે તો જેમ મનુષ્ય કમળની શય્યામાં સુએથી સૂઈ રહે તેમ, છમાસ સુધી નિદ્રા કરે. આ પ્રથમ પ્રકારની ક્ષેત્રવેદના છે. જિજ્ઞાસુએ તેનું વિશેષ સ્વરૂપ બીજા પ્રયોગી બાળી લેવું.

બીજા પ્રકારની પરમાધામીકૃત વેદના છે. આ હલકી ભતના અમુરો જીવોને દુઃખ દેવામાં જ આનંદ માને છે. તેઓ તેને મારે છે, ફૂટે છે, તેના શરીરને તોડે છે, કાપે છે, તેને રાંઠો પડાવે છે, એક પર બીજાને નાખે છે, કરતથી વેરે છે, જીભ ખેંચે છે અને એવી એવી બીજી અનેક પ્રકારની વેદનાઓ કરે છે તેના ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે.

આ ઉપરાંત ત્રીજી અન્યોન્યકૃત વેદના છે. અગાઉના વૈરભાવથી જીવો પરસ્પર કપાઈ મરે છે, વડે છે અને કદાચના પામે છે, પગાડે છે.

ઉપરની હરીકત ઉપરથી જણાયું હશે કે—કોપી, અહંકારી, કપટી, લોભી, વિષયમાં આસક્ત જીવ સદરદુ ગતિમાં જાય છે. જો તારી કલ્પનાશક્તિ સારી હોય તો ઉપરનું સ્વરૂપ બાવળા પછી પણ તને નરકની બીક લાગતી નથી ? વિષયજન્ય મુખ-માની લીપેનું મુખ, શબ્દવાર-પાંચ મિનિટ-કલાક-દિવસ જ આવે છે અને તેના જલ્દમાં નારકીનાં દુઃખો સાગરોપમ આવે છે; મોટે હવે તારી મરણ પ્રમાણે ગમે તે પ્રકારનો આદર કર. ૧૦૧-૨.

તિર્યંચગતિનાં દુઃખો.

વન્ધોઽનિશં વાહનતાહનानि, क्षुचृद्धुरामातपशीतवाताः ।

निजान्यजातीयमयापमृत्युदुःखानि तिर्यङ्गिति दुस्प्रहानि ॥ ૧૨ ॥

“નિરંતર બંધન, ભારતું વહન, માર, ભૂખ, તરસ, હૃદય રોગો, તડકો, ઠંડી, પવન, પોતાનો અને પારકી જાતિનો ભય અને કુમરણ-તિર્યંચગતિનાં આવાં પ્રકારનાં અસહ્ય દુઃખો છે.” ૧૨ ઉપગતિ.

વિવેચન—બંધન તે ગાંઠ, હજ, ચણી વિગેરેમાં. તડકો, ઠંડી અને પવન તે અતુક્રમે ઉનાળો, શિયાળો અને ચૌમાસાંની ઋતુના ઉપદ્રવ છે. પોતાની જાતિનો ભય તે હાથીને હાથીનો, બોધાને બોધાનો વગેરે અને પરજાતિનો ભય તે મૃગને સિંહનો, ઉંઠરને બિલાડીનો વગેરે, વળી નાક, કાનતું હેઢતું વિગેરે બહુ પ્રકારનાં દુઃખો તિર્યંચગતિને છે. બિચારાથી બેઠી શકાય નહિ, સહનશીલતા રાખવી પડે. આવી પીડાઓ વિષય કષાયમાં રાચનારને ખમવી પડે છે માટે થોતો. અત્ર તિર્યંચગતિનાં દુઃખો વર્ણવવામાં આવ્યાં છે, તે સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ છે. એ ઉપરાંત અસુક જાતિને માટે દુઃખો વિચારીએ તો ઘણું વિવેચન ધર્ષ જાય. દાખલા તરીકે કેટલાંક દુઃખો અન્ધને ખાસ હોય છે, કેટલાંક બળહતે ખાસ હોય છે, કેટલાંક જ્ઞાનને ખાસ હોય છે, તે દરરોજના અનુભવનો વિષય છે, તેથી અંધગૌરવના ભયથી અત્ર વિસ્તાર કર્યો નથી. એકેંદ્રિયાદિકના અચ્ચકત દુઃખનું વર્ણન કરવું પણ અશક્ય છે. તે ગતિમાં સુખ નથી, એ આ શ્લોકનો સાર છે. ૧૦૩.

દેવગતિનાં દુઃખો.

મृषान्पदास्यामिभवाभ्यस्रयाभियोऽन्तर्गमस्त्वितिदुર્गतीनाम् ।

एवं सुरेण्वप्यसुखानि नित्यं किं तत्सुखैर्वा परिणामदुःखैः ? ॥ ૧૩ ॥

“ઈદ્રાદિકની નિષ્કારણ સેવા કરવી, પરાભવ, મત્સર, અંતકાળ, ગર્ભસ્થિતિ અને દુર્ગતિનો ભય—આવી રીતે દેવગતિમાં પણ નિરંતર દુઃખો છે. વળી જેને પરિણામે દુઃખ છે તેવા સુખથી શું ?” ૧૩. ઉપગતિ.

વિવેચન—૧. અતુલ્ય પારકી આકરી કરે છે તેનો હેતુ શુભશન ચલાવવાનો હોય છે, પણ દેવતાને આજીવિકાતું કારણ નહિ છતાં તેમ જ દ્રવ્યપ્રાપ્તિનો હેતુ નહિ છતાં પણ આગિયોગાદિક ભાવનાએ પૂર્વોપાર્જન કરેલાં કર્મનાં આધીનપણાથી વગર કારણે ઈદ્રાદિકની આકરી કરવી પડે છે.

૨. પોતાથી વધારે બળવાન દેવો પોતાની સીને ઉપાડી જાય છતાં અભિભવ-પરાજન.

૩. પરનો ઉત્કર્ષ સહન ન કરવો તે અસૂચા. દેવતાને બીજા દેવોનું વિશેષ સુખ જોઈને ઈર્ષ્યા બહુ થાય છે.

મેળવે છે; પણ સિદ્ધાંતના ફરમાનથી વાસ્તવિક રીતે વિચારતાં જણાય છે કે—આ સંસાર-માં સુખ જ નથી અને દુઃખ ભર્યું છે. તે દર કરવા ઉપાય કરવો એ આ જીવની પ્રથમ ઇચ્છા અને પ્રેરણા છે. શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાથી સંસારની સર્વ ગતિઓમાં કેટલાં અને કેવા પ્રકારનાં દુઃખો છે તે જણાવ્યું અને તેને પરિણામે હવે જો તને સુખ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો ચતુર્ગતિના કવેશો ન થાય તેવું કાર્ય કર. શાસ્ત્રાભ્યાસદ્વારને ચતુર્ગતિ દુઃખ-હર્શન સાથે શો સંબંધ છે તે અત્ર સ્પષ્ટ થાય છે. ૧૦૬.

આખા દ્વારનો ઉપસંહાર.

આત્મન્ ! પરસ્ત્વમસિ સાહસિકઃ શ્રુતાધૈર્યદ્ભાવિનં ચિરચતુર્ગતિદુઃખરાશિમ્ ।

પદ્યક્ષપીહ ન વિમેપિ તતો ન તસ્ય, વિચ્છિન્નત્તયે ચ યતસે વિપરીતકારી ॥ ૧૬ ॥

“હે આત્મન્ ! તું તો જબરો સાહસિક છે; કારણ કે ભવિષ્યકાળમાં હાંબા વખત સુધી થનાર ચાર ગતિઓનાં દુઃખોને તું જ્ઞાનચક્ષુથી જુએ છે તો પણ તેઓથી બીતો નથી અને વળી ઊલટો વિપરીત આચરણ કરી તે દુઃખોના નાશ સારુ જરા પણ પ્રયાસ કરતો નથી.” ૧૬.

વિવેચન—શત્રુઓને આંખે ઢંખીને પણ તેની ઉપેક્ષા કરે તે એવદૂર જ ગણાય. તે ચાર ગતિનાં દુઃખો અનુભવ્યાં છે, સોગવ્યાં છે, સાંભળ્યાં છે અને હમણાં જ તારી જ્ઞાનદષ્ટિ સમક્ષ રજૂ થયાં છે. આટલું છતાં પણ તું તેઓને કાપી નાખવા યત્ન કરીશ નહિ તો પછી તારું હાથપણ ફોગટલું કહેવાયે અને તું મૂર્ખ ગણાઈશ. ૧૦૭.

*

*

*

એવી રીતે આક્રમ્ ધ્વાર પૂર્ણ થયું. પ્રથમ ભાગમાં શાસ્ત્રાભ્યાસનું કૃણ બતાવ્યું. તેમાં જે પ્રાણી અભ્યાસાનુસાર વર્તન કરતા નથી તે ચતુર્ગતિમાં રખડે છે એમ બતાવ્યું. ઉત્તર વિભાગમાં સૂરિમહારાજ દૂકમાં ચાર ગતિનાં દુઃખો બતાવે છે, તે વિચારવા હાયક છે. શાસ્ત્રકારની ફરજ વસ્તુસ્થિતિનું ખરું ચિત્ર ઓતો લોકો પાસે મૂકવું એ જ છે અને શાસ્ત્ર પાંચનારની ફરજ એ છે કે—વસ્તુસ્વરૂપનું જ્ઞાન હૃદયમાં ભાવી તે પર વિચાર કરી વર્તન કરવું. આ ચાર ગતિનાં દુઃખનું પૂર્ણ જ્ઞાન શાસ્ત્રાભ્યાસદ્વારમાં લીધું છે તેને હેતુ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિચારવા હોવો છે. ‘વિષયપ્રતિભાસ’ જ્ઞાન ધણી જીવોને થાય છે ત્યારે તે વસ્તુસ્વરૂપનો ભાસ બાજે છે, વસ્તુનાં આકૃતિ, ગુણ જાણે છે, પણ એ નકમું છે. જ્યાંસુધી ‘તત્ત્વસંવેદન’ જ્ઞાન હોઈને, તેના બતાવ્યા પ્રમાણે વર્તન થતું નથી, જ્યાંસુધી દેય, જ્ઞેય, ઉપાદેયનો તત્કાલ સમજીને તે પ્રમાણે ત્યાગ કે આદર થતો નથી, જ્યાંસુધી રાગનો હેતુ પોતાનાં મહત્ત્વમાં વધારો કરવો એ જ રહે છે, ત્યાંસુધી બધું નકમું છે. એમાં નથી ચઢતો. જીવ જાણી પાચરીએ કે નથી થતો એનો ઉત્કર્ષ. જ્ઞાન

* સત્ત્વ કરતા મોઝા હું છે અને આદરવા મોઝા હું છે નેના નિઃશ્વર્યું શુદ્ધ ધાન.

બાણી, આર ગતિની એટલે સંસારની વાસ્તવિક સ્થિતિ શી છે, એનો ખાસ વિચાર કરવો એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

પાશ્ચાત્ય સુખસૂત્ર અને જૈન સુખસૂત્રમાં આ મોટો તફાવત છે. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વ-વેત્તાઓ અત્ર સુખ શોધે છે. જૈનશાસ્ત્રકારો કહે છે કે-એ બધાં ક્ષાંક્ષાં છે. જ્યાં વાસ્તવિક સ્થાયી સુખ છે જ નહિ ત્યાં શોધતાં મળશે ક્યાંથી ? માટે વાસ્તવિક ચિરસ્થાયી સુખ મેળવવા પ્રયાસ કરો. આ સંસારના વિષયની વાસના તણુ દો, ઇચ્છા યોછી કરો, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરો અને મન પર અંકુશ રાખો. જૈન સિદ્ધાંતનો-શાંત રસનો સાર એ જ છે કે-આ ભવના માની લીધેલા જરા જેટલા સુખ સાર તમે અનંત ભવની વૃદ્ધિ કરો નહિ. શાસ્ત્રાભ્યાસનો આ જ સાર છે અને એની જ જરૂર છે, બાકી બધા વિતંડા-વાદ છે, બહુધા લોકપ્રિય થવાનો પ્રયાસ છે અને તે શાસ્ત્રકારની દૃષ્ટિમાં શૂન્ય છે.

શાસ્ત્રાભ્યાસને અને વર્તનને બહુ નણકનો સંબંધ છે, તે આપણે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનની વ્યાખ્યા પરથી જોયું. શાસ્ત્રાભ્યાસ દ્વારમાં ચતુર્ગતિકલેશવર્ણન આપવામાં અંયકર્તાનો આશય ધણી જોડો જણાય છે. આ પ્રાણી જીવમાં સુખ માની બેઠો છે, તેની એ માન્યતા ફેટલી ખોટી છે, તે સામાન્ય શબ્દોમાં બતાવી, વિશેષપણે અનુભવથી અવલોકન કરવાનો તેમનો આશય જણાય છે. વસ્તુતઃ સુખ સંસારમાં નથી. એ આપણે પ્રથમ સ્મરતા અધિકારમાં બહુ વિસ્તૃત કલ્પના અને પ્રમાણથી જોઈ ગયા છીએ. એ મૃગતૃષ્ણાના લોભમાં આકર્ષાયેલા અદ્વૈતચરવી પ્રાણી દોહાદોહ કરે છે, પરંતુ એ કાંઈ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ઉક્ત ચતુર્ગતિકલેશવર્ણન માટે કદાચ એમ ધારવામાં આવે કે દુઃખ સાથે સુખ પણ છે અને સુખ ઉપર ભાર શામાટે મૂકતા નથી ? દુઃખને શામાટે આગળ કરો છો ? શાસ્ત્રકાર તેના જવાબમાં કહે છે કે-સુખ છે જ નહિ, છે તે માત્ર માનેલું જ છે, હોય તો અમને તે સુખને પાછળ પાડી દેવાની અગત્ય નથી. આખા અધિકારનો સાર એક જ છે કે-શાસ્ત્રાભ્યાસ સારી રીતે કરવો અને પોતાનું સાધ્ય નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવું. એ સાધ્ય પ્રાપ્ત થવામાં જે જે કારણો પ્રતિબંધ કરનારાં હોય, તેને શોધી કાઢી તેને દૂર કરવાં અને સાધ્યપ્રાપ્તિની સડક સીધી કરી નાખવી. ક્યૂં જ્યારે કાઢવા ઉપરાંત માનસિક કચરો પણ દૂર કરવો અને તે શો છે ? ક્યાં છે ? કેમ દૂર કરાય ? વગેરે માટે આવતા અધિકારમાં વિચાર કરવામાં આવશે.

इति सविवरणश्चतुर्गत्याश्रितोपदेशगमितोऽष्टमः शास्त्रगुणाख्योऽधिकारः ॥

નવેમશ્ચિત્તદમનાધિકારઃ ॥

ઈન્દ્રિયો પર અંકુશ, પ્રમાદકષાયનો ત્યાગ, સમભાવ—એ સર્વ હકીકત કહી, તેના હેતુ એ જ છે કે—મન પર અંકુશ રાખવો. મન પર અંકુશ ન હોય ત્યાંસુધી શાસ્ત્રશ્યાસ અને ધાર્મિક બાહ્ય ક્રિયા, તેથી ગ્રામ યવા યોગ્ય ફળની અપેક્ષાએ, બહુ અદ્ય ફળ આપે છે, ત્યારે પાપકાર્યોમાં પણ પરાધીનતાએ પ્રવર્તનાર અંકુશિત મનવાળાને અંશુક મુદ્દલા આવી જાય છે, અને દોષ અદ્ય લાગે છે. આવી મોટી ઉપયોગી હકીકત બતાવનાર આખા ગ્રંથના મધ્યગિન્દુરૂપ આ સર્વથી ઉપયોગી કેન્દ્રસ્થ દ્વાર લગભગ બરાબર મધ્યમાં આવે છે. આ અતિ ઉપયોગી દ્વારનો દરેકે દરેક શબ્દ મનન કરવા યોગ્ય છે.

મનધીવરનો વિશ્વાસ ન કરવો.

કુર્મજાલૈઃ કુવિકરુપસૂત્રજૈર્નિવરુપ ગાઢં નરકાગ્નિમિથિરમ્ ।

વિસારવત્ પશ્યતિ જીવ ! હં મનઃકૈર્વર્તકસ્ત્વામિતિ માસ્ય વિચ્ચતીઃ ॥ ૧ ॥

“હે ચેતન ! મનધીવર (મઝીમાર) કુવિકરુપ દોરીઓની બનાવેલી કુર્મ જાંઘ પાધરીને તેમાં તને મજબૂત રીતે શુંથી લાંબા વખત સુધી માછલાની જેઠે નરકાગ્નિમાં શુંજશે, તેટલા માટે તેના પર વિશ્વાસ રાખીશ નહિ.” ૧. વંદ્યપતિષ.

વિવેચન—વિષયની શરૂઆતમાં જ પ્રથમનો સ્લોક બહુ અલંકારિક વાપર્યો છે. શરૂઆતમાં મન પર અંકુશ હોતો નથી, ત્યારે શું કરવું તે અવ બતાવે છે. હે ચેતન ! તું એમ માને છે કે—આ મન તો તારું પોતાનું છે, પણ તે તો એક ધીવર જેવું ખરાબ છે અને તારું પોતાનું નથી, એમ ચોક્કસ માનજે. તે તો મોટી નેટી બળ પડે-રશે અને તને તેમાં પકડી લેવા ચલન કરશે અને પકડીને પછી નરકરૂપ અગ્નિમાં શુંજશે. આવા આવા તારા હાલહવાસ કરી નાખશે; માટે હે હવરૂપ માછલા ! તું તારા શત્રુ-મનરૂપ ધીવરનો વિશ્વાસ કરીશ નહિ. માછલું જિવાઈ પોદ્ગમતિક ઈચ્છાથી લેવાઈ જાય છે, તેને ધીવરે પાધરેલી બાજની ખમર પકડી નથી; તેમ જ આ અજ્ઞાની હવ મન-ધીવરની બાજમાં ચપકાઈ જાય છે, ફસાઈ જાય છે અને નીકળી શકતો નથી. એ ફસાવ-

નારી જાળ તારા કુવિકલ્પરૂપ સૂત્રથી બનેલી છે. આ ઉપરથી સાદા લાગતા પણ ભાર-વાળા શબ્દોમાં જ્ઞાની મહારાજ લલામણુ કરે છે કે—મનનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. માછલાં પકડવા માછીમારો જાળ ફેલી પાથરે છે તેનો અનુભવ હોય તે સમજી શકશે કે એક વાર તેના સપાટામાં આવેલું માછલું પછી નીકળી ચકતું નથી.

આપણે મન પર વિશ્વાસ રાખીએ અને પછી વાડ જ ચીલડાં ગળવા માંડે ત્યારે કશો બચાવ કે ઉપાય રહેતો નથી, માટે લાંગેલી ડાળ પર બેસવાનો વિશ્વાસ ન રખાય, તેમ તેના પર વિશ્વાસ જ કરવો નહિ. મન કુવિકલ્પોથી બનેલી જાળ ફેલી રીતે અને કેવે કેવે પ્રસંગે પાથરે છે તેનું સહજ દૃષ્ટાંત ભોવું હોય તો પ્રતિક્રમણમાં મન કેવા કેવા દૂર દેશમાં સુસાફરી કરી આવે છે તે યાદ કરવું. આવી શુદ્ધ જગ્યામાં, શુદ્ધ આસન ઉપર, શુદ્ધ ચુરુમહારાજની સમક્ષ પણ તે સખણું રહેતું નથી, માટે તેનો ચો વિશ્વાસ કરવો ?

મનનો વિશ્વાસ કરનાર નરકગતિનાં દુઃખો ખમશે એટલું જ નહિ પરંતુ અત્ર તેનું એક પણ કામ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ; માટે તેનો વિશ્વાસ ન કરતાં તેને પોતાના કબજામાં રાખવું. ૧૦૮.

મનમિત્રને અનુકૂળ થવા પ્રાર્થના.

चेतोऽर्थये मयि चिरन्तनसख ! प्रसीद, किं दुर्विकल्पनिकरैः* क्षिपसे भवे माम् ? ।
बद्धोऽञ्जलिः कुरु कृपां भज सद्विकल्पान्, मैत्रीं कृतार्थय यतो नरकाद्भिमेमि ॥ २ ॥

“હે મન ! મારા લાંબા વખતના મિત્ર ! હું પ્રાર્થના કરું છું કે—મારા ઉપર કૃપા કર. ખરાબ સંકલ્પો કરીને શા માટે મને સંસારમાં નાખે છે ? (તારી પાસે) હું હાથ જોડીને જિભો રહું છું, મારા પર કૃપા કર, મારા વિચારો કર અને આપણી લાંબા વખતની હોસ્તી સંજ્ઞ કર કારણ કે હું નરકગતિથી બીડું છું.” ૨. વસંતસિદ્ધા.

વિવેચન—મનનો વિશ્વાસ ન કરવો એ તો ખરું, પણ તે તો અસ્તવ્યસ્તપણે ચાલ્યું જાય છે. ત્યારે હવે આત્મા તેને સમજાવે છે, તેની ખુશામત કરે છે. મન અને જીવને ઘણા વખતથી સંબંધ છે. જ્યારે સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયપણુની સ્થિતિમાં જીવ આવે છે ત્યારથી તેને મન હોય છે, તેથી તેને લાંબા વખતના મિત્રની સંજ્ઞાથી જોલાવે છે. વળી કાંઈ પાસેથી કાર્ય સાધવું હોય ત્યારે તેને મીઠાશથી જોલાવવાથી જલદી કામ થાય છે. હે મિત્ર મન ! તું શું કરવા મને સંસારમાં ફેંકી દે છે ? તું ખરાબ સંકલ્પો કરે છે તે છોડી દે, તો મારા જીવના ફેશ મટી જાય. જે લાંબા વખતના મિત્રો હોય તે એક-બીજાનું સાંભળે છે, તો મહેરબાની કરી હવે આ બધું તોડીને છોડી દે.

* નિકરે ક્વયપિ પાઠઃ સાર્થો દ્વયતે.

મનને આવી રીતે પુનઃ પુનઃ પ્રાર્થના કરવાથી તે બાબતમાં ચીવટ થાય છે અને છેવટે વિકલ્પો ઓછા થાય છે. આમ પ્રાર્થનાનું વારંવાર પુનરાવર્તન થાય તો પછી મન પર અંકુશ આવી જાય છે, એ જીવું પગથિયું (Stage) છે. એ પગથિયું આવતાં જીવ તેના સાધ્યબિંદુની બહુ નજીક થઈ ગયો, એમ સમજવું.

“ નરકથી બીજી છું. ” એટલે આ ભવ અને પરભવમાં થતી અનેક પીડાઓથી બીજી છું એમ સમજવું. મનને પ્રાર્થના કરવી એટલે તે વાત મન પર વારંવાર ઠસાવવી. કાયસિદ્ધિનું આ પ્રથમ પગથિયું છે. ૧૦૬.

મન પર અંકુશનો સ્ત્રીધો ઉપદેશ.

स्वर्गापवर्गौ नरकं तथान्तर्बृहत्तमात्रेण वशावशं यत् ।

ददाति जन्तोः सततं प्रयत्नाद्वशं तदन्तःकरणं कुरुष्व ॥ ૩ ॥

“ વશ અને અવશ મન ક્ષણવારમાં સ્વર્ગ, એક અથવા નરક અનુક્રમે પ્રાપ્તિને આપે છે, માટે પ્રયત્ન કરીને તે મનને જલદી વશ કર. ” ૩. ઉપગીત.

વિવેચન—મન પર વિશ્વાસ કરવો નહિ અને દુર્વિકલ્પ કરવા નહિ—એ જ વાત થઈ. હવે ત્યાંથી આગળ ચાલતાં બીજો પગથિયો મન પર અંકુશ રાખવો, મનને વશ રાખવું એ બહુ જ અગત્યનું—જરૂરું છે. મન વશ હોય તો દેવસુખ અને મોક્ષનું સુખ મળી શકે છે અને જો મન વશ ન હોય તો બધું પૂજાધાણી થાય છે અને દુઃખ ઉપર દુઃખ આવી પડે છે.

સંસારથી મુક્ત, મહાત્મપર્યા કરનાર, ફક્તની વાત ઉપરથી ધારણા વિશ્વાસવાલી ફર મંત્રીઓ સાથે યુદ્ધ કરવાના વિચારમાં મનને પરત્ર ધયેલા, પુત્ર ઉપરના સ્નેહથી યુદ્ધ માર્ગથી માનસિક રીતે બ્રહ્મ ધયેલા, અસંખ્યદ્ર રાજર્ષિ અધોર તપ તપતાં છતાં સાતમી નારકીએ જવાની તૈયારીમાં હતા, પજુ ઘોડી જ વારમાં સંકલ્પમાં પોતાના શસ્ત્ર ખુટતાં મુગટનો શસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગ કરવા માથે હાથ મૂકતાં, મુક્ત મનથી ચેત્તા, મનને વશ કરવા માંડ્યું અને પાંચ મિનિટમાં સર્વ કર્મને બચાવી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. અસંખ્ય ભવમાં ને બનવું મુશ્કેલ તે પાંચ મિનિટમાં સાધ્યું. આટલા ઉપરથી જ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “ મન ષય મનુષ્યાણાં કારણં વ્યવમોક્ષયોઃ ” એટલે અનંત સંસારમાં ભમવાનું અને મોક્ષ પહેાવી જવાનું કારણ મન જ છે. આમાં બાર મૂર્તિને કહેવામાં આવ્યું છે તે બરાબર ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે.

આવી જ રીતે બાપડે તંદુલમત્સ્ય મગરમચ્છની આંખની પાંપણમાં ઉપર ધર્મ, ત્યાં બેઠો બેઠો જુએ છે. મગરમચ્છ બાપડાનું બાપલુ કરે છે તે વખતે પ્રથમ પાણી મુખમાં લે છે અને પછી બાપડાંએને રાકી, પાણી શરી નાખે છે; પણ તેમ કરવામાં તેનું

હાંતની વચ્ચે અંતર હોવાથી સંખ્યાબંધ ઝીણાં માછલાંઓ પણ પાણી સાથે નીકળી જાય છે. તેની પાંપણમાં રહેલો તંદુલમત્સ્ય ત્યાં બેઠો બેઠો વિચાર કરે છે કે—એ હું આવડા મોટા શરીરવાળો છું છં તો એક પણ માછલાંને જવા દઉં નહિ. આવો વિચાર કરીને તેત્રીશ સાગરોપમતું આયુધ્ય બાંધીને સાતમી નરકે જાય છે.

છવ્વે શેઠે શ્રી મહાવીર ભગવાનને પારણું કરાવવા મનથી જ શુભ ભાવના ભાવી બારસું દેવલોક પ્રાપ્ત કર્યું અને દેવદુંડુલિ ન વાગી હોત તો ચડતી ધારાએ થોડા વખતમાં મોક્ષ મેળવત.

આ ત્રણે દૃષ્ટાંતોથી મન વશ હોય તો મોક્ષ સહજ મળી જાય છે અને મન વશ ન હોય તો નારકી મળે છે એ સમજાયું. એ સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં બીજાં અનેક દૃષ્ટાંતો છે. આ દૃષ્ટાંતોને તાત્પર્ય એ છે કે—આ પ્રકારની મનની સ્થિતિ વર્તે છે; તેને વશ કરી બરાબર ઉપયોગમાં લીધું હોય તો તેનાથી મોક્ષ પણ મળે છે અને મોક્ષનું મૂકી દીધું હોય, તો તેથી સાતમી નારકી પણ મળે છે; માટે અન્યાયાધ સુખ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા રહેતી હોય તો મનને વશ કરવાનો માર્ગ પકડવો. કાર્યસિદ્ધિનું આ દ્વિતીય સોપાન છે. ૧૧૦.

સંસારબ્રમણુનો હેતુ-મન.

સુखाय दुःखाय च नैव देवा, न चापि कालः सुहृदोऽप्यो वा ।

मवेत्परं मानसमेव जन्तोः, संसारचक्रमणैकहेतुः ॥ ४ ॥

“દેવતાઓ આ જીવને સુખ કે દુઃખ આપતાં નથી, તેમ જ કાળ પણ નહિ, તેમ જ મિત્રો પણ નહિ અને શત્રુ પણ નહિ. મનુષ્યને સંસારચક્રમાં લમવાનો માત્ર એક હેતુ મન જ છે.”

ઉપજાતિ.

વિવેચન—દરેક સુખદુઃખ થયાં કરે છે. કેટલીક વાર જીવ એમ ધારે છે કે ગોત્ર-દેવતા કે અધિષ્ઠાયક દેવતા દુઃખ આપે છે અથવા સુખ આપે છે, કેટલીક વાર વખત બરાબ છે એમ યોલે છે, કેટલીક વાર સ્નેહીથી સુખ મળે છે અથવા શત્રુથી દુઃખ મળે છે એમ આ જીવ ધારે છે. આ બધું યોદું છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

“સુખ દુઃખ કારણ જીવને, કોઈ અવર ન હોય;
કર્મ આપ જે આચર્યાં, ભોગવીએ સોય.”

કર્મના ઉદયથી જ બધું સુખદુઃખ થાય છે. કર્મબંધ મનના સંકલ્પો પર આધાર રાખે છે તે સ્પષ્ટ છે અને તે પર હજી વિશેષ વિવેચન કરવામાં આવશે, તેથી મિત્રો સુખ આપે કે વખત અતુલ્ય થઈ જાય તે પણ મન પર આધાર રાખે છે. સંસારબ્રમણુનો હેતુ પરવશ થતું મન છે.

સંસાર એ બરાબર ફરતું ચક્ર છે. એને એક વાર જોસથી ધરી પર ફેરવ્યા પછી તેને અટકાવવા સારું મજબૂત બ્રેક (brake) ની જરૂર પડે છે અને તે બ્રેક તે મન પર અંકુશ છે. એ મન પર અંકુશરૂપ બ્રેક ચઢાવી દેતાં જ સંસારચક્રની ગતિ મંદ પડતી જાય છે અને જો બહુ જ મજબૂત બ્રેક હોય તો એકદમ અટકી જાય છે. મનના સંકલ્પો સંસારગમન-સંસારલુપ્તિમાં કેટલું કાર્ય બજાવે છે તે આ ઉપરથી ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. સંસારને ચક્ર સાથે સરખાવવામાં બહુ દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાપરી છે. એ રૂપક બહુ સારું છે અને અનેક રીતે અર્થઘટનાયુક્ત છે. ચક્રને એક વખત ખૂબ જોસથી ચલાવવા માંડ્યા પછી, તેને ગતિ આપવામાં ન આવે તો પણ તે ચાલ્યા કરે છે, તેમ જ સૃષ્ટિ (સંસાર-વ્યવહાર-આશ્રમ) માંડ્યા પછી થોડો વખત પ્રાણી ફર જાય તો પણ તે તો ચાલ્યા જ કરે છે. એક ચક્ર અનેક ચક્રોને ચલાવે છે તેવી જ સૃષ્ટિની રચના જોઈ લેવી, તેને અટકાવવા હાથ લગાડવામાં આવે તો હાથ લાંબી જાય. તેને અટકાવવાના જો જ ઉપાય છે: કાં તો સ્ટીમ (જે ચક્રગતિનું કારણ છે તે) કાઢી નાખવી અને કાં તો ચક્ર પર મજબૂત બ્રેક ચઢાવવી. આપણો સર્વ પ્રયાસ તો સ્ટીમ કાઢી નાખવાનો જ છે, પણ તે જ્યાંસુધી થઈ શકે નહિ ત્યાં સુધી મજબૂત બ્રેક ચઢાવવી-એ પરમ હિતકર્તા છે અને સાધ્યને નજીક લાવનાર છે. ૧૧૧.

મનોનિગ્રહ અને યમનિયમ.

વશં મનો यस્ય સમાહિતં સ્વાત્, કિં તસ્ય કાર્યં નિયમૈર્યમૈશ્વ ? ।

હતં મનો यस્ય ચ દુર્વિકલ્પૈઃ, કિં તસ્ય કાર્યં નિયમૈર્યમૈશ્વ ? ॥ ૫ ॥

"જે પ્રાણીનું મન સમાધિવંત હોઈને પોતાને વશ હોય છે તેને પછી યમનિયમથી શું ? અને જેનું મન દુર્વિકલ્પોથી હણાયલું છે તેને પણ યમનિયમથી શું ?" ૫. ઉપનિષદ.

વિવેચન-જે પ્રાણીનું મન સર્વ સંજોગોમાં એક સરખું રહે છે, જેને કુખંડ-ખની લાગણીના પ્રસંગે મનની સ્થિતિ કાયમ જળવાઈ રહે છે, એટલે જે ખરેખર મન પર અંકુશવાળા હોય છે તેઓને યમનિયમથી કાંઈ વિશેષ લાભ થતો નથી. યમનિયમ વગેરે વશ કરવાનાં સાધનો છે અને સાધ્ય કળામાં આવ્યા પછી સાધનની કાંઈ અપેક્ષા રહેતી નથી. મનને નિયમમાં રાખવાની આવા મહાત્માઓને જરૂર રહેતી નથી, પણ સ્વાભાવિક રીતે જ તેનું વર્તન તદ્દનુસાર થાય છે. તેવી જ રીતે જે પ્રાણીનાં મનમાં સંકલ્પવિકલ્પો યથા કરે છે તે પ્રાણીને યમનિયમથી લાભ શો થવાનો છે ? આવા પ્રાણીને સાધન પરિણામ વગરનું થાય છે. અત્ર કહેવાની મતલબ એમ નથી કે-યમનિયમ નકામાં છે, તેઓ ચિત્તદમનનાં પરમ સાધન છે; પણ અત્ર બીજો જ હેતુ છે. મતલબ એ છે કે-યમનિયમ છતાં પણ મન વશ ન આવે તો બધું નકારું થાય છે; ગાટે યમનિયમના ખરા કળાની ઇચ્છા હોય તો મનને વશ કરતાં શીખો, અભ્યાસ પાડો.

ટીકાકાર યમનિયમ પર નીચે પ્રમાણે ઉપયોગી નોટ આપે છે. જેનાથી ચિત્ત નિયમમાં-અંકુશમાં આવે તે નિયમ પાંચ પ્રકારના છે. ૧ કાયા અને મનની શુદ્ધિ તે શૌચ. ૨ નજીકનાં સાધનોથી વધારે મેળવવાની આકાંક્ષાની ગેરહાજરી તે સ્તૌતિ. ૩ મોક્ષમાર્ગ ખતાવનારાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અથવા પરમાત્મજ્ઞ્ય એ સ્વાધ્યાય. ૪ જે કર્મેણિ તપાવે તે આંદ્રાયણ વિગેરે તપ. ૫ નીતરાગનું ધ્યાન તે દેવતાપ્રણિધાન. યમ પાંચ પ્રકારના છે. અહિંસા, સુનૃત, અસ્તેય, અહમ્યર્થ અને અકિંચનતા-એ પાંચ પ્રસિદ્ધ છે.

આ યમ અને નિયમ પર વિચાર કરીને તેનો આદર કરવો એટલે મન પર અંકુશ આવી જાય છે. એમાં કાર્યકારણભાવ અસ્પર્શ છે એ જણ વિચારવાથી સમજાઈ જશે. આવી જ કટાક્ષ ભાષામાં અન્યત્ર શાસ્ત્રકાર લખે છે કે:—

રાગદ્વેષૌ यदि स्यातां, तपसा किं प्रयोजनम् ? ।

तावेव यदि न स्यातां, तपसा किं प्रयोजनम् ? ॥

‘જો રાગદ્વેષ હોય તો પછી તપનું શું કામ છે? તેમ જ જો તે ન હોય તો પછી પણ તપનું શું કામ છે?’

આ સર્વ હકીકતનો સાર એ જ છે કે—મનને વશ રાખવાની બહુ જ જરૂર છે. એ જ હકીકત નીચેના શ્લોકમાં વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. ૧૧૨.

મનોનિગ્રહ વિનાના દાનાદિ ધર્મો.

दानश्रुतध्यानतपोऽर्चनादि, वृथा मनोनिग्रहपन्तरेण ।

कषायचिन्ताकुलितोज्झितस्य, परो हि योगो मनसो वशत्वम् ॥ ૬ ॥

“દાન, જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, પૂજા વગેરે સર્વ મનોનિગ્રહ વગર નકામાં છે. કષાયથી થતી ચિંતા અને આકુળવ્યાકુળતાથી રહિત એવા પ્રાણીને મન વશ કરવું એ મહા-યોગ છે.” ૬

ઉપભતિ.

વિવેચન—દાન પાંચ પ્રકારનાં છે: કોઈ પણ જીવને મરણથી બચાવવો તે અવસ્ય-દાન, પાત્ર જોઈને યોગ્ય સમયે યોગ્ય વસ્તુનું યોગ્ય રીતે દાન દેવું તે સુપાત્રદાન, દીન દુઃખીને જોઈ દયા લાવી દાન આપવું તે અનુકંપાદાન, સગાં-સંબંધીઓને કે કોઈને યથાયોગ્ય અવસરે યથાયોગ્ય અર્પણ કરવું તે ઉચિત્તદાન. અને પોતાનું નામ જાળવી રાખવા આભરુ ખાતર દાન આપવું તે કીર્તિદાન. આ પાંચમાંથી પ્રથમનાં બે ઉત્તમ પ્રકારનાં હોઈને મોક્ષપદ આપનારાં દાન છે અને બાકીનાં ત્રણ યોગ ઉપયોગની પ્રાપ્તિ આદિ ફળ આપે છે.

જ્ઞાન એટલે શાસ્ત્રનું અધ્યયન, અધ્યાપન, શ્રવણ, મનન વગેરે.

ધ્યાન એટલે ધર્મધ્યાન, શુકલધ્યાન વગેરે.

તપ એટલે બાર પ્રકારનાં કર્મને તપાવનાર, નિર્જરા કરનાર તપ.

પૂજા એટલે ત્રણ, પાંચ, આઠ, સત્તર, એકવીશ, એક સો આઠ વગેરે ભેદયુક્ત દ્રવ્યપૂજા.

આ સર્વ વસ્તુઓ-આ સર્વ બાહ્ય અનુષ્ઠાનો સારાં હોય છતાં પણ જો મન તાબે ન હોય તો બધાં નકામાં છે. ઉપરના પ્રલોકમાં કહ્યું કે-મનોવિગ્રહ વગર યમનિયમ નકામાં છે. અત્ર બાહ્ય અનુષ્ઠાનોતું વ્યર્થપણું બતાવે છે. ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહે છે કે-જેને મન વશ નથી તેતું બધુવું, તપ કરવો કે વરદોડા ચઢાવવા વગેરે બાહ્ય આડંબર લગભગ નકામાં જ છે.

માટે હિતમ અનુષ્ઠાનો સાથે મનને વશ રાખતાં શીખવું એ બહુ જરૂરનું છે. જે મનમાં કષાય ન હોય એટલે કે કષાયથી મનમાં જે ચિંતા અને આકુળવ્યાકુળતા રહે છે, તે ન હોય, તેવા શુદ્ધ થયેલા પ્રાણીને 'પોતાનું' મન વશ રાખવું એ 'રાજયોગ' છે, અથવા યોગની પરિભાષામાં કહીએ તો એ 'સહજયોગ' છે. અત્ર ઉદ્દેશ ને ઉપદેશ એટલે જ છે કે મનમાં જે ખોટા સંકલ્પ-વિકલ્પો થાય છે તેને દૂર કરી નાખો અને મનને એકદમ અંકુશમાં રાખો. એને દૂરું મૂકવું એ તુલસાનકારક છે, બય બરેહું છે, હઃખશ્રેણીનું કારણ છે. ૧૧૩.

મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું.

જપો ન મૃક્ત્યૈ ન તપો દ્વિમેદં, ન સંયમો નાપિ દમો ન મૌનમ્ ।

ન સાધનાદં પવનાદિકસ્ય, કિં ત્વેકમન્તઃકરણં સુદાન્તમ્ ॥ ૭ ॥

“જપ કરવાથી મોક્ષ મળતું નથી, તેમ જ નથી મળતું જે પ્રકારનાં તપ કરવાથી; તેવી જ રીતે સંયમ, દમ, મૌનધારણ અથવા પવનાદિકની સાધના વગેરે પણ મોક્ષ આપી શકતા નથી; પરંતુ સારી રીતે વશ કરેહું એકહું મન જ મોક્ષ આપે છે.” ૭. ઉપનિષિ.

વિવેચન—અર્થ સ્પષ્ટ છે. ળકારાદિના જાપ કરો કે ઉપવાસાદિ તપ કરો, ધ્યાન કરો કે આશ્રવને રોકો, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરો કે મૌન ધારણ કરીને બેસી જાઓ, આસનસ્થ રહો કે ધ્યાનનો આડંબર કરો, શુક્ષ્માં પેસો કે હિંગાલયના શિખર પર જાઓ, જન-સમૂહની વચ્ચે રહો કે ગાદ જંગલના મધ્ય ભાગમાં બેસી જાઓ; પણ જ્યાંમુખી મન તમારા કબજામાં આગ્યું નથી, જ્યાંમુખી તે દૂર દેશમાં ગુલાફરી કર્યા કરે છે, જ્યાંમુખી તેને સ્વપરનો ખ્યાલ નથી, જ્યાંમુખી તેને ઇર્ષ્યા થયા કરે છે, જ્યાંમુખી તે અમુક નિયમાનુસાર ચાલી શકતું નથી, જ્યાંમુખી તે સર્વે કાંઈ દિસાબમાં નથી; સર્વ પ્રયાસ અરથાને છે, અથોગ્ય છે, દુઃખદાયી છે, દેખાવમાત્ર છે. આટલા ઉપરથી અનુભવી યોગી શ્રી આનંદપ્રનંદ

મહારાજ કહી ગયા છે કે “મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું, એહ વાત નહીં ખોટી.” અનુભવરસિક મહાત્માના આ શબ્દો પૂરેપૂરા સાર્યક છે, સૂચક છે, ધડો લેવા લાયક છે અને તેની સાથે જ જ્યારે તેઓ કહે છે કે કેાઈ પણ માણસ એમ કહેતો હોય કે તેણે મન સાધ્યું છે તો તે જેમ તેમ માનવામાં આવશે નહિ, કારણ કે મન સાધ્યું—મનોનિબંધ કરવો, એ તો બહુ જ મોટી વાત છે. આટલા ઉપરથી જ સમજાય છે કે મનોનિબંધ એ રાજ્યોગ* છે.

મનની ખાસિયત એ છે કે—તેને જેમ જેમ એક બાબતમાં અનુકૂળ કરવા જઈએ તેમ તેમ તે પ્રથમ તો વિરુદ્ધ થતું જાય છે, સાચું પડે છે. આમ થતું ધણી વખત અનુભવવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે તમે એમ વિચારો કે અમુક બાબત તો આજે મનમાં સંભારવી જ નથી તો ખસુસ કરીને તે હકીકત દિવસમાં અનેક વખત મન પર આવશે. આવી રીતે મન દરેક બાબતમાં વિરુદ્ધ આવરણ કરે છે; છતાં અભ્યાસ પાઠવામાં આવે તો આ શરૂઆતમાં દેખાતી મોટી મુશ્કેલી ઓછી થતી જાય છે અને ધીમે ધીમે નષ્ટ થઈ જાય છે.

સર્વ હકીકતનો સાર એ જ છે કે—મન વશ હોય તો જ સંસારદુઃખથી નિવૃત્તિ મળી શકે છે એટલે કે મોક્ષ મેળવવાનો તે એક જ રસ્તો છે. ૧૧૪.

મનને વશ થયો તે રખડ્યો.

लब्ध्वापि धर्मं सकलं जिनोदितं, सुदुर्लभं पोतनिर्भं विहाय च ।

मनःपिशाचग्रहिलीकृतः पतन्, भवाम्बुधौ नायतिदग्गं जडो जनः ॥८॥

“સંસારસમુદ્રમાં લાટકતાં મહામુશ્કેલીએ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું, વહાણ જેવું તીર્થ* કરભાષિત ધર્મ—વહાણ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે પ્રાણી મન-પિશાચને તાણે થઈ તે વહાણને તણ દે છે અને સંસારસમુદ્રમાં પડે છે તે મૂર્ખ માણસ લાંબી નજર મહેંચાડનાર નથી.” ૮.

વિવેચન—તમે કેાઈ વખત દરીઆની મુસાફરી કરી હશે તો જણાશે કે દરીઓ એટલેા વિશાળ, અગાધ અને લાંબો છે કે વહાણ કે સ્ટીમર વગર તેનો પાર પામી શકાય નહિ, તેમ જ ભરદરીએ વહાણ લાંગ્યું હોય કે સ્ટીમર બગડી હોય તો પાર પામી શકાય નહિ અને ગમે તેમ યાય તો પણ વહાણ કે સ્ટીમરને તણ તો શકાય જ નહિ અને કેાઈ વહાણને કે સ્ટીમરને તણ દે તો તેને મૂર્ખ સમજવો. એવી જ રીતે સંસાર સમુદ્ર છે, તેનો પાર પામી દુઃખનો અંત કરી મોક્ષમાં જવું, એ સર્વેનું દૃષ્ટિગિંદુ છે અને તેનો પાર પામવા માટે ધર્મનૌકાનું સાધન જોઈએ. ધર્મ એટલે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા અને રમણતા એ અર્થ સમજવો. એ ધર્મથી બ્રહ્મ કરવા મનપિશાચ હમેશાં

વિવેચન—શાંત સંયાનમાં, શાંત વખતે, અનુકૂળ સંજોગોમાં, શાંત જીવ પોતાનાં પાછળનાં કૃત્યો-વિચાર-વર્તનનું અવલોકન કરે છે ત્યારે તેને અત્ર વર્ણવેલી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વખતે બરાબર સ્ત્રીશી મૂકનારને બોર બોર જેવડાં આંસુ પડે છે, સંસાર કડવો ઝેર લાગે છે અને મનને પછી ઉપદેશ આપી લવિષ્યમાં એમ ન કરવા સૂચવે છે. આ સ્થિતિ પ્રતિક્રમણાદિ અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે લાખવું અપ્રસ્તુત નથી તેથી લખાય છે કે આવશ્યક ક્રિયા આવી રીતે વિચાર કરીને કરવાની બહુ જ જરૂર છે. ગડબડ કરી વીશ મિનિટમાં પ્રતિક્રમણ ખલાસ કરી આત્માનો ઉદ્ધાર થયો એમ માનનાર ગમે તેમ માને, પણ થયેલ પાપ પર નિરીક્ષણ કરી, અંતઃકરણથી પસ્તાવો કરી, ફરી ન કરવાનો નિર્ધાર કરવો, ન કરવાનો અભ્યાસ પાડવો, એ આવશ્યક ક્રિયાનો ઉદ્દેશ છે. ન કરવી એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી પણ ઉક્ત રીતે શુદ્ધ મનથી કરવું, તેમ ન થઈ શકે ત્યાંસુધી તે દશાની ભાવના રાખી, પ્રમાદરહિતપણે કરવાનો અભ્યાસ પાડવો, એ જ નિર્દેશ છે.

એવી શાંત અવસ્થામાં આ જીવ જાતી પાયરીએ, શુણ્ણસ્થાન પર ચઢતો જાય છે. એકને એક શુણ્ણસ્થાનમાં પણ શુણ્ણની બહુ તરતમતા છે. જીવ જાતી સ્થિતિ પર જાય છે ત્યારે વિચાર શુદ્ધ થતા જાય છે. મનને તો અત્ર ફક્ત આશ્લેષ છે. મનને કહે છે કે—વળી તને ખીક લાગતી હશે કે આ જીવ કાંઈક ભારી દોસ્તી છેડી દેશે, પણ તારે તો મારા જેવા અસંખ્ય જીવો રહેવાનાં સ્થાનક તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેમ છે. વાતનો સાર એ છે કે—જ્યારે શાંત ભાવ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મનને સારી રીતે સમજાવી, વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવી તેને કબજામાં લઈ લેવું. ૧૧૭.

પરવશ મનવાળાનું લવિષ્ય.

×પૂતિશ્રુતિઃ શ્વેચ રવેવિંદ્રે, કુટીચ સંપત્સુદશામનર્હઃ ।

શ્વપાકવત્સદ્ગતિમન્દિરેષુ, નાર્હત્પ્રવેશં કુમનોહતોઽન્ગી ॥ ૧૧ ॥

" જે પ્રાણીનું મન ખરાબ સ્થિતિમાં હોવાથી સંતાપ પમાડ્યા કરે છે તે પ્રાણી કૃમિથી ભરપૂર કાનવાળા ફૂતરાની પેઠે મોજ-મજાથી બહુ દૂર રહે છે, કોડીઆની પેઠે લક્ષ્મીપુંડરીને વસ્વાને અયોગ્ય થઈ જાય છે અને અંજાળની પેઠે શુભ ગતિમંદિરમાં પ્રવેશ કરવાને લાયક રહેતો નથી. " ૧૧.

વિવેચન—અસ્થિર મનવાળા માણસો મોજમજા, પૈસા કે સારી સોબત પામી ચક્રતા નથી. આખા શરીરે અસ નીકળી હોય, શરીરે અને કાન પર ગંઠાલા લાગેલા હોય, ખરજ આવતી હોય—એવા જ્ઞાનને બિચારાને કાંઈ ઠેકાણે પણ એન પડતું નથી. એવી જ

* ચરમોખીટર ૩૫૩ છે.

× પૂતિપૂતિશ્વેષ इति वा पाठः.

સ્થિતિ અસ્થિર મનવાળાની થાય છે. જેને મન વશ ન હોય તેઓ આ બરાબર અનુભવી શકશે. જરા વાંચો:—ટપાલ આવી, કાગળ ફોલ્ડો, વાંચ્યો, લખ્યું છે કે પુત્રને એકદમ સખત મંદવાડ થઈ ગયો છે અને જલદી તેણે છે. ટ્રેન મળવાને ૧૦ કલાકની વાર છે અને તરત જ ઉક્ત શ્રાવણી પેઠે ખરજ આવવા માંડે છે, તાર ઉપર તાર છૂટે છે, ડોક્ટરની સલાહ લેવા દોડાય છે, આંખમાં આંસુની ધાર ચાલે છે, મનમાં ઉકળાટ ઉકળાટ થઈ જાય છે, ખાવું ભાવતું નથી, પુત્રનું અશુભ થયું હશે એવો વિચાર આંખ આગળ ખડો ચાય છે. આ સર્વ કેને ? પરવશ મનવાળાને. કર્મસ્થિતિ સમજનાર, ભાવી પર ભરોસો રાખનાર, મન પર અંકુશવાળા પ્રાણીનું હૃદય ફરકતું નથી. છતાં ખૂબી એ છે કે—એની લાગણી ખૂટી થઈ ગયેલ હોતી નથી. લાગણી રહે છે અને વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન બરાબર તાદાત્મ્ય બની રહે છે, તે ટ્રેનમાં જાય છે ખરો, પણ બિચારા પરવશ જીવને ગામ પહોંચતાં રોડદુકાનની ધારા ચાલે છે ત્યારે આપણે પરવશ મનવાળો વીર કર્મવિપાકની વિચારણામાં લીન થઈ નિર્જન કરે છે. આ સર્વ અનુભવસિદ્ધ છે; પણ યોગ્ય સમયે મન પર જય કરવો—એમાં જ રાજવટ છે, વાતો કરવામાં કાંઈ સાર નથી.

કુદ્ધ રોગવાળાને જેમ કોઈ મુંઢરી વરતી નથી તેમ જ પરવશ મનવાળાને સંપત્તિ વરતી નથી. લક્ષ્મીની પાછળ પડનારને તે મળતી નથી અને મળે છે તો થોડા વખતમાં નાશ પામે છે. ડરખીની લોટરીમાંથી એકદમ પૈસાદાર થવાની ઈચ્છાવાળાએ દશ રૂપિયાની ટીકીટ લીધી, મનમાં થયું કે જો દેવચોગે આ વખત થોડો લાગી જાય તો રૂપિયા ચાર લાખ મળે, તેમાંથી બેસી 'પરણું', બંગલો બંધાવું, વ્યાપાર કરું, નાચરંગ મળા ઉડાવું વગેરે. આવા વિચાર કરનારને લક્ષ્મીસુંઢરી કેમ મળે ? અને મળે તો વૈરભાવે મળે એટલે થોડો વખત આનંદ આપી ચાલી જાય અને પરિણામમાં દુઃખશ્રેણી મૂકતી જાય.

જેમ ચાંડાળ ઉત્તમ મનુષ્યના મંદિરમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી તેમ પરવશ મનવાળો માણસ સદ્ગતિમંદિરમાં જઈ શકતો નથી. આથી કરીને તેને સારી સોખલ થઈ શકતી નથી અને સત્સંગતિ વિના મન વિશુદ્ધ દશામાં જતું નથી અને જીવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની તેને હોંશ પણ રહેતી નથી. આ શ્રેય લખાણો ત્યારે ચાંડાળ અરુપર્ય મનાતા હતા. વર્તમાન રંગ જુદો છે.

આવી રીતે પરવશ મનવાળા પ્રાણીને આ ભવમાં સંપત્તિ મળતી નથી, આનંદ મળતો નથી, તેમ જ પરભવમાં પણ તેને સદ્ગતિ મળતી નથી. ૧૧૮.

મનોનિગ્રહ વગરનાં તપ, જપ વિગેરે ધર્મો.

તપોજપાંઘાઃ સ્વફલાય ધર્મા, ન દુર્વિકલ્પૈર્હૃતચેતસઃ સ્યુઃ ।

તત્ત્વાવપેયૈઃ સૃષ્ટેઽપિ ગેહે, છુદ્ધાત્પામ્પાં ત્રિપતે સ્વદોષાત્ ॥ ૧૨ ॥

“ જે પ્રાણીનું ચિત્ત દુર્વિકલ્પોથી હણાયછું છે તેને તપ, જપ વગેરે ધર્મો પોતા-
પોતાનું (આત્મિક) કૃણ આપનારા થતા નથી; આવા પ્રકારનો પ્રાણી ખાનપાનથી બંદેશમાં
ધરમાં પણ પોતાના દોષથી ભૂખ અને તરસવડે મરણ પામે છે. ” ૧૨. ઉપનતિ.

વિવેચન—ગમે તેટલી તપસ્યા કરો, ખરે ખપોરે સખ્ત ઉતાળામાં નહીને કાંટે
વેળામાં જઈને આતાપના હો, પણ “ તબ લગ કલકિયા સખ નિષ્કળ, જયો ગગને ચિન્નામ;
જખ લગ આવે નહીં મન કામ. ” એ વાત ખરી છે. તપ કરો, ક્યાન કરો, જપ કરો,
પણ ‘ ભગત બપા પણ દાનત ખૂરી. ’ મનમાં લાગ આવે કે છરી મૂકવાની દાનત હોમ,
મનમાંથી વાસના ઊડી ન હોય, સંસાર પર પ્રેમ એવો ને એવો ચીકણો હોય, ત્યાંસુધી
કલકિયા નિષ્કળ છે, એમ મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ કહે છે અને તેવા જ વિચારો સિદ્ધ
અનુભવી શ્રી આનંદધનજી મહારાજ બતાવે છે. સંસારના રસિયા જીવડાને આ વાત ગમે
ઊતરતાં વખત લાગશે. તેને તો પ્રવૃત્તિ કરી પૈસા મેળવી, ધર્મ કરવો છે, પણ શાસ્ત્રકાર
તેમાં ધર્મ પણ નથી અને સુખ પણ નથી, એમ કહે છે. સુખ આત્મારામપણામાં, વિકલ્પ
રહિત સ્થિર મનમાં છે અને તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી જેમ જોરાક અને
પાણીથી ભરપૂર ઘરમાં પ્રમાદી માણસ ભૂખ્યો તરસ્યો પડ્યો રહે છે, તેમ આ જીવ સર્વ
સંગવડ છતાં મનને વશ થઈ, પોતાના દોષોથી જ# દુર્ગતિભાજન થાય છે. આ વિચાર
શ્લોક પાંચમામાં વિક્ષારથી વિચાર્યો છે, તેથી અત્ર પુનરાવર્તન કરતા નથી. ૧૬૬.

મન સાથે પુણ્યપાપનો સંબંધ.

अकृच्छ्राण्यं मनसो वशीकृतात्, परं च पुण्यं न तु यस्य तद्वशम् ।

स वञ्चितः पुण्यचयैस्तदुद्भवैः, फलैश्च ही ही इतकः करोतु किम् ? ॥ १३ ॥

“ વશ કરેલા મનથી મહાઉત્તમ પ્રકારનું પુણ્ય બીલકુલ કદ વગર સાધી
શકાય છે. જેને મન વશ નથી તે પ્રાણી પુણ્યની રાશિથી છેતરાય છે અને તેથી
થનારાં કૃણવડે પણ છેતરાય છે (એટલે પુણ્યબંધ થતો નથી અને તેથી થનારાં સારાં
કૃણ પણ પ્રાપ્ત થતાં નથી). અહો અહો !! આવો હતભાગી જીવ બિચારો શું
કરે ? (શું કરી શકે ?) ” ૧૩. વંચરથવિશ.

વિવેચન—મન વશ હોય તો અહીં ઇન્દ્રાસન ખડું કરી શકાય છે, મોક્ષ સન્નુખ કરી
શકાય છે; એટલે કે વશ મનવાળાને કોઈ કાર્ય અશક્ય નથી. બીજી રીતે જેને મન પર
અંકુશ નથી, જેનું મન અસ્થિર છે અને જેને મનમાં સંકલ્પવિકલ્પો થયા કરે છે તેને એક
પણ કામ સિદ્ધ થતું નથી. ચિદાનંદજી મહારાજ તેટલા સારું ગાઈ ગયા છે કે:—

* પોતાના અનેક પ્રકારના દોષોથી આ જીવ દુર્ગતિભાજન થાય છે. કાબજા તરિક કલેષ,
મનંતા, પ્રમાદ વિગેરે સ્વદોષો આવા પ્રકારના છે. (ધનવિજય)

બન્ય કાય ગોષ્ઠે દહ ન ધરે, ચિત્ત તુરંગ લગામ;
તામે તું ન લહે શિવસાધન, જિહ્વે કલ્પસુને દાન.
જખલગ આવે નહિ કામ.

એટલે જ્યાં સુધી ચિત્તબોધની લગામ તારા હાથમાં નથી ત્યાં સુધી, તને મોક્ષસાધન મળવાતું નથી. એવી જ રીતે શ્રીમદ્દશોધિજ્યજ્ઞ મહારાજ પણ સ્વકૃત જ્ઞાનસારમાં કહી ગયા છે કે:—

અતર્ગતે મહાશયમસ્યૈયં यदि नोद्भूतम् ।
क्रियौघस्य को दोषस्तदा गुणमयच्छतः ॥

અસ્થિરતારૂપી હૃદયગત મહાશય એ હૃદયમાંથી કાઢી નાખ્યું ન હોય તો પછી ક્રિયારૂપ ઔષધ શુભ ન કરે તો તેને શો દોષ ? આવી રીતે મનમાંથી અસ્થિરતા કાઢી નાખી તેને દહ બનાવી દેવું જોઈએ. મનની વફતા, જડતા, શૂન્યતા અને અસ્થિરતા આ જીવને બહુ ફસાવે છે; અને વાત એમ છે કે જેવા તેવા વિચાર કરનાર પણ એ જીવ—અને વિચાર પર અંકુશ રાખનાર પણ એ જ જીવ; તેથી જ્યાંસુધી અંકુશ રાખવાની જરૂરીઆત અને મનનું બંધારણ બરાબર સમજાયું ન હોય ત્યાંસુધી ઘણા જીવ તો એ વિષય પર ધ્યાન પણ આપતા નથી. આટલી હદીકત ઉપરથી જણાય છે કે મનને શુભ યોગોમાં પ્રવર્તાવવાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે, વળી મનયોગને સર્વથા નિરોધ કરવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે અને મનને નિરંકુશ મૂકી દેવાથી અધઃપાત થાય છે. આ ત્રણ નિયમ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે. મનનો તદ્દન નિરોધ બહુ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ થાય છે તેથી તે ઊંચી હદના અધિકારીઓ માટે છે. અત્ર આખા પ્રસ્તાવમાં મનમાંથી સંકલ્પ-વિકલ્પો ઓછા કરવા, અસ્થિરતા દૂર કરવી અને તેમ કરી મનને શુભ કાર્યોમાં દોરવું એ બતાવ્યું છે. વધારે અધિકારી માટે જ્ઞાનના વિશેષ અંશ છે.

ઉકત આયથી પરવશ મનવાળા જીવને પુણ્ય થતું નથી, પાપ થાય છે અને પાપનાં ફળ તરીકે દુઃખનો અનુભવ થાય છે. એક વાર પડવા માંડ્યા પછી સ્થિર થવું અને ચઢવા માંડવું બહુ મુશ્કેલ પડે છે. ડુંગર પરથી ગબડેલા પથ્થરના દષ્ટાંતે એ સ્પષ્ટ છે. એવી સ્થિતિમાં અટવાતો જીવ બહુ ખરાબ હાલત પ્રાપ્ત કરે છે અને નીચો ઉતરતો જાય છે. ૧૨૦

વિદ્વાન્ પણ મનોનિગ્રહ વિના નરકગામી થાય છે.

अकारणं यस्य *च दुर्विकल्पैर्हतं मनः शास्त्रविदोऽपि नित्यम् ।
घोरैरघैर्निश्चितनारकायुर्मृत्यो प्रयाता नरके स नूनम् ॥ १४ ॥

" જે પ્રાણીનું મન નિરર્થક માઠા સંકલ્પોથી નિરંતર ધરાવતું પામે છે તે પ્રાણી ગમે તેવો વિદ્વાન હોય તો પણ ભયંકર પાપોવડે નરકનું નિકાચિત આયુષ્ય બાંધે છે અને મરણ પામે છે ત્યારે જરૂર નરકમાં જનારો થાય છે. "૧૪ ઉપનિષતિ.

વિવેચન—શાસ્ત્રનું યોગ્ય જ્ઞાન ધરાવનારા પ્રાણી જ્યારે અદ્યપણે પણ ન કરવા યોગ્ય કાર્યો કરે ત્યારે વ્યવહારમાં શાસ્ત્રરહસ્યના અજાણ લોકો—અજ્ઞાન બાળ છત્રો ધણીવાર બ્રાહ્મણ છે કે—ભાઈ એ તો ' જાણકાર ' છે, એને ' આળોવતાં ' આવડે છે વિગેરે, શાસ્ત્ર ભણેલો જ્યારે તેવાં પાપાચરણ કરે છે ત્યારે તેને માટે બીજા માણસોને આવી ટીકા કરતાં સાંભળ્યા છે. આ ભાષા આડે દોરનાર છે, અણુસમજથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. જે શાસ્ત્રને જાણે, પાપને પાપ તરીકે જાણે અને એક નિયમ તરીકે, નિઃશૂકપણે, માત્ર મોઢેથી આળોવી જાય પણ બીજે દિવસે તેવી જ ચીકાસથી તે જ પાપકાર્યો કરે, તો તેને અવિદ્વાન કરતાં વધારે પાપ લાગે છે; કારણ કે પોતે સારી સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે અને બીજાને આલંબન-ભૂત થયો છે. આ હકીકત વધારે સમજવાની જરૂર છે.

પાપબંધન કે પુણ્યબંધન પડે છે તે વખતે પ્રદેશબંધની સાથે રસબંધ પડે છે એટલે કે જે કર્મ બંધાય છે તેને શુભાશુભતા તેમ જ તીવ્રતામંદતા (intensity) કેવી જો એ નિર્માણ થાય છે. કામલા તરીકે લાડુ જળ્યા હોય પણ કેટલાકમાં મળે કથ શેર સાકર હોય અને કેટલાકમાં મળે હોઠ મણ સાકર હોય; તેમજ ઔનધમાં કંઠવા-પણાની તરતમતા હોય—એ પ્રમાણે રસમાં ફેર પડે છે. હવે જે રસબંધ પડે તે અધ્યવસાયની ચીકાશ પર પડે છે અને અનુભવથી એમ માલૂમ પડે છે કે જ્ઞાનવાળો નિરપેક્ષપણે જો પાપકાર્યમાં પ્રવર્તે તો તે જેટલી ચીકાશથી પાપકાર્ય કરે છે તેટલી ચીકાશ સાપેક્ષવૃત્તિ-વાળા અદ્યપણ અથવા અજ્ઞાને રહેતો નથી અથવા હોતો નથી, ઘણીવાર તો કહેવાતા વિદ્વાનના પરિણામ તદ્દન નિર્દોષ બની ગયેલા હોય છે. વળી જવાબદારી હમેશાં જ્ઞાન પ્રમાણે હોય છે. જેમ જ્ઞાન વધારે તેમ જવાબદારી વધારે, ભણેલ માણસ ભૂલે, તો કપકો વધારે અને શું-હો કરે તો સજા પણ વધારે; તેવી જ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે અજ્ઞાની માણસ તો ઘણીવાર 'અજ્ઞાનપણથી જ' પાપ કરે છે, એને પાપબંધ થતો નથી એમ નથી પણ તેની ચીકાશ ઉપર જણાવ્યું તેમ બહુ ઓછી હોય છે; માટે ભણેલ છે, એ તો આળોવી નાખશે એમ કહેનાર અને સમજનાર શાસ્ત્રનું રહસ્ય સમજતા નથી, તેમ કહેવાતો જ્ઞાની પણ, તેવાં પાપાચરણ કરતો હોવાથી, રહસ્ય સમજ્યો નથી.

જ્ઞાનનો જો દુરુપયોગ થાય તો તે મારી દે છે અને તે જ જ્ઞાનનો સદુપયોગ થાય તો તે કાર્ય સિદ્ધ કરી દે છે. રાજ્યદારી જિંદગીનાં શેઠણાં જુએ તો અકારણે હજારો માઠા સંકલ્પવિકલ્પો કરવાં પડે અને બિચલપાથલ કરવી પડે; તેવી જ રીતે મોટા વ્યાપારમાં અને

તેવી જ રીતે મહાઆરબોમાં થાય છે. આવી સ્થિતિનો માણસ વિદ્વાન્ હોય છે તેમાં તો શક નહિ, પણ તેના જ્ઞાનનો સદુપયોગ થતો નથી અને મનના રાજ્યમાં તણાઈ પોતાને હાથે જ ગળામાં ફાંસી નાખી રાવણ, દુર્યોધન, જરાસંધ, સુભ્રમ વગેરેની ગતિ પ્રાપ્ત કરવી પડે છે. વિદ્વાનોએ કદિ પણ એમ ન સમજવું કે જ્ઞાન છે માટે વર્તનની જરૂર નથી. જ્ઞાન એવી વસ્તુ છે કે જે તેનો સદુપયોગ ન થાય તો તે વિપરીત પણ કરી નાખે છે. જે જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનખળથી અકાર્યને અકાર્ય સમજી અશક્યપણા વગેરે કારણથી તેમાં ત્રાસ પામતાં ચિત્તે પ્રવર્તે છે અને નિરંતર તેમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવાને ઇચ્છે છે, તેને ઉદ્દેશીને આ લેખ લખાયો નથી, પણ જેઓ વિદ્વાન્ ગણાતાં છતાં રાચીમાચીને બહુ કપટ કેળવી પાપકાર્યમાં પ્રવર્તે છે અને પોતાનો ખોટો ખયાવ કરવા તત્પર થાય છે તેવાઓને માટે આ લેખ છે એમ સમજવું. ૧૨૧.

મનોનિગ્રહથી ભોક્ષ.

योगસ્ય હેતુર્મનસઃ સમાધિઃ, પરં નિદાનં તપસશ્ચ યોગઃ ।

તપશ્ચ મૂલં શિવશર્મવલ્લયા, મનઃ સમાધિઃ મજ્જ* તત્તથચ્ચિત્ ॥ ૧૫ ॥

“મનની સમાધિ (એકાગ્રતા-રાગદ્વેષરહિતપણું) યોગનું કારણ છે, યોગ એ તપનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે અને તપ શિવસુખવેલકીનું મૂળ છે; તેટલા માટે કોઇ પણ રીતે મનની સમાધિ રાખ.” ૧૫. ઉપનિષદ.

વિવેચન—શાસ્ત્રનો કોઇ પણ અંશ વાંચતાં જણાશે કે તેરમા શ્લોકમાં કહ્યું તેમ મનોનિગ્રહથી અશુભ કર્મખંધ રોકાય છે, પુણ્યખંધ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેથી પરિણામે ભોક્ષપ્રાપ્તિ પણ થાય છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—આત્માને ઊંચી પાયરીએ બઢાવવા પહેલાં શુદ્ધ ભૂમિકા કરવી જોઈએ. એક ભીંત પર ચિત્ર દાઢવાં હોય તો પ્રથમ તે સાફ કરવી જોઈએ. મનમાં દ્વેષ, એક, વિકલ્પ, અસ્થિરતારૂપ ઝાંખરાં અને કચરા ખાજેલાં હોય, ત્યાંસુધી ભૂમિકા અશુદ્ધ કહેવાય છે અને તેવી ભૂમિકા પર ગમે તેટલાં ચિત્ર કૂરા અર્થાત્ વાંચન વાંચો, વિચારો સાંભળો, પણ અસરકારક રીતે શોભતાં થશે નહિ; તે થવા સારું મનને સ્થિર, એકાગ્ર, રાગ દ્વેષ સંકલ્પ રહિત કરવાની પ્રથમ જરૂર છે. એક વખત સમતા પ્રાપ્ત થઈ, સ્થિરતા આવી, એટલે મન પર કબજો આવશે. આવી રીતે ત્યારે યોગ પર જય થાય ત્યારે ઇન્દ્રિયો પર અંકુશ આવે છે અને તેથી જ બાહ્ય અને જ અભ્યંતર તપ કરવાનું સૂઝે છે અને કરેલાં તપ કર્મ તપાવવાનું—નિર્જરા કરવાનું પોતાનું કામ પણ ત્યારે જ કરે છે; ત્યાંસુધી ઘણુંખરું તો તપ કરવાનું મન જ થતું નથી, અથવા અજ્ઞાન કદરૂપ તપ કળની ઇચ્છા સાથે થાય છે, જે શાસ્ત્રકારની દૃષ્ટિમાં લગભગ નકામાં જ છે;

તેથી મનઃસંયમપૂર્વક તપ થાય તો તેનાથી કર્મનિર્જરાદ્વારા તરત જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી આ સંસારના હંમેશાંના કચકચાટનો, રખડપાટનો છેડો આણવો એ સર્વનો અંતરંગ હેતુ છે અને તેનું મૂળ સાધન મનઃસમાધિ છે. સુસ પુરુષોએ મનની સમાધિ રાખવા યત્ન કરવો એ ખાસ જરૂરનું કર્તવ્ય છે. ૧૨૨.

મનોનિગ્રહના કેટલાક ઉપાયો.

સ્વાધ્યાયયોગૈશ્વર્યક્રિયાસુ, વ્યાપારણૈર્દ્વાદશમાવનામિઃ ।

સુધીશ્ચિયોગી સદસત્પ્રવૃત્તિ-ફલોપયોગૈશ્વ મનો નિરુન્ધવાત્ ॥ ૧૬ ॥

"સ્વાધ્યાય (શાસ્ત્રનો અભ્યાસ), યોગવહન, ચારિત્રક્રિયામાં વ્યાપાર, બાર ભાવના અને મન વચ્ચેના કાયાના શુભ અશુભ પ્રવૃત્તિનાં ફળના ચિંતનથી સુસ પ્રાણી મનનો નિરોધ કરે." ૧૬.

સાધાર્થ-શાસ્ત્રાભ્યાસ-સ્વાધ્યાયનાં પાંચ પ્રકાર છે: વાચના (બધુવું), પૃચ્છના (સવાલો કરવા), પરાવર્તના (પુનરાવર્તન-રીવીઝન), અનુગ્રેક્ષા (મનમાં ચિંતન) અને ધર્મકથા (ધર્મઉપદેશ). યોગ એટલે મૂળ સૂત્રોના અભ્યાસની ચોખ્ખતા માટે ક્રિયા તથા તપશ્ચરણ. આ યોગોદ્ધત્ત મનોનિગ્રહનું પ્રબળ સાધન છે અને ઉત્તમ બીજ વાવવા માટે એ બુદ્ધિદાને શુદ્ધ કરનાર મજબૂત ઉપાય છે. એ બંનેનો એકઠો અર્થ 'સ્વાધ્યાયમાં વ્યાપારથી મનનો રોધ કરવો' એવો પણ થાય છે. આ અર્થ પણ સુંદર છે. એ રીતે વચનયોગ પર જ્ય મેળવવાની સૂચના કરી, અને વળી એમ પણ કહ્યું કે-જ્ઞાન એ સુખ્ય મોક્ષસાધન છે.

મનોનિગ્રહનું બીજું સાધન ક્રિયામાર્ગ છે. શ્રાવકયોગ્ય દેવપૂજા, આવશ્યક, સામાન્યિક, પૌષ્ઠ વગેરે તથા સાધુને આહાર, નિહાર, પ્રતિલેખન, પ્રમાર્જન, કયોત્સર્ગ વગેરેમાં કયાની શુભ પ્રવૃત્તિ, જેઓ ક્રિયામાર્ગ તરફ કટાક્ષની નજરથી જોતા હોય તેમણે ખાસ યાદ રાખવું કે-ક્રિયામાર્ગ એ પણ મનોનિગ્રહનું પરમ સાધન છે. પ્રવૃત્તિવાળા જીવને તો ભોં નિરાંત મળે તો કઈક જાતનું તોફાન આઢરી જોશે; તેને માટે ક્રિયા જહુ જ ઉપયોગી છે, એટલું જ નહિ પણ ખાસ જરૂરની છે. આ રીતે કાયયોગ પર જ્ય કરવાની સૂચના કરી.

આ સંસારમાં કોઈ વસ્તુ જેસી રહેવાની નથી-સર્વ નાશવંત છે (અનિત્ય), આ જીવને મરતી વખતે કોઈ થેલી રાખનાર નથી (અશરણુ), સંસારની રચના વિચિત્ર છે (ભવ), આ જીવ એકલો આબે છે (એકત્વ), બીજા સર્વથી જૂદો છે (અન્યત્વ), શરીર મળ મૂત્ર વિદ્યા વિગેરેથી બરેલું છે (અશુભિ), મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કપાય અને યોગથી કર્મ બાંધી જીવ સંસારમાં રખડે છે. (આશ્રવ), પણ તે જ જીવ ભો સમતા

રાખે-મનનો નિર્બંધ કરે તો કર્મબંધને શકે છે (સંવર), અને તપસ્યા કરે તો નિકાચિત કર્મોથી પણ મુક્તિ છે (નિર્જરા), ઔદ રાજ્યલોકનું સ્વરૂપ ચિંતવવા યોગ્ય છે (લોકસ્વભાવ), સમ્યક્ત્વ પામવું ખરેખરું દુર્લભ છે (બોધિ), ધર્મને કહેનારા ઘણા થયા છે, પણ અરિહંત મહારાજ જેવા નિરાગી કહેનારા જાડુ થોડા છે (ધર્મ)—એવી રીતે ખાર ભાવનાઓને વારંવાર ભાવવી, તે પર વિચાર કરવો એ મનોનિર્બંધનો ત્રીજો ઉપાય છે. એ ઉપાયથી મન પર અંકુશ આવે છે. આ ખાર ભાવના ક્ષાંતસુધારક બંધનો મુદ્દો છે.

શુભ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તેનું કૃપા સારું થાય છે અને ખરાબ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તેનું કૃપા ખરાબ થાય છે એ સંબંધી વિચારણા કરવી, આત્મનિરીક્ષણ કરવું, આત્મભાવલોકન કરવું, એ મનોનિર્બંધનો ચોથો ઉપાય છે. જે પ્રાણી પોતાની પ્રવૃત્તિ પર વિચારણા કરે છે તેને મનોનિર્બંધ જાડુ જલ્દી યદ્યંત્ય છે. અત્ર મનોનિર્બંધના ચાર ઉપાય કહ્યા. શાસ્ત્રાભ્યાસ, ચારિત્ર અને ક્રિયામાં શુદ્ધ વર્તન, ભાવનાનું ભાવન અને આત્મનિરીક્ષણ. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—આત્માને નિરંતર સંયમયોગોમાં પ્રવૃત્ત રાખવો, તેથી ઘણી જાતના ક્ષયદા થાય છે. જો એને જુદો મૂક્યો હોય તો ઉપર જણાવ્યું તેમ એ ઘણી જાતનાં તોફાન કરે છે. તેટલા માટે ઉભાસ્વાતિવાચક કહે છે કે:—

પ્રવૈશાચિકમાલ્યાનં, મૃત્વા ગોપાયનં ચ કુલવધ્વાઃ ॥

સંયમયોગૈરાત્મા, નિરંતરં વ્યાપૃતઃ કાર્યઃ ॥

‘ પિશાચની વાત અને કુળવધૂનું વૃત્તાંત સાંભળીને આત્માને નિરંતર સંયમયોગોમાં પરોવેલો રાખવો. ’ એક વાણીઆએ પોતાનું કાર્ય સાધવા માટે એક પિશાચની સાધના કરી. મંત્રયોગે તે પિશાચ સિદ્ધ થયો. તેણે પિશાચને પોતાનું કામ બતાવ્યું. મનસાધ્ય કામ કરનાર પિશાચે અદ્ય સમયમાં કાર્ય સિદ્ધ કરી આપ્યું. પછી તે વાણીઆને કહે છે કે—હવે મને કામ બતાવ, નહિ તો તને મારી નાખું. અખંડ ઉદયમવાળાઓ નવરા બેસતા નથી. વાણીએ ભુદિશાળી હતો. તેણે કહ્યું કે—અત્રે ખાડો ખોદ. ખાડો ખોદાવતાં તેમાં પાણી આંચું એટલે કહ્યું કે—તેમાં એક વાંસ નાખ. પછી એક કાલો વાટકો તેને આપી તે વાંસ પર બંધાવ્યો અને કહ્યું કે—તારે કૃવામાંથી પાણી કાઢી વાટકો ભરી દેવો, અને એનું કાલું પૂરાઈ ન જાય એ ધ્યાનમાં રાખવું. જ્યાં સુધી હું તને બીજું કામ ન બતાવું ત્યાં સુધી તારે આ કામ કર્યાં કરવું.

કુળવધૂનું દર્શાવ પણ એવું જ છે. પતિ પરદેશ જવાથી તેને દુઃસચાર કરવાની ઈચ્છા

* કર્તા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય, પ્રકટકર્તા શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા-ભાવનપર

x પ્રથમરતિ પ્રકરણ-શ્લોક ૧૨૦ મો. અને તેના પર મારું વિવેચન, જરા ફેરફાર સાથે આ બંને કથા ત્યાં આપી છે.

થઈ છે, એમ સસરાએ દાસી મારફત જાણ્યું ત્યારે પોતે વહુને માથે ધરેનો સર્વ કારભાર મૂક્યો અને એટલા કામમાં નાખી દીધી કે એને વિષય સંબંધી વિચાર કરવાની પણ કુરસદ મળે નહિ. આવી રીતે તે સુધરી ગઈ. આ નિયમ ક્યાનમાં રાખી આત્માને નિરંતર સંયમયોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલો રાખવો, કે જેથી તેને અસ્તવ્યસ્તપણે જ્યાં ત્યાં રજાવાની ટેવ પડે નહિ અને પડી હોય તો મટી જાય. ૧૨૩.

મનોનિગ્રહમાં ભાવનાનું આહાર્ત્ત્વ.

ભાવનાપરિણામેષુ, સિંહેષ્વિવ મનોવને* ।

સદા જાગ્રત્સુ દુષ્પર્નાન-સૂક્ષ્મા ન વિશન્ત્યપિ ॥ ૧૭ ॥

મનરૂપ વનમાં ભાવના-અધ્યવસાયરૂપ સિંહો સદા જાગત હોય ત્યારે દુષ્પર્નાનરૂપ સુવરો તે વનમાં પ્રવેશ પણ કરી શકતા નથી. ૧૭. અનુક્રમ

વિવેચન—ઉપર મનોનિગ્રહના ચાર ઉપાય કહ્યા, તેમાં પણ ભાવનો ઉપાય બહુ અસરકારક, તાત્કાલિક અને ધારેલ અસર ઉપજાવનારો છે; જ્યાં સુધી મનમાં શુદ્ધ ભાવના ચાલતી હોય છે ત્યાં સુધી એક પણ એટો વિચાર મનમાં આવતો નથી. એક જંગલનો રાજા સિંહ જ્યાં સુધી જંગલમાં ફરતો હોય છે ત્યાં સુધી હુક્કર કે એવાં બીજાં પ્રાણીઓ એ જંગલમાં રહી તો કેમ જ શકે? પણ ત્યાં પ્રવેશ પણ કરી શકતા નથી; એવી જ રીતે જ્યાં સુધી મનમાં શુભ ભાવના હોય છે ત્યાં સુધી દુષ્પર્નાન-માઠા સંકલ્પો થતા નથી.

આ હકીકત અનુભવસિદ્ધ છે, દરેક વાંચનારને તેનો અનુભવ થયો હશે. દરેક માણસે જિંદગીના કોઈક વખતમાં-જિંદગીની એક સુખી ક્ષણમાં આવી સ્થિતિ જરૂર જોગવી હશે. કોઈ વખત દેરાસરમાં પ્રભુનાં દર્શનથી, કોઈ વખત પૌરુષમાં સ્તવન-જ્ઞાનની લયમાં, કોઈ વખત પૂજા ભજાવવાની એકાગ્રતામાં, કોઈ વખત અધ્યાત્મ ઇશોના વાચન અથવા મનનમાં મન એટલું બધું એકાગ્ર થઈ જાય છે કે બહારના વિચારો આવતા નથી, વિકલ્પો નામી જાય છે અને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. અત્ર વર્ણવેલ સ્થિતિ તો માત્ર વાનકી છે, બાકી જ્યારે આ જીવને ભાવના ભાવવાની ટેવ પડી જાય છે ત્યારે તો મનમાં અલૌકિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારના કોઈ સુખ સાથે એ આનંદની સરખામણી કરી શકાય તેમ નથી, કારણ કે સંસારમાં કોઈ સુખ તેવું છે જ નહિ. ૧૨૪.

*

*

*

એવી રીતે મનોનિગ્રહ દ્વારા પૂર્ણ થયું. મનોનિગ્રહ અથવા ચિત્તમન એ શબ્દ આ અધિકારમાં વારંવાર વાપરવામાં આવ્યો છે, તેનો ભાવાર્થ એ છે કે-મનમાં વારંવાર જે ગાઠા સંકલ્પો આવે છે તે પર અંકુશ રાખવો, અસ્થિરતા દૂર કરવી અને મનની સમતા

* મહાવને રતિ યા પાઠઃ

(equilibrium) જાળવી રાખવાની ટેવ પાડવી. ઘરમાં કોઈને મંદવાડ થયો હોય ત્યારે અથવા મરણ થયું હોય ત્યારે, આ જીવની કેવી દુઃખી સ્થિતિ થઈ જાય છે! પોતે જાણે છે કે અત્ર પોતાને પણ એવી રહેવાનું નથી, છતાં પણ મનમાં અનેક ખ્યાલો કરી પોતાની મેળે દુઃખી થાય છે. પાડોશીના ઘરમાં આગ લાગી હોય ત્યારે સામાન ફેરવવામાં ધમ્માત્મ અને પોતાના ઘરમાં આગ લાગી હોય ત્યારે જીવની સ્થિતિ મન પર કાબૂ કેવો છે, તે જતાવે છે. એ તો જાણે જિભો જિભો સળગી જાય છે. આવે વખતે સ્થિર પ્રકૃતિવાળા માણસો ભવિતબ્યતા પર ખ્યાલ કરી જોયા કરે છે. જરૂરના પ્રસંગે પ્રાપ્ત થતાં પેટમાંથી પાણી પણ ન આવે, ત્યાં જાણવું કે—આ જીવ હવે ઉચ્ચતર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને લાયક થયો છે. વ્યવહારકુશળ માણસો આવું દૃઢ મન રાખી શકે છે, પણ તેથી આ વિષયની કિમત જોઈ થતી નથી; કારણ કે વ્યવહારકુશળ માણસો ધાર્મિક સંસ્કૃતિ તરફ ધ્યાન આપે છે ત્યારે ત્યાં પણ બહુ સુંદર કામ કરી શકે છે. મનના સંકલ્પો જવા એ બહુ સુરકેલ છે અને તેથી ધ્યાનના પ્રથમ પાયામાં મનને સ્વચ્છ, સ્થિર, સમદ્રેષ્ય રહિત કરવાનું કલ્પું છે. એમ ભૂમિકા શુદ્ધ થયા પછી યોગક્રિયા થઈ શકે છે અને તેટલા માટે યમ-નિયમ જતાવવામાં આવ્યા છે. મનને સ્થિર કરવું એ કોઈ પણ શુભ પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ પગથિયું છે. એને તદ્દન કબજે કરવું અને પ્રભુસંકિત કે ધ્યાનમાં જોડવું એ વધારે સુરકેલ છે, પણ અશક્ય નથી. શ્રી મહાત્મા આનંદધનજી તેટલા જ માટે કહી ગયા છે કે—‘મન કેમે કરીને પ્રભુમાં જાણતું નથી.’.*

શરૂઆતમાં મનનાં સંકલ્પો તદ્દન દૂર કરવા—એ જાનવું સુરકેલ છે, તેથી અભ્યાસ પાઠવાની ઇચ્છાવાળાએ મનમાં જોવો માઠો સંકલ્પ આવે કે તેને છાળી દેવો; જેમ બાળકને લાત મારે છે તેમ તેને ચોંટીયો ભરવો છતાં મનનાં બંધારણ પ્રમાણે તે સંકલ્પ પાછો બેવડો જોરથી હલ્લો કરે છે. જો તે વખતે વધારે દૃઢતા રાખવામાં આવે તો ધીમે ધીમે ટેવ પડવાથી મન પર અંકુશ આવતો જાય છે. બીજું મનના વિચારો સંજોગાનુસાર થાય છે માટે સંજોગો સાચા કરી દેવા, પુષ્ટ વિચાર કરીને નિર્ણયો કરવા અને પ્રબળ કારણો વગર તે નિર્ણયોને ફેરવવા નહિ, જશ અગવડ પડે તો પણ વિચારો વારંવાર બદલવા નહિ.

આ અધિકારમાં નીચેની હકીકત પર ખાસ ધ્યાન યોગ્ય છે:—

૧. મન વશ કરવાની જરૂર.

આનાં કારણોમાં મનનું ચંચળપણ અને વશ કર્યા પછી તેની શક્તિ તરફ ખાસ ધ્યાન યોગ્યતામાં આવ્યું છે. (૧-૨-૪.)

૨. મન વશ કરવાનો ઉપદેશ.

ઉક્ત હકીકત વધારે સ્પષ્ટ કરી છે અને સાથે જીક પણ ખતાવી છે કે મન વશ કર્યો નહિ તો સંસારમાં રહજો. (૩)

૩. મનોનિશ્ચલ વગર બહિઃક્રિયાનું નિષ્ક્રમણ.

યમ, નિયમ, તપ, ધ્યાન વિગેરે સર્વ ક્રિયા, જ્ઞાન અને વર્તન મનોનિશ્ચલ વગર નકામાં છે એ ચાર શ્લોકથી ખતાવ્યું છે. (૫-૬-૭-૧૨.)

૪. મનને વશ થવાથી સંસારમાં પાત.

ત્રણ દ્વાંતથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. (૧૧)

૫. મનોનિશ્ચલથી પરમ પુણ્ય, (૧૩) મોક્ષ (૧૫) અને તે વગર વિદ્વાની નિર્ધારકતા. (૧૪)

એથા વિષયની ખીણ ખાત્રુ અત્ર નિર્દિષ્ટ થઈ છે.

૬. મનોનિશ્ચલતા ઉપાય.

જ્ઞાન, ચારિત્ર, ભાવના અને આત્મવિચારણા. (૧૬)

આ છ વિષયો જ્યાં જ્યાં રૂપમાં વિવેચનમાં સારી રીતે ચર્ચવામાં આવ્યા છે. બધી વાતનો સાર એ છે કે-મનને મોકળું મૂકી દેવું નહિ.

હવે મનમાંથી સંકલ્પો દૂર કરવા અથવા સારા વિચાર કરવા તેની સાથે જ મનને શાંત રાખવું. દરિયામાં વારંવાર મોજા આવે છે તેમ મનમાં પણ તરંગના ઉછાળા આવે છે. એ વખતે મનને સ્થિર રાખવું-એ મોટો શબ્દોગ છે. આ સંબંધમાં નીચેની કહેવત ઘરમાં સુવર્ણક્ષિતી કોતરી રાખવા જેવી છે:—

Under all circumstances.

KEEP AN EVEN MIND.

Take it,

Try it,

Walk with it.

Talk with it,

Lean on it,

Believe in it,

FOR EVER.

સર્વ સંજોગોમાં એકસરખું મન રાખો.

આ શિક્ષા દ્યો,
તેને અજમાવો,
તેની સાથે ચાલો,
તેની સાથે વાત કરો,
તેના ઉપર આધાર રાખો,
તેમાં માન્યતા રાખો.

હમેશાં.

આ જ રાજયોગ, આ જ સંસારનો પાર, આ જ મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય. છુરછુ શેઠ આનાથી જ મોક્ષે જશે અને તંદુલ મત્સ્ય આ નિયમ બુદ્ધવાથી જ સંસારમાં રહ્યો છે. મન યથ મનુષ્યાણાં કારણં ચન્દ્રમોક્ષયોઃ એ નિયમ (૪) અને (૫) વિષયમાં બહુ સ્પષ્ટ લખ્યો છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરતા નથી.

ચિત્તદમન એ ઘણો જ અગત્યનો વિષય છે. તેનાથી કેટલો લાભ છે તે વાંચનારે જોયું હશે. મન સીધું હોય તો કરોડો વરસમાં જે કામ ન થઈ શકે તે એક ઘડીમાં થાય છે. આવા લાલાલાભનો વિચાર વાંચીને, વિચારીને, મનોનિગ્રહ કરવાનો ઉપાય ખતાવ્યો છે તે અજમાવવો. શુદ્ધ વર્તન અને ભાવના ઉપર મન દોડાવવું. એક વાર લાઈનમાં પડી જવાશે એટલે પછી આગળ કેમ વધવું તે સૂઝી રહેશે. છેવટે 'મન સાધ્યું તેણે સઘણું' સાધ્યું' એ શ્રી આનંદધનજી મહારાજના અનુભવસૂત્ર પર ફરી ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

॥ इति सविवरणश्चित्तदमननामा नवमोऽधिकारः ॥

દશમો વૈરાગ્યોપદેશાધિકારઃ ॥

તેની નોનિશ્ચય કરવાનાં ચાર સાધનો પૈકી ભાવનાનું ઉપયોગીપણું ગત અધિકારના સોળમા શ્લોકમાં કહ્યું હતું. હવે મનને ભાવનાવાસિત કરવા માટે સંસાર કેવો છે, તેની સ્થિતિ કેવી છે, તે પર વિચાર ચલાવવાની જરૂર છે. તત્ત્વચિંતકોએ વિચાર કરી કહ્યું છે કે-વિચાર કરતાં વૈરાગ્ય આવશે એટલે સંસાર પરથી મન છૂટી જશે. સંસાર બંધને તોડનાર આ અધિકારનો વિષય પણ ખડું ઉપયોગી છે અને તેના શ્લોકો પર ઘટતું વિવેચન કરવામાં આનું છે. આસ વૈરાગ્યનો વિષય આ જમાનામાં કેટલો ઉપયોગી છે તે સંબંધમાં આ શ્રેયના ઉપોદ્ગાતમાં ઘટિત વિવેચન કરવામાં આનું છે.

મૃત્યુનો દોર, તેનો જય અને તે પર વિચાર.

કિં જીવ ! માઘસિ હસસ્વયમીહસેડ્યાન્, કામાંથ ચેલસિ તથા કુતુકૈરશઙ્કઃ ।
ચિક્ષિપ્તુ ધોરનરકાવટકોટરે ત્વા-મમ્યાપતલ્લષ્ટુ વિભાવય મૃત્યુરક્ષઃ ॥ ૧ ॥
આલમ્બનં તથ લવાદિકુઠારઘાતા-ચિછન્દન્તિ જીવિતવત્તં ન હિ યાવદાત્મન્ ॥

તાવદ્યતસ્વ પરિણામહિતાય તસ્મિન્-ચિછન્તે હિ કઃ ક ચ કથં ભવતાસ્વતન્ત્રઃ ॥ ૨ ॥

“ અરે છવ ! તું શું બેધને અહંકાર કરે છે ? કેમ હસે છે ? પૈસા અને કામલોગોને શા માટે ઇચ્છે છે ? અને શા ઉપર નિઃશંક થઇને કુતૂહલથી બેલ કરે છે ? કાચુ કે નરકના ઊંડા આડામાં ફેંકી દેવાની ધિક્કાથી મૃત્યુશક્ષસ તારી નજીક ઉભાવેલો આવતો જાય છે તેનો તો તું વિચાર કર. ”

“ ત્યાંસુધીમાં લવX વગેરે કુહાડાના પ્રહારો તારા આધારરૂપ જીવનવૃક્ષને છેક કરે નહીં ત્યાંસુધીમાં હે આત્મન્ ! પરિણામે હિતને માટે યત્ન કર; તેનો છેક થયા પછી તું પરત્રંથ થઇશ એટલે કેણ બંધે કેણ (શું) થઇશ અને કયાં થઇશ અને કેવી રીતે થઇશ ? ” ૨.

વત્તંતિવા.

* સ્વતન્ત્રઃ સ્વત્વસ્ય સ્થાને સ્વતન્ત્રઃ इति वा पाठः, एवं कथं स्वायत्तः भविष्यत्सीत्यर्थः ।

X કાળવિશેષ, બે બંધીનો સતોતેરમો ભાગ, એક આંખનો પચાસો મશામ તેને નિમેષ કહે છે. અદાર નિમેષનો એક કાળ થાય છે અને બે કાળનો એક લવ થાય છે

વિવેચન—હવે વૈરાગ્ય અધિકાર શરૂ થાય છે. તેના સર્વ શ્લોકો હૃદય પર અસર કરનારા અને હૃદયને ઉદ્દેશીને લખેલા છે. તે બરાબર વાંચવા અને વિચારવા યોગ્ય છે. અંદર ચેતન ! તું બહુ બૂઠ્યો, જરા વિચાર, આ અહંકાર કંદે છે, જરા જરામાં હસી પડે છે, ગમે તેવું લવે છે, વાંકાચૂકા ચાલે છે અને બહુ કે તારા જેવો આ પૃથ્વી પર ખીન્ને કોઈ હાથો નથી એમ માની અભિમાનમાં લેવાતો બન્યો છે; પણ તારી સ્થિતિ કેટલી છે તે જોતો નથી, એ બહુ મોટા ખેદની વાત છે. તારે માથે મૃત્યુ બમ્મે છે, તારા પર છત મેળવીને તને નરકમાં નાખવાની તદબીર રચ્યા કરે છે. ચેતાનતરી તું સંભાળ લે. તું આમ નિઃશંક ધધને ફરે છે, તે તને ઘટિત નથી. તું બરાબર વિચાર કર અને તારા શત્રુને ઓળખી રાખ કે જેથી તે તને વિશેષ નુકશાન કરી શકે નહિ.

વળી આમ કહેવાતું ખીન્નું કારણ એ છે કે—આ શરીર ધર્મકરણીમાં સાધનભૂત છે, પણ તે પ્રત્યેક સમયે, પ્રત્યેક કલાકે, પ્રત્યેક દિવસે ક્ષીણ થતું બન્યું છે, તેને કાળના સપાટા લાગે છે અને મૃત્યુ નજીક આવતું બન્યું છે; માટે એ શરીરના સાધનથી કોઈ એવું કામ કરી લેવું જોઈએ કે જેથી પરિણામે આત્મહિત થાય. માણસ ધણુંખણું તાત્કાલિક લાભ તરફ જુએ છે, પણ વાસ્તવિક રીતે પરિણામે થતા લાભ તરફ જોઈને જોઈએ. એક સ્ત્રી પર બળાત્કાર કરનારને કદાચ પાંચ મિનિટ સુખ લાગે, પણ પછી દશ વરસ સુધી જેલમંત્રા કરવી પડે અથવા જીવન પર્યાંત દેશપાર થવું પડે તેનું નામ સુખ ન જ કહેવાય. આપણું કદંબી લીધેલું સુખ ઉક્ત પ્રકારનું છે, માટે તે હકીકતનું સ્વરૂપ વારંવાર સમજી પરિણામ તરફ—લાંબી દૃષ્ટિએ જોવાની ટેવ પાડવી. વધારે વિચાર કરવાથી જણાયે કે—દાન, શીલ, તપ, ભાવ, સંયમ, ધૃતિ, કષાયત્યાગ વિગેરે આ કોટિમાં આવે છે; તેથી સુસ માણસે તેના તરફ લક્ષ્ય આપવું.

આ પ્રમાણે જો તું નહિ કરે તો પણ આયુઃસ્થિતિ પૂરી થયે મૃત્યુ તો તેના દોર તારા ઉપર ચલાવશે; અને પછી તું કંઈ ગતિમાં જઈશ? કયા સ્થાનકે જઈશ? ત્યાં શું કરી શકવાને શક્તિમાન રહીશ? એ કોઈ કહી શકાય નહિ; કારણ કે તારા હાથમાં તે વાત રહેશે નહિ, તું પરતંત્ર થઈ જઈશ. માટે જો સ્વતંત્ર રહેવા ઇચ્છા હોય તો પુરુષાર્થ વડે બધી તૈયારી મૃત્યુ પહેલાં કરી લેવી જોઈએ. મૃત્યુ એ વિભાવ દશા છે, પણ વિભાવ દશા એ હાલ સ્વભાવ દશા થઈ પડી છે. સુસતું કામ એ છે કે—તેણે કદિ પણ મરણથી ડરવું નહીં, કારણ કે વહેલા મોડા મરણ તો છે જ, તેમ જ તેણે મૃત્યુની ઇચ્છા પણ રાખવી નહિ. સંસારથી કંટાળેલા અસ પ્રાણીઓ મનમાં ઇચ્છે છે કે—આના કરતાં મરી ગયા હોઈએ તો છૂટકો થાય, પણ બિચારાને ખ્યાલ આવતો નથી કે મરણ પછી કયાં પલંગ દાળી રાખ્યા છે? (અને દાળી રાખ્યા હોય તો પણ તે કોને માટે?) એવી

રીતે મરણથી ડરણું નહિ, મરણ ઇચ્છણું નહિ, પણ તેને માટે ઢરેક વખતે તૈયાર રહેણું. એટલે ધાર્મિક કાર્યો કરી જેમ પરગામ જવાનું ભાતું ગાંધી રાખે છે તેમ તૈયાર રહેણું. આ પ્રમાણે કરનારને મૃત્યુસમયે દુઃખ થતું નથી, પશ્ચાત્તાપ કરવો પડતો નથી અને સમાધિમાં કાળ કરીને તે ઉચ્ચ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૨૫, ૧૨૬.

આત્માની પુરુષાર્થથી સિદ્ધિ.

ત્વમેવ મોઘા* મતિર્માસ્ત્વમાત્મન્ ! નેષાપ્યનેષા સુખદુઃખયોસ્ત્વમ્ ।

દાતા ચ મોક્તા ચ તયોસ્ત્વમેવ, તચ્ચેષે કિં ન યથા હિતાસિઃ ? ॥ ૩ ॥

“ હે આત્મન્ ! તું જ મુઘ (અજ્ઞાની) છે અને તું જ બધુકાર; સુખની વાંછ કરનાર અને દુઃખનો દ્વેષ કરનાર પણ તું જ છે અને સુખ દુઃખને દેનાર અને લોભવનાર પણ તું જ છે; ત્યારે તને પોતાને હિતની પ્રાપ્તિ થાય તેવો પ્રયાસ શા માટે કરતો નથી ? ” ૩.

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમાં પરિણામહિત માટે યત્ન કરવા બલામણુ કરી, પણ શિષ્ય શંકા કરે છે કે—યત્ન તો હૈવાધીન છે, માટે અમારે કેવી રીતે પરિણામહિત માટે યત્ન કરવો ? તેને શુરુ કહે છે કે—હે શિષ્ય ! આ આત્મા જ અજ્ઞાની છે અને જ્ઞાની છે, એટલે જ્યાંસુધી તેને જ્ઞાનાવરણીય કર્મો લાગેલાં છે ત્યાંસુધી તે અજ્ઞાની છે અને તે ખસેડી નાખવાથી જ્ઞાની થાય છે. સુખને તે પસંદ કરે છે અને સર્વ સંજોગમાં દુઃખને તે ધિક્કારે છે. તે સુખદુઃખને પેદા કરનાર પણ પોતે જ છે, કારણ કે સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ કર્મબંધ પર આધાર રાખે છે. આ હકીકત બતાવે છે કે કયાં કર્મો લોભગ્રામાં વિના છૂટકો નથી. આ વિચારથી સમજવાનું એમ નથી કે નિરાંતે કર્મ પર તજવર રાખી બેસી રહેણું. આ વિચારનું પરિણામ એ હોણું ભોઈએ કે—નવાં કર્મો ન કરવા અને પૂર્વ કરેલાં કર્મો આત્માથી છૂટાં પડે (નિર્જન થાય) એવા પ્રકારનો પ્રયાસ કરવો.

કેટલાકો ધારે છે કે—જૈનીઓ કર્મવાદી છે પણ તે બરાબર નથી. પ્રાણીએ પુરુષાર્થ કરવો અને તેમાં ફતેહ ન થાય તો સમજવું કે ‘ કર્મ’ અનુકૂળ નથી. ’ આ જૈનશાસ્ત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે, પણ લોકો તે ભૂલી જવા લાગ્યા છે અને બૂવથી જૈનને કર્મવાદી માનવા લાગ્યા છે. જો તેઓ કેવળ કર્મવાદી હોય તો કદિ પણ મોક્ષ જઈ શકે નહિ; મતાદિક અનુષ્ઠાનોનું ફરમાન પણ પુરુષાર્થને અંગે જ છે. કર્મને વશ પડેલો જીવ કેવળ કર્મવાદના હકથી મુક્ત થઈ શકે નહિ; પુરુષાર્થ વગર સર્વથા કર્મની પ્રચૂરતા હોય તો તેનો નાશ થઈ શકે જ નહિ; પુરુષાર્થ વગર સર્વથા કર્મદાય થવો અસંભવિત છે અને મોક્ષ માનનાર જૈનો પુરુષાર્થથી કર્મનો સર્વથા હથ માને છે તેથી તેઓ એકાંત કર્મવાદી

નથી એ સમભય તેવું છે. શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ તેટલા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ દ્વારવવાની ભલામણ કરે છે. દીકાકારશ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનો પાઠ ટાંકીને બતાવે છે કે:—

અપ્પા નદ્ર વેયરણી, અપ્પા મે કુડ્ડસામલી ।

અપ્પા કામદુહા ઘેણૂ, અપ્પા મે નંવળ વળ ॥

‘મારો આત્મા વૈતરણી નદી છે અને તે જ શાદ્મલી વૃક્ષ છે, વળી તે જ કામદુહા ગાય છે અને તે જ નંદન વન છે.’ સારા સંજોગો નિષ્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવનાર મહાન્ આત્માઓનાં ચરિત્રો જગદ્વિખ્યાત છે. ૧૨૭.

લોકરંજન અને આત્મરંજન

કસ્તે નિરક્ષ્ણ ! ચિરં જનરક્ષ્ણેન, ધીમન્ ! ગુણોઽસ્તિ પરમાર્થદયોતિ વશ્ય ।

તં રક્ષયાશુ વિશ્વદૈશ્વરિતૈર્ભવાન્ધૌ, યસ્ત્વાં પતન્તમચલં પરિપાતુમીદે ॥ ૬ ॥

“હે નિર્લેપ ! હે બુદ્ધિમાન ! લાંબા વખત સુધી જનરંજન કરવાથી તને કયો લાભ થશે તે પરમાર્થદૃષ્ટિથી તું જો; અને વિશુદ્ધ આચરણપટ છે તું તો તેનું (ધર્મનું) રંજન કર કે જે બળ વગરના તારા આત્માનું સંસારસમુદ્રમાં પડતાં રક્ષણ કરવાને શક્તિમાન હોય.” ૪. વસંતતિલકા.

વિવેચન—તારે સારાં સારાં કપડાં પહેરી કે મીઠાં મીઠાં ભાવણો કરી લોકોને રીઝવવાનો નકામો કહારો શા માટે કરવો પડે છે ? વળી તારે સંસારમાં મસ્ત રહી વૈરાગી હોવાનો દંભ કેને માટે કરવો પડે છે ? તું જરા વિચાર કર કે તને તેથી જરા પણ લાભ છે ? જેઓ જરા વિચારણા કરે છે તેઓ સમજી શકે છે કે—જનરંજન નકામું છે. ત્યારે કરવું શું ? એવા પ્રકારનું રંજન કરવું કે જેથી આવતો ભવ સુધરે અને અત્યારે પણ આત્મા પ્રસન્ન થાય. આ ઉપાયનો સમાવેશ આડંબર રહિત ધર્મ કરવામાં સમાય છે, એટલે કે શુદ્ધ વર્તન, દુરબળું યથાસ્થિત ભાન તેમ જ ઉચ્ચ દશા પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનરૂપ જ્ઞાન, શીલ, તપ, ભાવ, ધ્યાન, ધૃતિ, દયા, સત્ય વગેરેનું આચરણ કરવામાં સમાય છે. આવાં રંજનથી સર્વ પ્રકારનો લાભ થાય છે એમ મન કબૂલ કરશે.

શ્રીમદ્દશોવિજયજી મહારાજ શ્રીમદ્વિલનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે—રંજન જે પ્રકારનાં છે: એક લોકરંજન અને બીજું લોકોત્તર રંજન. આ બેમાં શું કરવા યોગ્ય છે ? બરત ચક્રવર્તીના મનમાં પણ આ જ સવાલ થયો હતો. ચક્રરત્નની પ્રથમ પૂજા કરવી કે પિતાશ્રીનો કેવળજ્ઞાન-મહોત્સવ પ્રથમ કરવો ? આવા પરસ્પર ગૂંચવણવાળા સવાલો (questions of relative duties) દુનિયામાં આપણને ઘણીવાર મુંઝવે છે. ઉપાધ્યાયજી તો કહી ગયા છે કે—‘રીઝવવો એક સાંઈ, લોક તે વાત કરેરી,’ લોકો ગમે તેમ વાતો

કરે પણ આપણે તો સાંધને-પ્રભુને રીઝવવો છે એટલે કે લોકોત્તર રંજન કરવું છે. આતું ત્યારે મનનું વલણ થાય ત્યારે આત્મા સિદ્ધિસન્નુષ્ઠ થઈ જાય છે.

આ જમાનામાં દેખાવ કરવાનું કામ વધતું જાય છે. શ્રાવકો શ્રાવકધર્મના આચારો દેખાવ માત્ર કરે છે, તેમને અત્ર ઉપદેશ છે; તેવી જ રીતે યતિ, ગૌરજી અને સાધુને પણ ઉપદેશ છે. લોકોને દેખાડવા ઓછો, સુહૃદ્વૃત્તિ રાખવા અને મોટાં મોટાં વ્યાખ્યાનો આપવાં અને પ્રચ્છન્નપણે ગમે તેવી આચરણ કરવી તે પેટભરાપણું અથવા નરકગામીપણું બતાવે છે. બધી વાતનું તાત્પર્ય એ છે કે-હાથીની જેમ બે પ્રકારના હાંત રાખવા નહિ; લોકોને દેખાડવાનું વર્તન ભુલું અને વાસ્તવિક વર્તન ભુલું એમ ન રાખવું. ફક્ત ફર કરવો. સાધુ કે શ્રાવક તરીકે ઓળખાતા હરેકે આ પ્રલોક વિચારવા જેવો છે.

‘સમ્યક્ત્વવાળા અથવા વિરતિવાળા પ્રાણીને લાખી નિર્લેપતાથી નિર્લેપ એવી રીતે સંબોધી શકાય; તેથી જ પ્રલોકમાં નિરંજન એવું સંબોધન આપ્યું છે અને કેમળ આમંત્રણે ઓલાવવાથી જીવનું મન પ્રસન્ન થાય છે અને સાંભળવા તત્પર બને છે, તેટલા માટે બુદ્ધિમાન એવું સંબોધન આપ્યું છે.’ (ટીકાકાર). જૈન શાસ્ત્રકારે વસ્તુની પ્રરૂપણ કરતાં બે નયમાંથી કોઈ પણ એક નયની સુખ્યતા રાખી પ્રરૂપણ કરે છે. કોઈ જગ્યા પર બંધારની સુખ્યતા હોય છે અને કોઈક જગ્યા પર નિશ્ચયની સુખ્યતા હોય છે. તેમાં બંધારની અપેક્ષાએ જો કે આ જીવ નિરંજન નથી પણ નિશ્ચયની અપેક્ષાએ આ જીવ નિરંજન જ છે, કારણ કે કોઈ પણ અસત્ વસ્તુની ઉત્પત્તિ નિશ્ચયનય માનતો નથી ને તેથી જ નિશ્ચયના મત પ્રમાણે કોઈ અજ્ઞાની કે મિથ્યાત્વી જીવ જ્ઞાન કે સમ્યક્ત્વને પામતો નથી પણ જ્ઞાની અને સમ્યક્ત્વી જ તેને પામે છે, અર્થાત્ જે સત્તારૂપે અમલ હોય તે આવિર્ભાવરૂપે થાય છે, એમ તેની માન્યતા છે. તે માન્યતાને આધારે જ અત્રે ઉપદેશ જીવને નિરંજન એવા સંબોધનથી ઓલાવ્યો છે. બંધારનયની અપેક્ષાએ તો આ જીવ મલિન છે માટે હે નિરંજન! એમ સંબોધન તેને થાય નહિ. ૧૨૮.

મહત્યાગ અને શુદ્ધ વાસના.

વિદ્વાનહં સકલલન્ધિરહં નૃપોઽહં, દાતાહમહુત્તમગુણોઽહમહં મરીયાન્ ।

इत्याद्यहङ्कृतिवशात्परितोषमेभि, नो वेत्ति किं परमवे लघुतां मवित्रीम् ? ॥ ५ ॥

“હું વિદ્વાન છું, હું સર્વ લન્ધિવાળો છું, હું રાજા છું, હું હાનેશ્વરી છું, હું અદ્ભુત ગુણવાળો છું, હું મોટો છું—આવા આવા અહંકારને વશ થઈને તું સંતોષ પામે છે, પણ પરભવમાં થનારી તારી લઘુતા શું તું જાણતો નથી ?” ૫. નસંતનિમા.

વિવેચન—“સર્વ લન્ધિ એટલે પંડિતપદપ્રાપ્તિ અથવા ધન, ધાન્ય, વસ્ત્ર, ધાત્ર, મતપ્રાપ્તિ અથવા આમર્ષ ઔપધિ વિગેરે લન્ધિની પ્રાપ્તિ.” (ટીકાકાર.)

આ છુવને દરેક બાબતમાં હું અને હુંની જ વાત છે, એને નથી હુનિયાના નિયમનું જ્ઞાન કે નથી કર્મના સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન. એ તો જરા સારું કામ થશે કે મેં કયું, એમ કહી કુકાલી પડશે અને જો બરાબર ન થયું તો, કર્મ વગેરેને ઠપકો આપશે. આ અહંભાવ એ જ સંસાર છે અને તેટલા માટે જ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ લખે છે કે— ‘અહં’ અને મમ એ મંત્ર જગતને અંધ કરનાર છે.’ આ અહંભાવ મટાડવો એ બહુ અગત્યનું કામ છે. જેઓ ચાહુ જમાનાના મોહક પ્રવાહમાં ફસાઈ, આ મોટા દુર્ગુણ- (પણ જમાનાએ માનેલા સદ્ગુણ)માં ફસી પડે છે, તેઓ બન્ને ભવ બગાડે છે. આ ભવમાં હમિશાં અસંતોષ રહ્યા કરે છે, કારણ કે દરેક વાત પોતાની ખારી થતી નથી અને શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—આવતા ભવમાં અહંકૃતિ કરેલી બાબતમાં જ હીનતા પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજ યોગશાસ્ત્રમાં લખે છે કે—

જાતિલામકુલૈશ્વર્યવલરૂપતપઃપ્રતેઃ ।

કુર્વન્ મદં પુનસ્તાનિ હીનાનિ છમતે જનઃ ॥

જાતિ, લાભ, કુળ, ઐશ્વર્ય, બળ, રૂપ, તપ અને જ્ઞાનનો મદ કરવાથી પ્રાણી તે જ બાબતમાં હીન થાય છે. # ૧૨૬

તને મળેલી બેગવાઈ.

વેરિત્ત સ્વરૂપફલસાધનવાધનાનિ, ધર્મસ્ય તં પ્રમવસિ સ્વવશશ્ચ કર્તવ્ય ।

તસ્મિન્ વતસ્વ મતિમન્નયુનેત્યમુત્ર, કિંચિત્ત્વયા હિ ન હિ સેત્સ્પતિ મોત્સ્પતે વા ॥ ૬ ॥

“તું ધર્મનું સ્વરૂપ, કુળ, સાધન અને બાધક બાજુ છે અને તું સ્વતંત્ર હોઈને ધર્મ કરવાને સમર્થ છે. તે માટે તું હમણાં જ (આ ભવમાં જ) તે કરવા થતન કર; કારણ કે આવતા ભવમાં તારાથી કંઈ પણ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ અથવા બાજી શકાશે નહિ.” ૬.

વિવેચન—ધર્મનું સ્વરૂપ—આવકધર્મ અથવા સાધુધર્મનું સ્વરૂપ.

ધર્મનું કુળ—પરંપરાએ મેલ્લ અને તાત્કાલિક નિર્જન અથવા પુણ્યપ્રાપ્તિ.

સાધન—ચાર અનુયોગ, અનુકુળ દ્રવ્ય, જ્ઞેય, કાળ, ભાવ વિગેરે અથવા ચાર વસ્તુઓ મળવી બહુ દુર્લભ છે: મનુષ્યપણું, ધર્મશ્રુતિ, શ્રદ્ધા અને સંયમમાં વીર્ય.

બાધક—કુજનમ, કુજ્ઞેય, પ્રતિકુળ, દ્રવ્ય, પ્રમાદ વગેરે.

આ સર્વ તું બાજુ છે, એટલે તને ધર્મનાં સાધન અને અંતરાયની ખબર છે,

* આ સંબંધી વિશેષ દર્શાવત સાતમા કાંપ અધિકારમાંથી મળશે અને આજી તો રાવણ, બાહુબળ, રઘુસિંહદ્ર, સનતકુમાર વિગેરેનાં દર્શનો પ્રસિદ્ધ છે.

તેમ જ તેનું સ્વરૂપ અને તે કરનારને કૃણ શું મળે છે તે પણ જાણે છે. વળી તે સ્વતંત્ર છે. જ્યારે પરમાધારીને વશ થઈશ ત્યારે તો તારાથી કંઈ બની શકશે નહિ, પરંતુ અત્યારે તો તારે ઘણી સારી જોગવાઈ પ્રાપ્ત થઈ છે કે જે બીજે મળી શકે તેમ નથી. આવે આર્થ દેશ, શુરુની સતત જોગવાઈ, સિદ્ધહોત્ર(શંતુજ્ય)નું સાંનિધ્ય, રાજકર્તાની ધર્મ સંબંધમાં સર્વ પ્રકારની છૂટ અને લોકોમાં ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવાની ઈચ્છા આ સર્વ સામાન્ય જોગવાઈ અને તે ઉપરાંત શરીરસંપત્તિ, વિદ્યાભ્યાસ, ધર્મરુચિ વગેરે તને જે ખાસ લાભો મળ્યા હોય, તે સમજી લઈને આ ભવમાં કંઈ કર. જેમ બ્યવહારમાં નામ કાઢવાની ખરજ આવે છે તેમ ધર્મમાં નામ કાઢવાની ખરજ આવે તેમ કર, તારા પોતાના આત્મહિત માટે; તારી કૈમ માટે, તારા દેશ માટે, મનુષ્યસમૂહ માટે, આખી સૃષ્ટિ માટે, તારાથી બને તે કર. કંઈ ન બને તો તું જે સંજોગોમાં મૂકાયેલો હો તેમાં ઉત્તમ રીતે તારો પાઠ ભજવ. તું આવતા ભવ ઉપર આધાર રાખતો હો તો તારી જૂલ છે, કારણ કે ત્યાં તને આવી જોગવાઈ મળશે કે નહિ એ કહી શકાય નહિ અને વળી તારી જવાબદારી કે કરજ શું છે તેનું જ્ઞાન અને વિવેક ત્યાં તને રહેશે કે નહિ તે પણ કહી શકાય નહિ; માટે આ સારી જોગવાઈનો લાભ લેવા તું યતન કર. ચિદાનંદજી મહારાજ બરાબર એ જ સતતબળનું જ્ઞાન રેડે છે:—

ચેતન ચાર ગતિમાં નિચે, પ્રોક્ષકાર એ કાયા રે,
કરત કામના^૧ સુરપત્ર યાકીર, છનકું^૨ અનર્ગલ^૩ આયા રે,
પૂરવ પુરવ ઉભય કરી ચેતન, નીકા નરભવ પાયા રે.
રેહિણિગિરિ^૪ છમ રતનખાણુ તિમ, શુભ સહુ યામે સમાયા રે,
મહિમા મુખથી વરણુત જાત્રી, સુરપતિ^૫ મન રાંકાયા રે. ॥ પૂરવ
યા તન વિષુ તિહું કાલ કહો કિન, સાચા મુખ નિપમયા રે,
અવસર પાય ન ચૂક^૬ વિદાનંદ, સતશુરુ શું કરસાયા રે. ॥ પૂરવ ૧૩૦

ધર્મ કરવાની આવશ્યકતા, તેથી થતો દુઃખક્ષય.

ધર્મસાવસરોઽસ્તિ પુત્રગલપરાયતૈરનન્તૈસ્તવા—

યાતઃ સંપ્રતિ જીવ ! હે પ્રસહતો દુઃસ્થાન્યનન્તાન્યયમ્ ।

સ્વસ્વાહઃ પુનરેય દુર્લભતમસ્વાસ્મિન્ યતસ્વાર્હતો,

ધર્મ કર્તુમિમં વિના હિ નહિ તે દુઃસ્થયઃ કર્હિચિત્ ॥ ૭ ॥

“હે ચેતન ! જહુ પ્રકારે અનેક દુઃખો સહન કરતાં કરતાં અનંતા પુત્રગલપરા-
યતન કર્યા પછી હાલમાં તને આ ધર્મ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો છે; તે પણ મોટો

દિવસ ચાલશે, અને ફરી ફરીને તેવો અવસર મળવો મહામુશ્કેલ છે; માટે ધર્મ કરવામાં ઉદ્યમ કર, આ વગર તારાં દુઃખનો કદિ પણ અંત થશે નહિ. ” ૭. સાદ્વૈવિકીકૃત

વિવેચન—અનંત દુઃખ ખગતાં અને અનંત કાળ ગયા પછી કુદરતી રીતે નહીના પ્રવાહમાં અચડાઈ અચડાઈને ગોળ થતા પાપાણના ન્યાયથી, આ જીવ મનુષ્યભવ પામે છે. એની દુર્લભતા કેટલી છે તે ઉપર સમજાઈ ગયું છે. એ મનુષ્યભવ પણ વળી બહુ થોડો વખત ચાલે છે. આ જમાનામાં મનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય ગણીએ, તે તેમાંથી પ્રથમના ૨૦ અને પછવાડેનાં ૩૦ વર્ષ તેો લગભગ નકામાં છે. બાળપણમાં અસંતા અને વૃદ્ધાવસ્થામાં અશક્તિ આ વર્ષોને નકામાં બનાવે છે. બાકીના મધ્યના વખતમાં બને તે કર. ફરી ફરીને આવી ભોગવાઈ મળશે નહિ. જો અત્યારે ભૂલ્યો તો પાછો ફરીને જલદી ઠેકાણે પહોંચ નહિ. ધર્મ વગરનું જીવન એ નકામું જીવન જ છે. ધર્મ વગર દુઃખનો નાશ થતો નથી અને ધર્મપ્રાપ્તિ મોટે લાભે મનુષ્યભવમાં જ થઈ શકે છે, તેથી આ અવસરનો લાભ લેવા કહ્યું છે.

અનંતકાળનું સ્વરૂપ પાંચમા કર્મચયથી જાણી લેવું.

પુદ્ગળપરાવર્તનનું સ્વરૂપ જાણવા જેવું છે. તેના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને જ્વાલથી પ્રત્યેકના બાદર અને સૂક્ષ્મ લેહ કરતાં આઠ પ્રકાર થાય છે.

ઔદારિક, વૈક્રિય, તેજસ, કાર્મણ, લાપા, શ્વાસોશ્વાસ અને મનોવર્ગણપણે ચૌદ રાજલોકનાં સર્વ પુદ્ગળો પરિણામે એટલે પ્રત્યેક વર્ગણરૂપે દરેક પુદ્ગળ પરમાણુ પરિણામે ત્યારે દ્રવ્યથી બાદર પુદ્ગળપરાવર્તન થાય. (કોઈક આચાર્યો પ્રથમની ચાર વર્ગણરૂપે સર્વ પુદ્ગળ પરિણામવાનું કહે છે.) એ જ પુદ્ગળ પરમાણુને પ્રથમ ઔદારિક વર્ગણરૂપે ભોગવે, ત્યાર પછી અનુક્રમે વૈક્રિય વર્ગણરૂપે ભોગવે, યાવત મનોવર્ગણરૂપે ભોગવે, તેમાં એક પરમાણુને ઔદારિક તરીકે ભોગવ્યા પછી, વચ્ચે વૈક્રિયાદિકરૂપે ગમે તેટલા ભોગવે તે ગણવા નહિ. એવી રીતે અનુક્રમે સાતે વર્ગણપણે સર્વ પુદ્ગળો ભોગવાય ત્યારે દ્રવ્યથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે.

લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રદેશો છે, તે દરેક પ્રદેશને મરણથી સ્પર્શે ત્યારે ક્ષેત્રથી બાદર પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે. અને લોકાકાશના સર્વ પ્રદેશોને ક્રમસર એક પછી એક પ્રદેશ સ્પર્શી મરણ પામે, એમ સર્વ પ્રદેશોનો અનુક્રમે સ્પર્શ થાય ત્યારે ક્ષેત્રથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે. આમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે—કોઈ પણ

* આ વિષય વધારે પારિભાષિક (technical) છે, એ બરાબર સમજવા માટે શુરુમતી જરૂર પડશે. કાર્મિક જરૂરી હકીકત ઉપરિમિતભવપ્રપંચના પ્રથમ ભાગના ભાષાંતરમાં બતાવી છે. પ્રકાશક—શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા—જાવનગર.

એક પ્રદેશે મરણ થયા પછી તેના અનંતર પ્રદેશે મરણ થાય તે જ પ્રદેશ ગણવે, બાકી અન્ય પ્રદેશોએ વચ્ચેના વખતમાં ગમે તેટલાં મરણ થાય તે પ્રદેશો ગણવા નહિ.

ઉત્સર્પિણીના અને અવસર્પિણીના સર્વ સમયો આશ્રયવળા મરણથી સ્પર્શે ત્યારે કાળથી બાહર પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે અને ઉપર બતાવેલી રીત પ્રમાણે એક કાળચક્રના પ્રત્યેક સમયને અનુક્રમે મરણવડે સ્પર્શે, ત્યારે કાળથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે. એમાં ઉત્સર્પિણીમાં પ્રથમ સમયે કાળ કર્યા પછી તેના પછીના જ બીજા સમયે બીજા કોઈ પણ ઉત્સર્પિણીમાં કાળ કરે તે જ ગણાય છે, વચ્ચેના મરણ સમયો ગણાતા નથી.

કથાયના કારણથી જે અધ્યવસાય થાય તેને હીધે કર્મબંધ થાય છે. એ કર્મબંધમાં બહુ તરતમતા હોય છે. કથાય મંદ કે તીવ્ર હોય તેમ કર્મના અનુબંધમાં ફેર પડે છે. એનાં અસંખ્ય સ્થાનો છે અને તેથી અનુબંધસ્થાન પણ અસંખ્ય છે. પ્રાણીને જેવી જેવી જુદી જુદી વાસના તેટલા તેટલા જુદા જુદા અધ્યવસાય થાય છે અને તે પ્રત્યેકમાં તરતમતા હોય છે તેથી પ્રત્યેકનું સ્થાન જુદું પડે છે. એ અનુબંધસ્થાન અસંખ્ય સમજવાં. એ સર્વ અધ્યવસાયસ્થાનક આગળ પાછળ ફરસીને પૂરા કરે ત્યારે બાવથી બાહર પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે; અને પ્રથમ અવપ્રકાશોદયરૂપ અધ્યવસાયે છતો મરણ પામે, ત્યાર પછી બીજા ગમે તેવાં સ્થાનકોએ મરણ પામે તે ગણાય નહિ, પણ ત્યારપછી તેની અનંતરના અધ્યવસાયસ્થાનકે મરણ પામે તે જ ગણાય, એવી રીતે સર્વ અધ્યવસાયસ્થાનકોએ અનુક્રમ પ્રમાણે ચાલતો કાળ કરે ત્યારે બાવથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે.

આ સ્વરૂપમાં બાહર પુદ્ગળપરાવર્તનના ચાર લેહ કલા છે એ જરા ઠીક લાગશે, કારણ કે એમાં બહુ જોષા ભવે કરવા પડે છે (પ્રમાણમાં), પરંતુ ચાત્રકરં કહે છે કે-એ બાહરના ચાર લેહ તો સમજવા માટે જ બતાવ્યા છે, તેનો બીજો ઉપયોગ નથી. એ સમજવાથી સૂક્ષ્મ લેહ ગ્રાહ્યમાં આવે તેથી જ બતાવ્યા છે, બાકી આ જીવે જે અનંત પુદ્ગળપરાવર્તન કર્યાં અને હજુ કદાચ કરશે તો તે સૂક્ષ્મ સમજવાં.

હે જીવ ! આ સ્વરૂપ વાંચીને વિચારતાં આંખો ઝોડે આવશે. આવાં અનંત પુદ્ગળપરાવર્તન તેં કર્યાં છે અને જો ધર્મ નહિ કરે તો તેવા અનંતા પુદ્ગળપરાવર્તન સુધી હજુ રખડવું પડશે, પણ ન રખડવું એ તારા હાથની બાજીનો ખેલ છે. માટે ઉઠ, પ્રમાદ ત્યાગ કર, ધર્મ કર અને ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર. ૧૩૧.

અધિકારી થવા યત્ન કર.

ગુણસ્તુતીર્વાષ્ઠસિ નિર્ગુણોડપિ, સુલ્લપ્રતિષ્ઠાદિ વિનાપિ પુણ્યમ્ ।

અદ્યાજ્યોગં ચ વિનાપિ સિદ્ધીર્વાત્લતા કાપિ નવા તવાત્મન્ ॥ ૮ ॥

“ તારામાં ગુણ નથી તો પણ તું ગુણની પ્રશંસા થતી સાંભળવા ઇચ્છે છે, પુણ્ય વગર સુખ અને આખર ઈચ્છે છે, તેમ જ અષ્ટાંગ યોગ વગર સિદ્ધિઓની* વાંછા રાખે છે. તારું વાયકાપણું તો કાંઈ વિચિત્ર લાગે છે ! ” ૮.

ઉપનિવૃત્તિ

વિવેચન—આ જીવને એક એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે ચોતાનામાં ન હોય, તે શુભો હોવાનો કાંકો રાખવો. શુભ વગર તે હોવાનો દાવો કરવો અથવા તે શુભો હોવાની સ્તુતિ થવાની ઈચ્છા રાખવી એ મૂખર્ષિ છે. તેવી જ રીતે પુણ્ય વગર શેડીઆ થઈને મોટરમાં ફરવાની કે માન-પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની ઈચ્છા રાખવી તે ગેરવાજબી છે. હુનિયાના ભાગ્યશાળી પ્રાણીઓ તેં નથી જોયા કે જોયો જન્મે ત્યારથી તે મરે ત્યાં સુધી દુઃખનો ખ્યાલ પણ કરી શકતા નથી. શ્રેષ્ઠિક નામના રાજાને દુઃખિયાણું ધારી ‘ શ્રેષ્ઠિકને વખારે નાખો ’ એમ કહેનાર શાળિભદ્ર કેવા મુખી હશે ! પણ પુણ્ય કર્યા વગર એવા સુખની આશા રાખવી એ મૂખર્ષિ છે. વૃક્ષ વાલ્યા સિવાય ફળની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. વળી આ જીવ એવી વાંછાઓ નિરંતર કર્યા કરે છે તે દરેકને અતુલવસિદ્ધ હકીકત છે, પણ કારણ સેવ્યા વગર કાર્યને ઇચ્છવું તે તદ્દન મૂર્ખના જેવું છે. સુખને નિરંતર ઇચ્છવું અને તેના કારણભૂત ધર્મને ન કરવો તે મૂખર્ષિ નહિ તો બીજું શું ? એને સુખ ક્યાંથી મળી શકે ? તેવી જ રીતે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ એ અષ્ટાંગ યોગ (જેનાં સ્વરૂપ માટે જુઓ યોગશાસ્ત્ર*) વગર સિદ્ધિઓ મેળવવાની આશા રાખવી એ મૂખર્ષિ છે.

વાતનો સાર એ છે કે—દરેક બાળતમાં હોંશ રાખવાને બદલે તેના અધિકારી થવું જોઈએ. લક્ષ્મી એ દાસી છે અને તેના અધિકારી પાસે તે તદ્દન સહેલાઈથી આવે છે. જેમ ઉપરની ત્રણે બાળતની પ્રયાસ વગર ફોગટ વાંછા કરવી એ મૂખર્ષિ છે તેવી જ રીતે ધર્મ કર્યા વગર દુઃખસુખની આશા રાખવી—એ પણ વાયકાપણું છે; એવું કદિ બનતું જ નથી. અધિકારી થયા વગર વાંછા ન કરવી એ સામાન્ય નિયમ છે અને તે બીજી તથા મોટી દરેક બાળતમાં લાગુ પડે છે. ૧૩૨.

પુણ્યાભાવે પરાભવ અને પુણ્યસાધનતુ કરણીયપણું.

પદે પદે જીવ ! પરામિમૂતીઃ, પદ્યન્ કિમીર્ણસ્યધમઃ પરમ્યઃ ।

અપુણ્યમાત્માનમવૈપિ કિં ન, તનોપિ કિં વા ન હિ પુણ્યમેવ ॥ ૯ ॥

“ હે જીવ ! પારકાએ કરેલ ચોતાનો પરાભવ જોઈને તું અધમપણે બીજાઓ તરફ આ માટે ઈર્ષ્યા કરે છે ? તારા ચોતાના આત્માને નિપુણ્યક (અપુણ્યીઓ) કેમ સમજતો નથી ? અથવા પુણ્ય કેમ કરતો નથી ? ” ૯.

ઉપનિવૃત્તિ

* અર્થાત્મા નિગેરે આઠ સિદ્ધિઓ છે. જુઓ ‘મર્ત્યપરંતર’ પ્રથમ આગ નથા આદીશ્વર ચરિત્ર.

x કર્તા શ્રીકેમચંદ્રાચાર્ય.

વિવેચન—પોતાપણનું માન (self-respect) નામનો કહેવાતો સદ્ગુણ પણ અહીં કારની કાટિમાં જ આવે છે. જ્યારે જીવ કોઈ કોઈએ પરાભવ પામે છે ત્યારે પરાભવ કરનારની ઈર્ષ્યા કરે છે અથવા તેના પર ગુસ્સે થાય છે; પણ પોતાનો આત્મા પરાભવ પામવાનો અધિકારી શા માટે થયો તેનો વિચાર કરતો નથી. જરા વિચાર કરીશ તો સમજશે કે પરાભવ પાપથી થાય છે અને તારો પોતાનો આત્મા અપુણીઓ છે, તેથી જ તને પરાભવ પ્રાપ્ત થયો છે; માટે તારે બીજાની ઈર્ષ્યા કરવી તે અયોગ્ય છે. માત્ર સન્માન મેળવવા માટે પુણ્ય કરવું, એવો અત્ર ઉદ્દેશ નથી, પણ કોઈનાથી પરાભવ થાય તે પ્રસંગે આર્ત-રોદ્રધ્યાન ન કરવાનો અને અચૂકપણે પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના હેતુભૂત વિશેષ ધર્મ કરવાનો ઉપદેશ છે. ૧૩૩.

પાપથી દુઃખ અને તેનું ત્યાજ્યપણું.

ક્ષિત્ત્વમર્દ્યન્નિર્દ્યમક્ષિત્ત્વો લઘૂર્, વિચેષ્ટસે કર્મસુ હી પ્રમાદતઃ ।

યદેકશોડશ્યન્યકૃતાર્દનઃ સહસ્રનન્તશોડશ્યજ્ઞયમર્દનં ભવે ॥ ૧૦ ॥

“ તું પ્રમાદથી નાના જીવોને પીડા આપવાનાં કર્મમાં નિર્દયપણે શા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે ? પ્રાણી બીજાને જે પીડા એક વાર પણ નીપજાવે છે—તે જ પીડા ભવંતરમાં તે વંશસ્થવિષ અનંત વાર ખમે છે. ” ૧૦.

વિવેચન—ઉપરના બે શ્લોકમાં પુણ્ય કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને તેને આદરવાથી લાભ છે એ બતાવ્યું. હવે પાપનું ત્યાજ્યપણું બતાવે છે. પાપ કરતી વખતે જ ભણે મન પ્રથમ તો પાપું હોં છે, પણ ઘણા કાળના થયેલા સ્વભાવને લીધે પાપું તે માફ વિકારને વશ થઈ જાય છે. ખૂન કરનારને એક વખત અટકવાનું મન થાય છે, તેવી જ રીતે પરત્વી સેવનારને પણ થાય છે. આવી રીતે આત્માની શુદ્ધ સ્થિતિનો ભાવ દેખાય છે; પણ તેના ઉપર ત્યાર પછી મનોવિકારના તરંગો હોં છે એટલે શુદ્ધ ખ્યાલ (Consciousness) નાશ પામી જાય છે અને પાપ સેવાય છે. હવે આવી રીતે પાપ સેવનારને પરભવમાં ધણું વેઠવું પડે છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—બીજાને જે પ્રકારની પીડા નીપજાવી હોય તેનાથી આકરી પીડા તે નીપજાવનારને અનેક વાર સહન કરવી પડે છે. વીર પરમાત્માના હસ્તનીક્ષિત શિષ્ય શ્રી ધર્મદાસગણિ કહે છે કે—

પદમારણઅમ્મકૃયાણદાણપરઘ્ણવિલોચનાર્ષનં ।

સયજદ્દળ્ળો ઉદ્ધો, વતગુણિભો દ્વક્ષસિ કયાર્ષનં ॥

તીવ્રચરે હ પમોસે, સયગુણિઓ સયસદ્દસકોડિગુણો ।

કોટાકોડિગુણો યા, હુલ્લ વિયામો વહુતરો યા ॥

* પ્રમાદતઃ ને અહીં કવિએ પ્રમાદનઃ પાઠ છે, તેનો અર્થ પણ સારો છે.

અર્થ—‘લાકડી વગેરેનો પ્રહાર કરવો, પ્રાણવ્યપરોપણ કરવું, જ્યુઠું કલંક કેવું અને પરધનનું હરણ કરવું વગેરે એક વાર કર્યાનો જાન્ય ઉદય પણ દરા વખત તો થાય છે અને તીવ્ર પ્રદેશથી કરેલ હોય તો સો, હજાર, લાખ, કોડ અને કોડાકોડ વાર પણ ઉદય થાય છે.’

આમ કેમ બને ? અને આમાં ન્યાય ક્યાં રહ્યો ? એમ સામાન્ય જનતા મનમાં પ્રશ્ન થાય છે. તેનો પણ ખુલાસો છે. પાંચ રૂપિયાની ચોરી કરનારને હંડ કેટલો છે ? પાંચ મિનિટ બળાકારે વિષયસુખ ભોગવનારને કોર્ટ કેટલા વર્ષની સજા કરે છે ? અમુક પાપ, વખત કે દ્રવ્ય ઉપર બંધાતું નથી, પણ તે વખતે તે પાપકર્મ કરવામાં તીવ્રતા કેવી છે તે પર તેનો રસબંધ પડે છે. આ ટૂંકી વાતમાંથી બહુ સાર લેવા જેવો છે. પાપકર્મથી નિરંતર હરતાં રહેવું અને ક્ષણિક સુખની ખાતર પાપકર્મ સેવવું નહિ. હમીશાં પાપકર્મ કરતી વખતે વિચારવું કે—સામા પ્રાણીની જગ્યાએ આપણે હોઈએ અને આપણું મન સાવધાન હોય તો આપણને કેવું લાગે ? પાપ ન કરવું એ જ આ જિંદગીનું સાચુંક છે. અનંત કાળથી સંસારમાં નવા નવા જન્મ લઈ આંટાં માર્યા કરે છે, તેમ આ મનુષ્યજન્મ પણ એક આંટો માત્ર થઈ જશે, એવી જેને બીક લાગતી હોય તે પાપચરણ કરે જ નહિ.

પાપ કેને કહેવાં તે શોધવું મુશ્કેલ નથી. કેટલીક વાર સૂક્ષ્મ બાબતમાં શંકા પડે તો વિદ્વાનોને પૂછી ખુલાસો કરવો અને સામાન્ય વ્યવહાર માટે તો અહાર પાપસ્થાનકોનું સ્વરૂપ યથાસ્થિત સમજવું. જૈનશાસનનું મંદાણ જીવની દયા પર છે તેથી અત્ર બે પ્રલોકમાં દયા રાખવી—એ મુખ્ય ઉપદેશ છે અને તે પ્રમાણે સર્વ પાપોને માટે સમજી લેવું. ૧૩૪.

પ્રાણીપીડા-તેનું નિવારણ કરવાની જરૂર.

यथा सर्पमुत्तस्थोऽपि, मेको जन्तूनि मक्षयेत् ।

तथा मृत्युमुत्तस्थोऽपि किमात्मजदसेऽङ्गिनः ? ॥ ૧૧ ॥

“જેમ સર્પનાં મુખમાં રહ્યા છતાં પણ ડેડકો અન્ય જંતુઓનું બક્ષણ કરે છે, તેમ હે આત્મનું ! તું મૃત્યુના મુખમાં રહ્યો થકો પ્રાણીઓને કેમ પીડા આપે છે ?” ૧૧. અનુશ્લુષ.

વિવેચન—અહીં બેસી રહેવાતું હોય તો તો બાણે ઠીક, પણ આશા તો મોટા ડુંગર જેટલી છે અને મરવું પગલાની નીચે છે. તેમાં કાળ ક્યારે આવશે તે પણ ચોતે બાણતો નથી, છતાં એક ઘડી પણ નિરાંતે બેસતો નથી. ચોતરફ ધમાધમ કરી મૂકે છે. એક તરફ ગાડીઓ દોડાવે છે, તો બીજી તરફ નાચ નચાવે છે. આમ પ્રવૃત્તિ અને મોજશોખમાં, વિષય અને કષાયમાં, અપ્રમાણિકપણમાં અને અભિમાનમાં આગ્યો છે, તેમ જ

ખાલી હાથે ચાલ્યો જાય છે. અરે ! કાળના એક સપાટામાં ઊંધા પડનાર મોક્ષાભિલાષી પ્રાણી ! જરા ચેત, પાપાચરણ કરવાની બીક રાખ અને સંસારની વાસ્તવિક સ્થિતિ શી છે તેનો વિચાર કર, સપનાં મોઢામાં પડ્યો છે, ચવાઈ જવાની એક ઘડીની વાર નથી, તે વખતે પણ દેહકેા છવઠા ખાય છે. આવું અજ્ઞાન ડોઢનું હોય ? પણ તારું છે ! (વિચારી જોજે. ૧૩૫.

માની લીધેલું સુખ-તેનું પરિણામ.

આત્માનમસ્પૈરિહ વચ્ચયિત્વા, પ્રકલ્પિતૈર્વા તનુચિત્સૌર્યૈઃ ।

મવાષમે કિં જન ! સાગરાણિ, સોઢાસિ હી નારકદુઃસ્વરાશીન્ ॥ ૧૨ ॥

"હું મનુષ્ય ! શોશં અને તે પણ માની લીધેલાં શરીરનાં અને મનનાં સુખવદે આ ભવમાં તારા આત્માને છેતરીને અધમ ભવોમાં સાગરોપમ સુધી નારકીનાં દુઃખો સહન કરીશ. " ૧૨.

વિવેચન—સુખ શું ? તેનો ખ્યાલ છે ? સામાન્ય માણસની નજરમાં કેટલીક વાર પાપાચરણ કરનારા માણસો સુખી દેખાય છે, તેનો અત્ર ખુલાસો કરે છે. પાંચ પચાસ હજાર કે લાખ રૂપિયા મળે તેને સુખ કહેતા હો તો, તે પણ થોડો વખત જ ચાલે છે અને જેને તમે સુખ કહો છો તે સુખ નથી પણ માની લીધેલું સુખ છે. ખરાબર વિચાર કરજો કે એમાં સુખ શું ? જુઓ દુનિયાનો સર્વ અનુભવ લઈ રાજર્ષિ ભવૃંહરિ પણ લખે છે કે:—

ત્વયા જીવ્યત્વાસ્યે પિવતિ સલિલં સ્વાદુ સુરમિ,

સુધાર્ત્તઃ સઙ્ગાલીન્કલયતિ શાકાદિવલિતાન્ ।

પ્રવૃત્તિ રાગાઙ્ગૌ સુદૃઢતત્માન્નિરુવતિ ચપૂ,

પત્વીકારો વ્યાપ્તેઃ સુખમિતિ ધિવર્યસ્યતિ જનઃ ॥

જ્યારે તરસંધી ગળું સૂકાઈ જતું હોય ત્યારે ઠંડું પાણી પીને હાથ કરે છે, પણ એમાં સુખ શું ? જૂળથી પીડાય છે ત્યારે એખા, શાક વગેરે ખાય છે, પણ એમાં સુખ શું ? રાગામિ પ્રદેશ થાય ત્યારે સીનો સંયોગ કરે છે, તેમાં સુખ શું ? લ્યાધિનાં ઓપધને આ છવ જૂઠ્ઠી સુખ માને છે. જરા વિચારે તો માત્રમ પડશે કે એમાં સુખ જેવું કંઈ છે જ નહિ. આવાં માની લીધેલાં સુખના ખોટા ખ્યાલમાં રસાઈને આ છવ મહામાર્ગ કર્મો બાંધીને અપાગતિ પામે છે. આ બધાનું કારણ માત્ર એક જ છે કે—વાસ્તવિક સુખ શું છે ? પૌદ્ગલિક સુખ કેવું છે ? કોને છે ? કેટલું છે ? ક્યારે છે ? શા માટે છે ? શા પરિણામવાળું છે ? તેનો પૂરતો વિચાર કરતો નથી, વિચાર કરનારાએ નિઃસ્વપ્ન જુદિધી જોવા આવે છે તે તે ધ્યાનપૂર્વક સાંતળતો નથી અને સંસાર—

વમળમાં ફસાયા કરે છે. પરિણામે અસંખ્ય વર્ષે થતા એ પદ્યોપમ જેવા દશ કોટકોટી પદ્યોપમથી થતા એક સાગરોપમ જેવા અનંતા સાગરોપમ મુખીનો કાળ નરક નિગોદમાં ફાટે છે. અનંતકાળ પરિભ્રમણ કરતા કોઈક જ વાર મનુષ્યભવ મળે ત્યારે આવી રીતે હારી જાય છે અને પછી બાકીનો કાળ સંસારમાં રખડ્યા કરે છે.

સાગરોપમનું બરાબર પ્રમાણ પ્રવચનસારોદ્ધાર પ્રાચીન બોલી છેવું. અત્ર તે પ્રસ્તુત એટલા માટે છે કે—એક બાબત એ આ બવનું થોડું મુખ મૂકવું અને બીજી બાબત એ તેના પરિણામે સહન કરવાનું નારકી તથા નિગોદનું અત્યંત દુઃખ કેટલાં વર્ષો મુખી સહેવું પડશે તે મૂકવું. સમજવું હોય તેને તો આ ઉપદેશ બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે. ૧૩૬.

પ્રમાદથી દુઃખ : રાસ્ત્રગત દર્શાવે.

ઉરમ્નકાકિપ્પુદવિન્દુકામ્નવણિક્ત્રયીશાકટમિશુકાદિઃ ।

નિર્દર્શનૈર્હારિતમર્ત્યજન્મા, દુઃસ્ત્રી પ્રમાદૈર્વદુ શોચિતાસિ ॥ ૧૩૭ ॥

“ પ્રમાદ કરીને હે જીવ ! તું મનુષ્યભવ હારી જાય છે અને તેથી દુઃખી થઈને બોકડો, કાકિલી, જળબિંદુ, ફેરી, ત્રણ વાળીયા, ગાડું હાંકનાર, કિખારી વગેરેનાં દૃષ્ટાંતોની પેઠે તું બહુ દુઃખ પામીશ. ”

ઉપનતિ.

વિવેચન—પ્રમાદથી આ જીવ મનુષ્યભવ હારી જાય છે અને દુઃખી થાય છે તે આપણે જોઈ ગયા. નીચેનાં દર્શાવેલાં શ્રી ઉત્તરાધ્યયન વગેરે મૂળ સૂત્રોમાં આવેલાં છે, તેમાં મનુષ્યભવ હારી ગયા પછી કેવો પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને તે ભવ ફરી મેળવવા કેટલાં મુશ્કેલ છે તે બતાવ્યું છે. આ દર્શાવેલાં ખાસ મનન કરવાં યોગ્ય છે. ટીકાકાર કહે છે કે— “ પ્રમાદના પરવશપણથી આ જીવ સુકૃત કરતો નથી તેથી મનુષ્યભવથી બ્રહ્મ થાય છે અને દુર્ગતિમાં જાય છે. દુર્ગતિમાં ગયા પછી અત્ર નિર્દિષ્ટ સ્વરૂપ પ્રમાણે ત્યાં પશ્ચાત્તાપ કરે છે. હે જીવ ! તું તો અત્ર સુકૃત કર કે જેથી તારે પરભવમાં લીલાલહેર થાય. ” ટીકા અને ટખાણુસાર સંપૂર્ણ વિવેચન સાથે હવે દર્શાવેલાં આપીએ છીએ, તે ધ્યાનથી વાંચો. નીચેનાં સર્વ ઉદાહરણો મનુષ્યજન્મની સાથેકતા અને તેના લાસ ન લેવાથી થતી નિર્વૃત્તતા તરફ ઉપનય બતાવનારાં છે, તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. વારંવાર તેનું પુનરાવર્તન ઉપનયમાં કયું નથી.

૧. અજ દર્શાવે.

એક વિશાળ નગર હતું. તે નગરમાં એક પુરવાસીને ઘેર એક બોકડો હતો. કાંઈ સારો પરાણો ઘેર આવશે ત્યારે તેનું માંસ કામ આવશે, એમ ધારીને તે બોકડાનું બહુ સારી રીતે પોષણ કરવામાં આવતું હતું. તેને દરરોજ સારી રીતે નવરાવવામાં આવતો હતો, તેનાં શરીર પર પીળાં તિલક કરવામાં આવતાં હતાં, તેની લાલનાપાલના સારી રીતે

થતી અને તેથી તે સર્વ પ્રકારે સુખી લાગતો અને પુષ્ટ શરીરવાળો માતેલો થયો હતો. હવે તે જ પુરવાસીના ઘરમાં એક બીજો વાછડો હતો. તેને બાપડાને તેની મા ગાયને દોહી રહ્યા પછી બાકીનું અવશેષ દૂધ મળે તે ધાવણું પડતું હતું અને તેની કોઈ સંભાળ રાખતું નહિ. વાછડાએ બોકડાની સારી સ્થિતિ જોઈ એક દિવસ તો ક્રોધ અને ઈર્ષ્યાથી દૂધ પીવાની ના પાડી. તેની મા ગાયે તેને સ્નેહથી તેનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે વાછડો કહે છે કે ‘અરે મા ! આ બોકડાને તો પુત્રની જેમ મિદાન્ત મળે છે અને મને મંદ-ભાગ્યને તો પૂરું ધાસ પણ મળતું નથી અને વખતસર પાણી મળતું પણ નથી. અરેરે ! હું તો પૂરેપૂરો કમનસીબ છું.’ ગાયે કહ્યું ‘વત્સ ! જેમ કોઈનું મરણ નજીક આવ્યું હોય અને વૈદ્યે આશા મૂકી દીધી હોય ત્યારે તેને પદ્યઅપદ્યનો વિચાર ક્યાં વગર જે ખાવા માગે તે આપવામાં આવે છે, તેવી રીતે આ બોકડો પણ વધ છે અને અત્યારે તો તેની બહુ સારવાર થતી દેખાય છે પણ આગળ ઉપર તેના હાલ થાય તે જોજે.’ પોતાની માનું આવું કહેવું સાંભળી કાંઈક સંતોષ રાખી વાછડો જે અને છે તે જોયા કરે છે. પાંચ દશ દિવસ આ પ્રમાણે ચાલ્યા ગયા. એક દિવસ એટલો ઘરના પૈસાદાર સગા મેમાન યઇને આવ્યા એટલે સવારના પહોરમાં બરાડા પાડતા બોકડાને પકડીને મારી નાખ્યો અને તેના માંસના કકડા કરી બુંછને આપું ઘર અને મેમાન જમ્યા. વાછડો આ સર્વ હકીકત જોઈ, તે દિવસ પણ પોતાની માતાને ધાવ્યો નહિ અને માંતાના પૂછવાથી કહેવા લાગ્યો કે ‘મને તો બહુ બીક લાગે છે. બોકડાની આ સ્થિતિ જોઈ મને તો ધાવવાની ઈચ્છા પણ થતી નથી.’ ગાયમાતાએ કહ્યું ‘વત્સ ! મેં તો તને તે જ વખતે કહ્યું હતું કે આ સર્વ મરવા માટે જ છે.’

ઉપનયઃ—જેવી રીતે બોકડો આનંદમાં નિમગ્ન થઈ થયેલ ખાતો હતો અને પુષ્ટ પણ થયો હતો, પરંતુ ત્યારે પરાણા આવ્યા ત્યારે તેનો શિરચ્છેદ થયો અને તે વખતે શડો પાડીને શેવા લાગ્યો; તેવી જ રીતે તું પ્રમાદથી વિવેકપાથમાં આસક્ત રહીને થયેલ વિચારે છે અને પાપથી પુષ્ટ થાય છે, પણ ત્યારે આવ્યું પૂર્ણ થયે ત્યારે મનુષ્ય જન્મ હારીને નરકાદિ દુર્ગતિમાં જતાં મનમાં બહુ જ ખેદ પામીશ. પણ પછી તે ખેદ કાંઈ કામ આવશે નહિ; માટે વિચાર કરીને તારે તારું ચેષ્ટિત એવું સારું રાખવું કે જેથી ભવિષ્યમાં ખેદ થવાનો સંભવ રહે નહિ. સુખ શું ? ક્યાં મળે ? ક્યારે મળે ? કોને મળે ? શામાટે મળે ? તેનું પરિણામ શું થાય ? તેનો વિચાર કર. કેટલાક જીવો વાછરડાની પેઠે બીજાનાં સાંસારિક સુખોનું અવલોકન કરી પોતાની મંદ સ્થિતિ માટે પરતાય છે પણ તેઓ તેનો વાસ્તવિક વિચાર કરતા નથી. તેને જો કોઈ ગાયમાતા જેવું સત્ય સ્વરૂપ સમજાવનાર મળી જાય તો સારું, નહિ તો તેને નિરંતર પરિતાપ રહે છે. આ ઉદાહરણ ધણું અસરકારક છે અને તેના પર વિચાર ચલાવી પોતા પર લાગુ પાડવાથી, ઉપયોગી બોધ મળે તેમ છે.

૨. કાકિણીનું દર્શાંત.

એક ગરીબ માણસ હતો. તે પૈસા કમાવા સારું પરદેશ ગયો. પરદેશમાં બહુ મહેનત કરીને હજાર સોનેયા કમાયો. પછી કોઈ સાર્ય પોતાના દેશ તરફ જતો હતો તેને સધવારે, તે પણ દેશ તરફ જવા નીકળ્યો. બધી સોનામહોરોને એક વાંસળીમાં ભરી તે વાંસળી ફેડ સાથે બાંધી લીધી અને ખરચ સારું એક મહોરની કાકિણી લીધી, (એક રૂપિયાની એ'શી કાકિણી યાય: એક કાકિણી સવા દોકડાની યાય.) હવે સાર્ય ચાલ્યો. રસ્તે ગોટી અટવીમાં એક ઝાડ તળે ભાતું ખાવા બેઠા ત્યારે તે માણસ એક કાકિણી ત્યાં ભૂલી ગયો. બપોરે ઝુકામ ઊપડ્યો. સાંજના કાકિણી સાંભરી. સવારે વિચાર થયો કે કાકિણી સારું સોનામહોર વટાવવી પડશે એ તો ખોટું, માટે વાંસળીને તે જ ઝાડ તળે દાટીને પોતે કાકિણી લેવા ગયો. જે ઝાડ નીચે ભાતું ખાધું હતું ત્યાં જઈને જોયું તો કાકિણી મળે નહિ. પાછો આવીને જુઓ છે, તો ચોર લોકો ખારો ખોદી વાંસળી ઉપાડી ગયા છે. આવી રીતે બન્નેથી ભ્રષ્ટ થયો અને બહુ શોકાત્ત થયો. ઘેર ગયો ત્યાં ખાવાના પણ વાંધા પડ્યા અને સગાવહાલાંઓએ તેને હસી કાઢ્યો.

ઉપનય:—જેમ તે ગરીબ માણસ પાસે તેને પ્રથમ કાંઈ પૈસા નહોતા પણ જ્યારે મહાપ્રયાસે મળ્યા ત્યારે માત્ર સવા દોકડાની એક કાકિણીના લોભથી સર્વ શુભાંશ્યા અને બન્નેથી ભ્રષ્ટ થઈ હરિદ્રી ને હરિદ્રી રહ્યો, તેવી જ રીતે તું પણ યાદ રાખજે કે અંતરાય કર્મના ઉદયથી સંસારીપણામાં કામલોગની પ્રાપ્તિ ન થતી હોય, તેથી તું દેશથી અગર સર્વથી ચારિત્ર લે અને ત્યાર પછી કામલોગની ઇચ્છા કરે તો તેને પરિણામે કામલોગ પણ ન મળે અને ચારિત્રથી પણ ભ્રષ્ટ થાય; માટે એવું કરીશ નહિ. ઉભય ભ્રષ્ટ થનાર ઘણા મનુષ્યો હોય છે; તેમ જ થોડા લોકોની ખાતર, આખો ભવ ઝેર જેવો કરનારા પણ ઘણા મનુષ્યો મળી આવે છે. એવી જ રીતે અસુક મત-નિયમ લઈ પાછો તજેલા પદાર્થોના સેવનની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ હુનિયાનો ક્રમ એવો છે કે તજેલી વસ્તુ ફરીને મળતી નથી અને તેની ઇચ્છા કરનારનું તજવાતું પુણ્ય નાશ પામે છે; આવી રીતે બન્નેથી ભ્રષ્ટ થાય છે. તજવાથી થતો મનનો સંતોષ અને ન તજનારને થતો સ્થૂળ કલ્પિત સંતોષ એ બન્ને તેને મળતા નથી. બીજી રીતે આ દર્શાંત મનુષ્યજન્મ ઉપર બરાબર ઘટી શકે તેવું છે. વિષય કાકિણી તુલ્ય સમજવા અને હજાર મહોર તે મનુષ્યભવ સમજવો. જરા વિચાર કરવાથી કાકિણી સારું મનુષ્યજન્મ હારનારની મૂર્ખતા સમજી શકાશે.

૩. જળાગ્નિ'દુતું દર્શાંત.

એક વજ્રત એક મનુષ્ય બહુ તરસ્યો થયો હતો. તેણે જાણ જાણ દેવની સ્તુતિ કરી, તેથી કોઈ દેવતા પ્રસન્ન થઈ તેના પર તુષ્ઠમાન થયો અને તેને ઉપાડીને ક્ષીરસમુદ્રને કાંઠે લાવીને મૂક્યો. આ પ્રાણી મૂર્ખ હતો. તેણે તો ત્યાં પણ પાણી પીધું નહિ અને

પોતાને ઉપાડી લાવનાર દેવને કહ્યું કે—“ હું દેવ ! મારા ગામની સીમમાં એક દૂવો છે તેના કાંધ પર દર્શ લીગેલું છે અને તે દર્શના છેડા પર રહેલું ‘પાણીતું’ બિંદુ પીવાની મારી ઇચ્છા છે; તેથી જો તમે મારા પર તુલ્યમાન થયા હો તો, ત્યાં લઈ જાઓ. ” દેવતાએ જાણ્યું કે—એ મંદલાગ્ય મૂર્ખ છે તેથી તેને ઉપાડીને અસલ જગ્યાએ મૂક્યો. દૂવાકાંઠે જઈને જુએ છે તો પાણીતું બિંદુ તો પવનથી પડી ગયું હતું. તે વખતે ઘણો શોક કરવા લાગ્યો કે—હું તો જાનેથી બ્રહ્મ થયો, મેં જળબિંદુ પછુ ખોયું અને ક્ષીરસમુદ્ર પછુ ખોયો અને નદીમાં તરસ્યો રહ્યો.

ઉપનયઃ—કોઈક દેવની સહાયથી જેમ તે પ્રાણી ક્ષીરસમુદ્રે પહોંચ્યો અને પોતાની લાલસાને તાબે થઈ પ્રાણી પીધા સિવાય પાછો આવ્યો અને જાનેથી બ્રહ્મ થયો; તેવી જ રીતે તને પણ દેવયોગે તપસંયમરૂપ ક્ષીરસમુદ્ર પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તું તેનું આરાધન કરી વગર કાકળબિંદુ તુલ્ય સાંસારિક સુખની લાલસાથી પાછો સંસારી થવા ઇચ્છા કરીશ, તો પરિણામે તને આ ભવમાં સુખ મળશે નહિ અને પરભવનું સુખ તો તું ચારિત્રના પરિણામથી બ્રહ્મ થયો ત્યારથી જ હારી ગયો છે; કારણ કે તેના ઉપાયભૂત તપસંયમને તેં મૂંઝી દીધા છે. શુદ્ધ ચારિત્ર-વર્તન ન રાખનાર જાને રીતે બ્રહ્મ થાય છે. સતોષ રાખનારને-શુદ્ધ વર્તન રાખનારને પ્રવૃત્તિની માશમારીથી યતી મનની વ્યાકુળતાના અભાવ ઉપરાંત દુરજ બળબળાની શાંતિ અને આનંદ થાય છે તે પણ તેને મળતા નથી અને વર્તનનું ફળ પણ મળતું નથી. આ ઉભયબ્રહ્મ સ્થિતિ બહુ વિચારવા જેવી છે. બીજા કાકિણીના દર્શાંતની પેઠે આ દર્શાંત પણ અનુભવભવ માટે ઘટે છે. અત્ર ઉદકબિંદુ તુલ્ય વિષય, દેવ તુલ્ય શુભહારાજ અને ક્ષીરસમુદ્ર તુલ્ય સમ્યક્ત્વ કે ચારિત્ર સમજવાં.

૪. આત્મ દર્શાંત.

એક રાજાને કેરી ઉપર બહુ જ પ્રેમ હતો તેથી તે દરરોજ કેરી ખાતો. એક દિવસ શરીરમાં વાયુનો પ્રકોપ થયો અને તેનું જોર થવાથી વિશૂચિકા(પેટમાં ડુખાવો, ઝાઝો અને શુભ) થઈ આવી. તેની પીડા એવી થઈ કે—કોઈ કેકાલે રહ્યું જાય નહિ. મોટા મોટા વૈદ્યોને યોલાવ્યા, અનેક ઉપાયો કર્યા, છેવટે મહાપ્રયાસે વિશૂચિકા મટી, પણ વૈદ્યોએ હમેશને માટે તાકીદ કરી કે તેણે કેરી ખાવી નહિ; જો કેરી ખાવામાં આવશે તો તેનાથી જરૂર મરણ થશે, માટે તેના સ્વાદનો વિચાર પણ કરવો નહિ અને તેના સાચું પણ જોવું નહિ. રાજાને આ વાત પસંદ નહોતી, પણ શરીર ખાતર રાજાએ પોતાના રાજ્યમાંથી સર્વ આંખાઓનો નાશ કરાવી નાખ્યો. હવે જન્યું એમ કે—રાજા એક દિવસ શિકારે નીકળ્યો. એક શિકારની પછવાડે જતાં પ્રધાન સાથે પોતાના લરકરથી છૂટા પડી ગયો અને અટવીમાં પ્રધાન સાથે એકલો પડ્યો. અટવીમાં ફરતાં ફરતાં જાને એક મોટા આંખાના ઝાંઝ તળે આવી પહોંચ્યા. કેરી એઈ રાજાને અપૂર્વ પ્રેમ જાણ્યો અને તે ખાવાનું મન

યથું. વિનાશકાળે વિપરીત ભુદિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સમજી હોય તે પણ તે વખતે જ્ઞાન ભૂટી જાય છે. પ્રધાને ઘણું વાર્યો, પણ રાજા એકનો બે થયો નહિ. રાજાએ ફેરી હાથમાં લીધી, વનપક ફેરી જોઇ ખુશી થયો, બાંગી, ખાધી અને તરત જ વિશુદ્ધિકા ધવાથી રાજા તે જ જગ્યાએ મરણ પામ્યો.

ઉપનયઃ—રાજા જિહ્વાઈન્દ્રિયપરવશ થઈ ફેરીના સ્વાદમાં ખેંચાયો અને જીવિતબંધી બ્રહ્મ થયો; તેવી જ રીતે આ જીવ ઇન્દ્રિયોને વશ થઈ પ્રમાદથી કામભોગનાં મુખોમાં પ્રવર્તે છે. ઇન્દ્રિયને વશ પડેલા જીવને કાર્યાકાર્યનું જ્ઞાન રહેતું નથી. લોકોમાં પણ કહેવત છે કે—“જેની હાઠ ડળકી, તેનો પ્રજુ ફૂલો” એટલે જે જીવને વશ થયો તેનો દુનિયા-હારીમાં જીવ્યા આવવાનો હુક ગયો. રાજાને તો થોડો વખત મન પર કાબૂ રહ્યો, એટલો થ ધણીવાર તો આ જીવને રહેતો નથી અને ખાવાની બાબતમાં તે ફેટલો જાણે નીચો થયા કરે છે, તે ડાકટર કરી કરવાનું કહે છે ત્યારે જણાઈ આવે છે. ખાવાના લોભથી પોતાના શરીરના લાસોને પણ ભોખમમાં મૂકવામાં આ જીવ ઠરતો નથી. આ દૃષ્ટાંત પરથી બીજો સાર એ મહણ કરવાનો છે કે—આ જીવને સંસારના વિષયોના ઉપભોગથી અસાધ્ય વ્યાધિ થતાં, શુરુમહારાજ તેનું નિવારણ કરી, ફેરથી અગર સર્વથી ચારિત્ર આપી ફેરીને સંસારના મુખો સામું જોવાનો પણ પ્રતિજ્ઞ કરે છે, છતાં પૂર્વેક્ત રાજાની જેમ તે પ્રાણી ફેરી પાછો સાંસારિક મુખભોગ ભોગવવા ઇચ્છે છે—ભોગવે છે, તે કર્મના અસાધ્ય વ્યાધિને વશ થઈ દુર્ગતિમાં ચાલ્યો જાય છે, ફેરીને જાણે પણ આવતો નથી.

૫. ત્રણ વાણીઆનું દૃષ્ટાંત.

એક ગામમાં કોઈ વાણીઓ રહેતો હતો. તે વૃદ્ધ વયનો હોવાથી તેણે દુનિયાના તલકા છાયા જોયા હતા. તેને ત્રણ પુત્ર હતા. તેઓ કેવા હુશિયાર છે તેની પરીક્ષા સારુ રહેકને એકેક હલાર સોનામહોરો આપી, કહ્યું કે—આટલા દ્રવ્યથી વ્યવહાર ચલાવી અમુક વખત પછી તમારે પાછું આવવું. વ્યવહાર ચલાવીને પાછું આવવું એમ કહ્યું, પણ તેનો અર્થ સ્પષ્ટ ન કર્યો. ત્રણે પુત્રો સોનામહોર લઈ જુલે જુલે ગામ ગયા. એક છોકરો તો બીલકુલ મેજથીખ કરે નહિ, તેને ખાવાનો, સૂવાનો કે ફરવાનો શોખ જ નહિ, તેમ જ પરત્વી, સટ્ટા કે એવું બીજું હવ્યંસન પણ તેને ન હોતું. તેણે તો વેપાર કરીને મોટી રકમ મેળવી અને ખરચ માપસર રાખવાથી મોટો પૈસાઘર બની ગયો. બીજો ભાઈ એવા વિચારનો હતો કે મૂળ રકમ જાળવી રાખવી, બાકી વ્યાજ કે હાંસલ—જે વધે તે ખરચી નાખવાં. એટલે એણે મુદ્દલમાં એક પાઈ પણ વધારી નહિ, તેમ ઘટાડી પણ નહિ. ત્રીજો ભાઈ લહેરી હતો. એણે તો ખાવાપીવામાં, મેજમજામાં, સઘળા પૈસા ઉઠાવી દીધા. વેપાર કર્યો જ નહિ. મુદ્દલ પૂરી થઈ ત્યારે સર્વ ભાઈઓ પાછા ફર્યા. ત્રીજા ભાઈની હકીકત સાંભળી સર્વ હસ્યા અને તેના બાપે તેને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો. લોકોએ તેની નિંદા કરી. પહેલાં ને બીજા ભાઈ માટે અનુકર્યે વિશેષ અને અદ્ય સંતોષ જણાવ્યો.

ઉપનય:—મનુષ્યભવ પામવો બહુ દુર્લભ છે. એ પ્રાપ્ત થવામાં અનેક વિધો આવી પડે છે. આવી અનેક મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યભવ અને તેની સાથે જૈનધર્મ, નીરાગી શરીર, ગુરુનો યોગ વગેરે ભેગવાઈ-સામગ્રી પ્રાપ્ત થવી પણ તેટલી જ મુશ્કેલ છે. મહાપુણ્યયોગે એ સઘળું પ્રાપ્ત થાય છે. હવે આ મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરી કેટલાક દુઃસાધ્ય પ્રાણીઓ તો બાપડા લાડી, વાડી અને ગાડીની લહેરમાં લહેકાઈ જઈ ધર્મ શું છે? તે સમજતા પણ નથી. આવા જીવો પુણ્યધન હારી બળ્ય છે, પ્રાપ્ત થયેલ વારસો શુભાવે છે અને કપૂતની જેમ મોટો વારસો મળ્યા છતાં ગરીબ થઈ બળ્ય છે. કેટલાક માણસો તો પ્રતિકુળ સંભોગોને લીધે પાપ સેવે છે, પણ ઉક્ત કનિષ્ઠ પ્રકારના મનુષ્યો તો સારાં સંભોગોને જ દુષ્ટ બનાવે છે. મધ્યમ માણસો સાદું જીવન જીવે છે. તેઓ કોઈનું બગાડતા નથી, તેમ મોટો સ્થૂળ કે માનસિક પરોપકાર પણ કરતા નથી. જે ઉત્તમ પ્રકારના 'જીવો' છે તે તો અત્ર મહાઉત્તમ વર્તન રાખી પરોપકારમાં વિમૂલિ-આત્મિક અને પૌદ્ગલિક-ચાપરી આ ભવમાં લહેર કરે છે અને પરભવમાં પણ આનંદ પામે છે. જે ત્રીજા ભાઈની પેઠે ધન શુભાવી કે છે તેને તો અનંત કાળ પર્યંત ચોરાશી લાખ જીવજોનિમાં ભટકવાનું છે, તેનો છંડો નથી; અને પરાક્રમવાળા જીવોએ મધ્યમ ભાઈની પેઠે બેસી રહેવું સારું નથી. તેજ ઘોડાઓએ તો કામ પાર પહોંચાડવું સારું છે. આ મનુષ્યભવ કરી કરીને જલદી મળવાનો નથી; માટે ત્રીજા ભાઈની જેવી સ્થિતિ ન થાય તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની અને પહેલા ભાઈની જેમ વર્તવાની જરૂર છે. આ મનુષ્યભવના સરવૈયામાં પણ ઉધાર પામું વધે તો તો બહુ જ ખોટું કહેવાય.

૬. ગાડું હાંકનારનું દષ્ટાંત.

એક ગાડાવાળાને એક સામગ્રી બીજે ગામ જવાનું હતું. પોતે તે ગામના સારા તથા ખરાબ બંને રસ્તા બાંધતો હતો, છતાં તે ગામ જતાં પોતે ખાસખસમા અને ડુંગરા-ટેકરીવાળો ખરાબ રસ્તો લીધો. પરિણામ એ થયું કે રસ્તામાં તેના ગાડાનો ધરો ભાંગી ગયો ત્યારે ગાડાવાળો પોતાની અણસમજ પર પસ્તાવા લાગ્યો.

ઉપનય:—આ લઘુ દષ્ટાંત બહુ ઉપયોગી છે. આમાં વિદ્વાન્ શ્રોતા અને ભણેલા વાંચનારાઓ પ્રત્યે ઉપદેશ છે. હે વિદ્વાનો ! તમે બાહ્ય છે કે આંતરિક અને પ્રમાણથી સંસાર વધે છે, તમે સંસારની અસ્થિરતા સાંભળી છે, બાહ્ય છે, માની છે અને શમ, દમ, દયા, દાન, ધૃતિ વિગેરેથી પુણ્યબંધ અથવા કર્મનિર્જરા છે એ પણ બાહ્ય છે; છતાં તમારું વર્તન પાપને રસ્તે થાય છે એ બહુ ખોટું છે. અભાવ્યા ભૂલ કરે એ કાંઈક સંભવિત છે પણ બાહ્ય ભેદને તમારું ગાડું ખરાબ રસ્તે ચલાવી, પછી તે ભાંગે ત્યારે પસ્તાવો કરો એ તમારે માટે તદ્દન ખોટું છે. તમે સમજી છો તેથી વધારે કહેવાની જરૂર નથી, પણ તમારા વર્તનનું ઘણું માણસો અનુકરણ કરે છે તે પણ તમારે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

૭. લિલ્લુકનું દર્શાવ.

એક ગામડીઓ દરિદ્રી પોતાના ગામમાં કાંઈ પણ કમાતો નહોતો, તેથી ભિક્ષા માગતો સારું પરદેશ ગયો. તે બિચારો અનેક ગામ રખડ્યો, પણ તેને પેટ પૂરતી ભિક્ષા પણ મળી નહિ ત્યારે આખરે કંટાળીને તે પોતાના ગામ તરફ પાછો ફર્યો. રસ્તે એક ગામમાં યજ્ઞનું મંદિર આવ્યું, ત્યાં રાત્રિએ સૂતો. પોતાની દરિદ્રતા પર વિચાર કરતો અર્ધ જાગ્રત સ્થિતિમાં સૂતો છે, તેવામાં મધ્ય રાત્રિએ એક સિદ્ધ હાથમાં ચિત્રેલા ઘડો લઈ ત્યાં આવ્યો. જમીન પર એક સ્વચ્છ જગ્યાએ તે ઘડો મૂક્યો અને તરત જ એક સુંદર ઘર બની ગયું. પછી તે બોલ્યો કે “શ્રી યદ્ જાગ્યો” એટલે ત્યાં નવયૌવના, સુંદર વેશવાળી, રતિના અવતાર જેવી સ્ત્રી ઉત્પન્ન થઈ. ત્યારપછી તે સિદ્ધ જે જે બોલવા લાગ્યો તે તે સર્વ થવા લાગ્યું. આખી રાત્રિ તે સ્ત્રી સાથે વિવિધ પ્રકારના કામભોગ ભોગવી, સારી રસવતીનો આહાર કરી, પ્રભાતસમય નજીક આવતાં તેણે સર્વ સંહરી લીધું. પેલા લિલ્લુક આ સર્વ જોયા કરતો હતો અને આજો વખત વિચારતો હતો કે “અરે! હું તો પૃથ્વી પર તદ્દન દુર્ભાગી છું. મને તો માયા પણ મળી નહિ અને પ્રભુ પણ મળ્યા નહિ, માટે હવે તો હું આ સિદ્ધની સેવા કરું.” આવો વિચાર કરી તે લિખારીએ સિદ્ધનો આશ્રય લીધો અને તેની સેવા કરવા માંડી. ઘણા વખત સુધી એકચિત્તે પેલા સિદ્ધની સેવા કરવાથી, આખરે તે પ્રસન્ન થયો અને કહ્યું કે—“બોલ, તારે શેની ઇચ્છા છે?” ત્યારે લિલ્લુકે કહ્યું કે ‘હું’ પણ તમારા જેવા સુંદર લોગો લોગવું એવું કરા.’ ત્યારે તેને ઘડો કે વિદ્યા ભેમાંથી શું ભેદ્યે છીએ? એમ સિદ્ધે તેને પૂછ્યું. આ લિલ્લુક જે મહાદુર્ભાગી હતો તેણે ભવિષ્યમાં વિદ્યા સાધવાનો કંટાળો ન થાય, તેટલા માટે કહ્યું કે ‘આપ જો મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો તો કૃપા કરીને આપનો ઘડો મને આપી દો.’ મહાનુભાવ સિદ્ધપુરુષે પોતાનો ઘડો તરત જ તે લિલ્લુકને આપી દીધો. લિલ્લુક પોતાને ગામ ગયો અને ઘટના પ્રભાવથી ઉત્તમ હવેલી, શય્યા, નવયૌવના સ્ત્રી, ફરનીયર વિગેરે અનેક સુખની સામગ્રી ઉપમવી, પોતે આનંદમાં રહેવા લાગ્યો, પોતાના કુટુંબને પણ સુખી કર્યું. એક દિવસ દાઢ પીને મસ્ત થયો અને લહેરમાં આવી જઈને ઘડો લઈને નાચવા લાગ્યો. દુર્ભાગીનાં નસીબ મહાન હોતાં જ નથી. વખત લશઈ ગયો, પાપ ઉદય આવ્યું, ઘડો માથેથી પડ્યો અને કૂટી ગયો. તે જ વખતે જીએ છે, તો પોતે ઉકરડામાં બેસે છે. ઘર, સ્ત્રી, ભોગ, સર્વનો નાશ થઈ ગયો. તેણે જો વિદ્યા લીધી હોત તો ફરીને પણ સર્વ નીપજવી શકત, પણ હવે તો કાંઈ બની શકે તેમ નહોતું.

ઉપનયઃ—ગ્રાસ થયેલી સર્વ સામગ્રી માત્ર પ્રમાદથી લિલ્લુક હારી ગયો, તેમ જ મનુષ્યભવમાં ધર્મારાધના યોગ્ય સર્વ સામગ્રી ગ્રાસ થયા છતાં પ્રમાદથી સર્વ હારી બાક

છે, તેના પરિણામે લાવિષ્યમાં તારે પરતાવે કરવો પડશે. આ હકીકત અગાઉના દષ્ટાંતમાં બહુ સ્ફુટ કરી છે. બીજો સાર એ લેવાનો છે કે—મનુષ્ય ઘણુંબહુ તાત્કાલિક લાભ તરફ ધ્યાન આપે છે. જો બિખારીએ કદસાધ્ય વિધા લીધી હોત, તો શરૂઆતમાં તો તેને જરા પ્રયાસ પડત, પણ પછી હમેશાની પીડા મટી જત ! પરંતુ માણસને બેઠા મળે તો ઊઠવાની ઇચ્છા થતી નથી. આ ટેવ બહુ જ ખરાબ છે. ઘણા માણસો તાત્કાલિક લાભની લાલસાથી જ અન્યાયી કાર્યોમાં સપડાય છે. બીજું એ સમજવાનું છે કે પોતાની સ્થિતિ કરતાં એકદમ મોટા થઈ જવાની હોંસ રાખવી નહિ. નાના બાળકને તો જે પચતું હોય તે જ પચે, વધારે ભારે ખોરાક ખાવામાં આવે તો જવશદિ દ્વારાએ મરણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૮. હરિદ્ર કુટુંબનું દષ્ટાંત.

કોઈ ગામમાં એક હરિદ્ર કુટુંબ વસતું હતું. એક સારે દિવસે તેઓ કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર ગયા, ત્યાં તેઓએ દૂધપાક રંધાતો અને ખવાતો જોયો, ત્યારે તેઓને પણ તે ખાવાની ઇચ્છા થઈ. બધાએ એક સાથે નિર્ણય કર્યો કે આજ લીખ માગીને પણ દૂધપાક ખાવો. એક જણ કોઈ જગ્યાએથી જેવું તેવું દૂધ લઈ આવ્યો. બીજો વળી કોઈ ઠેકાણેથી ચોખ્ખા લઈ આવ્યો. પૂરી કરવા સારુ એક જણ ઘી લઈ આવ્યો. એક લોટ લઈ આવ્યો. આવી રીતે છૂટી છૂટી વસ્તુઓ લાવીને, તેનાં દૂધપાક પૂરી બનાવ્યાં. પોતે જે જે વસ્તુ લાવ્યા હતા તેના પ્રમાણમાં સર્વેએ પોતપોતાના ભાગ પાડવા માંડ્યા; પણ મૂખ હતા તેથી પરસ્પર વાંધો પડ્યો અને જ્યારે કોઈ રીતે અંદર અંદર સમજી ન શક્યા ત્યારે દરબારમાં ફરિયાદ કરવા ગયા. કેટલોક વખત થયા પછી ખાણ ક્યાં અને તુએ છે તો માલૂમ પડ્યું કે ફૂતરાઓ દૂધપાક અને પૂરી વગેરે સર્વ ખાઈ ગયા છે. ઘણા દિવસે મળેલી વસ્તુ આમ એકદમ ચાલી ગયેલી જોઈ તેઓને સર્વને ધાસદો પડ્યો અને મરણ પામ્યા.

ઉપનય:—મહાપ્રયાસ કરીને પ્રાપ્ત કરેલ દૂધપાક પૂરીનું જમણુ જેમ સદરહુ કુટુંબીએ પામી શક્યા નહિ અને ઉલટા તે જ નિમિત્તે મરણ પામ્યા, તેવી જ રીતે મહાપ્રયાસે પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યલભ વગેરે સામગ્રી રાગદ્વેષાદિ કારણોથી ફળ વગરની થઈ પડે છે, એટલું જ નહિ પણ અનંત જન્મમરણ પણ આપે છે. વળી પુણ્યવાન ગૃહસ્થોની મોટાઈ જોઈને શક્તિ વગરના રંકો તેની સરસાઈ કરવા માગે તો તેમાં પોતાનો જ નાશ થાય છે. અત્ર મુખ્ય ઉપદેશ એ છે કે—પોતાની જે સ્થિતિ હોય તેમાં સંતોષ માનવો. દુનિયામાં અનેક સ્થાનકે સુખ દેખાય છે, તેથી તે તરફ પોતે લલચાઈ જવું નહિ અને ધર્મસામગ્રી પ્રાપ્ત થયા પછી રાગદેવ કરી તે નિષ્ફળ કરવી નહિ.

૯. બે વાણિયાનું દષ્ટાંત.

કોઈ ગામમાં બે વાણિયા રહેતા હતા. તેઓ અનેક પ્રકારનાં કામ કરતાં હતાં પરંતુ નસીબના મોળા હોવાથી પાસે પૈસો એકઠો થતો નહોતો. તેઓએ પૈસા પેદા કરવા સારુ કંઈ

કંઈ પ્રયત્નો કર્યા, પણ જ્યારે કોઈ પણ ઉપાયે પૈસા મળ્યા નહિ ત્યારે નગરની બહાર એક યક્ષનું મંદિર હતું ત્યાં જઈ તેની સેવા કરવા માંડી. એક દિવસ યક્ષ પ્રસન્ન થયો ત્યારે તેઓએ તેની પાસે દ્રવ્ય માંગ્યું. યક્ષે કહ્યું: “હે વત્સો! તમારે પૈસાની બહુ જ ઇચ્છા છે તો જાઓ, હું તમારા પર પ્રસન્ન થયે છું. કાળી ચૌદશની રાત્રિએ તમારે બન્નેએ એકેક ગાડું તૈયાર કરી રાખવું. હું તમને બન્નેને ગાડાં સહિત તે રાત્રિએ રત્નદ્રીપે લઈ જઈશ. ત્યાં અનેક રત્નો રસ્તામાં પડ્યાં હોય છે. તમને ત્યાં બે પહોર સુધી રાખવામાં આવશે. તમારાથી જેટલાં રત્નો લેવાય તેટલાં લઈ લેજો. બે પહોર પછી તમને ગાડાં સહિત ઉપાડીને પાછા અહીં લાવીશ.” વાણીઆ તો આ સાંભળી રાજ રાજ થઈ ગયા અને ઉક્ત રાત્રિએ ઘણા સારાં બે ગાડાં તૈયાર કરી લાવ્યા. તેમાં વળી વધારે રત્નો લઈને ગોઠવી શકાય એવી સુશ્રિત (સંચા વિગેરેથી) પણ કરી રાખી. નિમેશ વખતે યક્ષે બન્ને ગાડાંએ સાથે તે વાણીઆને ઉપાડી રત્નદ્રીપે મૂક્યા. જે જગ્યાએ તેઓને મૂક્યા ત્યાં બહુ સુંદર રીતે પાયરેલી સુગંધીથી સુવાસિત બે સુંદર શય્યા હતી. એક કલાક સૂઈ લઈ એમ વિચારીને એક વાણિયો સૂતો અને જાંઘ આવી ગઈ. જાંઘમાં બે પહોર ચાલ્યા ગયા. બીજા વાણિયાએ તો બીજું કામ તણ દઈને રત્નોના ગાંસડા બાંધવા માંડ્યા. તેણે બે પહોર સુધી બીજા ધંધા કર્યો જ નહિ. બે પૂરા થયા કે દેવે તો ગાડાં ઉપાડ્યાં અને બન્નેને તેના નગરની સમીપ મૂકી દીધાં. વિચક્ષણ વાણિયાએ તો લાવેલાં રત્નોપરે મહેલ બંધાવ્યો અને સુખી થઈ ગયો અને ચેલો પ્રમાણે તો દુઃખી જ રહ્યો અને વિચક્ષણની સંપત્તિ જોઈ પસ્તાવા લાગ્યો, તેમજ તેનો દ્વેષ કરવા લાગ્યો.

ઉપનય:—શુદ્ધ દેવ, શુરુ, ધર્મની જોગવાઈ એ રત્નદ્રીપ છે. એને મહાપુણ્યોગો પ્રાપ્ત કર્યા પછી, કેટલાક મૂર્ખાઓ તો પ્રમાણે વાણિયાની પેઠે એશઆશમ કે પ્રવૃત્તિમાં કાળ શુભાવી હારી જાય છે તેઓ તેની પેઠે પસ્તાય છે. જેઓ પ્રથમથી જ ચેતી જાય છે, તેઓ વિચક્ષણ વણિકની પેઠે અપ્રમત્તપણે ધર્મક્રિયા કરીને એકલા રત્નો જ હાથ કરે છે. તેનું મન તો નથી ડોહતું વિષય તરફ કે નથી ડોહતું કષાય તરફ. એ તો હમ બાંધીને ઉત્તમ વ્યવહાર, ઉત્તમ વર્તન અને દાન, શીલ વગેરે ધર્માનુષ્ઠાનો કરી આજો દિવસ અને રાત જાગતા રહે છે અને બીજા વસ્તુ પોતાનાં ગાડાંમાં લેતા જ નથી. એ તો રત્નની જ વાત કરે છે, બીજાને અડકતા પણ નથી. મનુષ્યભવનું આયુષ્ય બે પ્રહર જેટલું છે. # તેટલો વખત ધર્મ કરવાથી જે કૃણ મળે છે તે ઘણા વખત સુધી સુખ આપે છે, માટે અત્ર ઇદ્રિયોને અને મનને વશ કરી ધર્મધન એકઠું કરી લેવામાં તૈયાર રહેવું.

૧૦. બે વિદ્યાધરનું દષ્ટાંત.

વૈતાલ્ય પર્વત પર બે વિદ્યાધર રહેતા હતા. તેઓએ પોતાના વડિલાની બહુ સેવા કરીને, તેમની પાસેથી જગત્ને વશ કરે તેવી વિદ્યા જેળની. પછી તે વિદ્યાની સાધના કરવા

માટે પૃથ્વી પરના કોઈ ગામમાં આળ્યા અને તે વિદ્યાની આરાધનાના કદમ અનુસાર ચંડાળની છાડી સાથે નેવિશાળની પ્રાર્થના કરી અને બન્ને ઘરજમાઈ તરીકે તેને ત્યાં રહ્યા. તેઓ બે ચંડાળપુત્રી સાથે પરણ્યા અને સાથે રહેવા લાગ્યા; પરંતુ જુદા જુદા ભાગમાં રહીને તેઓ વિદ્યા સાધવા લાગ્યા. ચંડાળકન્યા નીચ હોવાથી હાવભાવ કરીને તેઓને શ્લોક પમાડતી હતી; પરંતુ જેમાંથી એક વિદ્યાધર તો દૃઢ નિશ્ચયવાળો હોવાથી જરાપણ ડગ્યો નહિ અને છ માસ સુધી નિરતિચાર પ્રહાર્યથી પાળી વિદ્યા સિદ્ધ કરીને વૈતાલ્ય પર્વતે ગયો અને સર્વ લક્ષ્મી અને રાજ્યવું સુખ અનુભવ્યું. બીજો વિદ્યાધર ચંડાળ-કન્યાથી શ્લોક પામી ગયો અને તેની સાથે લપટાયો, પ્રહાર્યથી પ્રહાર્ય થયો. નીચનો સ્પર્શ થતાં જ પોતાની ખાસે હતી તે વિદ્યા પણ ચાલી ગઈ અને ચંડાળપણું પામીને દુઃખી થયો.

ઉપનયઃ—આ વિદ્યાધરને સર્વ સામગ્રી મળી હતી છતાં ઇદ્રિય પરવશ થઈને સર્વ શુભાવી બેઠો, તેવી રીતે આ ચંસારમાં લાલચના પ્રસંગોથી બહુ ચેતવાની જરૂર છે; લાલચને લાત મારતાં શીખવાની ખાસ જરૂર છે. એવે પ્રસંગે મનોવિકારને તાબે થઈ ધર્મ-ધન હારી જવામાં આવે તો બીજા વિદ્યાધરની જેઠે દુઃખી થવું પડે. સત્ત્વવંત પ્રાણી મધ્યમ વિદ્યાધરની જેઠે પોતાવું દષ્ટિબિંદુ, હજારો જાળોની વચ્ચે હોય તો પણ, ચૂકતા નથી. અને જે પ્રાણી તેવી રીતે વર્તન કરે છે તે થોડા વખતમાં તેના ઉત્તમ કૃણ પ્રાપ્ત કરે છે.

૧૧. નિર્ભાગિનું દૃષ્ટાંત.

અનેક દેવોની સેવના કર્યા પછી એક સિદ્ધક જીવને ચિંતામણિ રત્ન પ્રાપ્ત થયું. ચિંતામણિ રત્નનો પ્રભાવ એવો છે કે—તે જેની ખાસે હોય, તે તેનું આરાધન કરે તો પછી ઇચ્છિત વસ્તુ તેને મળે. અન્યદા તે પુરુષ સમુદ્રમાર્ગે પોતાને દેશ જતો હતો. એક રાત્રિએ ચંદ્રની કાંતિ સાથે ચિંતામણિ રત્નની કાંતિ સરખાવી તેને ઉડાડવા લાગ્યો. એવામાં હાથ સર્યો, રત્ન પડી ગયું, સમુદ્રમાં ડૂબી ગયું અને પોતે હતો તેવો દરિદ્રી થઈ ગયો.

ઉપનયઃ—મનુષ્યભવ ચિંતામણિ રત્ન સમાન છે. બહુ પ્રયાસથી મળે તેવું જૈન-ધર્મરૂપ ચિંતામણિ રત્ન પ્રાપ્ત કરી, પ્રમાદને વશ થઈ તે ખોદ્ય બેસવામાં આવે તો પછી ભવિષ્યમાં બહુ :પરતાવાનું કારણ રહે છે; માટે રત્ન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેની ખરી કીમત સમજી તેને જાળવી રાખવું.

શાસ્ત્રકારો સ્વપરઉપકારની ભુદ્ધિથી આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો જણાવી ગયા છે. સર્વનો સાર એ છે કે—વિષયને વશ ન થવું, મન પર અંકુશ રાખવો, પોતાની જવાબદારી સમજવી, મનુષ્યભવની અને દેવશુરુધર્મની જોગવાઈની પ્રાપ્તિની દુર્લભતા સમજવી અને લાલચ-માં લપટાવું નહિ. સાક્ષર અને નિરક્ષરને બોધદાયક હોવાથી આ દૃષ્ટાંતો પર જરૂરી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ૧૩૭.

અત્યેક ઇદ્રિયથી રૂપદ દષ્ટાંત.

પતંગમૃદ્ગૈર્નિલગાહિમીનદ્વિપદ્વિપારિપ્રમુશ્વાઃ પ્રમાદૈઃ ।

શોભ્યા યથા સ્પુર્ધૃતિવન્ધુઃસૈધિરાય ગાવી ત્વમપીતિ જન્તો ! ॥ ૧૪ ॥

“પતંગિયુ”, ભમર, હરણ, પક્ષી, સર્પ, માછલું, હાથી, સિંહ વગેરે પ્રમાદથી, એક એક ઇદ્રિયનાં વિષયરૂપ પ્રમાદને વશ થઈ જવાથી—જેમ મરણબંધન વિગેરે દુઃખોથી પીડા પામે છે, તેમ હે જીવ ! તું પણ ઇદ્રિયોને વશ પડીને લાંબા વખત સુધી શોભ્ય પામીશ. ”૧૪.

વિવેચન—ઉપર સામાન્ય પ્રકારે પ્રમાદ ત્યાગ કરવાનું કહ્યું, તેમાં અનેક દષ્ટાંતો બતાવીને કહ્યું કે—જે પ્રમાદ કરવામાં આવશે તો મહાદુઃખ પ્રાપ્ત થશે. હવે અત્ર બતાવે છે કે—એક એક ઇદ્રિયને વશ પડવાથી પણ મહાદુઃખ થાય છે. જિજ્ઞાસા તિયંચ્છાને પણ એક એક ઇદ્રિયને પરવશ પડવાથી વધ, બંધનાદિ સહન કરવાં પડે છે અને છેવટ મરણ પણ થાય છે, તો તારે તો પાંચે ઇદ્રિયો નિરંકુશપણે વત્તે છે તો તારા શા હાલ થશે તે વિચારજે.

૧. પતંગ—રાત્રિએ છેટેથી સુવર્ણના રંગ જોવો હોયો બોધને પતંગિયુ તેના મોહથી આકર્ષણ પામી તેના પર પડે છે, તરત જ બળી જાય છે અથવા તેમાં દૂખી મરે છે, ચ્છુરિદ્રિયને પરવશ થવાથી આ મરણદુઃખ થયું.

૨. ભ્રમર—સુગંધીના મોહથી સાંજ સુધી ભમર કમળમાં બેસી રહે છે અને તેમાં મસ્ત થઈ જાય છે. સાંજે કમળ બિડાવા માંડે છે ત્યારે પણ ‘ભિડું છું’ ‘ભિડું છું’ એમ વિચારે છે તેવામાં કમળ બંધ થઈ જાય છે. પછી તે નીકળી શકતો નથી અને આખી રાત બંધન પામે છે. તેમાં પણ પ્રભાત થયા અગાઉ જો હાથી આવે છે તો તે કમળને ઉખેડીને ભક્ષ્ય કરી જાય છે તેથી તે મરણ પામે છે.

હાથીના ગંડચળોમાંથી મદ ઝરે છે, તેની સુગંધથી જેવાઈ હાથીના મસ્તક પાસે અને પડખે ભમરાઓ યુગ્મરૂપ કરે છે. હાથી કાન ફફડાવ્યા કરે છે, તેના ઝપાટામાં આવવાથી કેટલાક ભમરાઓ મરણ પામે છે. આ નાસ્તિકાઈદ્રિયને પરવશ પડવાથી થયેલું દુઃખ છે.

૩. હરણ—જ્યારે હરણને પાસમાં ફસાવવાં હોય છે ત્યારે પારધી સુંદર વાંસળી-થી મધુર ગાન કરે છે, તે સાંભળી જંગલનાં હરણો આવે છે. જિજ્ઞાસાને ખબર નથી કે સાંભળવા જતાં પ્રાણનો નાશ થશે. તે વખતે પાથરેલી જાળ પારધી સંકેતી લે છે, અને બોળો મૃગ તેનો લોગ થઈ પડે છે. આ દુઃખ શ્રવાણુઈદ્રિયને પરવશ પડવાથી થયું.

૪. પક્ષી—નીચે ઘઉં, જાં, બાજરો વગેરે અનાજ વિસ્તારી, તેના પર જાળ પાથરી

પારથીઓ ફર ખસી જાય છે. અનાજના લોભથી લોભાં કપૂતરો અને ખીખં પક્ષીઓ લલ-
ચાય છે અને અન્ન ખાવા જતાં, જાળમાં ફસાઈ જાય છે. આવનાર પક્ષી દાણાં ભુજે છે.
લાલચુને એક જ આંખ ખુલ્લી હોય છે અને તેથી પાયરેલી જાળ ભેવામાં આવતી નથી.
ખિચારાં અનેક પક્ષીઓ આવી રીતે જાળમાં ફસાઈ જાય છે. જિહ્વાને વશ થવાથી થયેલું
આ દુઃખ સમજવું.

૫. સ્પર્શ—કણને વશ થઈને સ્પર્શ વાંસળીનો સ્વર સાંભળવા પોતાના શકડામાંથી
બહાર નીકળે છે અને પછી ગારુડી તેને પકડી લે છે એટલે જન્મપર્યંત કેદખાતું સહેલું
પડે છે. આ કણને વશ થવાથી બંધન પામવાનું બીજું દષ્ટાંત થયું.

૬. માછલું—મચ્છીમાર લોહના આંકડામાં ખાવાનો પદાર્થ ભરાવી તે જળાશયમાં
મૂકી રાખે છે. માછલું તે પદાર્થના રસથી આકર્ષાઈ તે ખાવા આવે છે. તે પદાર્થ ખાવાનું
તો ફર રહે છે પણ આંકડો તાળવામાં પેસી જાય છે અને માછલું મરણ પામે છે. જીભને
વશ થવાથી મરણહય થવાનું આ બીજું દષ્ટાંત થયું.

૭. હાથી—હાથીને પકડવાનો રસ્તો નીચે પ્રમાણે છે. જ્યારે તેને પકડવો હોય છે
ત્યારે ફર વિભાગમાં એક હાથથીને ઊભી રાખે છે, અને તેની આડો એક મોટો ખાડો
ખોદે છે. કેટલીક વખત એવા ખાડામાં કાગળની હાથણી બનાવીને રાખે છે ને હાથણીનું
સુત ફરતું છાંટે છે, તેની ગંધથી આકર્ષાઈ હાથી ત્યાં આવે છે. ખાડાની અંદર તુલ્ય વગેરે
ભરી ઉપરથી ઢાંકી દે છે અને હાથી જેવો ફરથી આવે છે તેવો હાથણીને ભેંધ કામ-
વિકારને વશ થાય છે. તેથી દોડતો દોડતો હાથણી પાસે જવા જાય છે તેવો જ તે ખાડામાં
પડે છે. ત્યાર પછી તેને બંધન વગેરે મહાદુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધું સ્પર્શદ્રિષ્ટને
વશ પડવાથી થતું દુઃખ છે.

૮. સિંહ—સિંહને પકડવો હોય છે ત્યારે એક મોટા પાંજરાનાં બે વિભાગ બનાવે
છે. એક ભાગમાં એક બોકડાને પૂરે છે અને તેને મજબૂત બંધ કરે છે. બીજો ભાગ ઉપાડો
રાખી તેના ઉપર માણસો બેસે છે. સિંહ લોભથી આવે છે અને બોકડાના માંસની લાલચે
જેવો અંદર પેસે છે કે ઉપરના માણસો દરવાજો પાડી નાખી તેને કેદ કરે છે, અથવા
બોકડો ખુલ્લો રાખે છે તો તેને મારવા જતાં સિંહ સપડાઈ જાય છે. આ દુઃખ જીભને
પરવશ પડવાથી થયેલું છે.

આવી રીતે એક એક ઇન્દ્રિયને વશ પડવાથી ઉક્ત તિર્યંચો મરણકષ્ટ જેવું અથવા
મરણનું જ દુઃખ પામે છે. તેઓમાં સમજશક્તિ ઓછી છે. તું સમજી છે. સંસારનું સ્વરૂપ
જાણે છે, છતાં ચોહને વશ પડી ઇન્દ્રિયો પર અંકુશ રાખીશ નહિ, તો મન પર અંકુશ
રહેશે નહિ; અને જ્યારે મન પર અંકુશ રહેશે નહિ ત્યારે પછી બંધી મહેનત લગભગ
નકામા જેવી થયે; માટે ચેત, જો, જાગૃત થા, વિચાર કર. ૧૩૮.

પ્રમાદનું ત્યાગ્યપણું.

પુરાપિ પાપૈઃ પતિતોઽસિ દુઃસ્વરાશૌ પુનર્મૃદ ! કરોપિ તાનિ ।

મજ્જન્મદ્વાપફિલધારિપૂરે, શિલા નિજે મૂર્છિન ગલે ચ ઘત્સે ॥ ૧૫ ॥

“હે મૃદ ! પૂર્વે પણ પાપવટે તું દુઃખના ઢગમાં પડ્યો છે અને વળી હજુ પણ તે જ કરે છે. મહાકાદવવાળા પાણીના પૂરમાં પડતાં પડતાં ખરેખર તું તો તારે ગળે અને મક્કતકે મોટા પરથર ધારણ કરે છે ।” ૧૫. ઉપનિષદ

વિવેચન—પાપથી સંસારમાં રૂઝે છે અને વળી તે જ કરે છે. રૂબતો માણસ સાથે ઘંટીનું પડ અથવા મોટા પરથર ગળે બાંધે તો તે વિશેષ રૂબી બન્ય છે અને તેનું મરદું પણ હાથ આવતું નથી, કારણ કે તેનો ભાર વધારે થવાથી ઊંચા આવતો જ નથી. પાપી રૂબતાં રૂબતાં પણ એવાં પાપો કરે છે કે જેથી તે વિશેષ ને વિશેષ રૂબતો જ બન્ય છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે. ૧૩૬.

સુખપ્રાપ્તિ અને દુઃખન્યારનો ઉપાય.

પુનઃ પુનર્જીવ તવોપદિશ્યતે, વિમેપિ દુઃસ્વાત્સુસ્મીદસે ચ ચેત્ ।

કુરુત્વ તત્તિક્ષ્ણ વેન વાન્નિઞ્ઠતં, ભવેત્તવાસ્તેઽવસરોઽપમેવ યત્ ॥ ૧૬ ॥

“હે બાઈ ! અમે તો તને વારંવાર કહીએ છીએ કે—તે તું દુઃખથી બીતો હો અને સુખની ઈચ્છા રાખતો હો તો તું કાંઈક એવું કર કે જેથી વાંછિત અર્થ બન્ય; કારણ કે આ તને પ્રાપ્ત થયેલો અવસર છે (આ તારો વખત છે).” ૧૬. વંસરથ.

વિવેચન—જ્ઞાની શુરુમહારાજ દયાના વાંડાર હોય છે. તેઓને આ જીવની દુઃખી સ્થિતિ બોધ અત્યંત દયા આવી બન્ય છે, તેથી તેને બધા ઉપદેશનો સાર કહે છે કે—હે બાઈ ! તું અત્યારે પંચેન્દ્રિયપણું, આર્થ ક્ષેત્ર, મનુષ્ય ભવ, ધર્મ સાધવા માટે સર્વ ઇન્દ્રિયોની અનુકૂળતા, જૈનધર્મ, સત્ય તત્ત્વોપદેશક શુરુમહારાજનો યોગ અને એવી એવી બીજી અનેક ભોગવાઈ પાગ્યો છે, માટે અમે તને ટુંકામાં કહીએ છીએ, જે આખા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેનો સાર તને અર્ધા શ્લોકમાં કહીએ છીએ કે—તું કાંઈક કર કે જેથી તારું વાંછિત સફળ થાય. આ વખત તો એવું અભિનવ તપ, સંયમ, ધૃતિ, વ્યવહારશુદ્ધિ, વિરતિ આદિ કર કે તારે બધી ભવની પીડા મટી જાય. અત્યારનો વખત એ તારા હાથમાં સોના જેવી તક છે. આવો અવસર ફરી ફરીને આવવાનો નથી અને પછી ગરથ ગથા પછી જ્ઞાન અને વથ ગથા પછી વૈરાગ્ય બ્યર્થ છે. સંસ્કૃતમાં એક કહેવત છે કે અશક્તિમાન્ ભવેત્સાધુઃ, વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા । અશક્તિમાન હોય તે સાધુ થઈને જોશે અને વૃદ્ધ સ્ત્રી પતિવ્રતા હોવાનો દાવો કરે તેમાં કાંઈ અવિશેષપણું નથી. જે

તેને હુમશાને માટે દુઃખનો ઉદો આવી બંધ. આવાં દુઃખો સમકિતદષ્ટિ છવો પુદ્ગળના સુખની બુદ્ધિ સિવાય સહન કરે છે તેથી તેને સકામ નિર્જન થાય છે. 'સકામ' શબ્દનો અર્થ અન્ન વિચારવા જેવો છે. સકામ એટલે ઇચ્છાપૂર્વક-ભાવી ભોધને-સમજીને કરેલું કાર્ય; પણ એમાં કૃણાપેક્ષા હોતી નથી અથવા હોય છે તો માત્ર કર્મક્ષય કરવાની જ હોય છે, પોદ્ગલિક સુખ મેળવવાની હોતી નથી. અમુક શુભસ્થાનક પ્રાપ્ત થયા પછી ત્યારે અસંગ અનુદાન પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે ત્યારે આત્મપરિણતિ એવી સીધી થઈ જાય છે કે-વગર ધારણાએ પણ શુદ્ધ વર્તન જ થાય ત્યારે પછી 'કર્મક્ષય'ની પણ કામના રહેતી નથી. કીર્તિ, લાભ કે એવી ઇચ્છા રાખીને અનુદાન કરવાની આજ્ઞા નથી, પણ કર્મક્ષયનું નિમિત્ત ધ્યાનમાં રાખી, તે કામનાથી અનુદાન કરવાની આજ્ઞા છે અને ત્યારે અસંગ અનુદાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે કામના પણ પોતાની મેળે જ જતી રહે છે. લક્ષિતમાર્ગની પુષ્ટિને અંગે પ્રશ્નચરણે સર્વ અર્પણ કરવાનો જે પ્રવાહ સ્ત્રીમદ્-ભગવદ્ગીતામાં કહેલો છે તેને આ વિષય સાથે બહુ સંબંધ નથી; કારણ કે એમાં પોતાની સ્થિતિ, અધિકાર કે યોગ્યતા વગર કાંઈ પણ કૃણની અપેક્ષા રાખ્યા વગર કાર્ય-કર્મ-કરવાની આજ્ઞા છે, એવા પ્રકારનું વર્તન અન્ન ઇષ્ટ નથી. કર્મક્ષયનું નિમિત્ત રહે, તો જ નવાં બંધાતાં અશુભ કર્મોનો ડર અને શોધ મેળવવામાં અનુદૂળ થઈ પડે તેવાં શુભ કર્મો પર સારું લક્ષ્ય રહે. આવા પ્રકારનાં અનુદાનને જૈન પરિવાપામાં 'સકામ' અનુદાન કહેવામાં આવે છે. ૧૪૨.

પાપકર્મોમાં કહાપણુ માનનાર પ્રત્યે.

પ્રગલ્ભસે કર્મસુ પાપકેશ્વરે, યદાશ્યા શર્મ ન તદ્વિનાનિતમ્ ।

વિમાવયંસ્તત્ત્વ વિનશ્ચરં દ્રુતં, વિભેષિ કિં દુર્ગતિદુઃસ્વતો ન હિ ? ॥ ૧૧ ॥

“જે સુખની ઇચ્છાથી તું પાપકર્મોમાં મૂખાઈથી તલલીન થાય છે તે સુખો તો હવિતલ્ય વગર કાંઈ કામનાં નથી; અને જિંદગી તો શીઘ્ર નાશવંત છે એમ ત્યારે તું સમજે છે ત્યારે અરે ભાઈ! તું દુર્ગતિનાં દુઃખથી કેમ બીતો નથી?” ૧૬. વંશરથ.

વિવેચન—પણુ છવો પાપમાં પણ મગફળી માને છે. પોતે પાપકારી વ્યાપાર કરતો હોય, તો ખીખને જાણવે છે કે-અરે ભાઈ! આ વ્યાપારથી આવો લાભ છે અને અર્થશાસ્ત્રીઓનો આવો વિચાર છે અને આમ છે ને તેમ છે વગેરે. વ્યાપારની પ્રવૃત્તિમાં જે અસદ્વ્યાપાર કરે છે અને તેનાથી જે સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે તે સુખનો આધાર તો માત્ર જિંદગી ઉપર છે, એટલે પ્રાપ્ત કરેલું સુખ બહુ તો આ લવ સુખી ચાલશે, તેથી વધારે કાંઈ પણ સાથે આવતું નથી. પેદા કરેલા પૈસા, ભાંધેલી હવેલીઓ, વાડીઓ, સુંદર ઘોડાની નોડીઓ અને પહેરવાનાં કપડાં તથા છાંટવાનાં સેન્ટ લપડર-સર્વ અહીં જ રહેવાનાં છે. વળી જિંદગીનો ભરાસો નથી. પૂરેપૂરો તંદુરસ્ત દેખાતો માણસ પળવારમાં જીડી જાય છે. વળી જિંદગી આવી અસ્થિર છે અને પાપકર્મોથી આગામી ભવમાં દુઃખ તો બહુ પડવાનું છે,

ત્યારે તને આ દુઃખો વધારે આક્રમ્ણ લાગે છે કે અહીંનું જરા મુખ વધારે સારું લાગે છે ? હે ભાઈ ! જરા વિચાર કર, પાપકર્મો કરી તેના પર પડિતાઈનો તીવ્ર રસ ચઢાવી નિકાચિત બંધ કર મા. અમુક પ્રવૃત્તિ ક્યાં વગર ચાલે તેવું ન જ હોય તો તે અણુપટકે કરવી, પણ તેના પર વળી અગ્નિમાન કરી નવો રસ ચઢાવવો એ વિદ્વત્તાનું લક્ષણ નથી.

શેઠ અને મહંત.

આ સંબંધમાં એક દર્શાવતું બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. એક શેઠ સુંદર બંગલો બંધાવ્યો. તેમાં બહુ સારું ફરનીચર વસાવ્યું અને રંગરોગાન કરી બન્ય મંદિર તૈયાર કરી દીધું. પોતાને ત્યાં જેટલા પરાણા આવે, તેને બંગલાના દરેક વિભાગમાં ફેરવી બતાવે અને વખાણુ સાંભળી મનમાં મલકાય. એક વખત તેને ત્યાં એક મહંત આશ્રા. બીજાની પેઠે, તેને પણ આખો બંગલો બતાવ્યો અને વારંવાર તેની પાસેથી વખાણુ સાંભળવાની આશા રાખી, પણ મહંત મહારાજ તો કાંઈ બોલે નહિ. આ પ્રમાણે બેઈ શેઠ બોલ્યા કે 'સાહેબ ! પ્રથમ હોલમાં આપને બતાવેલ ફરનીચર ચીનથી બોર્ડર કરી મંગાવ્યું છે, દીવાનખાનાનું સર્વ ફરનીચર જાપાનીઝ છે, રૂઝડિંગ રૂમનું સર્વ ફરનીચર ઈંગ્લીશ છે, કપાટો પર કેન્ડી પોલીસ ખાસ કારીગર પાસે કરાવ્યો છે, ચીની કામ સર્વ જર્મન છે અને રંગ વોર્નિશ સર્વ જયપુરના ચિતારને બોલાવી કરાવ્યા છે.' આ સર્વ હકીકત સાંભળવા છતાં પણ મહંત તો મૌન જ રહ્યા. કારણુ વગર વખાણુ કરવાથી આરંભના ભાગી થવાય ॥ એ નિયમ મહંતાના મનમાં સુવિદિત હતો. છેવટે શેઠે કહ્યું : 'સાહેબ ! આપ કેમ તદ્દન મૌન રહ્યા છો ? કેમ કાંઈ બોલતા નથી ? આપ શું વિચાર કરો છો ?' મહંત પ્રસંગે બેઈ બોલ્યા : 'શેઠ ! હું તમારા ઘરના ફરનીચર બાંધણી વગેરેનો જ વિચાર કરું છું, પણ તમે ઘરની બાંધણીમાં એક મોટી ભૂલ કરી હોય, એમ મને જણાય છે.' શેઠ તો ચમક્યા કે આવા સુંદર ફરનીચરથી ફરનીશ કરેલા બંગલામાં વળી ભૂલ તે શું રહી ગઈ હશે ! સ્વાભાવિક રીતે 'ભૂલ શી છે ?' એવો સવાલ કર્યો. પ્રત્યુત્તરમાં મહંત બોલ્યા કે 'શેઠ ! તમે આ બારણાં મૂક્યાં છે તે ન મૂકવાં બેઈએ.' શેઠે પૂછ્યું : 'સાહેબ ! આપ આ પ્રમાણે કેમ બોલો છો ? બારણાં વગરનાં તે ઘર હોય ?' મહંત કહે છે કે 'હું સકારણુ જ બોલું છું. એક દિવસ એવો આવશે કે બીજાં માણસો તને આ બારણાંમાંથી બહાર કહાડશે અને તારાથી કંઈ ફરી પ્રવેશ પણ થઈ શકશે નહિ. તું પ્રવેશ કરવા ઇચ્છા રાખીશ તો બીજા તને આવતો જોવા ઇચ્છશે પણ નહિ; માટે જો તે બારણાં મૂક્યાં ન હોત, તો તારે બહાર જવું પડત નહિ.' શેઠ આનો બાવાઈ સમજી ગયા અને ઘર પરનો મમત્વ મૂકી દીધો. મહાદાનેશ્વરી યદ્ય, સર્વ ત્યાગ કર્યા પછી, મહંત પાસે જ તત્ત્વ લઈ આત્મકર્મમાં ઉઘાટ થઈ ગયા. આ પ્રલોકનો આ ભાવ વિચારવા યોગ્ય છે. ૧૪૩.

તારાં કૃત્યો અને ભવિષ્યોનો વિચાર.

કર્માણિ રે જીવ ! કરોષિ તાનિ, યૈસ્તે ભવિષ્યો વિપદો દ્યૌનન્તાઃ ।

તામ્યો મિયા *તદ્વસેઽધુના કિં, સંમાવિતામ્યોઽપિ મૃશાકુલત્વમ્ ? ॥ ૨૦ ॥

“ હે છવ । તું કર્યો એવાં કરે છે કે જેના વડે તને ભવિષ્યમાં અનંત આપત્તિઓ થાય, ત્યારે સંભવિત એવી વિપત્તિઓના બચથી અત્યારે અત્યંત આકુળઆકુળ થા માટે થાય છે ? ” ૨૦.

ઉદ્ભવજી.

વિવેચન—ગુરુમહારાજ બ્યાખ્યાન વાંચતા હોય છે તે શાસ્ત્રવલ્લુ વખતે, જ્યારે નરકનો અધિકાર ચાલતો હોય છે ત્યારે નરકગતિનાં દુઃખો અને ત્યાં થતી અન્યોન્યકૃત, ક્ષેત્રજ અને પરમાધામીકૃત વેદનાતું સ્વરૂપ સાંભળીને આ છવ કમકમે છે, હુઝી થાય છે અને કંપે છે. બીજાં તિર્યંચ વિગેરેનાં અવાચ્ય દુઃખો સાંભળીને પણ નિઃસાસો મૂકે છે. પોતે જાણે છે કે પાપકર્મો કરવાથી નારકી, તિર્યંચગતિનાં અનેક દુઃખો થાય છે, છતાં પોતે તો પાપ કર્યાં જ કરે છે ત્યારે શાસ્ત્રવલ્લુ વખતનો કમકમાટ અને કાર્યરેખા એ બન્ને વચ્ચે ફેળીતો વિરોધ જણાય છે. જેમ સુખ મેળવનાર સુખના વિચારથી જ દોડે છે અને પછી તે વિચારને અનુસારે ગમે તેટલું કષ્ટ સહન કરીને, સુખ મેળવવા ચત્ન કરે છે, તેવી જ રીતે દુઃખનો ત્યાગ ઇચ્છનાર તેવા વિચારથી જ તે વિચારને અત્યુક્ત માર્ગે દોડતા હોય તો નરકગતિનું થાણું ક્યારનું મેં ઓછું થઈ ગયું હોય ! મતલબ કે સંસારી જીવોનાં દુઃખો મટી ગયાં હોય. આની મતલબ એ છે કે—જે દુઃખોનું વર્ણન સાંભળવાથી પણ કમકમાટ-શેમાંચ ઉત્પન્ન થાય છે તે દુઃખો જે પાપકર્મોથી થાય છે તેવાં પાપકર્મો કરવાનું છોડી દે. ૧૪૪.

સહચારીના મૃત્યુથી બોધ.

યે પાલિતા વૃદ્ધિમિતાઃ સદૈવ, સિન્ધ્વા મૃશં સ્નેહપદં ચ યે તે ।

યમેન તાનપ્યદયં ગૃહીતાન્, ઘાત્વાપિ કિં ન ત્વરસે દિતાય ? ॥ ૨૧ ॥

“ જે તારી સાથે પળાયા, પોષાયા અને ચોટા પણ સાથે થયા, વળી જેઓ અત્યંત

* ત્રીજી પંક્તિમાં જેલ (તલ્લ તે જલ્લે) પાદાંતર છે. આ જે પંક્તિનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો. “ જે તું વિપત્તિઓથી કરતો ન હોય તો આ ભવમાં કલ્પેલી-આરોપેલી અયત્ન ભવિષ્યમાં બનનારી એવી એ વિપત્તિઓથી તું આકુળઆકુળ કેમ થઈ જાય છે ? ” આનો ભાવ એમ છે કે—તને ભવિષ્યમાં અનેક વિપત્તિઓ થાય તેવાં કુનો તું કરે છે, પરંતુ તે ખખી ચક્રાનું તારું ખખીર નથી કારણ કે અત્યારે આ ભવમાં સાધારણ રીતે કદાચ માત્ર બે તેવી, અથવા તદ્દન કાલ્પનિક વિપત્તિઓ ડાકી કરે છે અને ભવિષ્યમાં વિપત્તિઓ બધે થાઓ એવું તું જોલે છે, એ તદ્દન ગેરવાજબી છે, પરંપર વિરોધી છે અને અવિચારી છે.

સ્નેહી હતા અને જે તારા પ્રેમપાત્ર હતા તેઓને યમરાજે નિર્દયપણે ગ્રહણ કર્યાં છે, એમ જાણીને પણ તું સ્વહિત કરવા માટે કેમ ઉતાવળ કરતો નથી ?” ૨૧. ઉપનિતિ.

વિવેચન—જે બાળ્યો અને શેરીના છોકરાઓ સાથે રમ્યા, સાથે ઉછર્યા, સાથે ઉભાલીઓ જમ્યા, જેઓના ઉપર બહુ સ્નેહ હતો, જેઓ પ્રાણીથી પણ વધારે પ્રિય હતા, એવા ઘણા ચાલ્યા ગયા. દરેક પ્રાણીને અનુભવ હશે કે તેના નજીકના મિત્રો, અત્યંત સ્નેહવાન સ્ત્રી કે ભાત્રી, પુત્ર પર અત્યંત સ્નેહાળુ માળાપો, નજીકના સહાયવાન ભાઈઓ અને પ્રેમ રાખનારાઓ આ દુનિયા છોડી ચાલ્યા ગયા છે અથવા તેમને આ દુનિયા છોડવી પડી છે. તેઓનાં અકાળ મરણ જોઈ જે બાળક થયો જોઈએ તે એ જ કે-અહો ! તેઓની પેઠે, આપણા વારા પણ એક દિવસ આવશે જ, માટે આપણે જે કરવું હોય, તે કરી લેવું, આત્મહિત શું છે તે વિચારવું અને તે કરવું. મરવાથી જરા પણ ડરવું નહિ પણ પ્રત્યેક ક્ષણે તેને માટે તૈયાર રહેવું. ભર્તૃહરિ આવો જ વિચાર વૈશમ્યશતકમાં બતાવે છે.

યયં વેશ્યો જાતાશ્ચિરપરિગતા પય પલ્લુ લે,
સમં ચૈઃ સંઘૃજાઃ સ્મૃતિવિપયતાં ભેડપિ ગમિતાઃ ।
દ્વાનીમેતે સ્માઃ પ્રતિદિવસમાસસપતના-
પ્રતાસ્તુત્પાયસ્થાં સિકતિલનદીવીરતત્તમિઃ । ॥

એટલે. જેનાથી આપણે ઉત્પન્ન થયા, તેઓ ઘણા વખતથી ગયા, જેઓ સાથે આપણે મોટા થયા તેઓ સ્મરણ માત્રમાં જ રહ્યા, હવે આપણે પણ પડું પડું થઈ રહ્યા છીએ અને આપણી અવસ્થા નદીકાંઠે રેતીમાં ઊગેલાં ઝાડના જેવી થઈ છે. આ વિચારથી જ શાંતસુખારસકારે પણ કહ્યું છે કે—

યૈઃ સમં ક્ષીણિતા યે ચ મૃશમીજિતા, યૈઃ સદ્ધાકૃષ્ણમિદ્રીતિવાદન્ ।

તાન્ જનાન્વીક્ષ્ય વત મસમમૂયં ગતાન્, નિર્વિશદ્ધાઃ સ્મા દતિ ધિક્ પ્રમાદન્ ॥

આ શ્લોકનો ભાવ ઉપર પ્રમાણે જ છે. આવા નજીકના સ્નેહીને ભસ્મ થયેલા જોઈએ છીએ, છતાં અમે તો નિઃશંક થઈને ક્યારે કરીએ છીએ. ખરેખર, પ્રમાદને પિછાર છે ! આ સર્વ હકીકતની મતલબ એ છે કે—દરેક પ્રાણીએ સંસારની અસ્થિરતા સમજી-વિચારીને સ્વહિત શું છે, તે સમજતાં શીખવું, એટલું જ નહિ પણ આચરણ પણ તેવું જ કરવું કે જેથી સ્વહિત વૃદ્ધિ પામે. ૧૪૫.

પુત્ર, સ્ત્રી કે સગાં ખાતર પાપ કરનારાઓને ઉપદેશ.

યૈઃ ક્ષિયસે ત્વં ઘનબન્ધવપત્યઃપ્રસુત્વાદિમિરાશયસ્યૈઃ ।

કિયાનિહ પ્રેત્ય ચ તૈર્ગુણસ્તે, સાઘ્યઃ કિમાયુથ વિચાર્યૈવમ્ ૧ ॥ ૨૨ ॥

* કવચિત્ પ્રથમ પંક્તિમાં યૈઃ ક્ષિયસે ઘનઘનબન્ધવપત્ય । એવો પાઠાંતર છે, તેનો અર્થ “મૃત્યુ પુર્ય બંધુ અપત્ય વિરેશી વૃં કલેષ પામે છે પણ વિન” એ પ્રમાણે કરવે.

“ કદમનામાં રહેલાં એવાં ધન, સગાં, પુત્ર, યથા, પ્રભુત્વ વગેરેથી (વગેરે માટે) તું કલેશ પામે છે; પણ તું વિચાર કર કે આ ભવમાં અને પરભવમાં તેઓથી કેટલો શુભ સાધી શકાય તેમ છે અને તારું આયુષ્ય કેટલું છે ? ” ૨૨.

વિવેચન—હું જાણ ! પૈસા માટે અગાઉ જતાવું તેમ તું અનેક કષ્ટો સહન કરે છે, તેથી જ રીતે ઓકરાને મોટો વારસો આપી જવા માટે મહામહેનત કરે છે, એવી જ રીતે આખરૂં ખાતર પણ મજૂરી કરવામાં બાકી રાખતો નથી અને શેકાઈ માટે તે પડી મરે છે; પણ તું વિચાર તો કર કે આ ભવમાં તે કારણથી કાંઈ લાભ સાધી શકાય તેમ છે ? પૈસાની ખાતર પૈસા મેળવવા એ તો એક જાતનો સન્નિપાત છે અને ઓકરા ખાતર મેળવવા એમાં પણ મૂર્ખાઈ છે. કયા ઓકરાઓએ મોટો વારસો આપવા માટે પોતાના આપનો આભાર માન્યો છે ? આ વાક્ય જરા આકરું લાગ્યે, પણ ખરું છે. પુત્ર તરફ પિતાની દ્રવ્ય નથી એમ નથી, પણ પાપારંભ અને કષ્ટ સહન કરી, વારસો આપવાને કોઈ પિતા બંધાયેલો નથી. એવી જ રીતે આખરૂં અનિશ્ચિત છે અને શેકાઈ ચાલી જતાં વાર લાગતી નથી. આવી રીતે આ ભવમાં તો નકામી મજૂરી જ થાય છે અને પરભવમાં પાપના ભારથી ભારે થયેલો જીવ નરકગતિમાં અને નિર્ગોષમાં અનંતકાળ પર્યંત રખડે છે. વળી કદાચ તકરારની ખાતર આ ભવમાં જરા જરા સુખ છે એમ માનો, તો પણ તે કેટલું ? મનુષ્યઆયુષ્ય મધ્યમ રીતે આ જમાનામાં પંચોતેર વરસનું ગણાય અને તેમાં પણ મરકી વગેરેના કોપથી અથવા બીજા વ્યાધિ કે અકસ્માતથી વચે ઉપડી જતાં વાર લાગે તેમ નથી. ત્યારે, અરે જીવ ! તું શા વાસ્તે નકામો ખેંચાઈ જઈ બધું બગાડે છે ? કેટલીક વાર ખોટી આશામાં લણાયેલો અને કેટલીક વાર દ્રવ્યના ખોટા ખ્યાલથી દોરાયેલો આ જીવ મુગ્ધપણને લીધે સારા આશયથી પણ, અનેક ખોટાં કામોની શ્રેણી કરી નાખે છે; પણ તે યોગ્ય વિચાર કરતો નથી, તેથી જ આ પ્રમાણે થવા પામે છે. પોતાની ખરી સ્થિતિ અને દ્રવ્ય શી છે ? તે વિચારવાની બહુ જરૂર છે. વિચાર પણ યોગ્ય અંકુશ નીચે અને રીતસર કરવાની જરૂર છે. કેટલીક વાર પોતાનામાં હોય તે કરતાં વિચાર કરવાની વધારે યોગ્યતા માનવામાં આવે છે. હાખલા તરીકે પિતૃધર્મ, પતિધર્મ, લોકધર્મ અને આત્મધર્મના સંઘટ્ટમાં કયો ધર્મ પ્રથમ કર્તવ્યરૂપ ગણાય ? એવા અગત્યના સવાલોમાં પોતાના એકતરફી વિચારોથી દોરાવું નહિ, પણ વધારે માન આપવા લાયક વિવેચક શક્તિવાળા માણસોના વિચારો સમજવા યત્ન કરવો. ગમે તેમ કરી આત્મહિત કરવાનું દૃઢિબિંદુ ચૂકવું નહિ. ૧૪૬.

પરદેશી પંથીનો પ્રેમ. હિતવિચારણા.

કિમ્નુ મુદ્ધાસિ મત્ત્વરૈઃ પૃથક્ કૃપણૈર્વિન્ધુવપુઃપરિગ્રહૈઃ ? ।

વિમુક્તસ્ય હિતોપયોગિનોઽજ્ઞસરેઽસ્મિન્ પરલોકપાન્થ રે ! ॥ ૨૩ ॥

“ હે પરલોકે જનારા પંથી ! જુદા જુદા ચાલ્યા જનારા અને તુમ છ એવા બંધુ, શરીર અને પૈસાથી તું શું મોકલ પામે છે ? આ વખતે તારાં મુખમાં વધારા કરે તેવા ઉપાયો ખરેખરા કયા છે તે જ વિચાર. ” ૨૩

ગીતિ

વિવેચન—હી, પુત્ર, શરીર, છટાં છટાં ચાલ્યા જનારાં છે; પૈસાં ઘેર રહેયો, હી દેહી સુધી આવશે, પુત્ર ક્ષમશાન સુધી આવશે અને શરીર ચિંતા સુધી આવશે, પણ ખતે તું એકલો જ છે. વળી આ સર્વે શરણુભૂત થવાને અસમર્થ છે. અત્ર જે સર્વે મળ્યાં છે, તે એક મેળા જેવું છે. તીર્થની જગ્યાએ જેમ અમુક દિવસ મેળો મળે છે અને ખીજે દિવસે પાછું સર્વે વીખાઈ જાય છે તેમ આંખ મીચીને ઉઘાડીશ ત્યાં આ સર્વે લોપ થઈ જશે અને પાછું કયાં જશે તેની ખબર પડશે નહિ. તેટલા માટે કહ્યું છે કે:—

જેમ મેળો તીરથ મળે રે, જનવલુજની કાજ,
કેઈ તોટો કેઈ કાપકો રે, લેઈ લેઈ નિજ ધર જાય.

આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે તે જોળખ અને પછી સાચું હિતકારક શું છે તે સમજ. તે સમજ્યા પછી, જનસમૂહના લાજનાં કાર્યો કરી આત્મહિત સાધી આ ભવ-પ્રપંચની પંચાતથી દૂર રહે. સર્વ ઉપદેશનું દિગ્વિહુ એ જ છે કે આત્મહિત કરો, સંસારને ઠાપી નાખો અને સમતારસમાં તરખોળ થઈ જાઓ.

આ શ્લોકમાં પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ અને પ્રેમીના પ્રેમનું વસ્તુતઃ સ્વરૂપ શું છે તે બાણવાની-વિચારવાની સૂચના કરી અને વસ્તુતઃ તારું હિત શું છે તે વિચારીને કરવાની જરૂરિયાત બતાવી. જે વસ્તુઓના બંધનમાં ફસાઈ, આ જીવ તદ્દન બાહ્ય વ્યવહારમાં ફસાઈ રહે છે, તે વસ્તુઓ બંધનને અથવા પ્રેમને લાયક નથી, અને તેવી માન્યતાવાળી વસ્તુઓ મેળવવાની ખટપટમાં આ જીવ એટલો મસ્ત થઈ જાય છે કે પોતે કોણ ? પોતાનું કોણ ? પોતાનું હિત શું ? કયાં ? કેવી રીતે પ્રાપ્તવ્ય ? પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર ખરી કે નહિ ? તે સંબંધી વિચાર કરવાનો પ્રસંગ પણ તેને મળતો નથી. આ બૂલ સુધારવાનો એવડો ઉપદેશ અત્ર છે. સગાંસંબંધી એટલે હી, પુત્ર કે મિત્રો, શરીર અને પૈસા તારા પ્રેમને યોગ્ય પણ નથી, કારણ કે તે તારાં નથી. ૧૪૭.

આત્મબળશતિ.

સુખમાસ્તે સુર્ષં શેષે, યદ્દે પિવસિ સેલસિ ।

ન જાને સ્વગ્નતઃ પુણ્યૈ-વિના તે કિં મવિવ્યતિ ? ॥ ૨૪ ॥

“ સુખે બેસે છે, સુખે સૂએ છે, સુખે ખાય છે, સુખે પીએ છે અને સુખે ખેલે છે; પણ આજીવ-પરભવમાં પુણ્ય વગર તારા શા હાલ થશે તે હું બાણતો નથી. ” ૨૪. મનુદ્રુપ.

વિવેચન—હે ભાઈ ! સુખાસન કે સિંહાસન પર નિરાતિ બેસે છે, વિભાવલી પલંગો પર સુંદર ચાહરો ધીછાવી સૂએ છે, જીભને સારા લાગતા ભક્ત્યામક્ય સર્વ પદાર્થો ખાય છે, મદિરાપાન કરે છે અને એરેટેડ વોટરના અપેય પદાર્થોના ગ્લાસો ગળામાં રહે છે, તેમ જ અનેક રમતો રમે છે; પણ તું વિચાર તો ખરો કે એ સર્વ પુણ્યના પ્રતાપે છે. તારે ગામનું લેણું છે અને તે ઉધરાણી પતતી બાંધ છે અને મળેલો વારસો ખવાતો બાંધ છે, ધન ઝોણું થતું બાંધ છે એટલે પુણ્યધન ખવાતું બાંધ છે. હવે અત્યારે તો તું કાંઈ ધન રાખતો નથી ત્યારે આગળ તારા શા હાલ થશે ? મને તો તારે માટે વિચાર થઈ પડ્યો છે, પણ તું વિચાર કરતો નથી.

જેને અત્ર સુખ, લોભ, વૈભવ, સંપત્તિ, આરોગ્ય હોય તેણે સંસારમાં લપટાવું એ મળેલી પુણ્યને ઉડાવી દેવા જેવું છે અને વૈભવ, આરોગ્ય વગર સંસારમાં લપટાવું એ તો તફાન મજૂરી કરવા જેવું છે, અક્ષય છે, અને કોઈ ડાહ્યો માણસ તેવું કરવાની હા પણ પાડે નહિ એ સમભય તેવું છે. ભર્તૃહરિએ એક સ્થાનકે લખ્યું છે કે, * " મોઢા આગળ ગીતો ગવાતાં હોય, પઠએ કવિઓ ખીરદાવલિ બોલતા હોય, ગાનુ પર ચામરો વીંછાતા હોય અને માથે સેવકો છત્ર ધરી રદ્દા હોય—એવું તારે હોય તો તો તું સંસાર-રસનો સ્વાદ લેવાની ઈચ્છા કર તે જરા બ્યાજખી પણ ગણાય. " આવું તો તારે કાંઈ છે નહિ, વાસ્તે તું સંસારમાં લપટાઈશ નહિ. તારે તો બ્યવહારમાં કહેવત છે તેમ ' ન મળ્યા શમ, ને ન મળી આયા ' જેવું થાય છે. જરા પુણ્યધન છે તે પણ જલદું તું તો હારી બેસે છે. તારી સ્થિતિ ઉચ્ચ કરવા માટે, અસંગપણું પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો મેળવવા માટે અને આહુ નકામી ઉપાધિઓથી દૂર રહેવા માટે તારે હજી પુણ્યની બહુ જરૂર છે; માટે જે કાર્ય સુખથી-સરળતાથી કરવાં બેઠાંએ તે કર અને ખાવા-પીવાની ઉપર બહુ લક્ષ્ય છે તે છોડી દે. તારી હાલની સ્થિતિમાં તો હજી પુણ્યધનના મોટાં સંચયની જરૂર છે. તારી જીવનમુક્ત સ્થિતિ આવશે ત્યારે જ તારે પુણ્યનો ખપ નથી; તે વખત અને તને તે સ્વદ્ધન બતાવશું અથવા તું તારી મેળે જ તે સમજી શકીશ. ૧૪૮.

થોડા કદથી બીવે છે અને બહુ કષ્ટ થાય તેવું કરે છે.

શ્રીતાત્પાપાન્મશિકાકચ્છનાદિસ્પર્શાદિત્યાત્કણોત્પાદિમેયિ ।

વાસ્તાશ્ચૈમિઃ કર્મભિઃ સ્વીકરોપિ, શ્વત્રાદીનાં વેદના ધિર્ ધિયંતે ! ॥ ૨૫ ॥

" ટાઢ, તડકો, માખીના ઠંસ અને કફેશ તૃણાદિના સ્પર્શથી થયેલાં બહુ થોડાં અને થોડા વખત સુધી ચાલે તેવાં કદથી તું ડરી બાંધ છે અને તારાં ચેતાનાં કુરોયો પ્રાપ્ત થનારી નારક-નિગોહની મહાવેદનાઓને અંગીકાર કરે છે ! રંગ છે તારી અછલને ! " ૨૫.

સાચિની.

વિવેચન—જાણી શુરને એક બહુ મોટું આશ્ચર્ય થાય છે. આ જીવ અહીં તો એવો સુખશીલીઓ થઈ જાય છે કે કપડાંમાં જરા તલુબહું જેવું હોય, તો તે પશુ ખમી શકતો નથી, ઠંડીથી સડો પાડે છે અને ગરમીના વખતમાં ટટ્ટી, કોદડડીન્ક વગેરે અનેક ધાંધલો કરી મૂકે છે. એક માખી કે મચ્છર જેસે ત્યાં તો તેના જીવ નીકળી જાય છે અને તપસ્યા પણ કરતો નથી. એક ઉપવાસ કરે તો બહુ બીજા ઉપર પાડ કરી નાખે છે અને તેમાં આગલે દિવસે સાંજે અને બીજે દિવસે સવારમાં એટલી ધમાધમ કરે છે કે—તેવો ઉપવાસ કરવાથી લોગ જમણો થાય છે. આવી રીતે નાની મોટી દરેક બાબતમાં આ જીવ આગ્રહભરેલી રીતે કષ્ટથી ફર રહેવા યત્ન કરે છે; પરંતુ પોતાનું વર્તન, વ્યવહાર, આચરણ એવું રાખે છે કે જે હુઃખોથી અત્ર બીજે છે તેવા જ હુઃખો તેનાથી લાખોગણા જોરમાં સહન કરવા પડે. અત્ર પુરુષધન ખાઈ જાય છે અને પછી તેને હુઃખ ને હુઃખ જ લોગવવાનો વારો આવે છે. શુરમહારાજ કહે છે કે—‘અરે મૂર્ખ ! તારી બુદ્ધિને માટે અમારે તે શું કહેવું ? તું ગૃહસ્થ હો કે યતિ હો, પણ તારે એક સુદો અવશ્ય સાચવવો જોઈએ, અને તે એ છે કે—મનુષ્યભવને પરિણામે સરવૈયામાં તોટો આવે નહિ. જે પુંજ લઈને આવ્યો હો, તેમાં કંઈ પણ વધારો થવો જોઈએ.’ જો શુરમહારાજના એ ઉપદેશ પર ધ્યાન આપીશ, તો તો તને અગાધ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થશે, તેથી વિચાર કરીને નરક નિગોદનાં હુઃખ સહન કરવાં પડે તેવો વખત આવતો અટકાવ; પછી તે ગતિમાં જતી વખત તું સડો પાડીશ કે રોધશ, તો પણ તારું કોઈ સાંભળશે નહિ.

આ શ્લોકમાં એક બીજો ભાવ હોય એમ પણ સ્કુરે છે. સાધુધર્મ વહન કરવામાં પરીષદ સહન કરવાં પડે છે, એ ખરું છે અને તેની બીકથી જ બહુ પ્રાકૃત પ્રાણીઓ તે ધર્મ અંગીકાર કરી શકતા નથી અને તેનાથી ડર્યાં કરે છે, પરંતુ તેને ખદલે થાય છે એમ કે જે કષ્ટોની બીકથી ડર્યાં કરે છે, તેજ કષ્ટો વ્યવહારમાં સહન કરે છે. ઠંડી વગેરે પરીષદના રૂપમાં સહન કરતો નથી, પરંતુ પરતંત્રતાથી સર્વ સહન કરે છે એ લગભગ દરેક જાના અનુભવનો વિષય છે. આના પરિણામે જન્મે લવ જગડે છે. અત્ર કષ્ટ વેઠે છે અને પરલવમાં પાછો હર્ગતિમાં પડે છે. આવા પ્રકારની તારી પૃથક્કરણ કરવાની બુદ્ધિને રંગ છે ! ૧૪૯.

ઉપસંહાર—પાપનો ડર.

ક્ષતિક્ષપાયૈઃ ક્ષવન પ્રમાદૈઃ, કદાગ્રહૈઃ ક્ષાપિ ચ મત્સરાદૈઃ ।

આત્માનમાત્મનુ ! કલુપીકરોપિ, વિભેષિ વિદ્ નો નરકાદ્યર્મા ॥ ૨૬ ॥

* મત્સરાદૈઃ इति वा पाठः

“ હે આત્મન્ ! કોઈ વખત કપાય કરીને અને કોઈ વખત પ્રમાદ કરીને, કોઈ વખત કદાચિદ કરીને અને કોઈ વખત મત્સર વગેરે કરીને, આત્માને મલિન કરે છે. અરે ! તને ધિક્કાર છે ! તું જોવો અધર્મી કે નરકથી પણ ખીતો નથી ? ” ૨૬. ઉપખતિ.

વિવેચન—આ જીવ કોઈ વાર કોષ કરે છે, કોઈ વાર અહંકાર કરે છે, કોઈ વાર કપટ છે, કોઈ વાર પૈસાની ઝંખના કર્યા કરે છે, કોઈ વખત ખોટો અભિનિવેશ કરે છે, કોઈ વખત મત-નિયમ ન લેતાં અવિરતિપણમાં આનંદ માને છે, કોઈ વખત મનમાં અશુભ વિચારોં શ્રેણીબદ્ધ કર્યા કરે છે, કોઈ વખત પોતાના કુળ, બળ, વિદ્યા, ધન વગેરેનો મઠ કરે છે, કોઈ વખત સ્ત્રીમાં આસક્ત ધર્ષ પણ્યો રહે છે, કોઈ વખત સારા સારા પદાર્થો ખાવા માટે અનેક આશંકા કરે છે, કોઈ વખત પરસ્ત્રીઓનાં રૂપ જોઈ આનંદ પામે છે, કોઈ વખત રાજકથા કરે છે, કોઈ વખત દેશમાં ચાલતી લડાઈની વાતો કરે છે, કોઈ વખત સ્ત્રીઓની કથા કરે છે, કોઈ વખત ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો કલાકનાં કલાક સુધી ઊંઘા કરે છે, કોઈ વખત કદાચિદમાં પડી જઈ મમત્વ જાંધે છે, કોઈ વખત મમતને લીધે સંઘર્ષ કે જ્ઞાતિર્ષુ ગમે તેટલું બગડતું હોય તેની દરકાર કે વિચારણા કર્યા વગર પોતાનું ધાયું કરે છે, કોઈ વખત મત્સર કરે છે, કોઈ વખત કલહ કરે છે, કોઈ વખત અસત્ય જોલે છે, કોઈ વખત નિંદા કરે છે, કોઈ વખત ચોરી કરે છે, કોઈ વખત જીવહિંસા કરે છે—આવાં આવાં અનેક પાપાચરણો કરી આ જીવ મલિન થાય છે, આત્માને મલિન કરે છે અને સંસારમાં રબડે છે. આવા પાપથી આત્માની શુદ્ધતા ઉપર મેલ ચઢતો જાય છે અને તે અનંત સંસારસમુદ્રમાં ઝોકા ખાતું—ઢોલતું વઢાણ હાથ રહેતું નથી અને પાણીના વમજમાં અટવાયા કરે છે. હે આત્મન્ ! હે ચેતન ! આ જાબત બહુ ક્યાન રાખવા જેવી છે. ૧૫૦.

*

*

*

એવી રીતે વૈરાગ્યોપદેશ દ્વારે પૂર્ણ થયું. આ દ્વારની અગત્ય ઘણી છે, કારણ કે વૈરાગ્યનો વિષય એકંદરે ઘણું મહત્ત્વ ધરાવે છે. આ દ્વારનું પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. દરેક સ્ત્રોતમાં મથાળે જે નામ લખ્યું છે, તે નામે જ પૃથક્કરણ રૂપ છે. લગભગ દરેક સ્ત્રોતમાં જુદા જુદા વૈરાગ્યના વિષય પર વિચારો બતાવ્યા છે. બધી વાતનો સાર એ છે કે—આ જીવને લેહજ્ઞાન થવું જોઈએ: આત્મિક વસ્તુ કંઈ છે અને પૌદ્ગલિક વસ્તુ કંઈ છે—તેનો બરાબર જ્ઞાન હોવો જોઈએ, સ્વપરની વહેંચણી થવી જોઈએ. ચેતન શુદ્ધ છે, એજ વગરનું ઝવેરાત છે, કોહીનૂર છે, પણ અનાદિ અભ્યાસથી પોતાની શુદ્ધિ ઉપર ઠર્મનાં પડ ફેરવી વાળ્યાં છે, તેથી એની શુદ્ધતા દેખાતી નથી. તેની શુદ્ધ સ્થિતિ સમજવા માટે હાલની સ્થિતિ એ અશુદ્ધ સ્થિતિ છે એ જોણે સમજવું જોઈએ, અને તે જ આ આખા અધિકારનો વિષય છે. સંસાર પર નિર્વેદ લાવવાની બહુ જરૂર છે, કારણ કે જે દુઃખ થાય છે તે સંસારજમણને લીધે થાય છે અને જો વિષયકથા પર જય મેળવવામાં આવે તો, સંસારજમણ મટી જાય તેમ છે.

સંસાર પર નિવેદ આવવાનાં (વૈરાગ્ય થવાનાં) ત્રણ કારણો છે: એક ઇચ્છિત વસ્તુનું નહિ મળવું અને અનિચ્છિત વસ્તુનું મળવું, એને શાસ્ત્રકર દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય કહે છે, બીજું આત્માનું ખોટી રીતે જ્ઞાન થવાથી વૈરાગ્ય થાય તેને મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય કહે છે અને ત્રીજું આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણી-સમજી વિચારી સંસાર પર ઉદાસીનતા ખરેખરા રૂપમાં લાવવી તેને (સદ્જ્ઞાન સંગત) જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય કહે છે. વસ્તુ-સ્વરૂપના ખરેખરા જ્ઞાન પછી થયેલ ત્રીજા પ્રકારના વૈરાગ્યથી બવબ્રમણનું દુઃખ મટે છે અને મોક્ષસુખ મળે છે.

વૈરાગ્યદ્વારને અંગે મનુષ્યભવની દુર્લભતા ખાસ સમજવાની જરૂર છે. આ બવમાં જે જોગવાઈ મળી છે, તેવી ફરી ફરીને જલ્દી મળી શકતી નથી. શાસ્ત્રાંતર્ગત કેટલાંક દહાંતો તેરમા શ્લોકમાં આપ્યાં છે, તે મનન કરવા લાયક છે. વાચનની કેટલીક હકીકત આખવાની હોય છે, કેટલીક ગળે ઉતારવાની હોય છે અને કેટલીક પચાવવાની હોય છે. આ વિષય પચાવવાનો છે. ગ્રંથોમાં નાખી, ચાવી, ગળે ઉતારી, પચાવવો-એટલે કે એને વાંચી, સમજી, વિચારી, મનન કરી, વારંવાર તેનું પુનરાવર્તન કર્યાં કરવું. મનુષ્યો તાત્કાલિક સુખ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપે છે પણ લાંબી નજરે જોતા નથી, એ પણ એટલી જ ઉપયોગી હકીકત છે. આ બાબતમાં વશિકરણ શખવાની જરૂર છે.

દરેક બાબત સંબંધે તેને યોગ્ય સ્થાને પૂરવું વિવેચન કરવા યત્ન કર્યો છે. સંસારમાં કોઈ કોઈનું નથી, સ્વાર્થનો મેળો મળ્યો છે, માટે ગૃહસ્થાવાસને કે સંસારને અંગે પોતાની યોગ્ય ફરજ હોય તેટલો વખત તેને સારુ જે કરવું થટે તે કરવું. બાકી ખરેખર કાંઈ તો શાંત સ્થાને બેસી પોતાનું ખરું સ્વરૂપ શું છે તે વિચારવું-એ છે. પ્રવૃત્તિમાં પડી રહેનારને ખરા સુખની વાનકી પણ મળતી નથી, એને મનુષ્યભવ એક ફેરા જેવો થાય છે, નકામો થાય છે અને છેવટે પસ્તાવો કશવે છે. ચાવી અનેક ઉપયોગી હકીકત શાસ્ત્રમાં બરેલી છે, વિચારને માટે આટલું ઘણું છે. બાકી સંસારયાત્રા સફળ કરવાનું મુખ્ય સાધન પોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે અને શુરભહારાજના ફરમાન પ્રમાણે શોધી લેવા દરેકે યત્ન કરવો. આ મનુષ્યભવ સફળ કેવી રીતે થાય એ વિચારવું ગહુ અગત્યનું છે.

શુદ્ધ દેશ પ્રાપ્તિ કરવા માટે ગા પ્રસંગ બહુ અનુકૂળ છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોને લીધે કેળવણીમાં પ્રવેશ, રાજ્ય તરફની ધર્મ સંબંધમાં સંગવડ, પુસ્તકો પ્રાપ્ત કરવા માટે સુદ્રાવ્યત્રી થયેલી અનુકૂળતા, આખા ભારતવર્ષમાં થયેલી જાગૃતિને લીધે સ્વધર્મમર્યાદા પુનઃસ્થાપન કરવા માટે સંસ્કારવાળાઓની અભિરુચિ અને બીજા અનેક સાધનોને લઈને છેલ્લા કેટલાક સૈકાઓ કરતાં અત્યારનો સમય અનુકૂળ કહી શકાય. તેની સાથે જ પાશ્ચાત્ય

દઢ સંસ્કારોને લીધે ધર્મક્રિયાઓ તરફ પરાહુમખપણું અને ચોગ્ય સંસ્કારોને અભાવે ધર્મ તરફ પણ ઉપેક્ષાવૃત્તિ પ્રાપ્તવ્ય છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે; છતાં સામટી રીતે વખતની પ્રતિકૂળતાના સંબંધમાં ખાસ ફરિયાદ કરવાનું કારણ રહેતું નથી. આ અનુકૂળતાને લઈને, આ જીવને પોતાને થયેલી વધારાની ખાસ અનુકૂળતા ધ્યાનમાં લેતાં, વખતનો લાભ લેવો જરૂરનો છે એમ લાગે છે.

વૈરાગ્યને લગતો આ આજો અધિકાર છે. ઉપોદ્ઘાતમાં આ વિષયની અગત્યના સંબંધમાં સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ જોવામાં આવશે. અત્ર વૈરાગ્યનાં કારણો શોધવાં હોય, તો તેમાં બહુ મુશ્કેલી પડતી નથી. આપણે સંસારનો કોઇ પણ પ્રસંગ લઈએ, તો તેમાંથી ઉક્ત કારણ સહજ પ્રાપ્ત થશે: પ્રેમની અસ્થિરતા પ્રેમીના મરણનો સંભવ, વસ્તુનો નાશ, યોવનનું પ્રાગલ્ભ્ય, વૃદ્ધાવસ્થાની મંદતા, પૌદ્ગલિક પદાર્થોનો પલટન સ્વભાવ એ સર્વ વૈરાગ્યને ખેંચી લાવે છે, આકર્ષી લાવે છે, મન પર સજ્જડ છાપ ચોંટાડે છે. આ તો સામાન્ય વાત થઈ, પરંતુ વ્યવહારનો કોઇપણ પ્રસંગ-સામાન્ય કે અસાધારણ લેતાં તેમાંથી વૈરાગ્યનું કારણ મળી આવશે. વાંધો માત્ર પ્રસંગને અનુકૂળ વિચાર કરવાનો છે. એકના એક પુત્રના મરણપ્રસંગે શોક કરવામાં આવે, તો તે વિચાર કતવ્ય નથી, શાસ્ત્રોક્ત નથી, પ્રસંગને અનુકૂળ નથી. શુભ કે અશુભ વ્યવહારના કાર્યને અંગે કંઈક વિચાર આવે છે, પણ સાધ્ય અચોક્કસ હોવાથી વસ્તુતાઃ કતવ્યનું જ્ઞાન કરાવનારા વિચારો આવતા નથી. આ અધિકારના દરેક શ્લોક પર વિચાર કરી તેને પોતાના વ્યવહારમાં પણ ઉપયોગી બનાવવામાં આવે તો અત્ર વર્ણવેલી સ્થિતિને બદલે કાંઈક નવીન પ્રકાશ, નૂતન સ્ફુરણ, અસિનવ અતુલવ થાય; પરંતુ અવકાશના વખતમાં માત્ર વાંચવા ખાતર જ આ અધિકારાંતર્ગત શ્લોકો વાંચવામાં આવે તો તેથી સ્વાભાવિક કે આત્મદર્શન થવાનો બહુ સંભવ તુરતમાં તો રહેતો નથી.

આત્માની અનંત શક્તિ છે એ હવે નવું બહુવાનું રહેતું નથી. એ શક્તિ પ્રકટ કરવા માટે આત્મદ્રવ્ય પર લાગેલાં કર્મનાં સમૂહો દૂર કરવાની જરૂર છે. એ ભાવ પ્રાપ્ત કરવા માટે, શુદ્ધ આત્મદર્શન કરવાની રુચિ થવા માટે વૈરાગ્યની જરૂર છે; કારણ કે સંસાર અને વૈરાગ્યને બનતું નથી અને સંસાર છે ત્યાં કર્મ છે અને કર્મ ત્યાં જોઈ વધતી આત્મદર્શનવિમુખતા છે. સંસાર પરથી નિવેદ લાવવા માટે શુદ્ધ વિચારણા કરવાની અને પોતાના દરેક કાર્ય પર નિરીક્ષા કરવાની જરૂરિયાત તેથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ અધિકારનો પ્રત્યેક શ્લોક તે તરફ પ્રયાણ સૂચવે છે.

इति संविवरणो वैराग्योपदेशनामा दशमोऽधिकारः ॥

एकादशो धर्मशुद्धचुपदेशाधिकारः ॥

ન્યાં. સુધી આ જીવને ધર્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યાં સુધી વૈરાગ્યભાવ કે મનો-
નિબ્રહ્મથી કાંઈ પણ થઈ શકતું નથી; અથવા બીજી રીતે જોઈએ તો, ધર્મશુદ્ધિ વગર
એ બંને ભાવો પ્રાપ્ત થતા નથી. શુદ્ધ કેવ, શુર અને ધર્મને જોળખીને આદરવા એ
આગળ વધવાનું પ્રથમ પગથિયું છે અને તે જોળવવા સારુ અત્ર પ્રથમ ધર્મશુદ્ધિ કેમ
અને કેવી રીતે કરવી તેનો ઉપદેશ આપે છે.

ધર્મશુદ્ધિનો ઉપદેશ.

મધેદ્ભવાપાવવિનાશનાય યઃ,* તમજ્ઞ ! ધર્મં કલુષીકરોપિ કિમ્ ? ।

પ્રમાદમાનોપધિમત્સરાદિર્મિનિ મિશ્રિતં લૌપથમામયાવહમ્ ॥ ૧ ॥

“હે મૂર્ખ ! જે ધર્મ તારી સંસાર સંબંધી વિડંબણાનો નાશ કરનાર છે તે જ
ધર્મને પ્રમાદ, માન, માયા, મત્સર વગેરેવડે શા માટે મલિન કરે છે ? (તારા મનમાં
જોછસ સમજળે કે) મિશ્રિત ઔપથ વ્યાધિનો નાશ કરી શકતું નથી.” ૧. વંચરમવિવ.

વિવેચન—“ધર્મ” શબ્દ અનેક અર્થમાં વપરાય છે. ધર્મ એટલે પોતાની
ફરજ, જેમ કે માતૃધર્મ, પિતૃધર્મ વગેરે; “ધર્મ” એટલે વસ્તુસ્વભાવ. ઘણુસહાયો
ધર્મો. ઓકિસજનનો ધર્મ એ છે કે હાઈડ્રોજન સાથે મળે ત્યારે પાણી થાય; ધર્મ
એટલે પુણ્ય, એ અર્થમાં પ્રાકૃત ભાષામાં તે શબ્દ વપરાય છે. શાસ્ત્રકાર એ શબ્દને
ઘણી વાર નીચેના અર્થમાં વાપરે છે. વીતરાગપ્રણીત વચ્ચનાનુસાર મન, વચ્ચન, કાયા-

* આ યઃ શબ્દ એક જ પ્રતમાં છે, તેની ખાસ જરૂર છે, નહિ તો પ્રથમ ચરણમાં અગ્યાર
અક્ષર થાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો યઃ ને જાહે વચ્ચ જોઈએ, પણ કેમ જગ્યાએ તેમ નથી, તેથી, મૂળમાં
અશુદ્ધ જણાતો જ પાઠ રહેવા દીધો છે. આ સંજ્ઞામાં પં. આશુદ્ધસાગરજી જણાવે છે કે—મદ્ શબ્દથી
ઉદ્દેશ કરીને તદ્દ શબ્દથી નિર્દેશ કર્યો છે, તેમ જ પ્રથમામાં ધર્મનું સ્વરૂપ અને પછી તેનું કલુષીકરણ
જણાવ્યું છે, માટે મૂળી યઃ જગ્યાએ છે.

નો શુદ્ધ વ્યાપાર. એ શબ્દના અર્થ કરતાં એના ભાવ ઉપર ધ્યાન આપવાની અગત્ય વધારે છે. શબ્દાર્થ તો ' ધારયતીતિ ધર્મ.' (નરકાદિ અધોગતિમાં) પડતાં જીવને જીવે સ્થાનકે ધારણ કરે તે ધર્મ.

દુર્ગતિમ્પતત્ત્વજ્ઞતુધારણાદ્ધર્મ ઉચ્યતે ।

ધત્તે ચૈતાન્ શુભે સ્થાને, તસ્માદ્ધર્મ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

ધારણ શા માટે કરે એ વિચાર કરવાથી સમજાઈ જાય તેવું છે. ભારે વસ્તુ પાણીમાં નીચે ઊસે છે અને શુદ્ધ વર્તન રાખનાર કર્મથી ભારે થતો નથી, તેથી એને કર્મબંધ ઓછો થવાથી તે પરિણામે ઉપર તરી આવે છે એટલે જીવે-અનુકરણે શિવપુરમાં જાય છે. શુદ્ધ આત્મધર્મ પ્રકટ કરવો-એ સાધ્ય ધર્મ છે. દરેક પ્રયાસ, દરેક ક્રિયા, દરેક વર્તનનું સાધ્ય અનંત શુણ્ય પ્રકટ કરી અક્ષય સુખ પ્રાપ્ત કરવું એ જ છે. આ સાધ્ય ધર્મને ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. એનાં સાધન સામાયિક, પૂજા, પ્રતિષ્ઠા, દેશસેવા, જનસમૂહસેવા, પ્રાણીસેવા વગેરે અનેક પ્રકારનાં છે. કયો સાધનધર્મ કયા જીવને ઉપયોગી થઈ પડશે એ શોધી કાઢવું, પ્રત્યેક પ્રાણીનું કામ છે. કેટલીકવાર સાધનધર્મને સાધ્ય-ધર્મ સમજવાની ઓટી ભૂલ થઈ જાય છે; તેની સામે જહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. સામાન્ય દૃષ્ટિમાં તે ગમે તેટલું ઉપયોગી સાધન હોય, તો પણ જો તે પોતાને પ્રતિકૂળ થઈ પડે, તો તેને તજી દેવામાં અડચણ નથી, પરંતુ સાધ્ય ધર્મને કદિ પણ હુકસ્તાન પહોંચવા ન દેવું એ રેખા અનુસાર-દરેક ક્રિયા કે વર્તન આદરવાં.

એ ધર્મપ્રાપ્તિની એટલી બધી જરૂર છે કે તેનું વર્ણન કરી શકાય નહિ. જે જે પ્રાણી અથવા પ્રજા ધર્મને ત્યાગ કરે છે તે ઇતિહાસનાં પાનાં પરથી અસ્ત થઈ જાય છે. રોમન પ્રજાએ જ્યારે ધર્મને ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેણે રાજ્ય ખોડ્યું અને ધીમે ધીમે સર્વ ખોડ્યું. ચાહુ જમાનાની પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં ધાર્મિક સંસ્કારો ઓછા થતા જાય છે, તેને માટે તત્વચિંતકો બહુ ચિંતાતુર રહે છે. તેને લીધે આત્મહત્યા, અસંતોષ, મહામરુત્તિ યથા કરે છે અને કમનસીબે હિંદુસ્તાનની ધર્મપરાયણ પ્રજા જો આ વર્તણૂકનું અનુકરણ કરશે તો, પછી તેને જે ઓટો વારસો મળ્યો છે તે ખોઈ બેસશે અને ધીમે ધીમે ઇતિહાસના પૃથ પરથી નાશ પામશે; પણ તેના વિચારશીલ પુત્રો આ ભૂલ હવે જોવા લાગ્યા છે અને તેથી પકટી થતી અટકવાનો સંભવ કાંઈક ઉત્પન્ન થયો છે. નવયુગની પ્રજાએ વાત જરૂર લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે.

આધુનિક સુધારા (civilization)માં અતિ વ્યવસાય, અતિ ખર્ચાળપણ, નવીન પદાર્થોના વ્યાપાર, નૂતન વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાની કામના અને ધનની શુભામંગીરી પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે. એમાં સ્વાર્થત્યાગ, પરોપકારપરાયણ વૃત્તિ અને અશકતનું પાલન થતું નથી, રોડરોડમાં જે આગળ નીકળે, તેનો જય થાય છે. એમાં ધર્મ શબ્દનો લોપ થાય

છે, એટલે પછી પ્રેમ, સંતોષ, સ્થિરતા—એ તો આવી શકતા જ નથી. એ મુધારાને નામે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય યાએ કે સમષ્ટિ વ્યવહાર વધી, પણ એથી આત્મિક શાંતિ પ્રાપ્ત થવાની નથી, એથી વારતવિકે આનંદ થવાનો નથી, એથી નિરાંતે બેસી સ્વસ્વરૂપ વિચારણા થવાની નથી. આર્થ પ્રગતને ધર્મ એ જ સર્વસ્વ છે અને તેથી નવીન યુગની પ્રવૃત્તિમાં પડવાની સાથે ધર્મતત્ત્વ શુ છે તે વિચારવાનો અવકાશ રહે તો કાંઈ પણ મૃદુતા રહેશે; નહિ તો ધનના વિચારમાં, રાજ્યદારી ખટપટમાં અને નિર્ણય વગરના વાદવિવાદમાં જીવન પૂર્ણ થઈ જશે. ધર્મશુદ્ધિની આ કાળમાં બહુ જ જરૂર છે એ ખાસ વિચારવા યોગ્ય વિષય છે.

અત્ર શરૂઆત કરતાં કવીન્દ્ર કહે છે કે—શુદ્ધ ધર્મધી જન્મ, જશ, મૃત્યુનો મોટો ભય નાશ પામે છે. આ જીવ પ્રમાદ, માન, માયા—કપટ વગેરે કરીને પોતાની જાતને અને પોતાથી મનાએલા ધર્મને મલિન કરે છે. શુદ્ધ ધર્મથી જન્મ, જશ અને મૃત્યુનો ભય ઓછો થાય છે, નાશ પામે છે, પણ એ ધર્મ શુદ્ધ જોઈએ. આ જીવ વિષયકપાયાદિ પૌદ્ગલિક ભાવોમાં ફસાઈ જઈને ધર્મને મલિન કરે છે, એટલે ધર્મરૂપ સંઘામાં હુષ્ક ટાળવાની જે શક્તિ છે તે સદર પ્રાણીના સંબંધમાં બગડી જાય છે, અટકી પડે છે. ઔષધમાં રાગોને હરવાની શક્તિ છે, પરંતુ જ્યારે તે જ ઔષધમાં વિરુદ્ધ દ્રવ્ય લેખંધુ હોય ત્યારે તે પોતાનો શુષ્ક મૂકી દે છે; તેવી જ રીતે ધર્મ તો ભવનાં હુષ્ક ટાળી શકે છે, પણ પ્રમાદ વગેરે તેને ડાળી નાખે છે; ધર્મ એ શુદ્ધ સુવર્ણ છે, પણ તેમાં અનેક પ્રકારનો લોગ થઈ જાય છે; ધર્મ એ શુદ્ધ જળ છે, પણ તેમાં કચરો નાખવામાં આવે છે; ધર્મ એ અંદ્ર છે પણ તેમાં લાંછન લાગતાં જાય છે. એ લાંછનો કયા કયા છે તેનાં યોડાં નામે અત્ર બતાવે છે. ૧૫૧.

શુદ્ધ પુણ્યજળમાં મલ. તેના નામે.

શૈથિલ્યમાત્સર્યકદાગ્રદ્રુષ્ણોન્નુતાપદમ્માવિધિગૌરવાણિ ચ ।

પ્રમાદમાનૌ કુમુરુઃ કુસંગતિઃ, શ્લાઘાર્થિતા વા સુકૃતે મલા દમે ॥ ૨ ॥

“ સુકૃત્યમાં આટલા પદાર્થો મેલરૂપ છે—શિથિલતા, મત્સર, કદાચક, ક્રોધ, અનુતાપ, હંભ, અવિધિ, ગૌરવ, પ્રમાદ, માન, કુશુર, કુસંગ, આત્મપ્રશંસાશ્રવણનો ઇન્દ્રિયા—આ સર્વ પુણ્યરાશિમાં મેલરૂપ છે. ” ૨.

ઉપગતિ.

વિવેચન—નીચે સ્પષ્ટ કરેલા પદાર્થો પુણ્ય—કાંચનની પર મેલ જેવા છે, એ શુદ્ધ જળને ડાળી નાખનારા છે, અંદ્રમાં કલંક જેવા છે, માટે તેમને ઓળખી કાઢવા. એ આખું લીસ્ટ નથી, પણ આગેવાન ડોળનારા એમાં આવી જાય છે. ધર્મકૃત્ય, આવશ્યક ક્રિયા, ચૈત્યવંદનાદિમાં મંદપણું તે શૈથિલ્ય. પરના શુભોને સહન ન કરવા, તે તરફ ઇર્ષ્યા કરવી—એ આત્સર્ય. પોતાથી થયેલાં અપકૃત્યને પણ વાળખી કંસવવાં અને તેવા અભિપ્રાય અથવા તકરારને જાળી જોઈને મજબૂતાઈથી વળગી રહેવું એ કદાચક. ગુસ્સે

થવું એ ક્રોધ. ક્રોધને દાન માન આપ્યા પછી અથવા દીપ જાળવ્યા પછી અથવા તે કાંઈ પણ ધર્મકાર્ય કર્યા પછી, તે કાર્યોને ભૂતરૂપ સમજવાં તે અનુતાપ. માયા-કંપટ એટલે વચન અને વર્તનમાં ભિન્નભાવ. શાસ્ત્રમાં બતાવેલી મર્યાદાપુરઃસર વર્તનને બદલે તેથી ઊલટું કરવું એ અવિધિ. મેં આ મોટું કામ કર્યું, તેથી હું મોટો એવી વિચારણા તે ગૌરવ, માન, પ્રમાદ. સમકિત અને પ્રતાદિ રહિત ધર્માચાર્ય નામધારી તે કુગુરુ. હલકા માણસની સોબત કરવી એ કુસંગતિ અને બીજાં માણસો પોતાની પ્રશંસા કરે એ સાંભળવાની ઈચ્છા એ શ્લેષાધાર્થિતા.

આ સર્વ વસ્તુઓ સુકૃત્યમાં મલરૂપ છે, સંસારમાં રખડાવનારી છે. જો કે આ લીસ્ટ પૂર્ણ નથી, તો પણ તેમાં અગત્યની વસ્તુઓ ઘણી આવી જાય છે. હવે આમાંથી સુકૃત્યોમાં મળરૂપ કેટલાક મનોવિકાર વિષે અત્ર ખાસ વિવેચન કરી બતાવે છે. ૧૫૨.

પરગુણપ્રશંસા.

यथा त्वेष्टा स्वगुणप्रशंसा, तथा परेषामिति मत्सरोऽङ्गी ।

तेषामिमां संतनु यल्लभेयास्तां नेष्टदानाद्धि विनेष्टलाभः ॥ ૩ ॥

“ જેવી રીતે તને તારા પોતાના ગુણોની પ્રશંસા વહાલી છે તેવી જ રીતે બીજાઓને પણ પોતાના ગુણની પ્રશંસા વહાલી હોય છે; તેથી મત્સર તણ દધને તેઓના ગુણની પ્રશંસા સારી રીતે કરવા માંડ, જેથી તને પણ તે મળે (એટલે તારા ગુણોની પણ પ્રશંસા થાય.) કારણ કે વહાલી વસ્તુ આપ્યા વગર વહાલી વસ્તુ મળવી નથી. ” ૩.

વિવેચન—ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે સ્વગુણપ્રશંસા એ મલરૂપ છે. હવે અત્ર તે મેલરૂપ ન થાય અને મળે પણ ખરી, એવી યોજના બતાવે છે. હે બાઈ! જો તને તારા ગુણોની સ્તુતિ સાંભળવાની ઈચ્છા હોય તો, તું પારકાના ગુણોની સ્તુતિ કર; કારણ કે મનુષ્યસ્વભાવ ગંધે એકસરખો છે. દુનિયાના નિયમ પ્રમાણે ‘રાખપત અને રખાપત’ અરસપરસ હોવાથી, જો તું તારી પ્રિય વસ્તુ બીજાને આપીશ, તો તેઓ પોતાની પ્રિય વસ્તુ તને આપશે. દરેકને પોતાના ગુણની પ્રશંસા પ્રિય છે એવું તું તારા પોતાના દાંતથી જાણી શકે છે, મોટે તારે તારી પોતાની ઈષ્ટપ્રાપ્તિના લાભ માટે પરગુણસ્તવન કરવું, એ ખાસ જરૂર છે.

આ તો બ્યવહારની વાત કરી, પણ જ્યારે નિષ્કામ વૃત્તિથી પારકા ગુણની પ્રશંસા થાય છે ત્યારે કરનારને બહુ આનંદ આવે છે. સદ્ગુણ એ એવું શુદ્ધ કર્તવ્ય ॥ કે જેની પ્રશંસા થાઓ કે ન થાઓ તો પણ એ ત્રણ કાળમાં એવું જ રહેવાનું છે. જેના પર આપ ચડે તો દેખાવ સારો લાગે છે, પણ એની મૂળ કિમત તો આપ વગર પણ ત્રણ

કાળમાં એકસરખી જ રહે છે. એવા પારકાના એક નાના સદ્ગુણને પણ મોટા માની એનાં સ્તુતિ, સ્તવન, પ્રશંસા કરવામાં આવે ત્યારે કરનાર આડકતરી રીતે ગુણ માટે માન, ગુણવાનં થવાની ઈચ્છા અને પોતાનું ગુણીપણું જતાવે છે; એથી પારકા ગુણની પ્રશંસા કરવી-એ આડકતરી રીતે પોતાની જ પ્રશંસા કરવા જેવું છે. શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજે વાણીઆનો હિસાબ ગતાંયો છે કે-તમે આપશો તો તે તમને મળશે, પણ તેનો ખરે-ખરો લાભ અત્ર જતાંયો તે જ છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે-સંત લોકો પરગુણસ્તવન કરીને પોતાના ગુણ પ્રસિદ્ધ કરે છે, એ તેમનું ચરિત્ર આશ્ચર્યથી ભરપૂર છે. વાતનો સાર એ છે કે-પારકા ગુણ જોઇને ઈર્ષ્યા કરવાનું તો સ્વપ્ન પણ લાવવું નહિ, પણ તેના તરફ સ્વાભાવિક પ્રેમથી જ જોવું. ગુણપ્રાપ્તિનો અને સ્વાત્મ શુદ્ધિ દશા પર આરાહણ કરવાનો એ મુખ્ય ઉપાય છે. ૧૫૩.

પોતાના ગુણસ્તુતિ અને દોષનિન્દામાં મન ન રાખવું.

જનેષુ મુક્તસુ ગુણાન્ પ્રમોદસે, તતો મવિત્રી ગુણરિક્તતા તવ ।

મુક્તસુ દોષાન્ પરિતપ્સે ચ ચેદ્*, મવન્તુ દોષાસ્ત્વયિ સુસ્થિરાસ્તતાX ॥૪॥

“ બીજા માણસો તારા ગુણની સ્તુતિ કરે ત્યારે તું હર્ષ પામીશ, તો તારામાં ગુણની શૂન્યતા થશે અને લોકો તારા દોષો તને જતાવે ત્યારે ખેદ પામીશ, તો તે દોષો તારામાં નિશ્ચિત-હદ થશે. ” ૪.

વંશસ્થ.

વિવેચન—આપણામાં કાબ્યચાતુર્ય, પ્રમાણિક બ્યવહાર, તપ, દાન, ઉપદેશ દેવાની અદ્ભુત શક્તિ કે એવો કોઈ પણ સદ્ગુણ કે સદ્વર્તન હોય, તેની આપણાં કનેહી, સગાં કે સગીઓ પ્રશંસા કરે, તે સાંભળી આપણને આનંદ થાય કે તરત મદ થઈ છે, કેટલીક વાર આ બનાવ આડકતરી રીતે બને છે. માયાથી કે દેખાવ કરવાની ટેવથી આ જીવ તે વખતે બોલે છે કે ‘ એમાં કાંઈ નહિ, એ તો મારી ફરજ હતી વગેરે. ’ પણ એમાં ઘણી વખત માયા હોય છે. બીજા માણસો ગુણસ્તુતિ કરે એ સાંભળવાની ઈચ્છા થાય, પોતાનું વર્તન બીજાને જણાવવાની ઈચ્છા થાય અને બીજા તેનાં વખાણ કરે તે સાંભળી આનંદ થાય, ત્યાં ગુણપ્રાપ્તિનો છેડો આવે છે. જેને ગુણ ઉપર ગુણ ખાતર જ પ્રેમ હોય છે તે, લોકો શું બોલે છે? શું કહે છે? એની દરકાર જ કરતા નથી-એનો વિચાર પણ કરતા નથી.

એ જ નિયમ પ્રમાણે, જ્યારે પોતાના દોષ સાંભળીને ખેદ થાય છે ત્યારે પછી દોષ દૂર કરવાની વિચારણા કે કર્તવ્યનું ભાન રહેતું નથી. એને બીજા માણસો શું કહે છે? તે તરફ તેનું ધ્યાન રહે છે તેથી ખેલ ખગડે છે, અને તેને લીધે દોષો બાકી જાય છે, દોષ

* ચેદ્ સ્થાને રે ક્ષિતિ યા પાઠઃ । ■ સ્તવ ક્ષિતિ યા પાઠઃ ।

પર સીલ થાય છે અને એને દોષ છોડવા એ પોતાની પ્રિય વસ્તુ છોડવા જેવું. થઈ પડે છે, અથવા ઘણી વાર દોષને દોષ તરીકે ઓળખી શકતો જ નથી અને દોષ છુપાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે; કારણ કે અગુક વિચાર, ઉચ્ચાર કે આચાર તરફ એતું ધ્યાન રહેતું નથી, પણ લોકો તેને માટે શું ધારે છે કે જોલે છે, તે તરફ ધ્યાન રહે છે. લોકોતું ધારણું બંધાઈ ન હોય તો આ જીવ હેતરાય છે. લોકોમાં આંતર હેતુનો વિચાર કરી મત બાંધનારા અદ્વય દોષવાદી ધારણામાં ભૂલ કરનારા વિશેષ હોય છે, અને તેથી લોકપ્રશંસા કે જન-રુચિ પર આધાર રાખનારા બહુધા હેતરાય છે. હવે શુદ્ધદોષને અંગે કર્તવ્ય શું છે તે વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે જોઈએ. ૧૫૪.

શત્રુશુભ્રપ્રશંસા.

પ્રમોદસે સ્વસ્ય યથાન્યનિર્મિતૈઃ, સ્તવૈસ્તથા ચેત્પ્રતિપન્થિનામપિ ।

વિગર્હણૈઃ સ્વસ્ય યથોપતપ્પસે, તથા રિપૂણામપિ ચેત્તોડસિ વિદ્ ॥૫૫॥

“ જીભ માણસોએ કરેલી તારી પ્રશંસા સાંભળીને જેમ તું ખુશી થાય છે, તેવી જ રીતે શત્રુની પ્રશંસા સાંભળીને પણ તને પ્રમોદ થાય, અને જેવી રીતે તારી પોતાની નિંદા સાંભળીને ખેદ પામે છે, તેવી જ રીતે શત્રુની નિંદા સાંભળીને ખેદ પામે, ત્યારે તું ખરે-ખરે જીવશ. ” પ.

વિવેચન—પોતાના કે પારકાના શુભની સ્તુતિ સાંભળી શુભ ઉપર પ્રમોદ થાય અને પોતાના કે પારકાના દોષોની નિંદા સાંભળી દોષ ઉપર તિરસ્કાર થાય, એવું વલણ કરવાનો અત્ર ઉપદેશ છે. એમાં પોતાની કે પારકાની સ્તુતિ ગણવાની જ નથી અને પ્રમોદ થાય છે તે શુભનો થાય છે, શુભ ઉપર થાય છે, શુભ પ્રત્યે થાય છે. એમાં શુભવાન કોણ છે? એ જ જોવાનું છે. શુભવાન માણસ ભલે શત્રુ હોય, હાડવૈરી હોય, પણ તેના સદ્ગુણ માટે તેના તરફ આકર્ષણ થાય છે. દુઃકમાં ગુણ ઉપર ગુણ ખાતર જ પ્રેમ થાય છે. આવી સ્થિતિ જરા અવલોકન કરી વિચાર કરવાની ટેવ પાડવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એવી જ રીતે જેમ પોતાની નિંદા સાંભળી ખેદ થાય છે તેવી જ રીતે શત્રુની નિંદા સાંભળીને પણ ખેદ થાય, ત્યારે જે કાર્ય કરવાનું છે તે સિદ્ધ થયું સમજવું. સમજણ, જ્ઞાન, વિદ્વત્તા એ સર્વનો સમાવેશ આ નાની વાતમાં થાય છે. શુભ તરફ શુભ ખાતર જ પ્રેમ રાખવો એ ઉપદેશ છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે—પારકાના નાના સદ્ગુણને પણ જે મોટો પવંત જેવો કરી તેને માન આપે છે, તે સંત જાણે, પણ શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ તો આગળ વધી જણાવે છે કે—જે પ્રાણી શુભને ગુણ ખાતર માન આપે તે જ જાણીકાર છે, શાસ્ત્ર વાંચ્યાં હોય તેનું ક્ષણ એ જ છે અને તેવી જ રીતે દોષ ઉપર દોષ ખાતર જ અપ્રીતિ રાખે તે જ ખરો જ્ઞાની છે. આવી રીતના વર્તનનું ક્ષણ શત્રુમિત્ર પર સમભાવમાં આવે છે. એવી રીતના વર્તનથી મનને જે ટેકો અને શાંતિ મળે છે તે

અનિર્વચનીય છે અને વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો તે અનુભવગમ્ય જ છે. ઉપાધ્યાયજી કહી ગયા છે કે “રાગ ધરીને જીહ્વાં ગુણ લહીએ.” જે જગ્યાએ ગુણ હોય ત્યાં રાગ રાખવો, એમાં ગુણવાન કેણુ છે તે જોવાનું જ નથી; જ્યાં ગુણ હોય ત્યાં રાગ રાખવો. ૧૫૫.

પરગુણપ્રશંસા.

સ્તવૈર્યથા સ્વસ્ય વિગર્હણેશ્ચ, પ્રમોદતાપૌ મજસે તથા ચેત્ ।

इमौ परेषामपि तैश्चतुर्ष्वप्युदासतां वासि ततोऽर्थवेदी ॥ ૬ ॥

“જેવી રીતે પોતાની પ્રશંસા અને નિંદાથી અનુક્રમે આનંદ અને ખેદ પામે છે, તેવી જ રીતે પરની પ્રશંસા અને નિંદાથી આનંદ અને ખેદ થતો હોય અથવા તે ચારે ઉપર ઉદાસીન વૃત્તિ રાખતો હોય, તો તું ખરો અર્થનો ભણુકાર છે.” ઉપેન્દ્રવજ્રા.

લિલેચન—ઉપર કહ્યું તે જ અત્ર કહ્યું છે. પારકો માણસ ગમે તે હોય, ભલે તે મિત્ર હોય કે શત્રુ હોય, પરંતુ જ્યારે તેના ઉપર ગુણવાન હોવાથી પ્રમોદ જ થાય ત્યારે શાસ્ત્રના રહસ્યતું ભણુકારપણું પ્રાપ્ત થયું છે એમ સમજવું અથવા તો તે ચારે વસ્તુ સ્વગુણપ્રશંસા, સ્વદોષનિંદા, પરગુણપ્રશંસા, પરદોષનિંદા—એના ઉપર ઉદાસીન વૃત્તિ આવી જાય, તો તે પણુ વધારે સારું છે, એટલે એ તરફ ધ્યાન આપવાનું વલણ જ ન થાય, ફક્ત પોતે પોતાને યોગ્ય રસ્તે કામ ચલાવ્યા કરે, એવી ઉદાસીન વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય તો વધારે ઠીક છે; પણુ કેટલીક વાર ઉદાસીન વૃત્તિને નામે બેઠરકારી દાખલ થઈ જાય તેનાથી ચેતવાની જરૂર છે. અત્ર ઉદાસીન વૃત્તિ કહી છે તે ભણી નેઈને અજ રહેવું એમ નથી, પણુ તે ભણુવા તરફ સ્વાભાવિક વળણુ જ ન રાખવું એ છે. આખા શ્લોકને ઉપરના શ્લોકની નોટ બરાબર લાગુ પડે છે. શ્રી આનંદધનજી મહારાજ શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે:—

માન અપમાન ચિત્ત સમ ગણે, સમ ગણે કનક પાપાણુ રે;

વંદક નિંદક સમ ગણે, ધરથા હોય તું ભણુ રે.

શાંતિજિન ! એક મુજ વિનતિ.

આવી રિયતિ પ્રાપ્ત કરવાનો અત્ર ઉપદેશ છે. ૧૫૬.

ગુણસ્તુતિની અપેક્ષા નુકશાનકારક છે.

मवेन कोऽपि स्तुतिमात्रतो गुणी, ख्यात्या न बह्वयापि हितं परत्र च ।

तदिच्छुरीर्ण्यादिमिरायति ततो, मृषाभिमानग्रहिलो निहंसि किम् ? ॥ ૭ ॥

“લોક વખાણુ કરે તેથી કોઈ ગુણી થતો નથી, વળી બહુ ખ્યાલિથી પણુ આવતા ભવમાં (પરલોકમાં) હિત થવાનું નથી, તારે જો આવતા ભવમાં તારું સારું કરવાની ઇચ્છા છે, તો નકામો અભિમાનને વશ થઈને ઇર્ષ્યા વગેરે કરી આવતો ભવ શા માટે બગાડે છે ?” ૭.

ઉપજાતિ.

વિવેચન—દેવચંદ્ર નામનો માણસ અથવા બીજા સો બસો હીરાચંદની સ્તુતિ કરે, તેથી હીરાચંદમાં કાંઈ શુભ આવી જવાના નથી; તેનામાં હીર હશે તો રહેશે, અને કદાચ સ્તુતિથી તો ઊલટું નુકસાન થવાનું હશે તો યશે. વળી અત્ર ગમે તેટલાં વખાણ થાય, ભાટચારણો આકાશમાં ચઢાવી દે તો પણ, પરલોકમાં તેની અસર થતી નથી. ત્યાં કાંઈ વખાણ પામેલા માટે પક્ષપાત નથી, તેમ જ તેઓ માટે કાંઈ ભુદી જગ્યા નથી. સ્તુતિને પાત્ર થવાની જરૂર છે.

અત્ર એક ઘણી અગત્યની બાબત પર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર લાગે છે. આપણે આપણું વર્તન શુભને અનુસરીને રાખવું. ઇરાદાપૂર્વક આપણું વખાણ થાય, તેવી રીતે દુનિયાને બતાવવા ખાતર વર્તન કરવું નહીં; છતાં વખાણને પાત્ર આત્માને બનાવવામાં અડચણ નથી, બલકે તેવા જ થવાની જરૂર છે. લોકો સ્તુતિ કરે તેમાં શુભહાનિ થતી નથી, પરંતુ જેની સ્તુતિ થાય છે તેણે તે કરાવવાના હેતુથી કાંઈ પણ વર્તન કરવું જોઈએ નહિ અને વિદ્યમાન શુભની પણ સ્તુતિ સાંભળીને તેના પર મન આપવું જોઈએ નહીં.

અત્ર આ છવમાં દેખીતો વિરોધ છે તે બતાવે છે. એક તો દરેકને આવતા ભવમાં સારું થાય તેવું કરવાની ઇચ્છા અને બીજું તેથી તદ્દન વિરુદ્ધ વર્તન. હે ભાઈ! જો તું આવતા ભવમાં માનસિક કે શારીરિક સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હો તો, પછી આ ભવમાં ઇર્ષ્યા કે અભિમાન કરી પારકામાં શુભ છતાં નિંદા કે પોતામાં દોષ છતાં પ્રશંસા કે ઇર્ષ્યાથી બીજાના શુભને પ્રકાશમાં ન આવવા દેવા વગેરે વગેરે નિષિદ્ધ કાર્યો કરી શા માટે સુખ મેળવવાના ઉપાયોને કાપી નાખે છે? તારે તારા શુભો બહાર પાડવાની ઇચ્છા રાખવી નહિ. વળી યાદ રાખજે કે શુભ છે તે દાખલામાં નાખેલી કસ્તૂરી છે. જો કે કસ્તૂરી પોતે ઇચ્છા રાખતી નથી કે પોતાની સુગંધ બધે પ્રસરે, પણ શુભને તેમ જ કસ્તૂરીનો સ્વભાવ છે કે તે પોતાના મૂળ ધર્મથી જ આપોઆપ સર્વત્ર પ્રસરે. વસ્તુ અવલોકન કરનાર તત્ત્વજ્ઞો સારી રીતે સમજે છે કે પ્રશંસા-આબરૂની પછવાડે દોડનારને તે મળતી નથી, પણ તેને જે લાયક થાય તેને વરવાને હાથમાં આળા લાઇને તે આતુર ઊભી હોય છે અને ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ તે વરે છે, એવો આ જગતનો કમ છે. ૧૫૭.

“ શુદ્ધ ” ધર્મ કરવાની જરૂર : કરનારાઓની સ્વદેવતા.

सजन्ति के के न बहिर्मुखा जनाः, प्रमादमात्सर्यकुचोवविन्दुताः ? ।

दानादिधर्माणि मलीमयान्यमून्युपेक्ष्य शुद्धं मुकृतं चराणवपि ॥ ૮ ॥

“ પ્રમાદ, મત્સર અને મિથ્યાત્વથી ઘેરાયલા કેટલાએક સામાન્ય માણસો દાન વગેરે ધર્મો કરે છે, પણ આ ધર્મો મલિન છે; તો તેઓની ઉપેક્ષા કરી શુદ્ધ ચરિત્ર વેદ્યમાન-એક અણું ભેટણું પણ કર. ” ૮.

વંશપતિ

વિવેચન—મઘ, વિષય, કષાય, વિકૃત્યા અને નિદ્રા એ પાંચ પ્રમાદ છે. પરત્વદિ કે ગોરવ તરફ ઈર્ષ્યા એ મત્સર, અને દૃષ્ટિરાગ વગેરે મિથ્યાત્વ. એને લીધે જીવ દાન, શીલ, તપ વગેરે કરે છે. મિથ્યાત્વથી માનતા માને છે, દૃષ્ટિરાગથી હનનું રૂપીઆ લોગી બ્રમરના પગ આગળ સમર્પણ કરી દે છે, અજ્ઞાનથી લાંબણું કરી કાયકલેશ કરે છે, અહંકારથી નામની ખાતર લાખો રૂપીઆની સખાવત કરી દે છે અને વર્તમાનપત્રમાં નામ આવવા ખાતર મોટી રકમ ફંડમાં ભરી આપે છે; પણ આવી રીતે કરેલ ધર્મકાર્ય કલંકિત છે, ચંદ્રમાં કલંક તુલ્ય છે, સોનાની યાળીમાં લોહાની મેખ છે, અનાદરણીય છે, ઈષ્ટ કૃણ શેકનાર છે, સંસારમાં રઝળાવનાર છે.

જો તારે 'ખરેખર' કામ કાઢવાની ઇચ્છા હોય તો એક જરા વખત પણ શુદ્ધ ધર્મ કર. ઉપર કહેલા કોઈ પણ પૌદ્ગલિક ભાવો છોડી દે, સંસારને કાપી નાખ; પછી તું ખૂબી જોજે. તને તે વખતે તારા મનમાં જ એવો અપૂર્વ આનંદ થશે કે આખી જિંદગીમાં તે એવો આનંદ અનુભવ્યો નહીં હોય. શુદ્ધ આત્મિક સ્થિતિમાં રમણ કરવું એ સ્વાભાવિક દશા છે અને એવી દશા એક વાર પ્રાપ્ત કર. પછી શું કરવું એ તને આપોઆપ સૂઝી આવશે.

આ શ્લોકનો જોડો આશય વિચારવા યોગ્ય છે. ગોટાં મોટાં પુસ્તકો વાંચવા યોગ્ય જ્ઞાન મેળવવા માટે એકઠા શીખવાની જરૂર છે, અને સુંદર મંદિર 'ચણવા માટે પાયા ખોદવા જેવું કામ કરવાની પણ જરૂર છે. આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે. એકઠા જગ્યા વગર અને પાયા ખોદ્યા વગર સુંદર પરિણામ ભતાવનારાં કાર્યો થતાં નથી એ સ્પષ્ટ છે. પણ સાથે યાદ રાખવું કે—નિરંતર એકઠા જ છુટવાતું કામ કરવાતું નથી, નિરંતર પાયા ખોદવાતું કામ કરવાતું નથી. સાધ્ય દૃષ્ટિમાં રાખીને જ આ બંને કાર્યો આદરણીય છે. મલિન ધર્માચરણો પણ અભ્યાસ પાઠવા માટે ઉપયોગી છે, કારણ કે એ એકઠા છુટવા જેવાં કાર્યો છે, અનાદિ અભ્યાસથી પ્રમાદ, માત્સર્ય, કષાય વગેરેનો ત્યાગ સર્વથી બનવો ઘણા માણસોને અશક્ય લાગે છે, પરંતુ પુરુષાર્થ કરવાથી તેનો ત્યાગ થઈ શકે છે. ત્યાગ કરવો છે એવી ચીવટ મનમાં હોય તો પણ બહુ ફેર પડે છે. આ તદ્દન ભુલી વાત છે. અભ્યાસ પાઠવા માટે એકઠા છુટવાની ખાસ જરૂર છે, પરંતુ એકઠામાં ને એકઠામાં જ સુંદર સંયોગવાળું જીવન પૂર્ણ થાય, તે ઈષ્ટ નથી. ઉપાધ્યાયજી તે જ મતલબનું કથન અધ્યાત્મસારના બીજા અધિકારના વીશમાં શ્લોકમાં કરે છે. મલિન ધર્મકાર્યોથી લાભ નથી જોમ નથી, પણ તે બહુ અદ્ય છે, સુસુપ્ત જીવના સાધ્ય મેળવવાની અપેક્ષાએ તદ્દન લાભ નથી, જોમ કહીએ તો ચાલે, આ સર્વ હકીકતનું તાત્પર્ય એ જ નીકળે છે કે—પ્રશસ્ત ધર્માચરણ કરવાં. આપણે એક સામાન્ય દાખલો લઈએ તો, આ વાત વિશેષ સ્પષ્ટ થશે. એક પ્રાણીને દશ હનન રૂપીઆ ખરચવાની આપણે પ્રેરણા કરીએ. તે જીવ વ્યવહાર છે, કર્મના અગમ સિદ્ધાન્તને સમ-

જતો નથી, દુનિયાનો કીડો છે, આથી તેને માનની ઇચ્છા છે. આવા પ્રસંગે તેને માન લઇને પણ દાન કરવામાં હરકત નથી. તેના દ્રવ્યનો આ રસ્તો વ્યય થતાં થતાં તે દાન-ધર્મની ઉત્કૃષ્ટતા સમજશે અને પછી શુભ ધર્માદાયી અંતરંગ શાંતિ અને સંતોષ કેવો થાય છે તે ધીમે ધીમે સમજશે. અભ્યાસ પાડવા માટે પ્રથમ તેને માનની ઇચ્છાની તૃપ્તિ કરવી તે પણ ઇષ્ટ છે. વિશેષ સમગ્રુ પ્રાણી પ્રથમથી જ આ વાત સમજી શકે છે અને તેનાં કાર્યો કાંઈ પણ ઐહિક મનોવિકારને તૃપ્ત કરવા માટે હોતાં નથી, પણ પરમ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાના શુદ્ધ અધ્યવસાયથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ છેલ્લો માર્ગ પરમ ઇષ્ટ છે, મહા-કલ્યાણ આપનાર છે અને તે શ્રદ્ધા કરવાનો અથવા શ્રદ્ધા કરવાની ઇચ્છા અને ભાવના રાખવાનો અત્ર ઉપદેશ છે. ૧૫૮.

પ્રશંસા વગરના સુકૃત્યનું વિશિષ્ટપણું

આચ્છાદિતાનિ સુકૃતાનિ યથા દધન્તે, સૌમાગ્યમત્ર ન તથા પ્રકટીકૃતાનિ ।

મીઠાનતાનસરોજસરોજનેત્રા-વઘઃસ્થલાનિ કલિતાનિ યથા દુકૂલૈઃ ? ॥ ૧ ॥

“આ દુનિયામાં શુદ્ધ પુણ્યકર્મો-સુકૃત્યો જેવી રીતે સૌભાગ્ય આપે છે તેવી રીતે પ્રકટ કરેલાં સુકૃત્યો આપતાં નથી. જેમકે લગ્નતથા નમાવ્યું છે સુખક્રમણ જેણે એવી ક્રમણતથા સ્ત્રીનાં સ્તનમંડળ વચ્ચેથી આવછાદિત હોય, ત્યારે જેટલી શોભા આપે છે તેટલી શોભા ઉઘાડાં હોય ત્યારે આપતાં નથી.” ૯.

વસંતવિલસા.

વિવેચન—સ્પષ્ટ છે. દુનિયામાં ખાનગી(શુભ) ધર્માદા કરનારા ખરેખરે લાભ બાંધી બચ છે. દુનિયા તેના શુભ ગત્યો કે ન ગત્યો, તેની તેને દરકાર રહેતી નથી-હોતી નથી. કાંચળી પહેરી ઉપર સાડી પહેરેલી હોય ત્યારે સ્ત્રીના હૃદયભાગની જે શોભા સામા માણસને લાગે છે તેટલી ઉઘાડાં સ્તન હોય છે ત્યારે લાગતી નથી. આપણું પોતાનું શરીર પણ વચ્ચેથી વિંટાયલું હોય છે ત્યારે જ શોભા આપે છે, તેવી જ રીતે સુકૃત્યો ઠાંકેલાં હોય છે ત્યાંસુધી વધારે સૌભાગ્ય આપે છે. શુભ સુકૃત્યો કરતી વખતે કરનારને બહુ શાંતિ આપે છે અને તેનું સ્મરણ કરવાથી આત્મિક સંતોષ આપે છે-એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. દરેક કાર્યની અસર આત્મિક સૃષ્ટિમાં કેવી થયે, તે વિચારવાની જરૂરિયાત આથી જણાઇ આવે છે. માનકીર્તિથી કદાચ સ્થૂળ આનંદ થોડો વખત લાગે, પણ અપૂર્વ આત્મિક શાંતિ-જે મેળવવાનો પ્રયાસ સર્વ સુસુધુઓનો છે, તે તો શાંત સ્થિતિમાં શાંત રહીને કરેલ શુભ કાર્યોથી જ થાય છે.

ગમે તે કારણથી પણ, પ્રચલિત વ્યવહાર આથી તદ્દન બિલકો થઈ ગયો છે, એમ સર્વથા નહિ તો સેકંડે નવાણું ટકામાં ભેવામાં આવે છે. એક માણસને એક લાખ રૂપિયા ખર્ચવાની ઇચ્છા થઈ તો ખર્ચ્યા પહેલાં જ તેનાં ઢાલ નગાસં વગડાવવા પ્રયત્ન કરતો તે ભેવામાં આવે છે. ખર્ચ કરવાનો વખત પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેનો કબજો છોડતો નથી,

વ્યાજ વાપરવા ઈચ્છા બતાવે છે. ન્યૂસપેપરમાં મોટા મોટા રિપોર્ટો મોકલે છે અથવા મોકલાવે છે અને એક વાર ખર્ચેલા પૈસાનો ચાર પાંચ વખત જુદી જુદી રીતે લાભ લે છે. આવી રીતે ઘણું ખર્ચું અપ્રમાણિકપણે પેદા કરે છે અને અભિમાનથી ખર્ચે છે. આ એક ધન ખરચવાની હકીકત થઈ, તેવી જ રીતે ખીજાં અનુષ્ઠાનો માટે પણ સમજી લેવું. જીવનો અનાદિ સ્વભાવ અભિમાન કરવાનો છે તે સીધી અને આડકતરી રીતે શુભ કૃત્યોમાં પણ થઈ જાય છે અને તેનું કારણ વાસ્તવિક તરવગવેપણા નહિ એ જ છે. વિચાર કરતાં જણાય છે કે—વસ્તુસ્વરૂપ આથી જિલટું જ છે. એક સુકૃત્ય કરવા પહેલાં અથવા કરતી વખતે તેને ખાનગી રાખવાથી બહુ જાતના લાભ થાય છે. અભિમાન ન થઈ જાય તે બહુ મોટો લાભ છે, કારણ કે અભિમાનથી સુકૃત્યનું ફળ અહીં જ રહી જાય છે. લોકમાં કીર્તિ જોલાય અથવા બહુ તો દેવગતિ મળે, પણ નિર્જરા થવી મુશ્કેલ છે. એ ઉપરાંત શુભ સુકૃત્ય કરતી વખત અપૂર્વ માનસિક આનંદ થાય છે, આત્મસ્વરૂપમાં રમણ થાય છે અને ફરજ બળવવાનો શુદ્ધ ખ્યાલ આવે છે—એ સર્વ લાભો બ્રહ્મ જ છે. ૧૫૬.

સ્વગુણુપ્રશંસાથી લાભ જરા પણ નથી.

સ્તુતૈઃ શ્રુતૈર્વાપ્યપરૈર્નિરીક્ષિતૈર્ગુણસ્ત્રવાત્મન્ ! સુકૃતૈર્ન કશ્ચન ।

फलन्ति नैव प्रकटीकृतैर्युवो, द्रुमा हि मूलैर्निपतन्त्यपि त्वघः ॥ १० ॥

“ તારાં શુભો અથવા સુકૃત્યોની ખીજા સ્તુતિ કરે અથવા સાંભળે અથવા તારાં સારાં કામો ખીજા જુઓ, તેથી કે ચેતન ! તને કંઈ પણ લાભ નથી. જેમકે આડનાં મૂળ ઉઘાડાં કરી નાખ્યાં હોય તો તેથી આડ ફળતાં નથી, પણ જિલટા જીખડી જઈને લોચ પર પડે છે (તેમ જ સારાં કામો પણ ઉઘાડાં પડવાથી લોચે પડે છે). ” ૧૦.

વંશાધિવિહ.

વિવેચન—એક માણસે પૃથ્વી પર સુંદર આડ વાલ્યું અને તેનાં મીઠાં ફળ થશે એમ તેને લાગ્યું, તેથી તેનું મૂળ કેવું હશે તે જોવાની ઈચ્છા થઈ. આમ વિચારી ખીજાને બતાવવા સારુ તથા પોતે જોવા સારું મૂળ ફરતાં જે માટી-કચરો વગેરે હતાં તે દૂર કર્યા અને મૂળ બધાએ જોયું. પણ પરિણામ શું આવ્યું? ફળ તો ન મળ્યું, પરંતુ આડ પણ નાશ પામી ગયું. આવી જ રીતે સારાં કામોનો યથા સારો જોવાથી, એમ ધારી આ જીવ સુકૃત્યરૂપ મૂળ ખીજાને જોવા સારુ ઉઘેડી તેની ફરતી અપ્રસિદ્ધતારૂપ માટી વગેરે હોય છે—તે દૂર કરે છે. તેમ કરવાથી જો કે યથા તો જોવાય છે, પણ તેનાં ફળનો નાશ થાય છે અને સુકૃત્યના નાશથી તે પોતે પણ નાશ પામી જાય છે. અત્ર ચોખ્ખા આ પ્રમાણે છે—(૧) સુકૃત્યોની મૂળ સાથે ચોખ્ખા, (૨) આત્માની વૃક્ષ સાથે, (૩) (સુકૃત્યોનાં) સ્તવન, શ્રવણ, નિરીક્ષણની (વૃક્ષના) પ્રકટીકરણ સાથે, (૪) (સુકૃત્યના) શુભનો અભાવ તેની વૃક્ષના ફળવાના અભાવ સાથે અને (૫) ધર્મનાશની વૃક્ષના અધઃપાત સાથે ચોખ્ખા કરવી.

ઉક્તા અર્થ-પર દર્શાવે.

દીપો યથાર્ણવોઽપિ તમાસિ હન્તિ, લવોઽપિ રોગાન્ હરતે સુધાયાઃ ।

“તૃણ્યાં દહત્યાશ્ચ ફળોઽપિ ચામે-ર્ધર્મસ્ય લેશ્ચોઽપ્યમલસ્તથાંદઃ ॥ ૧૩ ॥

“એક નાનો દીવો પણ અધિકારને હણી નાખે છે, અમૃતનું એક ટીપું પણ અનેક શોભાને નાશ કરે છે, અને અગ્નિની એક ચીણુગારી પણ ખડના ઘાટા હગલાને ખાળી મૂકે છે; તેવી જ રીતે જો ધર્મનો અંશ પણ નિર્મળ હોય તો તે પાપને હણી નાખે છે.” ૧૩.

વિવેચન—૧૫૪ છે. અદ્ય દીવો પણ વિસ્તૃત જગ્યામાંથી અધિકારને ફેર કરી નાખે છે, તેવી જ રીતે સર્વ ખાખતમાં સમજવું. આ સર્વ હકીકત એ જ બતાવે છે કે—શુદ્ધિ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. હવે શુદ્ધિ સાથે ભાવની કેટલી જરૂરીઆત છે તે બતાવી અધિકાર સમાપ્ત કરે છે. ૧૬૩.

ભાવ અને ઉપયોગ વગરની ક્રિયાથી કાયકલેશ-ઉપસંહાર.

માવોપયોગશૂન્યાઃ, કુર્વન્નાવરૂપકીઃ ક્રિયાઃ સર્વાઃ ।

દેહક્રેશં લભસે, ફલમાપ્સ્યસિ નૈવ પુનરાસામ્ ॥ ૧૪ ॥

“ભાવ અને ઉપયોગ વગર સર્વ આવશ્યક ક્રિયા કરતાં તને માત્ર કાયકલેશ (શરીરની મજૂરી) થશે, પણ તું તેઓનું ફળ મેળવી શકીશ નહિ જ.” ૧૪ આપાં.

વિવેચન—‘ભાવ’ એટલે ચિત્તનો ઉત્સાહ (વીર્યેહિાસ) અને ‘ઉપયોગ’ એટલે સાવધાનતા (નિમિત્તપણું) જેમકે આવશ્યક ક્રિયામાં સૂત્રાર્થ, સૂત્ર, અર્થ, વ્યંજન, દીર્ઘદ્વિવેચનાર વગેરે ખાખતમાં સાવધાનપણું. ભાવ અને ઉપયોગ વગરની ક્રિયા કરવી એ માત્ર કાયકલેશ છે અને તેમાં ફળ તદ્દન અદ્ય છે, કાંઈ નથી. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

ભાવ વિના દાનાદિકા, ભણે અભણે ધાન;

ભાવ રસાંગ મળ્યે થકે, તુટે કર્મ નિદાન.

ભાવ વગર દાન વગેરે ક્રિયા કરવી—એ મીઠા વગરના લોજન જેવી છે. તેવી જ રીતે સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્માવલીકર પણ કહે છે કે—

મન વિષ્ણુ મિલવો જ્યું, ચાવવો દંતહીણ;

શુરુ વિષ્ણુ ભણવો જ્યું, જીમવો જ્યું અભણ.

જસ વિષ્ણુ બહુ જીવી, જવતે જ્યું ન સોહ;

તિમ ધરમ ન સોહ, ભાવના જો ન હોહ.

એ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે-ભાવ વગરની ધર્મક્રિયા તદ્દન શુષ્ક છે, નકામી છે, છણું છે, અનનુકરણીય છે, અનિષ્ટ છે, એ મન વગરના મેળા છે અને દાંત વગરનાં ચાવણાં છે.

તેટલા માટે જ શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિ મહારાજ શ્રી કલ્યાણમંદિર સ્તોત્રમાં કહે છે કે—
' હે પ્રભુ ! અનંત સંસારમાં કાવજનમણુ કરતાં મને તારું દર્શન એક વાર પણ થયું હોય, એમ લાગતું નથી; કારણ કે થયું હોત તો પછી મારી આ સ્થિતિ હોય નહિ, ' મતલબ એ છે કે-વાસ્તવિક દર્શન થયું નથી, કારણ કે કદાચ પ્રભુનાં દર્શન થયાં હશે, પ્રભુની પૂજા કરી હશે કે દેશના સાંભળી હશે પણ ચિત્ત વગરનું કયું હશે. યસ્માત્ ક્રિયાઃ પ્રતિફલગ્નિત મ માયશૂન્યાઃ એ કારણ માટે ભાવ વગરની ક્રિયા ફળ આપતી નથી, તેથી પ્રભુનું વાસ્તવિક દર્શન થયું જ નથી એમ કહીએ તો આવે.

ભાવની સાથે સાવધાનપણું-જાગૃત વિવેકની પણ તેટલી જ જરૂર છે. એકલી ભક્તિ ફળતી હોય, તો શત્રિએ ઊઠીને શ્રી નેમિનાયજીને વંદન કરવા જનાર પાણકની શુષ્ક ભક્તિમાં ક્યારા નહોતી, પણ ત્યાં ભાવ તથા ઉપયોગ નહોતાં. વીર શાળવીએ અદાર હનર સાધુને વાંધા અને શ્રીકૃષ્ણે પણ વાંધા. ન્યારે શ્રીકૃષ્ણને મહાલાલ થયો, સાતમી નારદીને ચોખ્ખા આયુષ્યનાં ફળીયાં મેળવ્યાં હતાં, તે શુદ્ધ થઈ ત્રીજી નારદીને ચોખ્ખા થઈ ગયાં, એ અને બીજા લાભ પણ થયા, ત્યારે વીર શાળવી બિચારા માત્ર કાયકલેશ પામ્યો. એક સાથે એકસરખી ક્રિયા કરનારમાં આટલું અંતર પડી જાય છે, એનું કારણ ભાવ અને ઉપયોગની તીવ્રતા અને મંદતા જ છે.

વ્યવહારમાં પણ એ બાબત અતુલવસિદ્ધ છે, એક મિત્ર મળે અને સામાન્ય રીતે મોં મલકાવ્યા સિવાય " આપ કેમ છો ? " એમ પૂછે, તેના કરતા ચિત્તના પ્રેમથી પૂછે, ત્યારે તેની મોંની આકૃતિ પણ મલકાય છે. ચિત્તથી પ્રેમ જતાવનાર તરફ નાનું બાળક પણ ખેંચાય છે અને શેઠના પ્રેમ વગર ગરીબ નોકર પણ બરાબર નોકરી કરતો નથી. આવકના હીકરા છીએ એટલે શરમ ખાતર દેહરે જવું ભેઈએ, તેમ ધારી દેહરે જવામાં કે પૂજા કરવામાં અને પ્રભુના શુષ્ક ઓળખી પ્રભુને શુદ્ધ સમર્થી પૂજવામાં બહુ ફેર છે. ભાવશુદ્ધિ અને તેની વૃદ્ધિ કરી, સમજણ સખી ચોતાના અધિકાર પ્રમાણે ક્રિયા કરવી અને બીજાં સર્વ વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક કાર્યો પણ તે જ રીતે કરવાં એ વ્યાવહારિક મુખ્ય ઉપદેશ છે. ૧૧૪.

*

*

*

એવી રીતે અગિયારમો ધર્મશુદ્ધિ અધિકાર પૂર્ણ થયો. એ આખા અધિકારમાં મુખ્ય ત્રણ બાબત કહી છે. એ વિષે કાંઈ પણ જોલીએ તે પહેલાં એક બાબત પર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. ઉપદેશતરંગિણીમાં કહે છે કે " નાગિલાને તજનાર કાવહેવના ભાઈ

ભવદત્તની પેઠે લક્ષ્મણથી ધર્મ થાય છે, મેતાય સુનિને હણનાર સોનીની પેઠે ભયથી ધર્મ થાય છે, ચંદ્રદ્રાચાર્યના શિષ્યની પેઠે હાસ્યથી ધર્મ થાય છે, સ્થલભદ્ર પર માત્સર્ય કરનાર સિંહચૂડનિવાસી સાધુની પેઠે માત્સર્યથી ધર્મ થાય છે, સુહસ્તિ મહારાજે પ્રતિ-
જોધેલા દ્રમકની પેઠે લોભથી ધર્મ થાય છે, બાહુબલિની પેઠે હઠથી ધર્મ થાય છે, દશાણુભદ્ર, ગૌતમસ્વામી, સિદ્ધસેન દિવાકરની પેઠે અહંકારથી ધર્મ થાય છે, નમિ વિનમિની પેઠે વિનયથી ધર્મ થાય છે, કાર્તિક ચેઠની પેઠે દુઃખથી ધર્મ થાય છે, બ્રહ્મદત્ત ચઢીની પેઠે શૂંગારથી ધર્મ થાય છે, આણીર તથા આર્યરક્ષિત આચાર્યની પેઠે કીર્તિથી ધર્મ થાય છે, ગૌતમસ્વામીએ પ્રતિજોધેલા ૧૫૦૩ તાપસોની પેઠે કૌતુકથી ધર્મ થાય છે, ઇલાયુત્રની પેઠે વિરમયથી ધર્મ થાય છે, અભયકુમાર તથા આર્દ્રકુમારની પેઠે વ્યવહારથી ધર્મ થાય છે, ભરત ચઢી તથા ચંદ્રાવતંસની પેઠે ભાવથી ધર્મ થાય છે, કીર્તિધર, સુકોશલ વગેરેની પેઠે કુળાચારથી ધર્મ થાય છે, અને જંબૂસ્વામી, ધનગિરિ, વજ્રસ્વામી, પ્રસન્નચંદ્ર તથા ચિલાતી પુત્રની પેઠે વૈરાગ્યથી ધર્મ થાય છે.

“ક્ષમાને વિષે ગજસુક્રમાળ, કુરગકુસુમિ, વીરપ્રભુ, પાર્શ્વપ્રભુ, રકંધસુનિ વગેરેનાં દર્શાંતો બહુવાં. શીલ વિષે સુદર્શન ચેઠ, મહિપ્રભુ, નેમનાથજી, સ્થલભદ્ર, સીતા, દ્રૌપદી, રાજમતીનાં દર્શાંત બહુવાં. પ્રભાવિકપણા વિષે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય, જીવદેવસૂરિ, કાલિકાચાર્ય, જિનપ્રભસૂરિ, વિષ્ણુકુમાર, યથોદેવસૂરિ, આર્યજપુટાચાર્ય, અપ્પભટ્ટસૂરિ, પાદ-
લિપસૂરિ, ધર્મજીવસૂરિ, માનદેવસૂરિ, માનવુંગસૂરિ, હરિભદ્રસૂરિ વગેરેનાં દર્શાંતો બહુવાં. વધારે શું કહેવું ? સર્વ પ્રકારથી કરેલો ધર્મ મહાલાભકારી છે.”

આ મોટું વાક્ય ટાંકીને કહેવાનો આશય એ છે કે-ધર્મ કાંઈ અચુક હેતુથી જ પ્રાપ્ત થાય છે એમ નથી, ગમે તે હેતુને આશ્રયીને તે કરી શકાય છે અને તે તે પ્રસંગે તે કળ આપે છે. આખા અધિકારમાં એ જ હકીકત આદંકતરી રીતે જણાવી છે. ધર્મથી કીર્તિ, વિદ્યા અને લક્ષ્મી મળે છે, તેમ જ ધર્મથી એકાંત શાંતિ મળે છે. એવા ધર્મને કોઈ પણ કારણે ન કરવાનો. કે ધર્મની કોઈ પણ બાજુ ક્રિયાનો નિષેધ કરવાનો ઉદ્દેશ અત્ર શ્રવ્યકર્તાના કે વિવેચનકર્તાના નથી. સુખ ઉપદેશ એ છે કે-તમે કરો તે વિચારીને કરો, અદ્યમાં કે અશુદ્ધમાં સંતોષ પામી જુઓ નહિ. આ જમાનાની ખૂબી-અથવા ખોટ-એ છે કે અસંતોષ રાખવો અને કોઈ પણ બાબત પૂરી કરવી નહીં. વ્યવહારમાં પણ આરપાર નીકળનારા યોદ્ધા મળશે, ત્યારે ધર્મ કરવાની આવશ્યકતા જો સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે, જો સર્વ સમજે છે કે, રાજ્યવેળવ કે સંતતિસુખ, યરીરસંપત્તિ કે સુલક્ષણી બાર્યા, શાંત સ્થાન કે કળદ્રુપ બાગબગીચા, માનસિક કે શારીરિક ઉપાધિરહિતપણું જે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે તે ધર્મને લીધે જ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તો પછી તે ધર્મને શુદ્ધ રીતે કરવો જોઈએ. અત્ર જે ઉદ્દેશ છે તે કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયાનો નિષેધ કરવાનો નથી, પણ શુદ્ધ રીતે કરવાનો છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

આ અધિકારમાં સુખ્ય ત્રણ બાબત પર ધ્યાન જોવાય છે.

૧ ધર્મશુદ્ધિની આવશ્યકતા.

શુદ્ધિ રાખદથી જ સમજાય છે, એ ધર્મશુદ્ધિ એવા પ્રકારની રાખવી જોઈએ કે તેમાં કોઈ ભતતની મલિનતા આવે નહિ. શુદ્ધ ધર્મરૂપ જલને ડાળનાર પ્રમાદ, મત્સર વગેરે (સ્લોક ત્રીજો) પદાર્થોથી સાવચેત રહેવું. જ્યારે જ્યારે એ મલિન પદાર્થો ધર્મરૂપ જળમાં ફેંખાય ત્યારે પાણી ગળી નાખવું અથવા ગમે તેમ કરી કચરો દૂર કરવો. જો ધર્મજળ શુદ્ધ હશે તો તેના પાનથી રાગ વગેરે વ્યાધિઓ નાશ પામી જશે અને ચિર શાંતિ પ્રાપ્ત થશે.

૨ સ્વગુણપ્રશંસા અને મત્સર.

ધર્મશુદ્ધિને ડાળનારા ઘણા પદાર્થો છે તેમાં આ બે દોષો બહુ આકરા છે. એને લીધે જીવને પોતાની શુદ્ધિ રહેતી નથી. પોતાનાં વખાણ કરાવવાના આકર્ષણમાં પરવશ બની જાય છે. દરેકને પોતાની સ્તુતિ પ્રિય લાગે તે (સ્લોક ત્રીજો), પણ સ્તુતિ કરાવવા જેવું છે શું? સારાં કપડાં પહેરવાં કે શુદ્ધ વર્તન રાખવું એ તો ફરજ છે, ફરજને વખાણની જરૂર નથી અને જો વ્યવહાર શુદ્ધ ન હોય, છતાં શુદ્ધ છે એવાં વખાણ કરાવવાની ઇચ્છા રહે તો તે કલ્મ છે, જે વળ્યું છે; માટે ગમે તે રીતે પોતાના વખાણની ઇચ્છા રાખવી એ અનુચિત છે. તેવી જ રીતે પારકાનાં ધન, સુખ કે કીર્તિની ઇર્ષ્યા કરવી એ પણ વળ્યું છે. કોઈ પણ કાર્ય પ્રશંસા મેળવવાના ઇરાદાથી કરવું નહિ. જો આ જીવને વસ્તુસ્વભાવનો ભરોસો હોય તો સમજે કે શુભ કાર્યની અનુમોદના એની મેળે થાય છે જ; દુનિયા પાસે તેના ટોલ વગાડવા પડતા નથી. ઝવેરાતમાં અવાજ નથી પણ તેજ છે, કસ્તૂરી કહેતી નથી કે મને સુગંધ, ચંદન કહેતું નથી કે—મને લો; પણ જરા વિચારવાની તસ્દી લેશો તો આ બધું સ્પષ્ટ થઈ જાય તેવું છે.

૩ ભાવશુદ્ધિ અને ઉપયોગ.

દરેક ધર્મકાર્યમાં ભાવ અને સાવધાનતાની જરૂર છે. જે ક્રિયા, જપ, તપ, ધ્યાન કરવાં તે શુદ્ધ ભાવથી અને ઉપયોગથી કરવાં; ભાવ હોય છે તો અદ્ય ક્રિયા પણ બહુ ફળ આપે છે. નિરાદરપણું, અવિવેક, અનુત્સાહીપણું વગેરેનો ત્યાગ કરવો, ધર્મરૂપ રાજનાં દાન વગેરે અંગ છે અને તેઓમાં ભાવનારૂપી જીવ છે. શાસ્ત્રકાર ઘણીવાર સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે—ભાવ વગરની ક્રિયામાં બહુધા કાયકલેશ થાય છે. શ્રી રત્નમંદિરગણિ ઉપદેશતરંગિણીમાં કહે છે કે “ભાવ ધર્મનો દિલોભન

દોસ્તદાર છે, કર્મરૂપ કાષ્ટોને બાળવામાં અગ્નિ સમાન છે, પુણ્ય અજ્ઞમાં ક્ષી સમાન છે અને મોક્ષલક્ષ્મીની કટિમેખલા છે. ॥

એ ત્રણ બાબતો પર ખાસ ધ્યાન આ અધિકારમાં ખેંચી ધર્મશુદ્ધિ જેમ બને તેમ શખવા ઉપદેશ કર્યો છે. એમાં સ્વશુભ્યુપશંસારૂપ મીઠા દુર્ગુણથી બચવા અસાધારણ પ્રયાસ કરવાની સૂચના પ્રત્યેક સુમને કરવી પડે છે. વળી લોકરંજન માટે ધર્મ કરવો નહિ, પણ પોતાના ભાવથી આત્મનિર્ભળતા માટે સમજીને સર્વ ધર્મકાર્યો કરવાં અને તેમાં જે જે ફોપ પ્રાપ્ત થતા બચ તે સમજીને તજવા. આવતા અધિકારમાં આ ધર્મને સમજાવનાર શુદ્ધ સંબંધી વિવેચન કરશે.

इति सविवरणो धर्मशुद्ध्युपदेशनामैकादशोऽधिकारः ॥

દ્વાદશઃ દેવગુરુધર્મશુદ્ધચધિકારઃ ॥

અગિયારમા અધિકારમાં ધર્મશુદ્ધિ કેવી રાખવી એ બતાવ્યું. આ ધર્મને બતાવનાર-ઓળખાવનાર શુભહારાજ છે અને તે ધર્મને પ્રકાશનાર તીર્થંકર દેવ છે, તેની આજ્ઞા અને પુણ્યવર્ણનરૂપ ભાવના (idea) મળવાથી જીવ તેના જેવો થવા યત્ન કરે છે અને થાય છે. અત્યારે તીર્થંકર દેવે કહેલા ધર્મને દર્શાવનાર શુભ છે. તે શુભ-નેતા દેવા પસંદ કરવા જોઈએ એ બહુ વિચાર કરવા. જેવું છે અને સૂચિમહારાજે આ અધિકારના ઓછા ભાગમાં એ બાબત પર વિચાર કર્યો છે.

ધર્મશુદ્ધિ ઉપર અગિયારમા અધિકાર છે, ત્યાં જે ધર્મશુદ્ધિ બતાવી છે તે શુદ્ધ ધર્મને મલિનતા ન લાગવા દેવાની છે અને શુદ્ધ ધર્મને કયા કયા પ્રકારની મલિનતા લાગવાથી તે ખરાબ થાય છે તે તરફ ધ્યાન જોવું છે. અત્ર તે પદ્ધતિનમાંથી કયા શુદ્ધ દર્શનને સ્વીકારવું એ બતાવ્યું છે તેથી પુનરુક્તિ દોષનો સંભવ નથી. બધી બાબતનો આધાર તેના પર પડતા પ્રકાર પર રહે છે અને પ્રકાર પાડનાર કોણ છે તે પર પણ ઓછો આધાર છે. પરબ્રહ્મ, બ્રહ્મહાર, નિશ્ચય, શુદ્ધિ વગેરે પર પ્રકાર પાડનાર કેવા હોવા જોઈએ તે હવે આપણે વિચારીએ. આ બાબતમાં દરિયારા બહુ ચાલે છે તે નબળાઈ દૂર કરી નીચેની હકીકત પર ધ્યાન જોવવામાં આવે છે.

શુરતત્ત્વની શુચ્યતા.

તત્ત્વેષુ સર્વેષુ ગુરુઃ પ્રધાનં, હિતાર્થધર્માઃ હિ તદુક્તિસાધ્યાઃ ।

મયંસ્તમેવેત્યપરીક્ષ્ય મૂઢ !, ધર્મપ્રયાસાન્ કુરુપે શ્રયૈવ ॥ ૧ ॥

“સર્વ તત્ત્વોમાં શુભ શુચ્ચ છે, આત્મહિત માટે જે જે ધર્મો કરવાના છે, તે તે તેઓના કહેવાથી સાધી શકાય છે. હે મૂર્ખ ! તેઓની પરીક્ષા કર્યા વગર જો તું તેઓનો આશ્રય કરીશ તો તારા ધર્મ સંબંધી કરાતા પ્રયાસો (ધર્મના કામમાં લેવામાં આવતી મહેનત) નકામા થશે.” ૧.

ઉપખાન્ડ.

વિવેચન—દેવ અને ધર્મને યોગબાવનાર ગુરુમહારાજ છે અને તેટલા માટે સર્વ તત્ત્વમાં ગુરુતત્ત્વની મુખ્યતા છે. સિદ્ધ મહારાજ વિશેષ શુણી છે, છતાં તેમની પહેલાં અરિહંત મહારાજને નવકારમાં પ્રથમ નમસ્કાર એથી જ કરવામાં આવે છે. અમુક કાર્ય કરવા જેવું છે કે નહિ, અમુક રસ્તે જવા જેવું છે કે નહિ વગેરે વગેરે કાર્યાકાર્ય, પેચાપેચ, ભક્ત્યાભક્ત્યનો વિવેક ગુરુમહારાજ બતાવે છે. આથી સર્વ તત્ત્વમાં ગુરુતત્ત્વની મુખ્યતા છે.

હવે સર્વથી અગત્યનો પ્રશ્ન તેઓને કેવી રીતે શોધી કાઢવા તે છે. જો અયોગ્ય માણસને ગુરુસ્થાન આપવામાં આવ્યું, તો તે આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે તેમ પોતાની જાતને અને આશ્રય કરનારને સંસારસમુદ્રમાં ડુબાવે છે. ત્યારે વ્યવહારના તેમ જ ધર્મના એક બહુ અગત્યના સવાલની તપાસ પર આપણે આવીએ છીએ. ગુરુસ્થાન દેવા માટે વધારે યોગ્યતા સાધુની ગણાય. સાધુની વિશેષ પરીક્ષા કરવાનું કદાચ ન બની આવે તો પણ, ગુરુ તરીકે માન્ય કરવા પહેલાં એટલું તો વ્યવહારથી અવશ્ય જોવું જોઈએ કે તેઓ કંચન અને કામિનીના ત્યાગી છે કે નહિ, આ બાબત ખાસ જોવી જોઈએ, કારણ કે કંચન કામિનીના સદ્ભાવમાં સાધુપણનો નાશ થાય છે અને તેનો ત્યાગ જ્યાં ન હોય ત્યાં ગુરુપણું ઘટતું જ નથી. X ત્યાર પછી બની શકે તો તપસ્યા, જ્ઞાન, ધ્યાન, વર્તન, શુભિ, કષાયહર્મન, સાત્ત્વિક પ્રકૃતિ વિગેરે જોવાં. ખાસ કરીને સુદાની બાબતમાં ભૂલ ન થાય એ બહુ ખારી-કીધી જોવું. ગુરુમહારાજની પસંદગી પર આખી સંસારયાત્રાની ફતેહનો આધાર છે, તેથી તેઓની પરીક્ષા કાચી કરવી નહિ, અને તેમ કરવામાં વ્યવહારની કે વિવેકની હદ ઉલ્લંઘીએ છીએ, એમ પણ સમજવું નહિ. એ બાબતનો નિર્ણય કરવો એ પ્રત્યેક સુમુક્ષ્મની ફરજ છે. ૧૬૫.

સદોષ ગુરુના બતાવેલા ધર્મો પણ સદોષ.

મર્વી ન ઘર્ષેન્નિધિપ્રયુક્તૈર્ગમી શિવં યેષુ ગુર્ણં શુદ્ધઃ ।

રોગી હિ કલ્પો ન રસાયનેસ્તૈર્યેષાં પ્રયોક્તા મિપગેવ મૃદા ॥ ૨ ॥

“જ્યાં ધર્મના બતાવનાર ગુરુ શુદ્ધ નથી ત્યાં અવિધિએ ધર્મ કરવાથી પ્રાણી મૈત્રે જઈ શકતો નથી; જે રસાયણ ખવરાવનાર વૈદ્ય મૂર્ખ હોય તે ખાવાથી વ્યાધિભરત પ્રાણી નિરોગી થઈ શકતો નથી.” ૨.

ઉપજાતિ.

X કંચન અને કામિની એ જે અત્ત સખાનો ઉદ્દેશ એ છે કે-તે બન્ને સર્વ મુજ શુણોને નાશ કરે છે. મદાત્તન પાંચ છે, પણ તેઓમાંનાં બીજાનો નાશ થયે તે પૂરતો નાશ થાય છે, જ્યારે કંચન અને કામિની શુણો સર્વેશ ધાત કરે છે. કંચન અને કામિની સર્વ સંસારના મૂળમૂલ છે અને તેઓ દોષ છે ત્યાં સંસારના બીજા સર્વ દુષ્ટો. એક પછી એક ચાલ્યા આવે છે. તારીક અવલોકન કર્યા પછી જ ચાલકારે કરમાણું છે કે-પણું નનું ઉલ્લંઘન થાય તો તદ્દા નવેસરથી દીક્ષા લેવી. આ છે પ્રાચિત્તનાં અનુશાસનમાં જે મહત્તા અને દીર્ઘદષ્ટિ રહી છે તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે.

વિવેચન—વહાણનો કપ્તાન મૂર્ખ હોય, તો તે વહાણ ધારેલે જાંદરે પહોંચતું નથી; ગાડી હાંકનાર માર્ગનો અભણો હોય તો, આડે રસ્તે ચડી જઈ ફેરો ખવરાવે છે, પણ ધ્વિષ્ટ સ્થળે પહોંચી શકતું નથી; ઘડિયાળની રચના ન સમજનાર તેને સુધારવા જતાં ઊલટું નુકસાન કરે છે; તેવી જ રીતે શુદ્ધ ધર્મ ન સમજનાર તથા ન કરનાર પોતાની સાથે આવનારને પણ ભેખડે ભરાવે છે. અનુભવથી જણાય છે કે—જે વિષયમાં પોતાનું જ્ઞાન ન હોય તેવા વિષયમાં માથું મારનારા દુનિયામાં બહુ પ્રાણી હોય છે. રાગી પાસે જતાં દરેક માણસ ઔષધ બતાવવા મંડી બાય છે અને બહુ પોતે મોટા વૈદ્ય હોય એવી સત્તાથી ભાલે છે. આવા ઔષધથી દુનિયાને બહુ નુકસાન થયું છે; પણ આંધળી દુનિયા લોભથી કે રાગથી આવા જાંટ વૈદ્યોને જ બહુમાન આપે છે.

રસાયણ જે યોગ્ય રીતના અનુપાનથી ખાવામાં આવે તો શરીરને બહુ મજબૂત કરે છે, પણ જે તેની ક્રિયામાં ફેરફાર થઈ જાય, તો આખી જિંદગી સુધીનું દુઃખ થાય છે; કારણ કે ધણુંબરું તે શરીરે ફૂટી નીકળે છે. મૂર્ખ વૈદ્ય જે રસાયણ ખવરાવે, તો જરૂર ગફલતી થાય છે, તેમાં ધારેલ લાભ મળતો નથી, પણ કેટલીકવાર ઊલટું પોતાનું હોય તે પણ જાય છે. આવી જ રીતે અજ્ઞાની કે વિકારી શુરના બતાવેલા ધર્મથી પણ મોક્ષને બદલે સંસારવૃદ્ધિ થાય છે. આ શ્લોકમાં સંસારીજીવનો રાગી સાથે, ધર્મનો રસાયણ સાથે અને શુરનો વૈદ્ય સાથે દષ્ટાંતદર્શાત્મિક સંબંધ છે. ૧૬૬.

પોતે ફૂળે અને બીજને ફૂળાવે તેવા કુશુર.

સમાશ્રિતસ્તારકબુદ્ધિતો યો, યસ્યાસ્ત્યહો મઙ્ગયિતા સ એવ ।

ઓષં તરીતા વિપર્મ કથં સ, તથૈવ જન્તુઃ કુગુરોર્મવાન્વિષમ્ ॥ ૩ ॥

“આ પુરુષ તારવાને સમર્થ છે, એવી બુદ્ધિથી જેનો આશ્રય કરવામાં આવે, તે આશ્રય કરનારનો, જ્યારે આશ્રય આપનાર જ ફૂળાડનાર થાય, ત્યારે પછી આ આફરો (અથવા અપજ) પ્રવાહ તે પ્રાણી કેવી રીતે તરી શકશે ? તેવી જ રીતે કુશુર આ પ્રાણીને સંસારસમુદ્રથી કેવી રીતે તારશે ?” ૩. ઉપમતિ

વિવેચન—જે વહાણમાં કપ્તાનના જોશસાથી બેઠા હોઈએ તે જ કક્ષાન જ્યારે વહાણને ગાબડું પાડે, ત્યારે તેનો પણ વિનાશ થાય છે અને વહાણમાં બેસનારાઓનો પણ વિનાશ થાય છે. સંસારસમુદ્રની યાત્રા કરવા માટે શુરૂંપ કક્ષાન (ટંડેલ)ના આશ્રય તળે ચાલનાર ધર્મરૂપ વહાણમાં બેઠા પછી, અયોગ્ય આચરણ કે મદિરાપાન કરનાર કક્ષાન જ્યારે વહાણને ફૂળાડે છે ત્યારે પોતાનો અને બાકીના સર્વનો વિનાશ થાય છે; તેટલા માટે શુરૂંની પસંદગી બદલાવ કરવી અને તેમ કર્યા પછી તેને આધુનિક અને ભાવી જીવન સોંપી દેવું.

જેઓ 'શુરુતું' નામ ધારણ કરી ચામર, છત્રની શોભા ઉપરાંત માથે પટિયાં પાડી સ્થૂળ વિષયોમાં આસક્ત રહે છે અને સામાન્ય માણસને પણ ન છાજતાં દુશ્ચરિત્રો આચરે છે તેઓએ આ સ્લોકથી બહુ ધડા લેવાનો છે. અત્ર જેઓ શુદ્ધ માર્ગ ખતાવતા નથી, જેઓ શુદ્ધ માર્ગનું સેવન કરતા નથી તેવા ચોથા પ્રકારના શુરુતું વર્ણન કર્યું છે. પોતે દૂબે અને બીબને કુખાડે, એવા પથ્થર સમ્યક્ શુરુથી એક પણ જાતનો લાભ થવા સંભવ નથી. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ સમજીને જીવે ચોચા શુરુનો આશ્રય કરવો ઉચિત છે.

આ સ્લોકમાં કુત્સિત ટ'ડેલની કુશુર સાથે અને અવાહનની સંસાર સાથે દષ્ટાંતદાઈ-તિકતા સમજવી. ૧૬૭.

શુદ્ધ દેવ, શુરુ અને ધર્મ સજવાનો ઉપદેશ.

ગજાશ્વપોતોક્ષરધાન્ યથેષ્ટપદામ્ભયે મદ્ર ! નિજાન્ પરાન્ વા !

મ્જન્તિ વિદ્વાઃ સુગુણાન્ મજૈવં, શિવાય શુદ્ધાન્ ગુરુદેવધર્માન્ ॥ ૪ ॥

"હે ભદ્ર ! જેવી રીતે હાફા પ્રાણીઓ ઇચ્છિત જગ્યાએ પહોંચવા સારું, પોતાના અથવા પારકા હાથી, ઘોડા, વહાણ, ગળદ અને રથો સરસ જોઈને રાખી લે છે, તેવી જ રીતે મોક્ષ મેળવવા માટે શુદ્ધ દેવશુરુધર્મને સજ." ૪ ઉપદેશ.

વિવેચન—મોક્ષનગર પહોંચવા માટે દેવ, શુરુ અને ધર્મ એ વાહન છે. જેમ પરગામ જવા માટે સારામાં સારાં વાહન માટે માણસો જોગવાઈ કરે છે, ઘરનાં તૈયાર કરે છે અથવા માગી લાવે છે; તેવી જ રીતે મોક્ષનગર પહોંચવા માટે તારે જરૂર ફાળુ રહિત દેવ, પંચ મહામતના ધરનાર શુરુ અને આત્મપ્રણીત ધર્મનો આશ્રય કરવો. જે રથના હાંકનારનું સ્થાન શુરુમહારાજને મળેલું હોય અને જેની ઉપર ધર્મની ધ્વજ ફરકતી હોય અને જેનો માર્ગ અસ્થાવિત વહન કરાતો હોય તે ધર્મરથ મોક્ષનગર જલદી પહોંચે, એ સ્વાભાવિક છે. તારા પોતાના કુળદેવ, કુળશુરુ કે કુળધર્મ, જે ઉપર કદા તેવા સારા હોય, તો તેને માની લેજે, તેને સેવજે, પણ બરાબર પરીક્ષા કરીને પછી તેમ કરજે. તેમાં પોતાના કે પારકા છે એ જોવાનું કામ નથી, પ્રણુ શુદ્ધ હોય તેને આદરવા એ કામ છે. ઘરનો ઘોડા ખરાબ હોય, વાહન સારું ન હોય અને પારકું સારું હોય તો તેમાં બેસી જવું; કારણ કે દરેકનો ઉદ્દેશ ઇચ્છિત સ્થાનકે પહોંચવાનો છે. પોતાના કે પારકામાં કાંઈ ખાસ વિશેષતા નથી. " પ્રસ્તુત આજી વિષય શુરુશુદ્ધિનો છે, છતાં પણ વિષયને અનુકૂળ ધર્મ અને દેવ યાદ આવતા હોવાથી તે બંનેનું પ્રતિપાદન નકારું નથી. " ૧૬૮.

કુગુરુના ઉપદેશથી કરેલો ધર્મ પણ નિષ્ફળ છે.

ફલાદ્દુઘાઃ સ્યુઃ કુગુરુપદેશતઃ, કૃતાં હિ ધર્માર્થમપીદં સૂઘમાઃ ।

તદ્દેશિરાગં પરિશ્લેષ્ય મદ્ર હે ! ગુરું વિશુદ્ધં મજ્જ ચેદ્વિતાંધ્યસિ ॥ ૫ ॥

“ સંસારયાત્રામાં કુગુરુના ઉપદેશથી ધર્મને માટે કરેલા મોટા પ્રયાસે પણ ફળની ખાખતમાં ભેળખે તો વૃથા નીવડે છે, તેટલા માટે હે ભાઈ ! જો તું હિતની ઇચ્છા રાખેતો હો તો દેશિરાગ પડતો મૂંઝીને અત્યંત શુદ્ધ ગુરુને જ ભજ. ” ૫. વંશરચત.

વિવેચન—દેશિરાગથી બે રીતે વાત બગડે છેઃ પ્રથમ તો અમુક ધર્મ-દર્શન માટે દેશિરાગ થાય છે; પછી તેના મોટામાં મોટા ધર્માધ્યક્ષો ગમે તેવા દુરાચારી હોય, “ મહા-રાજા લાઈબલ ફેસ ” જેવા ફજેતા કોર્ટે ચઢી જગતની બત્રીશી પર ચઢતા હોય, છતાં પણ લોખાં પ્રેમલાઓ તે જ ભાવથી ‘ જે જે ’ કરવા મંડ્યા રહે છે. બીજું દેશિરાગ અમુક વ્યક્તિ પ્રત્યે થાય છે. પોતાના શુરુ ગમે તેવા વિષયી, સંસારદશાવાળા અથવા આત્મ-દશામાં ઊઘટા હોય; છતાં પણ જોયા સ્લોકમાં કહ્યું તેમ, તેના જ વહાણમાં બેસી રહેનારા જીવો સંસારયાત્રામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. હવે આવી રીતે દેશિરાગથી થકણ કરેલા ગુરુની ફરમાસથી ધર્મ માટે ગમે તેટલાં સદાચરણો કર્યાં હોય, પણ દેશિરાગરૂપ મિથ્યાત્વશબ્દ નષ્ટ ન થવાથી તેનું ફળ કાંઈ થતું નથી. મિથ્યાત્વરૂપ અજ્ઞાનથી છવાયેલ અગીતાર્થ શુરુ દેશકાળાદિ જ્ઞાને રહિત હોય છે, અને એક વખત તેઓના ઉપર ઉપરથી સારા લાગતા ઉપદેશથી દાન, તપસ્ચા, ઉત્તમણા કે વરધોડા ચકાવવામાં આવે, તો પણ તેથી નૈશ્વેયિક જ્ઞાનના અભાવે સ્વપરવિવેચન વિનાના કેવળ શુભ વ્યવહારબળે લાભ થતો નથી. જમીનાની જરૂરીઆત ન સમજનાર, વિષયમાં આસક્ત અને બહારના આડંબરવાળા ગુરુનાં વચનને અનુસરવાની જરૂર નથી એમ શાસ્ત્રમાં પણ ફરમાન છે. ટીકાકાર ‘ ગવણ-ચારપપત્તા ’માંથી નીચેની ગ્રાધા ટાંકે છે.

મગીયત્વસ્સ ઘયણેળં, અમિયંપિ ન સુંટપ ।

મીયત્વસ્સ ઘયણેળં, વિસં દાલાહલં પિવે ॥

એટલે ‘ અગીતાર્થનાં વચનથી અમૃત પણ ન પીવું, જ્યારે ગીતાર્થનાં વચનથી હાહાહલ ઝેર હોય તો તે પણ પી જવું. ’ આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. દેખીતા વિરુદ્ધ લાગતા હુકમો, પણ ગીતાર્થ બહુ વિચાર કરીને કરે છે, ત્યારે અધૂરી તપાસ અને અવલોકનને આધારે પોતા પૂરતી સમજણ અનુસાર થયેલો અગીતાર્થનો હુકમ દેખીતો સારો અને મનગમતો હોય, તો પણ લાભ કરતો નથી, પણ તુકસાનકારક થઈ પડે છે.

કેટલીક વાર તદ્દન સંસારવાસમાં સુખ માનનારા વિષયાનંદી ગૈરજી અને શ્રીપૂજ્યો તરફ દેશિરાગી શ્રાવકો બહુ ભાવ બતાવે છે, પણ શાસ્ત્રકાર અન્ન સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં કહે છે

કે-તેઓના આશ્રય તળે રહીને કરવો ધર્મ પણ નિષ્ફળ છે. આ ઉપરાંત સાધુ કહેવાય છે તેમાં પણ દૃષ્ટિરાગ કરવાનો નથી. 'આ મારા ગુરુ અને આ મારા ગવછના' એ વિચાર શુદ્ધાનુશાસીને હોય નહિ. વેપ માન્ય છે, અવગુણો ન માલૂમ પડે ત્યાંસુધી દૂરથી સામાન્ય રીતે નમન કરવા યોગ્ય છે, પણ પૂજા તો ગુણુની જ છે અને અંતર રાગ પણ તે પર જ હોવો જોઈએ. તેમ જ ગુરુ થવા યોગ્ય સાધુને તો 'આ મારા શ્રાવક છે' એવી વૃત્તિ સ્વાર્થ સાધવાની શુદ્ધિએ ન જ હોવી જોઈએ.

આટલા ખુલાસા પછી ઉપાધ્યાયજીનું કહેલું વચન સમજાયે. ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે-

રાગ ન કરશો કોઈ જન કોઈશું રે, નવિ રહેવાય તો કરજો મુનિશું રે,
મણિ જેમ ક્ષણી વિપતો તેમ તેહો રે, રાગનું સેવજ સુખસ સનેહો રે.

દૃષ્ટિરાગ મિથ્યાત્વજન્ય છે. રાગ તો કોઈની સાથે કરવો નહિ, પણ મોહનીય કર્મના ઉદયથી રાગ ક્યાં વિના ન રહેવાય તો ગીતાર્ય ગુરુ ઉપર રાગ કરવો, કારણ કે આ જીવ સંસારદશામાં છે, તેથી એકદમ રાગથી મુક્ત થઈ શકતો નથી, રાગદશા ટાળી શકતો નથી; તેથી જો ગીતાર્ય ગુરુ પર રાગ થાય તો ગુરુ ધીમે ધીમે તેને રસ્તા પર લાવી, વ્યક્તિ ઉપર નહિ, પણ શુદ્ધ ઉપર રાગ કરતાં શીખવે, અને શુદ્ધ ઉપર રાગ થતાં જ તે શુદ્ધને પોતાનો કરતાં શીખે અને છેવટે તે શુદ્ધ પ્રાપ્ત કરે; એટલા માટે જ મલિન, ચીકણાં વસ્ત્રને સાધુ લગાડવાથી જેમ તેની મલિનતા અને ચીકણશો નાશ થાય છે, તેમ જ ગીતાર્ય ગુરુ પરના રાગથી અપ્રશસ્ત રાગનો નાશ થાય છે.

આ પ્રમાણે હકીકત છે, માટે અમુક દર્શન કે વ્યક્તિ પર દૃષ્ટિરાગ ન રાખતાં શુદ્ધવાન જ્ઞાની ગુરુની શોધ કરી આ સંસારયાત્રા સફળ કરવા ચતન કરવો. કુશુરનો ઉપદેશ સારો ન હોય, હોય તો અસરકારક ન હોય, અસર કરે તો પણ તદનુસાર વર્તન થઈ ન શકે અને વર્તન થાય તો પણ એવું વિચિત્ર થાય કે તેવું ક્ષણ બેસે નહિ.

આગલા શ્લોકમાં દૃષ્ટિરાગ દૂર કરવાનું કહ્યું તો પણ વળી અત્ર તેવું પુનરાવર્તન કરવાનો હેતુ એ છે કે-કામરાગ અને રોહિણીરાગ એ બન્ને સામાન્ય કારણ મળે નાશ પાસી જાય છે; કામીને વ્યવહારનાં કાર્યોમાં મૂકવાથી કામરાગ ઘટી જાય છે, તેમ જ દૂર દેશ જવાથી અગર ઘણા કાળનો વિરહ પડવાથી રોહિણીરાગ ઘટી જાય છે; પરંતુ દૃષ્ટિરાગ એવા પ્રકારનો છે કે તે બહુ મુશ્કેલીથી પણ ખસી શકતો નથી, એટલું જ નહિ પણ સમજી માણસો પણ એ સંઘર્ષમાં બૂલ કરે છે. શ્રી વીતરાગ સ્તોત્રમાં શ્રીમદ્ દેવચંદ્રાચાર્ય તેટલા માટે પ્રભુની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે,—

કામરાગરોહિણીરાગાવીપત્કરનિવારણૌ ।

દૃષ્ટિરાગસ્તુ પાપીયાન્, દુઃસ્વચ્છેદઃ સતામપિ ॥

કામરાગ અને રુનેહરાગ અદ્ય પ્રયાસથી નિવારી શકાય છે, પરંતુ પાપી દંદિરાગ તો સંબંધન માણસોને પણ હુરુમ્હેદ છે (મહાસુરકેલીથી કાપી શકાય તેવો છે). આ હેતુથી, એ બાબત વારંવાર દંદ કરવામાં આવી છે. દંદિરાગ એટલે અમુક વ્યક્તિને બેધને તેના પર રાગ થઈ બંધ તે સમજવો નહિ, પણ મિથ્યાત્વજન્ય મોહનીય કર્મના ઉદયથી થતો અસ્વાભાવિક પ્રેમ સમજવો.

આ પ્રસંગે એક બહુ અગત્યની બાબત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર લાગે છે. જૈન શાસ્ત્રકાર વિચાર કર્યા વગર અંધશ્રદ્ધાથી ધર્મ કબૂલ કરાવવાનો આશય કોઈ જગ્યાએ કરતા નથી, એ ખાસ નોંધ લેવા જેવી હકીકત છે. વારંવાર સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે-તમે વિચાર કરો, તપાસ કરો, મનન કરો, તજવીજ કરો, સરખામણી કરો. જો તમને ન્યાય-શાસ્ત્રના સામાન્ય જ્ઞાનથી તુલનાશક્તિ અને તેને પરિણામે થતી નિશ્ચયપદ્ધતિ (Power of independent judgment) પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેને તમે પૂરતો અવકાશ આપો; અન્ય ધર્મની સરખામણીમાં જો તમને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં કંઈ અપૂર્વ વસ્તુસ્વરૂપ અને પરસ્પર વિરોધનો અભાવ જણાતો હોય, તો અત્ર કહેવામાં આવે છે તે આદરો. જૈન શાસ્ત્રકારો કદિ પણ કહેતા નથી કે જતોન્દ્રિયાસ્તુ યે માત્રા, ન તાંસ્તર્કેણ યોજયેત્. અતીંદ્રિય વિષયોમાં તર્ક ચલાવવો નહિ. આ વચન કોણે હોય તે વિચારવા યોગ્ય છે. જે શાસ્ત્ર ન્યાયની અપૂર્વ કોટિઓ ઉપર બંધાયેલું હોય, તેમાં આવો મતુષ્યશુદ્ધિને પછાત નાખી દેનારો, તેની અવગણના કરનારો, તેને ભીગતા જ મહાન નાખનારો વિચાર બતાવવાની આવશ્યકતા હોય જ નહિ. આ સાથે એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે-દરેક ક્ષિલોસાક્ષી તર્ક (reason) ઉપર જ બંધાયેલી છે અને તેમ બંધાયેલી હોય તેને જ ક્ષિલોસાક્ષી કહી શકાય. ધર્મ (religion) માં શ્રદ્ધા (faith) નો અંશ વિશેષ હોય છે, તેમ ક્ષિલોસાક્ષીમાં હોતું નથી, પરંતુ જૈન દર્શન તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર છે, તર્ક પર બંધાયેલ છે, જૈનધર્મ એ જુદો જ વિષય છે અને પ્રાકૃત વ્યક્તિના શુદ્ધાચરણ માટે વિકસ્વર કરેલું તેલું સ્વરૂપ છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ભંડાર તરીકે તેના સંબંધમાં અથવા બીજા કોઈ દર્શનના સંબંધમાં તર્ક-વિચાર-માથને સારી રીતે અવકાશ આપવો.

આ પરીક્ષા બતાવવા માટે સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર પડે છે અને તેને માટે શુરુની જરૂર પડે છે. એ શુરુ જો શુદ્ધ હોય તો તે શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન બતાવે છે, અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલાક વર્તનધર્મો પણ બતાવે છે. એ વર્તનધર્મો સાધ્ય નથી પણ સાધન છે. સાધન ગમે તેવાં પ્રબળ હોય પણ સાધ્યનું લક્ષ્ય ન હોય, તે જોયું ન હોય, જાણ્યું ન હોય તો નકામાં જ છે. આ કારણથી શુરુની અગત્ય કેટલી છે તે સમજાય છે. આ હેતુથી અમુક દર્શનની પરીક્ષા કરવા પહેલાં તેના બતાવનાર શુરુની પરીક્ષા પ્રથમ કરવાની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૯.

થવા ચત્ત કરવો એ પ્રત્યેક ધર્માધ્યક્ષની ખાસ ફરજ છે. ખાસ કરીને શક્તિનો નકામો વ્યય, વિતંડાવાદ અને કલહ, કુસંપ ફર કરી સજ્જનહીન યથાશાસનને બળવી રાખવા પ્રયાસ કરવાની અત્યારે બહુ જરૂર છે. આ સર્વ કાર્ય તેમનું છે, તેઓએ કરવાનું છે, તેને બદલે બિલકોટા પ્રયાસ કરી શ્રી મુનિસુંદરસૂરિએ અત્ર આપેલા ઉપનામને સાર્થક કરે તો ભવિષ્યમાં બહુ યોગ્ય કરવાનો સમય આવે તેમ છે, એ ચોક્કસ સમજવું. કોમ્પન અને હેગલનો સ્થૂળવાદ આકર્ષક છે અને તેમાં છેલ્લા ફિલોસોફર હર્બર્ટ સ્પેન્સરે બહુ વધારો કર્યો છે. એ પશ્ચિમની ફિલોસોફી કોલેજમાં શીખવાય છે અને નવીન પ્રજા તેનો સારી રીતે અભ્યાસ કરે છે. એ નવીન ફિલોસોફીમાં પુદ્ગળ (Pudgal) ને બહુ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. ખાસ ખૂબીની હકીકત એ છે કે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને એ આ નવીન ફિલોસોફીના પ્રકાશ સાથે મેળવીને સમજાવવામાં આવે, તો સર્વ હકીકત બહુ બંધબેસતી આપી જાય તેમ છે. પ્રો. હર્મન જેકોબી જેઓએ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો બહુ સારો અભ્યાસ કર્યો છે, તે જણાવે છે કે-કેન્ટની ફિલોસોફીના બહુ તરવો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને મળતા છે. અદ્વત્ત / આત્મવાદ, આત્મકર્મ સંબંધ, આત્માનો વિકાસક્રમ વગેરે બાબો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્વવિશેષ છે અને પુદ્ગળનું જે અદ્વલુત સ્વરૂપ બાંધ્યું છે તે નવીન ફિલોસોફીને પણ વિચાર કરવા યોગ્ય જણાયું છે. આ સર્વનું સંમેલન કરી, બંનેમાં તફાવત અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશેષતા શી છે અને તે કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય છે ? તે નવીન પદ્ધતિ અનુસાર સમજાવવાની બારે ફરજ શુરુને માથે છે અને તે થઈ શકે તેમ છે. આ સ્થિતિ સુમળ્ય અને તેનો પ્રતીકાર થાય તો શ્રી મુનિસુંદરસૂરિના શબ્દોનો કાંઈક બદલો વળે તેમ છે.

અંતઃકરણની ઊંડી લાગણીથી નીકળેલા આ વિચારો સર્વને આદરણીય છે. સાધુઓનો ઉદ્દેશ જીવનની ઉત્તતિ કરવાનો હોય તો તેમણે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ તરફ સત્ય કહેવા માટે આંખ અઢાવવી નહિ, પણ માર્ગ સરળ અને ચોક્કસ કરવો. યતિ, ગોરજ કે શ્રીપૂજ્યોએ પઠિયા પાઠવા નહિ, અયોગ્યાચરણ કરવું નહિ, પોતાને માટે આરંભ કરવો નહિ અને દુદ્ધિયોના વિષયોમાં આસક્ત થવું નહિ; આ કડવો ધુંડો છે પણ સંસારરાગ મટાડવાનો રામબાણ ઉપાય છે, શુદ્ધ ખપી જીવને ઉપયોગી છે અને શ્રી સૂરિમહારાજનો પ્રયાસ તેને માટે જ છે. આ પ્રલોક જે આશયથી સૂરિમહારાજે લખ્યો છે તે જ આશય ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. એમણે અંતઃકરણની ઊંડી લાગણીથી ખરેખરા ઉદ્દગારો બહાર પાડ્યા છે, એ બહુ જ મનન કરવા યોગ્ય છે. આ પ્રલોકમાં ‘લૂંટારા’ શબ્દથી વેધવિડંબક એટલે સાધુનું નામ અને વેશ ધારણ કરી દુશ્વરિત્ર સેવનારા અને કુમાર્ગ પ્રવર્તાવનારા મહાસંસારરસિક કુચુરુ તેમ જ ધર્મને નામે પાપાચરણમાં પ્રવર્તનાર શ્રીપૂજ્ય, યતિ, ગોરજ વગેરે સમજાવા. ૧૭૦.

અશુદ્ધ દેવ ગુરુ ધર્મ : ભવિષ્યમાં શોચ.

માઘસ્યશુદ્ધૈર્ગુરુદેવધર્મૈર્ધિગૃહટિરામેણ ગુણાનપેક્ષઃ ।

અમુત્ર શોચિષ્યસિ તત્કરે તુ, કુપથ્યમોજીવ મદામયાર્તઃ ॥ ૭ ॥

દટિરાગથી શુભની અપેક્ષા તું અશુદ્ધ દેવ ગુરુ ધર્મ પ્રત્યે હવે બતાવે છે, તે માટે તને ધિક્કાર છે ! જેવી રીતે કુપથ્ય લોજન કરનાર મહાપીડા પામીને હેરાન થાય છે તેવી જ રીતે આવતા ભવમાં તું તે (કુદેવધર્મશુરુસેવક) તું કળ પામીને શોચ કરીશ, ૭. ઉપભતિ.

વિવેચન—શુભવાન ગુરુનો આશ્રય કરવાની જરૂર કેટલી છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ અને એવા ગુરુને જ નમન કરવું એ ખાસ કર્તવ્ય છે. એવા ગુરુએ બતાવેલા એકાંત શુભવાળા દેવને તેની જેવા થવા માટે ભાવથી ભજવા અને એવા ગુરુ અને દેવનો બતાવેલો ધર્મ આદરવો એ શુભાપેક્ષીપણું છે. આવી રીતે જે પ્રાણી શુભની અપેક્ષા રાખતો નથી અને માત્ર પૌદ્ગલિક પદાર્થો જેવા કે પુત્રપ્રાપ્તિ, ધનપ્રાપ્તિ, અનેક રોગાદિ નાશની આશંસા અને ગિચ્યાત્વજન્ય દટિરાગથી ગમે તેવા વિવધી ગુરુને લઈ, સંસાર વધારનાર અધર્માચરણ કરે છે તે પ્રાણી ભવિષ્યમાં બહુ પસ્તાય છે. આ જીવને સંસારરોગ તો થયેલો જ છે, તેમાં પાછું કુશુરના પ્રસંગથી અયોગ્ય આચરણરૂપ કુપથ્ય લોજન પોતે કરે છે અને ગુરુનાં અયોગ્ય આચરણને પુષ્ટિ આપતો ભય છે એટલે રોગ વધતો ભય છે અને શુરુસેવાનો હેતુ જે સંસાર ધટાડવાનો છે તે નાશ પામતો ભય છે.

સુખ્ય મુદ્દે શુરુમહારાજની જોગવાઈ બરાબર થવાની જરૂર છે, પછી દેવ અને ધર્મ તો તેમના ઉપદેશથી નિયમસર શુદ્ધ જ મળતા જશે. જેઓ આ બાબતમાં ગૃહલત રાખી તપાસ કરતા નથી તેઓ આ ભવમાં પણ કેટલીક વાર પસ્તાય છે. હિંદુસ્થાનમાં ધર્મને નામે જોસાંધીઓ, મહંત, કાણ, આગાખાન, શ્રીપૂજ્યો તથા ગોરજીઓ ચાં ચાં કામો કરે છે તે અવલોકન કરનારના જેવા સમજવામાં આવી ભય તેમ છે. અજબ છે કે અવિવેકી અવિચારી પ્રેમશા અનુયાયીઓ અને ભગતો તે બાબતમાં આંખ ઉઘાડવાની પણ દરકાર કરતા નથી ! ૧૭૧.

અશુદ્ધ ગુરુ મોક્ષ આપે નહિ. દટ્યાંત.

નામ્નં સુસિત્તોઽપિ દદાતિ નિમ્બકઃ, પુષ્ટા રસેર્વન્ધ્યગવી પયો ન ચ ।

દુઃસ્થો નૃપો નૈવ સુસેવિતઃ શ્રિયં, ધર્મં શિવં વા કુપુરુર્ન સંધિતઃ* ॥ ૮ ॥

“સારી રીતે સંચિલો લીંબડો ફેરી કદિ આપતો નથી; (શેરડી, ઘી, તેલ વગેરે) રસો ખવરાવીને પુષ્ટ કરેલી વંધ્યા ગાય દૂધ દેતી નથી; (સભ્યબ્રહ્મા જેવા) ખરાબ

સંજોગોમાં આવેલા રાજાની ચારી રીતે સેવા કરી હોય તો પણ તે લક્ષ્મી આપી ન્યાય કરતો નથી; તેવી જ રીતે કુશુરનો આશ્રય કરવાથી તે શુદ્ધ ધર્મ અને મોક્ષ આપી-અપાવી શક્તા નથી.” ૮

ઉદ્વંશા.

વિવેચન—પાંચમા શ્લોકમાં બતાવેલી હકીકત પર અત્ર દર્શાવે છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે. ૧૭૨ તાત્ત્વિકે હિત કરનાર વસ્તુ.

કુલં ન જાતિઃ *પિતરૌ મળો વા, વિદ્યા ચ ચન્ધુઃ *સ્વગુરુર્ધનં વા ।

હિતાય જન્તોર્ને પરં ચ કિશ્ચિત્, કિન્ત્વાદૃતાઃ સદ્ગુરુદેવધર્માઃ ॥ ૧ ॥

“ કુળ, જાતિ, માળાપ, મહાજન, વિદ્યા, સંગાંસંબંધીઓ, કુળશુર અથવા પૈસા કે બીજી કંઈપણ વસ્તુ આ પ્રાણીના હિતને માટે થતી નથી; પરંતુ આદરેલા (આરાધન કરેલા) શુદ્ધ દેવ, શુર અને ધર્મ જ (હિત કરનારા થાય છે.) ” ૯. ઉપજાતિ.

વિવેચન—જાણી કુટુંબમાં કે ઉત્તમ જાતિમાં જન્મ થયો હોય અથવા બહુ વિદ્યા મળ્યો હોય, અથવા બહુ ધનપ્રાપ્તિ થઈ હોય કે કરી હોય, તેથી આ જીવનું કંઈ હિત થતું નથી. પૂર્વે મમત્વમોચનના આરે અધિકારમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે પુત્ર, કલત્ર, ધનાદિ વસ્તુઓ તો જેમ જેમ વધારે પ્રમાણમાં મળે છે, તેમ તેમ સંસારબંધન વધારનારી થાય છે, પણ ભવચક્રનો એક પણ આરો ઓછો કરનારી થતી નથી. અનાદિ કાળથી રાગમાં રાચેલો રંક જીવ નવીન કાંઈ કરતો નથી અને ધન, સ્ત્રી, વૈભવ કે વિદ્યાના મહમાં કે મોહમાં મસ્ત રહી મહાદુઃખપરંપરા પ્રાપ્ત કરે છે.

દુઃખપરંપરાથી હોશીને માટે બચવું હોય તો શાસ્ત્રકર તેનો એક ઉપાય બતાવે છે અને તે એ છે કે—શુદ્ધ શુરનો આશ્રય કરવો અને પછી તેમના બતાવેલા દેવની સેવા કરવી અને તેમના બતાવેલા ધર્મોતું પાલન કરવું. આ રીતે જો પ્રાણી વતે છે તે પૂર્વ પાપનો નાશ કરી મહાસુખસાધન પામી છેવટે સર્વ દુઃખનો અર્થતાજાવ કરે છે.

આ શ્લોકમાં અને અન્યત્ર પણ દેવ શબ્દની પહેલાં શુર શબ્દ મૂક્યો છે, એ સૂચક છે. અગાઉ જણાવ્યું તેમ ‘દેવ’ ને બતાવનાર પણ શુરમહારાજ હોવાથી શિષ્યની અપેક્ષાએ ‘શુર’ની દેવ કરતાં પણ શુભચિન્તા બતાવી છે, જો કે ‘દેવ’ તો શુર અને શિષ્ય બન્નેને એક સરખી રીતે આરાધ્ય છે. ૧૭૩.

ધર્મમાં જોડે તે જ ખરાં માળાપ.

માતા પિતા સ્વઃ સુગુરુચ તત્ત્વાત્મવોષ્ય યો યોજતિ દુદ્ધધર્મે ।

ન તત્સમોઽરિઃ સિપતે મવાન્ધૌ, યો ધર્મવિમાદિકૃતેષ્ઞ જીવમ્ ॥ ૧૦ ॥

* પિતરૌ સ્થાને પિતરો इति पाठान्तरं पितृवंश इत्यर्थः

* य इति पाठान्तरम्.

“ જે ધર્મનો યોગ આપીને શુદ્ધ ધર્મમાં ભેડે, તે જ તત્ત્વથી ખરેખરાં માળાપ, તે જ ખરેખરાં પોતાના હિતસ્વી અને તે જ સુગુરુ સમજવા. જે આ જીવને સુકૃત્ય અથવા ધર્મના વિષયમાં અંતરાય કરીને સંસારસમુદ્રમાં ફેંકી દે છે તેના સરખો કોઈ દુરમન નથી. ” ૧૦. ઉપનિ.

વિવેચન-પાતીતિ પિતા-જે યાળે તે ચિતા. ત્યારે નરક-નિગોહનાં મહાદુઃખોથી જે ઉગારે તેને જ ખરેખરાં પિતા કહી શકાય. તેમ જ ‘ દુઃખથી તારે તે માતા ’ અને પોતાના પણ તે જ કહેવાય કે જેઓ આપણું પરિણામે સારું થવાની આશા રાખે અને તેને લગતી ચોજનાઓ કરી આપે. શુરુમહારાજ પણ તે જ કહેવાય કે જેઓ શુદ્ધ ધર્મમાં ભેડે. ધર્મના પ્રતાપથી દુઃખનો નાશ થાય છે. આનાથી જિલટું જેઓ ધર્મમાં અંતરાય કરે છે તેના સમાન કોઈ દુરમન નથી. આ ભાવ સ્પષ્ટ છે.

ઉપદેશમાળામાં આ જ ભાવ બીજા રૂપમાં કહ્યો છે. ત્યાં કહે છે કે “ માતાપિતા બાળક પર જે ઉપકાર કરે છે તે અનહદ છે અને તે એટલો બધો છે કે—કરોડો વર્ષો સુધી એકાંત ચિંતે તેમની સેવા કરવાથી પણ, તેનો બહલો વાળી શકાતો નથી. તે બહલો વાળવાનો ઉપાય એક જ છે અને તે એ છે કે—માળાપને ધર્મનો યોગ નો પુત્રથી થાય તો બહલો વળે. ”

સંસાર પરથી ઉદ્ધિગ્ન ચિત્તાવાળા વૈરાગ્યરસિક જીવને ત્યારે આત્મિક ઉન્નતિ કરવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે સર્વ ઉન્નત કરવાની ઇચ્છા પણ મળળ થાય છે અને તેવે પ્રસંગે સંસારની અસારતા ભેઈ તેનાથી જરા અળગા રહેવાના પ્રયત્ન વખતે માળાપ કે સગાંસનેહી આશં આવે છે, તેને સુરિમહારાજ દુરમનના વર્ગમાં મૂકે છે અને તેમની અવજા કરી સરસ્વતીચંદ્રની જેમ લોકચરા માટે પિતૃયજ્ઞને લોગ આપવામાં કાંઈ પણ અડગણ નથી પણ મહાન લાભ છે, એ વિચારને રોજો યુદ્ધિ આપે છે. એક નાના વાક્યમાં આવા અંબીર પ્રજ્ઞનો સુરિમહારાજે ખુલાસો કર્યો છે, જે ભેઈએ તેટલો સ્પષ્ટ અને વિચારવા લાયક છે. ૧૭૪.

સંપત્તિનાં કારણો.

દાક્ષિણ્યલજે ગુરુદેવજ્ઞા, પિત્રાદિમક્તિઃ સુકૃતામિલાપઃ ।

પરોપકારવ્યવહારશુદ્ધી, નૃણામિદામુત્ર ચ સંપદે સ્પુઃ ॥ ૧૧ ॥

“ દાક્ષિણ્ય, લક્ષ્ણગુણજ્ઞ, શુરુ અને દેવની પૂજા, માળાપ વગેરે વહીલ તરફ મક્તિ, સારાં કાર્યો કરવાની અભિલાષા, પરાપકાર અને વ્યવહારશુદ્ધિ મનુષ્યને આ ભવમાં અને પરભવમાં સંપત્તિ આપે છે. ” ૧૧. ઉપનિ.

વિવેચન—૧-દાક્ષિણ્ય—એટલે મનની સરળતાથી સામા માણસને અનુકૂળ થઈ જવાની મનની વિશાળતા, દાક્ષિણ્યમાં સ્વતંત્રતાનો નાશ થતો નથી, પણ તેના કરતાં મહાન સદ્ગુણ એ સરળતાનો છે તે પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રાવકના ગુણોમાં ‘દાક્ષિણ્ય’ને એક ગુણ કહેવામાં આવ્યો છે અને તેની વ્યાખ્યા કરતાં તેનું શુભ માર્ગે વ્યવસ્થાપન અત્ર સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે.

૨-લક્ષ્મણપણું—આ ગુણથી નકામી સ્વતંત્રતાનો નાશ થાય છે અને વિનય સચવાય છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમાં આ ગુણ ભૂષણરૂપ ગણાય છે અને પાપકાર્યમાં પ્રતિબંધ કરનાર તરીકે સ્ત્રી પુરુષ બંનેને અતિશય લાભ આપનાર છે.

૩-ગુરુદેવપૂજા—દ્રવ્ય અને ભાવથી અવલંબનની જરૂરીઆત સર્વે જીવને બહુ રહે છે. ગુરુનાં વચન પ્રમાણે વર્તન કરવું એ પણ પૂજા છે અને ભાવના માટે હૃદય સમક્ષ અને ચક્ષુ સમક્ષ ભાવમય અને સ્થૂળ સાકાર વૃત્તિએ નિરાકાર પદ પામવા માટે તે ગુણ પ્રાપ્ત કરેલા ભગવાનનું ધ્યાન કરવું—અર્થન કરવું એ બહુ ઉપયોગી છે, ખાસ જરૂરનું છે, મહાલાભ કરનાર છે.

૪-પિત્રાદિ ભક્તિ-ધર્મકાર્યમાં અગવડ ન આવે, તે ક્યાનમાં રાખી, પિતામાતા વગેરેની અનન્ય ચિત્તે ભક્તિ કરવી, તેઓને સંતોષ આપવો—એ હરેક સુપુત્રની ફરજ છે. આદિ શબ્દથી હરેક વડીલ સમજાવા.

૫-સુકૃતાભિલાષ—સારાં કાર્યો કરવાં, વારંવાર કરવાં અને તેનું ચિંતનન કર્યાં કરવું. કાર્યક્રમ એ છે કે—પ્રથમ વિચાર અને પછી આચાર. શુભ સંસ્કાર જગાડવા માટે, સારા વિચારોની જરૂર છે. સારાં કૃત્યોના વિચાર પછી સારાં કૃત્યો થાય છે, એ સંશય વગરની વાત છે. સંજોગ પ્રતિકૂળ હોય તો કદાચ અમલમાં તરત ન મૂકી શકાય, તો પણ વિચાર કર્યો હોય તો અનુકૂળતાએ શુભ કાર્યો થઈ શકે છે. વિચારથી સંસ્કાર બંધાય છે અને કાંઈ નહિ તો છેવટે આવતા ભવમાં પણ તે સંસ્કાર લાગત થાય છે, તેટલા માટે મોળા વિચાર કદિ કરવો નહિ અને શુભ કાર્યોની ભાવના નિરંતર રાખવી. આથી અનેક પ્રકારના લાભ થાય છે, નકામી કુથળી ઝોછી થાય છે અને મન શુભ માર્ગે ચઢતાં શીખે છે.

૬-પરોપકાર—આત્મલોગ વગરનું જીવન નથી, એટલે કે સ્વમાં સંતોષ માની, શરીર પંપાળી, પુત્રને રમાડી, સ્ત્રીને ચોમાવી, વીભેરીઓ ભરવી એમાં કાંઈ સાર નથી. પોતાની લક્ષ્મી, જ્ઞાન કે શક્તિનો લાભ કેમ, કેય કે જનસમૂહના હિત માટે કરવો એ કર્તવ્ય છે.

૭-વ્યવહારશુદ્ધિ-શ્રદ્ધારત્ના શુભ પ્રાપ્તિ કર્યા પહેલાં માર્ગાનુસારીના શુભોમાં જ આ શુભ પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે છે. શ્રાવકરત્ન તો શુદ્ધ વ્યવહારવાળો જ હોય એ વિવાદ વગરની હકીકત છે.

ઉપર લખેલી સાત જાળત ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. એ દરેક જાળત ઉપર એકેક મોટો લેખ લખાય તેવું છે, પણ અંધગોરવના લયથી અત્ર સામાન્ય સ્વરૂપનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ સર્વે શુભ વર્તન છે અને તેના નિમિત્તભૂત પણ છે. શુભ વિચાર અને વર્તનથી શુભ કર્મબંધ થાય છે અને જેવો બંધ તેવો ઉદય થાય છે, તેથી તેવઠે આ બધાં અને પરબધમાં આનસિક અને શારીરિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપર લખેલા સાત સદ્ગુણોમાંથી કોઈ પણ સદ્ગુણ મહાલાભનું કારણ છે, પરંતુ સાધ્ય દૃષ્ટિવાન પુરુષ જ્યારે ચીવટ રાખી તેમાંથી બે ચારને અથવા સાતેને આદરે અને અનુસરે, ત્યારે તો તેનાં દુષ્ણ વખતે મનમાં ભારે આનંદ થાય-તે શક વગરની વાત છે, પણ તે ક્યોઈ કરતાં જ આનંદ થાય છે. તે વખતે મનમાં જાણે એમ જ લાગે છે કે-હું એક મહાનુ કાર્ય કરું છું, એક મહાનુ કર્મ જાળવું છું.

અત્ર પ્રસ્તુત વિષય શુરુદેવપૂજનો છે. તેમના તરફ ભક્તભાવથી સંપત્તિ મળે છે તે બતાવવા સારુ તેના સહચારી સદ્ગુણો અથવા ક્રિયાઓ પ્રસંગે બતાવી છે. ૧૭૫.

વિપત્તિનાં કારણો.

જિનેશ્વમક્તિર્યમિનામવજ્ઞા, કર્મસ્વનોવિત્ત્યમર્મસદ્ગઃ ।

વિદ્વાદ્યુપેક્ષા પરવચ્ચનં ચ, સુજન્તિ પુંસાં વિપદઃ સમન્તાત્ ॥ ૧૨ ॥

“જિનેશ્વર ભગવંત તરફ અભક્તિ (આશાતના), સાધુઓની અવગણના, વ્યાપારાદિ કામમાં અનુચિત પ્રવૃત્તિ, અધર્મીનો સંગ, માળાપ વગેરેની સેવા કરવામાં ઉપેક્ષા (બેદ-રકારી) અને પરવચન (ખીજને હમણું તે)~આ સર્વ ગ્રાહીને માટે ચોતરફથી આપહાયો ઉત્પન્ન કરે છે.” ૧૨.

વિવેચન-૧-જિનેશ્વરભક્તિ-રાગદ્વેષ રહિત, કર્મને હણનાર, દ્વાદશ શુભાલંકૃત, શ્રી જિનેશ્વર મહારાજ તરફ અભક્તિ, તેઓનાં વચન તરફ બેદરકારી, તેની અરુચિ, તેઓનાં સાકાર સ્વરૂપનું વિગોચન, તેના ખીજ કોઈ પણ રીતે અનાદર, તેઓ તરફ અપ્રીતિ અને અવિનય.

૨-શુરુની અવજ્ઞા-શુરુમહારાજ શુદ્ધ માર્ગ બતાવનાર છે. તેઓ કેટલું ઉપયોગી કાર્ય બજાવે છે તે આ અધિકારમાં શરૂઆતથી જોતાં આવીએ છીએ. તેઓનો વિનય રાખવો, તેઓ તરફ ગેરવર્તણૂક ચલાવવી નહિ, તેઓ સાથે કલહમાં બિતરવું નહિ અને તેઓ તરફ કેઈ રીતે તિરસ્કાર બતાવવો નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેઓનું વચન માન્ય કરવું. એથી બિહલું કરનાર શુરુદ્રોહી છે, આત્મ અવનતિ કરનાર છે, પતિત છે.

૩-કર્મમાં અનૌચિત્ય-પોતાને યોગ્ય વ્યાપારની ક્રિયામાં અનુચિત આચરણ કરવું તે. આમાં બે પ્રકારના ભાવ છે: એક તો વ્યાપારમાં અનીતિ, અશુદ્ધ વ્યવહાર, અપ્રમાણિક આચરણ અને લાપણુ. બીજું પોતાની ફરજથી વિરુદ્ધ વર્તન, પરદારાગમન, સટ્ટો, દૂત વગેરે દુર્ગુણોનો અત્ર સમાવેશ થાય છે.

૪-અધર્મસંગ-ધર્મ નામને યોગ્ય ધર્મની પરીક્ષા કરી તેને અનુસરવું એ ધર્મ-સંગ. એથી ઉલટી રીતે પરીક્ષા યોગ્ય રીતે ન કરતાં ‘સ્વધર્મમાં મરણ સારું’ એ સૂત્રને અનુસરવું એ અધર્મસંગ-અથવા નિયમ વગરના મૂર્ખ માણસોની સોબત કરવી એ પણ અધર્મસંગ જ છે. સોબતથી બહુ તાત્કાલિક અસર થાય છે અને તેથી સત્સંગની જરૂરીઆત વારંવાર બતાવેલી છે. દુર્જનનો સંગ કરવાથી અનેક અગવડો આવે છે. અધર્મીનો સંગ કરવાથી પોતે પણ સોબતી જેવો યથા ભય છે.

૫-પિતા વગેરે તરફ બેઠરકારી-પુત્રધર્મનો આથી નાશ થાય છે, મહાસુરકેલી ઊભી થાય છે અને ઘણું કરીને તરતમાં દુઃખપરંપરા પ્રાપ્ત થાય છે.

૬-પરવચન-સ્પષ્ટ છે. કાયદામાં પણ એ ફેજાદારી શુદ્ધ છે: (Cheating).

ઉપર લખેલી છ બાબતો સર્વ પ્રકારની આપત્તિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. કેટલીક વખત અમુક પાપનો ઉદય અમુક કાર્ય સાથે મેળવી શકાતો નથી, કારણ કે આપણને તેવું જ્ઞાન નથી; પણ કારણ વગર કાર્ય થતું નથી અને મનની અનેક વ્યથા અને શરીર પર ગંભીર વ્યાધિઓ થાય છે, તે સર્વ અમુક કારણને લાંબે જ થવી જોઈએ અને તેનો મુખ્ય ભાગ અત્ર આપવામાં આવ્યો છે.

આ શ્લોકને અગિયારમા શ્લોક સાથે સરખાવી, તેનો ભાવ સમજવાનો છે. અગિયારમા શ્લોકમાં સંપત્તિનાં કારણો બતાવ્યાં છે, આમાં વિપત્તિનાં કારણો બતાવ્યાં છે. સંપત્તિનાં કારણો સેવવા કરતાં વિપત્તિનાં કારણો તબીબાની વધારે આવશ્યકતા છે, તેથી અગિયારમા શ્લોક કરતાં આ શ્લોકમાં કહેલ ભાવ વધારે મનન કરવા યોગ્ય છે. જિનેશ્વર તરફ અલક્ષિત અને ગુરુની અવગણ એ બંને ધર્મની પણ અયોગ્યતા બતાવે છે. વ્યાપારિકમાં અનુચિત આચરણ ને અધર્મીનો સંગ-આ બે ધર્મબ્રહ્મણું સૂચવે છે અને માતા-પિતાની ઉપેક્ષા તથા પરને ઠગવાની શુદ્ધિ એ વ્યવહારથી પણ વિમુખતા સૂચવે છે. આ છ દોષવાળાને પગલે પગલે વિપત્તિ થવી જ જોઈએ. તે છતાં કદિ કોઈ વખત સારો ભય, તો તે કાંઈક પૂર્વનો જ પુર્યોદય સમજવો. આવા શ્લોકો ખાલી વાંચી જવાથી વિશેષ લાભ કરતા નથી, માટે આ ગ્રંથમાં અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ વારંવાર તેનું મનન કરવું અને પોતાનો અનુભવ લાગુ પાડી, વારંવાર પુનરાવર્તન કર્યાં કરવું. ૧૭૬.

પરભવમાં સુખ મેળવવા માટે પુણ્યધન.

મત્તયૈવ નાર્ચાસિ જિનં સુગુરોથ ધર્મ, નાકર્ણયસ્યવિરતં વિરતીર્ન ઘત્સે ।

સાર્થ નિરર્થમપિ ચ પ્રચિનોઘ્યવાનિ, મૂલ્યેન કેન તદ્વસ્ત્ર સમીહસે શમ્ ? ॥ ૧૩ ॥

“હે ભાઈ ! તું બહિતથી શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનની પૂજા કરતો નથી; તેમ જ સારા શુરુમહારાજની સેવા કરતો નથી; નિરંતર ધર્મ સાંભળતો નથી; વિરતિ (પાપથી પાછા હઠવું—પ્રત પચ્ચખખાણ કરવાં તે)ને તો ધારણ પણ કરતો નથી; વળી પ્રયોજને કે વિના પ્રયોજને, પાપને પુણિ આપે છે; ત્યારે તું તારી કઈ લાયકાતથી આવતા ભવમાં સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે ? ” ૧૩.

વિવેચન—હે ભાઈ ! પ્રભુની પૂજા કરતો નથી, વળી તું સુશુરુની સેવા તેમ જ તેમના પાસેથી ધર્મનું શ્રવણ કરતો નથી; ઉપરાંત એક દિવસ પણ ત્યાગવૃત્તિ કરતો નથી; ઉદ્વિચના વિષયો ભોગવવામાં અહર્નિશ આસક્ત રહે છે; કાંઈ પણ પ્રસંગ આવ્યો કે પાપકાર્ય કરવા મંડી પડે છે; પુત્રનાં લગ્ન કે વ્યવહારમાં કોઈ પણ બહાનાનો ભોગ મળતાં હિંસા, ક્રોધ, અભિમાન કરવા મંડી જાય છે અને તેવો પ્રસંગ આવે ત્યારે તને ધર્મનું લક્ષ્ય પણ રહેતું નથી. વળી પ્રસંગ વગર પણ અનર્થદંડથી દંડાય છે, નાટક ભેવાં, સર્કસ ભેવા, હવેલીઓ ભેઈ તેનાં વખાણ કરવાં, રાજકથા તથા લકાઈની વાતો કર્યાં કરવી વગેરે કરી નકામી પાપરાશિ વહોરી લે છે.

આવી રીતે શુદ્ધ કેવ, શુરુ, ધર્મનું આરાધન કરતો નથી, ઉદ્વિચદમન કરતો નથી અને કારણે અકારણે મહાપાપોનો સંચય કરે છે. સર્વ પ્રાણીઓ સુખ ઇચ્છે છે અને તેમાં પણ વર્તમાનમાં સુખ હોય કે ન હોય, પણ સુખ મેળવવાની ઇચ્છા તો સર્વને રહે છે. પણ હે ભાઈ ! સુખ તો કરીઆણું છે, એને ખરીદ કરવા માટે પુણ્યધનની જરૂર પડે છે, તે તો તું અત્રે હારી જાય છે; ભિલો તેને બદલે પાપરૂપ કથરો એકઠો કરે છે. ત્યારે તું સુખ શા વડે મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે ? સુખ કાંઈ ધર્મ કર્યાં સિવાય મક્કત મળી શકવાનું નથી, માટે કોઈ પણ કાર્ય કરતી વખતે એટલો વિચાર અવશ્ય કરજે કે શુભ કાર્ય કર્યાંથી આવતા ભવમાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને અશુભ કાર્ય કર્યાંથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી નકામો પાપકર્મ સેવવાથી તો આ જીવને કદિ પણ સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. આટલી સમજણ રાખવાથી અને તેને પ્રવૃત્તિમાં મૂકવાથી તારી કેટલીક બાબત સીધી થઈ જશે.

ધર્મશ્રવણની જરૂરીઆત બહુ જ છે. અગાઉ જણાવ્યું તેમ વિચાર વગર વર્તન થતું નથી, પણ વિચાર શુભ આવવા માટે શાસ્ત્રશ્રવણની બહુ અગત્ય છે. શ્રવણ ઉપરથી મનની પણ તેટલી જ જરૂર છે.

આ શ્લોક બહુ ઉપયોગી છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાઓ શરૂઆતમાં નીચેના નિયમોને અનુસરવું જોઈએ, એમ આ શ્લોકમાંથી હાવાર્થ તરીકે સ્ક્રુટ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. ભક્તિપૂર્વક પ્રભુનું પૂજન કરવું.

૨. ધર્મશ્રવણ નિરંતર સદ્ગુરુ પાસેથી કરવું.

૩. સ્થૂળ વિષયોથી દૂર રહી, તેનો ધનતી રીતે ત્યાગ કરવો.

૪. પ્રયોજન હોય કે ન હોય પણ પાપકાર્યમાં જોડાવું નહિ. ૧૭૭.

સુગુરુ સિંહ, કુગુરુ શિયાળ.

चतुष्पदैः सिंह इव स्वजात्यैर्मिलनिर्मांस्तारयतीह कथित ।

सहैव तैर्मज्जति कोऽपि दुर्गे, शृगालवच्चैत्यमिलन् वरं सः ॥ १४ ॥

“જેવી રીતે પોતાની ભતિના પ્રાણીઓને મળીને સિંહે તાર્યા હતા, તેવી રીતે કોઈક (સુગુરુ) પોતાના ભતિભાઈ (ભવ્ય પંચેન્દ્રિય)ને મળીને આ સંસારસમુદ્રથી તારે છે; અને જેવી રીતે શિયાળ પોતાના ભતિભાઈઓની સાથે ડૂબી સુઓ તેવી રીતે કોઈક (કુગુરુ) પોતાની સાથે સર્વને નરકાદિક અનંત સંસારમાં ડુબાવે છે; માટે આવા શિયાળ જેવા પુરુષ તો ન મળ્યા હોય તો જ સારું.” ૧૪. ઉપેદ્રવજ્ઞ.

વિવેચન—અત્ર પહેલા અને ચોથા પ્રકારના ગુરુનું વર્ણન કર્યું છે. પહેલા પ્રકારના ગુરુ પોતે તરે છે અને આશ્રિતને તારે છે. તેઓ વહાણ જેવા છે. ચોથા પ્રકારના ગુરુ પોતે ડૂબે છે અને આશ્રય કરનારને પણ ડુબાવે છે. એ પથ્થર સમાન કુશુર સમજવા.

આ સંસારમાં રાજગણ, ન્યારે કોઈ વખત સુગુરુનો જોગ થાય છે ત્યારે તેઓ આ જીવને ઉપદેશ આપી, સંસારથી ઉદ્ધિગ્ન ચિત્તવાળો કરી, છેવટે તેને વૈરાગ્યવાસિત કરી સંસારથી સદામ લેવરાવે છે. આવા ગુરુ સિંહ સમાન છે. ટીકાકાર તે સંબંધમાં પંચોપાખ્યાનનું પ્રસિદ્ધ કથાનક કહેતાં જણાવે છે કે “બહુ ઝાડીથી ભરપૂર એક મેદુ જંગલ હતું, ત્યાં ભયનું કારણ ઉત્પન્ન થવાથી સર્વ વનવાસી પ્રાણીઓએ મળીને સિંહને રાજાની પદવી આપી. હવે કોઈક દાણે દાવાનળ પ્રકટ થયો, ચૈતરફ અગ્નિ ફેલાવા લાગી અને બચાવતાં સાધનો અલ્પ થતાં ગયાં. તે વખતે આ મહાન પશુરાજે સર્વ પ્રાણીઓને પોતાની સાથે લીધાં અને નદીકાંઠે ગયો. નદીમાં મહાપૂર હતું, છતાં પણ સર્વ વનવાસી પ્રાણીઓને પોતાને પૂંછડે વળગાડી દીધા અને એક છલંગ મારી સામે પાર સર્વેને પહોંચાડી દીધાં. વળી ન્યારે તે જ જંગલ નવપલ્લવિત થયું ત્યારે સર્વેને પાછાં ત્યાં લઈ આવ્યાં. આવી રીતે મહામુરકેલીમાં પણ તેણે પોતાના જીવનની દરકાર ન કરી, પણ આશ્રિતોને તારવાના મહાપ્રયાસમાં ગમે તેટલો સ્વાત્મલોગ આપવા તૈયારી ભતાવી, એ સુગુરુનું લક્ષણ સમજવું. હવે ઉક્ત સિંહનું ચરિત્ર જોઈને એક શિયાળ પણ નજીકના જંગલનો સ્વામી

પ્રત્યેક પ્રાણીએ ધર્મચિંતા, ગુરુભક્તિ અને વૈરાગ્યવાસિત હૃદયવાળા થવું જોઈએ. જ્યારે આ ત્રણે ભાવ હૃદયમાં જાડી જમ્યા લે ત્યારે જ સંસારનો છેડા આવે. જેઓ આ ત્રણ ભાવ હૃદયમાં ધારણ કરતા નથી તેઓ, લલે બહારથી સારો દેખાવ કરનારા હોય, પણ વાસ્તવિક રીતે આ ભવનાં સુખમાં મગ્ન અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો એકઠાં કરનારા અને પેટભરા જ છે, તેઓ જન્મ લઈને પોતાની માને પ્રસવની મહાવેદના અને ચોવનના નાશનું કષ્ટ માત્ર આપે છે, પણ પોતે તો આવા ઉત્તમ મનુષ્યભવની છેવટે અનંત સંસાર વધારી, કર્મકાંડવથી ખરડાઈ રખડ્યા કરે છે.

આ શ્લોક પર મનન કરજો. એને ‘લાઈન કલીઅર’ આપીશ નહિ. જરા વિચાર કરજો કે તું કોણ છે? ક્યાં છે? કેના ઘરમાં છે? તારું શું છે? તું કેનો છે? આ સવાલો રાતના સૂતી વખત અથવા સવારના ઉઠતી વખત વિચારજો, એથી બહુ લાભ થશે. ૧૮૦.

દેવ, સંઘાતિ કાર્યમાં દ્રવ્યવ્યય.

न देवकार्ये न च सङ्गकार्ये, येषां धनं नश्वरमाशु तेषाम् ।

तदर्जनाद्यैर्धુजિનૈર્મવાઙ્ઘૌ, પતિવ્યતાં કિં સ્ત્વવલ્મ્વનં સ્પાત્ ॥ ૧૭ ॥

“ધન-પૈસા એકદમ નાશવંત છે; આવા પૈસા જેની પાસે હોય છે તેઓ જો તેને દેવકાર્યમાં અથવા સંઘકાર્યમાં વાપરતા નથી તો તેઓને સદરહુ દ્રવ્ય મેળવવા માટે કરેલાં પાપોથી સંસારસમુદ્રમાં પડતાં કેનો ટેકો મળશે?” ઉપનિષત.

વિવેચન—પૈસા મેળવવા માટે પ્રાણી કેવાં કેવાં કાર્યો કરે છે, તે આપણા અનુભવ બહાર નથી. એને માટે એમ જ કહીએ તો આલે કે-પૈસા માટે એવું કાંઈ પણ અશોભ્ય કામ નથી કે જે પ્રાણી કરતો ન હોય. એના પર વિસ્તારથી વિવેચન ધનમત્તવમેશન અધિકારમાં થઈ ગયું છે. વળી પૈસા કેટલા બધા અસ્થિર છે, નાશવંત છે, તે પણ આપણે વાંચ્યું છે, અનુભવગમ્ય છે અને મહાવિગ્રહે બતાવી આપ્યું છે. આવી રીતે પાપથી મેળવેલા પૈસા નાશવંત છે, એ આજ ક્યાનમાં રખવાનું છે. પૈસા બાંધ્યા રહેતા નથી, પુણ્યપ્રકૃતિ કરે છે ત્યારે હજારો લાખો કે કરોડોની પૂજા એક ક્ષણમાં-બહુ થોડા વખતમાં, હતી ન હતી થઈ જાય છે. છેવટે પણ આ ફોલત અને મૂકીને ઊઘાડે હાથે આઢ્યા જવું પડે છે.

હવે પૈસા પ્રાપ્ત કરતી વખતે અનેક આશ્રવ સેવવા પડે છે, હિંસા કે અસત્યનો મોટો ભાગ તે વખતે યાય છે અને તે ઉપરાંત અનેક પાપ લાગે છે. એ સર્વ પાપકર્મ જીવને સંસારસમુદ્રમાં ફેંકી દે છે. હવે જો તે વખતે કાંઈ પણ અવલંબન-ટેકો હોય તો જીવ ટકી રહે છે, નહિ તો તળિયે જશે છે.

પ્રાપ્ત કરેલા પૈસાને જો જ્ઞાનોદ્ધાર, છુટ્કોદ્ધાર, શાસનોદ્ધાર, દેવપૂજા, પ્રતિષ્ઠા, તીર્થયાત્રા, અષ્ટાહિકા મહોત્સવ વગેરેમાં ખર્ચવામાં આવે તો સંસારમાં પડતાં તે એક પ્રકારનું આલંબન આપે છે. તેવી જ રીતે ધનને જો સ્વામિવાત્સલ્યમાં એટલે શુભી સ્વામિભંધુઓની ભક્તિમાં કે નિરાશ્રિત ધર્મભંધુઓને આશ્રય આપવામાં અથવા કૉન્ફરન્સ વિગેરે મહાન યોજનાઓ ઘડી તેનાવડે શાસનના અભ્યુદયની વૃદ્ધિમાં અથવા નિજ ધર્મભંધુઓને ધાર્મિક તથા વ્યાવહારિક શિક્ષણ આપવામાં જો ખર્ચવામાં આવે તો, સંસારમાં પડતા આ છવને ટેકો મળે છે.

દ્રવ્ય સાથે પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ એવી જ રીતે હાનિ અને લાભ કરનારો થઈ પડે છે, એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેવું છે. ધન મળવું એ નવીન નથી. આ છવને અનેક વાર ધન મળ્યું હશે, પણ અભિમાન કે દુર્વ્યસનમાં ધનનો વ્યય કરી તે નીચો જિતરી જાય છે, વળી પાછો ધન મેળવે છે અને ફરી જિતરી જાય છે. આ ચક્રવર્તીમાંથી બચવાનો જો કાંઈ પણ ઉપાય હોય તો પોતાના ધનનો સમુદાયના કામમાં-લોકોના હિત માટે વ્યય કરવો એ જ છે, પોતાની જાતને જુદી જવી અને તેના લોભે બીજાને લાભ આપવો એને સ્વાર્પણ* કહે છે. સ્વાર્પણ વગર કોઈ પણ કામ થઈ શકતું નથી અને ખાસ કરીને ધર્મકાર્યમાં સ્વાર્પણની પ્રથમ આવશ્યકતા છે.

જમાનાની જરૂરીઆત વિચારી આખી કોમને હિત કરનાર, આખા દેશનો ઉદય કરનાર, આખી મનુષ્યજાતને લાભ આપનાર શુભ સંસ્થાઓ ખોલો. શાસ્ત્રકાર સીદ્ધાંતો ક્ષેત્રને પોષવાનું કહે છે. સાધનધર્મને પુષ્ટિ બહુ અપાર્ધગર્ભ છે, હાલ સાધકોને જોયે લાવવાનો યોગ્ય વખત છે, જરૂર છે, આવશ્યકતા છે. આવી રીતે મનન કરી વ્યય કરેલા પૈસા પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં આ છવને જરૂર બચાવે એ સંશય વગરની હકીકત છે, વસ્તુસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ જોનારે કહી છે અને વિચાર કરવાથી સમજી શકાય તેવી છે. ૧૮૧.

*

*

*

એવી રીતે બારમો દેવગુરુધર્મશુદ્ધિ અધિકાર પૂરો થાય છે. એમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ ગુરુતત્ત્વની મુખ્યતા છે. એક સદ્ગુરુનો સત્સંગ થઈ જવાથી આ મનુષ્યભવમાં કેટલો લાભ થાય છે તે અત્ર સંવિસ્તર જતાવવામાં આવ્યું છે. પરદેશી રાજાને ગુરુથી કેટલો લાભ થયો હતો તે આપણે જાણીએ છીએ. ગુરુ જે પ્રકારના છે: એક ધર્મહીન વૃત્તિવાળા જેને આપણા લોકો મિથ્યાત્વી કહે છે અને બીજા ધર્મપરાયણ વૃત્તિવાળા. પ્રથમ પ્રકારના ગુરુ માટે આ યોગ્ય જગ્યા નથી. અત્ર જે હકીકત છે, તે તેમને લગતી નથી. ધર્મના ગુરુઓના બીજી રીતે જોઈએ તો ચાર પ્રકાર છે. કેટલાક પોતે તરે અને આશ્રય લેનારને સદુપદેશ આપી શુદ્ધ માર્ગે ચલાવી તારે. એવા ગુરુ તે સદ્ગુરુ છે અને એમનો આશ્રય કરવો એ જ

કહેવાનો ઉદ્દેશ છે. બીજો પ્રકાર પોતે તરે અને બીજાને ડૂબાડે, એવો પ્રકાર ગુરુઆશ્રી થાય છે, પણ તેમ હોતું જ નથી, તેથી એ શાંગો શૂન્ય છે. જે પોતે તરે, તે બીજાને તારે યા ન તારે પણ ડૂબાડે તો નહીં જ. ત્રીજા વર્ગમાં પોતે ડૂબે અને આશ્રય કરનારને તારે એવા સાધુઓ હોય છે. આ વર્ગમાં અલબ્યાદિનો સમાવેશ થાય છે. ઉપદેશ આપવામાં પાછી પાની કરે નહિ, પણ એકાંતમાં પોતે વિષયકપાય સેવે, અથવા તેવા ઉપદેશની અસર તેના પોતાના હૃદય પર લાગે જ નહિ, તેને ખરી ઘડા જ આવે નહીં. પરીક્ષા કાચી હોય, તો આવા ગુરુનો ભોગ થાય છે. એવાનો આશ્રય કરવામાં પણ જરા પણ લાલ નથી, એટલું જ નહિ પણ અનેક પ્રકારનાં શૂન્ય હૃદયમાં પેસે છે કે જે અનંત ભવે પણ જ્યાં મુશ્કેલ થાય છે. આવા ગુરુ કદાચ શુદ્ધ ઉપદેશક હોય, છતાં મળ્યા જાણદ મળ્યા આત્મા આત્માને જાણે છે—મનોમન સાક્ષી છે—એ નિયમ પ્રમાણે એવા ડોળવાહુના ઉપદેશની ખરી અસર થતી નથી. હંભી, કપટી, માયાવી ગુરુનો પણ આ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. અપવાદ ભાગે આ વર્ગ આદરતા કેટલાક ઉત્તમ છવે. તેના ઉપદેશથી તરી પણ બળે છે. ચોથા વર્ગમાં પોતે ડૂબે અને આશ્રય લેનારને પણ ડૂબાડે—એવા પશ્ચર સમાન ઉત્સૂનપ્રરૂપક શિથિલાચારી કુશુરુ સમજવા. એ વર્ગમાં પોતે બ્રહ્મ અને બ્રહ્મચારની પુષ્ટિ કરનારા ગોરણ, યતિ, શ્રીપૂજ્ય વગેરે આવે છે. તેઓ સંસારના સર્વ વિષયોમાં આસક્ત, ધર્મને નામે ઢોંગ ચલાવનારા અને ધર્મ પર આશ્રિત ચલાવનારા છે. હવે પછીના અધિકારમાં સૂરિમહારાજ એ વર્ગને ઘટતો ન્યાય આપે છે, તેથી અત્ર લખવાની બહુ જરૂર રહેતી નથી. આ ચાર પ્રકારના ગુરુમાંથી પહેલા લાંગાના શુદ્ધ ગુરુ શોધી તેનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો. ગુરુમહારાજને અનુસરવું એ ખાસ ફરજ છે. ઉપાધ્યાયજી ત્યાગાદકમાં કહે છે કે—

ગુરુત્વં સ્વસ્વ નોદેતિ, શિક્ષાભાત્મ્યેન યાચતા ।

આમતત્ત્વપ્રકાશેન, તાવત્સેવ્યો ગુરુત્તમઃ ॥

“ આત્મતત્ત્વ પ્રકાશે કરીને (પરમાર્થસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થકે) ગુરુએ આપેલી શિક્ષામાં થવી જોઈતી તલ્લીનતાએ આ છવ ન્યાયુધી ગુરુત્વને પામે નહિ ” ત્યાં સુધી ઉત્તમ ગુરુની સેવા કરવી. ”

શાસ્ત્રકર કુશુરુના પાંચ વર્ગ પાડે છે. પાસઝ્યો, ઉસત્રો, કુશીલ, સંસત્તો, યથાછંદો—આ સર્વ ક્રિયામાર્ગમાં તથા જ્ઞાનમાર્ગમાં બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે શિથિલતા બતાવનારા છે. એના ઉપર આવતા અધિકારમાં વિવેચન કરવામાં આવશે. તેની વિશેષ સમજણ મેળવવા માટે સંબોધ. સિત્તરોની ટીકા, ધર્મદાસગણિકૃત ઉપદેશમાળા અને ઉપાધ્યાયજીની કુશુરુની સજ્જાય વાંચવાં.

એ પ્રમાણે સદ્ગુરુત્વ અને કુશુરુત્વ સ્વરૂપ છે. આ મનુષ્યલવની સફળતા ગુરુની ભોગવાઈ અને પસંદગી પર છે. ગુરુને શાસ્ત્રકર એટલું બધું જ્ઞાન આપે છે કે—એક તરફ ગુરુ હોય અને એક તરફ દેવ હોય, તો અશુક અપેક્ષાએ પ્રથમ ગુરુને નમસ્કાર કર્યા

પછી દેવને વંદન કરી શકાય. આતુ' કારણ સ્પષ્ટ છે. જો કે દેવ તો શુરુ અને શિષ્ય બન્નેને એકસરખા આરાધ્ય છે, પરંતુ શિષ્યની અપેક્ષાએ જોઈએ તો શુરુ દેવને બતાવનાર છે, જોળખાવનાર છે. કેટલીક વાર એવો દૃષ્ટિસાગ થઈ જાય છે કે તેથી ગમે તેવા શુરુનો આશ્રય કરવાની વૃત્તિ થાય છે. એના સંબંધમાં સાતમા સ્લોકમાં યથાર્થ વિવેચન થયું છે.

આ છવને ખરેખરા ઉપયોગી શુરુમહારાજ છે. સંસારથી તારનાર હોવાને લીધે તે ખરેખરા લાભકારક કહી શકાય. તેઓના ઉપકારનો બદલો વાળવો મુશ્કેલ છે. શ્રી સિંહરૂપકરમાં શુરુઅધિકારે કહે છે કે:—

પિતા માતા આતા પ્રિયસહચરી સુતુનિવહઃ,
સુહૃત્ સ્વામી માધત્કરિમટરયાશ્વઃ પરિકરઃ ।
નિમજ્જન્તં જન્તું નરકકુહરે રક્ષિતુમલં,
શુરોર્ધર્મર્ધર્મપ્રકટનપરાત્કોઽપિ ન પરઃ ॥

‘ નરકરૂપ ખાણને વિષે પડતા છવોને પુણ્ય અને પાપનું ક્ષણ પ્રકટ બતાવી આપનારા શુરુ વિના બીજા કોઈ પિતા, માતા, ભાઈ, પ્રિય સ્ત્રી, પુત્રનો સમૂહ, મિત્ર, મહોન્મત્ત હસ્તી, અધિ, મુલત અને રથ, સ્વામી કે સેવકવર્ગ આ પ્રાણીનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ નથી. ’

તેટલા માટે સંસારસમુદ્રમાં પડતાં બચાવનાર શુરુમહારાજ ખરેખરા માતા, પિતા, બંધુ, મિત્ર કે જે કહીએ તે છે. એવા સદ્શુરુની શોધ કરી તેમની સેવા કરવી અને તેમનાથી શુદ્ધ દેવ અને ધર્મને જોળખવા. શુરુની સેવામાં વિનય પ્રધાન છે. એ શુભૃથી ધર્મપ્રાપ્તિ, વિદ્યાપ્રાપ્તિ વગેરે જલદી થાય છે.

શુરુમહારાજની સેવા કરી શુદ્ધ ધર્મ આદરવો. તેનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ અગિયારમા તથા બારમા સ્લોકમાં બતાવ્યું છે. વધારે વિગત શુરુમહારાજથી જાણવી.

આ જમાનામાં શુરુ વગર સર્વ જ્ઞાન મેળવવાની આકાંક્ષા બહુ રહે છે, પરાધીન વૃત્તિ પસંદ આવતી નથી; પરંતુ જૈન શાસ્ત્રોની રચના અને પદ્ધતિ પ્રમાણે એ બનવું મુશ્કેલ છે. એવા જ્ઞાનથી લાભ કરતાં હાનિ ઘણીવાર થાય છે અને વાસ્તવિક વિચારીએ તો ચાલુ જમાનાની કેળવણી પણ શુરુના બતાવ્યા વગર મળી શકતી નથી. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની બહુ જરૂર છે. આવતા અધિકારમાં સાધુ કેવા હોવા જોઈએ તે બહુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવાશે.

શુરુને શાસ્ત્રકાર આવી મહત્વવાળી. જ્યારે આપે છે તેના બદલામાં તેઓ પોતાની જવાબદારી સારી રીતે સમજે, દ્રવ્ય, હોત્ર, કાળ, ભાવ પ્રમાણે ઘટતા ફેરફારો કયાં કરે, ઉપદેશ અને ઉદ્દેશ લોકરુચિ પ્રમાણે નહિ, પણ આગળ પાછળનો પુષ્કળ વિચાર કરી

શુદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપ જાતાવે અને સ્વીય અને પરકીયનો તફાવત રાખે નહિ—આવા પુરુષો અને મહાત્માઓ શુરુસ્થાનને શોભાવે છે.

ધર્મશુદ્ધિના સંબંધમાં આ અધિકારમાં કાંઈ ઉલ્લેખ નથી. અગિયારમા અધિકારમાં તે સંબંધમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો અને શુરુતત્ત્વની મુખ્યતા કરવાથી અને તેની પસંદગીમાં ભૂલ ન કરવાથી ધર્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એ નિયમને અનુસરીને ધર્મ સંબંધી અન્ન કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી એમ જણાય છે. આ અધિકારના પાંચમા શ્લોક પર વિવેચન કરતાં જણાવ્યું છે તેમ ધર્મની પસંદગીમાં યોગ્યતા તર્કને—વિચાર-શક્તિને પૂરતો અવકાશ આપવો. ખાસ કરીને ધર્મમાં પ્રતિપાદન કરેલા દેવનું સ્વરૂપ જોવું. તેઓ રાગદ્રેષ વગરના અને ખીજા અસાધારણ ગુણોથી વિરાજમાન હોય. તો તે ગમે તે હોય તેને આદરવા.

આધુનિક સ્થિતિ એવી છે કે—ધર્મ તરફ અંતઃકરણનો ડ્રેમ ઓછો થતો જાય છે. તેનું કારણ સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવામાં પ્રમાદ સિવાય બીજું કાંઈ પણ નથી. સામાન્ય સ્વરૂપ જાણતાં તેમાં અનેક તર્ક થાય અને તેનું નિવારણ કરવાનો અવકાશ ન મળે અથવા સંયોગ ન મળે અથવા લજ્જાથી ન પૂછાય; આ સર્વ બાબતમાં નવીન પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરનાર ધર્મશુરુઓ અને તદ્દનુસાર લેખ લખનાર અને વ્યાખ્યાન કરનાર વિદ્વાનો બહુ-કરી શકે. તર્કની પ્રાચીન કોટિઓને બદલે વિરાનચાત્રની અર્વાચીન શોધો નવીન સંસ્કારવાળાને તરત અસર કરે છે. આ સર્વ બાબતમાં શુરુમહારાજ વિચાર કરી શકે. સાધુવર્ગના શુરુમહારાજમાં શ્રી મુનિસુંદરસૂરિના વખતમાં પણ કેટલોક સડા પેઠેલા જણાય છે. આકતો અધિકાર તદ્દન વ્યવહારુદ્દિષ્ટિ (practical point of view) થી લખાયેલો છે.

इति सविवरणो देवगुरुधर्मशुद्धिनामा द्वादशोऽधिकारः ।

ત્રયોદશો યતિશિક્ષોપદેશાધિકારઃ ॥

ગુરુમહારાજને સ્વીકારીને તેમને અનુસરવાથી થતા લાભ આગદા અધિકારમાં જોવા. વધારે અગત્યનો સવાલ શુરુને પોતાને જીવન વહન કેમ કરવું એ છે; તેથી આ અધિકારમાં યતિયોગ્ય શિક્ષા આપે છે. યતિ શબ્દમાં સંસારથી વિરક્ત રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરનાર સાધુ, જતિ, મહાત્મા, શ્રીપૂજ, દ્રવ્યલિંગી અને ભટ્ટારક એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે, તેમ જ બીજી શુદ્ધ અપેક્ષાએ જોઈએ તો સંસારભાવથી વિરક્ત એવા સર્વનો સમાવેશ થાય છે. એ અપેક્ષામાં કેવળ વેશમાત્ર જોવાનો રહેતો નથી, પણ વર્તન જોવાય છે. આ અધિકારમાં પ્રથમ વર્ગને ઉદ્દેશીને શિક્ષા આપેલી છે. તે વર્ગ મુશિક્ષિત અને વિદ્વાન હોવાથી આ અધિકારમાં તેને માટે વિશેષ વિવેચન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી. આ અધિકાર યતિ સિવાયના સર્વને પણ ઉપયોગી છે, કારણ કે ઠંધી, દુરાચારી, વેશધારીને જાળખવામાં તે સહાયમૂલ થાય છે. આ અધિકાર સર્વથી વિસ્તારવાળો છે, કારણ કે ઉપદેશકને સુધારવા એ પ્રથમ આવશ્યકતા છે. જે શુભેચ્છાથી સૂરિએ આ અધિકાર લખ્યો છે તે જ હેતુથી તેના પર વિવરણ મુનિઆશ્રય નીચે લખવામાં આવ્યું છે. આના અધિકારી તે પર આસ મનન અને નિદિધ્યાસન કરશે એટલી આશાની પૂર્વપીઠિકા કરી હવે શરૂઆતમાં શુદ્ધ યતિ-મુનિની ભાવનામય મૂર્તિનું ચિત્ર દોરી હૃદયદષ્ટિ પર આજેખવા સૂચના કરે છે.

મુનિરાજનું ભાવનામય સ્વરૂપ. (An ideal Munihood)

તે* તીર્ણા મવવારિષિં મુનિવરાસ્તેમ્યો નમસ્કુર્મહે,

યેષાં નો વિપયેષુ મૃષ્યતિ મનો નો વા કપાયૈઃ પ્લુતમ્ ।

રામદ્વેષવિમુક્ત્ પ્રજ્ઞાન્તકલુષં સામ્યાસન્નર્મદિયં,

નિત્યં સ્થિરતિ ચાસન્સંયમગુણાકીઢે મજન્નાવનાઃ ॥ ૧ ॥

“જે મહાત્માઓનું મન ઇદ્રિયોના વિષયમાં આસક્ત થતું નથી, કપાયોથી વ્યભાસ

* એ રૂઢિ પાઠાન્તરમ્.

x ચાતમચંયમગુણાકીઢે રૂઢિ વા પાઠઃ

થતું નથી, જે (મન) રાગદ્રેવથી મુક્ત રહે છે, જેણે પાપકાર્યોને શાંત પમાડ્યાં છે, જેણે સમતાવડે અદ્વૈત સુખ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને જે ભાવના ભાવતું ભાવતું સંયમગુણો-રૂપી ઉદ્યાનમાં હમેશાં ખેલે છે-આવા પ્રકારનું જેમનું મન થયેલું છે તે મહામુનીશ્વરે આ સંસારસમુદ્ર તરી ગયા છે અને તેઓને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ.” ૧. શાંદલનિકીર્તિત.

વિવેચન—અત્યંત શુદ્ધ દશામાં વર્તનારા મહામુનિપુંગવોની સ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરતાં નીચેના ગુણોના સ્પષ્ટ આવિર્ભાવ થતો જણાય છે.

૧ શુદ્ધ મુનિરાજ પાંચ ઈન્દ્રિયના ત્રેવીશ વિષયોમાં આસક્ત થતા નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે તેઓને વિલેપન ઉપર રાગ થતો નથી અને દૂધપાક પૂરી જોઈ મોઢામાંથી પાણી છૂટતું નથી, ગટરની અને અત્તરની વાસ સરખી જ લાગે છે અને સ્ત્રી-સૌંદર્યાદિ વસ્તુ જોઈ મોહ થતો નથી, તેમ જ પિયાનો વગેરે સાંભળી મન એકસરખું જ રહે છે.

૨ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ-જે પર સાતમા અધિકારમાં વિશેષ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે અને જે આ સંસારમાં રખડાવનાર છે તે મહારિપુઓ મુનિપુંગવને કષાયના પ્રબળ સાધનોને અભાવે અસર કરતા નથી.

૩ સર્વ કષાયમય અને સંસારશ્રેણી ઉત્પન્ન કરનાર રાગ અને દ્રેષ છે. એ બંનેનું સ્વરૂપ તેઓ સ્પષ્ટ રીતે સમજે છે અને તેના ત્યાગ કરેલો હોય છે, એટલે એ બંને પર તેઓ વિજય મેળવતા રહે છે.

૪ અશુભ કર્મોનું બંધન થાય તેવું અશુભ અધ્યવસાયરૂપ કારણ તેઓને હોતું નથી એ ખીલ અને ત્રીલ ગુણથી સ્વયંસિદ્ધ છે.

૫ સમતારંગથી તેઓ રંગાયણ હોય છે અને ખરેખરા સુખના (અન્યાભાષ સુખના) જલ્પકાર હોવાથી અનન્ય સુખ-શુદ્ધ સુખ-આધ્યાત્મિક સુખ સાથે તેઓને એકતાન લાગેલ હોય છે.

૬ આ મુનિવર સંયમગુણરૂપ ખીલેલા પુષ્પઉદ્યાનમાં ફીડા કરે છે એટલે ગુણોમાં ચમણ કરે છે. તેઓનું નૈઋત્યિક ચારિત્ર એ જ છે.

૭ ઉપર પ્રમાણે ખેલ કરતાં કરતાં પણ નિરંતર અનિત્યાદિ બાર ભાવના અને મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવના ભાવે છે. વળી તે ઉપરાંત દરેક મતની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ છે તે પણ નિરંતર ભાવ્યા કરે છે.

આ ખરેખરે આદર્શ છે. આવા ગુણોથી વિશિષ્ટ જીવનવાળા મહારાજો પોતે સંસાર તરી ગયા છે, તરી જાય છે અને બાકીના સંસારી જીવોને અનુકરણરૂપ ધર્મ પડે છે,

એવા મહાત્માને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ અને તેમ કરીને તેઓનું બરાબર અનુકરણ કરવાની ભાવના કરીએ છીએ. ૧૮૨.

સાધુના વેશભાત્રથી ભોક્ષ મળતું નથી.

સ્વાધ્યાયમાધિત્સસિ નો પ્રમાદૈઃ, શુદ્ધા ન ગુપ્તીઃ સમિતીશ્ચ ઘત્સે ।

તપો દ્વિધા નાર્જસિ દેહમોહાદલ્પેઽહિ* હેતૌ દધસે કપાયાન્ ॥ ૨ ॥

પરિપહાન્નો સહસે ન ચોપસર્ગાન્ શીલાક્ષવરોઽપિ વાસિ ।

તન્મોક્ષ્યમાળોઽપિ ભવાન્ધિપારં, મુને ! કથં યાસ્યસિ વૈપમાત્રાત્ ॥૩॥ યુગમમ્ ॥

“હે મુનિ ! તું વિકથાદિ પ્રમાદ કરીને સ્વાધ્યાય (સમગ્રાય ધ્યાન) કરવા ઈચ્છતો નથી, વિવેચાદિ પ્રમાદથી સમિતિ અને શુષિ ધારણ કરતો નથી, શરીર પર મમત્વથી બન્ને પ્રકારનાં તપ કરતો નથી, નજીવા કારણથી કપાય કરે છે, પરીવહ તથા ઉપસર્ગ સહન કરતો નથી, (અઠાર હજાર) શીલાંગ ધારણ કરતો નથી તે છતાં તું ભોક્ષ મેળવવા ઈચ્છે છે, પણ હે મુનિ ! વેશભાત્રથી સંસારચક્રુદ્રોના પાર કેવી રીતે પામીશ ? ” ૨-૩ ઉપભનિ

વિવેચન—ઉપર ભાવનામય મુનિસ્વરૂપ કહ્યું. અત્ર વ્યવહાર રીતે તેઓએ શું કરવું જોઈએ, તે કહે છે.

૧ પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય મુનિએ દરરોજ કરવો જોઈએ.

વાચના (વાંચવું તે), પૃચ્છના (શંકા પૂછવી તે), પરાવર્તના (સંભારવું-રિવિજન), અનુપ્રેક્ષા (વિચારણા) અને ધર્મકથા-આ પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાય છે.

૨ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ શુષિ તે પ્રવચનમાતા કહેવાય છે અને સાધુપણાનું ખાસ લક્ષણ છે.

નિર્ભવ ભાગે સૂર્ય જિઆ પછી સાઠાત્રણ હાથ આગળ દષ્ટિ રાખી, જોઈને ચાલવું, તે ધર્મસમિતિ.

નિરવધ, સાચું, હિતકારી અને પ્રિય વચન વિચારીને જાલવું તે ભાષાસમિતિ.

અન્ન, પાણી વગેરે જોતાળીશ દોષ રહિત લેવાં તે એષણાસમિતિ.

કોઈ પણ વસ્તુ જીવરહિત જૂમિ જોઈને તથા પ્રમાદના કરીને મૂકી કે લેવી એ

* ‘સાધુપદ અનુસરણ’ના વિષયને અંગે આ શ્લોક ટાંકીને આશ્ચર્ય મુનિજીવનના સ્વરૂપ પર જે વિસ્તારથી વિવેચન શ્રી જૈનધર્મ પ્રકાશ પુસ્તક ૨૭, અંક બીજામાં અને તે પછીના અંકમાં ક્યું છે તે વાંચવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. નિ. ક. x મલ્ટોગેટિ પાઠાન્તરમ્

આદાનવાંઝમત્તનિક્ષેપણા સમિતિ.

મળ, મૂળાદિ છવ રહિત ભૂમિએ તજવાં તે પરિધાપનિકા સમિતિ.

મન પર અશુભ ચિંતવનને અંગે પૂર્ણ અંકુશ રાખવો અથવા સર્વથા મનોબાંધાર ન કરવો—એ મનોગુપ્તિ.

કાંઈ પણ પ્રકારનું સારું કે ખરાબ વચન બોલવું નહિ અથવા સાવધ વહી, નિરવધ બોલવું—તે વચનગુપ્તિ.

કાયાને અજ્યણાએ પ્રવર્તાવવી નહિ અથવા સર્વથા પ્રવર્તાવવી નહિ તે કાયાગુપ્તિ.

૩ સાધુએ બે પ્રકારનાં તપ કરવા જોઈએ.

બાહ્યતપ—ઉપવાસાદિ કરી બીલકુલ ખાવું નહિ, ઝોણું ખાવું, ઝોછી વસ્તુઓ ખાવી, રસવાળી વસ્તુઓ ધી વગેરે ન ખાવાં, કમંદાય કરવા માટે શરીરને કષ્ટ આપવું અને અંગોપાંગ, ઇન્દ્રિયો અને મનને સંકેતી રાખવાં—આ સ્થૂળ (બાહ્ય) તપ કહેવાય છે.

અભ્યંતરતપ—કરેલ પાપકૃત્યનું પ્રાયશ્ચિત લેવું, જિનાદિ દશનો યથાયોગ્ય વિનય કરવો, જિનાદિ દશનું યોગ્ય વૈયાવચ્ચ કરવું, વાચના વગેરે પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય કરવો, ધ્યાન કરવું અને બાહ્ય અભ્યંતર ઉપાધિનો ત્યાગ કરવો—આ અભ્યંતર તપ કહેવાય છે.

૪ ચાર પ્રકારના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ તથા તેને જન્મ આપનાર તેમ જ તેની સાથે રહેનાર હાસ્ય, રતિઅરતિ વગેરે નોકધાય જેનું સ્વરૂપ સાતમા અધિકારમાં જણાવવામાં આવ્યું છે, તે ન કરવા જોઈએ અથવા જની શકે તેટલો તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અથવા તે પર અંકુશ રાખવો જોઈએ.

૫ બુદ્ધ તરફ સહન કરવા—વગેરે બાવીશ પ્રકારના પરીવર્તો છે. તેનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાં આપેલું છે અને આ અધિકારના આઠત્રીયામાં શ્લોકના વિવેચન પ્રસંગે તેનું કાંઈક સ્વરૂપ જણાવવામાં આવશે તે, તેમ જ મનુષ્ય અને દેવતા વગેરેનાં કરેલા અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો સમતાથી સહન કરવાં જોઈએ. એ વખતે મનમાં જરા પણ ક્રોધ કે કવેશ ન આણવો જોઈએ. એવી રીતે ચોતાનું વર્તન કરી સમતામય છવન છવવું જોઈએ.

૬ શાસ્ત્રમારે ચાર ગુપ્ત્ય અને તેના પેટા લેદથી સોળ પ્રકારના ઉપસર્ગ દર્શાવે છે.

૧ દેવકૃત.

૧ હાસ્યથી, ૨ દ્રેષથી, ૩ વિમર્શથી (વિચાર—સહન કરી શકે છે કે નહિ તે

દૃઢતા ભેવા માટે પરીક્ષા કરવી તે), ૪ પૃથક્કવિમાત્રા (ધર્મની ઇર્ષ્યા આદિને અંગે વૈકલ્પિક શરીર કરીને ઉપસર્ગ કરે છે તે).

૨ મનુષ્યકૃત.

૧ હાસ્યથી, ૨ દ્રેષથી, ૩ વિમર્શથી, ૪ કુશીલથી (પ્રહસ્યારીથી પુત્ર થાય તે બળવાન હોય છે એમ ધારીને ધર્મવાસના વિનાનો માણસ પ્રહસ્યર્થથી અળાવવા અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગ કરે તે).

૩ તિયંચકૃત.

૧ ભયથી (મનુષ્યને ભેડને મને અનર્થ કરશે એમ ધારી સામા ધસે તે), ૨ દ્રેષથી, ૩ આહાર માટે (જૂળ લાગ્યાથી તેનું નિવારણ કરવા માટે, શિયાળ ગૃધ્રાદિ ઉપસર્ગ કરે તે), ૪ પોતાનાં બચ્ચાનાં રક્ષણ માટે.

૪ આત્મકૃત.

૧ વાત, ૨ પીત્ત, ૩ કફ, ૪ સંનિપાત.

૭ અઢાર હજાર શીલાંગ ધારણ કરવાં ભેડાં. એ અઢાર હજાર શીલાંગ શુ' છે તે સંખ્યાથી જરા લંબાણ પણ ઉપયોગી નોંધ શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચના પીઠબંધના મારા કરેલા ભાષાંતરમાંથી અત્ર ઉતારી લેવામાં આવે છે. યોગ ત્રણ, કરણ ત્રણ, સંજ્ઞા ચાર, ઇન્દ્રિય પાંચ, પૃથ્વીકાયારંભાદિક દશ અને શ્રમણધર્મ દશ તે વડે અઢાર હજાર શીલાંગ થાય છે: શીલાંગ એટલે ચારિત્રના અવયવો (વિભાગ), તે નીચે પ્રમાણે:—યોગ ત્રણ છે: મનયોગ, વચનયોગ, કાયયોગ. કરણ ત્રણ છે: કર્તૃ, કરાવર્તુ અને અનુમોદહતુ. સંજ્ઞા ચાર છે: આહાર સંજ્ઞા, ભય સંજ્ઞા, પરિગ્રહ સંજ્ઞા અને મૈથુન સંજ્ઞા. ઇન્દ્રિય પાંચ છે: રૂપચેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય. પૃથ્વીકાયારંભાદિક દશ: પૃથ્વીકાય આરંભ, અપ્કાય આરંભ, તેલકાય આરંભ, વાઉકાય આરંભ, વનસ્પતિકાય આરંભ, ખેઇન્દ્રિય આરંભ, તેઇન્દ્રિય આરંભ, ચોરિન્દ્રિય આરંભ, પચેન્દ્રિય આરંભ અને અણુવઆરંભ.* યતિધર્મ દશ છે: ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, નિર્લેભપણું (મુક્તિ), તપ, સંયમ, સત્ય, શૌચ, અક્રિયનપણું અને પ્રહસ્યર્થ. આમાંનાં દરેકનું એકેક પદ લઈ જુદા જુદા ભેદ કરવાના છે. પ્રથમ ભેદ દાખલા તરીકે નીચે પ્રમાણે કરાય—' મને કરી, આહારસંજ્ઞા રહિત થઇ, શ્રોત્રેન્દ્રિયનો સંવર કરી, ક્ષમાયુક્ત રહી, પૃથ્વીકાયનો આરંભ કરે નહિ. આ વાક્ય કાયમ રાખી ' ક્ષમાયુક્ત ' શબ્દને બદલે ' માર્દવયુક્ત ' વગેરે દશ ધર્મો મૂકે ત્યારે દશ ભેદ

* જાતી બુદ્ધિથી અણુવને મારવાથી તેમ જ ઉપકરણાદિકની પડિચેહણ નહિ કરવાથી જો આરંભ થાય તે અણુવઆરંભ કહેવાય છે.

થાય, પણ તે બધા પૃથ્વીકાય સંબંધે જ થયા. તે જ્યારે અપ્કાય વગેરે ઉપર જણાવેલા દશ લોક સાથે દશ દશ લોક કરે ત્યારે સો લોક થાય. તે બધા શ્રોત્રંદ્રિયે થયા, અને તેવી રીતે બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયો સાથે મેળવતાં પાંચસે લોક થાય, તે દરેકને આહાર, ભય, પરિશ્વર અને મૈથુન સંજ્ઞા સાથે મેળવતાં બે હજાર લોક થાય. મન, વચન, કાયાના યોગ સાથે મેળવતાં છ હજાર લોક થાય અને તેને કરણ, કરાવણ અને અનુભોદણુ—એ ત્રણ કરણ સાથે મેળવતાં અઠાર હજાર લોક થાય.

આ લોકને માટે શ્રી અવચનસારોદ્ધાર અંથના પૃષ્ઠ ૩૩૬ પર (પ્રકરણરત્નાકર—ભાગ ૩ ને) એક કોષ્ટક આપેલું છે. તેની પૂણી એવી છે કે—તે તજ્જર આગળ રાખવાથી ૧૮૦૦૦ ગાથા બનાવી શકાય છે. જિજ્ઞાસુઓએ તે જરૂર વાંચવું કારણ કે તે ઉપયોગી હોવા સાથે કર્તાની અપૂર્વ વિદ્વત્તા બતાવે છે.

મોક્ષાર્થી એવે ઉપર પ્રમાણે વર્તન કરવું જોઈએ. તું નથી કરતો સ્વાધ્યાય તેમ જ નથી રાખતો શુભિ; વળી નજીવા કારણસર કપાય કરી નાખે છે અને તપસ્યા કરતો નથી; તેમ જ પરીષદ ઉપસર્ગ પણ સહન કરતો નથી અને સદરહુ શીલાંગ ધારણ કરતો નથી. તું જાણે છે કે મોક્ષે જવાના ઉપાય તો ઉપર કહ્યું તેમ સમગ્રાય વગેરે છે; તો પછી તું વાંછે છે મોક્ષે જવાતું અને કાર્ય કરે છે તેની વિરુદ્ધતાં. આ મોક્ષનગર દૂર છે, ત્યાં પહોંચવા માટે સંસારસમુદ્રનો પાર પામવો જોઈએ; તેને યોગ્ય નાવ તો તું તૈયાર રાખતો નથી ત્યારે તું ત્યાં કેવી રીતે જઈશ ? તારે યાદ રાખવું કે વેશભાત્રથી મોક્ષ મળતું નથી. વેશાનુસાર કરણી-વર્તન જોઈએ. બાકી તો મેરુપર્વત જેટલા યોદ્ધા, મુહુર્પતિ કર્યાં તેમાં પણ કાંઈ આત્માતું વળ્યું નથી. ૧૮૩-૧૮૪.

વેશભાત્રથી કાંઈ વળતું નથી.

આજીવિકાર્ધમિહ યદ્યતિવેષમેષ*, ઘત્સે ચરિત્રમમલં ન તુ કપ્ત્સીકઃ ।

તદ્દેલિસ કિં ન ન વિમેતિ જગલ્લિષ્ટસુ^x—મૃત્યુઃ કુતોઽપિ નરકસ્ય ન વેષમાત્રાત્ ॥ ૪ ॥

“ તું આજીવિકા માટે જ આ સંસારમાં ચતિનો વેશ ધારણ કરે છે, પણ કદી દરી જઈને શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતો નથી, પણ તને ખબર નથી કે તમામ જગતને શ્રદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળું મૃત્યુ અને નરક કાંઈ કોઈ પણ પ્રાણીના વેશ ઉપરથી દરી જતાં નથી. ” ૪.

વસંતનિષ્ઠા.

(વિવેચન—કોઈ અજ્ઞાની એવ સંસારનાં દુઃખથી ખીડાઈ, દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનો ડોળ ધારણ કરી (ચતિ થયા પછી), ત્યાં પણ શ્રાવકો પાસેથી સારી સારી ગોચરી મેળવવાનો જ લોભ રાખે છે, પણ ચારિત્રની ક્રિયા કરતો નથી. પ્રથમના ત્રણ શ્લોકમાં

ભાવાર્થરૂપે બતાવેલું વર્તન જરા પણ કરતો નથી, પરંતુ એક નવી ભતનો જ સંસાર આરંભે છે. દેટલાક નામધારી શ્રીપૂજ્યો અને ગોરભાઈ તો ચારિત્રના પ્રાણુભૂત ચતુર્થ મત ભંગ કરવા મુખીની હાથે પણ પહોંચી જાય છે; તેઓને તો આ અધિકારમાં ઊભા રહેવાની પણ જગ્યા નથી. શિયિલાચારી, એકલવિહારી, આધાર્મી આહાર લેનાર વગેરેને કષ્ટભીરુ કહ્યા છે. પરીપક્ષ-ઉપસર્ગથી કરી જનારા યતિને ઉદેશીને કહે છે કે-આખી દુનિયાનો કાળિયો કરી જનાર મૃત્યુ વાટ જોઈ રહ્યું છે, તેના દાંતમાંથી કોઈ ખચ્યું નથી અને તેની પેટી બાળુએ ભયંકર અધિકારથી ભરેલ દુઃખનું જ સ્થાન અને કથનામાત્રથી પણ શરીરને ધ્રુજવનાર નરક દેખાય છે. આ બંને (મૃત્યુ અને નરક) વેશની દરકાર રાખતા નથી, તેઓ એવા નિર્દય છે કે કોઈને ઇરાડતા નથી, છતાં પણ પ્રથમના ત્રણ સ્થોકમાં ભાવાર્થ તરીકે કહ્યું તેવું આવરણ : કરનારા મહાત્માઓ તો તેને પણ છૂટી જાય છે કે પાછા ફરીવાર તેનાં દર્શન પણ ન કરે. દુઃકમાં અજર અમર થઈ જાય છે, માટે શુદ્ધ ચારિત્ર ધારણ કરી મનમાં ખુશી ધણે, માત્ર વેશથી રાચીશ નહિ. સાધુપણની ફરજ એક બાળુએ અને બીજી બાળુએ નારકી તથા મૃત્યુ ક્યાનમાં રાખજે. ફરજ ભૂલ્યો તો બંને રાક્ષસો તૈયાર છે, એ મનમાં ચોક્કસ રાખજે. ૧૮૫.

કેવળ વેશ ધારણ કરનારને તો ઊલટો દોષ.

વેપેણ માઘસિ યતેશ્વરણં વિનાત્મન્ !, પૂર્જાં ચ વાઙ્મસિ જનાદ્રહુષોર્પિં ચ ।

મુગ્ધપ્રતારણમવે નરકેઽસિ ગન્તા, ન્યાયં વિમર્ષિં તદજ્ઞાગલર્કર્તરીયમ્ ॥ ૫ ॥

“હે આત્મન્ ! તું વર્તન (ચારિત્ર) વગર માત્ર યતિના વેશથી જ મક્કમ રહે છે (અહંકાર કરે છે) અને વળી લોકોની પૂજની અપેક્ષા રાખે છે; તેથી લોળા વિશ્વાસ રાખનારા લોકોને છેતરવાથી પ્રાપ્ત થતાં નરકમાં તું જરૂર જવાનો છે એમ લાગે છે. ખરેખર તું ‘અજ્ઞાગલર્કર્તરી ન્યાય’ ધારણ કરે છે.” ૫.

વસંતનિધિઃ ।

વિવેચન— ‘ઉપધિ’ ધર્મોપકરણરૂપ સાધુનાં વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરેનો સમૂહવાચક શબ્દ છે. લોકો વંદન-નમસ્કાર કરે, એવી ધ્વજા રાખવી અને અનેક પ્રકારની ઉપધિ યોજવવા ઇચ્છા રાખવી—એ શુભ વગર ઠીક નથી. વંદન કેને ઘટે ? ઉપધિ શા માટે રાખવાની છે ? એ કાંઈ મોજશોખનું સાધન નથી, એ તો સંયમશુણની વૃદ્ધિમાં અગવડ ન પડે, તે સારુ યોજેલ સાધન છે. આવા બાહ્યાચાર ઉપર વૃત્તિ રાખવી અને પોતાનું વર્તન જરા પણ લીધું ન રાખવું એ પોતાને હાથે પોતાનો વધ કરવા જેવું છે. જેવી રીતે બકરીને એક ખાટકીએ મારવા તૈયાર કરી અને તે સારુ છરી શોધવા લાગ્યો, બીજેથી તેને છરી પ્રાપ્ત થઈ નહિ; પણ ભતિસ્વભાવથી બકરીએ ભૂમિ ઉખેડી, પોતે દીઠેલી છરી દાટી, ઉપર પૂજા વાળી અને તે ભાગ ઉપર ગળું રાખી તે છરી છુપાવવાની બુદ્ધિએ બેઠી. પરંતુ એમ કરવા જતાં એ જ કાતિવડે તેનો નાશ થયો. આ ‘અજ્ઞાગલર્કર્તરી’ ન્યાય છે. આવી

રીતે પોતાના હાથથી જ પોતાનો નાશ કરવો એ અનુચિત વર્તન છે. માત્ર વેશ યતિનો રાખવો અને વર્તન બોદું રાખવું એથી દુર્ગતિરૂપ દુઃખ પોતાના હાથે મેળવવા જેવું થાય છે. શુદ્ધ ચારિત્રવાન પણ વંદન, નમસ્કાર કે ઉપધિની વાંછા કરતા નથી, પણ કદિ તેઓ કરે તો નીતિની અપેક્ષાએ કાંઈ પણ વાજળી ગણાય, કારણ કે તેમ કરવાને તેઓનો હક્ક છે, પણ હે નામધારી ! તારે તો એક પણ બચાવનું સાધન નથી. ૧૮૬.

બાહ્ય વેશ ધરવાનું ફળ.

જાનેઽસ્તિ સંયમતપોભિરમીભિરાત્મ-ક્લસ્ય પ્રતિગ્રહમરસ્ય ન નિષ્ક્રયોઽપિ ।

કિં દુર્ગતૌ નિપત્તતઃ શરણં તવાસ્તે, સૌખ્યઞ્ચ દાસ્યતિ પરત્ર કિમિત્યવેહિ ॥ ૬ ॥

“ મારા બધાવા પ્રમાણે હે આત્મન ! આવા પ્રકારના સંયમ અને તપથી તો (ગૃહસ્થ પાસેથી લીધેલાં પાત્ર, લોજન, વગેરે) વસ્તુઓનું ભાડું પણ પૂરું થતું નથી. ત્યારે દુર્ગતિમાં પડતાં તને શરણુ શું થશે ? અને પરલોકમાં સુખ કેણુ આપશે ? તેનો તું વિચાર કર. ” ૬.

વિવેચન—ઉપર જણાવ્યું તેવી રીતે બાહ્યાચાર માત્ર વેશ રાખવામાં આવે અને તપ, સંયમ કાંઈ ન કરવામાં આવે અથવા તદ્દન બાહ્યાર્કગર માટે કરવામાં આવે, તેનું ફળ શું તે અત્ર વિચારે છે. ગૃહસ્થ પાસેથી લોજન, વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે યતિને મફત મળે છે જેને માટે સૂરિમહારાજ કહે છે કે—ઉક્ત દેખાવ માત્રથી કરતા તપસંયમથી તો તેનું ભાડું પણ વળતું નથી, માટે હે યતિ ! તારું દેવું ફેડવા માટે પણ તારે તારું વર્તન બહુ જ ઊંચા પ્રકારનું રાખવાની જરૂર છે. જેઓ દુનિયાના ઉપદેશક હોવાનો દાવો કરતા હોય તેઓનું ચારિત્ર તો એવું સરસ અને અનુકરણીય હોવું જોઈએ કે એમાં એ એક પટે જ નહિ. બાહ્ય દેખાવ જુદો અને આંતર વર્તન તદ્દન જુદા પ્રકારનું એ વાત એક પટે જ નહિ. બાહ્ય દેખાવ જુદો અને આંતર વર્તન તદ્દન જુદા પ્રકારનું એ વાત શુદ્ધ દશામાં વર્તનારા જીવોની કલ્પનામાં પણ આવે નહિ અને લોકો પોતાને માટે શું ધારે છે એવો તો એના મનમાં ખ્યાલ પણ ન હોય. તેને કાંઈ પણ ખ્યાલ હોય તો તે પોતાની જાયા પ્રકારની ફરજનો ખ્યાલ હોય છે. આત્માના આ ભવ અને પરબવના સુખ માટે વેશ અને વર્તનની એકતા કરવાની ખાસ જરૂર છે. ૧૮૭.

* * ૧૮૩-૧૮૭. આ પાંચ શ્લોકમાં બાહ્યાર્કગર-વેશ ધારણ કરનારને માટે બહુ કહ્યું છે. ગૌરણ, શ્રીપૂજ્યો, જતિ અને સંવેગી પક્ષમાં પણ કેટલાક માત્ર વેશધારી હોય, તેમણે આટલી હકીકત ઉપરથી બહુ બહુ સમજવાનું છે. ટોરાધાગા કરી, ગૃહકાર્યાદિ આવધ કાર્યોમાં સલાહકરક જની, દરિરાગી ભગતો જનાવી, સુબ પ્રાણીઓ ધર્મને નામે ઉતરનાર, ધર્મને બહાને આલેખિકા ચલાવનાર, દેશનાં પટ્ટીઆં ખાડી ધર્મને દુનિયાની દરિમાં હલકો પાડનાર આવા મૂર્ખાઓ પોતાની જાતને સંસારચક્રમાં પાડે છે અને સાચે એકમાં આશિત જનને દુઃખાડવાના પાપરૂપ પથર ખાંપે છે તેથી ફરીને જાયા આવતા જ

નથી. વળી કેટલીક વાર સંવેગી પણ જેવા શુદ્ધ પ્રવાહમાં પણ કેટલાક નાપસંદ કરવા લાયક દેખાવે તેવામાં આવે છે, સંભળાય છે. ખુસ કરીને તેના શુદ્ધ ગુરુણીભાવોના સમુદાયમાં પણ કેટલાકની સ્થિતિ પર ધ્યાન આપવાની બહુ જરૂર જણાય છે. વેશથી કાંઈ લાભ નથી અને તેથી લોકોને છેતરવારૂપ નુકશાન છે એ સ્પષ્ટ છે. વળી આટલું લખતા સૂરિમહારાજ સારી રીતે જાણે છે કે-વેશથી કોઈ વખત પ્રાણી ચરમની ખાતર-દેખાવ ખાતર પણ અયોગ્ય રહેતે જતાં અટકે છે. સાધુ-મહંત-ત્યાગી-વૈરાગી જેવા ભાવનામય જીવનનો દેખાવ રાખ્યાથી જ લોકો મહાઉત્તમ વર્તનની આશા રાખે છે અને તે જ જગાએ જ્યારે કાંઈ પણ અરિત્ર ન હોય ત્યારે કેટલું ખેદ કરવા જેવું ગણાય એ વિચાર કરવાથી સમજાઈ જાય તેવું છે. આ પાંચ સ્ત્રોત અવરથ વિચાર કરવા લાયક છે.

વર્તન વિનાનું લોકરંજનઃ યોધિવૃક્ષને કુહાડો.

किं लोकसत्कृतिनमस्करणाचिनायै, रे मुग्ध ! तुष्यसि विनापि विशुद्धयोगान् ।

कृन्तन् भवान्ध्रुपतने तव यत्प्रमादो, बोधिद्रुमाश्रयमिमामानि करोति पशुन् ॥ ७ ॥

“ તારા ત્રિકરણ યોગ વિશુદ્ધ નથી છતાં પણ લોકો તારા આદરસત્કાર કરે, તને નમસ્કાર કરે, અથવા તારી પૂજા-સેવા કરે, ત્યારે હે મૂઢ ! તું શા માટે સંતોષ માને છે ? સંસારસમુદ્રમાં પડતાં તને આધાર ફક્ત યોધિવૃક્ષનો જ છે, તે જાડને કાપી નાખવામાં નમસ્કારાદિથી થતો સંતોષાદિ પ્રમાદ આ(લોકસત્કાર વગેરે)ને કુહાડા બનાવે છે. ” ૭,

વસંતતિલાહ.

વિવેચન—મનની અસ્થિરતા ઓછી થઈ નથી, વચન પર અંકુશ આવ્યો નથી, કાયાના યોગો કાળમાં નથી અને તેમ છતાં પણ લોકો વંદન, પૂજન,* ભક્તિ કરે ત્યારે તારા મનમાં આનંદ આવે છે-એ કેટલું ખોટું છે ? હે સાધુ ! તેવાં વંદન, પૂજન ઉપર તારા હૃદય શું છે ? તું જરા સમજ કે આ સંસાર એ સમુદ્ર છે, એમાં જે રૂબે છે તેનો છેડો અનંત કાળે પણ આવતો નથી, છતાં તેમાંથી ગયવા માટે યોધિવૃક્ષ-સમ્યક્વતરુ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો ગયાવ થાય છે, પરંતુ તને પ્રમાદ થાય છે તે શિથિલતાને લીધે આ વંદન, નમસ્કાર ઉપર કહેલા વૃક્ષને કાપી નાખવામાં કુહાડાનું કામ કરે છે. વૃક્ષનો નાશ થયો અને તેથી કરીને એ વૃક્ષનો એક વખત પણ આશ્રય તને ન મળ્યો, પછી તું સંસારસમુદ્રમાં ઘસડાઈ જઈશ. ત્યાં તને કોઈ પણ પ્રકારનો આશ્રય મળશે નહિ.

તારા શુદ્ધ વેશથી તારી જવાબદારી કેટલી વધે છે તેનો તું વિચાર કર. હુનિયા તારી પાસેથી તારી પ્રતિજ્ઞાને અનુસારે કેટલા જાંચા વર્તનની આશા રાખે, તેનો ખ્યાલ કર. હે મુનિ ! જરા અંતરંગ ચક્ષુ ઉઘાડ. આવો યોગ-આવી સામગ્રી તને ફરી મળવી

બહુ મુશ્કેલ છે. ઠહાપણ વાપરી સમયનો ઉપયોગ કર. ઉપલક્ષણથી મુનિનો અધિકાર છતાં પણ, આવકે ખાસ આ પ્રલોકના ભાવાર્થથી વિચાર કરી સમજવાનું છે કે-આવકપણાનો ઠાળ ધારણ કરી ગુણ સિવાય, મારામારી કરી, ધમાધમીથી નોકારસી આદિનાં જમણ જમવાં, અનેક પ્રકારની પ્રભાવનાઓ વગર હકે, અનીતિથી, વગર શુભે, એક વખતથી પણ વધારે વખત લેવાની તુચ્છતા કરી, તેના હકદાર તરીકે પોતાના આત્માને માનવો એ બહુ વિચારવા જેવું છે. આવો વિચાર આવકે પણ પોતાના આત્માને માટે આ અધિકારમાં દરેક સ્થળે કરવાનો છે. ૧૮૮.

લોકસત્કારનો હેતુ, ગુણ વગરની ગતિ.

· ગુણાંસ્તવાશ્રિત્ય નમન્ત્યમી જના, દદત્યુપજ્વાલયમૈશ્યશિષ્યકાન્ ।

વિના ગુણાન્ વેષમૃષેર્વિમર્ષિ ચેત્, વત્તઘ્નકાનાં તવ માવિની ગતિઃ ॥ ૮ ॥

“ આ લોકો તારા શુભોને આશ્રયીને તને નમે છે અને ઉપધિ, ઉપાશ્રય, આહાર અને શિષ્યો તને આપે છે. હવે જો ગુણ વગર અધિ(યતિ)નો વેશ તું ધારણ કરતો હોઈશ તો ઠગના જેવી તારી ગતિ થશે. ” ૮.

વંશસ્થવિદ્ય.

વિવેચન—અર્થ ૨૫૯ છે. તારા સેવકો સારાં કપડાં તને આપવા ઇચ્છે છે, ઘરમાં સારી વસ્તુ કરે તો તને પ્રથમ આમંત્રણ કરે છે, પોતે ગ્રંથમાં રહે છતાં તને મહેલ જેવા ઉપાશ્રયો રહેવા આપે છે અને છેવટે પોતાના વહાલા પુત્ર, પુત્રીને પણ તારા શિષ્યપણે અર્પણ કરી દે છે; જો બધું તારામાં સાધુપણના ઉત્તમ શુભો અને દય યતિધર્મો છે, એમ ધારીને આપે છે. આ શુભો વગરના તારા છવનને તો દંભી-પાપી-ધુતારાની ઉપમા અપાય અને જિંદગીનું ક્ષણ પણ તેવું જ મળે.

* * ૧૮૮-૧૮૯ આ જાતને પ્રલોકોમાં લોકરંજનથી અટકી મુનિપણનો ગુણ મહણ કરવા ઉપદેશ કર્યો છે. દંભ-કપટ વગેરે કરીને બહારથી દેખાવ કરનારને આ ઉપરથી બહુ સમજવાનું છે. સ્વમાન(self-respect)ના રૂપમાં આ જાનામાં દંભને સારું રૂપ આપવામાં આવે છે. છુદ્ધિમાન યતિએ તેમાં દંભ કયાં છે તે સમજી જવું જોઈએ. આ ત્રીઠો અવગુણ બોધિવૃક્ષનો ઘાત કરે છે અને પ્રાણીને પોતાની ખરી ફરજ શી છે તેનો ખ્યાલ આવવા દેતો નથી. દરેક યતિ-સાધુએ યાદ રાખવું કે તેવું કામ લોકોને દેવળ

× આ પ્રલોક પરથી વેશઅવાન પુત્રપુત્રીને શિષ્ય તરીકે વહેરાવવાનો પ્રચાર અગત્યનો એમ જાણવું છે એ જાણનાં મુદ્દાઓ અને માતા ઉદારચિત્ત રહેતાં હતાં; તેમ જ સાધુઓ પણ શિષ્યને વહેરાવી ભેટા દતા, એમ જાણ્યા છે. એ સંજ્ઞામાં દીરઘિનિવસરિ વગેરેનાં દર્શન અસિદ્ધ છે. એ સંજ્ઞામાં સીમદેવમન્દાદિયમં મોત્રપાત્રમાં ત્રીજા પ્રકારને છેડે સત્ત્વ સ્થેયના નિરપજ્ઞમાં પુત્રપુત્રી વહેરાવવાનો કામ ૨૫૯ જાણવું છે અને તે જ વિષયમાં એ માનવિજ્ઞાન ઉપાધ્યાય ધર્મસંમદમાં ૨૫૯ છંદોન કરે છે.

પુશી કરવાતું નથી, પણ ખરાબર શુદ્ધ માર્ગે દોરવાતું છે. દુનિયાના ઉપદેશક હોવાનો દાવો કરી, એકાંતમાં કુર્મ કરે, એવા શોળીનોને માટે તો અધોલોક તૈયાર છે, પણ અત્ર કલ્પેલા મુનિવચન તો મનમાં પણ ખરાબ વિચાર લાવે નહિ અને કાયાતું વર્તન તો બહુ જ શુદ્ધ રાખે. આવા મુનિ તે જ સાધુ કહેવાય. બાકી તો યતિના જતિ અને ગુરુજીના ગોરુજી થઈ ગયા છે, તે શબ્દની માફક વર્તનમાં પણ અંપ્રજ્ઞ જતાવે છે. વીરપરમાત્મા શુદ્ધ પંથનો ફેલાવો કરે !

લોકરંજન એ વાસ્તવિક રીતે શું છે ? લોકો થોડો વખત કહે કે—અમુક યતિ સારા છે, એમાં વળ્યું શું ? જ્યાં સર્વ સુખ દુઃખનો આધાર કર્મબંધ ઉપર છે ત્યાં બાહ્ય દૃષ્ટિની કિંમત કેવળ મીઠા માત્ર છે. વળી બને છે એમ કે, શુદ્ધ વર્તનવાળા પુરુષને કેટલાંક કારણસર કેટલીક વાર નુકસાન ભય છે ત્યારે લોકો તેની નિંદા કરે છે, પણ સાધુને તેવું કંઈ હોતું જ નથી. શ્રી મલ્લિનાથના સ્તવનમાં ઉપાધ્યાયજીએ લોકરંજન અને લોકોત્તર રંજનનો તોલ કરી લોકોત્તર રંજનને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. અનંત કાળચક્રના રેલામાં ઘસઘાઈ જનાર પામર જીવ ! તારા માની લીધેલા નાના સર્કલના ઉપર ઉપરના વખાણ માટે તું બધું શુભાવી કેવાની બૂલ કરીશ નહીં.

યતિપણાતું સુખ અને ફરજ.

નાજીવિકાપ્રણયિનીતનયાદિચિન્તા, શ્વનો રાજમીથ મગવત્સમયં ચ વેત્સિ ।

શુદ્ધે તથાપિ ચરણે યતસે ન મિથો !, તત્ત્વે પરિગ્રહમરો નરકાર્થમેવ ॥ ૧ ॥

“ તારે આજીવિકા, શી, પુત્ર વગેરેની ચિંતા નથી, રાજ્ય તરફની ખીક નથી અને બગવાનનાં સિદ્ધાંતો તું બંધે છે અથવા સિદ્ધાંતનાં પુસ્તકો તારી પાસે છે, છતાં પણ હે યતિ ! જો તું શુદ્ધ ચારિત્ર માટે યત્ન કરીશ નહીં તો પછી તારી પાસેની વસ્તુઓનો ભાર (પરિગ્રહ) નરક માટે જ છે. ” ૯.

વસંતતિલકા.

વિવેચન—તારે બે પાંચનાં પેટ ભરવાં નથી, શી સારુ સાડી કે બંગડીઓ લેવી નથી, પુત્રવું વેવિશાળ કે તેનાં લગ્ન કરવાં નથી કે કુટુંબની અનેક ઉપાધિઓ કરવી પડતી નથી; તારે કમાવાની માથાફૂટ નથી અને સ્વત્ત હરિક્ષાઈના જમાનામાં તારે હાથ પણ હલાવવો પડતો નથી; વારી પાસે મોટી પુંજ પણ નથી કે અગાઉનાં વખતમાં જેમ રાજ્ય તરફથી ભય હતો અને હાલના વખતમાં નક્રમાં કળ્યાના ખરચમાં લૂંટાવાનો ભય છે, તેવો ભય તારે હોય. આ સર્વ ઉપરાંત તું જાણી છે, સમજી છે, શાસ્ત્રવિદ્ છે અને વીર પરમાત્માએ સર્વ સમયને અનુકૂળ થાય તેવાં જતાવેલાં સિદ્ધાંતોનું રહસ્ય જાણનાર છે;

આટલી સગવડ છતાં પણ જો તું શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતો નથી તો પછી તારું ભવિષ્ય અમને તો સારું લાગતું નથી. તું તારી પાસે નકામો સંચય શા માટે કરે છે ? તું પરિચલના ભારમાં હબાર્થ બંધ નરકમાં બંધાય.

અત્ર કહ્યો છે તે સામાન્ય પરિચલ-વસ્ત્ર, પાત્ર, ઉપધિરૂપ જ સમજવો. પંચ મહા-મતધારી હોઈ, જેઓ પૈસા કે સ્ત્રીનો પરિચલ કરે તે તો પ્રત્યક્ષ દુરાચારી છે. ગાડી ઘોડા રાખે, વાડી ખેતર રાખે, છડી પોકરાવે અને પથરામણીઓ કરાવે, તેની વાત સૂરિમહારાજ બાબુ ઉપર જ મૂકે છે. જૈનધર્મનું બંધારણ બહુ જ ઉત્તમ છે, સાધુ અને શ્રાવકના વ્યવહાર બહુ વિચારીને બંધાયેલા છે, તેમાં કેટલાક પેટભરા બગાડો કરી પોતાની ભતતને સંસારના અનંત પ્રવાહમાં ઘસડાવે છે ! ૧૯૦.

જ્ઞાની પણ પ્રમાદને વશ થાય, તેનાં બે કારણો.

શાસ્ત્રજ્ઞોઽપિ શ્વેતવ્રતોઽપિ* મૃદિળીપુત્રાદિવન્ધોઽજિજ્ઞતો-

ઽપ્યઙ્ગી યદ્યત્તે પ્રમાદવશ્વનો ન પ્રેત્યસૌરૂપશ્રિયે ।

તન્મોહદિપત્તિલોકજયિનઃ કાચિત્પરા દુષ્ટતા,

વદ્ધાયુક્તયા સ વા નરપશુર્નૂનં ગમી દુર્ગતૌ ॥ ૧૦ ॥

“ શાસ્ત્રને બાબુનારો હોય, મત બંધણુ કરેલાં હોય, તથા સ્ત્રી પુત્ર વગેરેનાં બંધનથી મુક્ત હોય, છતાં પ્રમાદને વશ પડીને પારલૌકિક સુખરૂપ લક્ષ્મી માટે આ પ્રાણી કાંઈ ચત્ન કરતો નથી, તેમાં ત્રણ લોકને છતનાર મોહ નામના શત્રુની કોઈ અવાચ્ય દુષ્ટતા કારણ-રૂપ હોવી જોઈએ, અથવા તો તે નરપશુ અગાઉ આયુષ્ય બાંધેલ હોવાને લીધે જરૂર દુર્ગતિમાં બનાર હોવો જોઈએ. ” ૧૦.

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું તેમ હે યતિ ! તારે સંજોગો બહુ અનુકૂળ છે, હનિયાના સામાન્ય માણસો કરતાં તારી સ્થિતિ બહુ સારી છે, વળી તું જ્ઞાની છે, મતધારી છે, ગૃહ કે સ્ત્રીનાં બંધનથી રહિત છે, છતાં પણ તારી ક્ષરજ બળવતો નથી અને અસ્ત-વ્યસ્તપણે ઇદ્રિયઅશ્વો ક્યાં ઉપાડી ભય ત્યાં ભય છે તેનું કારણ શું ? મને તો લાગે છે કે-જે મોહરાજા પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવી આં આખા જગતને પ્રમાદમદિરાનું પાન કરાવી નચાવે છે, તેણે તને પણ છટકવા લીધો નથી, તું પણ તેના પંજમાં સપડાઈ ગયેલો છે અથવા તો તું અવશ્ય નરકમાં બનારો છે.

બન્ને કારણોમાં વાત એકની એક જ છે. મોહવશ પ્રાણી ઇદ્રિયહમન, આત્મસંયમ કરી શકતો નથી અને તેથી પ્રચલિત ઉદય થતો નથી, આયુષ્યબંધ ભોગવ્યા વિના દુટકો

નથી, છતાં પણ અસાધારણ વીર્યેદ્ધિસ ફેરવે તો સંજોગેને જોવા અનુકૂળ કરી મૂકે કે તે અશુભ આશુખ્ય યોગવતી વખતે, પાછી ફરીને અશુભ કર્મોની સંતતિ ઉત્પન્ન થાય. હે સુનિ ! તારા સરખા પવિત્ર ઋષિ-સંન્યાસીએ તો મોહ-મારાપણાની બુદ્ધિને અને હુંપણાને ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૧૯૧.

યતિ સાવધ આચરે તેમાં મૃષોક્રિાનો પણ દોષ.

ઉચ્ચારયસ્યનુદિનં ન કરોમિ સર્વમ્, સાવદ્યમિત્યસકૃદેતદયો કરોપિ ।

નિરયં મૃષોક્તિજિનવશ્ચનમારિતાત્તત્, સાવદ્યતો નરકમેવ વિભાવયે તે ॥૧૧॥

"તું હમેશાં દિવસ અને રાતમાં થઈ નવ વાર કરેમિ બંતેનો પાઠ ભણતાં જોલે છે કે-હું સર્વથા સાવધ કામ નહિ કરું અને પાછો વારંવાર તે જ ક્યાં કરે છે. આ સાવધ કર્મો કરી તું જોડું બોલનાર થવાથી પ્રભુને પણ છેતરનાર થાય છે અને તે પાપના ભારથી ભારે થયેલા તારે માટે તો નરક જ છે એમ હું ધારું છું." ૧૧. વસંતતિથક્ષ.

વિવેચન—કરેમિ મંતે ! સામારઅં સઘ્વં સાવજ્ઞં જોગં વચ્ચક્ષામિ જાવજ્ઞીયાપ તિવિદ્ધં તિવિદ્ધેણં રૂપાદિ. એટલે આ આખા જીવનમાં મન, વચન, ક્રિયાથી સર્વ સાવધ કાર્ય જાતે કરીશ નહિ, બીજા પાસે કરાવીશ નહિ અને કરનારાઓને મનમાં સારા ભણીશ નહિ—એવી રીતના શબ્દો તું દરરોજ જાને દંકના પ્રતિક્રમણમાં અને ચોરિસિ ભણાવતાં વારંવાર જોલે છે અને છતાં પણ પાછું વર્તનનું ઠેકાણું રાખતો નથી એ તો સ્પષ્ટ રીતે ગેરબ્યાજબી લાગે છે. એથી તો તું જોવડો ભારે થાય છે. સાવધ કર્મથી તને પાપ લાગે છે અને અસત્ય વચન બોલવાથી પણ પાપ લાગે છે. વચન અને વર્તન એક સરખાં પ્રવર્તાવવાં જોઈએ. જ્યાં મન વચન ક્રિયાની ત્રિપુટી ત્રણ રસ્તા લે ત્યાં હુઃખના દરિયા ઊછળે છે. વચન-રૂખાવ-ઉપદેશ બુદ્ધા પ્રકારનો કરવો અને વર્તન વિપરીત રાખવું એથી પરસ્પરમાં અનેક જાતની માનસિક ઉપાધિઓ ઉપરાંત નરકના જેવી મહાભયંકર શારીરિક પીડાઓ સોગવવી પડે છે અને આ ભવમાં પણ રૂખાવ જાળવી રાખવા કેટલીક જોડી ખટપટ કરવી પડે છે. વિદ્વાનો કહી ગયા ॥ કે:—

યયાં ચિત્તં તથા વાચો, યયા વાચસ્તથા ક્રિયાઃ ।

ચિત્તે વાચિ ક્રિયાર્યાં ચ, સાધુનામેકરૂપતા ॥

એટલે જેવા વિચાર તેવી જ વાચા અને વાચા તેવું જ વર્તન; એવી રીતે સાધુને મન વચન ક્રિયાની પ્રવૃત્તિમાં એકીભાવ હોય છે. અત્ર એટલું જણાવવું આવશ્યક થઈ પડે છે—અભ્યાસદશ્યામાં જેવી વાણી તેવું જ સર્વથા વર્તન હોઈ ચકતું નથી, પણ શુદ્ધ ચિત્તથી મનમાં તે વર્તન ચોતામાં હોવાનો દાવો ક્યાં સિવાય અને જોડો ડાળ ક્યાં સિવાય અભ્યાસ કરવામાં જામ નથી. ૧૯૨.

યતિ સાવધ આચરે તેમાં પરવચનનો દોષ.

વેવોપદેશાદ્યુપધિપ્રતારિતા, દદત્યમીષ્ટાનૃજવોઽપુના જનાઃ ।

શ્રદ્ધે ચ શેષે ચ સુખં વિચેષ્ટસે, મવાન્તરે હ્યાસ્યસિ તત્કલં પુનઃ ॥ ૧૨ ॥

“વેશ, ઉપદેશ અને કપટથી છેતરાયલા ભદ્રિક લોકો તને હાલ વાંછિત વસ્તુઓ આપે છે, તું સુખે ખાય છે, સૂવે છે અને ફરતો ફરે છે, પણ આવતા ભવે તેનાં કષ્ટ જાણીશ.” ૧૨. ઉપનિષદ *

વિવેચન—ઉપર ચોથા અને પાંચમા શ્લોકમાં આ બાબતમાં બહુ કહ્યું છે. હે યતિ ! ભદ્રિક છવે તને શુભવાન ધારીને ચોતે ન ખાય તેવી વસ્તુઓ તને ખાવા માટે આપે છે, તેમ જ તને ફરેક પ્રકારની સગવડ કરી આપે છે, તેનો તું ગેરલાભ લે છે. સાધુપણને યોગ્ય તારું વર્તન ન હોય તો તારા તે વસ્તુ પર કોઈ પણ પ્રકારનો હક નથી. હક વગર તું કોઈ પણ ચઢણ કરીશ તો દેવાદાર ચર્ચા અને તે ઉપરાંત કંઈ કરવાથી મહાદુર્ગતિમાં જવું પડશે.

ઈશ્વર કરનારને ભાવંતરે તો મહાકષ્ટ થાય છે અને અત્રે પણ બહુ ઉપાધિ થઈ પડે છેઃ ખોટો દેખાવ જાળવી રાખવા અનેક ખટપટો કરવી પડે છે, અસત્ય બોલવું પડે છે, ખુશામત કરવી પડે છે અને છતાં પણ ખુલા પડી જવાના આહુ ભયમાં રહેવું પડે છે. ઉપરના શ્લોકોમાં કહેલી હકીકત ઉપાધ્યાયજી દ્વારા શબ્દોમાં કહે છે. “જે જૂઠો કીચે ઉપદેશ, જનરંજનને ધરે વેશ, તેનો જૂઠો સકળ ક્ષેષ હો લાલ-માયામોસ ન કીરે.” ત્યારે ઉપદેશ અને વર્તન બુદ્ધિ રાખવાં એ આધ્યાત્મપાઠ થયું એટલી વાત હાલ તુરત ધ્યાનમાં રાખવી. આગળ ઉપર પ્રસંગે એ બાબત પર વધારે ખુલાસો થશે. ૧૬૩.

સંયમમાં યત્ન ન કરનારને હિતબોધ.

આજીવિકાદિવિવિધાર્ચિભૃશાનિશ્ચાર્ચાઃ, કુલ્લેણ કેઽપિ મહત્તૈવ સ્વજન્તિ ધર્માન્ ।

તૈમ્પોઽપિ નિર્દય ! જિજ્ઞાસસિ સર્વમિદં, નો સંયમે ચ યતસે ભવિતા કથં હી ? ॥ ૧૩ ॥

“આજીવિકા ચલાવવી વગેરે અનેક પ્રકારની પીડાઓથી સતદિવસ બહુ હેરાન થતા કેટલાક ગૃહસ્થો મહામુરકેલીએ ધર્મકર્મો કરતાં હોય છે તેઓ પાસેથી પણ હે દયાહીન યતિ ! તું તારી સર્વ ઈષ્ટ વસ્તુઓ મેળવવા ઇચ્છા રાખે છે અને સંયમમાં યત્ન કરતો નથી ત્યારે તારું શું થશે ? ૧૩. વસંતતિલકા.

* ઈશ્વરના અને વંશસ્થનો સંકર થનાથી એક ઉપનિષદ આવે છે. આ ઉપનિષદ તે જાતનો છે. જુઓ હરેનુસાસન. x દંતને માટે પ્રકરણનાકર પ્રથમ ભાગમાં અપેક્ષા અધ્યાત્મસારનો ત્રીજો અધિકાર જુઓ.

વિવેચન—સૂરિમહારાજ અત્ર ઝેવડી દયાના ખ્યાલમાં છે. બિચારા ભદ્રિક શ્રાવકો મહામુશ્કેલીએ પૂરું કરતા હોય છે, તેવા સામાન્ય સ્થિતિના શ્રદ્ધાળુ બંધુઓ પણ સાધુને જોઈને પોતાની સારામાં સારી વસ્ત્રપાત્રાદિ વસ્તુ આપી દેતા અચકાતા નથી, આવા ખરા પરસેવાથી મેળવેલાં દ્રવ્યથી ખરીદેલી વસ્તુઓ તું લે છે અને તારા પોતાના ફરજના કાર્યમાં તું સુસ્ત રહે છે; તું ઇંદ્રિયોના સંયમ કરતો નથી કે મન પર અંકુશ રાખતો નથી, કે પાંચ મહાવ્રત બરાબર નિરતિચારપણે પાળતો નથી ત્યારે હે યતિ ! તું જરા વિચાર કર કે—તારાં આવાં વર્તનનું શું પરિણામ આવશે ? દુનિયાનો વ્યવહાર છે કે—દૂધ પીવાની ઇચ્છા રાખનાર બિલાડી દૂધને જ જીએ છે, પણ માથે પઠનારી ડાંગને જોતી નથી. પરંતુ ધણીનું કાર્ય કરી પોતાની ફરજ બજાવી, સૂકો રોટલો પણ કેટલો સ્વાદિષ્ટ લાગે છે તેનો તું અનુભવ કરજે, અથવા અનુભવીથી બાણી લેજે; તારી પોતાની તારા તરફ ફરજ શી છે તે વિચારજે અને સાથેસાથે સર્વ જીવો તરફ તારી ફરજ શી છે તેનો ખ્યાલ કરજે.

કેટલીક વાર સાધુને ન છાજતાં વર્તન કોઈ કોઈ વ્યક્તિમાં જોવામાં આવે છે. મહા-મતનો ભંગ થતો જોવામાં આવે છે, અથવા અભિમાનથી અન્ય ગુણવાનને નહિ નમવા-પણું, સ્વદોષદોષકષ્ણ અને દંભની હકીકત સાંભળવામાં આવે છે. દુનિયાની સ્થૂળ મર્યાદાથી જાતી સપાટી પર ગયેલા હે યતિવર્ય ! આ સર્વ સંસારનો હેતુ છે, આવાં વર્તનમાં લાભ નથી, પણ એકાંત હાનિ છે. તારાં કપડાંથી મોક્ષ મળવાનું નથી. મનને જ્યારે સંયમરંગ લગાડીશ ત્યારે જ આરો આવવાનો છે. બાકી તો દંભબુદ્ધિથી જે વેશ પહેરવો, એ માત્ર નાટક ભજવવા જેવું છે. ૧૬૪.

નિર્ગુણ સુનિની ભક્તિથી તેને તથા ભક્તોને ફળ થતું નથી.

આરાધિતો વા ગુણવાન્ સ્વયં તન્ન, મવાન્ધિમસ્માનપિ તારયિષ્યતિ ।

अयन्ति ये त्वामिति भूरिमक्तिभिः, फलं तवैषां च किमस्ति निर्गुण ! । १४ ॥

“ આ ગુણવાન પુરુષની આરાધના કરી હોય, તો તે ભવસમુદ્ર તરે ત્યારે આપણને પણ તારશે, એવા પ્રકારની બહુ ભક્તિથી ઘણાં માણસો તારો આશ્રય કરે છે; તેથી હે નિર્ગુણ ! તને અને તેઓને શું લાભ છે ? ” ૧૪. ઇશ્વરના અને વંશસ્થ (ઉપજાતિ).

વિવેચન—‘ આ સાધુ ગુણવાન છે ’ એમ ધારી કેટલાક શ્રાવકો ભક્તિભાવથી તને વહોરાવે છે પણ તેથી તેઓને પુણ્યબંધ થશે, એમ કલ્પી, તેના કારણજૂત થવાથી તને પુણ્યબંધ થશે, એમ તું ધારતો હો તો તારી જૂલ છે, કારણ કે તારામાં તેમણે ધારેલા સારા શુભો જરા પણ નથી. તારામાં શુણ હોય અને ભવસમુદ્ર તરવાની શક્તિ હોય તો જુદી વાત છે; બાકી ખાલી કલ્પનાઓ કરવામાં તને કાંઈ પણ લાભ થવાનો નથી, એટલું

જ નહિ પણ હવે પછીના શ્લોકમાં જણાવવામાં આવશે, તેમ તારા આ વર્તનથી તો તને પાપનો અંધ જ થશે.

બિચારા અલ્પજ્ઞાની જીવો બદ્ધિક્ષાવધી તારો ધર્મબુદ્ધિએ આશ્રય કરે છે તે સંસાર-સમુદ્ર તરવામાં તારી સહાયની ઇચ્છાથી કરે છે, એવી સહાય તો તું કાંઈ આપતો નથી, આપી શકતો નથી, ત્યારે તને શું લાભ થાય ? ૧૯૫.

નિર્ગુણ મુનિને ઉલટો પાપખંધ થાય છે.

स्वयं प्रमादैनपितृन् भवाम्पुत्रौ, कथं स्वमक्तानपि तारयिष्यसि ? ।

प्रतारयन् स्वार्थमृजून् शिवार्थिनः, स्वतोऽन्यतथैव विलुप्यसेऽसा ॥ ૧૫ ॥

“ તું ” પોતે પ્રમાદવડે સંસારસમુદ્રમાં પડતો જાય છે ત્યાં પોતાના ભક્તોને તે કેવી રીતે તારવાનો હતો ? બિચારા મોક્ષાર્થી સરળ જીવોને, પોતાના સ્વાર્થ માટે છેતરીને, પોતાથી અને અન્યદ્વારા પાપવડે તું ખરડાય છે. ” ૧૫.

વંશરથવિભ.

વિવેચન—મોક્ષ મેળવી સંસારજાળથી ફારગત થવાની ઇચ્છાવાળા સરળ જીવો તારો આશ્રય કરી તારા ઉપદેશ પ્રમાણે વતન કરે છે, તેઓને છેતરીને તું ‘ અન્યદ્વારા ’ પાપખંધ કરે છે અને તે ‘ લીધેલાં ’ પચ્ચજખાણુ(મહાનતો)નો વિષયકથાયાદિ પ્રમાદ-સેવનથી ભંગ કરી ‘ પોતાથી ’ પાપખંધ કરે છે. આવી રીતે હે મુને ! તું નિર્ગુણ છે તેથી તને લાભ થતો નથી એ તો નિઃસંશય છે; તારા જેવા હંભી અને લોકસત્કારના અર્થીને વસ્ત્ર કે અન્ન આપવાથી આપનારને લાભ થાય અને તેનું નિમિત્ત તું હોવાથી તને લાભ થાય, એવો દાંભિક ખ્યાલ છોડી દે અને સમજ લેજે કે આવા વર્તનથી તો તું ઊવડો બારે થાય છે, મહા પાપખંધમાં ખરડાય છે અને અનેક ભવો સુધી જાચે આવી શકે નહિ એવા સંસારસમુદ્રમાં ગળે પથ્થર બાંધીને ડૂળતો જાય છે.

હે યતિ ! તારા હાથમાં સંસારસમુદ્રને તરવાનું વહાણ આવી ગયું છે, તેને આવી રીતે વાપરવાની તારી મૂર્ખતા તણુ દે, કમ્પાન થા, પવન જો અને પેલે છેડે મોક્ષનગર છે, તે સાધ્યભિંદુ નજરમાં રાખી ત્યાં પહોંચવા યત્ન કર, વચ્ચે ખરાબા કે ડુંગરો આવે છે તે ધ્યાનમાં રાખ અને મનમાં હિંમત રાખ. આ નૌકાનો જે સાધુ ઉપયોગ કરતા નથી અને તેનો સ્વતઃ નાશ કરી બચાવનાં સાધનોને જ ઊલટા ડબાડવાનાં સાધનોમાં ફેરવી નાખે છે, તે કોઈપણ રીતે પોતાનો તેમ જ પોતાના આશ્રિતોનો કલ્યાણનો ભાગ લેતા નથી અને સંસારસમુદ્રમાં રખડ્યા કરે છે અથવા તળીએ જઈને બેસે છે. ૧૯૬.

નિર્ગુણને થતા ઋણનું પરિણામ.

गृहासि शय्याहृतिपुस्तकोपधीन्, सदा परेभ्यस्तपसस्त्विदं स्थितिः ।

तत्ते प्रमादाद्भरितात्प्रतिग्रहै-र्ऋणार्णमग्नस्य परत्र का गतिः ? ॥ ૧૬ ॥

“તું” બીજાઓ પાસેથી વસતિ(ઉપાશ્રય), આહાર, પુસ્તક અને ઉપધિ ગ્રહણ કરે છે. એ સ્થિતિ તો તપસ્વી લોકોની (શુદ્ધ ચારિત્રવાળાઓની) છે (એટલે એ લેવાનો હક્ક તપસ્વી લોકોનો છે); તું તે વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરીને પાછો પ્રમાદવશ પડી જાય છે, ત્યારે મોટા દેવામાં રૂબેલા એવા તારી પરભવે શી ગતિ થશે ? ” ૧૬. ઉપનતિ.

વિવેચન—કર્તા કહે છે કે—હું મુનિ ! તું તો બેવડા દેવામાં રૂબતો નય છે: એક તો ચારિત્ર ગ્રહણ કરીને પ્રમાદ સેવે છે અને શુદ્ધ ચારિત્ર પાળ્યા વગર આહાર વગેરે લે છે, તેથી દેવામાં રૂબેલો માણસ જેમ જીયું માયું કરી ચકતો નથી, તેવી તારી ગતિ થશે. ૧૬૭.

૧૬૨-૧૬૭. *છેલ્લા ૬ શ્લોકમાં બતાવેલો ઉપદેશ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. જરૂર-જોગ વસ્તુ, પાત્ર, પુસ્તકાદિ ધર્મોપકરણ સિવાય પરિગ્રહ ન રાખવા માટે મુનિને ખાસ ઉપદેશ છે. મુનિમાર્ગ મહાચુરકેલ છે એ શંકા વગરની વાત છે, પરંતુ એક વખત તે માર્ગની દૂરને માથે લીધા પછી તેને અનુસારે વર્તન કરવાને જીવ પ્રતિજ્ઞાથી બંધાય છે, એટલું જ નહિ પણ, તે ધોરણથી જો જરા પણ પાછો પડે તો મહાકર્મબંધ કરે છે. સૂરિમહારાજ કવચિત્ દોકર ભાવાનો ઉપયોગ કરે છે તે સહેતુક છે અને લાયક પુત્રને કંઈ પણ નહિ જેવી ભૂલ થતાં, ભવિષ્યમાં તેવી ભૂલ ન થવા માટે, જેમ કપકો આપવામાં આવે છે તેના જેવો એ કપકો છે. ભૂલ વખતે કપકો મળતાં જુદિમાન શિષ્ય ભૂલ સુધારવા પ્રયાસ કરે છે, પણ પોતે ધારણ કરેલી ધૂંસરી તણ દેતા નથી, તેમ આ ઉપદેશથી ભૂલ સુધારવાની જરૂર છે, પણ તેથી કંટાળે ખાઈ, સર્વ સંયમભાર છોડી દઈ, માથે ફેંટો પાઘડી બાંધી, ગૃહસ્થી થઈ એશઆરામ કરવા કરાવવા આ ઉપદેશનો ઉપયોગ કરવાનો નથી. સાધ્ય દશામાં રહીને જ સિદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરાય છે. સાધ્ય દશા અને સિદ્ધ દશા વચ્ચેનો તફાવત ધ્યાનમાં રાખી, આ ઉપદેશને સારરૂપે પરિણુમાવવામાં આવે તો જ લાભ થવાનો સંભવ છે, નહીંતર તો શાસ્ત્રમાંથી એક કાનો કાઢી નાખતાં, શસ્ત્ર બની જાય તેવું બને. શાસ્ત્રમાં આપેલાં અશુદ્ધ અભ્યાસક્રમનાં વચનો અને આવા ઉપદેશનાં સખત વચનોની પૂર્વાપર અવિરાધીપણે વ્યવસ્થા બાંધવાની અને વિચારવાની આ જમાનામાં ઘણી જરૂર છે. મૂળ તથા ઉત્તરગુણ સંબંધી દ્રુપથો સેવવાની દિનપરદિન વૃદ્ધિ થતાં, જો કોઈ પણ પ્રકારની સાધ્યદૃષ્ટિ ન રહે અને કેવળ “આ ભવ મીઠા તો પરભવ કોણે દીઠા ?” એ કહેવતની માફક જુદિ થાય, તો સર્વથા મનુષ્યભવ એળે શુભાવવા કરતાં અધ્યાત્મસારના ત્રીજા અધિકારમાં બતાવેલાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજનાં વચનને અનુસરી શાસ્ત્રોક્ત પ્રકારે વેશ છોડી દઈ, ઉત્તમ આવકપણું અંગીકાર કરી લઈ, જન્મનું સાફલ્ય કરવું.

વેશ છોડવાથી આત્માનું તદ્દન બગડી જશે તેમ લાગે અગર તો વેશનો આગ્રહ

* આ ઉપસંહારનો કેટલોક ભાગ એક વિદ્વાન મુનિરાજ તરફથી પૂરે પાડવામાં આવ્યો છે, તેથી જેમ તે કિંમતી છે, તેમજ તે મનન કરવા યોગ્ય છે.

દ્રુટે નહિ, તો સંદેહ અધિકારમાં તે જ મહાત્માએ બતાવેલા માર્ગને અનુસરી સંવેગ-
પદ્ધતિ ધારણ કરીને પણ, આત્મહિતાની દૃષ્ટિ ચૂકવી નહિ અને નિઃશુક્ર કે અતિ પ્રમાદી
થઈ સાધ્યદૃષ્ટિ રહિતપણે અનંતો સંસાર ઉપાર્જન કરવો નહીં. કલંચિત્ કર્મ ઉછાળો
મારતાં અમુક અનાચરણ્ય ધૂપણો લાગી જાય, તેથી વેશ છોડી દેવાની ખીલકુંડ જરૂર
નથી. જો તેમ હોત તો તો પછી દશ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્તો આગમમાં કહેવાની જરૂર
રહેત જ નહિ. પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધિ થાય, છતાં પણ વારંવાર મોહના ઉછાળાથી તેનું તે જ
અનાચરણ્ય, શાસનઉઘાડના નિરપેક્ષ થઈ, સેવ્યા કરી અનંત કાળચક્ર સુધી બોંધિબીજનું
ફલભણું થવા દેવું, તેના કરતાં તો સંવેગપક્ષીયનું સ્વીકારવું એ એકંત આત્માને
હિતકારી થાય, એમાં સંશય કરવા જેવું નથી. આ સંબંધમાં વિચાર રહિત ન થતાં
તેમ જ સ્વેચ્છાએ પ્રવૃત્તિ ન કરતાં તેવા શુચવાદ વખતે ગીતાચર્ચનું શરણ લેવું કે જેથી
ખાસ આત્મહિત બને; ખાદી ઉપદેશ તો ખાસ જોયે રસ્તે ચલાવવાને જ આવી સખત
રીતે સૂરિમહારાજે કરેલો છે. અત્ર કોઈના ઉપર ખાસ આક્ષેપ કરવા કે કોઈને ઉતારી
પાડવા કે કોઈની નિંદા કરવા આ પ્રયાસ થયેલો નથી; પરંતુ કેવળ માર્ગમાં જોયા
ચઢે, અગર ન બને તો તેથી નીચા ન પડે, એ મધ્યગિંદુ રાખીને જ આ પ્રયાસ કરેલો
છે. વિષયક્રવાયના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા કરી કેટલાક લોળા મુનિઓ થોડા મમત્વ ખાતર મહા-
લાલ ચૂકી જાય છે અથવા પ્રમાદ કરીને લોકોને સન્માર્ગને ઉપદેશ આપવાની પોતાની
ફરજ બૂલી જાય છે, તેઓ ઉપર આક્ષેપદ્વારા ઉપદેશ કરવાની પ્રાચીન પદ્ધતિનું તેમણે
અનુકરણ કર્યું છે.

અલગત, જેઓ સંયમને અનુપયોગી પણ મોટો પરિશ્રમ સાથે રાખે છે અને
સંસારના વિષયોમાં આસક્ત રહે છે, તેઓને તો અત્ર સ્થાન પણ નથી. *They have no locus standi here*. તેઓએ યતિ, શ્રીપૂજ્ય કે ત્યાગી શામટે કહેવરાવવું જોઈએ ?
તે સમજાતું નથી. ધર્મને નામે આજીવિકા ચલાવનારા, આશ્રિત ભક્તોને છેતરનારા,
શાસ્ત્રનો દુરુપયોગ કરી મંત્ર, દોશ કે ઢોંગ કરી લોકોમાં પોતાને માટે મોટો ખ્યાલ
કરાવનારા, સુસ્ત, પ્રમાદી, આવક લોકો ઉપર બોલાડૂપ, આવા અધોગતિગામી, કહેવાતા
મહાત્માઓ ન્યારે આ વિષય પર અરેખર હિતબુદ્ધિથી વિચાર કરશે ત્યારે તેઓની અને
સાથે તેઓના આશ્રિતોની સ્થિતિ સુધરશે.

લોકરંજન અને સ્તુતિધ્વજા માટે જો કે અગાઉ વિવેચન કર્યું છે તો પણ તે વિષય
બહુ જરૂરનો છે તેથી તે ઉપર રૂપાંતરથી કર્તા ઉપદેશ આપે છે. ૧૮૭.

તારા કંધા ગુણ માટે તું ખ્યાતિની ઇચ્છા રાખે છે ?

ન કાપિ સિદ્ધિર્ન ચ લેડતિશાયિ, મુને ! ક્રિયાયોગતપઃશ્રુતાદિ ।

વયાપ્યહક્ષારકદર્થિતસ્ત્વં, રુયાતીન્દ્રયા તામ્પસિ વિદ્ મુવા કિમ્ ? ॥ ૧૭ ॥

“ હે મુનિ ! તારામાં નથી કોઈ ખાસ સિદ્ધિ કે નથી જોયા પ્રકારનાં ક્રિયા, યોગ, તપસ્યા કે જ્ઞાન; છતાં પણ અહંકારથી કદર્થના પામેલો હે અધમ ! તું પ્રસિદ્ધિ પામવાની ઇચ્છાથી નકામો પરિતાપ શા માટે પામે છે ? ” ૧૭.

ઉપનિત.

. વિવેચન—અણિમા સિદ્ધિઃ વગેરે આઠ સિદ્ધિ તારામાં હોય અથવા જોયા પ્રકારની આત્માપના લેવારૂપ કે ઘોર પંચીષઠ ઉપસર્ગાદિ સહેવારૂપ ક્રિયા હોય કે યોગવહનX

* આઠ સિદ્ધિઓ નીચે પ્રમાણે છે.

- ૧ અણિમા સિદ્ધિ—એથી શરીર એટલું સદૃશ કરી શકાય છે કે જેમ સોયના કાષ્ઠામાંથી દોરો આથો જાય છે, તેમ તેટલી જગ્યામાંથી પોતે પસાર થઈ શકે.
- ૨ અણિમા સિદ્ધિ—અણિમા સિદ્ધિથી ઊભડી. એટલું મોટું રૂપ કરી શકે કે મેરુપર્વત પણ તેના શરીર આગળ જનુમગાણ થાય.
- ૩ લઘિમા સિદ્ધિ—પવનથી પણ વધારે હલકા (તોલમાં) થઈ જાય છે.
- ૪ ગદિમા સિદ્ધિ—વજ્રથી પણ અત્યંત ભારે થઈ જાય. એ ભાર એટલો બધો થાય કે—ઈન્દ્રાદિક દેવતા પણ સહન કરી શકે નહિ.
- ૫ પ્રાપ્તિ શક્તિ સિદ્ધિ—શરીરની એટલી બધી જોયાઈ કરી શકે કે ભૂમિ ઉપર રજા છતાં અણિમા અગ્રકાગવડે મેરુપર્વતની ટોચ અને ગદાકિરને સ્પર્શે. (વેદિક શરીરથી નહિ).
- ૬ પ્રાકાશ્ય શક્તિ—પાણીની પેઠે જમીનમાં રૂઝાઈ મારી શકે અને જમીનનાં પેઠે પાણીમાં ચાલી શકે.
- ૭ હરિત્ય-અકર્ત્તી અને ઇન્દ્રની જ્ઞાતિ પ્રગટ કરવાને શક્તિમાન થાય.
- ૮ હરિત્ય-સિંહાદિ દૂર જંતુઓ પણ વશ થઈ જાય.

શ્રી આદીત્યર ચરિત્ર, સર્ગ ૧ લો. શ્લોક ૮૫૨-૮૫૬.

x યોગવહન—સૂત્ર સાધુથી વાંચી શકાય, અમુક વરસના દીક્ષાપર્વાય પછી વાંચી શકાય અને યોગવહનનો ક્રિયા કર્યા પછી વાંચી શકાય. આ ત્રણે બાબત બહુ ઉપયોગી છે પણ તેના હેતુ સબધી વિશેષ વિવેચન કરવાનું અત્ર રચન નથી; પરંતુ શાસ્ત્રનાં ઉપયોગી સ્વરૂપ ઉપર એ હકીકત બધાયથી છે. આવક આરંભમાં રકત હોય, ત્યાં સ્વસ્થની વાત જાણવામાં આવતાં અપવાદ સેવી જાય. સાધુ પણ અમુક દીક્ષાપર્વાય પછી જ અપવાદગોર્ગે અકલ્પ કરી શકે, કારણ કે સંવત્સરમાં અમુક વખત સૂધી રમણતાથી અને યોગવહન કરવાથી, મન વચન કાયા પર યોગ્ય અંકુશ અને સ્થિરતા આવે એ યોગવહનના સામાન્ય હેતુ છે.

યોગવહનની ક્રિયામાં અમુક નિધિ અને તપસ્યા કરવા પછી પાઠ વાંચવાનો આદેશ મળે છે એને ઉદ્દેશ કહેવામાં આવે છે. એથી વધારે યોગ્યતા થાય ત્યારે યુરુમહારાજ એ પાઠવું પુનરાવર્તન કરવા અને સ્થિર કરવા તથા તે સંબંધમાં શંકાસમાધાન વગેરેની વાતચીત કરવાનો રત્ન આપે છે એ સુમુદ્દેશ. એથી પણ વધારે યોગ્યતા થાય ત્યારે તે જ પાઠો ભજાવવાની, સંજગાવવાની અને તેનો ગમે તે લાભક ઉપયોગ કરવાની રત્ન આપવામાં આવે તે અનુજ્ઞા. આ ત્રણ બાબત જ્ઞાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

અથવા યોગચૂર્ણાદિક તને પ્રાપ્ત થયા હોય, વા ઘેર તપસ્થા-માસખમણાદિ તે' કરેલ હોય, અથવા તો સુત્રસિદ્ધાંતનું રહસ્ય પામવા તેમ જ વિદ્યાદિકનું ગીતાથ' યોગ્ય જ્ઞાન તે' મેળવું હોય અને માન મેળવવાની વાંછા કરતો હોય તો તો જાણે સમજ્યા, (જે કે એવા વિદ્વાન કે તપસ્થાવાન કદિ માન કરતા જ નથી); પણ તું તે શું જોઈને અભિમાન કરે છે ? તારામાં એવો કયો અસાધારણ શુભ છે કે તું પ્રસિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છાથી કંઈના પામી તે મળતી નથી એટલે સંતોષ રહ્યા કરે છે. અરે સાધુ ! શુભ તો કરતૂરી જેવો છે, તેથી જો એ હોય છે તો પોતાની મેળે બહુકી ઉઠે છે, માટે નકામાં ફાંફાં મારવાં મૂકી દે અને તારું કર્તવ્ય કર, તારામાં લાયકાત હોય તો સ્વાભાવિક રીતે ખ્યાતિ વધશે, એ તું નિઃસ્વશ્ચ સમજી રાખજે. ૧૯૮.

નિર્ગુણ હોય છતાં સ્તુતિની ઇચ્છા રાખે તેનું કૃપ.

દીનોડપ્યરે માગ્યગુણેર્મુધાત્મન્ !, વાચ્છંસ્તવાર્ચાધનત્રાપ્તુર્વંચ ।

દૃષ્યન્ પરમ્યો લમસેડતિતાપમિહાપિ યાતા કુમતિ પરત્ર ॥ ૧૮ ॥

“ હે આત્મા ! તું નિષ્પ્રવચક છે છતાં પણ પૂજ વગેરેની ઇચ્છા રાખે છે અને તે મળતાં નથી ત્યારે ખીજ ઉપર દ્રેષ કરે છે; (પણ તેમ કરવાથી) આ ભવમાં બળતરા વહોરી લે છે અને પરભવે કુમતિમાં જવાનો છે. ” ૧૮.

વિવેચન—તું નસીબનો મેળો છે, પરભવે દાનાદિ કર્યાં નથી છતાં આ ભવમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે અને નથી મળતી ત્યારે ખેદ પામે છે. પણ તેમાં તારી ભૂલ છે. કોઈ પણ બાબતની ઇચ્છા રાખ્યા પહેલાં, તેને માટે લાયક થવાની ધણી જરૂર છે. જો સ્તુતિ મેળવવાની તારી ઇચ્છા હોય તો શુભવાન થા, અભ્યાસ કર, તારી દરજ બઝવ. સ્તુતિ એવી વસ્તુ છે કે જે તેને ઇચ્છે છે, તેનાથી તે દૂર જાય છે; પણ જે તેને લાત મારી તેનાં કારણો મેળવે છે, તેને તે વળગતી આવે છે. મતલબ, સ્તુતિને ઇચ્છવાની જરૂર નથી, પણ શુભ પ્રગટ કરવા માટે પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે.

* યોગચૂર્ણ. પુદ્ગળની અનંત શક્તિ છે જે વસ્તુના સંયોગથી અથવા ધણી વસ્તુના સંયોગથી એવા પ્રકારનાં ચૂર્ણો નીપજતી શકાય છે કે તેઓ ધનું અમતકાર બનવાથી શકાય. દાખલા તરીકે એ ચૂર્ણ પાણીમાં નાખવાથી માછલાં યધ જાય, જળ માગ' આપે, વગેરે વગેરે; અનેક આશ્ચર્ય યધ શકે છે. પુદ્ગળની અનંત શક્તિ છે તે Chemistry (વસ્તુનિદાનશાસ્ત્ર) ના અભ્યાસીને દુરત સમજાઇ જાય તેવું છે.

× આત્માની અચિંત શક્તિ અને નિર્લેપપણું યાદ દેવરાવી પોતાના સ્વભાવમાં રમણતા કરવા માટે પ્રતિનાયકને ઉદ્દેશીને આ સંબોધન શ્રુત્ય છે.

અથવા પ્રતિનાયકને પોતાને ઉદ્દેશીને આખે અંધ વાંચનો કે વિચારતો હોય તો તેના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઉદ્દેશીને પોતાના આત્મને આવી રીતે કદી શકે, તેટલા માટે આ સંબોધન શ્રુતવામાં આવ્યું છે.

અને ખાસ કરીને તું કોણ છે ? એક રીતે બેઘશ તો તું તદ્દન વહેવાર છવ છે, અનંત જીવસમુદાયમાંના માત્ર એક સમુદાયમાંના તું એક છે, ત્યારે સ્તુતિ શી ? ઠેકઠો વખત ચાલશે ? કોણ યાદ રાખશે ? વળી બીજી રીતે બેઘશ તો તું સાધુ છે, વીર પરમાત્માનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે, તેનું શાસન તારા પર વર્તે છે, વીર પરમાત્મા કહિ સ્તુતિની ઈચ્છા કરતા હતા ? ઇંદ્રના મહોત્સવથી કે દશાર્ણભદ્રના સામૈયાથી તેઓના મન પર જરા પણ અસર થઈ હતી ? તારા વડીલ-તારા ઉપકારોને પગલે ચાલ, લાયક થા અને આવે સારો પ્રસંગ મળ્યો છે, તેનો સદુપયોગ કરી લે.

છતાં પણ જો તું સ્તુતિની ઈચ્છા કરીશ તો તેથી તને શો લાભ છે ? શુભ વગર કોઈ તારી સ્તુતિ કરશે ? નહિ કરે, એટલે તને ખેદ થશે. વળી સ્તુતિ મેળવવા માટે તારે ફેકટ પ્રયાસ કરવો પડશે તે લાભમાં રહેશે.

ખાડી તો અત્ર સંતાપ અને પરત્ર દુર્ગતિ. માટે First deserve and then desire- પહેલાં લાયક થા અને પછી ઈચ્છા કર. ૧૯૯.

શુભ વગર સ્તુતિની ઈચ્છા કરનારનું નકલુ.

गुणैर्विहीनोऽपि जनानतिस्तुतिप्रतिग्रहान् वन्मदितः प्रतीच्छसि ।

छलायगोऽघोष्टूखरादिजन्ममिविना ततस्ते भविता न निष्क्रयः ॥ ૧૯ ॥

“ તું શુભ વિનાનો છે, છતાં પણ લોકો તરફથી વંદન, સ્તુતિ, આહારપાણીનું અહુષ વગેરે ખુશી થઈને મેળવવા ઈચ્છા રાખે છે, પણ યાદ રાખજો કે પાડા, ગાય, ઘોડા, છાંદ કે ગધેડાના જન્મ લીધા વગર, તું તે દેવામાંથી દૂરો થઈ શકીશ નહિ. ” ૧૯. વંચરથ.

વિવેચન—હેતુ ભારભાર તોળી આપણું પડશે, લેણદેણ પતાવવી પડશે અને હિસાબ ચૂકતો કરવો પડશે. તું સમજીશ નહિ કે લોકો તને વાંદે છે, પૂજે છે, આહાર વહોરાવવા સારુ આડા પડીને ઘેર લઈ જાય છે, તે તને મક્તમાં પચી જશે. જો અત્રે તારી ફરજ બળવીશ, તો તું તે સર્વ મેળવવા માટે હકદાર છે, નહિ તો આવતા ભવમાં બળદ કે પાડા થઈને ભાર ખેંચી દેવાં પૂરાં કરવાં પડશે; અથવા ગધેડા કે ઘોડા થઈને ચાહન ખેંચવાં પડશે, ભરૂંચના પાડા થઈને હેતુ આપણું પડશે કે દામના ઘોડા થઈ દુઃખ વેડી, હવાલા નખાવવા પડશે, માટે શુભ વગર સ્તુતિની ઈચ્છા રાખ નહિ, શુભ માટે પ્રયાસ કર. પડાઈ પછવાડે પૂછડું ચાલ્યું આવે છે, તેમ શુભ પછવાડે સ્તુતિ તો ચાલી જ આવે છે. ૨૦૦.

શુભ વગરનાં વંદન પૂજન-ફળ.

गुणेषु नोद्यच्छसि चेन्मुने ! ततः, प्रगीयसे यैरपि वन्द्यसेऽर्च्यसे ।

जुगुप्सितं त्रैत्य गतिं गतोऽपि तैर्हसिष्यसे चाभिमविष्यसेऽपि वा ॥ ૨૦ ॥

“ હે મુનિ ! જો તું શુભ મેળવવા યત્ન કરતો નથી, તો પછી જેઓ તારી શુભ-સ્તુતિ કરે છે, તને વાંટે છે અને પૂજે છે, તેઓ જ ન્યારે તું પ્રગતિમાં જઈશ ત્યારે તને ખરેખર હસશે અથવા તારો પરાભવ કરશે. ” ૨૦.

વિવેચન—૨૫૪ છે. શુભગાન, વંદન, પૂજન એ સર્વ શુભ હોય તો જ શોભે છે, નહિ તો શોભતાં નથી, એટલું જ નહિ પણ પરાભવમાં મહાદુઃખ આપે છે. કૃતકર્મ લોભવવાં પડે છે. અત્યારે બાહ્ય દંભ ચાલે છે પરંતુ પરાભવમાં તેનો ખલ્લો લોભવવો પડશે ત્યારે બહુ આક્રોશ પડશે અને ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારનો દંભ ચાલશે નહિ. ૨૦૧.

શુભ વગરનાં વંદન પૂજન—હિતનાશ.

દાનમાનતુતિવન્દનાપરૈર્મોદસે નિકૃતિરક્ષિતૈર્જનૈઃ ।

ન સ્વવૈષિ સુકૃતસ્ય ચેલ્લવઃ, કોઽપિ સોઽપિ ત્વ સુંદ્રને દિ તૈઃ ॥ ૨૧ ॥

“ તારી કપટભળથી રંજન પામેલા લોકો તને દાન આપે, નમસ્કાર કરે કે વંદન કરે ત્યારે તું રાજ થાય છે, પણ તું ભણતો નથી કે તારી પાસે એક લેશ સુકૃત્ય હશે તે પણ તેઓ લૂંટી લેશે. ” ૨૧.

વિવેચન—પ્રગટ છે. બાહ્ય વેશ, ખોટો ઉપદેશ અને આડંબર કરી તું કપટભળ પામી રહે છે. એ ભળમાં અભવ્યાં પક્ષીઓ જેવા મનુષ્યો ભૂલથી ક્ષમાઈ લેાય છે અને પછી તને દાન, માન વગેરે આપે છે ત્યારે તું રાજ થાય છે, પણ મૂર્ખ ! તારામાં જરા ગુણનો અંશ કદાચ હોય, તે પણ તું ખાતો લેાય છે, પાપ બાંધે છે, તેનો વિચાર કરે છે ? તું માને છે કે પક્ષી ઠીક સપડાયું છે, પણ પક્ષી તો નિર્દોષ છે. શૂન્ય ધરણથી આંધું છે તેથી તે તો લાગ આવે છેવટ છટકી જશે, પણ જશે ત્યારે તને મોટું લુક-સાન થશે, તારી પક્ષીને મેળવવાની જે સાધનશક્તિ હતી તે પણ જશે. આવી રીતે તને લાભ કરતાં હાનિ ધણી વધારે થાય છે તે તું જો. તે ઉપરાંત બાહ્ય દેખાવ ભળવી રાખવા, અત્યારે જે સુકૃતિઓ તારે રચવી પડે છે તે તો જીડી. ૨૦૨.

સ્તવનનું રહસ્ય—ગુણાર્જન.

મવેદ્વળી મુગ્ધકૃતૈર્ન હિ સ્તવૈર્ન રૂપાતિદાનાર્ચનવન્દનાદિમિઃ ।

ચિના ગુણાન્નો ભવદુઃસ્વસંસ્રયસ્તતો ગુણાનર્જય કિં સ્તવાદિમિઃ ? ॥ ૨૨ ॥

“ લોખા જીવોએ કરેલી સ્તુતિથી કોઈ માણસ શુભવાન થતો નથી, તેમ જ પ્રખ્યાતિ પામવાથી અથવા દાન, અર્ચન અને પૂજન મેળવવાથી પણ કોઈ શુભવાન થતો નથી, શુભ વગર સંસારનાં દુઃખનો ક્ષય થતો નથી, તેટલા માટે હે ભાઈ ! શુભ ઉપાર્જન કર. આ સ્તુતિ વગેરેથી શું લાભ છે ? ” ૨૨.

વંચરથ અને ઉદવંસા (ઉપજાતિ)

વિવેચન:—અનેક વાર જોઈ ગયા કે સર્વ પ્રાણીની ઇચ્છા દુઃખનો નાશ કરવાની અને સુખને પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે; જે સુખ પછવાટે ફરી દુઃખ થાય, તેને સુરો સુખ કહેતા નથી, અન્યાબાધ સુખ તો મોક્ષ થાય ત્યારે જ મળે છે; મોક્ષ મેળવવા માટે અસાધારણ શુભો ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ. તેથી જણાય છે કે—આ જીવનસાક્ષ્ય માટે શુભ ઉત્પન્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે.

કેટલાક પ્રાણી લોળા જીવો સ્તુતિ કરે તે સાંભળી રાજ થાય છે. "મહારાજ ! આપ તો શાંતરસના દરિયા છો અને કૃપાસિંધુ છે" પરંતુ એથી શુભવાન થવાતું નથી. શુભવાન તો શુભ હોય તે જ થાય છે, માટે શુભ મેળવ. વંદન—નમસ્કાર મીઠાં લાગે છે, સારાં લાગે છે, પણ તે પરિણામે ખોટાં છે, ક્ષમાવનારાં છે, રખડાવનારાં છે અને તારાં જીવન અફળ કરનારાં છે. ક્રોધનો જય, પ્રહસન, માન માયાનો ત્યાગ, નિઃસ્પૃહતા, ન્યાય-વૃત્તિ અને શુદ્ધ વ્યવહાર વગેરે શુભોની તારામાં જમાવટ કર અને પછી તેની સુવાસ ચોતરફ ફેલાવ.

સારું અને સાચું વર્તન કરતી વખતે તારા મનમાં જે અપૂર્વ આનંદ થશે તે વર્ણવી શકાય તેવો નથી. આ જન્મનું સાધક કરવાનો એ એક સુખ્ય અને કદિ નિષ્કળ ન થાય તેવો રસ્તો છે. ૨૦૩.

ભવાંતરનો ખ્યાલ-લોકરંજન પર અસર.

अद्यपि शास्त्रं सदसद्विचित्रालापादिभिस्ताम्यसि वा समायैः ।

येषां जनानामिह रज्जनाय, भवान्तरे ते क मुने ! क च त्वम् ? ॥ ૨૩ ॥

"જે મનુષ્યોનું મનરંજન કરવા માટે તું સારાં અને ખરાબ અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રો લખે છે અને માયાપૂર્વક વિચિત્ર પ્રકારનાં લાપજોથી (કંઈશોવાદિ) ખેદ સહન કરે છે, તેઓ ભવાંતરે ક્યાં જશે અને તું ક્યાં જઈશ ?" ૨૩.

ઉપનિષદ

વિવેચન:—હવે જો એમ કહેતો હોય કે આપણે તો બધું જનરંજન કરવા માટે જ ફરીએ છીએ અને સભા રીઝવવા સારું વ્યાખ્યાન વાંચીએ છીએ અથવા કૌકશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર વગેરે શીખીએ છીએ, અથવા માયાયુક્ત વર્તન અને વચનરચના રાખીએ છીએ, તો તને કહેવાતું કે હે ભાઈ ! આપું લોકરંજન કેટલો વખત ચાલશે ? અત્યારે પાંચ-પચાસ માણસ તારાં વખાણ કે સ્તુતિ કરે, તેમાં શું થઈ ગયું ? સો વરસ પછી તું ક્યાં હોઈશ અને તેઓ ક્યાં હશે ? વળી તારા મરણ પછી તારું શું બોલાશે તે તારે ક્યાં સાંભળવું છે ? માટે આ બધો બાદ્ય વ્યાપાર છોડી દે, ખરેખરો લાભ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયાસ શરૂ કરી દે અને ખસુસ કરીને મન, વચન, કાયાના વ્યાપારોને એક સરખા

પ્રવર્તાવવા પ્રયાસ કર. જો આ પ્રમાણે કરીશ તો લાભ થશે. બાકી જરા વિચાર તો ખરો કે જનરંજનથી લાભ શું ? તને લાલ્ચિક મુખનો પણ ખરેખરો ખ્યાલ નથી. તું વિચાર ક્યાં વગર દોરવાઈ ગયો છે. વિચાર, ભગ્નત યા. ૨૦૪.

* * ૧૯૮-૨૦૪, આ સાત શ્લોકમાં લોકસત્કાર અને લોકકરંજન પર વિવેચન કર્યું છે. મનુષ્યોના મનોવિકારો પૈકી આ ઘણા નબળા મનોવિકાર છે અને જરા વાસ્તવિક વિચાર કરવામાં આવે તો જો મનોવિકારનું પોક્કળપણું તુરત જણાઈ આવે તેમ છે. વાસ્તવિક રીતે લોકસત્કાર કે વંદનપૂજનમાં કંઈ દમ જેવું નથી, છતાં આ જીવ જોવી વિભાવદશામાં આવી ગયો છે કે-પાંચ માણસ એવું સારું જોડે તે સાંભળીને-ભણીને શાજી થાય છે. તેમાં સત્ય હકીકત છે કે જોડું માન મળે છે તેના પણ આ જીવને ખ્યાલ રહેતો નથી. નજીવી બાળતમાં કુલજી જની જાય છે અને કોઈ કામ કઢાચ સારું કરે તો પણ તે કામ પચીશ માણસો કેવી રીતે ભણે અને પોતાને મુખારકખાદી આપે તેની જ સંકલના હૃદયમાં ક્યાં કરે છે. આવી રીતે આ જીવ પોતાનું હિત યાય તેવું કંઈ કરતો નથી તેથી, અથવા કરીને ધોઈ નાખે છે તેથી, તે લાભ પ્રાપ્ત કરતો નથી, માનહાથી પર બેસીને જગતને મંદ સ્થિતિવાળું ગણે છે. જગતના જીવો પણ પ્રાચે અભિ-માની હોય છે, તેથી આ બિચારો વારંવાર પાછો પડે છે, વળી ઊઠે છે અને એમ ને એમ જિંદગી પૂરી કરે છે. ભલા સાધુ ! તું એક વાત વિચાર. તને અત્યારે કેટલાક માણસો જોળખતાં હશે ? સામાન્ય માણસને અત્યારે પ્રાયઃ બે હબરથી વધારે માણસ સાથે જોળખાણુ હોતી નથી. હવે અત્યાર સુધી જણાયલી અને પ્રચારવાળી પૃથ્વી પર એક અબજ ને સાઠ કરોડ માણસો છે, ત્યારે તને બે હબર માણસો માન આપે કે ન આપે, તેમાં દમ શો છે ? વળી તું કોણ ? તું શુભચંદ ? ભૂલ્યો. શુભચંદ તો આ શરીર ને આત્માના સંબંધને લીધે સ્થાપેલું નામ છે. તારી અત્ર સ્થિતિ કેટલી ? શુભચંદ તરીકે તને માન મળશે તે કેટલા વખત સુધી ? પછી તું ક્યાં જઈશ ? તારા શુભચંદ નામના વખાણને અને તને શું સંબંધ રહેશે ? આ દૃષ્ટિથી વિચારીશ તો સમજશે કે વંદન, પૂજન કે લોકસત્કારમાં કંઈ દમ જેવું નથી. ત્યારે દમ શેમાં છે ? શુભમાં-લાયકાતમાં-કરજ બજાવવામાં. જો શુભપ્રાપ્તિના પ્રયાસમાં આનંદ છે, કારણ કે વૃત્તિ શાંત છે; શુભપ્રાપ્તિમાં તો અદ્વિત આનંદ છે અને તેના અનુભવમાં તો વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં પણ આનંદ છે; શુભપ્રાપ્તિના વિચારમાં પણ આનંદ છે. આની સાથે જ લોકસત્કારનો પ્રયાસ, નિષ્કળતા, લોકોનું અભિમાન, જો સર્વ સરખાવતાં જણાય છે કે આપણું કર્તવ્ય તો શુભ ઉત્પન્ન કરવાનું છે, લોકકરંજન યાય કે ન યાય, તે જોવાનું આપણું કામ નથી. ક્ષણની ધ્વજા રાખવી નહિ. કરજ બજાવવી. ઘણીવાર તો શુભની સુગંધ જણાઈ આવે છે, પણ કોઈવાર ન જણાય, જણાતાં વખત લાગે તો ધીરજ રાખવી.

આ બહુ અગત્યની બાબત છે અને જરા વિચાર કરતાં ઉઘાડી રીતે સમજાઈ જાય

તેવી છે, છતાં કાશ્યા માણસો પણ જૂલ ખાતા જોવામાં આવે. લોકોના વિચારથી દોરાઇ જવું કે બાદ્ય દૃષ્ટી તણાઈ જવું, એ અણુસમજીતું કામ છે. હે યતિ ! બહિરાત્મભાવ તણ, અંતરાત્મભાવમાં લીન થઈ પરમાત્મભાવ પ્રગટ કરવાનો તારો પ્રયાસ હોવો જોઈએ, તો પછી તું આવી બહિરાત્મ દશામાં હજી કેમ વર્તે છે ? શુભ હોય તો પણ, લોકસત્કારની ઈચ્છા રાખવી નહિ અને ન હોય તો રાખી ચકાચ જ નહિ. ૨૦૪.

પરિશ્રદ્ધત્યાગ.

परिग्रहं चेद्व्यज्रहा* गृहादेस्तर्त्तिकं तु धर्मोपकृतिच्छलात्तम् ।

करोपि ज्ञय्योपधिपुस्तकादेर्गरोऽपि नामान्तरतोऽपि हन्ता ॥ २४ ॥

“ ધર વગેરે પરિશ્રદ્ધને તેં તણ દીધા છે તો પછી ધર્મના ઉપકરણને બહાને શબ્દા, ઉપધિ, પુસ્તક વગેરેનો પરિશ્રદ્ધ શા માટે કરે છે ? એરને નામાંતર કર્યાથી પણ તે તો મારે છે.” ૨૪.

ઉપેન્દ્રભટ્ટ.

વિવેચન—ધન, ધાન્ય, દ્વિપદ, અતુષ્પદ વગેરે સર્વ સાંસારિક પરિશ્રદ્ધનો હે સુને ! તેં ત્યાગ કર્યો છે. મહાકષ્ટ વેડી, તેં આ પૈસા અને ધર, મહેલ વગેરે પરનો મોહ ઉતાર્યો છે. આવી રીતે તું સંસારસમુદ્ર તરી જવાની અણી ઉપર આવી ગયો છે ત્યારે હવે તારી પાસે શબ્દાની માટ, પુસ્તક કે બીજાં ઉપકરણો છે, તેના પરિશ્રદ્ધ શા માટે કરે છે ? એ વસ્તુની મૂર્છારૂપ પરિશ્રદ્ધ પણ તણ કે.

આ પ્રસંગે પરિશ્રદ્ધ શું છે અને પરિશ્રદ્ધ કેને કહેવાય ? તે સમજવું ઉપયોગી થઈ પડશે. ઉપકરણો તણ દેવાનો કે પુસ્તકોનો ત્યાગ કરવાનો અત્ર ઉદ્દેશ નથી. પરિશ્રદ્ધ એટલે મૂર્છા; મુઠ્ઠા પરિગ્રહો છુત્તો. એક વસ્તુ ઉપર મારાપણાની ખુદિ થાય—મમત્વ થાય—એનો ત્યાગ કરતાં એક થાય—એ પરિશ્રદ્ધ છે. એવા પ્રકારની મૂર્છા કોઈપણ વસ્તુ ઉપર રાખવી નહિ; ધર્મનાં ઉપકરણને નામે પણ સાંસારિક રાગ સાધુમાં કોઈવાર થઈ જાય છે, એ મતુષ્યસ્વભાવની નબળાઈ કહો કે પંચમ કાળનો પ્રભાવ કહો કે વિભાવ-દશાને સ્વભાવદશામાં પલટન ખાએડી રિથિતિનો આવિર્ભાવ કહો, ગમે તે કહો, પરંતુ એટલો રમૂજ પરિશ્રદ્ધ પણ ત્યાજ્ય છે. જે વસ્તુઓ ધાર્મિક ક્રિયામાં સાધનરૂપ છે, તે તેટલે અંશે રાખવા યોગ્ય છે, પણ તેના ઉપર મારાપણાની ખુદિ અથવા તો એનો વારસો સુકરર કરવાની યોતાની સત્તા, કે એને લગતી કોઈપણ જાતની ખટપટ ત્યાજ્ય છે. આ બાબતમાં એ કોઈપણ અપવાદ હોય તો તે શુભનિષ્પત્ત ગીતાર્થ અધિપતિ માટે છે, જેના સંબંધમાં અત્ર ઉલ્લેખ નથી. આ છ શ્લોકમાં આ વિષય બહુ દૃષ્ટાંત આપીને ચર્ચ્યો છે. અધિપતિ વ્યતિરિક્ત વ્યક્તિએ શાસ્ત્રમાં ગણાવેલાં ઉપકરણથી અધિક રાખ્યાં, એ પણ પરિશ્રદ્ધ છે એ ઉપલક્ષણથી સમજી લેવું.

હે સુનિ ! તું કેઈ પણ વસ્તુને ધાર્મિક ઉપકરણનું નામ આપી તેના પર ભૂરૂંઠા કરીશ તો, તે તને કાલાંતરમાં દુઃખ આપશે જ; નામ ફેરવવાથી કાંઈ પરિણામ ફરી જતું નથી, પરિણામ તો અભિપ્રાય ફેરવવાથી ફરે છે. એરી ક્રિંપાકને ‘ફળ’ કહી નામાંતર કરવામાં આવે તો, તેથી તેનું દારુણ ફળ મળ્યા વગર રહેતું નથી, અથવા ‘મીઠાઈ’ નું નામ આપવાથી એર પોતાનું ફળ આખ્યાં વગર રહેતું નથી; એવી જ રીતે પરિશ્લેષને બીજું કંઈ પણ કલ્પિત નામ આપવાથી કામ થતું નથી. તારી મરજી હોય તો તેને ધર્મોપકરણ કહે કે ગમે તે કહે પણ જો તેના ઉપર તારી ભૂરૂંઠા હશે તો તે તને પોતાનો દુર્ગુણ બતાવ્યા વગર રહેશે નહિ. ૨૦૫.

ધર્મના નિમિત્તથી રાખેલ પરિશ્લેષ.

પરિગ્રહાત્સ્વીકૃતધર્મસાધનામિધાનમાત્રાત્કિમ્ મૂઢ ! તુલ્યસિ ? ।

ન વેત્તિ હેન્નાપ્યતિમારિતા તરી, નિમજ્જયત્યક્લિનમમ્પુષ્યૌ દ્રુતમ્ ? ॥ ૨૫ ॥

“ હે મૂઢ ! ધર્મનાં સાધનને ઉપકરણાદિતું નામ માત્ર આપીને સ્વીકારેલા પરિશ્લેષી તું કેમ હર્ષ પામે છે ? શું જાણતો નથી કે વહાણમાં જો સોનાનો પણ અતિ ભાર બરો હોય તો તે પણ બેસનાર પ્રાણીને તુરત જ સમુદ્રમાં ડુબાવે છે ? ” ૨૫. વંશાય.

વિવેચન:—સોનું સર્વને પ્રિય લાગે છે, તેના રંગ જોઈને પ્રાણી મોહમાં પડે છે, છતાં પણ એક વહાણમાં તેનો અતિ ભાર ભરવામાં આવે, તો તે વહાણ પણ દૂબે જ અને બેસનારને ડુબાડે છે, તેવી જ રીતે પરિશ્લેષ પ્રિય લાગે છે, બાહ્યરૂપ જોઈ તેના પર મોહ લાગે છે અને ખાસ કરીને ધર્મને નિમિત્તે કરવામાં આવતો પરિશ્લેષ તો જરા પણ ખોટો છે એમ કેટલીકવાર, વિચાર કર્યા વગર, સમજવામાં પણ આવતું નથી, છતાં પણ યતિશુવનરૂપ વહાણમાં જો બહારથી સુંદર દેખાતા પરિશ્લેષરૂપ સુવર્ણનો અતિ ભાર ભરવામાં આવે તો આરિતનોક સંસારસમુદ્રમાં નાશ પામે છે અને એનો આશ્રય કરનાર મૂઢ જીવ પણ દૂબે છે.

આવી રીતે જીવ આત્મવંચન કરે છે: જો માને છે ધર્મ, પરંતુ પોતાને ભૂરૂંઠા ચાય છે તે સમજતો નથી. પુરતકની ઓટી લાઇપ્રેરી રાખે કે લંડાર રાખે, તેની સાથે અત્ર સંબંધ નથી. અત્ર કહેવાનો હેતુ એ છે કે-કોઈપણ વસ્તુ ઉપર, ધર્મને નામે પણ, હૃદયમાં ભારાપણની ભુલિનો-અહંભવભાવનો ત્યાગ કરો, એ પ્રમાણે થયે નહિ ત્યાંસુધી તમે પરિશ્લેષથી સુજા છે એમ કહી શકશો નહિ. અલબત્ત, પોતાની ખાસે પેસા

* સંવત્સરા નિર્વાહ માટે કામે લાગતાં વસ્ત્ર, પાત્રાદિકને ‘ઉપકરણ’ કહેવામાં આવે છે અને જે નકામો મમતાશુદ્ધિથી એકાં કરેલાં હોય તેવાં ઉપકરણોને અપિત્રરૂપ કહેવામાં આવે છે (યલિદિનચર્યા). આ જ હેતુથી તેવાં અપિત્રરૂપને અત્ર અતિ ભારાપ કહેવામાં આવેલ છે.

રાખવા, અથવા અમુક નિમિત્ત મનમાં કઢીથી આવકને ત્યાં જ એ રખાવવા કે શાસ્ત્રનો આદેશ દૂર કરી ઉત્સર્ગ અથવા કના નિમિત્ત વગર વધારે વસ્તુઓ શાખવાં, એ તો અત્યાચાર જ છે અને બહુધા સંસાર વધારનાર જ છે; અત્ર તો જે હોય તેના પર મમત્વબુદ્ધિ તજવાનો ઉપદેશ છે. ૨૦૬.

ધર્મેપકરણ પર મૂનર્થી-એ પણ પરિગ્રહ.

येऽहः कपायकलिकर्मनिबन्धभाजनं, स्युः पुस्तकादिमिरपीहितधर्मसाधनैः ।

तेषां रसायनवरैरपि सर्पदामयै-राज्ञात्मनां गदहृतेः सुखकृत्तु किं भवेत् ? ॥ २६ ॥

“ જેનાવડે ધર્મસાધનની વાંછા રાખી હોય, એવાં પુસ્તકાદિ વડે પણ જે પ્રાણીઓ પાપ, ક્રયાપ, કંકાસ અને કર્મબંધ કરે ત્યારે તેઓને સુખનું સાધન શું થાય ? જે પ્રાણીના બ્યાધિઓ, ઉત્તમ પ્રકારનાં રસાયણોથી પણ ઉલટા વધારે પ્રસરતા જાય તેને, બ્યાધિની શાંતિ માટે શું સાધન થઈ શકે ? ” ૨૬.

३६३ *

વિવેચન—પુસ્તક, પ્રભુનાં વચનનો સંગ્રહ છે અને આ કાળમાં સંસાર તરવાનું મુખ્ય સાધન છે; છતાં કેટલાક મુખ્ય પ્રાણીઓને તે પણ અનેક પ્રકારનાં કર્મબંધનું કારણ બને છે. ખપથી વધારેનો સંગ્રહ કરવાને લીધે બરાબર સંભાળ ન રખાવાથી, જીવોત્પત્તિ થઈ જઈ, તેનો વિનાશ થાય છે અથવા પુસ્તક લેન્દર પર કપાય થઈ જાય છે; તેવી જ રીતે કંકાસ પણ થઈ જાય છે. જેમ પુસ્તકની બાબતમાં તેમજ બીજાં ધાર્મિક ઉપકરણોની બાબતમાં પણ સમજવું. હવે આવાં ઉપકરણો—જે સંસારતાશનાં પરમ સાધન છે, તેનાથી જ સંસાર વૃદ્ધિ પામે ત્યારે પછી દિપાય શો કરવો? જે રસાયણથી સર્વ વ્યાધિનો નાશ થાય છે, તેનાથી જ જ્યારે વ્યાધિ વૃદ્ધિ પામે ત્યારે પછી સુખસાધન શું રહ્યું? માટે ધર્મનાં ઉપકરણ ઉપર પણ મમતવશુદ્ધિ રાખવી નહિ, તેની ખાતર મન બગાડવું નહિ અને કોઈની સાથે કંકાસ કરવો નહિ.

આ હકીકત જાણ વિચારવા જેવી છે. જોના સંબંધમાં ધ્યાન આપવા જેવું એ છે કે—માત્ર મુમત્ત આતર ધારેલી ધારણા ધૂળ મળે છે અને સંસાર વધી જાય છે. આ બાબતમાં હજી વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અંકગત્તા ઉપદેશ આપે છે તે પર વાંચનારનું ચિત્ત ખેંચવા ઇચ્છીએ છીએ. ૨૦૭.

ଧର୍ମୋପକରଣ ପର મૂલ્યાર્થી દોષ.

रक्षार्थं खलु संयमस्य गदिता येऽर्था यतिनां जिनै-

वसिष्ठः पुस्तकपात्रकप्रभृतयो धर्मोपकृत्यात्मकाः ।

* મૃદંગમાં પંદર અક્ષર હોય છે. ત. ભ. જ. જ. ર. ત્થો જો રો મૃદંગ:

મૂર્છામોહવશાત્ એવં કુધિયાં સંસારપાતાય ચિક્ષુઃ ।।

સ્વં સ્વસ્યેવ વધાય શસ્ત્રમધિયાં યદુપ્રયુક્તં મવેત્ ॥ ૨૭ ॥

“વસ્ત્ર, પુસ્તક અને પાત્રાં વગેરે ધર્મોપકરણના પદાર્થો શ્રી તીર્થંકર ભગવાને સંયમની રક્ષા માટે યતિઓને બતાવ્યાં છે, તે છતાં મંદબુદ્ધિવાળા મૂઢ જીવો, વધારે મોહમાં પડીને, તેને સંસારમાં પડવાનાં સાધનભૂત બનાવે છે, તેઓને ખરેખર ધિક્કાર છે । મૂર્ખ પ્રાણુસવડે અકુશળતાથી વપરાયછું શસ્ત્ર(કુધિયાર) તેનાં પોતાના જ નાશનું નિમિત્ત થાય છે.” ૨૭.

વિવેચન—આ ઉપદેશ વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં છે. મૂર્ખાં એ જ પરિબદ્ધ છે એમ સમજાઈ જાય, તો પછી આ હંકીકતમાં વિશેષ પ્રકાશ પાડવાની જરૂર રહેતી નથી. વાત એ છે કે—આ જ સમજતો નથી કે પદાર્થપ્રાપ્તિમાં સુખ નથી, પણ સંતોષમાં સુખ છે. સર્વાંશે આ હંકીકતની સત્યતા સમજેલ સાધુનું વર્તન, ઉપરનાં શ્લોકમાં લખ્યું છે તેથી, તદ્દન ઊલટું જ હોય છે. આ તો ભગવાને દીર્ઘ વિચાર કરીને રાખવાની રજા આપેલી એવી ઉપધિ-પાત્રાં કે પુસ્તકાદિ વસ્તુ, જે રાખવાનો ઉદ્દેશ સંયમપ્રવૃત્તિનો જ છે તે જ, મમતાથી સંસાર વધારે છે, તેમાં પાડે છે અને પાંછો જાય આવવા દેતી નથી. શસ્ત્રથી પરને સંય ઉત્પન્ન કરાય છે, હરાવાય છે અને પ્રાણુ પણ લેવાય છે, પણ મંદુકનો ખરો ઉપયોગ કરી ન જાણનાર જે દાડૂ ભરીને તેને પોતાની તરફ જ તાકે તો તેથી પોતાનું જીવન પણ મોહ ખસે છે, તેવી જ રીતે સંસારનો નાશ કરવાના પ્રયત્ન સાધનરૂપ ધર્મોપકરણ પર મૂર્ખાં રાખવાનું થાય, તો યતિજીવનનો બહુધા નાશ થાય છે.

હે સુનિ ! અનુભવીના ઉપર લખેલા શબ્દો પર બરાબર મનન કરજે. એ ચમત્કારી આર લીટીમાં બહુ ઉત્તમ શિક્ષાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સમજી વર્ગને ઉપદેશોના પંથ પર વિશેષ ટીકાને અવકાશ આપવાની આવશ્યકતા અદ્ય જણાય છે. ૨૦૮.

ધર્મોપકરણ ઉપકાવવાથી દોષ.

સંયમોપકરણચ્છલાત્પરાન્મારયન્ યદસિ પુસ્તકાદિમિઃ ।

ગોત્તરોદ્દમહિપાદિરૂપમૃત્તચિરં સ્વમપિ મારયિષ્યસે ॥ ૨૮ ॥

“સંયમ-ઉપકરણના બહાનાથી પુસ્તક વિગેરે વસ્તુઓનો ખીજ ઉપર તું ભાર મૂકે છે, પણ તે ગાય, ગધેડા, જાડ, પાંડા વગેરેનાં રૂપ તારી પાસે લેવરાવીને, ઘણા કાળ પર્યંત તને ભાર વહન કરાવશે.” ૨૮.

વિવેચન—ઉપકરણના બહાનાથી ખીજ ઉપર અનેક બતનો ભાર નાખે છે; પૈસાના ખરચનો બોલો, લેખિયાને ત્યાં આંટા ખાવાનો બોલો, તૈયાર કરવાનો બોલો, ભાર વધી જવાથી વિહાર વખતે ઉપકરણનો બોલો અને તેવા અનેક પ્રકારના બોલો તું અન્ય પર

નાખે છે અને તેમાં સંયમના ઉપકરણનું બહાનું કાઢે છે. તે વસ્તુઓને તું સંયમનાં ઉપકરણ તરીકે જ વાપરતો હઈશ અને તે પછી તારા ઉપયોગ પૂરતું હશે ત્યાંસુધી તો સમજ કે કંદાચ કાંઈ વાંધો આવશે નહિ, પણ જો તું તેના પર મમત્વ કરતો હોઈશ, તેના પર મૂર્છા રાખતો હોઈશ તો પછી તારા હાલ બહુ ખરાબ થશે. ભૂચના પાડા કે દામના ઘોડા કે મારવાડના રણના જાંટ થઈને, બાર જેઠી-જેઠીને, તારે મહાકષ્ટ લોગવવું પડશે અને તેમ કરીને તારું ક્ષણ પૂરું કરવું પડશે. ૨૦૬.

સંયમ અને ઉપકરણની શોભાની સ્પર્ધા.

वस्त्रपात्रतनुपुस्तकादिना, शीमया न खलु संयमस्य सा ।

“આદિમા ચ દદતે મવં પરા, મુક્તિમાશ્રય તદિચ્છયૈકિકામ્ ॥ ૨૧ ॥

“વસ્ત્ર, પાત્ર, શરીર કે પુસ્તક વગેરેની શોભા કરવાથી કાંઈ સંયમની શોભા થતી નથી. પ્રથમ પ્રકારની શોભા ભવવૃદ્ધિ આપે છે અને બીજા પ્રકારની શોભા મોક્ષ આપે છે, માટે આ બન્નેમાંથી તારી મરણમાં આવે તે એક શોભાનો આશ્રય કર અથવા તેટલા માટે તે વસ્ત્ર, પુસ્તક વગેરે શોભાનો ત્યાગ કરીને, હે યતિ ! મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો પણ તું સંયમની શોભામાં કેમ યત્ન કરતો નથી ?” ૨૯.

વિવેચન—શોભા બે પ્રકારની છે, બાહ્ય શોભા અને અંતરંગ શોભા. સંસાર વધવાના નિમિત્તભૂત બાહ્ય શોભાનો ત્યાગ કરી, પરિશ્રદ્ધ મમતા પરિહરી, અંતરંગ શોભા માટે યત્ન કર. સત્તર પ્રકારના સંયમ અથવા ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીની શોભા કરવી એ તારું કર્તવ્ય છે. વળી સાથે એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે જ્યાં બાહ્ય શોભા કરાય છે ત્યાં અંતરંગ શોભા કરી શકાતી નથી, તેથી તારે એકનો જ આશ્રય કરવો સુકત છે. ૨૧૦.

* * ૨૦૫-૨૧૦ આ છ શ્લોકોમાં બહુ ઉપયોગી હકીકતનો સમાવેશ થયો છે. કેટલાક વહેવારુ ભવો કહે છે કે-જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનાં સાધનને પરિશ્રદ્ધ કહેવાય નહિ. સુરિમહારાજ કહે છે કે-તમારું તે કહેવું બરાબર છે, પણ એમાં જરા ફેર છે. અમુક સંજોગોમાં, તેને પણ પરિશ્રદ્ધ કહેવાય. જો સંયમના ઉપકરણો ઉપર મારાપણાની બુદ્ધિ થાય, એનો વિયોગ કષ્ટકર થઈ પડે, એનો વારસો કેને મળે, એ નિષ્ક્રિય કરવાનો પોતાની સત્તા માનવામાં આવે કે-ટૂંકમાં કહીએ તો સાક્ષીભાવ ઉપરાંત ધણીપણાની કોઈ પણ પ્રકારની સત્તા કે કોઈ પ્રકારનો હક્ક લોગવવાની ઇચ્છા થાય, તો તરત જ તે પરિશ્રદ્ધની કાટિમાં આવી જાય છે. આ ઉપકરણો સાધુપણમાં સ્થિર કરવાના ઇરાદાથી, સંયમનું રક્ષણ કરવાના ઇરાદાથી અને મોહરાજા પર જય કરવાના શસ્ત્ર તરીકે, વાપરવાના

ધર્મશાસ્ત્રી શાખવાનું કુરમાન છે, તેને બદલે તે જ જ્યારે સંસારમાં રખડાવનારાં થાય ત્યારે કેટલું બધું નુકશાન થાય છે તેનો વિચાર કર. ઘર, સ્ત્રી, પૈસા વગેરેનો મમત્વ મૂકવો બહુ મુશ્કેલ છે, એ સર્વનો ત્યાગ કરી, માત્ર પાનાં પુસ્તક પર મમત્વ બંધાવો, એ પૂરેપૂરી નબળાઈ છે, પરંતુ જરા વિચાર કરવાથી તેનો ત્યાગ થઈ શકે તેમ છે. એમાં અગાઉના મહાત્માઓનાં દર્શાવેલું લઈએ તો તો કામ થઈ બાંધ અને કેવળ સ્વચ્છિત માટે છેલ્લા છેલ્લા થયેલા સ્ત્રી આત્મદંધનજી અને ચિદાનંદજીનાં દર્શાવેલો જોતાં પણ, પરિચ્છેદત્યાગનો નમુનો હૃદયપટ પર ખડો થાય છે.

જેઓ ધર્મને નામે આના, પાલખી કે ગાડીમાં શામે, તેઓના શા હાલ થયે તે તો ખાલમાં પણ આવી શકતું નથી. સંસારસમુદ્રના લગભગ કાંઠા પર આવી, ગળે પકથર બાંધી, પાછા પડનારા આ મૂંઢે જીવો હજી વીશ વરસની વિનંદર અનિયમિત સાક્ષાત્તી ખાતર, અનંત કાળ સુધી દુઃખ મળે એવો સંસાર વધારે છે. તેઓએ ઉપાધ્યાયજીનો નીચેનો શ્લોક વિચારવો.

સુલ્લિનો વિષયવૃક્ષા, નૈન્દ્રોપેન્દ્રાદયોડ્વ્યહો ।

મિસ્ટરેકઃ સુલ્લી લોકે, જ્ઞાનવૃક્ષો નિરજ્જતઃ ॥

અસંવૃષ્ટ પરિમહ લર્ધા, સુખીયા ન ઈદં નર્શીત્, સહજૈઃ
સુખી એક અપરિમહી, સાધુ સુજસ સમકંઠ, સહજૈઃ
પરિમહ મમતા પરિહરૈઃ.

આ શ્લોકના મનન પર હુનિયાના એક મહાન પ્રશ્નનો આધાર છે અને તે પર વિવેચન કરતાં વિચારની વધારે જરૂર છે. એવું સહજ સમજી, તદ્દનુસાર સંતોષ શાખવા યત્ન કરવો બહુ જ જરૂરનો છે, એટલું જ નહિ પણ સંસારસમુદ્ર ખાર જીતવાનો સીપો અને સિદ્ધ ઉપાય છે.

પરીપદસહન-સંવર.

शीतावपाद्यान्न मनामपीह, परीपदांश्चेत्समसे विसोदुम् ।

कथं ततो नारकगर्भवास-दुःखानि सोदासि मयान्तरे त्वम् ? ॥ ૩૦ ॥

“આ બધામાં જરા પણ ઠંડી, તાપ વગેરે પરીપદો સહન કરવાને શક્તિવાન થતો નથી તો પછી ભવંતરમાં નારકીગતિનાં તેમ જ ગર્ભવાસનાં દુઃખો કેવી રીતે સહન કરીશ ?”

ઉપનિદિ.

વિવેચન—હવે જુદા જુદા વિષયો ઉપર પ્રસિદ્ધ શ્લોકોમાં ઉપદેશ આપે છે. એનું તત્ત્વ મુનિજીવન છે અને બહુધા એક વિષય બીજા વિષય સાથે ખાસ સંકલન ધરાવતો રાખે એવું ધારણ નથી છતાં આ અને હવે પછીના આઠ શ્લોકોમાં પરીપદ સહન કરવાનો

મુખ્ય ઉપદેશ છે. હે મુનિ ! જે દ્વારા નવાં કર્મો આવતાં અટકે એને શાસ્ત્રકાર 'સંવર' કહે છે. વિભાવ દશામાં મનોવૃત્તિ ઘણું કરીને વિનાશને(અધિ)માર્ગે જ ગમન કરે છે, કારણ કે તેના પર આધિપત્ય રાગદ્વેષ વગેરેનું હોય છે. આ જીવને પ્રતિકૂળ વિષયો મળે છતાં પણ ચલાવી લેતાં શીખવું અને રાગાદિ શત્રુઓનો દોર અટકાવવો એ સંવરનું કામ છે અને તે ખાસ કરીને પરીવહોને જીવવાથી જ બની શકે તેમ છે. એ પરીવહો જૈન શાસ્ત્રકાર બાવીશ ગણાવે છે, જેમાંનાં કેટલાક અનુકૂળ પણ હોય છે. એનું સામાન્ય સ્વરૂપ આ જ અધિકારમાં આગળ આવે છે.* એ પરીવહ સહન કરવાથી નવીન કર્મો અટકી પડે છે અને પૂર્વોપાર્જિત પ્રબળ કર્મો ક્ષય પામે છે એ બહુ જ મોટો લાભ થાય છે. હે મુનિ ! તારા જીવનમાં આ પરીવહસહન તો બહુ જ અગત્યનો ભાગ બજાવે, એમ હોવું જોઈએ અને યાદ રાખજે કે—જો અત્ર તે ખુશીથી સહન કરવામાં પાછા પડીશ તો કુંભીપાક અથવા ગર્ભવાસનાં દુઃખો તો ખમવાં જ પડશે. ફેર એટલો કે—અત્ર સ્વવશથી અત્ર થોડો વખત પરીવહો સહન કરવા પડશે, ત્યારે ભવાંતરમાં એથી વિપરીત થશે. + ૨૧૧.

વિનાશી દેહ-જપ તપ કરવાં.

મુને ! ન કિં નશ્વરમસ્વદેહમૃત્તિપિન્ડમેનં સુતપોવ્રતાધીઃ ।

નિપીલ્ય મીતિર્મવદુઃસ્વરાશોર્હિત્વાત્મતાન્હૈવસુખં કરોપિ ॥ ૩૧ ॥

“હે મુનિ ! આ શરીરરૂપી માટીનો પિંડ નાશવંત છે અને પોતાનો નથી, તેને ઉત્તમ પ્રકારનાં તપ અને મતો કરીને પીડા આપી, અનંત ભવમાં પ્રાપ્ત થનારાં દુઃખો ફર કરીને, મોક્ષસુખને આત્મસન્નુજ કેમ કરતો નથી ?” ૩૧. ઉપનિષત.

વિવેચન—શરીર ઉપયોગી છે, પણ તેનાથી ધર્મસાધન, ઉચ્ચ મનોવૃત્તિ અને શુદ્ધ બ્યવહારમય જીવન વહન કરી શકાય તો જ, એ નાશવંત અને સશ્લુક છે એ આપણે પાંચમા અધિકારમાં દેહમત્તવત્યાગના વિવેચનમાં જોઈ ગયા. એ પોતાનું નથી એ તો સ્વતઃ સિદ્ધ છે; જો તારું હોત તો તારી સાથે આવત, પણ અનેક મિત્ર, સગા કે સંબંધીનાં દુઃખો જોઈ, બોલસ થાય છે કે—એ તો અત્ર રહી જાય છે, ત્યારે વાસ્તવિક રીતે તો, એ એક માટીનો પિંડ છે. ત્યારે એ માટીના પિંડને ધર્મબ્યવહારરૂપ ચાક પર ચલાવી તપ, જપ, મત, ધ્યાન વગેરે આકૃતિ આપી જ્યાંસુધી એ પાત્ર ચાલે ત્યાંસુધી, એને તારા ખરા ઉપયોગમાં શા માટે લેતો નથી ? એ સમજણ રાખીશ તો એ પિંડથી દુઃખનો અત્યંતાભાવ થશે અને તેથી જ અનંત સુખ પ્રાપ્ત થશે અને સંસારનો પ્રસંગ જ ફર જશે. મત કે તપાદિક કરવાથી શરીર તંદુરસ્ત રહે છે અને પરબ્રહ્મ મહાસુખ મળે છે, એમ બેવડો લાભ થાય છે. ૨૧૨.

ચારિત્રનાં કષ્ટ. (વિરુદ્ધ) નારકીતિય^૧ચનાં કષ્ટ.

યદત્ર કષ્ટં ચરણસ્ય પાલને, પરત્ર તિયંદ્વનરકેષુ યત્પુનઃ ।

તયોર્મિયઃ સપ્રતિપક્ષતા સ્થિતા, વિશેષદૃષ્ટ્યાન્યતરં જહીહિ તત્ ॥૨૨॥

“ચારિત્ર પાળવામાં આ ભવમાં જે કષ્ટ પડે છે અને પરભવમાં નારકી અને તિય^૧ચ ગતિમાં જે કષ્ટ પડે છે, તે બંનેને અરસપરસ પ્રતિપક્ષીપણું છે, માટે સમજણ વાપરીને બેમાંથી એકને તણ દે.” ૩૨.

વંશરથવિથ.

વિવેચન—ચારિત્ર એટલે વર્તન. શુદ્ધ વર્તન રાખવામાં અને આત્મશુદ્ધિરમણતા કરવામાં અભ્યાસકાળે કેટલુંક સહન કરવું પડે છે; ખાસ કરીને કેટલીક વાર તાત્કાલિક લાભનો ભોગ આપવો પડે છે. એ ચારિત્રનો જૈન પરિભાષામાં સાધુજીવન એવો એક અર્થ થાય છે અને તે જીવન પાળવામાં ઉપાધિભાગ, પરિશ્રદ્ધિભાગ, શુદ્ધિભાગ, સ્વાદિષ્ટ ભોજનનો ભાગ, ભૂમિશય્યા, અપ્રતિબદ્ધ વિહાર, કેશનો લોચ વગેરે અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ સહન કરવાં પડે છે. આ સર્વં વ્યાવહારિક કષ્ટ છે. હવે બીજી બાજુએ નારક તથા તિય^૧ચના દુઃખો સુપ્રસિદ્ધ છે. નારકીના જીવોને સહેવાં પડતાં કુંડલીપાક, વૈતરણી વગેરેનાં દુઃખો અને જાનવશને સહેવાં પડતાં વધ, બંધન, પ્રહારોદિનાં દુઃખો અન્યત્ર વર્ણવ્યાં છે.* આ પણ કષ્ટ છે. હવે ચારિત્રનાં અને પરભવનાં દુઃખોને પરસ્પર વિરોધ છે, એટલે કે એક હોય ત્યાં બીજું નહિ, એમ છે. જેઓ અત્ર ચારિત્ર પાળી અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો સહન કરે છે તેઓ આવતા ભવમાં મનુષ્ય કે દેવગતિ પામે છે, અને વધારે સ્થિરતાવાળો જીવ તો મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કરે; જ્યારે અત્ર બ્યસન સેવનાર, વિપત્તી, કષ્ટવ્યવહારવાળા જીવોને પરત્ર દુર્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. હે મુનિ ! આ બે પ્રકારનાં કષ્ટો છે તેમાંથી એક પ્રકારનાં તો સહેવાં જ પડશે; માટે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી બેમાંથી એક ચૂંટણી કરી લે, એવી અમારી ખાસ ભલામણ છે. જાને પ્રકારનાં કષ્ટમાંથી કયા કષ્ટનું જોર વધારે છે, કયા વધારે વખત ચાલે છે અને કયા શુભ શશિની પરંપરા ઉત્પન્ન કરે છે—એ સર્વ બાબત પર વિચાર કરી એ બેમાંથી એક વસ્તુ મહણ કર, અથવા સ્થોકની ભાષામાં કહીએ તો બેમાંથી એક કષ્ટ ત્યાગ કરવાનો નિર્ણય કર. ૨૧૩.

પ્રમાદજન્ય મુખ. (વિરુદ્ધ) સુક્રિતું મુખ.

શમત્ર યદિન્દુરિવ પ્રમાદજં, પરત્ર યદ્વાઘ્નિરિવ દુમુક્તિજમ્* ।

તયોર્મિયઃ સપ્રતિપક્ષતા સ્થિતા, વિશેષદૃષ્ટ્યાન્યતરં જહીહિ તત્ ॥૨૩॥

“આ ભવમાં પ્રમાદથી જે મુખ થાય છે તે બિંદુ જેટલું છે અને પરભવમાં દેવલોક અને મોક્ષ સંબંધી જે મુખ થાય છે તે સમુદ્ર જેટલું છે; આ જાને મુખને પરસ્પર પ્રતિપક્ષીપણું છે, માટે વિવેક વાપરીને, બેમાંથી એકને છું મહણ કર.” ૩૩. વંશરથવિથ

* જીવો અધિકાર આદ્યો—યતુર્નતિદુઃખવર્જન.

* દુમુક્તિવમિતિ વાર્યતત્ત્વ.

વિવેચન—ભાવ ઉપરના શ્લોકને મળતો જ છે. મધ, વિષય, કષાયાદિકમાં સુખ થાડું, થોડા વખતનું અને પરિણામે દુઃખ લાવનારું હોય છે; જ્યારે સ્વર્ગ કે મોક્ષનાં સુખ અનુક્રમે, લાંબાં કે અનંત, ચિરસ્થાયી અને ખરા સુખનો જ પ્રયાસ કરાવનારો છે. આ બંને સુખને વિરોધ છે: એક હોય ત્યાં બીજું ન હોય, માટે વિવેક રાખી, વિચાર કરીને, પ્રમાદનું કે સ્વર્ગમોક્ષનું સુખ મેળવવા નિશ્ચય કર. ૨૧૪.

ચારિત્રનિયંત્રણાનું દુઃખ. (વિરુદ્ધ) ગર્ભાવાસ વગેરેનું દુઃખ.

નિયંત્રણા યા ચરણેઽત્ર તિર્યક્લીર્ગર્ભકુમ્ભીનરકેષુ યા ચ ।

તપોર્મિથઃ સપ્રતિપક્ષમાવાદિશેષદૃષ્ટ્યાન્યતરાં મૃદાણ ॥ ૩૪ ॥

“ચારિત્ર પાળવામાં, આ ભવમાં તારા પર નિયંત્રણા થાય છે, અને પરલવે તિર્યંચ ગતિમાં, સ્ત્રીના ગર્ભમાં, અથવા નારકીના કુંભીપાકમાં નિયંત્રણા (કષ્ટપરાધીનપણું) થાય છે. આ બંને નિયંત્રણાને પરસ્પર વિરોધ છે, માટે વિવેક વાપરીને બેમાંથી એક શ્રદ્ધા કર. ” ૩૪. ઉપમાર્ત.

વિવેચન—૨૫૯ છે. બેમાંથી એક પ્રકારનું કષ્ટ સહન કરવું જ પડશે. અત્ર Choice between the two evils—બે દુઃખમાંથી એકને પસંદ કરી લેવાનું છે. નારકીનું કષ્ટ કે તિર્યંચનું કષ્ટ બહુ સખત છે અને લીધું કાળનું છે; જ્યારે સાધુજીવનમાં નિયંત્રણાનું કષ્ટ એ અતિ અલ્પ, અલ્પ સમય ચાલે તેવું અને ભવિષ્યમાં ફિત કરનારું હોય છે. સર્વ પ્રકારનો વિચાર કરી, બેમાંથી એક શ્રદ્ધા કરવા તત્પર થવું, તાત્કાલિક સુખથી લેવાઈ જઈશ નહિ, પરિણામસુખ પર વિચાર કરજો. ૨૧૫.

પરીપક્ષ સહન કરવાનો ઉપદેશ. (સ્વવશતામાં સુખ.)

સહ તપોયમસંયમયન્ત્રણાં, સ્વવશતાસહને હિ ગુણો મહાન્* ।

પરવશસ્ત્વતિ ભૂરિ સહિષ્યસે, ન ચ ગુણં बहुमाप्स्यसि कञ्चन ॥ ૩૫ ॥

“તું તપ, યમ અને સંયમની નિયંત્રણા સહન કર. ચોતાને વશ રહીને (પરીપક્ષા-હિતું દુઃખ) સહન કરવામાં મોટો શુભ છે; પરવશ પડીશ ત્યારે તો દુઃખ બહુ ખમવું પડશે અને તેનું ફળ કાંઈ પણ થશે નહિ. ” ૩૫. દુનવિલખિત.

વિવેચન—તપ બાર પ્રકારના છે. છ બાહ્ય અને છ અંતરંગ. બાહ્ય તપમાં ઉપવાસ વગેરે આવે છે અને અંતરંગ તપમાં પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે આવે છે. તેના ઉપર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે. યમ પાંચ છે. જીવવધત્યાગ, સત્યવચન ઉચ્ચારણ, અસ્તેય (નષ્ટ

* મત વગેરેને લીધે સહન કરવું પડતું કષ્ટ તથા તીર્થંકર મદારાજ, ગુરુપદારાજની આજ્ઞાનું પરાધીનપણું. x ગુણો મહાન્ इति स्थाने शिवं गुण इति वा पाठः.

થયેલું, પડેલું, વિસ્મરણ થયેલું અથવા ફેંકેલું પરદ્રવ્ય ન લેવું તે અથવા સર્વથા ચાર પ્રકારના અદત્તનો લાગ કરવો તે), અર્થાંત ધ્વજાચર્ય અને ધનની મૂર્છાનો લાગ; એટલે દુઃકામાં કહીએ તો પાંચ અભ્યુપગતો કે મહામતોનું આદરવું એ યમ છે. સંયમ સત્તર પ્રકારે છે. ઉપર લખેલાં પાંચ મહામતોનું આચરણ, ચાર કથાયનો લાગ, મન, વચન કથાના યોગોપર અંકુશ અગર નિરોધ અને પાંચ ઇદ્રિયોનું કમન-એ સત્તર પ્રકારે સંયમ છે. આ તપ, યમ અને સંયમને પાળવામાં થતાં બાધા કદને યત્રણા કહે છે. એ કદ તો છે, પણ તે સ્વહસ્તે વહોરેલું અને પરિણામે શુભ ફળ આપનારું છે. એ દુઃખને ભવિષ્યમાં મહાન લાભ દેનાર બળી, સહન કરવામાં આવે, તો તેમાંથી પણ આનંદ મળે છે અને મનમાં શાંતિ રહે છે. વળી ખીલ પંક્તિમાં કહે છે તે બહુ અગત્યનું છે. સ્વ-વશપણે સહન કરવામાં બહુ લાભ છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે:—

અવહયં યાતારશ્ચિરતરમુપિત્વાપિ વિવયા,
વિયોગે કો મેદસ્યજતિ ન જનો યત્સ્વયમમૂનઃ ।
વ્રજન્તઃ સ્વાતન્દ્રવાદતુલપરિતાપાય મનસઃ,
સ્વયં સ્પષ્ટા દ્યોતે શમસુખમનન્તં વિદધતે ॥

પણા વખત સુધી રહ્યા પછી પણ, વિષયો આખરે તો જવાના જ છે. લોકો નો તેને પોતાની મેળે તણ ન દે, તો પણ તેનો વિયોગ થવાનો તેમાં કંઈ બે મત છે જ નહિ. નો તેઓ પોતાની મેળે જયો તો મન પર મહાશોકની અસર મૂકીને જયો, ન્યારે આપણે નો તેઓને તણ દઈએ તો તેઓ મહાશાંતિ આપે છે, આ હકીકત અનુભવસિદ્ધ છે. ધડપણમાં ઇદ્રિયોના વિષયો, શરીરની નબળાઈથી તજવા પડે છે, ત્યાર પછી પૂર્વની ઇચ્છાને લીધે બાળચેટાઓ કરવી પડે છે: હાખલા તરીકે ગાંઠીઆનો લોટ કરવો પડે છે અને પાનને સુડીમાં મૂકી કાપવું પડે છે. મોટી વય સુધી વિષયો તજવાની ટેવ ન પડવાને લીધે આવી હાસ્તાર્થક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેને બદલે નો તે ઉમ્મર પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં સ્વયમેવ વિષયોને તજવામાં આવે તો બહુ આનંદ થાય છે.

વળી આ મનુષ્યભવમાં દશ, વીસ, પચીસ કે પચાસ વરસ સંયમ પાળી સ્વવશપણે ને આત્મવિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું ફળ ન્યારે ચિરકાળ સુખીનાં સ્વર્ગમાં સુખ વા અનંત કાળ સુખીનાં એક્ષનાં સુખ થાય છે ત્યારે અનુભવમાં આવે છે, અને અહીં નો તેમાં ગફલતી કરવામાં આવે છે, તો પરભવે પરવશપણે અત્યંત દુઃખ સહન કરવાં પડે છે અને કંઈ લાભ પ્રાપ્ત થતો નથી. આવી રીતે આ જ ભવમાં પરીવહ સહન કરવામાં, ન્યારે અનેક પ્રકારના લાભ છે ત્યારે તે પરભવ ઉપર સુલવતી રાખવામાં, રેખીતું નુકસાન છે. એ બાબતનો વિચાર કરી અત્ર શુદ્ધ વર્તન રાખી તપ, જપ, ધ્યાન, સંયમ, ઇદ્રિયકમન વગેરે બાબતમાં વારંવાર વધારો કરવા ચીવટ રાખવી એવ્ય છે. ૨૧૧.

પરીપહ સહન કરવાનાં શુભ ફળ.

અળીયસા સામ્યનિયન્ત્રણાશુવા, મુનેઽન્ન કપ્પેન ચરિત્તજેન વ ।

યદિ હયો દુર્ગતિર્મવામગાઽસુસ્રાવલેસ્વત્તિકમવાપિ નાર્થિતમ્ ? ॥ ૩૬ ॥

“ સમતાથી અને નિયંત્રણા(પરીપહસહન)થી થયેલાં થોડાં જ કષ્ટવડે તેમ જ ચારિત્ર પાળવાને લીધે થયેલા થોડાં કષ્ટવડે જો દુર્ગતિમાં જવાની અને ગર્ભાસમાં રહેવાની દુઃખપર-પશનો ક્ષય થઈ જતો હોય, તો તો પછી તું શું ઇચ્છત પામ્યો નહિ ? ” ૩૬. વંશરથવિગ્રહ.

વિવેચન—સમતા પ્રાપ્ત કરવા મનોનિગ્રહ વગેરે કરવાં પડે છે, સમતા આત્મિક ધર્મ હોવાને લીધે, તે કરવામાં જરા પણ કષ્ટ પડતું નથી, ભિલકું સહજ સ્વરૂપમાં રહેવાથી અને ઇન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ તજવાથી પરમ આનંદ અને સહજ આત્મિક શાંતિ જળવાઈ રહે છે અને સંકલ્પવિકલ્પરૂપ દાહજન્ય કષ્ટ થતું નથી; તેમ જ ચારિત્ર પાળવામાં બાહ્ય કષ્ટ છે, પણ આત્મસંતોષ અપરિમિત છે, એટલે એને કષ્ટ કહેવાય જ નહિ. છતાં તક-શરની ખાતર એને થોડું કષ્ટ કહો તો પણ એનાથી જો પરભવમાં થનારી ગર્ભાસની અને નરક, તિર્યંચગતિની અનંત વેદના મટી જતી હોય તો તો પછી બીજું વધારે શું જોઈએ ?

શાસ્ત્રકાર અનેક સ્થાને વારંવાર કહે છે કે—ચારિત્ર અને સમતાથી દુર્ગતિનો નાશ થાય છે અને મોક્ષનાં અનંત સુખ મળે છે. વળી ઉપર ખરીસમા શ્લોકમાં પણ આપણે આચાર્યના શ્રીમુખથી એ વચનની સત્યતા સાંભળી સ્વીકારી છે; તેથી ચારિત્રના કષ્ટને અને નરકતિર્યંચનાં કષ્ટને પ્રતિપક્ષતા છે એ સ્પષ્ટ ભાસે છે. આવી રીતે થોડી ક્ષિયા પણ બહુ લેખે લાગે છે, મોટે તદ્દનુસાર વર્તન કરવા પ્રયાસ કરવો. ૨૧૭.

પરીપહથી દૂર ભાગવાનાં આકાં ફળ.

ત્વજ સ્પૃહાં સ્વઃશિવશર્મલામે, સ્વીકૃત્ય તિર્યક્નરકાદિદુઃખમ્ ।

સુત્રાણુમિદ્વેદ્વિપયાદિજાતૈઃ, સંતોષ્યસે* સંયમકપટમીરુઃ ॥ ૩૭ ॥

“ સંયમ પાળવાનાં કષ્ટથી ડરી જઈને વિષયકષાવથી થતાં અલ્પ સુખમાં જો તું સંતોષ પામતો હોય, તો પછી નરકતિર્યંચગતિનાં આગામી દુઃખો સ્વીકારી લે અને સ્વર્ગ તેમ જ એક મેળવાની ઇચ્છાને તણ દે. ” ૩૭. ઉપનતિ.

વિવેચન—ઉક્ત અર્થ વ્યતિરેકપણે કહે છે. હે સાધુ ! જો તને સંયમ કે જેમાં કષ્ટ નથી, તેમાં પીડા લાગતી હોય અને વિષય સેવવામાં સુખ લાગતું હોય, તો પછી

* પાકાંતર સંતોષ્યતે એ પાક લેવો હોય ત્યારે કર્તા તરીકે આત્માને લઈ બીજાને ઉપદેશ આપ્યો છે એમ સમજવું.

મોક્ષની આશા છોડી દે, તેની ઈચ્છા પણ છોડી દે અને નરેકતિથિ અગતિનાં લય કર દુઃખો સ્વીકારી લે. અર્થ રમણ છે અને એમાં શ્રેયક્ત્તિનો હૃદયભાવ સમજવા જેવો છે. જીવની વર્તમાન દયા સુધારવાની શુભ ઈચ્છામાં પ્રવૃત્ત થયેલા સુરિ કટાક્ષરૂપે કંઠની ઓપધિતું પાન કરાવે છે, એ બરાબર સમજીને એના આશય પ્રમાણે વર્તન કરવું. ૨૧૮.

પરીષદ સહન કરવામાં વિશેષ શુભ ફળ.

સમગ્રચિન્તાર્તિહૃતેરિદાપિ, યસ્મિન્મુખં સ્વાત્પરમં રતાનામ્ ।

પરત્ર ચેન્દ્રાદિમહોદ્યધીઃ, પ્રમાદસીદાપિ કથં ચરિત્રે ? ॥ ૩૮ ॥

“ ચારિત્રથી આ ભવમાં સર્વ પ્રકારની ચિંતા અને મનની આધિનો નાશ થાય છે, તેથી તેમાં જેને લાય લાગી હોય તેઓને મોટું સુખ થાય છે અને પરભવમાં ઈકાંસન કે મોક્ષની મહાલક્ષ્મી મળે છે. આ પ્રમાણે છે છતાં પણ આ ચારિત્રમાં શામાટે પ્રમાદ કરે છે ? ” ૩૮.

ઉપભતિ.

વિવેચન—ચિંતા-શબ્દભય ને ચોરભય.

આર્તિ-પોતાનું અને બીજાનું ભરણપોષણ વગેરેથી થતી માનસિક પીડા.

સાધુજીવનમાં મોટે ભાગે self-denial સ્વાત્મસંતોષ અને લભ્ય વસ્તુનો પણ ઈચ્છાપૂર્વક ત્યાગ જેવામાં આવે છે. એ સ્વાત્મસંતોષ અને સ્વયં ત્યાગમાં કેટલો આનંદ છે તે આપણે અનેક પ્રસંગે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. એમાં ચિંતા કે બીજા કોઈ પણ પ્રકારની માનસિક ઉપાધિની ગેરહાજરી જેવામાં આવે છે. આ મોટા લાભ આગળ બીજી સર્વ વસ્તુઓ અદ્ય છે, નકામી છે, અવગણનાને યોગ્ય છે. એ માનસિક સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગમે તે પ્રકારની અગવડ સહન કરવી પડે તો પણ તેમાં પાછા હાલું જોઈએ નહિ. આ સ્થૂળ સુખ ઉપરાંત આત્મિક વૃત્તિ શુદ્ધ થવાથી નવીન કર્મબંધ થતો નથી અથવા થાય છે તો શુભ થાય છે. પ્રથમથી (કર્મબંધના અભાવે) મોક્ષલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે બીજાથી (શુભ કર્મબંધથી) ઈદ્ર, મહર્લિકા કેવ વગેરેની મહાલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે ચારિત્રથી સર્વત્ર આનંદ છે. ટીકાકર તેટલા માટે જ કહે છે કે:—

न च राक्षसयं न च चौरमयं, न च वृत्तिमयं न वियोगमयम् ।

इदलोकસુખં પરલોકસુખં, અમણત્વમિદમ્ રમણીયતરમ્ ॥

એટલે “ સાધુજીવનમાં રાક્ષસ્ય, ચોરભય, વૃત્તિ(આજીવિકા)ભય કે વિયોગભય નથી, આ ભવમાં પણ સુખ છે અને પરભવમાં પણ સુખ છે; તેથી સાધુપણું રમણીય છે. ”

આમ હકીકત છે ત્યારે હે આત્મનું ! તું સર્વ પ્રકારે લાભ કરે તેવા જીવનને પ્રાપ્ત કરવામાં અથવા પ્રાપ્ત કરીને તેનો નિર્વાહ કરવામાં શામાટે પ્રમાદ કરે છે ? ૨૧૯.

* * ૨૧૧-૨૧૬ સુધીના નવ શ્લોકો બહુ અસરકારક છે અને ખાસ યતિજીવનને ઉદ્દેશીને લખાયા છે. એમાં પરીવહસહન અને પ્રમાદત્યાગનો વિષય મુખ્ય છે. એ બાવીશ પરીવહ સહન કરવાથી મુનિજીવન સફળ થાય છે. એ બાવીશ પરીવહ નીચે પ્રમાણે છે—

સમતાથી ક્રુધા સહન કરવી.

સમતાથી તૃષ્ણા સહન કરવી.

સમતાથી ઠંડી-ટાઢ બમવી.

સમતાથી તાપ-ગરમી બમવી.

સમતાથી હાંસ-મચ્છરના ડંસ બમવા.

વસ્ત્ર પ્રમાણપેત રાખવાં.

સંયમમાં અપ્રીતિ ન કરવી.

શ્રીસંસર્ગ સર્વથા તજવો.

અપ્રતિબદ્ધ વિહાર કરવો.

અભ્યાસના સ્થાનની મર્યાદા સાચવવી.

ગમે તેવી શય્યાને લીધે રાગદ્વેષ ન કરવો.

સમતાથી અન્યકૃત તિરસ્કાર સહન કરવા.

સ્વવધ થાય તો પણ ધર્મત્યાગ ન કરવો.

યોગ્ય યાચના કરતાં શરમાવું નહિ.

યાચના કરતાં છતાં ન મળે, તો પણ મનની સમસ્થિતિ ખોલી નહિ.

રાગની પીડા સમતાથી સહેવી.

હાસ તુણાદિકનો સ્પર્શ બમવો.

શરીરના મળ ઉપર જીર્ણુષ્ટા કરવી નહિ.

સત્કાર-આદર થાય કે નહિ, તેની દરકાર રાખવી નહિ અને થાય ત્યારે પુલાઈ જવું નહિ.

જ્ઞાનીપણાને લીધે અહંકાર કરવો નહિ.

અજ્ઞાનપણાથી ન આવડે, તો ભણતાં કંટાળવું નહિ.

શ્રદ્ધા દૃઢ રાખવી.

એ બાવીશ પરીવહ મધ્યે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ સર્વ પરીવહ સહન કરવાથી મહા-સંવર થાય છે એટલે તે વખત દરમ્યાન જીવ નવાં કર્મો અહણ કરતો નથી. એ સૂળ

મોક્ષની આશા છોડી દે, તેની ઈચ્છા પણ છોડી દે અને નરકતિથિ અગતિનાં લયંકર દુઃખો સ્વીકારી લે. અર્થ સ્પષ્ટ છે અને એમાં અંશકર્તાનો હૃદયભાવ સમજવા જેવો છે. જીવની વર્તમાન દશા સુધારવાની શુભ ઈચ્છામાં પ્રવૃત્ત થયેલા સૂરિ કટાક્ષરૂપે કહી વ્યવધિત પાન કરાવે છે, એ ગરાળર સમજીને એના આશય પ્રમાણે વર્તન કરવું. ૨૧૮.

પરીપક્ષ સહન કરવામાં વિશેષ શુભ ફળ.

સમગ્રચિન્તાર્જિદ્વતેરિદાપિ, યસ્મિન્સુત્ત્વં સ્પાત્પરમં રતાનામ્ ।

પરત્ર ચેન્દ્રાદિમહોદયધીઃ, પ્રમાદસીદાપિ કયં ચરિત્રે ॥ ૩૮ ॥

"ચારિત્રથી આ લવમાં સર્વ પ્રકારની ચિંતા અને મનની આધિનો નાશ થાય છે, તેથી તેમાં જેને લય લાગી હોય તેઓને મોટું સુખ થાય છે અને પરલવમાં ઇક્રાસન કે મોક્ષની મહાલક્ષ્મી મળે છે. આ પ્રમાણે છે છતાં પણ આ ચારિત્રમાં શામાટે પ્રમાદ કરે છે ?" ૩૮.

વિવેચન—ચિંતા-રાજ્યભય ને ચોરભય.

આર્તિ-પોતાનું અને બીજાનું ભરણપોષણ વગેરેથી થતી માનસિક પીડા.

સાધુજીવનમાં મોટે ભાગે self-denial સ્વાત્મસંતોષ અને લભ્ય વસ્તુનો પણ ઈચ્છાપૂર્વક ત્યાગ જેવામાં આવે છે. એ સ્વાત્મસંતોષ અને સ્વયં ત્યાગમાં કેટલો આનંદ છે તે આપણે અનેક પ્રસંગે અગાઉ નોંધ ગયા છીએ. એમાં ચિંતા કે બીજા કંઈ પણ પ્રકારની માનસિક ઉપાધિની ગેરહાજરી જેવામાં આવે છે. આ મોટા લાભ આગળ બીજા સર્વ વસ્તુઓ અદ્ય છે, નકામી છે, અવગણનાને યોગ્ય છે. એ માનસિક સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગમે તે પ્રકારની અગવડ સહન કરવી પડે તો પણ તેમાં પાછા હઠવું નોંધ્યું નહિ. આ સ્થળ સુખ ઉપરાંત આત્મિક વૃત્તિ શુદ્ધ થવાથી નવીન કર્મબંધ થતો નથી અથવા થાય છે તો શુભ થાય છે. પ્રથમથી (કર્મબંધના અભાવે) મોક્ષલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે બીજાથી (શુભ કર્મબંધથી) ઇદ્ર, મહાદેવ વગેરેની મહાલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે ચારિત્રથી સર્વત્ર આનંદ છે. ટીકાકર તેટલા માટે જ કહે છે કે:—

ન ચ રાજમયં ન ચ ચૌરમયં, ન ચ વૃત્તિમયં ન વિયોગમયમ્ ।

દલોકમુખં પરલોકમુખં, ઇમણત્પમિદમ્ રમણીયતરમ્ ॥

એટલે "સાધુજીવનમાં રાજભય, ચોરભય, વૃત્તિ(આજીવિકા)ભય કે વિયોગભય નથી, ના ભવગાં પણ સુખ છે અને પરલવમાં પણ સુખ છે; તેથી સાધુપણું રમણીય છે."

આમ દલીલત છે ત્યારે તે આત્મનું તું સર્વ પ્રકારે લાભ કરે તેવા જીવનને પ્રાપ્ત કરવામાં અથવા પ્રાપ્ત કરીને તેનો નિર્વાદ કરવામાં શામાટે પ્રમાદ કરે છે ? ૨૧૯.

* * ૨૧૧-૨૧૬ સુધીના નવ શ્લોકો બહુ અસરકારક છે અને ખાસ યતિજીવનને ઉદ્દેશીને લખાયા છે. એમાં પરીવહસહન અને પ્રમાદત્યાગનો વિષય મુખ્ય છે. એ બાવીશ પરીવહ સહન કરવાથી મુનિજીવન સફળ થાય છે. એ બાવીશ પરીવહ નીચે પ્રમાણે છે—

સમતાથી ક્રુધા સહન કરવી.

સમતાથી તૃષ્ણા સહન કરવી.

સમતાથી ઠંડી-ટાઢ બમવી.

સમતાથી તાપ-ગરમી બમવી.

સમતાથી ડાંસ-મચ્છરના ડંસ બમવા.

વસ્ત્ર પ્રમાણુપેત રાખવાં.

સંયમમાં અપ્રીતિ ન કરવી.

શ્રીસંસર્ગ સર્વથા તજવો.

અપ્રતિબદ્ધ વિહાર કરવો.

અભ્યાસના સ્થાનની મર્યાદા સાચવવી.

ગમે તેવી શર્યાને લીધે રાગદ્વેષ ન કરવો.

સમતાથી અન્યકૃત તિરસ્કાર સહન કરવા.

સ્વવધ થાય તો પણ ધર્મત્યાગ ન કરવો.

યોગ્ય યાચના કરતાં શરમાવું નહિ.

યાચના કરતાં છતાં ન મળે, તો પણ મનની સમસ્થિતિ ખાલી નહિ.

શોગની પીડા સમતાથી સહેવી.

હાલ વૃણાદિકનો સ્પર્શ બમવો.

શરીરના મળ ઉપર જુગુપ્સા કરવી નહિ.

સત્કાર-આદર થાય કે નહિ, તેની દરકાર રાખવી નહિ અને થાય ત્યારે પુલાઇ જવું નહિ.

જ્ઞાનીપણને લીધે અહંકાર કરવો નહિ.

અજ્ઞાનપણથી ન આવડે, તો ભણતાં કંટાળવું નહિ.

શ્રદ્ધા દૃઢ રાખવી.

એ બાવીશ પરીવહ મધ્યે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ સર્વ પરીવહ સહન કરવાથી મહા-સંવર થાય છે એટલે તે વખત દરમ્યાન જીવ નવાં કર્મો શરૂ કરતો નથી. એ સ્પૂળ

પરીષદ છે એટલું જ નહિ પણ માનસિક પણ છે. એનો આભાસ મનોરાજ્યમાં તેવી જ પ્રબળતાથી થાય છે અને એની હાજરીથી જીવને બહુ વીર્યોદ્ધાસ થાય છે. એક એક પરીષદનું સ્વરૂપ ધ્યાન રાખી વિચારવાથી જણાશે કે સ્થૂળ અંગવદ સહન કરવામાં તૈયારી બતાવવાથી આ જીવ બહુ સુખ મેળવી શકે છે. સાધુજીવનને ઉદ્દેશીને લખાયેલા આ વિચારો ઘણે અંશે ગૃહસ્થોને પણ અનુકરણીય છે. જેઓ પરભવ, આત્મા અને પુદ્ગલનો ક્ષિત્ત-ભાવ અને પ્રત્યેકની ક્ષિત્ત ક્ષિત્ત હયાતી સ્વીકારતા હોય તેઓને જ આ આધ્યાત્મિક આનંદ આવે એવું છે. એ વિષયમાં ઊંડા ઊતરવાની ખાસ જરૂર છે, પણ અત્ર તો તેવા વ્યવહારની હાજરી સ્વીકારીને જ અંથયોજના થઈ છે. આવા પ્રકારના આસ્તિક જીવોએ થોડાં કદના ભોગે સદાનું મહાસુખ પ્રાપ્ત કરવા સારુ પ્રબળ પુરુષાર્થ ફોરવશે એ ખાસ જરૂરનું છે, એટલું જ નહિ પણ, મહાલાભકારક છે. આ 'ચત્તિશિક્ષા' ના વિષયમાં વારંવાર પુનરાવર્તન આવે છે, પરંતુ તે ફોપ નથી, કશું કે આ અનાદિ મિશ્યાભ્યાસી જીવને શુદ્ધ ઉપદેશ વારંવાર ઠસાવવા સારુ ચોક્કસ ઇશદાથી થયેલું એ પુનરાવર્તન છે, અને એનો આશય બહુ ગંભીર હોવા સાથે શુભ છે.

સુખસાધ્ય ધર્મર્ત્તવ્ય-પ્રકારાંતર.

મહાત્મપોષ્પાનપરીપહાદિ, ન સત્ત્વસાધ્યં યદિ ધર્ત્ત્તમીશઃ ।

તદ્ધાવનાઃ કિં સમિતીથ ગુપ્તીર્ધત્ત્તે શિવાર્થેન મનઃપ્રસાધ્યાઃ ॥ ૩૯ ॥

“ ઉચ્ચ તપસ્યા, ધ્યાન, પરીષદ વગેરે સત્ત્વથી સાધી શકાય તેવાં છે તે સાધવાને તું શક્તિવાન ન હોય, તો પણ જાવના, સમિતિ અને શુભિ, જે મનથી જ સાધી શકાય તેમ છે, તેને હે મોક્ષાર્થી ! તું કેમ ધારણ કરતો નથી ? ” ૩૯. ઉપનિષત.

વિવેચન—નવ શ્લોકમાં પરીષદ સહન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. છ માસાદિક તપસ્યા અને મહાપ્રાણ્યાયામાદિક ધ્યાન તેમ જ ગ્રેટા ઉપસર્ગ, પરીષદો. સહન કરવાનું કદાચ પંચમ કાળના પ્રભાવે હાલ શારીરિક બળ જેઓમાં ન હોય, તેઓ માટે પણ રસ્તા અંધ નથી. તેઓ પણ ધારે તો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. મન પર અંકુશ હોય, તો તેને અનુસારે ઉદ્વિગમન, આત્મસંયમ, યોગસંયમ વગેરે શારીરિક કદ વગરનાં મહા-વિકટ કાર્યો પણ બની શકે છે. તેથી જ ઉપર કહ્યું છે કે—તારાથી માસખમણ વગેરે તપસ્યા, મહાપ્રાણવયુદ્ધમન (મહાપ્રાણ્યાયમ) વગેરે ધ્યાન અથવા સ્થૂળ બાવીશ પરીષદસહન વગેરે સહન કરવાનું ન બને તો પણ તારે ધર્મબુદ્ધિને અંગે ઉપત્તિ યંત્રી સંસારની અનિલ્યતા જાણવી, તારું એકત્વપણું વિચારવું, શરીરને અશુભિનો પિંડ સમજી તેના પરની મમતા ઘટાડવી વગેરે સુપ્રસિદ્ધ જ્ઞાન જાવના જાવવી એ તારું ખાસ કર્તવ્ય છે, તેમ જ પ્રથમ અધિકારમાં વર્ણવેલી મૈત્રી, મરોહ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય

જુઓ ને એના આળીસમા શ્લોક પરનું વિવેચન.

એ ચારે ભાવના નિરંતર જાવંતી એ પણ તારી ફરજ છે. એ ઉપરાંત કોઈ પણ વસ્તુ લેતાં મૂકતાં, ચાલતાં, બેસતાં, બોલતાં ઉપયોગ. રાખવો-એમાં સમિતિનો સમાવેશ થાય છે, જ્યારે મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ રાખવો એ શુષ્ઠિ કહેવાય છે. એ સમિતિ શુષ્ઠિ ધારણ કરવી, તે તારાં મનોબળ પર આધાર રાખે છે અને તું ધારીશ તો એને અંગે ધણું કશી શકીશ. એ સંબંધમાં હજી આગળ વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવશે. ૨૨૦.

ભાવના-સંયમસ્થાન-તેનો આશ્રય.

અનિત્યતાદ્યા મજ માવનાઃ સદા, યતસ્વ દુઃસાધ્યગુણેઽપિ સંયમે ।

જિહ્વત્સયા તે ત્વરતે હ્યયં યમઃ, શ્રયન્ પ્રમાદાન્ન ભવાદ્દિમેવિ કિમ્ ? ॥ ૪૦ ॥

“ અનિત્યપણું વગેરે સર્વ ભાવનાઓ નિરંતર ભાવ, જે સંયમના (મૂળ તથા ઉત્તર) શુદ્ધ મુરકેલીથી સાધી શકાય છે તેમાં યત્ન કર, આ યમ (કાળ) તને ખાઈ જવા માટે ઉતાવળ કરે છે; ત્યારે પ્રમાદનો આશ્રય કરતી વખતે તું શું સંસારબ્રમણ્યથી ખીતો નથી ? ” ૪૦.

વિવેચન—જાર ભાવનાની વધારે બિગત શાંત સુધારસ શ્રદ્ધમાં આપી છે.

- ૧ આ સંસારમાં કોઈ વસ્તુ નિત્ય નથી, સર્વ નાશવંત છે, માત્ર આત્મા નિત્ય છે. આ અનિત્ય ભાવના.
- ૨ આ જીવને જિનવચન સિવાય કોઈનો આધાર નથી, તે ધારે તો પોતાની સત્તા સિદ્ધ કરી, પોતાના પગ ઉપર જિભો રહી શકે. આ અશરણુ ભાવના.
- ૩ આ સંસારમાં જામણ કરતાં જીવ અનેક વખત રંક અને રાજ થાય છે, ભિક્ષુ અને ઈંદ્ર થાય છે, રાગી અને પુત્ર થાય છે; તેમ જ સંબંધમાં પણ પુત્ર હોય તે પિતા થાય છે, સ્ત્રી હોય તે માતા થાય છે, માતા સ્ત્રી થાય છે—વગેરે અનેક પ્રકારની વિચિત્રતા થયા જ કરે છે. આ સંસાર ભાવના.
- ૪ આ જીવ એકલો આવ્યો છે, એકલો જવાનો છે. એતું કોઈ નથી, એ કોઈનો નથી, એની સાથે કોઈ જવાનું નથી. એ એકેત્વ ભાવના.
- ૫ જેને હું આત્મનું ! તું તારું ગણે છે, તારાં ગણે છે, તે તારું નથી કે તારાં નથી. પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ પર છે, વિનાશી છે, ત્યાજ્ય છે; તેમ જ સગાંસનેહી, સ્ત્રી, પુત્રાદિ પણ તારાં નથી, તું સર્વથી ભિન્ન છે. આ અન્યત્વ ભાવના.
- ૬ શરીર પર તને મહામોહ છે, પણ તેમાં અશુષ્કિ ભરેલી છે, દુર્ગંધી વસ્તુથી તે ભરપૂર છે, તેમાંના એક પદાર્થ પર પણ પ્રીતિ થાય તેવું નથી. માંસ, રુધિર, ચરબી,

હાઠકાં અને ચામડી એ સર્વ અપવિત્ર પદાર્થોનું તે બનેલું છે માટે શરીર પર મમત્વ છાડી દેવો. આ અશુચિ ભાવના.

૭ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને મન, વચન, ક્રયાના યોગોથી જ કર્મબંધ થાય છે, એ કર્મોનું શુભાશુભપણું સમજવું અને એનો પ્રવાહ વિચારવો એ આશ્રવ ભાવના કહેવાય છે.

૮ તેથી જ રીતે સમિતિ, શુભિ, યતિધર્મ, ચારિત્ર, પરીવહસહન વગેરેથી કર્મબંધ થતો અટકે છે, કર્મોનું પ્રવેશદ્વાર બંધ થાય છે. એ સંબંધી વિચાર કરવો એને સંવર ભાવના કહેવામાં આવે છે.

૯ એ ઉપરાંત આત્મપ્રદેશ સાથે લાગેલાં જૂનાં કર્મોને બાહ્ય અભ્યંતર તપ કરીને ખેરવી નાખવાં, એનો વિષાકોદય થવા દેવો જ નહિ—એ પ્રબળ પુરુષાર્થને નિર્જરા કહેવામાં આવે છે. એની વિચારણાને નિર્જરા ભાવના કહેવામાં આવે છે.

૧૦ વિશ્વમંડળની રચના, નરકના પાથકા તથા આંતરાનું સ્વરૂપ, મૃત્યુલોકનો પ્રદેશ, ખાર દેવલોક, ઐવેયક, અનુત્તર વિમાન અને મોક્ષનું સ્થાન, તેમાં રહેલા છવો અને તે સર્વ સાથે પોતાના સંબંધ અને તે સર્વ સ્થળમાં થયેલાં અનંત વાર જન્મ મરણ વિચારવાં એ વિશ્વરચના ભાવના.

૧૧ ધર્મ છવને હુગંતિમાં પડતો બચાવે છે, એ કરતી વખત મનમાં આનંદ થાય છે અને કોઈને હુકસાન થતું તથી. એ ધર્મ, દાન, શીલ, તપ અને ભાવ એ ચાર રૂપે, અથવા સાધુના ઠશ યતિધર્મરૂપે, શ્રાવકનાં બાર વ્રત તેમ જ એકવીસ શુભરૂપે, માર્ગાનુસારીના પાંત્રીશ શુભરૂપે, એમ અનેક રૂપે શાસ્ત્રમાં વર્ણવેા છે, તેને કહેનાર ઉત્તમ પુરુષોની હૃલંભતા વિચારવી એ ધર્મ ભાવના.

૧૨ શુદ્ધ દેવ, શુરુ અને ધર્મને ઓળખવા મુશ્કેલ છે, ઓળખીને તેને પૂજવા, વાંદવા ને આરાધવા એ વધારે મુશ્કેલ છે, પરંતુ તે જ ખરું કર્તવ્ય છે, એ સાધક અમરિહંત ભાવના.

આ બાર ભાવના નિરંતર ભાવવી. એ ઉપરાંત મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવનાઓ પણ ખાસ નિરંતર ભાવવી. (એનું સ્વરૂપ પ્રથમ અધિકારમાં અને અંતિમ સુધારસમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે.)

હે સાધુ ! તારે ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરી બહુ સારી રીતે પાળવી જોઈએ. એ દરેકના સીતેર સીતેર લેદ લખતાં લંબાણ થાય તેમ છે, છતાં પચુ સંક્ષેપથી, એ સીતેર લેદનું સ્વરૂપ અત્ર બતાવીએ છીએ, કારણ કે એ સાધુજીવનમાં બહુ જ ઉપયોગી છે.

* સાંત સુધારસ મંથ એ જાગમાં બી કોનધર્મ પ્રસારક સત્તાએ (ભાવનગર) પ્રમટ કરેલ છે.

પ્રથમ ચરણસિત્તરીના ૭૦ લેહ બતાવીએ છીએ.*

વયસમળધમ્મ સંજ્ઞમ, વેવાવચ્ચં ચ વંમગુત્તીઓ ।

નાણરતિયં તવ કોહનિગ્ગહાદં ચરણમેયં ॥

૫ મહાવ્રત-એ સુપ્રસિદ્ધ છે. સાધુએ લેવાનાં પાંચ મહાવ્રતો.

૧૦ યતિધર્મ-એ બહુ જ ઉપયોગી છે. એ યતિજીવન જ છે.

૧ ક્ષમા ધારણ કરવી.

૬ આશ્રવની વિરતિ કરવી.

૨ અહંકારનો ત્યાગ કરવો.

૭ સત્ય ધારણ કરવું.

૩ સરળતા રાખવી.

૮ સંયમમાં નિરતિચારપણું રાખવું.

૪ લોભનો ત્યાગ કરવો.

૯ ધનમમત્વત્યાગ-ધનનો ત્યાગ કરવો.

૫ તપસ્થા કરવી.

૧૦ અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળવું.

વિગત માટે જુઓ પ્ર. ૭ પ્રશ્નમરતિ.

૧૭ પ્રકારે સંયમ.

પાંચ આશ્રવનું વિરમણ, નવાં કર્મબંધ કરાવનાર પ્રાણાતિપાતાદિ પાંચ મહા-
દોષોથી વિરામ પામવો. પાંચ ઇન્દ્રિયોનું દમન, ચાર કષાયનો ત્યાગ, મન વચન
કાયાના (ત્રણ) દંડથી વિરતિ, એ સત્તર પ્રકારે સંયમ છે. એ સિવાય બીજી રીતે
પણ સત્તર લેહ ગણી શકાય છે. તેને માટે પણ “ પ્રવચનસારોદ્ધાર ” ગ્રંથનું
પૃષ્ઠ ૧૬૪ સું જોવું.

૧૦ પ્રકારે વડીલોનું વૈવાવચ્ચ.

૧ આચાર્ય, ૨ ઉપાધ્યાય, ૩ તપસ્વી, ૪ નવલીક્ષિત શિષ્ય, ૫ રોગી સાધુ, ૬
સામાન્ય સાધુ, ૭ સ્થવિર, ૮ સંઘ, ૯ કૂળ અને ૧૦ ગણ (એક વાચનાવાળા
સાધુઓનો સમુદાય તે ગણ કહેવાય છે ગણના સમૂહને કૂળ કહે છે અને કૂળના
સમૂહને સંઘ કહે છે.) એ સર્વને અધિકાર અને યોગ્યતા પ્રમાણે આહાર આપીને,
તેમની તજવીજ કરીને કે સેવા કરીને તેમને યોગ્ય સમાધિસાધન તૈયાર કરી
આપવાં તે વૈવાવચ્ચ.

૬ બ્રહ્મચર્ય ગુસિ-એને શિયળની નવ વાડો કહે છે.

૧ જે સ્થાનમાં સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસક હોય ત્યાં વસવું નહિ.

૨ સ્ત્રી સાથે કથા કરવી નહિ, સ્ત્રી સંબંધી કથા કરવી નહિ, સ્ત્રી સાથે એકલા
વાત કરવી નહિ.

* વિશેષ વિસ્તારથી આત્મ સ્વરૂપ જાણવાના શિષ્યાસુએ ‘ પ્રવચનસારોદ્ધાર ’ પ્રકરણ-રત્નાકર
બાગ ત્રીજાનાં પૃષ્ઠ ૧૬૦ થી ૨૨૮ સુધી જોવે.

- ૩ સ્ત્રી જે આસન પર બેઠી હોય તે આસન પર સાથે બેસવું નહિ, તેના ઉઠી ગયા પછી પણ તે આસન પર બે ઘડી સુધી બેસવું નહિ.
- ૪ સ્ત્રીના કોઈ પણ અવયવ ઉપર તાકીને બેસવું નહિ. સામાન્ય રીતે બેવાઈ નય તો દષ્ટિ ખેંચી લઈ તે અન્યવળી સુંદરતા સંબંધી ચિંતવના કરવી નહિ.
- ૫ કંપતીની કામવિકારાદિજન્ય વાત જે ઓરડાની પડખેના ઓરડામાં થતી હોય તેવા ઓરડામાં સૂવું કે બેસવું નહિ.
- ૬ અગાઉ સાંસારિક સુખવિલાસ યોગ્યા હોય તે યાદ લાવવાં નહિ.
- ૭ સ્નિગ્ધ, માદક વસ્તુ ખાવી નહિ, અવિકારી ખોરાક લેવો.
- ૮ અવિકારી ખોરાક પણ અધિક ખાવો નહિ, ફક્ત શરીરધારણ સાત નિર્વાહ પૂરતો જ લેવો.
- ૯ શરીરની વિભૂષા કરવી નહિ.

૩ જ્ઞાનાદિ ત્રય.

શુદ્ધ અવબોધ, શુદ્ધ શ્રદ્ધા અને નિરતિત્યાર વર્તન.

૧૨ તપસ્યાઃ છ બાહ્ય અને ૧૪ અંતર્યંતર.

- ૧ ઉપવાસાદિ કરવા-ખાવું નહિ તે અનશન. ૨ ઓછું ખાવું તે બ્રહ્મહરિકા.
૩ ઓછી વસ્તુઓ ખાવી તે વૃત્તિસંક્ષેપ. ૪ વિગત્યાગ કરવી તે રસત્યાગ.
૫ શરીરને જે ક્રિયાથી કલેશ થાય-કષ્ટ પડે તે કાયકલેશ. ૬ શરીરનાં અંગો-ખાંગ સંકેતો રાખવાં તે સંલીનતા.

૧ પ્રાયશ્ચિત્ત, ૨ વિનય, ૩ વૈયાવચ્ચ, ૪ જ્ઞાનાભ્યાસ, ૫ કથાન અને ૬ ઉત્સર્ગ.

૪ કથાત્યાગ.

એ ચરણસિત્તરીના ૭૦ લેહ થયા.

(ક)

હવે કરણસિત્તરીના ૭૦ લેહ લખીએ છીએ.

૪ પિંડ, શય્યા, વસ્ત્ર અને પાત્ર અકલ્પનીય લેવાં નહિ.

પિંડવિશુદ્ધિનાં ૪૨ દોષરહિત આહાર લેવો.

સોળ દોષ પિંડની ઉત્પત્તિને લગતા છે.

પિંડ શુદ્ધ હોય તો પણ સંલેગબળથી સોળ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે.

દસ દોષ એકબીજાને લગતા છે. શુદ્ધ આહારને લેતી વખતે બેવાતા શંકા બગેરે દોષો.

(એ ઇંતાળીય દોષતું સ્વરૂપ બહુ વિસ્તારથી સમજવા યોગ્ય છે. અત્ર લખતાં થયગૌરવ થાય તેમ છે, તેથી લખ્યું નથી. જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર, પ્રકરણરત્નાકર, ભાગ ૩ નો, પૃષ્ઠ ૧૬૮. તેમજ ઉપમિતિભવપ્રખ્યા-કથા-શાખાન્તર પ્રસ્તાવ ચોધાતું પરિશિષ્ટ.)

૪ સમિતિ.

- ૧ સારાનણ હાથ આગળ દંડિ રાખી, જોઇને ચાલવું.
- ૨ નિર્દોષપણે સત્ય અને સર્વને અભિમત થાય તેવું, થોડું પણ મુદાસર અને હિતકારી બોલવું.
- ૩ દોષ વગરનાં આહાર-પાણી વગેરે લેવાં.
- ૪ વસ્તુઓ લેતાં મૂકતાં પ્રમાજનાદિ ઉપયોગ રાખવો.
- ૫ લઘુથંકા, વડીથંકા વગેરે કરતાં ભૂમિશોધન કરવું.

૧૨ ભાવના.

તેતું સ્વરૂપ વિસ્તારથી ઉપર આવી ગયું છે. વિશેષ માટે જુઓ શ્રી શાંતસુધારસ.

૧૨ સાધુની પ્રતિમા.

વજ્રઘનનારાય સંઘયણવાળો, ધીરજવાળો, સત્ત્વવંત પ્રાણી, શાસ્ત્રમાં બતાવેલી વિધિ પ્રમાણે, મુનિની બાર પ્રતિમા વહન કરે. વિસ્તારથી સ્વરૂપ સદરહું પ્રવચન-સારોદ્ધાર થયના પૃષ્ઠ ૨૧૭ થી જોઇ લેવું.

૫ ઇન્દ્રિયનિરોધ-સ્પષ્ટ છે.

૨૫ પ્રતિલેખના.

સવારે, બપોરે અને સાંજે સર્વ ઉપકરણોની પ્રતિલેખના કરવી. (જુઓ પ્રવચન-સારોદ્ધાર પૃષ્ઠ ૨૨૫).

૩ શુભિ—મન, વચન, કાયાના યોગો પર અંકુશ રાખવો, અગર તેમને રુંધવા.

૪ અભિગ્રહ—દ્રવ્ય, દેવ, કાળ અને ભાવથી અભિગ્રહ-નિયમ કરવા તે.

ચરણસિતારી નિત્ય અનુષ્ઠાન છે અને કરણસિતારી પ્રયોજનવશાત્ પ્રાપ્ય અનુષ્ઠાન છે.

આ સર્વ સાધુયોગ્ય કર્તવ્યમાં તું પ્રવૃત્તિ કરજે. પ્રમાદથી સંસાર વધતો જાય છે, મૃત્યુ નજીક આવતું જાય છે અને ગયેલ વખત ફરી મળતો નથી; તેમજ આ મનુષ્યદેહ ફરીને મળવો મહાદુર્લભ છે. ૨૨૧.

તેની સાથે એકાકાર-એકમેક થઈ જાય છે; તેથી પ્રમાદરૂપ ચારને મળતાં તારા મનને રાકી રાખ-અટકાવ, અને શીલાંગરૂપ મિત્રોની સાથે તેને નિરંતર જોડ્યા કર. ” ૪૨ વંશરથ.

વિવેચન—મન એ મનુષ્યાણાં કારણ ચન્દ્રમોક્ષયોઃ । એ સૂત્રનું રહસ્ય ચિત્તદમન અધિકારમાં આપણે જોઈ ગયા. કર્મબંધ પર સુખદુઃખનો અધાર છે અને બંધનું કારણ મન છે; તેથી સુખદુઃખપ્રાપ્તિ કરવી એ મનને વશ છે. આ એક હકીકત થઈ. એનું કારણ એ છે કે—મન જેને મળે, તેના જેવું તે થઈ જાય છે. શાસ્ત્રકાર તેને તેલ સાથે સરખાવે છે. તેલ ઘોડું હોય પણ પાણીમાં નાખે તો જેમ ફેલાઈ જાય છે, તેમ સંસાર-સમુદ્રનાં જળમાં મનને મોકળું મૂક્યું હોય તો તે ફેલાઈ જાય કરી મૂકે છે. વળી તેલની સાથે જેવાં પુષ્પ મેળવીએ તેવી તેની ગંધ થાય છે, જાંચું અંતર પણ તેલ મળવાથી થાય છે, અને તેલમાં મેળવે, અંગેલી વગેરે મેળવવાથી તેવી ગંધ થાય છે; માટે જો મનને સારી વસ્તુ સાથે મેળવવા પ્રયત્ન કરીશ, તો તે સારું થશે અને નહિ તો વિપરીત થશે.

તાદાત્મ્ય થવાને અંગે જળનું દ્વાંત જલુવા જેવું છે. જેમ પાણીમાં રંગ નાખ્યો હોય તો તે એકરૂપ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે સાંસારિક કાર્યોમાંનાં કાંઈ પણ સાથે મનરૂપ જળને મેળવ્યું હોય, તો મન તેના જેવું થઈ જાય છે, તેમ જ શીલાંગ સાથે મનને જોડ્યું હોય તો તે તદ્રૂપ થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે મનની સંબંધક વસ્તુ સાથે થતી તાદાત્મ્યરૂપ પ્રાપ્તિ તરફ ધ્યાન ખેંચી કહે છે કે-હે યતિ ! આ પ્રમાણે વસ્તુસ્વરૂપ છે, તેથી તારા મનને પ્રમાદની સોખત થવા દઈશ નહિ, નહિ તો એ પ્રમાદી બની જશે. એને તો શીલાંગ સાથે જોડી દેવું, સમતા, દયા, ઉદારતા, સત્ય, ક્ષમા, ધીરજ વગેરે સદ્ગુણો સાથે તેને જોડી દેવું અને બીજા કાંઈ પણ પ્રકારનો નીચ સંબંધ તેને ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખવું. ૨૨૩.

મત્સરત્યાગ.

ધ્રુવઃ પ્રમાદૈર્ભવવારિઘૌ મુને !, તવ પ્રપાતઃ પરમત્સરઃ પુનઃ ।

ગલે નિવદ્ધોરુશિલોપમોઽસ્તિ ચેત્કથં તદોન્મજ્જનમપ્યવાપ્સ્યસિ ॥ ૪૩ ॥

“હે મુનિ ! તું પ્રમાદ કરે છે તેને લીધે સંસારસમુદ્રમાં તારો પાત તો જાણે નહીં જ છે, પણ વળી પાછો બીજા ઉપર મત્સર કરે છે તે ગળે બાંધેલી ઘેટી ચિત્તા જેવો છે. ત્યારે પછી તો તું તેમાંથી જાણે પણ કેવી રીતે આવી શકીશ ? ” વંશરથ.

વિવેચન—‘પ્રમાદત્યાગ’ અધિકારમાં જોઈ ગયા કે—પ્રમાદ કરવાથી સંસારસમુદ્રમાં પાત પાત છે. સાધુધર્મમાં આત્મભગૂતિ રાખવી એ મુખ્ય ધર્મ છે. ભગૂતિ રાખ્યા વગરનો બ્યવહાર નિંદ છે, હેય છે, અધઃપાત કરાવનારો છે. આત્મભગૂતિ ચૂકનાર પ્રમાદને વશ પડે છે અથવા પ્રમાદવશ પડેલો હોય તે આત્મભગૂતિ કરી શકતો નથી. આ બંને

વચન બરાબર સત્ય છે. સાધુને અપ્રમત્ત અવસ્થામાં રહેવાનું તેટલા માટે જ દુરમાન છે* અને છદ્મરૂપણામાં અપ્રમત્ત દશા તેમ જ પ્રમત્ત દશાની સ્થિતિના સંબંધમાં જે શાસ્ત્ર-કારનો લેખ છે, તે યથાસ્થિત છે. અત્ર તો વિશાળ અર્થવાળા પ્રમાદાચરણ-મધ, વિષય, ક્ષયાય, વિકૃત્યાં અને નિદ્રામાં ન પડવાનો ઉપદેશ છે. એ પ્રમાદ કરનારો જીવ અવશ્ય વિકાસક્રમમાં નીચો પડી જાય છે અને સાથે જો મત્સર-ધૃત્યા કરે, તો તો પછી અધઃપાત થતી વખત ગળે ઝેટો પથરા જાય છે, તેથી એનાથી તરીને ઉપર આવી જ શકાતું નથી અને બિચારો ક્ષણિક સુખ ખાતર, અનંત કાળ સુધી સંસારસમુદ્રને તળીએ સબક્યા કરે છે.

અત્ર પરમત્સર ન કરવો, પરમ્વર્ણવાદ ન જોલવો અને પ્રમાદ ન કરવો એ ઉપદેશ છે. સાધુજીવનમાં આ ઉપદેશ ખાસ ઉપયોગી છે, પણ બીજાને તેનું ઉપયોગીપણું ઓછું નથી. ૨૨૪.

નિર્જરા નિમિત્ત પરીપહસહન.

મહર્ષયઃ કેઽપિ સહન્યુદીર્યાપ્પુપ્રાતપાદીન્યદિ નિર્જાર્યમ્ ।

કષ્ટં મસક્લામતમપ્યર્ણીયોઽપીન્નન્ શિવં કિં સહસે ન મિશ્નો ! ॥ ૪૪ ॥

“ જ્યારે મોટા ઋષિઓએ કર્મોની નિર્જરા માટે, ઉદીરણ કરીને પણ આતાપનાદિ, સહન કરે છે તો તું મોક્ષની ઈચ્છા રાખે છે ત્યારે ચોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલ અત્યંત અદ્ય કષ્ટને પણ હે સાધુ ! તું કેમ સહન કરતો નથી ? ” ૪૪ ઉપનિત.

વિવેચન—કર્મોના ઉદયકાળ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં તેને પુરુષાર્થથી આકર્ષણ કરી લોગવી લેવાં તેને ‘ ઉદીરણ ’ કહે છે. (પૂર્વબદ્ધ કર્મોની નિર્જરા કરવા માટે તેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં તેને ઉદયમાં લાવી લોગવીને, આત્મપ્રદેશથી ખંખેરી નાખવા માટે કષ્ટાદિ સહન કરવું તે ‘ ઉદીરણ ’ કહેવાય છે.) અદ્ભુત ચારિત્રવાળા મહાત્માઓ આત્મલાભની પ્રાપ્તિ માટે કષ્ટને શોષે છે, પરમાત્માની આર્થના કરે છે કે ‘ અમને એવાં કષ્ટ આપો. ’ વિષદા સન્તુ ના શબ્દો અમને નિરંતર વિપત્તિ હો-આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને પણ શુદ્ધ દૃષ્ટિથી આત્મકલ્યાણ માટે વિપત્તિ લોગવનાર ધીર, વીર, પુરુષાર્થ કરનાર, મધ્યાહને નદીની વેળમાં આતાપના લે છે, ચોસ માસની ખરી ઠંડીમાં કપડાં વગર નદીના તીર જેવાં અતિ ઠંડીનાં સ્થળો ઉપર કાઉત્સગ્ય ક્યાને રહે છે અને બીજાં અનેક કષ્ટ ખમે છે. મોક્ષસન્નુષ્ઠ યવાની ઈચ્છા હોય તેને આ પ્રમાણે કરવાની ખાસ જરૂર છે; અને હે સાધુ ! તારી ઈચ્છા તો તે જ પ્રાપ્ત કરવાની છે, છતાં જરા કષ્ટ પડે

* તત્ત્વં મોયમ મા પમાયદ “ ગૌતમ ! સમય માત્ર પણ પ્રમાદ કરીશ નહિ ” એ વાક્યે પ્રમાદનું અત્યંત અનર્થકારીપણું બતાવવા માટે જ સમય સરખા સૂક્ષ્મ કાળને માટે પ્રવર્તેલું છે, કેમકે સમય-પ્રમાણ ઉપયોગ છદ્મરૂપનો હોતો નથી, પણ અંતર્મુદત્ પ્રમાણ જ હોય છે.

કે તું હાયવોય કરે છે અથવા નિઃસાસા મૂકે છે એ તને છાજતું નથી. જાણી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલાક સ્વાર્થનો પણ ભોગ આપવો પડે છે, પરંતુ આમાં તો તેવું પણ કંઈ નથી. આગ-તુક કદ પણ સહન કરવામાં તું પાછો શા માટે પડે છે ? આને બદલે જાણી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી, એ તો તારો સ્વાર્થ છે. ૨૨૫.

* * ૨૨૧-૨૨૫ આ પાંચ શ્લોકમાં સાધુશુભની મુખ્યતા બતાવી, એમાં ચરણ-સિત્તરી, કરણસિત્તરી, ભાવનાની પ્રધાનતા અને મુખ્ય વૃત્તિએ નિર્ભળ શરીરવાળા વગેરે અસમર્થને માટે પણ ત્રણ શુભિતું પ્રબળ સાધન બતાવ્યું. એ અભ્યાસથી સાધ્ય વસ્તુ છે, એમાં બાહ્ય વસ્તુની સામગ્રી પૂર્ણપણે ન મળી હોય તો પણ ચાલી શકે છે. વળી દુનિયામાં કંઈપણ વસ્તુ એવી નથી કે જે અભ્યાસથી સાધી શકાય નહિ. ધર્મસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે—

एवं च विरतेरभ्यासेनाविरतिर्निर्यते । अभ्यासादेव सर्वकियासु कौशल्यमुन्मिलति,
अनुभवसिद्धं चेदं, लिखनपठनसंख्यानगाननृत्यादिसर्वकलाविद्यानेषु सर्वेषामुक्तमपि—

અભ્યાસેન ક્રિયાઃ સર્વા, અભ્યાસાત્સકલાઃ કલાઃ ।

અભ્યાસાત્ જ્ઞાનમૌનાદિ, કિમભ્યાસસ્ય કુસ્કરમ્ ? ॥

“વિરતિનો અભ્યાસ પાઠવાથી અવિરતિનો પરાજય થાય છે, અભ્યાસથી સર્વ ક્રિયામાં કુશળતા પ્રાપ્ત થાય છે, લેખન, પઠન, સંખ્યા, ગાયન, નૃત્ય વગેરે સર્વ કળા-વિજ્ઞાન, અભ્યાસથી થાય છે, એ પ્રમાણે સર્વ વિદ્યાનોને અનુભવસિદ્ધ છે. કહ્યું છે કે— ‘અભ્યાસથી સર્વ ક્રિયાઓ થઈ શકે છે, અભ્યાસથી સર્વ કળાઓ પ્રાપ્ત કરાય છે, અભ્યાસથી ધ્યાન, મૌન વગેરે થાય છે, અભ્યાસની પાસે શું મુરકેલ છે ?’ આવી રીતે અભ્યાસ પાઠવાની જરૂર છે. શુભિને પ્રવચનમાતા કહેવામાં આવે છે, તેવું કારણ પણ એ જ છે. એ બરાબર પ્રાપ્ત કરવાથી ભગવાનની સર્વ આજ્ઞા પળાય છે. હવે પછીના તેર શ્લોકમાં શુભિને સીધી રીતે અને આશ્વપદ્ધતે શિક્ષા આપી છે, તે બહુ ઉપયોગી છે, તે પ્રકીર્ણ* હોવા સાથે યથાસ્થિત છે, તેથી તે પર ધ્યાન આપવાની ખાસ જરૂર છે.

યતિ સ્વરૂપ-ભાવદર્શન.

यो दानमानस्तुतिवन्दनाभिर्न मोदतेऽन्यैर्न तु दुर्मनायते ।

અલાભલામાદિ પરીપદાન્ સહન્, X યતિઃ સ તત્ત્વાદપરો વિદમ્બકઃ ॥ ૪૫ ॥

“જે પ્રાણી દાન, માન (સત્કાર), સ્તુતિ અને નમસ્કારથી પુરી થઈ જતો નથી અને તેથી વિપરીતથી (અસત્ય, નિંદા વગેરેથી) નાખુશ થતો નથી, અને અલાભ વગેરે પરીપદાને સહન કરે છે તે પરમાર્થથી યતિ છે, બાકી બીજાઓ તો વેશ-વિદંબક છે. ” ૪૫.

૪-૬૨-૪૫.

* એનો સામાન્ય વિષય મુનિહિતશિક્ષા છે, બાકી દરેક હયાકતને તે સિવાય બીજો કંઈ સંબંધ નથી. એને કહેવતો યાદગામક કહી શકાય.

X જ્યન્ન કિંતિ વા પાઠઃ

વિવેચન—કોઈ માણસ આદરસ્તકાર કરે, સ્તુતિ કરે અને કોઈ તિરસ્કાર કરે, નિંદા કરે તે બંને ઉપર એક સરખો જ ભાવ રહે, એ ક્યતિસ્વરૂપ છે, એમાં ભાવધર્મનું સ્વભાવ આચરણ થાય છે. માનસિક ક્ષેત્રમાં આવી રીતનો ઉચ્ચ ભાવ વર્તેલો હોય અને શારીરિક ક્ષેત્રમાં અનુકૂળ પ્રતિકૂળ સર્વ પરીવહ સહન કરવામાં દૃઢતા હોય, તે જ તરવથી ચલિપણું છે, અને તે જેનામાં હોય તે જ પરમાર્થથી ચલિ-સાધુ કહેવાય છે. બાકી બીજા તો વેશની વિહંગના કરનારા છે, વેશધારી નટ જેવા છે. ભવુંહરિના નાટકમાં તેનો પાઠ ભજવનાર નાટકીઓ પોતાની જાતમાં કેટલા શુભ નિષ્પન્ન કરી શકે-એ દૃશ્ય દૃષ્ટાંતથી વેશધારીનું સ્વરૂપ સમજી લેવું. વેશધારીને તો એ પણ એક જાતનો બ્યવહાર જ થઈ પડે છે, પછી ધાર્મિક જીવનનો છેડા આવે છે. નાટકનો પાઠ ભજવેલો મૂંઝી દઈ શુદ્ધ દશા જાણત કર. પૂણું અનુકૂળ ભોગવાઈ છતાં, પ્રસંગ જોઈશ તો પરતાવો થયો. ૨૨૬.

ચલિએ ગૃહસ્થની ચિંતા ન કરવી.

દધદ્ ગૃહસ્થેષુ મમત્વબુદ્ધિ, તદૈયતપ્ત્વા પરિતપ્યમાનઃ ।

અનિષ્ટવાન્તઃકરણઃ સદા સ્વૈસ્તેષાં ચ પાપૈર્ઘ્રમિતા મવેડસિ ॥ ૪૬ ॥

“ગૃહસ્થ ઉપર મમત્વબુદ્ધિ રાખવાથી અને તેઓનાં સુખદુઃખની ચિંતાપડે તપ-વાથી, તારું અંતઃકરણ સર્વદા બ્યાકુળ રહેશે, અને તારાં અને તેઓનાં પાપથી તું અંસારમાં રખડ્યા કરીશ.” ૪૬.

ઉપગતિ.

વિવેચન—“આ મારા આવક છે, આ મારા લકત છે” એ મમત્વબુદ્ધિ છે, એ રાગનું કારણ છે, મોહને નિષ્પાદન કરે છે અને એક જાતનો નવો બ્યાપાર કરાવે છે. રાગ વધારે થાય છે ત્યારે લકત-રાગી આવકોનાં સુખદુઃખથી તેવા ચલિનું મન પ્રસન્ન થાય છે અથવા બળે છે. પરિણામે મનમાં કોઈ જાતની નિવૃત્તિ રહેતી નથી, સમતાનો છેડા આવતો જાય ॥ અને અનેક પ્રકારના આવક આદેશ ઉપદેશ કરતાં અને ગૃહસ્થના સલાહકારક થતાં સાધુપણું નાશ પામે છે. હે ચલિ ! આ તારા રાગી છે અને આ બીજા સાધુના રાગી છે એવી દુર્ર બુદ્ધિ રાખવી એ તારા જેવા જાચી હકના પ્રાણીઓને શોભે પણ નહિ. ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે ‘તમારાથી ન રહેવાય તો મુનિ ઉપર રાગ કરજો, કારણ કે જેમ વિપત્તિ’ ઔષધ વિષ છે, તેમ રાગનું ઔષધ મુનિ પરનો રાગ છે.’ આનો આશય સમજ. આવકને મુનિ પર રાગ કરવાનું કહ્યું છે, તે એટલા માટે કે નિરાગી મુનિ પ્રેમદ્વારા ભક્તિ કરતા આવકોને શુદ્ધ માર્ગે લાવશે. એવો જ રાગ શ્રી ગૌતમસ્વામીનો શ્રી વીરમણ પ્રત્યે થયેલો સમજવો, પણ શુરુને રાગ તો તદ્દન મથસ્ત હોય; આને બદલે તું

* કહ્યું છે કે સમો ય માણવમાણસ “માન અને અપમાન રિતે જે સરખા હોય” તેમ જ “નયિ તસ્મ કોદ્ ઘેતો” તેને દેખ કરવા ભાવક કોઈપણ નથી.”

+ અપમા સર્પના વિપત્તિ ઔષધ સર્પનો મણિ છે તેમ.

મારા તારા આવક કરે અને દુષ્ટિરાગ કરાવી તે દ્વારા પોતાને અને તેઓને અનંત કાળથક સુખી સંસારમાં ભગાડે, તો તો બહુ જ ખોટું કહેવાય.

રાગ ઓછો કરવાના બે ઉપાય છે: ગૃહસ્થનો ઓછો પરિચય ગિહિસંઘર્ષ ન કુલ્લા ગૃહસ્થનો અપરિચય, નકામી વાતોનો ત્યાગ, અભ્યાસમાં ચિત્તશોષન, શાસ્ત્રોક્ત રીતે નવ-જવ્વી વિકાર અને એક સ્થાન પર ઘટપણુ, અશક્તિ, રોગાદિ કારણ સિવાય વિશેષ સ્થિરતા ન કરવાની ટેવ—એ પ્રથમ ઉપાય છે, જે બાહ્ય વર્તનને લગતો છે; અને બીજો ઉપાય રાગતું કટુવિપાકપણું, આત્મપરિણતિતું ડાળાવાપણું વગેરેની ચિંતવના કરવી એ છે. ૨૨૭.

ગૃહસ્થચિન્તાનું કૃપા.

સ્વપસ્વા ગૃહં સ્વં પરમેહચિન્તાતત્ત્વસ્ય કો નામ ગુણસ્તર્થવે ? ।

બાજીવિકાસ્તે* ચતિવેપતોઽન્ન, સુદુર્ગતિઃ પ્રેત્ય તુ દુર્નિવારા ॥ ૪૭ ॥

“ પોતાનું ઘર ત્યજીને પારકા ઘરની ચિંતાથી પરિતાપ પામતા હો નહિ ! તને શો લાભ થવાનો છે ? (બહુ તો) યતિના વેશથી આ ભવમાં તારી આશ્ચરિકા (સુખે) વ્યાલશે પણ પરભવમાં મહાભાઠી દુર્ગતિ અટકાવી શકાશે નહિ. ” ૪૭. ઉપનિતિ

વિવેચન—તારે સંસારીપણાનું એક ઘર હતું; તેની ચિંતા મૂકીને હવે આવકોનાં ઘણાં ઘરોની ચિંતા તું કરે ॥ તેથી લાભ શો ? આ તો ‘ લેને ગઈ પુત ઓર’ યોઈ બેઠી ખસમ’ એના જેવું થાય છે. તારું કામ શું છે ? તને લાભ શો છે ? આ પેટ ભરવું એ તું મુશ્કેલ પારતો હો અને તેને માટે મુનિનો વેશ લીધો હોય, તો તને યતિવેશથી આ ભવમાં ખાવાનું તો મળશે, એટલો લાભ થશે; પણ પરભવમાં મહા દુર્ગતિમાં જવું પડશે. વળી પેટ ભરવું એમાં કાંઈ વિશેષ નથી. તારા જેવા પ્રબળ પુરુષાર્થી તો એક દિવસમાં આખા વર્ષનું શુભશન રળી શકે માટે નકામા કારણ માટે બધું વ્યર્થ હારી જા મા. સુદે ગૃહસ્થચિંતા કરી તું બધું હારી જાય છે તે વિચાર. ૨૨૮.

તારી પ્રતિજ્ઞા—વિરુદ્ધ તારું વર્તન.

કુર્વે ન સાવચમિતિ પ્રતિજ્ઞાં, વદન્નકુર્વન્નપિ દેહમાત્રાત્ ।

શૃગ્યાદિકૃત્યેપુ સુદન્ન ગૃહસ્થાન્, હૃદા ગિરા સ્વાસિ કયં મુમુક્ષુઃ ? ॥ ૪૮ ॥

* બાજીવિકાસ્તે એ પ્રમાણે પાક સરંજ નજીવ છે, તેનો અર્થ શબ્દાર્થમાં આપ્યો છે તેમ યત્ર શકે છે, પણ સકારની જરૂર બહુ સાચી નથી. ‘ તારી આશ્ચરિકા’ એવો અર્થ વિશેષ યોગ્ય નજીવ છે. બાજીવિકા શાસ્ત્રે એમ સાર નીકળી શકે એટલે નિવેશથી તારી આશ્ચરિકા વતે છે—ચાલે છે, આ પ્રમાણે અર્થ કરનાથી ભાવ બેસતો આવે છે.

“ ‘ હું’ સાવધ કરીશ નહિ ’ એવી પ્રતિજ્ઞાતું દરરોજ ઉચ્ચારણ કરે છે, છતાં શરીર માનથી જ સાવધ કરતો નથી અને શય્યા વગેરે કામોમાં તો મન અને વચનથી મહત્ત્વેને ગ્રેરણા કર્યા કરે છે ત્યારે તું સુમુક્ષુ થાનો ? ” ૪૮. ઉપનિ.

વિવેચન:—સર્વ સાવચ્છં જોગં પચ્ચક્ષામિ આયજ્ઞીવાપ તિથિદ્ધ તિથિદ્ધેણં દ્વયાદિ એટલે “ હે પ્રભુ ! સર્વ પ્રકારનાં સાવધ કાર્યોને જીવન પર્યંત ચિંતીતીશ નહિ, કરવાનો આદેશ આપીશ નહિ, કરીશ નહિ અને તે સર્વ મન, વચન, કાયાથી કરીશ નહિ, કરાવીશ નહિ, એટલું જ નહિ પણ કરનારને સારા બાણીશ નહિ. ” આવી સખત પ્રતિજ્ઞા તેં આશિષ થકણ કરતી વખતે લીધી છે, એટલું જ નહિ પણ દરરોજ તે પ્રતિજ્ઞા નવ વાર બોલે છે, યુનરાવર્તન કરે છે, દૃઢ કરે છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોઇએ, તો તું માત્ર કાયાથી સાવધ કરતો નથી, (કારણ કે સાધુના વેશને તે જાણે નહિ,) લોકભય, કેખાવ અને એવાં કેટલાંક બાધ કારણોથી તું કાયાથી વિરત રહે છે, બાકી વચન અને મનથી તો અનેક પ્રકારના આદેશ અને ઉપદેશ સ્વીકારી અને આકર્ષતરી રીતે કરે છે, કરાવે છે અને અતુભેદે છે.

આવી રીતે પ્રતિજ્ઞા નહિ પાળવાથી જીવ મૃષાવાદ બોલવાનો પણ દોષ કરે છે. નિવૃત્તિતું ખરું સ્વરૂપ ક્યાનમાં હોય તો જ ચિંતવનમાં પણ સાવધનો ત્યાગ થઈ શકે છે. સંસાર પરથી વિરક્ત બાવ જેને આબોધો હોય, તેવો પ્રાણી તો વધારે શુદ્ધ માત્ર કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. ત્યાગ કરેલા-વશેલા સાવધ યોગો તરફ તો દૃષ્ટિપાત પણ કરતો નથી. હે યતિ ! કેટલીક વાર કેખીતા બીજા શબ્દોમાં પણ સમજાઈ જાય તેવા સાવધ આદેશ તારાથી થઈ જાય છે તેથી સાવધ રહેજે. ત્યારે સુમુક્ષુ થવું હોય તો એ હાનિ-કારક પ્રભુલિકા ખંધ કરી દેજે. ૨૨૬.

કેખીતાં અશસ્ત્ર સાવધ કર્મોતું કૃણ.

કયં મહત્વાય મમત્વતો વા, સાવધમિચ્છસ્યપિ સજ્જલોકે ।

ન હેમમત્વપ્યુદરે દિ શસ્ત્રી, શિષ્તા ધ્વનોતિ ધ્વનોતોઽપ્યસુન્ન કિમ્ ? ॥ ૪૯ ॥

“ મહત્વતા મોટે અથવા મમત્વપણથી સંઘલોકોમાં પણ સાવધ કેમ વાંછે છે ? શું સેનાની છરી હોય તે પેટમાં મારવામાં આવે ત્યારે તે એક ક્ષણવારમાં પ્રાણનો નાશ કરતી નથી ? ” ૪૯. ઉપનિ

વિવેચન:—આ સ્થાને પ્રતિજ્ઞા લેખ કોતારાયે, તેમાં મારું નામ રહેયે, લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થયે-આવી કાંઈક યશસ્વીતિ એજવવાની યુદ્ધિથી, કાંઈક મારપણના મોહથી અને વિશેષ કરીને અજ્ઞાનથી સાવધ કર્મોનો આદેશ ઉપદેશ થઈ જાય છે. કેઈ પણ કાર્યમાં બે જરા પણ પોદ્ગલિક આશા રાખી, અભિમાન કે કપટ કયું તો તે અશુદ્ધ કર્મ જ

થાય છે; પછી તે પ્રશસ્ત હો કે અપ્રશસ્ત હો પણ તેવાં કૃત્યોથી પાપબંધ અને તેનાં ભયંકર પરિણામો અવશ્ય થાય તે તું શા માટે કરે છે ? છરી હોય, પછી તે સોનાની હોય કે રત્નજડિત હોય, પણ ઉદરમાં ખોસી હોય તો જરૂર આંતરકા બહાર કાઢે છે અને પ્રાણ લે છે. આવી રીતે વસ્તુસ્વભાવના ખોટા ખ્યાલથી કેટલાક ધર્મને બહાને અપ્રશસ્ત આચરણ કરી, પોતાના આત્માને છેતરનારા છુવો તત્તિમિત્તે અનંત સંસાર વધારે છે. વાત એ છે કે-મમતા કે મહત્વતાને અંગે જે અપ્રશસ્ત આચરણ થાય છે તે નુકસાન કરનાર થાય છે. તે સિવાયનાં કાર્યો પ્રશસ્ત હેતુથી કરવામાં આવ્યાં હોય તો તેનો અત્ર નિષેધ નથી. સોનાની છરી જો પેટમાં મારી હોય તો આંતરકાં કાપી નાખે છે, પણ જો તેને મ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો તે શોભા આપે છે અને બચાવ કરે છે. એ દૃષ્ટાંત બહુ ઉપયોગી છે. પ્રાણ ધીમાન્ સંત એવાં સાવધ કાર્યોથી દૂર રહે છે, ઉપદેશ કરે છે તો પણ પૌદ્ગલિક વાંછા વગર શ્રોતાના એકાંત લાભની અપેક્ષાએ જ કરે છે. મમત્વ અને મહત્વતાને અંગે સંઘ માટે પણ યતું સાવધ ચિંતવન આત્મજીવનરૂપ ઉદરમાં નાખવાથી સંયમપ્રાણને હરી લે છે. છરી લોહની જ છે, પણ તે સંઘલોકને અંગે વપરાવાથી સોનાની છે એમ ગણવામાં આવ્યું. અત્ર મમત્વ અને મહત્વતાને શસ્ત્રના-છરીના મૂળ સ્થાનકે રાખવામાં આવ્યા છે, ઉદર તે આત્મપરિણતિ અને પ્રાણસ્થાને ચારિત્રજીવન એમ યોજના કરી છે. ૨૩૦.

નિબ્ધુલ્યકની એષા. ઉદ્ધત વર્તન-અધમ કૃષ્ણ.

રક્ષઃ કોઽપિ જાનામિભૂતિપદવીં ત્યક્ત્વા પ્રસાદાદુરો-

વેપં પ્રાપ્ય યત્તેઃ કથચ્ચન કિયચ્છાસ્તં પદં કોઽપિ ચ ।

મૌલ્યર્પાદિવસીકૃતર્જુનતાદાનાર્વનેર્ગર્વમાર્-

આત્માનં ગણયન્નરેન્દ્રમિવ ધિગ્ગન્તા દ્રુતં દુર્ગતૌ ॥ ૫૦ ॥

કોઈ ગરીબ-શંક માણસ લોકોના અપમાનને યોગ્ય સ્થાનક તણ દઈને શુક્રમહા-રાજની કૃપાથી, સુનિનો વેશ પામે છે, કાંઈક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે અને કોઈ પદવી મેળવે છે, ત્યારે પોતાના વાચાળપણથી ભદ્રિક લોકોને વશ કરીને, તે રાગી લોકો જે દાન અને પૂજા કરે છે તેથી પોતે ગર્વ માને છે અને પોતાની ભત્તને રાજ જેવી ગણે છે. આવાઓને ખરેખર ધિક્કાર છે ! તેઓ જલદી દુર્ગતિમાં જવાના છે. (અનંતા દ્રવ્યલિંગો પણ આવી દશામાં વર્તવાથી જ નિબ્ધુલ થયાં છે.) ૫૦. શાદ્ધર્મવિદીગિત.

વિવેચન—સાંસારિક સર્વ લાભો અપમાનને પાત્ર છે. ગરીબ કુળ, પરની અપેક્ષા, દાસપણ, પરતંત્રતા વગેરે સંસારને અંગે થતા અનિવાર્ય સહચારી લાભો છે. એનો ત્યાગ

થવો એ મહાપુણ્યનો ઉદય છે. શુરુમહારાજની મહાકૃપા થાય ત્યારે જ સદુપદેશધારા આ જીવરૂપ હોત્રમાં પડે છે, તેથી યુનિપણ્ણનો ઉદ્ગમ થાય છે અને ઉક્ત અપમાનનાં સ્થાનકોનો ત્યાગ થાય છે. આવો મહાન્ લાભ પ્રાપ્ત થયા પછી જીવ શાઆત્યાસ કરે છે, પંડિતપદ વગેરે પદવીઓ મેળવી પંડિત તરીકે દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ થાય છે અને વ્યાખ્યાન આપવા બેસે છે. યોગ્ય જીવો ઉપદેશ સાંભળી જ્ઞાન, શીલાદિ તથા પૂજા-પ્રસાદનાદિ ધાર્મિક કાર્યો કરે છે, પરંતુ આ જીવ ગિર્યાશો ધર્મક્રિયામાં પણ સંસાર ચલાવે છે, એટલે સાંસારિક ભાવ-પૌદ્ગલિક ભાવનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. એને તે વખતે અહંકાર આવે છે કે-અહો ! મારા ઉપદેશથી આ ધર્મ કરે છે, મારા હુકમ માને છે, હું રાજા જેવો છું, વગેરે.

અત્ર તારા હુકમ માને છે એમ લાગે છે, પણ વસ્તુતાએ તેમ નથી. સિંધાઈ વૉરંટ લખને આવે, તો તેને તાબે થનાર પ્રાણી સિંધાઈના હુકમને તાબે થતો નથી, પણ માજીસ્ટ્રેટ તરફથી નીકળેલા વૉરંટને તાબે થાય છે; તેમ તારી પાસે ધર્મનું વૉરંટ (જિનેશ્વર મહારાજનાં વચનરૂપ સિદ્ધિ અને તેઓએ પહેરવા કરમાવેલ વેશરૂપ *યુનિક્ષામ્) છે, તેને જ તેઓ તાબે થાય છે અને તેને જ માન આપે છે. એમાં તારા અંગત માનની માન્યતા હોય, તો એ બંને તારી પાસે નહોતાં તે વખતની તારી અગાઉની સ્થિતિ તપાસી લે, યાદ કર.

શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચના* પીઠબંધમાં અંધકર્તા શ્રીસિદ્ધર્ષિ ગણિ પોતાનું ચરિત્ર આપે છે, તેમાં નિષ્પુણ્યક નામનો પોતાનો રંક જીવ શુરુના પ્રસાદથી સાધુભાવ પામે છે ત્યારે પાછા અહંકાર કરી કેવો અધઃપાત પામે છે એનું સ્પષ્ટ ચિત્ર આપ્યું છે. (જુઓ મૂળ પૃષ્ઠ ૧૪૨, ભાષાંતર પૃષ્ઠ ૧૬૫) અને વાસ્તવિક હકીકત પણ એ જ છે. વિષય-કથાયમિશ્રિત ઇંભથી ગમે તેટલી ધર્મકરણી કરવામાં આવે, તેમાં કાંઈ લાભ નથી, એમાં પુણ્યબંધ થાય તો તે પણ સંસાર છે, માટે પૌદ્ગલિક જ્ઞાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર શુદ્ધ અધ્યવસાયથી ધર્મક્રિયા કરવી. અભિમાનથી તો આ જીવ અનેક વખત ધન ખરચે છે, કિયા કરે છે, કષ્ટ વેઠે છે અને પ્રાણ્ણ ઉપસર્ગો પણ ખર્ચે છે, પરંતુ એનો આશય શુદ્ધ નથી તેથી તેની જ્ઞાપ્રાપ્તિ થતી નથી. ૨૩૧.

ચારિત્ર પ્રાપ્તિ-પ્રમાદત્યાગ.

પ્રત્યપિ ચારિત્રમિદં દુરાપં, સ્વદોષજૈર્યદ્વિવ્યવ્રમાદૈઃ ।

મત્રામ્પુષ્પૌ ધિષ્ઠ્ઠ પતિવોઽસિ મિષ્ઠ્ઠો ! હતોઽસિ દુઃસૈસ્તદનન્તકાલમ્ ॥૫૨॥

“ મહા કષ્ટથી પણ મળવું સુશ્કેલ-એવું આ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરીને પોતાના દોષથી ઉત્પન્ન કરેલા વિષય અને પ્રમાદોવડે હે ભિક્ષુ ! તું સંસારસયુદ્ધમાં પડતો જાય છે અને તેના પરિણામે અનંત કાળ સુધી દુઃખ પામીશ. ” ૫૧.

ઉપમતિ.

* દરેક પોલીસ અથવા લશ્કરીને હોદ્દાની રૂબરૂ પહેરવા પડતો એકસરખો કેસ.

x પ્રકાશક શ્રી જૈન ધર્મ પ્રમારક સમા-ભાવનગર.

વિવેચન—સ્પષ્ટ છે. ઉપરના પ્રલોકનો ભાવ અન્ય પ્રગટ કર્યો છે. કર્મબંધન દ્વારા તારા પોતાના ઉત્પન્ન કરેલા વિષય પ્રમાદો છે અને તેનો બે પ્રસાર થવા દર્શાવે, તો પછી અનંત કાળ સુધી તારે દુઃખો ખમવાં પડશે. મુખ્ય વાત એ જ છે કે—વિષય, પ્રમાદ અને તત્ત્વજ્ઞ ક્રિયા ભવબ્રમણનો જ હેતુ થાય છે. સુગ્રહ જીવ ગમે તેવું વર્તન ચલાવે, તો પછી વાસ્તવિક રીતે અનંત દુઃખસમુદ્રમાં ડૂબતો જાય તેમાં નવાઈ નથી. ૨૩૨:

બોધિણીજપ્રાપ્તિ-આત્મહિતસાધન.

કથમપિ સમવાપ્ય બોધિરત્નં, યુગસમિલાદિનિદર્શનાદ્દુરાપમ્ ।

કુરુ કુરુ રિપુવશ્યતામગચ્છન્, કિમપિ હિતં લભસે યતોર્ધિતં શમ્ ॥૫૨॥

“ યુગ સમિલા વગેરે સુપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતોથી મહાસુરકેલીથી મેળવી શકાય તેવું બોધિરત્ન (સમકિત) પ્રાપ્તિને શત્રુઓને તાળે ચર્ધ ન જતાં કાંઈ પણ આત્મહિત કર, જેથી કરીને ઇચ્છિત સુખ પ્રાપ્ત થાય. ” પર.

પુષ્પિતામા *

વિવેચન—સમકિત થવાનાં શાસ્ત્રકાર અગિયાર કારણો કહે છે: અનુકંપા, અકામ નિર્જરા, અજ્ઞાન તપ, દાન, વિનય, અભ્યાસ, સંયોગ-વિયોગ, દુઃખ, ઉત્સવ, ઋદ્ધિ અને સત્કાર. એ સમકિતની પ્રાપ્તિ અતિ દુર્લભ છે. મનુષ્યજન્મની દુર્લભતા ખતાવવા માટે શાસ્ત્રમાં દશ દૃષ્ટાંતો કહ્યાં છે જે અતિ પ્રસિદ્ધ છે. એના પર સંપૂર્ણ વિવેચન કથાસહિત આ શ્રંધમાં અગાઉ થઈ ગયું છે. x તે દૃષ્ટાંતો પૈકી યુગ સમિલાના દૃષ્ટાંતમાં આપણે વાંચ્યું હતું કે—બે બાળુએ થઈને અર્ધ શજ પ્રમાણનો સ્વયંભૂરમણ નામનો સમુદ્ર છે, તેમાં એક દિશાએ ધોંસરું અને બીજી દિશાએ તેની સમિલા (ધોંસરામાં બેતર ભરાવવા માટે નાખવાની ખીલી) નાખી હોય, તે તરતાં તરતાં આટલો મોટો અંતર ભાંગીને એકલાં થાય, એ બનવું જ સુરકેલ છે, કદિ એક જગ્યાએ આવે, તો પણ પાસે પાસે થાય, તે પણ સુરકેલ છે, અને થયા પછી યુગમાં સમિલા પરાવાઈ જાય તે પણ અતિ સુરકેલ છે, લગભગ અશક્ય જેવું છે. કદાચ આ તો શક્ય થાય પણ મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત થયો—તે તો એથી પણ વધારે સુરકેલ છે અને બોધિણીજ પ્રાપ્ત થવું એ તો તેથી પણ વધારે સુરકેલ છે.

સમકિત પ્રાપ્ત કરી વળી પાછો કામ, ક્રોધાદિક શત્રુને તાળે ચર્ધ જઈશ, તો વધારે રખડપાટો ચરો. હે યતિ ! તેટલા માટે તારે તો આત્મહિત કરવામાં જ ઉદ્યમ કરવો અને તને તારું ઇચ્છિત સુખ પ્રાપ્ત થાય નહિ—મોક્ષ મળે નહિ—ત્યાં સુધી પ્રબળ પુરુષાર્થ કર્યા જ કરવો. ૨૩૩.

* ન, ન, ર, વ (૧-૩) ન, જ, જ, ર, ય (૨-૪). અક્ષર દરેક ચરણમાં અનુક્રમે ૧૨-૧૩, ૧૨-૧૩ છે. ‘અપરવક્ત્ર’ ની ઉપર એક ગુરુ અક્ષર ઉમેરવાથી ‘પુષ્પિતામા’ થાય છે. એ વિષય રૂત છે.

ગાન્તં પુષ્પિતામા હંદેનુશાસન અયુજિ ન યુગેફલો યકારો, યુજિવત્તજો જરગાચ પુષ્પિતામા રતરત્તાકર

જુઓ પૃષ્ઠ ૧૩૮ ની આગળ ચાલુ.

૬ પૃષ્ઠ ૧૪૩.

શત્રુઓનાં નામની ટીપ.

द्विपस्त्वमे ते विषयप्रमादा, असंभृता मानसदेहवाचः ।

असंयमाः सप्तदशापि हास्यादयश्च चिम्पच्चर नित्यमेम्पः ॥ ५३ ॥

“ તારા શત્રુઓ—વિષય, પ્રમાદ, વિનાઅંકુશે પ્રવર્તવેલાં મન, શરીર અને વચન, સત્તર અસંયમનાં સ્થાનક અને હાસ્યાદિ છ છે. તેઓથી તું નિરંતર ચેતતો (ખીતો) બાકીને. ” ૫૩. ઉપેક્ષણ.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં તારા શત્રુઓનાં નામની ટીપ આપી, તેને ઓળખાવે છે અને તેઓથી નિરંતર સાવચેત રહેજો—એ તેમાં ઉપદેશ છે. શત્રુઓનાં નામો:—

સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ એ પાંચ ઇન્દ્રિયોના મૂળ પાંચ અથવા ઉત્તર-લેહરૂપ ત્રીણ વિષય.

મદ્ય, વિષય, ક્ષયા, વિક્ષયા અને નિદ્રા એ પાંચ પ્રમાદ.

મન, વચન અને કાયાના સંયત કર્યા વગરના બ્યાપારો.

અસંયમના સત્તર સ્થાન પર અભાવ અથવા અનુપયોગ તે અસંયમ.

પાંચ મહામત, પાંચ ઇન્દ્રિયોત્તુ દમન, ચાર કષાયનો ત્યાગ અને ત્રણ યોગત્તુ રૂંધન, એ સત્તર લેહે સંયમ છે. એની ગેરહાજરી એ અસંયમ છે. હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય અને દુર્ગંધા એ છ નોકષાય છે, કષાયને ઉત્પન્ન કરનારા છે અને સંસાર વધારનારા છે. તેમ જ સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ—એ ત્રણ થણ નોકષાય છે અને ખૂબ સંસાર વધારનારા છે.

આ સર્વ મહાશત્રુઓ છે. તેમાંના કેટલાક મિત્રભાવે દુરમનાવટ કરે છે અને જીવને આક્રુણ્યાક્રુણ કરી નાખે છે. એનાથી સાવધ રહેવાની બહુ જરૂર છે. નામ આપવાતું કારણ થઈ એ જણાય છે કે આ જીવ તેને ઓળખી, ચીવટ સખીને તેઓથી સાવધ રહે. ૨૩૪.

સામગ્રી—તેનો ઉપયોગ.

मुखनवाप्याप्यपहाय गेहम-घीत्य शास्त्राण्यपि तत्त्ववाञ्छि ।

निर्वादिचिन्तादिभराद्यमावेऽप्युये ! न किं प्रेत्य हिताय यत्नः ॥ ५४ ॥

“ હે યતિ ! મહાન્ ગુરુની પ્રાપ્તિ ચર્ષ, ઘરબાર છાંડ્યાં, તત્ત્વ પ્રતિપાદન કરનારા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો અને નિર્વાહ કરવાની ચિંતા વગેરેનો બાર જિતરી ગયો, છતાં પણ પરભવના હિત માટે પ્રયત્ન કેમ થતો નથી ? ” ૫૪. ઉપભતિ.

વિવેચન—હે સાધુ ! તને સદ્ગુરુ મળ્યા, તેં ઘરનાર છોડ્યાં, પૈસા છોડ્યા, સ્ત્રી છોડી અને સર્વથી વધારે દ્રવ્યાનુયોગની ફિલોસોફીનું તને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, તેમ જ એ સર્વથી વધારે તારે ભરણુપોષણ કરવાની ચિંતા મટી ગઈ, તારે વ્યાપાર કરવાની, અરણ્યો લખવાની, દવા આપવાની, નાચું માંડવાની, હિસાબો ચૂકવવાની, ખટપટ કરવાની, રાજ્ય ચલાવવાની કે એવી કોઈ પણ જાતની ચિંતા રહી નથી, તેમ જ તારે પુત્રપુત્રીઓને ઉછેરવાની, ભણાવવાની કે પરણાવવાની ચિંતા નથી, સ્ત્રી સારું ઘાટ ઘસાવવા નથી કે સાડીઓ ખરીદવી નથી, ઘર ખાંધવાં નથી કે ફરિયર કરાવવાં નથી—આની કોઈ પણ જાતની ઉપાધિ નથી; છતાં તું સંસારમાં—વિષયકષાયમાં—રાચ્યોમાચ્યો રહે છે, એ તારી ભૂલ છે. સંસારમાં દુખવાનાં સાધનો—નિમિત્તો તેં દૂર કર્યાં છે, છતાં પણ સંસારને વળગતો જાય છે એ તારું દીર્ઘદર્શિપણું નથી. તું આ બધું બોલે છે છતાં પરભવનું હિત ધાય, તેવો પ્રયાસ શા માટે કરતો નથી ? તું બન્ને ભવનું બગાડે છે, માટે વિચાર કર, ભગ્નત થા અને કાર્યસિદ્ધિના રસ્તા પર આવી બા. રૂઝ.

સંયમની વિરાધના કરવી નહિ.

વિરાધિતૈઃ સંયમસર્વયોગૈઃ, પતિવ્યતસ્તે મવદુઃસ્રરાશૌ ।

શાસ્ત્રાણિ શિષ્યોપધિપુસ્તકાઘા, મક્તાશ્ચ લોકાઃ શરણાય નાલમ્ ॥૫૫॥

“ સંયમના સર્વ યોગોની વિરાધના કરવાથી, તું જ્યારે ભવદુઃખના ઢગલામાં પડીશ, ત્યારે શાસ્ત્રો, શિષ્યો, ઉપધિ, પુસ્તક અને ભક્ત લોકો વિગેરે કોઈ પણ તને શરણ આપવાને શક્તિમાન થવાનાં નથી. ” ૫૫. ઉપગતિ.

વિવેચન—સંયમના સત્તર લેદની વિરાધનાનાં કૃણ શું થશે તે ઉપરના પ્રલોકોમાં આપણે અનેક વાર જોઈ ગયા. દુર્ગતિગમન અને અનંત ભવજનલુ એ સંયમવિરાધનાનાં અનિવાર્ય કૃણ છે. આ નિર્વિવાદ વાત છે, ત્યારે પછી તારો આધાર શો છે એનો વિચાર કર્યો ? સમજ કે તેં મોટા આસ્થાસંગાદિ સૂત્રો વાંચ્યાં હશે કે મોટો શિષ્યનો પરિવાર એકઠો કર્યો હશે, ઉપધિ સંગ્રહી હશે, પુસ્તકપાનાંનો ભંડાર કર્યો હશે કે તને નમન કરનારા અનેક શ્રાવકો તારા ભાવિકો હશે, પરંતુ દુર્ગતિએ જતાં એ કોઈ પણ તારી પડએ ઊભાં રહેવાનાં નથી, તને મદદ કરવાના નથી; ઊલટા ડેટલાક તો તને પડતાં પડતાં ધક્કો મારતા જશે. આવી રીતે તને કોઈ આધાર આપવાને શક્તિમાન થવાનું નથી. વાસ્તવિક હકીકત એ છે કે—તારે સંયમશુભ્ધની વિરાધના કરવી નહિ. પરવસ્તુની આશા ખોટી છે. પુદ્ગલ કે પરણત્ર આ જીવને મદદ કરતા નથી. આ જીવ એકલો જ છે, માટે પરભવ માટે આવાં આલંબનો શોધવા કરતાં એવો પ્રસંગ જ ન આવે, એવું કાર્ય કર. મતઘન કે—સાધુ તરીકે સંયમ પાળવાની તારી ફરજ છે, તે સમજી તદનુસાર વર્તન કરી, આત્માને અનંત દુઃખરાશિમાં પડતો બચાવ. રૂઝ.

સંયમથી સુખ : પ્રમાદથી તેનો નાશ.

યસ્ય ક્ષણોઽપિ સુરધામસુસ્થાનિ પલ્ય-કોટીર્નૃણાં દિનવર્તી હ્યધિકાં દદાતિ ।

કિં હાસ્યસ્યધમ ! સંયમજીવિતં તત્, હાહા પ્રમત્ત ! પુનરસ્ય કુતસ્તત્વાસિઃ ? ॥ ૫૬ ॥

“જે(સંયમ)ની એક ક્ષણ (સુહૃદ્) પણ બાણું કોઠ પલ્લોપમથી વધારે વખત સુધી દેવલોકનાં સુખો આપે છે, એવા સંયમજીવનને હું અધમ ! તું કેમ હારી ગય છે ? હે પ્રમાદી ! ફરીવાર તને આ સંયમની પ્રાપ્તિ પણ ક્યાંથી થશે ? ” ૫૬. વસંતતિથા.

વિવેચન—ટીકાકાર શ્રી ધનવિજય ગણિ લખે છે કે—સંયમજીવનની એક ક્ષણ પણ મનુષ્યને દેવલોકનાં સુખો બાણું કોઠ પલ્લોપમથી વધારે વખત સુધી આપે છે.

સામાયં કુળંતો, સમભાવં સાવબોય ઘડિયદુર્ગં ।

માઝં સુદેસુ વંધર, રક્તિયમિત્તારં પલિયારં ॥

જાણવદ્ કોટીઓ, લક્ષ્મ્યાગુણસદ્ધિ સદ્સપ્તણીસં ।

નરસય વળવીસાણ, સતિદ્વા મહમાગવલિયસ્ત ॥

“સામાયિક કરતાં આવક બે ઘડી સુધી સમભાવમાં વર્તે ત્યારે તે આટલું દેવતાનું આયુષ્ય બાંધે છે. બાણું કોઠ, જોગણુઆઠ લાખ, પચીસ હજાર નવશે’ ને પચીસ અને ત્રણ આઠમા ભાગ (૯૨,૫૯,૨૫,૯૨૫૩) પલ્લોપમનું દેવાયુ બાંધે છે.” ઇતિ પ્રતિકમ્બુ-સૂત્રવૃત્તો. ”

એક ક્ષણ માત્ર ચારિત્ર પાળવામાં આટલા કાળ સુધી દેવતાનું મહાસુખ પ્રાપ્ત થાય છે. એ સુખનો ખ્યાલ આવવો પણ મુશ્કેલ છે. એક દિવસનું માત્ર ચારિત્ર પાળી કેટલાક જીવો પણ કાળ સુધીનું અનંત સુખ પામ્યા છે, એવાં હાંતો શાસ્ત્રમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. એવું સુખ ક્યાંદે મળે ? જ્યારે સામાયિક બરાબર પાળ્યું હોય, વિરાધના ન કરી હોય ત્યારે જ તે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને આ જ હેતુથી શાસ્ત્રકાર બાવરતવથી અંતમુદૂતમાં પ્રેક્ષ કરે છે.

સામાયિક એટલે સ્વભાવને જેમાં લાભ થાય છે તે. સાધુ આજો વંખત સામાયિકમાં જ વર્તે છે. વાંચનારને નવાઈ લાગશે પણ સાધુ ખાતાંપીતાં અને નિદારાદિ ફરક ક્રિયા કરતાં પણ સામાયિકમાં જ છે, કારણ કે સર્વ કાળ તેઓ આત્મિક ઉત્થાપિ અને સંયમ પાળવાના ઉદ્યમમાં જ વર્તે છે. એક ક્ષણમાત્ર સામાયિકમાં હોય તો ઉપર કહ્યું તેટલું તો રમૂન સુખ મળે છે. આવું મહાગતિ પ્રકારનું સાધુનું જીવન તને પ્રાપ્ત થયું છે, હવે જરા પ્રમાદ કરીને એ તું આગસમાં વંખત કાઢીશ કે વિવેકચાપમાં પ્રવૃત્તિ કરીશ તો અનંત સંસાર વધશે, ઉપર કહેલો મોટો લાભ મળશે નહિ અને ફરી વાર સંયમની પ્રાપ્તિ થવી પણ મુશ્કેલ પડશે. ૨૩૭.

• મુદ્દત-ને થતી (ની પત્રિકાપત્રિકા)

સંયમનું કૃણ-ઐહિક આસુધ્મિક-ઉપસંહાર.

નામ્નાપિ યસ્યેતિ જનેઽસિ પૂજ્યઃ, શુદ્ધાત્તતો નેષ્ટસુસ્થાનિ કાનિ ।

તત્સંયમેઽસ્મિન્ યતસે મુમુક્ષોઽનુભૂયમાનોરુફલેઽપિ કિં ન ? ॥ ૫૭ ॥

“સંયમના નામભાત્રથી પણ જો તું લોકોમાં પૂજ્ય છે, તો જો ખરેખર તે શુદ્ધ હોય તો કયું ઇષ્ટ કૃણ તને ન મળે? જો સંયમનાં મહાન્ કૃણ પ્રત્યક્ષ અનુભવવામાં આવ્યા છે, તે સંયમમાં હે યતિ ! તું કેમ યત્ન કરતો નથી ?” ૫૭. ઉપખતિ.

વિવેચન—ગંભીર આશયવાળો આ પ્રલોક તેના અધિકારીએ બહુ જ વિચારવા યોગ્ય છે. હે મુનિ ! તને વસ્ત્ર, પાત્ર, આહાર આપવા માટે લોકો પડી મરે છે, તને વાંદે છે, પૂજે છે, નમે છે અને માન આપે છે, એ સર્વંતું કારણ શું? તું સંયમવાન છે, એટલા નામભાત્રથી જ, તને આણું મોટું માન મળે છે. જે રાજાઓ અથવા શેઠીઆઓ ગવર્નર પાસે ડોક નમાવતાં પણ વિચાર કરે, તે તારી પાસે પંચાંગ પ્રણામ કરે છે, એ સંયમના નામને છે. કેટલાક અપ્રમાણિક વ્યાપારીઓ પૈસા પેદા કરી જાય છે, પણ તે દેખાવમાં પ્રમાણિક રહે તો જ તેમ કરી શકે છે. સ્પષ્ટ રીતે કહે કે ‘હું’ અપ્રમાણિક છું’ તો તેનો બ્યવહાર ચાલે નહિ. એવી રીતે સંયમના મહાન્ શુભો તારામાં છે એમ ધારી તને લોકો નમન-પૂજન કરે છે. એ જ શુભો જો ખરેખર તારામાં હશે તો પછી તને મોટો લાભ થશે. દુનિયામાં એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે જે સંયમવાનને મળે નહિ. સંયમવાનને ઈર્ષ્યા જ થતી નથી એ ખરું છે, પરંતુ મોક્ષસુખ તો તેને પણ ગમે છે અને એ સુખ પણ સંયમથી મળી શકે છે. આવાં સંયમનાં કૃણ વિચારીને મુમુક્ષુ ભવ શાંત ચિત્તે આદરવા યોગ્ય હોય તે જ આદરે છે. આ અગત્યની બાબત પર સાધુભવનનો આધાર છે તેથી દરેક અધિકારીએ આ વિષય પર શાંતિના વખતમાં, એકાગ્ર ચિત્તે, લાંબા કાળ સુધી, વિચાર કરવો. સંસારની દૃઢ બાવના છૂટવાનું અને પોતાની ફરજ બજાવવાનું દ્વાર આ વિચાર ઉઘાડી આપશે. ૨૩૮.

*

*

*

એવી રીતે આ યતિશિક્ષા અધિકાર પૂર્ણ થયો. આ અધિકાર બહુ જ ઉપયોગી છે. વેશભાત્રથી રીંઝાવું નહિ, લોકરંજન કરવા પ્રવૃત્તિ કરવી નહિ, આત્મિક ઉન્નતિનું શુદ્ધ દરિયું હૃદયભાવના સન્મુખ સર્વદા રાખવું, મન વચન ક્રયાના યોગોની શુભ પ્રવૃત્તિ કરવી, લોકસન્માનથી આત્મિક શુભો પર થતી અસર, પ્રમાદથી થતો અધઃપાત, કોઈ પણ વસ્તુ પર મૂર્છા ન રાખવાનો ઉપદેશ, પરિચ્છેદે કોને કહેવાય તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ, ઉપધિ વસ્ત્ર પાત્ર ઉપર મૂર્છા ન કરવાનું સમજાવવાનું, વિષય અને પ્રમાદનો ત્યાગ, ભાવના ભાવવાનાં કૃણ, સંયમશુભું સ્વરૂપ, તે પાળવાનાં કૃણ, તે વિરાધવાના હૃદય વિષયક, સમિતિ અને

શુભિનું સ્વરૂપ, સાધુપણમાં સુખ, તેની સરખામણી, સાવધ કૃત્યો અને સુનિકૃત આદેશ-
ને પરસ્પર સંબંધ, છેવટે સંયમથી થતું સ્થૂળ સુખ અને સંયમના નામમાત્ર તરફ
લોકોનો પૂજ્ય ભાવ-વગેરે હકીકતો ચોક્કસ શબ્દોમાં પણ બહુ જ ભાર મૂકીને એના ખર્ચ
જીવનાં મન પર ઠસાવવામાં આવી છે. અત્ર ગતાવેલી દરેક હકીકત સાધુજીવનને સુખ્ય
અસર કરનારી છે અને સુસુક્ષ્મ ભક્તજનોને પણ શુદ્ધ ગુરુની ઓળખાણ માટે અને
વિશેષ શુભપ્રાપ્તિની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરવા માટે તેનું સ્વરૂપ જાણવાની ખાસ જરૂર છે
એટલા પૂરતી આ હકીકત તેને પણ ઉપયોગી છે.

અનેક હકીકતો આ અધિકારમાં સમાવેશ કર્યો છે, તેથી ખીજા સર્વ અધિકાર કરતાં
આ અધિકાર મોટો થયો છે, પરંતુ વસ્તુની ગંભીરતા જોતાં કાંઈ વિશેષ લખાણું હોય એમ
જણાતું નથી. વળી અત્ર લખેલા દરેક પ્રલોક પર બહુ વિવેચન થઈ શકે તેમ છે, કારણ કે
આશય ગંભીર છે; તેમ છતાં પણ અધિકારીની ઉચ્ચ દૃષ્ટિ અને સૂરિમહારાજના વિષય
સાથે વાચકવર્ગને વિશેષ પરિચય થઈ ગયો છે એટલા માટે અત્ર ઓછું વિવેચન કરવામાં
આવ્યું છે. વળી અંધનો આ વિભાગ-બહુ જ ઊંડા હેતુથી લખાયો જણાય છે. એક તો
યતિવર્ગ વિદ્વાન્ વર્ગ છે, તેઓને માટે આટલું વિવેચન જોઈએ તેટલું છે. જેઓ યોગ્ય
છતાં પણ રસ્તા પરથી ઊતરી ગયા છે, તેઓને રસ્તા પર આણુવા માટે આટલા શબ્દો
પૂરતા છે. જેઓ સંયમના રસ્તા પર આવ્યા જ નથી તેઓ પણ તેમાં રહેલાં સુખ અને
પરિણામ તરફ લક્ષ્ય આપી શકે, તેવી યોજના અંધકર્તાએ રાખેલી છે અને તે યોજના
પર લક્ષ્ય રાખીને જ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. વિવેચન વાંચતાં આ વર્ગનાં મનમાં
ભય વધી જાય અને તેઓ સંયમ સન્નુખ થતાં જ અટકી જાય, એમ ન થવા દેવા
માટે ખાસ ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે. પરંતુ યોયો વર્ગ જે વક્ર હોઈ પોતાના દુષ્ટ
આચરણોને બચાવ કરે છે, સંયમધારી હોવા છતાં ગૃહસ્થી કરતાં પણ વિશેષપણે ઇન્દ્રિયો-
ને એકળી મૂકી દે છે અને સાધુના વેશમાં (શ્રી સુનિસુંદરસૂરિના શબ્દોમાં કહીએ તો)
આજીવિકા જ ચલાવે છે, તેઓ સામાન્ય ઉપદેશથી કોઈ દિવસ સુધરવાના નથી. તેઓ
પર ગમે તેવા સામાન્ય વાક્યમહાર કરવામાં આવે તે નકામા જ જાય છે. આવનાં માટે
કોઈ કોઈ વાર જરા આકરા શબ્દો વાપર્યાં છે, પરંતુ તેથી પણ જો તેઓ ચાનક લગાડી
સુધરે તો અંધનો મોટો ઉદ્દેશ પાર પડે; છતાં અંધકર્તાએ પોતાની નેમ પાર પાડવા માટે,
તેઓ તરફ પણ પૂરતા કટુ વચન વાપર્યાં નથી અને વિવેચનમાં પણ એ સુદા ઉપર
બહુધા લક્ષ્ય આપ્યું છે.

આ જીવને સુનિમાર્ગ બહુ કઠણ છે એમ લાગે છે. એનું કારણ એ છે કે-જીવનો
અનાદિ અભ્યાસ ઇન્દ્રિયોનાં સુખ લોભવવાં અને મનને નિરંકુશ ઊંડી દેવું-એ થઈ ગયો
છે. પ્રસંગ મળતાં પ્રમાદ અને કપાય કરવામાં આ જીવ વિચાર કરતો નથી. ડુંગર ચઢવું
મુશ્કેલ લાગે છે, તેમ જ શુભચાન પર ચઢવું એમાં પ્રબળ પુરુષાર્થની જરૂર પડે છે.

એ પુરુષાર્થ થાય નહિ ત્યાંસુધી એ માર્ગ અતિ મુશ્કેલ લાગે છે, પરંતુ એક વખત રાગદ્વેષ અને સંસારનું ખર્ચ સ્વરૂપ બન્યા પછી અને આત્મિક તથા પૌદ્ગલિક ભાવ વચ્ચેનો તફાવત સમજ્યા પછી, સંસાર કડવો છેર જેવો લાગે છે. આવા જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવાસી છુવો એક વખત વમેલા સાંસારિક ભાવોને ચાહતા નથી, ધૂંકેલું ગળતાં નથી અને તરવતઃ તેના પર દુઃખજન રાખે છે. જેઓ આ સ્વરૂપ જરાબર સમજ્યા ન હોય, અથવા સમજીને પતિત થયા હોય, તેઓ કોઈ વખત વિષયાદિકને આધીન થઈ જાય છે, પૈસા રાખે છે, સ્ત્રીસંબંધ કરે છે અને ધર્મના ખોટા બહાનાથી માંત્રિક વિહાર જેવાં ત્યાજ્ય કાર્યો પણ કરે છે. આ સર્વ સંસાર છે. એમાં વસ્તુસ્થિતિનું ખર્ચ જ્ઞાન નથી, ઝોધ શ્રદ્ધા પણ નથી અને સંપ્રદાયના પ્રચલિત રિવાજોનું અનુસરણ પણ નથી. આવા પ્રકારની ચેષ્ટા જોઈ કવચિત્ મુનિમાર્ગ પર અગ્રીતિ ન કરવી. એ માર્ગ બહુ જ ઉત્તમ છે, એટલું જ નહિ પણ સર્વોત્તમ છે, સમતામય છે, મોક્ષસુખની પ્રસાદી છે અને સર્વ કલેશનો નાશ કરનાર છે. એ માર્ગમાં આત્મકલ્યાણ તરફ લક્ષ્ય રાખી જેટલો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે તેટલો લાભ થાય છે અને મળેલ લાભ જતો નથી. વળી જેઓ એ માર્ગ આદરી શકતા ન હોય, તેવાઓએ પણ એના ગુણો પ્રાપ્ત કરવાની ધ્વજા રાખવી અને તેના તરફ શુભ દષ્ટિ રાખ્યા કરવી. ધ્વજા રાખવાથી ને પ્રયાસ કરવાથી ધ્વજિત વસ્તુ યોગ્ય કાળે પ્રાપ્ત થાય છે.

જેઓ દુનિયાના વ્યવહારોથી બહાર હોઈ દુનિયાને ઉપદેશ દેવાની જગ્યા લેતા હોય, તેઓના સંબંધમાં અભિપ્રાય આપતાં ધોરણ ઊંચા પ્રકારનું તો રાખવું જ જોઈએ. જેઓ ધાર્મિક બાબતો પર મોટાં ભાષણો આપતા હોય, દુનિયાની નજરમાં ક્રમક્રોધાદિકથી મુક્ત ગણાતા હોય, તેઓ પણ પ્રાકૃત મનુષ્યની માફક વિષયાંધ અથવા ઇદ્રિયવશ થઈ જાય, તે માફ ન થઈ શકે તેવું વર્તન ગણાય અને એવા ક્ષુદ્રક મનુષ્યોને તો સમુદાય તુરત જ દૂર કરી નાખે છે; છતાં કેટલીક વખત દેખીતી બાબતમાં પણ મનુષ્યસ્વભાવ સરાગ દિદિથી બૂલ કરે છે. દેશ ચીકી કરનાર, છડી પોકરાવનાર, રેલ્વેમાં મુસાફરી કરનાર, સ્ત્રીસંબંધ કરનાર અથવા વાડી ગાડી રાખનાર આવા ચતિ, ગોરજ કે સાધુઓ ધર્મને વગોવનારા થાય છે. તેવાઓને રાગથી સન્માન મળે છે તે અનિષ્ટ છે. આવું વર્તન તો સામાન્ય માણસને માટે પણ હાજ્યાર્પદ ગણાય છે, અને એવા વર્તનવાળાને દૂર કરવામાં વિવંધ ન જ થવો જોઈએ. ખાસ કરીને સાધુઓએ પોતાનું વર્તન ઉચ્ચ રાખવા માટે વિચાર કરવો જોઈએ. તેઓ બીજા સંસારી છુવોના વર્તનથી બહુ ઊંચાં વર્તનવાળા હોવા જોઈએ. ક્યૂં જાણ બાબતમાં જ નહિ પણ માનસિક વિચારો અને કથાયાદિકની મંદતામાં પણ તેઓ ઉચ્ચ ભૂમિકા પર હોવા જોઈએ. આ હકીકત પર આખા અધિકારમાં વારંવાર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જમાનાનો રંગ બદલાતો જાય છે. પ્રપંચ, અજ્ઞાન અને ઇદ્રિય-વશતાનો ત્યાગ કરી નવા જમાનાને યોગ્ય શુદ્ધ ઉપદેશ આપવાની બહુ જ જરૂર છે.

સાધુઓના વર્તન માટે વિશિષ્ટ ધોરણ જોઈએ, છતાં આજકાલ અભિમાનને અંગે થતો સમુદાયભેદ અને યોગ્યતા ન હોવા છતાં પદવી માટે લોભ, ધણે સ્થાનકે જોવામાં આવે છે. ધી સુનિસ્રુઈરસૂરિ આ સ્થિતિને પાંચમા આરાના ભાવ જ કહે છે. એથી વધારે શું કહી શકાય ? જમાનાની જરૂરીઆત સમજી, અંદરનો વિદોષ દૂર કરી, ધર્મપ્રભાવતા કરવા સારુ સાધુઓએ ઉદ્યત થવું જોઈએ. છતાં કાળમાહાત્મ્ય કહો કે પ્રહ અવળા કહો કે ગમે તે કહો, પણ સાધુજીવન પાસેથી જે સ્પષ્ટ ઉપદેશની અને ઉદ્દેશની ઈચ્છા રખાય, તે તે વર્ગના જ સમજીએ જોઈ શકતા નથી. નકામા સમુદાયભેદ હવે છોડી દેવા જોઈએ અને શાઓક્ત નિયંત્રણાઓ કળ્પક રાખી શાસનના સામાન્ય હિત માટે એક સરખો ઉદ્યમ કરવો જોઈએ, કારણ કે તેમ કરવાની બહુ જરૂર છે. આ વિષયમાં સાધુઓ બહુ કરી શકે તેમ છે. વળી ધાર્મિક ઉત્તતિ યવા સાથે પુણ્યબળ ભગ્યે, એટલે સામાન્ય સ્થિતિ પણ સુધરી જશે. સાધુ વગેરે ધર્મનાં સંરક્ષકાર્થમાં ધણું કરી શકે, તેનું કારણ એ છે કે—તેઓને સંસારની ઉપાધિ નથી, ભરણપોષણની ચિંતા નથી, હીકરાહીકરી પરણાવવાં નથી, ઘરહાટ અણાવવાં નથી અને મનને અન્યત્ર રોકવું પડે એવું કોઈ પણ કાર્ય નથી, તેમ જ કોઈની પરવા નથી.

આ અધિકારમાં કોઈ કોઈ વાર પુનરાવર્તન થયું છે. વિષયની ગંભીરતા અને ગહનતાને લઈને પ્રેરણા કરવા સારુ એમ કરવું સુક્ત છે. દરેક વિષય પર પ્રસંગ મળતાં નોંટો લખી છે તેથી ઉપસંહારમાં વિશેષ લખવાની જરૂર નથી.

આ યતિશિક્ષા ઉપદેશમાં સૂરિમહારાજે ધણું કહ્યું છે. હે યતિ ! મનુષ્યભવ વગેરે જોગવાઈ મળ્યા પછી અને સંસારમાંથી નીકળવાનું આવું ઉત્તમ દ્વાર પ્રાપ્ત થયા પછી પણ જો તું પૂરતો લોભ લઈશ નહિ તો પછી તને પરતાવો થશે. આ ભવમાં થોડા વખત સુધી મન પર અંકુશ રાખી ઇન્દ્રિયના વિષયો અને કષાયો તજીશ, તો પછી તને મહાસુખ પ્રાપ્ત થશે, દુઃખનો નાશ થશે અને પરવસ્તુનો આશીર્વાદ મળી જશે. હે સાધુ ! તારું જીવન સમિતિ અને શુભિમય છે. એ અદ્યપ્રવચન માતા છે અને એને પાળવા માટે તારે યતન કરવો એ તારું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. વિરોધ વિસ્તારથી તારે સંયમના સત્તર બેદો અને ચરકરણસિત્તરી કરણસિત્તરી પાળવી એ તારું સાધ્યબિંદુ છે.

હે શ્રાવક ! સાધુમાં તું ધારે તો ન બની શકે તેવો નથી. મન પર જરા અંકુશ લાવ, વસ્તુસ્થિતિનો બરાબર વિચાર કર અને તારું શું છે અને તને શું ગમે છે તેનો બરાબર ખ્યાલ કર; પછી જો કે સંયમમાં કંઈ મુશ્કેલી છે ? શુભ પ્રાપ્ત કરવા માટે શુભી પુરુષનાં ચરણની સેવા કરવી એ તારું કમ છે. દેશવિરતિ જીવ સર્વવિરતિ શુભ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખે, તો જ તેનો દેશવિરતિ શુભ બન્યો રહે એવો શાસ્ત્રકારનો ઉદ્દેશ્ય છે. તું સાધુ પર પ્રેમ રાખજે અને બની શકે તો તેવું જીવન પ્રહણ કરજે. આ લેખ

સાધુઓની પરીક્ષા માટે લખાયેલા હોવાથી શ્રાવકોને તેટલો ઉપયોગી નથી કે જેટલો સાધુઓને જાણી હશે ચઢવા અને આત્મહિત વિચારવા ઉપયોગી હોય; પરંતુ ધાવકો પણ સાધુના વેશની પેઠે પોતાનો શ્રાવકપણનો વ્રતઉચ્ચારણાદિનો વેશ કલ્પી, વિચાર કરે તો તેઓને પણ પોતાના આત્માને જાણી હશે ચઢાવવા માટે આ લેખ અક્ષરશઃ ઉપયોગી થાય તેમ છે. તથાપ્રકારનો જીવનો અનાદિ સ્વભાવ હોવાને લીધે, જીવ બીજાનાં સરસવ જેવા દૂધધુને મેરુ જેવાં દેખવા હબરે નેત્રવાળો ધર્મ પડે છે, પણ પોતાની હઠમાં રહેલા પોતાના મેરુ જેવાં દૂધધુને સરસવ જેવાં પણ દેખી શકતો ન હોવાથી તે માટે તેને એછે ય નેત્ર મળ્યું હોય તેમ માલુમ પડતું નથી. સમકિત, દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિના શુભો દિનપરદિન વિશેષે લાવવા માટે સર્વ ભવ્ય જીવોએ તે સર્વ શુભોનો ઉત્સર્ગભાગે જોઈ વિચાર કરવો જોઈએ. ઉત્સર્ગભાગેમાં ઘણે ભાગે પોતાના હૃદયની કેવી સ્થિતિ છે એ જ વિચાર હોય છે. બીજા જીવો સમકિતવત, દેશવિરતિવત કે ચારિત્રવત છે કે નહિ, તેની પરીક્ષા તેનાં બાહ્ય આચરણો ઉપરથી જ કરવાની છે. નહિ તો અદ્ય જ્ઞાનદશાને લીધે પોતાને માટે અપવાદ ભાગે વિચાર કરતાં સર્વ પોતાના આત્માને શુભનિષ્પન્ન માની લે અને બીજાને માટે ઉત્સર્ગભાગે પરીક્ષા કરવા જતાં બીજાઓનું હૃદય વિશિષ્ટ જ્ઞાન સિવાય છદ્મસ્થને ગર્ય ન હોવાને લીધે કોઈ પણ બીજા શુભી માલુમ પડે નહિ. આવું થતાં પોતે અભિમાની બની સર્વ શુભીઓને અવશુભી માની, તેઓની અવજ્ઞા કરી, યોધિબીજ અનંત કાળ સુધી ન મળે એવું પરિણામ લાવી મૂકે, માટે જ અંતિમ ક્ષતકેવળી સુધી ભદ્રબાહુસ્વામી મહારાજાએ વંદનનિયુક્તિમાં રહેવાનું સ્થાન, વિહાર વગેરે બાહ્ય અનુક્રાન ઉપર દૃષ્ટિ દઈને સાધુપણની પરીક્ષા કરવાનું લખ્યું છે. ત્યાં તે મહાત્મા એટલે સુધી ખાતરી આપે છે કે-કદાચિત્ અભવ્યાદિકના શુદ્ધ આચરણ દેખી, તેને શુદ્ધ માની ને શુદ્ધિથી આશીર્વાદ સિવાય, વંદન કરવામાં આવે તો વંદન કરનારને કોઈ પણ પ્રકારનું નુકસાન ન થતાં ખાસ લાભ જ થાય છે.*

આ જમાનામાં ઉપર કહેલો વિચાર બરાબર ધ્યાન પર લાવવાની જરૂર હોવાથી લંબાણથી વિવેચન કર્યું છે. હમેશાં બાહ્ય આચરણ કાળાનુસાર પ્રાપ્ત થયેલી સંઘચણ આદિ સામગ્રી અનુસાર જ બની શકે છે. આ પોતાની વ્યક્તિ ઉપર પોતાની હઠનો વિચાર કરવાથી તરત જ અનુભવમાં આવે તેવું છે. જો શાસ્ત્રનાં દરેક વચન સુપરિણામે પરિણમવામાં ન આવે તો તે શાસ્ત્ર શરૂરૂપે પરિણામ પામી, પ્રાણીને પોતામાં શુભીપણું મનાવી, બીજા શુભીઓમાં અવશુભીપણું મનાવી, તેઓની અવજ્ઞા અને પોતાના ઉત્કર્ષદ્વારા અનંત કાળચક્ર સુધી સંસારમાં રજાવાવે છે.

* આ દશકતને અને ગુરુશુદ્ધિ અધિકારમાં બીજા ત્રીજા સ્તોકમાં કહેલી દશકતને જરા પણ વિરોધ નથી એ સંજોગે વિચારી લેવું. કારણ કે વંદન કરનાર પરીક્ષામાં પ્રવર્તેલો છે તે તે સાધુસ્થાન વગેરેમાં પચાપં સાધુ પ્રમાણે જ વર્તે છે અને એમ હોવાથી વંદન કરનારને શુદ્ધ ફળની પ્રાપ્તિ ધર્મ થો છે તે થાય છે.

સુનિશ્ચયન એકાંત પરોપકારપરાયણ છે. એમાં આળસરૂપ નિવૃત્તિ નથી, પરંતુ વિશુદ્ધ પ્રવૃત્તિગર્ભિત નિવૃત્તિ છે અને તારા સર્વ પુરુષાર્થને પૂરતો માર્ગ આપી પરોપકાર કરવાની તારી વૃત્તિને રસ્તો આપે એવો પરમ વિશુદ્ધ એ માર્ગ છે. એ માર્ગની એક ક્ષણ પણ અસંખ્ય વરસો સુધી ઉત્કૃષ્ટ સુખ આપે છે અને એતું નામ પણ વંદન, નમસ્કાર, સ્તુતિ એળવે છે.

હે યતિ ! આ અધિકારમાં કંઈયું ઓષધ આપ્યું છે, પરંતુ આપનાર વૈદ્ય (સૂરિ) નો અંતરંગ આશય સમજવા ચત્ન કરજો. સંસારત્યાગ એ યતિશબ્દનું છે. વેદ્ય બદલવો એ ખરે સંસારનો ત્યાગ નથી, પરંતુ ક્રામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સરાદિ અંતરંગ શત્રુનો નાશ કરવો એ સંસારત્યાગ છે. આટલી ટૂંકી હકીકત ધ્યાનમાં રાખી તારાથી ખીળ કોઈનો ઉપકાર ન બને તો ભલે, પણ તું તારા આત્માનું તો બગાડીશ નહિ. પરનિંદા, મત્સર, ઈર્ષ્યા, માયા વગેરે સુપ્રસિદ્ધ અઢાર પાપસ્થાનકોનો ત્યાગ કરજો અને તારી દુરજ શી છે તેનો અહર્નિશ વિચાર કરજો, તેમ જ તારે યોગ્ય આવશ્યક પડિલે-હણાદિક ક્રિયામાં સાવધાન રહેજો. જો તારામાં શક્તિ હોય તો જ્ઞાનથી પરોપકાર કરજો; લોકોને ઉપદેશ આપીને અથવા લેખો લખીને આ જમાનાને અને આવતા જમાનાને ઉપકૃત કરજો. આ જમાનાને તારા જેવા પાસેથી નિઃસ્પૃહ ઉપદેશ સાંભળવાની બહુ જરૂર છે. સાંસારિક જીવન પ્રવૃત્તિમય ધર્મ જવાથી ધાર્મિક અભ્યાસ ઘટતો જાય છે અને તેવા વખતમાં જો તારી તરફથી કંઈ અસાધારણ ચમત્કારી અસર થાય તેવો ઉપદેશ થયો તો ધણા માણસોને જ્ઞાનક્રિયાની પ્રવૃત્તિદાશએ તેનો લાભ મળી શકશે અને તે લાભથી તારા આત્માને પણ લાભ થશે. તું ગમે તેમ કરી તારી પંકિતના ચતિઓને દુરજનું ભાન કરાવજો અને એટલું થશે તો પછી જે હેતુથી તારા પ્રયાસ છે તે જરૂર પાર પડશે.

આ અધિકારમાં કોઈ સ્થાને કહિન શબ્દોમાં લખાયું હોય તો ક્ષમા કરજો. જેમ બને તેમ યોગ્ય જ લખવા નિશ્ચય કર્યો હતો, છતાં લાગણીના બળથી કંઈ વિશેષ લખાયું હોય તો અંતઃકરણથી ક્ષમાયાચના છે. તમારા અંતઃકરણમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવી અદ્ભુત જ્ઞાનશક્તિ, શ્રી હીરવિજયસૂરિ જેવી અદ્ભુત ઉપદેશશક્તિ અને શ્રી હરિભદ્રસૂરિ જેવો દૃઢ શાસનરાગ વધો એવી અંતઃકરણની પ્રાર્થના છે. સાધુજીવનને અંતઃકરણથી નમસ્કાર છે અને ગમે તેટલું લખવા છતાં તે જીવન તરફ ઉચ્ચ ભાવ અને વિશેષ બહુમાન રાખવાની દુરજ નિરંતર ખ્યાલમાં રાખી છે અને છે.

इति सविवरणो यतिशिष्योपदेशनामा त्रयोदशोऽधिकारः ॥

चतुर्दशो मिथ्यात्वादिनिरोधाधिकारः ॥

તેરમા અધિકારનો અુખ્ય ઉદ્દેશ સાધુને માટે ઉપદેશનો હતો. આ સાધુ પ્રાથે દેશવિરતિ શ્રાવકવર્ગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને મન વચન કાયાના યોગ પર અંકુશ, ઈન્દ્રિયો-
નું દમન અને મિથ્યાત્વ વગેરે બંધહેતુનો ત્યાગ કરવાનો અન્ન ઉપદેશ છે. અંકુશ-
તેટલા માટે લખે છે કે ક્ષય સ્થામાન્યતો યતીન્ વિશેષતો ધર્મગુહિનઃશ્રિય મિથ્યાત્વા-
વિસંવરોપવેશઃ તેથી આ ઉપદેશ યતિને સામાન્ય છે અને દેશવિરતિ ગૃહસ્થને વિશેષપણે
ઉદ્દેશીને લખેલો છે. આના અધિકારીને યોગ્ય વિવેચન પણ નીચે માલુમ પડશે.

બંધહેતુનો સંવર કર.

મિથ્યાત્વયોગાવિરતિપ્રમાદાન્, આત્મન્ ! સદા સંવૃણુ સૌખ્યમિચ્છન્ ।

અસંવૃતા યદ્ભવતાપમેતે, સુસંવૃતા મુક્તિરમાં ચ દદ્યુઃ ॥ ૧ ॥

“હે ચેતન ! જો તું સુખની ઇચ્છા રાખતો હો તો મિથ્યાત્વ, યોગ, અવિરતિ અને પ્રમાદનો સંવર કર; તેઓનો સંવર કર્યો ન હોય તો તે સંસારનો તાપ આપે છે, પણ જો તેઓનો સારી રીતે સંવર કર્યો હોય તો તે શોકલક્ષ્મીને આપે છે.” ૧. ઉપનિષત.

વિવેચન—મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કર્યા વગર સમકિત કે વિરતિ કંઈ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. જો મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ જ્ઞાનપ્રવાની બહુ જ જરૂર છે. ધર્મસંબંધમાં તેનું દૂકામાં પણ સંપૂર્ણ સ્વરૂપ આપ્યું છે તેનો જાવાથ અન્ આપીએ છીએ.

મિથ્યાત્વ બે પ્રકારનું છે: લૌકિક અને લૌકોત્તર; તે દરેક બે બે પ્રકારના છે: દેવગત અને શુરુગત. (૧) લૌકિક દેવગત મિથ્યાત્વ—હરિહર, બ્રહ્મા વગેરે પરધર્મે પોતાના દેવ તરીકે અંગીકાર કરેલા સ્ત્રી શસ્ત્ર આદિવાળા દેવને દેવ માનવા અને તેની પૂજા-સેવા કરવી તે. (૨) લૌકિક શુરુગત—બ્રાહ્મણ, સંન્યાસી વગેરે મિથ્યોપદેશી આરંભ પરિબલ-વાળાને શુરુ માનવા, નમવું, તેમની કથા સાંભળવી અને અંતઃકરણથી તેમને બહુમાન

* અન્યત્ર ત્રણ ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે, તેમાં લૌકિક ને લૌકોત્તર પર્વગત મિથ્યાત્વ વધારે ગણેલ છે.

આપણું. (૩) લોકોત્તર દેવગત-કેશરીઆજી, મહિનાથજી વગેરેની માનતા કરવી, આ લોકના લાભ અર્થે પૂજા કરવી. (૪) લોકોત્તર ગુરુગત-તેરમા અધિકારમાં જૈનાભાસ તરીકે ગણેલા ગોરજી, યતિ, ધીપૂજ્ય, પાસઘ્યા, કુશીળીઆ વગેરે કુગુરુની ગુરુપણે સેવા કરવી, તેમ જ દેવળ આ લોકના કુળની લાલસાએ શુદ્ધ સાધુઓની સેવા કરવી.

અથવા મિથ્યાત્વ પાંચ પ્રકારનું છે: ૧ આભિશદ્ધિક, ૨ અનાભિશદ્ધિક, ૩ આભિ- નિવેશિક, ૪ સાંશયિક, ૫ અનાભોગિક. એનું સ્વરૂપ:—

આભિશદ્ધિક—કલ્પિત શાસ્ત્ર ઉપર મમત્વ રાખવો, પરપક્ષ પર કદાચક કરવો. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કહે છે “મને વીર તરફ પક્ષપાત નથી, કપિલ પર દ્રેષ નથી, સુકિતમાનુ વચન હશે તે આદરવું છે.” આવી બુદ્ધિ રાખવી એ તો ઉત્તમ મિથ્યાત્વનો અભાવ છે. ગીતાર્થ ઉપર નિક્ષ રાખવી અને ગુણવાનનું ‘પરતંત્રપણું’ રાખવું તે દોષ નથી, કારણ કે સર્વ જીવોનો બુદ્ધિવૈભવ વિરાજા હોતો નથી.

અનાભિશદ્ધિક—સર્વે દેવો વાંદવા યોગ્ય છે, કોઈ નિંદવા યોગ્ય નથી. એમ જ સર્વે ગુરુ અને સર્વ ધર્મો સારા છે—આવી સામાન્ય વાણી. આળસ કરીને બેસી રહેવાની અને સત્યની પરીક્ષા ન કરવાની વૃત્તિ-એ બીજું મિથ્યાત્વ. આમાં સુવર્ણ ને પીત્તળ, હીરા ને કાચ બંને સરખા ગણવામાં આવે છે તે મિથ્યાભાવ છે.

આભિનિવેશિક—ધર્મનું પોતે યથાર્થ સ્વરૂપ સમજે, છતાં કોઈ પ્રકારના દુરાચારથી વિપરીત પ્રકૃપણા કરે. અહંકારથી નવો મત સ્થાપવા કે ચક્રાવવા માટે અથવા વંદન, નમસ્કારાદિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘણા હર્ષની જીવે આવા પ્રકારનું મિથ્યાત્વ સેવે છે.

સાંશયિક—શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ સાચા હશે કે ખોટા એવી શંકા, સૂક્ષ્મ અર્થનો સંશય તો સાધુને પણ થાય છે, પરંતુ તેઓ તો તત્ત્વ કેવળીગમ્ય. એ ઉવદના નિર્ણય પર રહે છે; તેથી તે મિથ્યાત્વરૂપ નથી પણ અર્ધ સમ્પ્રદાન જાણવાની ઈચ્છા-રૂપ છે. ૧ દેવ આદિ તત્ત્વને અંગે શંકા તે સાંશયિક મિથ્યાત્વ. ૨ તેના સ્વરૂપને અંગે શંકા તે શંકા. ૩ તેને જાણવાનો ઈચ્છા તે જિજ્ઞાસા ને તેના કાર્યભૂત થતો પ્રશ્ન તે આશંકા.

અનાભોગિક—વિચારશૂન્ય એકેન્દ્રિય જીવને અથવા વિશેષ જ્ઞાનથી રહિત જીવોને થાય છે.

જે જે કર્મબંધ થાય છે તે તે લોગવવાં પડે છે (ઉદય સમય પ્રાપ્ત થયે). એ બંધ થવાના હેતુ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર છે. એના પાંચ ભેદ છે. એ સત્તાવન બંધહેતુનું સ્વરૂપ સમજવાની બહુજા જરૂર છે. તેમાં પ્રથમ પાંચ પ્રકારના મિથ્યાત્વ છે તે ઉપર ભેદ ગયા. હવે બાકીના ત્રણ હેતુનો વિસ્તાર કહે છે.

બાર અવિરતિ—પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનનો સંવર ન કરવો અને છકાય જીવનો વધ કરવો તે બાર પ્રકારની અવિરતિ કર્મબંધના હેતુભૂત છે.

કષાય—સંસારનો લાભ. તે ૨૫ છે. તે પર વિષયકષાયદ્વારમાં પૂરતું વિવેચન થઈ ગયું છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ—એ પ્રત્યેકના ચાર ચાર ભેદ છે. ઉત્કૃષ્ટ પંદર દિવસ ચાલે અને દેવગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે ‘સંજ્વલન,’ ઉત્કૃષ્ટ ચાર માસ ચાલે અને મનુષ્યગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે ‘મલ્યાખ્યાનાવરણ,’ ઉત્કૃષ્ટ વરસ ચાલે અને તિર્યંચગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે ‘અપ્રલ્યાખ્યાની’ અને ઉત્કૃષ્ટ ચાવનજીવ ચાલે અને નરકગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે ‘અનંતાતુળધી’ એ અતુકને યથાખ્યાત ચારિત્ર, સર્વવિરતિ, દેશવિરતિ અને સ્થમિતગુણ પ્રાપ્ત થવા કે નહિ,

એ સોળ ભેદ થયા. તેમાં હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય અને ભુશુન્સા તથા શ્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નૃપસંકવેદ એ નવ નોકષાય મેળવતાં પચીસ કષાય થાય છે. તે કર્મબંધના પ્રબળ હેતુ છે.

યોગ પંદર છે—મનોયોગના ચાર ભેદ છે:—

- ૧ સત્ય મનોયોગ—ખરેખર વિચાર કરવા તે.
- ૨ અસત્ય મનોયોગ—ખોટા વિચાર કરવા તે.
- ૩ મિશ્ર મનોયોગ—જે વિચારમાં કેટલીક વાત સાચી ને કેટલીક ખોટી હોય એ મિશ્ર મનોયોગ.
- ૪ અસત્યામૃષા મનોયોગ—એમાં સામાન્ય વિચારો; ખોટા કે સારાના ભેદ વગર; ચાહુ પ્રવાહ. (જેમ ઘડો ઝરે છે, પર્વત ખળે છે, નદી વહે છે.)

વચનયોગના ચાર ભેદ છે: સત્ય વચનયોગ, અસત્ય વચનયોગ, મિશ્ર વચનયોગ, અસત્યામૃષા વચનયોગ. અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

કામયોગના સાત ભેદ છે.

- ૧ તૈજસ કાર્મણુ કામ—ન્યારે જીવ એક ગતિથી ખીજી ગતિએ જાય છે ત્યારે તેને અનાદિ કાળથી સાથે રહેનારાં ભવમૂલ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલાં બેન્ને (તૈજસ ને કાર્મણુ) શરીર સાથે હોય છે, જેમાંના તૈજસથી આગળના ભવમાં આહાર લે તે પચાવી શકે છે અને કાર્મણુથી નવી નવી અવસ્થાઓ પામવા સાથે નવં પુદ્ગલો શ્રદ્ધા કરી શકે છે.

- ૨ ઔદારિકમિશ્ર—આગળના ભવથી જીવ પોતાની સાથે તૈજસ કાર્મણુ લાવે છે તે અને ઔદારિક શરીરની જો કે શરૂઆત કરી છે, પણ નિષ્પત્તિ થઈ નથી તેા તે ઔદારિક મિશ્ર કહેવાય છે. એવી રીતે વૈકિંચ ને આહારક માટે પશુ જાણવું.

૩ ઔદારિક—જે શરીરનાં પુણ્યકર્મ સ્થૂળ તેમજ પ્રાચે અસ્થિ, માંસ, રુધિર અને ચરબીમય હોય છે તે.

૪ વૈકલ્પિક—દૃશ્ય થઈને અદૃશ્ય થવું, ભૂતર થઈને ખેતર થવું, માટા થઈને નાના થવું, જોવી અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરનાર સાત માતૃ વિનાતું શરીર તે વૈકલ્પિક. તેની શરૂઆત થયા છતાં સમાપ્તિ ન થઈ હોય ત્યાંસુધી વૈકલ્પિકમય.

૫ વૈકલ્પિક—ઉપર જણાવેલું શરીર પૂર્ણ થાય એટલે તે વૈકલ્પિક.

૬ આહારકમિષ્ટ—ચોદ પૂર્વને જાણનારા મહાપુરુષો કેઈ સૂક્ષ્મ ચંકાતું નિવારણ કરવા માટે કેવળી મહારાજ પાસે મોકલવા જે શરીર તૈયાર કરે (જે કેવળ શુદ્ધ અને શુભરૂપ જ હોય છે) તેની સમાપ્તિ પહેલાની અવસ્થા.

૭ આહારક—ઉપર જણાવેલા શરીરની સંપૂર્ણ અવસ્થા.

ઉપર જે સાત પ્રકારનાં શરીર જણાવવામાં આવ્યાં છે તે સંબંધી જીવનો જે જે પ્રમત્ત હોય તે તે નામનો યોગ સમજવો. જેમકે આપણે અત્યારે ઔદારિક અને તૈજસ કાર્મણને અંગે પ્રયત્નવાળા છીએ. અહીં જ્યાં રાખવાની જરૂર છે કે તૈજસ સિવાય કાર્મણ કે કાર્મણ સિવાય તૈજસ હોતું નથી—ઈત્યાદિ કારણોને લીધે તૈજસ કાર્મણને શરીર તરીકે ભિન્ન ગણવા છતાં, યોગ તરીકે એકકા કરી એક જ ગણેલ છે.

આ સત્તાવન બંધહેતુનો સંવર કર્યો હોય, તો કર્મબંધની પ્રજ્ઞાલિકા બંધ થાય છે અને આગળ બાંધેલાં કર્મોનો ક્ષય થઈ જતાં જીવ સ્વતંત્ર અનવધિ મુખ પ્રાપ્ત કરે છે. આ અધિકારમાં યોગનિરોધ અને ઇદ્રિયદમન પર ખાસ વિવેચન કરવામાં આવશે. મિથ્યાત્વ વિષે વિવેચન આ શ્લોકમાં થઈ ગયું છે, અવિરતિના સંબંધમાં ઇદ્રિયદમન, મનોનિરોધ અને દયા માટે અગાઉ સારી રીતે લખેલું હોવાથી ખાસ વિશેષ લખવાનું નથી, કથાય માટે વિષયકથાય અધિકારમાં લખાઈ ગયું છે અને તેથી બંધહેતુઓ પૈકી યોગ પર અત્ર ખાસ વિવેચન છે, તે બહુ જ મનન કરવા યોગ્ય છે. ૨૩૬.

મનોનિગ્રહ-તંદુલમત્સ્ય.

મનઃ સંવૃણુ હે વિદ્વન્સંવૃતમના ચતઃ ।

પાતિ તન્દુલમત્સ્યો દ્રાક્, સમર્પી નરકાવનીમ્ ॥ ૨ ॥

“હે વિદ્વાન્! મનનો સંવર કર; કારણ કે તંદુલમત્સ્ય મનનો સંવર કરતો નથી તો તરત જ સાતમી નરકે બાય છે.” ૨.

અનુદ્રુપ.

વિવેચન—મનઃસંવર—મનોનિગ્રહ અધિકાર (નવમો) આ જ વિષય પર લખાયેલો છે. અત્ર વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મનોનિગ્રહ કરવાની લક્ષ્યમય કરે છે. સર્વ યોગોમાં મનો-

યોગનું રૂંધન વધારે મુશ્કેલ છે, પણ તે તેટલું જ વધારે ક્ષણદાયી છે. વળી જો મનોયોગનો નિરોધ કરવામાં આવતો નથી અને મનને ગમે તેમ રખડવા દેવામાં આવે છે, તો તે મહા પાપબંધ કરાવે છે. તંદુલમત્સ્ય મનના વેગથી જ મહાત્મી પાપબંધ કરે છે. એનું દૃષ્ટાંત શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે. એ તંદુલમત્સ્ય મોટા જળરા મગરમચ્છોની આંખની પાંપણમાં ગભજપણે ઉત્પન્ન થાય છે. અંતમુહૂર્તઃ ગભાં રહે છે અને પછી તેની માતા મગર-મચ્છની પાંપણમાં જ તેને પ્રસવે છે. ગભાં હોવાથી તેને મન હોય છે. તેનું શરીર તંદુલ (ચેખા) જેવડું હોય છે, અને આયુષ્ય અંતમુહૂર્તનું હોય છે. મગરમચ્છની આહાર લેવાની રીત વિચિત્ર છે. એ પાણીનો મોટો જથ્થો મોઢામાં ભરી લે છે અને તેમ કરતાં સંખ્યાબંધ માછલાંઓ તેના મોઢામાં જાય છે. પછી તેના મોઢામાં જળી (દાંતની જેવડ) હોય છે, તેમાંથી તે પાણી પાછું કાઢી નાખે છે, પણ આ જળીમાં છિદ્રો મોટાં હોવાથી સંખ્યાબંધ બીણાં બીણાં માછલાંઓ નીકળી જાય છે. આ વખતે દુધ્યાની તંદુલ-મત્સ્ય આંખની પાંપણમાં ખેઠો ખેઠો વિચાર કરે છે કે-જો હું આ મગરમચ્છના સ્થાને હોઉં તો આમાંથી એક પણ માછલાંને નીકળવા દઉં નહિ. આવા દુધ્યાનમાં જ નરકાચુ ખાંધી, કાળ કરી, તેત્રીશ સાગરોપમને આઉંને સાતમી નારકીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. X ઉક્ત પાપ તદ્દન માનસિક છે, છતાં પણ તેની વૃત્તિ બહુ જ ખરાબ હોય છે. મન પર અંકુશ ન હોય, તેની આવી જ સ્થિતિ થઈ જાય છે. જેઓ આખો વખત ગામની વાતો કરતા હોય, કુથળી કરતા હોય, તેઓએ આ નાની હકીકતથી બહુ સમજવાનું છે. સ્ત્રીઓએ પણ વિકથાત્યાગ કરવા ખાસ વિચાર કરવો જોઈએ, એમ આ દૃષ્ટાંત બતાવે છે. વળી જેમ મનથી મહાપાપબંધ થાય છે તેમ જ તેનો સંવર કર્યાથી મહાલાભ થાય છે તે માટે હવે જુઓ. ૨૪૦.

મનનો વેગ. વિ૦ પ્રસન્નચંદ્ર.

પ્રસન્નચન્દ્રરાજર્ણે-ર્મનઃપ્રસરસંવરો ।

નરકસ્ય શિવસ્યાપિ, હેતુભૂતૌ ક્ષણાદપિ ॥ ૩ ॥

"ક્ષણવારમાં પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ણેને મનની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ અતુલ્કમે નરક અને મોક્ષનું કારણ થઈ." ૩. અતુલુપ્ત

વિવેચન—મનનો વેગ અત્યંત છે. શુભ અધ્યવસાયની ધારા જ્યારે માનસિક શત્રુત્વદ્વારા આત્મહુન્ન પર પડે છે તે વખતે તેના પરનો એક એક અક્ષર ખસી જાય છે, પહો

* અંતમુહૂર્તના ઘણા ભેદો હોવાથી નાનાં નાનાં કેટલાંક અંતમુહૂર્તો મળીને પણ અંતમુહૂર્ત જ શણ કહી શકાય.

X તંદુલમત્સ્ય તથા પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ણેની દલીલત થોડી થોડી નવા આધિકારમાં લખી છે, તે પણ ખાસ કારણથી તેનું અનુપનવાર્તન કર્યું છે.

જાય છે, હાડી જાય છે અને જીવ અહ્ય સમયમાં પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવી જાય છે. પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિનું ચરિત્ર શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે. તેઓને પણ એ જ પ્રમાણે થયું હતું. મેતાઈ સુનિ, ધનાશાળિકાદ્ર, ગમ્મસુકમાળ વગેરે અનેક મહાપુરુષો મનોરાજ્ય પર અંકુશ પ્રાપ્ત કરી શુભ ગતિના ભાગી થયા છે. ધનવિજયગણિ પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિનું ચરિત્ર આપે છે તદ્વત્સાર અત્ર દૃકામાં લખીએ છીએ. કિતિપ્રતિષ્ઠિત નામે એક નગર હતું. વિચિત્ર પ્રકારની શોભાથી આખા વિશ્વને તે પોતાના તરફ આકર્ષણ કરતું હતું. અનેક દુકાત, ખજાનો અને હુરેઈથી તે નગર બહુ શોભતું હતું. પ્રસન્નચંદ્ર નામના રાજા ત્યાં રાજ્ય કરતા હતા વિશાળ ભુભખજાવાળા આ મહારાજા રત્નહમનમાં કુશળ અને ન્યાયનો નમૂનો હતા. તેની પ્રભુ સર્વ પ્રકારે સુખ ભોગવતી હતી. રાજ્યસુખ ભોગવતા હતા તેવામાં ફ્રીવીર પરમાત્મા એક વખત તે નગરની બહાર સમવસ્યાં. રાજાએ સમાચાર સાંભળ્યાં, એટલે ભગવંતને વંદન કરવા સારું ગયા. સંસારના અરિયર ભાવનું સ્વરૂપ સાંભળી રાજાને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો, સંસારવાસના ઊંડી ગર્ધ અને અંતરૂદ્ધિ ભૂથત થઈ. બાહ્યાઃ વરધાના પુત્રને રાજ્ય પર સ્થાપત કરી, તેણે હીક્ષા લીધી. અક્યાસ કરતાં ગીતાર્થ થયા અને રાજર્ષિ તરીકે ઝોળખાવા લાગ્યા. અન્યથા ધર્મતરવનું ચિંતન કરતા અને શુભ ભાવના ભાવતા તે રાજર્ષિ રાજગૃહ નગરની બહાર કપોત્સર્ગ ધ્યાને રહ્યા છે. હવે તે વખતે વીર પરમાત્મા નજીકના લાગમાં સમવસ્યાં છે, તેમને વંદન કરવા માટે લોકો ટ્રોળે મળીને જાય છે. લોકોના સમૂહમાં કિતિપ્રતિષ્ઠિતપુરના જે વાણીયા હતા. આ બન્ને જણા વાતો કરતા કરતા ઓવીરપ્રભુને વંદન કરવા જતા હતા, તેવામાં તેઓએ પોતાના પૂર્વના રાજાને હીક્ષા. એટલે વૃદ્ધ વશિક્ર બોલ્યો. “ અહો ! રાજ્યલક્ષ્મીનો ત્યાગ કરી આ રાજર્ષિએ તપલક્ષ્મીનો સ્વીકાર કર્યો છે, તેથી તે ધન્યાત્મા છે, ભાગ્યશાળી છે. ” બીજો વાણીઓ બોલ્યો “ અરે જવા દે ને ! આ સુનિને ધન્યવાદ તે થો ઘટે છે ? તેને તો ખરેખરો કપકો ઘટે છે ! એમણે હીક્ષા લીધી ત્યારે પુત્ર બહુ નાની વયનો હતો, બળ વગરનો હતો, પણ એ વાતનો વિચાર કર્યા વગર, તેને રાજ્ય પર સ્થાપી, પોતે તો વ્રત લઈ લીધું, એટલે કૃતકૃત્ય થઈ ગયા ! હવે એના સજાવહાલા બિચારા બાળરાજાને હિરાન કરે છે, આખા શહેરને ઉપદ્રવ કરે છે અને લોકોમાં કાળો કેર વરતાઈ રહ્યો છે. આટલા માટે આ સુનિની તો સાચું બેવું પણ ચોખ્ખું નથી. ” આવો વાર્તાલાપ કરતા કરતા તેઓ તો કહ્યુંપથથી દૂર થયા, પરંતુ તેની વાત સાંભળી રાજર્ષિ પ્રસન્નચંદ્ર ધ્યાનબ્રહ્મ થયા, તેમને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો અને સંસારથી એક વાર નિવૃત્ત થયેલું મન પાછું સંસારમાં રખડવા માંડ્યું, આત્મધ્યાન આદ્યું અને વિચાર થયો કે-અહો ! અહો ! હું બેઠાં પુત્રની આવી હાલત કેમ થાય ? આવા વિચારની સાથે જ મનમાં તેના વિરોધીઓની સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું.

આવી રીતે સુનિમહારાજના મનમાં પ્રવંડ યુદ્ધ આવી રહ્યું છે, તે વખતે વીરપ્રભુને

પરમ ભક્ત શ્રી શ્રેષ્ઠિક નૃપતિ તેમને વંદન કરવા ચાલ્યો. રસ્તામાં મુનિને જોઈ વાંધા, પરંતુ મુનિએ તેના પર નજર પણ કરી નહિ, શ્રેષ્ઠિકે ધાયું કે આ મહાત્મા આ વખતે શુકલેધ્યાનાદ્દ થયા હશે. શ્રેષ્ઠિક પ્રભુ પાસે ગયો, સવિનય નમસ્કાર કર્યા, વાંધા, દેશનો સાંભળી. પછી પૂછ્યું “હે ભગવન! જે સ્થિતિમાં મેં પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિને વાંધા, તે જ સ્થિતિમાં તે વખતે તેઓ કાળ કરે તો કઈ ગતિમાં જાય ?” ભગવાન! બોલ્યા—“સાતમી નરકે જાય.” શ્રેષ્ઠિક રાજાને આ પ્રત્યુત્તર સાંભળી બહુ આશ્ચર્ય સાથે હિલગીરી થઈ.

હવે પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિને શું થયું તે જોઈએ; તેઓ તો મનમાં મોટી લડાઈ કરવા મંડી ગયા. મોટા સમરાંગણમાં સર્વ શત્રુઓને મારી નાખ્યા, પણ બાકીમાં એક પ્રધાન શત્રુ રહ્યો. આ વખતે સર્વ શત્રુો ખૂટી ગયાં, હાથમાં તરવાર સરખી પણ રહી નહિ; છતાં ક્ષત્રિય વીર રહ્યો નહિ. હિંમત મજબૂત રાખી માયા પરનો ટોપથી એને મારી નાખીશ, એમ વિચાર કર્યો. હવે પોતાના માયા પરનો ટોપ હેવા હાથ જાણી કર્યો અને માયા પર હાથ ફેરવે છે તો કેશહુંચિત તાલકું મળ્યું. છુત્ત વીર ચેત્યો, જ્ઞાનદષ્ટિ જાગી, વિપર્યાસ ભાવ લાગ્યો અને સંવેગ પ્રાપ્ત થયો. વિચાર્યું કે—અરે જીવ ! આ તું શું કરે છે ? દેના પુત્ર અને દેાતું રાજ્ય ? વગર વિચાર્યું તે પ્રથમ વ્રતનો ભંગ કર્યો. આવા શુદ્ધ અધ્યવસાયમાં ધ્યાનદ્દ થતાં, સ્વઆચરણની નિંદા કરવા માંડી અને અતિચાર આલોપવા માંડ્યા. મનથી બાંધેલાં કર્મ મનથી જ ખપાવી દીધાં અને સાતમી નરકને યોગ્ય દળીયાં એકઠાં કર્યાં હતાં, તે વિખેરી નાખ્યાં. હવે વીરપ્રભુને શ્રેષ્ઠિકે થોડો વખત જના દઈ ફરીને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “હે પરમાત્મન! તે રાજર્ષિ કહાય અત્યારે કાળ કરે તો ક્યાં જાય ?” પ્રભુએ ઉત્તર આપ્યો કે “અનુત્તર વિમાને દેવ થાય.” શ્રેષ્ઠિકને આ ઉત્તરથી વધારે આશ્ચર્ય થયું, તેથી તેનું કારણ પૂછ્યું. મનોરાજ્યનું સ્વરૂપ, તેનું ભર, તેને વશ કરવાથી થતી અનંત શુણ્ઘની પ્રાપ્તિ વગેરે પ્રભુએ સમજાવ્યું. તે સમયે દેવદુંડુભિને અવાજ થયો. શ્રેષ્ઠિકે પૂછ્યું “હે પ્રભુ ! આ દુંડુભિ શેની વાગે છે ?” પ્રભુએ કહ્યું કે “શ્રેષ્ઠિક રાજા ! એ રાજર્ષિને દેવજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે.” શ્રેષ્ઠિક રાજાને આ હકીકત જાણી મનનો વેગ કેવો બળવાન હોય છે તે બરાબર સમજાયું.

આ દૃષ્ટાંતથી મનોરાજ્યની વેગવાળી ભાવના સમજાણી હશે. એ અગત્યના વિષયમાં બારંવાર પંચલોચન કરવાની જરૂર છે. મનનું ખંધારણ પણ જાણવા જેવું છે, જેને માટે નીચેના બે શ્લોક મનન કરવા યોગ્ય છે. ૨૪૧.

મનની અપ્રવૃત્તિ-સ્થિરતા.

મનોઽપ્રવૃત્તિમાત્રેણ, ધ્યાનં નૈકેન્દ્રિયાદિષુ ।

ધર્મ્યશુક્લમનઃસ્થૈર્ય-માજસ્તુ ધ્યાયિનઃ સ્તુમઃ ॥ ૪ ॥

“મનની પ્રવૃત્તિ ન કરવા માંડતી જ ધ્યાન થતું નથી, જેમકે એકેન્દ્રિય વગેરેમાં

(તેઓને મન ન હોવાથી, મનની પ્રવૃત્તિ નથી); પણ જે ધ્યાન કરનારા પ્રાણીઓ ધર્મધ્યાન અને શુદ્ધધ્યાનને લીધે મનની સ્થિરતાના જાજનજૂત થાય છે, તેઓની અને સ્તુતિ કરીએ છીએ.” ૪.

અનુબંધ ૫.

વિવેચન—શ્રી અધ્યાત્મોપનિષદ્ (યોગશાસ્ત્ર)ના પાંચમા પ્રકાશમાં અનુભવી યોગી શ્રીમાન હેમચંદ્રસૂરિ કહે છે કે—પવનરોધ વગેરે કારણોથી પ્રાણાયામનું સ્વરૂપ અન્ય દૃશ્યનકારોએ બતાવ્યું છે તે બહુ ઉપયોગી નથી; તે તો કાળજ્ઞાન માટે અને શરીર-આરોગ્ય માટે જાણવા જેવું છે. આમ કહીને ત્યારપછી તેનું સ્વરૂપ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજ આગળ બતાવે છે. તે કહે છે કે—એ બહુ લાભ કરતું નથી, તેનું કારણ એ છે. કે—એમાં મનની પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી. એવી પ્રવૃત્તિ ન કરવી એ તો મનનો નાશ કરવા જેવું છે. એકેન્દ્રિયાહિનને તથા ચિકેન્દ્રિયોને મન હોતું નથી, પણ તેથી તેઓને લાભ થતો નથી; પરંતુ મનને બરાબર ઉપયોગમાં લેવા માટે તેમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે. મનની પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ અટકાવવો એમાં લાભ નથી; પણ તેને સદ્ધ્યાનમાં પ્રેરવું, તેમાં જ રમણ કરાવવું અને તે સંબંધી જ પ્રેરણા કરવી અને પ્રેરણાદ્વારા સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવવી, એ આદરણીય છે; ‘હઠયોગ’ જૈન શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે બહુ ઓછો લાભ કરે છે. કાપ-યોગ પર તેથી જરા અંકુશ આવે છે, પણ મનનું બંધારણ સમજી તેને સદ્ધ્યાનમાં ભેડી દેવાની રીતિ સર્વત્ર અનુસરવા યોગ્ય છે. મનનો રોધ કરવાની પણ આવશ્યકતા છે, પરંતુ તે અવસ્થાપરત્યે છે. ધ્યેય ચાર પ્રકારના છે. પિંડસ્થ (એની ચાર્ણી, આગનેથી, મારુતી, વારુણી અને તત્રભૂ એવી પાંચ ધારણા હોય છે), પદસ્થ (નવકારાદિ), રૂપસ્થ (જિનેશ્વર મહારાજની મૂર્તિ) અને રૂપાતીત (શુદ્ધ સ્વરૂપ, અખંડ આનંદ ચિદ્ધ-નાનંદરૂપ, પરમાત્મભાવપ્રકાશ) એ ધ્યેયમાં મનને ભેડી દેવું, તે ધ્યાન છે અને તેમ કરીને મનની સ્થિરતા લાવવી એ યોગનું મુખ્ય અંગ છે. આથી જ જૈન શાસ્ત્રકોશ ધ્યાનનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં કહે છે કે રાગાદિ વિદટ્ટણસદં જ્ઞાણં રાગાદિને કૂટવામાં સમર્થ હોય તેને ધ્યાન કહેવાય. ધ્યાન ચાર પ્રકારનાં છે; તેમાં આત્મ અને ચૈત્ર એ દુધ્યાન છે. અત્ર ધર્મ અને શુદ્ધ એ બે શુભ ધ્યાનની વ્યાખ્યા પ્રસ્તુત છે. એનું સ્વરૂપ બહુ સૂક્ષ્મ છે. એ દરેકના શાસ્ત્રકાર ચાર ચાર ભેદ પાડે છે. ધર્મધ્યાનના ચાર ભેદોમાં પ્રથમ ભેદ ‘આજ્ઞાવિચયધ્યાન’ નો છે. સર્વજ્ઞનાં વચનોમાં પરસ્પર વિરોધ નથી, એવું સમજી એની ચિંતવના કરવી—એની ખૂણી સમજવી એ પ્રથમ ધર્મધ્યાન છે. ત્યારપછી ‘અપાય-વિચયધ્યાન’ આવે છે. એમાં રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, પ્રમાદ કેવી કેવી જાતિનાં દુઃખો ઉત્પન્ન કરે છે તે વિચારવું, અને પાપ કાર્યોથી પાછા હટવું એ ધર્મધ્યાનનો બીજો ભેદ છે. ત્રીજો ભેદ ‘વિપાકવિચયધ્યાન’ છે. કર્મનો બંધ અને ઉદય વિચારવો, તેનું સામ્રાજ્ય, નાશકર, ચક્રવર્તી જેવા પર પણ તેની ચાલતી શક્તિ અને જગત્નો વ્યવહાર કર્મવિપાકથી જ ચાલે છે એ સંબંધી વિચાર કરવો તે ધર્મધ્યાનનો ત્રીજો ભેદ છે, છેલ્લું ‘સંસ્થાન-

‘વિચયધ્યાન’ છે. એમાં લોકનું સ્વરૂપ વિચારવાનું છે. યોદ રાજલોક, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયવાળા જીવ અજીવાદિક છ દ્રવ્યયુક્ત લોકાકૃતિની ચિંતવના કરવી તે. આવી જ રીતે શુદ્ધધ્યાનના ચાર લેહ છે. (પ્રથક્ત્વવિતર્કસંવિચાર, એકત્વવિતર્કસંવિચાર, સૂક્ષ્મક્રિય અને ઉચ્છિન્નક્રિય) એ ધ્યાનની હકીકત વધારે સૂક્ષ્મ છે. એ ધ્યાનનું સ્વરૂપ યોગશાસ્ત્રથી જાણી લેવું. અત્ર કહેવાની હકીકત એ છે કે-આવા ધર્મ અને શુદ્ધધ્યાનમાં મનને જોડી હંધ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાથી મહાવાણ થાય છે. જુઓ મારે ‘જૈન દૃષ્ટિએ યોગ.’

ચિત્તસ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય એ જ છે કે-મનને નિરંતર સુધ્યાનમાં પ્રેય કરવું. ઉક્ત ધ્યાનથી પ્રાણીને ઇન્દ્રિયોથી અગોચર આત્મસંવેદ સુખ થાય છે. ૨૪૨.

સુનિયંત્રિત મનવાળા પવિત્ર મહાત્માઓ.

સાર્થ નિરર્થકં વા યન્મનઃ સ્ફુર્યપાનચન્નિતમ્ ।

વિરતં દુર્વિકલ્પેભ્યઃ પારગાસ્તાન્ સ્તુવે યતીન્ ॥ ૫ ॥

“ સાર્થકતાથી અથવા નિબંધ પરિણામવાળા પ્રયત્નોથી પણ જેઓનું મન સુધ્યાન તરફ જોડાયેલું રહે છે અને જેઓ ખરાબ વિકલ્પોથી દૂર રહે છે તેવા-સંસારનો પાર પામેલા યતિઓને અમે સ્તવીએ છીએ. ” ૫. અનુબંધ ૫

વિવેચન—કાંઈ પણ આણી કાર્યના પરિણામ માટે જોખમદાર નથી. તેણે શુભ પરિણામ આવશે એ પ્રમાણે વિચાર કરીને કાર્ય કરવું જોઈએ. આ શુભ ધ્યાનથી કરેલાં કાર્યનું પરિણામ ખરાબ આવતું નથી, પણ કદાચ ખરાબ આવે, તો પણ કાર્ય કરનારને પાપનો અનુબંધ થતો નથી. પોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે તેણે કીર્તિ દૃષ્ટિ પહોંચાડવી જોઈએ. જેઓ હિંમેશા સારાં કાર્ય કરવાના મનોરથો કરે છે અને ખરાબ સંકલ્પો કરતા નથી, તેઓ ખરેખરા ભાગ્યશાળી છે.

‘સાર્થ’ એટલે શુભ પરિણામવાળું કાર્ય. આવા જ હેતુથી પરિણામ માટે બહુ ચિંતા ન રાખવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ભવન્તિ મૂરિર્મિર્માર્ગવૈર્ધર્મકર્મમનોરથાઃ । ફલન્તિ યત્પુનસ્તે તુ તત્સુવર્ણસ્ય સૌરમમ્ ॥ ધર્મકાર્ય કરવાના મનોરથો જ મહાભાગ્યશાળી થાય છે અને જો તેઓ શુભ ક્ષણ આપે તો તે સોનામાં સુગંધ લાગી એમ સમજવાનું છે.

મન ખોટા વિચારો કરીને કેટલી જાતનાં પાપો ખાંધે છે તે આપણે ચિત્તદમન અધિકારમાં જોયું છે. કલ્પનાશક્તિ પર ન્યાંસુધી સુનિયંત્રિત વિચારશક્તિનો અંકુશ ન હોય, ત્યાંસુધી સુકાન વગરના વહાણની જેમ મનોવિકારરૂપ પવનથી આ આત્મા સંસાર-સમુદ્રમાં અસ્તવ્યસ્તપણે ઝોકાં ખાય છે અને જરા ઝપટો આવતાં એક દિશાએ તણાઈ

નય છે; વળી પાછા જીજ્ઞાસામાં આવે છે, માટે આર્ત, રૌદ્રાદિ દુઃખાનંદો તેઓના યથારૂપે સમજીને, તથા દેવાં અને ધર્મધ્યાન તથા શુદ્ધધ્યાન ધ્યાવવાં. ૨૪૩.

वयन अभवृत्ति-निर्वधे वयन.

यच्चोऽप्रवृत्तिमात्रेण, मौनं के के न विभ्रति ? !

निरवद्यं यचो येषां, यचोगुप्तांस्तु तान् स्तुवे ॥ ६ ॥

વચનની અપ્રવૃત્તિ માનથી કાણુ કાણુ મૌન ધારણ કરતું નથી ? પણ અમે તો જે વચનગુપ્તિવાળા પ્રાણીઓ નિરવધ વચન બોલે છે તેઓની સ્તવના કરીએ છીએ: ૬. અતુડપઃ

વિવેચન—વચનસંવર-અનેક કારણોથી વચનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી; એકેન્દ્રિય પશુમાં સ્વાભાવિક શરીર ઉપરાંત બેઈન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના તિથ્યે સ્પષ્ટપણે જાણી શકતા નથી. રોગ, સમાહોળ અથવા મુંઝાપણાથી મનુષ્યે પણ જાલતા નથી; પણ એથી કાંઈ લાભ થતો નથી. જાલવાની શક્તિ હોય છતાં નિરવધ વચન જાલવું; તેમાં જ ખરેખરી ધૂબી છે. વચનશુભિ પારણ કરી હોય, ભાષા પર અંકુશ હોય અને જાહે ત્યારે સત્ય, પ્રીતિ, મિત્ર અને પદ્ય વચન જ જાહે તે નિરવધ વચન કહેવાય છે. અશક્તિમાન સાધુ પ્રિય, મિત્ર અને પદ્ય વચન જ જાહે તે નિરવધ વચન કહેવાય છે. અશક્તિમાન સાધુ પ્રિય, મિત્ર અને પદ્ય વચન જ જાહે તે નિરવધ વચન કહેવાય છે. અશક્તિમાન સાધુ પ્રિય, મિત્ર અને પદ્ય વચન જ જાહે તે નિરવધ વચન કહેવાય છે.

નિરવધ વચન-વશુરાજી.

निखद्यं वचो ब्रूहि, सावद्यवचनैर्यतः ।

प्रयाता नरकं घोरं, वसुराजादयो द्रुतम् ॥ ७ ॥

“તું” નિરવધ (નિઃપાપ) વચન બોલ, કારણ કે સાવધ વચન બોલવાથી વસુરાજ
બંને એકદમ ઘોર નરકમાં ગયા છે.” ૭

વિવેચન—ઉપર કહ્યું તેમ નિરવધ-પ્રાપ્તિ-વચન બોલવાની જરૂર છે. નિરવધ વચનમાં સત્ય, પ્રિય અને પશ્ય એ ત્રણે ગુણોનો સમાવેશ થાય છે એમ સમજવું. વચન સત્ય હોય છતાં પણ અપ્રિય હોય તો, તે નિરવધ નથી અને વળી વચન બોલતાં જેને તે કહેવામાં આવે તેને હિત કરનારું તે વચન હોવું જોઈએ, સાવધ વચન બોલવાથી બાધા પર અંકુશ રહેતો નથી, દુનિયામાં બોજ પડે તો નથી અને પોતાના વિચારો ગંભીર રહી શકતા નથી, બોલતી વખત મનમાં હ્યાર રહ્યા કરે છે અને પછી મગજ ખંવાતો બાધ છે, નિરવધ વચન બોલનારની શુભ ગતિ થાય છે. નરો વા ફુંજરો વા એટલું ગર્ભિત વચન બોલનાર ધર્મરાજ પણ એટલે અંશે સત્ય ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયા. તેટલા માટે

સત્ય બોલવું, પૂરેપૂરું સત્ય બોલવું અને સત્ય સિવાય કંઈ પણ બોલવું નહિ એ ત્રણે સૂત્ર બરાબર યાદ રાખવાતાં છે. કાંઈ ઝુઘો પકડીને અમુક હકીકત સાચી બોલીએ તો સામેા માણસ સમજી શકે નહિ, પણ તે શુદ્ધ સત્ય બાધા કહેવાય નહિ. આવા પ્રસંગે આપણે ધણીવાર જાણતા પણ હોઈએ છીએ કે સામેા માણસ તે ખોટા અર્થમાં જ સમજવાનો છે. વસુરાજી અસત્ય બોલવાથી નરકે ગયો. જે સત્ય વચન પર આખી દુનિયાનો આધાર હોય તે તો સ્પષ્ટ રીતે સત્ય હોવું જોઈએ. વસુરાજીનું દંડાંત બિધદાયક હોવાથી ટીકાનુસાર અત્ર લખીએ છીએ. વિસ્તારરુચિએ આવશ્યકાદિકથી જોઈ લેવું.

પૃથ્વીમાં વિખ્યાત થયેલી શ્રુતિપુર નામની નગરી હતી. એ નગરીમાં મહાતેજસ્વી અભિચંદ્ર નામે રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેને સત્ય બોલનાર વસુ નામે એક પુત્ર હતો. બાલ્યવયથી આ વસુ મહાબુદ્ધિશાળી હતો અને સત્ય વચનોચ્ચારના શુણ માટે પ્રસિદ્ધ થયો હતો. પિતાએ તેને ક્ષીરકંઠ'ના નામના કળાચાર્ય પાસે અભ્યાસ કરવા મૂક્યો, અહીં તેની સાથે તે જ શુરનો પુત્ર પર્વત અને એક નારદ નામે બ્રહ્મચારી અભ્યાસ કરતા હતા. શુરની ત્રણે શિષ્યો પર અપૂર્વ પ્રીતિ હતી અને બહુ સંભાળથી અભ્યાસ કરાવતા હતા.

એક દિવસ શુર સૂતા છે તે વખતે બે ચારણ મુનિ વાનો કરતાં કરતાં, આકાશમાં ચાલ્યા જતા હતા. તેઓની વાતચીત પરથી શુર સમજ્યા કે ત્રણ શિષ્યો પૈકી બે નરકમાં જશે અને એક સ્વર્ગમાં જશે, એમ તેઓએ કહ્યું. આ હકીકત સાંભળી શુરને બહુ જ ખેદ થયો. આ ત્રણમાંથી સ્વર્ગમાં જવા કોણ લાગ્યશાળી થશે, તેની તપાસ કરવા સારુ શુરએ ત્રણેને પોતાની પાસે એકસાથે બોલાવ્યા અને દરેકને જવના લોટથી ખનાવેલો ખનાવટી એકેક ફૂકડો આપીને કહ્યું કે જે જગ્યાએ કોઈ પણ ન દેખે ત્યાં જઈને, આનો વધ કરી આવો, વસુએ અને પર્વતે તો એકાંત જગ્યાએ જઈને ફૂકડાને મારી નાખ્યો. મહાત્મા નારદ પણ નગર બહાર ગયો અને એક તદ્દન એકાંત જગ્યા શોધી. ચારે દિશા-આમાં નજર ફેરવી વિચાર કરવા લાગ્યો: શુરએ કોઈ પણ ન દેખે એવી જગ્યાએ આ ફૂકડાનો વધ કરવાની આજ્ઞા આપી છે, પણ અહીં તો તે પોતે (ફૂકડો) દેખે છે અને હું દેખું છું, આ ખેયરો આકાશમાં ઊડતા ઊડતા દેખે છે અને લોકપાળો બુએ છે તથા દિવ્ય ચક્ષુથી જ્ઞાની મહારાજ પણ દેખી રહ્યા છે. ત્યારે એવું એક પણ સ્થાન નથી કે જ્યાં કોઈ પણ દેખે નહિ; માટે શુરની વાણીનો અર્થ એ જ થાય છે કે-ફૂકડાને મારવો નહિ. શુર ખરેખરા દયાળુ છે અને તેમણે આવા પ્રકારની હિંસા ફરમાવી હોય એ ખતવાબોગ પણ નથી. આવો વિચાર કરી ફૂકડાને માર્યા વગર પાછો લાગ્યો અને તેમ કરવાનું કારણ શુરને કહી બતાવ્યું. નારદ સ્વર્ગમાં જશે એમ શુરના મનમાં નિશ્ચય થયો. શુરએ તેને 'બહુ સારું' એટલે જવાબ આપ્યો. ચોરા વખત પછી પર્વત અને વસુ આવ્યા અને શુરને જણાવ્યું કે નિર્જન વનમાં, કોઈ ન દેખે એવી જગ્યાએ, પોતે

કૂકડાને માર્યો છે. ગુરુએ કહ્યું કે ' મૂખાનંદા ! તમે પોતે દેખતા હતા, છતાં શા માટે માર્યો ? ' કળાચાર્યના મનમાં બહુ ખેદ થયો કે આ બન્ને શિષ્યો નરકમાં જશે. વસુ, રાજાનો પુત્ર છે અને પર્વત પોતાનો પુત્ર છે, તે બન્ને પર લીધેલી મહેનત નકામી જશે અને વહાલો પુત્ર અને તેથી પણ વધારે વહાલો વસુ નરકમાં જશે, માટે હવે આ ઘરમાં (સંસારમાં) રહેવામાં શો સાર છે ? એવી રીતે વૈરાગ્યભાવ થવાથી તેમણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો. હવે પિતાએ દીક્ષા લીધા પછી પર્વત ગુરુસ્થાનકે અભ્યાસ કરાવવા લાગ્યો, નારદ ત્યાંથી આવ્યો ગયો અને ત્યાર પછી થોડા વખતે અભિચંદ્ર રાજાએ મત મૂક્યું કહ્યું, ' તેથી વસુને તેની ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો. વસુરાજાએ બહુ સારી રીતે રાજ્ય કર્યું અને ન્યાય તથા ધર્મથી અને પોતાના શુદ્ધ વર્તનથી, જગતમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવી. દુનિયામાં સત્યવાદી તરીકે બહુીતો થયો અને તે પદવીને બાળવી રાખવા ખાતર તે કાયમ સત્ય જ બોલતો રહ્યો.

આવી રીતે ઘણો સમય પસાર થઈ ગયો. એક વખત એક મોટું આશ્ચર્ય બન્યું. એક શિકારી જંગલમાં પશુ પર બાણ ફેંકતો હતો, પણ તેનાં બાણ વચ્ચે અટકી જવા લાગ્યાં. શિકારી આતું કારણ કાંઈ સમજ્યો નહિ તેથી તે જગ્યા પર જઈને હાથ ફેરવ્યો તો સ્ફટિકની શિલા દેખાણી, તે એટલી તો પારદર્શક હતી, કે હાથ લગાડ્યા વગર તે જ એમ પણ દેખાતું નહોતું. આવી સુંદર શિલાને જોઈ મહાભાગ્યવાન વસુ રાજાને જ તે થોડું છે એમ શિકારીએ ધાર્યું. વસુ રાજા પાસે જઈ ખાનગીમાં તે હકીકત નિવેદન કરીને વસુને શિલા ભેટ કરી. રાજા બહુ ખુશી થયો અને શિકારીને બહુ ભેટ આપી. પછી રાજાએ હુશિયાર શિશ્યોને રાખી તેની પાસે પેલી સ્ફટિક શિલાની સુંદર વેદિકા તૈયાર કરાવી અને પ્રવ્રજપણે તે ધડનારાઓનો પછી ધાત કરી નાખ્યો. આ વેદિકા પર સિંહાસન મૂક્યું જેથી લોકોએ એમ બોલ્યું કે સત્યના પ્રભાવથી વસુ રાજાનું સિંહાસન આકાશમાં અધર રહે છે. લોકોમાં વાત ચાલી કે-સત્યના પ્રભાવથી દેવતાઓ રાજાની પાસે રહે છે અને તેની સેવા કરે છે. સિંહાસનના પ્રભાવથી દેવલાક રાજાએ તેને વધ થઈ ગયા અને તેની કીર્તિ દશે દિશામાં વધારે પ્રસરવા લાગી.

હવે નારદ એક વખત તે શહેરમાં આવ્યો. તે પર્વતને મળવા ગયો. તે વખતે પર્વત શિષ્યોને ઋગ્વેદ લખાવતો હતો. તેમાં એ વાત આવી કે મજથી યજ્ઞ કરવો, પર્વતે તે ઋચાનો અર્થ સમજાવતાં કહ્યું કે મજ એટલે યોગકાનું બલિદાન કરી યજ્ઞ કરવો. આ વખતે નારદ નજીક બેઠો હતો. તેણે કહ્યું કે-“ બાઈ પર્વત ! તું આવો ખોટો અર્થ કેમ કરે છે ? ગુરુએ તો આપણને શીખવ્યું છે કે ન જાયતે इति मजः 'વાચ્યાથી ન ઊગે તેવું સૂકું ત્રણ વરસનું ધાન્ય' (ડાંગર-શાલિ) એવો અર્થ જજ્ઞ શબ્દનો થાય છે, એ વાત તું કેમ વીસરી ગયો ? આ પ્રમાણે ખોટો અર્થ કરવો અયુક્ત છે, પાપખંધ કરાવનાર

છે અને પરબ્રહ્મમાં દુર્ગતિમાં પાડનાર છે. ” પર્વત બોલ્યો : “ તમારું કહેવું ખોટું છે. શુરુએ આપણને એવો અર્થ કહ્યો જ નથી. વળી ‘નિર્ઘટું’માં જગ શબ્દનો અર્થ ‘બકરા’ થાય છે. ” નારદે જવાબ આપ્યો : “ ભાઈ પર્વત ! શબ્દની અર્થઘટના સુખ્ય અને ગૌણ બે પ્રકારની છે, તેમાંથી શુરુએ આપણને ગૌણ અર્થ કહ્યો હતો. શુરુ ધર્મપ્રદેશ હતા, શ્રુતિ (વેદ) ધર્મમય છે, છતાં તું શુરુ અને વેદથી વિપરીત કહીને પાપ વહોર નહિ. ” પર્વતે ઉત્તરમાં આક્ષેપ કરીને કહ્યું : “ શુરુએ તો જગ એટલે બકરા એમ કહ્યું છે અને શુરુએ કહેલા શબ્દાર્થને વિપરીત કરવાથી તું પાપ વહોરી લે છે. આ બાબતમાં જે હારે તેણે પિતાની જિહ્વા કાપી નાખવી, એવું હું પણ (પ્રતિજ્ઞા) લઉં છું અને આ શબ્દનો અર્થ આપણા સહ્યાધ્યાયી વસુ રાજા જે કહે તે પ્રમાણ છે. ” નારદે આ સર્વ અંગીકાર કયું, કારણ કે સત્ય બોલનારને ક્ષોભ હોતો નથી.

હવે પર્વતની માતાએ એકાંતમાં પર્વતને કહ્યું કે “ જો કે હું ઘરના કામકાજમાં નિરંતર શુંચવાયેલી રહેતી હતી છતાં, મને ચોક્કસ ખ્યાલ છે કે જગ શબ્દનો અર્થ તારા પિતાજી ત્રણ વરસની ભૂમી (શાલિ) ડાંગર કહેતા હતા, તેથી તે પ્રગર વિચારે અહંકારમાં જિહ્વા છેદવાનું પણ લીધું છે. ” પર્વતે કહ્યું : “ હવે મેં તો આ પ્રમાણે કહી દીધું, તે ન કહ્યું થવાનું નથી માટે તમને ઠીક લાગે તે રીતે તેનું નિવારણ કરો. ” માને ઠીકરાનું સ્વાભાવિક રીતે હેત લાગ્યું, તેથી હૃદયમાં પીડા પામતી તે વસુ રાજા પાસે ગઈ. પુત્રને માટે માતા શું નથી કરતી ? “ હે માતા ! આપના દર્શનથી આજ દીરકદંબક શુરુના દર્શન થયાં. આપને હું શું આપું અથવા આપને માટે શું કરું ? મને દુઃખાવો. ” આ પ્રમાણે વસુ રાજાએ તેમને કહ્યું. માતા બોલી. “ વત્સ ! મને પુત્રશિક્ષા આપો, હે પુત્ર ! પુત્ર વગર ધનધાન્ય શા કામનાં છે ? ” વસુ રાજાએ કહ્યું : “ માતા ! આ શું બોલો છો ? પર્વત તો મારે પાત્ર્ય અને પૂત્ર્ય છે, શુરુપુત્રને શુરુતુલ્ય માનવો, એવી શ્રુતિની આજ્ઞા છે. આજે યમરાજે કોનું પાત્ર ઉવાડ્યું છે કે જે મારા બાઈને મારવા તૈયાર થયો છે, માટે હે માતા ! તમે જે હકીકત હોય તે જલદી બોલો. ” પછી પર્વતની માતાએ નારદનું આગમન, જગ શબ્દની વ્યાખ્યાના સંબંધમાં થયેલો વાદ-વિવાદ, પર્વત તથા નારદની તકરાર, જિહ્વાછેદનું પણ અને વસુ રાજાની ઠરેલી સાક્ષી-એ સર્વ હકીકત કહી બતાવી. પછી કહ્યું કે “ તારી પાસે ન્યાય કરાવવા આવે ત્યારે હે ભાઈ ! પર્વતનું રક્ષણ કરવા માટે તું જગ એટલે બકરા એમ કહેજે. મોટા માણસો પ્રાણથી પણ બીજા ઉપર ઉપકાર કરે છે, તો વાણીથી કરવો એમાં તો સત્તા જ શો છે ? ” વસુ રાજા બોલ્યો : “ હે માતા ! મિથ્યા વચન હું કેવી રીતે બોલું ? પ્રાણનો નારા થાય તો પણ સત્યવ્રતી પુરુષો કદિ પણ અસત્ય બોલતા નથી. પાપથી ડરનાર માણીએ કોઈ પણ બાબતમાં અસત્ય બોલવું ભેદને નહિ, તો પછી શુરુની વાણી અન્યથા કરવા

સારુ ખોટી સાક્ષી પૂરવી એ તો બહુ જ ખોટું કહેવાય.” “ભાઈ! તારે તો શુભા પુત્ર કરતાં પણ સત્ય જ્ઞાતનો આમહ વધારે છે તો ઠીક છે! મારું નસીબ !” આટલું બોલતાં શુભ પત્નીએ હાથે ઝૂંપકડું ત્યારે રાજા લેવાઈ ગયો અને તેનું વચન અંગીકાર કર્યું. શુભપત્ની રાજા થઈને પોતાને ઘેર ગઈ.

હવે નારદ અને પર્વત રાજસભામાં આવ્યા. સભામાં અનેક સભ્યો, વિદ્વાનો અને માધ્યસ્થ વૃત્તિવાળા પુરુષો બિરાજ્યા હતા. રાજા રક્ષતિકની વેદિકાના પ્રમાવથી અધર દેખાતા સિંહાસન પર આરૂઢ થયો હતો. રાજાએ શુભપુત્ર અને સહાધ્યાથી નારદને આહાર આપ્યો. નારદે અને પર્વતે પોતાનો પક્ષ સ્થાપિત કર્યો અને રાજાનું પ્રમાણ અંગીકાર કર્યું, સત્યનો મહિમા બતાવ્યો અને રાજાને સત્ય બોલવા સૂચવ્યું. આ પ્રમાણે સર્વ હકીકત કહ્યા છતાં, જાણે તે સાંભળી જ ન હોય, પોતાના સત્યવાદીપણાની પ્રસિદ્ધિને અંગે પોતાને માથે લટકતી મહાકેરજનો ખાલ જાણે કષ્ટાચાર દ્વર જ ગયો હોય, તેમ શુભપત્નીનાં વચનને માન્ય રાખી વસુ રાજાએ ન્યાય આપ્યો કે “શુભે મજ્ઞ શબ્દનો અર્થ ‘બકરો’ શીખ્યો છે.” આ અસત્ય વચન બોલતાં જ હોવા તેના પર કોપાયમાન થઈ ગયા અને જે રક્ષતિક વેદિકા પર તે બેસતો હતો તેના ચૂરેચૂર થઈ ગયા. રાજા ભૂમિ પર પડ્યો, તેના પર સિંહાસન પડ્યું અને વસુમતી(પૃથ્વી)નો નાથ વસુરાજા મરણ પામી વસુમતીને તળીએ ગયો. અત્યારે પણ તે નારડીની મહાવેદના સહન કરે છે.

જે વચન પર જગતનો પ્રવાહ ચાલતો હોય છે અથવા ભવિષ્યમાં ચાલવાનો સંભવ હોય છે તે વચન તો બહુ જ વિચારીને બોલવું બોધ્યું. સત્ય વચન બોલવાની અગત્ય આ કથાથી સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય તેમ છે. ૨૪૫.

દુર્વાચાનાં ભયંકર પરિણામ.

इहामुत्र च वैराय, दुर्वाचो नरकाय च ।

अग्निदग्धाः प्ररोहन्ति, दुर्वाग्दग्धाः पुनर्जं हि ॥ ૮ ॥

“દુષ્ટ વચન આ લોક અને પરલોકમાં અનુકર્યે વૈર કરાવે છે અને નરકગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. અગ્નિથી બળેલું ફરી વાર બિગે છે પણ દુષ્ટ વચનથી બળેલાં હોય તેમાં પછી ફરીવાર રોહાંકુર ફૂટતા નથી.” ૮.

અનુકર્ય.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં જે વાત સમાવી છે. આ લોકમાં અને પરલોકમાં દુર્વચનનું ફળ શું બેસે તે સૂચવ્યું છે. દુર્વચનથી આ લોકમાં વૈર ઉત્પન્ન થાય છે અને પરલોકમાં નરકગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ લોક આથી ફળના સંબંધમાં વિશેષ રીતે સમન્વૃત્તિ આપવા કહે છે કે—ધાન્ય વાળ્યાથી બિગે છે, પણ જો તે ધાન્ય બળી ગયું, તો બીજાત્વ નાથ પામે છે, તેથી તે બિગતું નથી. એક કાઈ કાઈ કંઈ બીજા બળ્યા છતાં પણ બિગે છે;

પણ જે દુર્વચનથી બળેલા હોય છે તેનામાં ફરીને પ્રેમનાં અંકુર ઊગતા જ નથી. અનુભવી એ જાણે છે કે—વચનબાણ હૃદયમાં શલ્ય જેવું કામ કરે છે અને એક વાર વાગ્યા હોય તો ભૂલી શકાતાં નથી; આટલા માટે નકામું બોલવાની ટેવ બંધ કરવી. કેટલાક માણસો પોતાની વિદ્વત્તા કે હઠાપણ બતાવવા સારું અકારણે પણ અપ્રસ્તુત બોલ્યા કરે છે અને તેમ ફરીને પોતાની લઘુતા કરે છે. ખાસ કરીને નકામું બોલવું નહિ અને કહવું પણ બોલવું નહિ. ૨૪૬.

તીર્થંકર મહારાજ અને વચનગુપ્તિની આદેયતા.

અત એવ જિના દીક્ષાકાલાદાકેવલોદ્ભવમ્ ।

અવધાદિમિયા બ્રૂયર્જાનિત્રયમૃતોઽપિ ન ॥ ૧ ॥

“તેટલા માટે જો કે તીર્થંકર મહારાજને ત્રણ જ્ઞાન હોય છે, તો પણ દીક્ષાકાળથી માંડીને, કેવળજ્ઞાન થતાં સુધી, પાપની બીકથી તેઓ કાંઈ પણ બોલતા નથી.” ૯. અનુક્ર. ૧

વિવેચન—“તેટલા માટે” એટલે સાવધ બોલવાથી અનિદ્ર કુળ થાય છે, તેટલા માટે. તીર્થંકર મહારાજ પણ છદ્મસ્થ અવસ્થામાં મૌન ધારણ કરે છે. મોટા જ્ઞાનીને પણ આવો ભય રહે છે, તે પર બહુ ખ્યાલ કરવા જેવું છે. આ તો બાપાનમાં આજે આમ થયું અને વીસુવિચક્ત જ્ઞાનાનુભવી ફાલ્ગો, પાલમિટમાં આવી તકરાર થઈ. અને શબ્દમાં આવી ખટપટ થાલે છે, આવી આવી વાતો કરીને નકામો કાળક્ષેપ કરવામાં આવે છે. ચાહુ ઇતિહાસ જાણવો એ ભૂલી વાત છે, પણ પછી એ સંબંધી વાતો કરી, વિચારો બતાવી, નકામો કામ બંધ શામાટે કરવો? શાસ્ત્રકાર એક વ્યવહાર વચન કહે છે કે “બહુ બોલે તે ખાંઠો.” આમાં બધી વાતોનો સુદો આવી જાય છે. ૨૪૭.

કાયસંવર-કાયબાનુ’ દર્શાત.

કૃપયા સંવૃણ સ્વાક્ષ્મં, કૂર્મજ્ઞાર્તાદર્શનાત્ ।

સંવૃતાસંવૃતાક્ષા યત્, સુસદુઃસ્વાનવવાપ્તુયુઃ ॥ ૧૦ ॥

“(૯૫ ઉપર) દયા લાવીને, તારા શરીરનો સંવર કર; કાયબાના દર્શાતથી શરીરનો સંવર કરનાર અને નહિ કરનાર અનુક્રમે સુખ દુઃખ પામે છે.” ૧૦. અનુક્ર. ૨.

વિવેચન—કાયસંવર—મન અને વચનની પ્રવૃત્તિ જેમ તુકસાન કરનારી છે, તેમ કાયાની પ્રવૃત્તિ પણ સાવધ હોય તો અનંત સંસાર પરિભ્રમણ કરાવે છે. કાયચેત્તની પ્રવૃત્તિ કરવી તે પણ શુભ હેતુપૂર્વક કરવી. નિષ્કુળ અને હાનિકારક પ્રવૃત્તિનો સંવર કરવાની આવશ્યકતા બહુ જ છે. હઠયોગ વગેરેથી શરીર પર જય થાય છે, તે તો માત્ર આદેશ્યાદિ ઐહિક લાભ માટે થાય છે, જૈન શાસ્ત્રકાર એને બહુ અગત્ય આપતા નથી. એક વગડામાં

જમીન પર બે કાચખાં ચાલ્યા જતાં હતા, તે વેળા કોઇ હિંસક જનાવર આંચું. તેને જોતાં જ બંને કાચખાંએ પોતાનાં પગ ને માથું અંદર લઇ લીધાં. પછી તે જનાવર દૂર જઇ રહી તેનાં પગ ને માથું બહાર કાઢવાની રાહ જોવાં લાગ્યું. કેટલીક વારે એક કાચખાંએ અકબાઇને પગ અને માથું બહાર કાઢ્યાં, એટલે પેલા જનાવરે તે પકડીને તેને મારી નાખ્યો. બીજા કાચખાંએ ઘણો વખત થંથા છતાં પણ, પગ કે માથું બહાર કાઢ્યાં નહિ, તેથી છેવટે થાકીને પેલું જનાવર જતું રહ્યું.

આ બે કાચખાંમાં બે કાચખાંએ પોતાનાં અંગોપાંગ ગોપની રાખ્યાં, તે સુખ પામ્યો અને બીજો દુઃખ પામ્યો, માટે કાયાનો સંવર કરવાની પણ ખરેખરી જરૂર છે. ૨૪૮.

કાયાની અપ્રવૃત્તિ. વિ. કાયાનો શુભ વ્યાપાર.

કાયસ્તમ્માણ કે કે સ્પુસ્તરુસ્તમ્માદયો યતાઃ ? ।

શિવહેતુક્રિયો યેષાં, કાયસ્તાંસ્તુ સ્તુવે યતીન્ ॥ ૧૧ ॥

“માત્ર કાયાના સંવરથી જાહે, સ્તંભ વગેરે કોણ કોણ સંયમી ન થાય ? પણ જોએ તું શરીર મોક્ષ મેળવવા માટે ક્રિયા કરવામાં ઉદ્યત થાય છે, તેવા યતિની અંશે સ્તુતિ કરીએ છીએ.” ૧૧. અનુક્રુપ.

વિવેચન—ઉપર વચનયોગ માટે કહ્યું તેમ જ કાયાની અપ્રવૃત્તિ માત્રથી કાંઇ લાભ થતો નથી, પરંતુ જરૂરું એ છે કે-કાયાની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ થવી જોઇએ એટલે તેનાવડે શુભ ક્રિયાઅનુષ્ઠાન કરવાં જોઇએ. આ પ્રમાણે મન, વચન, કાયાના યોગોની પ્રવૃત્તિ સંબંધી ઉપયોગી ઉપદેશ આપ્યો. હવે પાંચ ઇન્દ્રિયોના સંવરની વાત કરે છે. ૨૪૯.

શ્રોત્રેન્દ્રિય સંવર.

શ્રુતિસંયમમાત્રેણ, શબ્દાન્ કાન્ કે ત્યજન્તિ ન ? ।

ઈષાનિષ્ટેષુ ચૈતેષુ, રાગદ્વેષૌ ત્યજન્મુનિઃ ॥ ૧૨ ॥

“કાનના સંયમમાત્રથી કોણ શબ્દોને ત્યજતું નથી ? પણ ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ શબ્દો પર રાગદ્વેષ તણ દે, તેને મુનિ સમજવા.” ૧૨. અનુક્રુપ.

વિવેચન—કુદરતી સંયમ બે રીતે આવે છે. ચક્રિન્દ્રિય સુધી શ્રોત્રેન્દ્રિય હોતી જ નથી, તેને અથવા જહેશને સ્વભાવે શ્રોત્રસંવર થાય છે. કૃત્રિમ સંયમ કાનમાં આંગળી નાખી કે પૂમકાં નાખી, બેસી રહેવાથી થાય છે. આવી રીતે બાહ્ય સંયમથી ઇન્દ્રિયોને સંયમ તો અનેક વાર થાય છે, પરંતુ એવા પ્રકારના કર્માંધીનપણે થયેલા બાહ્ય સંયમથી કાંઇ લાભ થતો નથી, પણ એક તરફ વાયોલિન, હાર્મોનિયમ, પિયાનો અથવા વેણુ, મૃદંગ, દિલ્ગ્જા વગેરેના કેમળ સ્વરો આવતા હોય અને એક બાજુ કૂતરાનું બસવું,

ઘેસૂર અને લેંસાસૂર જેવા અવાજથી ચાલતું ગાયન, અથવા ગધેડાનું ભુંકવું ચાલતું હોય, એ બન્ને સાંભળીને મનમાં જરા પણ પ્રેમ કે ખેદ આવે નહિ, સમભાવ રહે એમાં જ ખરેખરું મહત્ત્વ છે, એ જ સુનિપણું છે અને એવી સમવૃત્તિવાળા પ્રકૃષ્ટ જીવનને વૃદ્ધિ પામતાં વખત લાગતો નથી.

શ્રોત્રેન્દ્રિય વશ ન રાખવાથી હરણુ બહુ દુઃખી થાય છે. પારધી ન્યારે જાળ પાથરે છે ત્યારે હરણુને તેમાં ફસાવવા સારું વાંસળી વગાડે છે. સુંદર સ્વરથી આકર્ષાઈ ગયેલું ઇન્દ્રિયપરવશ હરણુ પારધીના સપાટામાં આવી જાય છે. સાંભળવાની લેમાં તેને ખીજી દિશાનું જ્ઞાન રહેતું નથી, તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે “જીવિતબ્યને અશાશ્વત જાણી, મોક્ષમાર્ગના સુખને શાશ્વત જાણી અને આયુષ્યને પરિમિત જાણીને, ઇન્દ્રિયલોભથી વિશેષ કરીને નિવર્તવું.” (ઇન્દ્રિયપરાજયશતક.) ૨૫૦.

ચક્ષુરિન્દ્રિયસંવર.

ચક્ષુઃસંયમમાત્રાત્કે, રૂપાલોકાંસ્ત્યજન્તિ ન ? ।

દૃષ્ટાનિદેષુ ચૈતેષુ, રાગદ્વેષો ત્યજન્મુનિઃ ॥ ૧૩ ॥

“માત્ર ચક્ષુના સંયમથી કોણ રૂપપ્રેક્ષણ તજતા નથી ? પણ ઈદ્ર અને અનિદ્ર રૂપોમાં જેઓ સંગદ્રેષ ઊડી દે છે, તે જ ખરા સુનિ છે.” ૧૩. અનુબંધ ૫.

વિવેચન—તેઈન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવો ચક્ષુ વગરના હોય છે, વળી પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય અને તિર્યંચમાં પણ કેટલાક અંધ હોય છે, પરંતુ આવા પ્રકારના સંયમથી શું ? તેમ જ આંખો મીચીને બેસી રહે, તેથી પણ શું ? તેથી કાંઈ મહાલાભ થતો નથી, કદાપિ જરા જરા લાભ થાય તો તે હિસાબમાં નથી; પરંતુ ન્યારે સુંદર સ્ત્રીનું રૂપ જુએ, તેની હંસગતિ અને સુંદર ચુખ, હૃદયવિસ્તાર અને કદળીજંઘા જુએ, અથવા નાટક કે કુદરતની સુંદર સિનેરી જુએ ત્યારે, તેમ જ કુદ્ર દુર્ગંધ અને રાગથી બગડેલ શરીરવાળાને જુએ ત્યારે, બન્ને ઉપર સમદૃષ્ટિ રહે તો જ ચક્ષુરિન્દ્રિયનો સંવર થયો કહેવાય. આનું નામ ખરેખરું સંયમ છે. બાહ્ય સંયમ તો ઘણી વાર થાય છે, યદ્ય જાય છે. તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે “તે જ પુરુષોને ધન્ય છે, તેને જ અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ કે જે પુરુષોનાં હૃદયમાં અરધી આંખે જોનારી અર્થાત્ કટાક્ષ નેત્રે જોનારી સ્ત્રી ખટકતી નથી.” (ઇન્દ્રિયપરાજયશતક.)

ચક્ષુરિન્દ્રિયનો સંયમ ન કરવાથી પતંગિયું બહુ દુઃખ પામે છે. દીવાના રૂપથી આકર્ષાઈ ચક્ષુરિન્દ્રિયને પરવશ થઈ તેમાં અંપલાવીને પોતાના ખ્યાસ પ્રાણ જુએ છે. ૨૫૧.

દ્રાણેન્દ્રિયસંવર.

દ્રાણસંયમમાત્રેણ, ગન્ધાન્ કાન્ કે ત્યજન્તિ ન ? ।

દૃષ્ટાનિદેષુ ચૈતેષુ, રાગદ્વેષો ત્યજન્મુનિઃ ॥ ૧૪ ॥

“ નાસિકના સંયમમાત્રથી કેણુ ગંધાને ત્યજતું નથી ? પણ ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ ગંધામાં જેઓ રાગદ્વેષ ત્યજી દે છે, તે જ મુનિ કહેવાય. ” ૧૪. અનુષ્ટુપ.

વિવેચન—ઉપર પ્રમાણે ભાવ સમજવો. સેંટ, લવંડર, અત્તર કે સુગંધી પદાર્થોની ગંધ આવવાથી રાગ ન થાય અને વિષ્ટા વગેરેની દુર્ગંધથી દ્વેષ ન થાય ત્યારે પ્રાણેન્દ્રિયનો સંવર થયો સમજવો. ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુ પર સમભાવ રાખવો, એ સંવર છે. જેઓ ઇન્દ્રિયભોગમાં ચોંટી રહેતા નથી, ગુદિભાવ કે આસક્તિ રાખતા નથી, તેઓ ખરા સંયમવાન કહેવાય છે. તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે “ લીલો અને મુકો એવા બે માટીના ગોળા ભીંત તરફ ફેંક્યા તે બે ગોળા ભીંતે અથડાયા. આ બેમાં જે લીલો ગોળો હતો તે ભીંતે ચોંટી રહ્યો અને મુકો ગોળો ન ચોંટી રહ્યો. એ પ્રકારે ઇન્દ્રિયભોગમાં લપટી અને દુષ્પ્રેક્ષિ પુરુષો સંસારરૂપ ભીંતમાં ચોંટી રહે છે અને જે કામભોગથી વિરામ પામ્યા છે, તે મુકા ગોળાની પેઠે સંસારભીંત પર ચોંટી રહેતા નથી. ” (ઇન્દ્રિયપરાજયશતક.) અત્ર ચીકાશ તે રાગદ્વેષજન્ય સમજવી. ભીંત આગળ જતાં મુઠ્ઠી તો બન્નેની ગતિ સરખી જ હોય છે, પણ પછી રિત્યંતર થઈ જાય છે.

કમળની સુગંધમાં લપટાઈ બ્રમર તેમાં આસક્ત થઈ જાય છે અને લહેરમાં આવી જઈ તેમાં ખેસી રહે છે; જાણે છે કે સૂર્ય અસ્ત થતાં કમળ મીઠાઈ જશે અને પોતે કેદખાને પડશે, છતાં હમણાં ઊડું છું, ઊડું છું, એવા વિચારમાં ને વિચારમાં આસક્ત-પણામાં પડ્યો રહે છે. અંતે સાંજે કમળ મીઠાઈ જાય છે અને નિર્દોષ પણ ઇન્દ્રિયપરવશ બ્રમર સુગંધના લોભમાં તેમાં સપડાઈ જાય છે. પ્રભાતે નીકળવાની આશા રાખે છે, તેવામાં જો કેઈ હાથી આવે છે, તો તે કમળને તોડીને ખાઈ જાય છે. એ રીતે તે પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરે છે. રખર.

રસનેન્દ્રિયસંવર.

जिह्वासंयममात्रेण, रसान् कान् के त्यजन्ति न ? ।

मनसा त्यज तानिष्टान्, यदीच्छसि तवःफलम् ॥ १५ ॥

“ જિહ્વાના સંયમમાત્રથી કેણુ રસોને ત્યજતું નથી ? હે ભાઈ ! જો તું તપનું ફળ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હો તો મુંદર લાગતા રસોને તજી દે. ” ૧૫. અનુષ્ટુપ.

વિવેચન—બ્યવહારમાં પણ કહેવત છે કે—“ જેની દાદ રંગડી, તેનો પ્રભુ રહ્યો. ” સંસારમાં અનંત બધ પર્થ ત રખડાવનાર આ ઇન્દ્રિય છે. સારું જીવાના વિચારમાં અને તેને શોધ્ય સાધનો તૈયાર કરવામાં, સાચા ખાવાના પદાર્થો મેળવવામાં અને છેવટે સારું ખાવામાં આ જીવ ધન્યતા માને છે. દુનિયામાં આછપીને આનંદ માનનારા ધર્મી પણ નીકળેલા ॥ ૧ ॥ ખાવાપીવામાં જ મોક્ષ માનનારા જિહ્વાના લાલચુ જીવો મનુષ્યભવનું અર્થ

સાધ્યમિદં શું છે તે ચૂકી જાય છે. વળી આવા બાહ્ય રસપોષણથી ઇન્દ્રિય તૃપ્ત થતી નથી, અનંત વખત મેરુપર્વતના ઢગલાથી પણ અનંતગણો ખોરાક ખાધા, છતાં જીવને તૃપ્તિ થતી નથી. તેથી રસનેન્દ્રિયને વશ કરવા માટે અસાધારણ પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—“ જો તું સંસારથી જીતો હો અને મોક્ષપ્રાપ્તિની ધ્વજા સપ્તો હો, તો ઇન્દ્રિયોનો જય કરવા માટે અસાધારણ પુરુષાર્થ ફેરવ. (શ્રીમદ્ધ્યો- વિજયજી. ઇન્દ્રિયજ્યાબટક).

માછલાંને પકડવા માટે માછીમાર લોહનો કાંટો પાણીમાં મૂકે છે, તેની સાથે મિષ્ટ લોહની પીંડીઓ બાંધે છે. રસનાની લાલચે માછલું તે ખાવા આવે છે; તે ખાતાં ખાતાં કાંટામાં લોકાઈ જાય છે. આવી જ રીતે અનેક પદ્ધતિઓ પણ ખાવાની લાલચે જળમાં ફસાઈ જાય છે. શાસ્ત્રકાર સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં રસનેન્દ્રિયને જીતવી મુશ્કેલ કહે છે. બક્ષ્યાણ રસની, કમમાણ મોહની, વયાણ તદ્દ ચેવ ચંપવયં । શુસીણ ચ મણશુક્તી, ચડરો લુફલેદિ જિર્વંતિ ॥ ઇન્દ્રિયોમાં રસનેન્દ્રિય, કર્મમાં મોહનીય કર્મ, વ્રતોમાં બ્રહ્મચર્યવ્રત અને શુભિમાં મનોશુભિ એ ચારે વધારે મુશ્કેલીથી જીતી શકાય છે. ૨૫૩.

સ્પર્શનેન્દ્રિયસંયમ.

ત્વચઃ સંયમમાત્રેણ, સ્પર્શાન્ કાન્ કે ત્યજન્તિ ન ? ।

મનસા ત્યજ તાનિષ્ટાન્, ચર્કીચ્છસિ તપઃફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

“ આમડીનો સ્પર્શ ન કરવા માત્રથી કોણ સ્પર્શનો ત્યાગ કરતું નથી ? પણ જો તારે તપતું ફળ મેળવવું હોય તો ઇષ્ટ સ્પર્શનો મનથી ત્યાગ કર. ” ૧૬. અનુબુધ્ ૫.

વિવેચન:—સંસારમાં વધારે રખડાવનાર આ ઇન્દ્રિય છે. એનો વિશેષ આધારાંશ સ્પર્શ-સંયોગ વખતે થાય છે. તેને તજવાની ખાસ અગત્ય બતાવવા સારું એક ખાસ શ્લોક બતાવવામાં આવ્યો છે. સુંદર સ્ત્રીના કે બાળકના બાલના સ્પર્શથી મનમાં રાગ ન થાય એને આમડી પર કુષ્ટ જેવા વ્યાધિ થાય તેથી અથવા ડાંસ, મચ્છર, તાપ કે શીતના અનિષ્ટ સ્પર્શથી મનમાં દેવભાવ ન થાય એ સ્પર્શનેન્દ્રિયનો સંયમ છે અને બાકી બધી ફેગટની વાતો છે.

સ્પર્શનેન્દ્રિયને પરવશ પડીને હસ્તી મહાદુઃખ પામે છે. હાથીને જ્યારે પકડવો હોય છે ત્યારે એક મોટા ખાટો ખોદી તેના પર ખડ નાખી ઢાંકી દે છે. ખાડાની સાગી ખાતુએ કાગળની સુંદર હાથણીને રંગીને ઊલી રાગે છે. એના પર આસક્ત થયેલા હાથી તેને ભોગવવા માટે ઉતાવળ કરી દોડતો જાય છે, ત્યાં વચ્ચે તૃણથી ઢાંકેલા ખાડામાં પડી જાય છે. પછી કેટલાક દિવસ સુધી તેને જૂથો રાખવામાં આવે છે, માર મારવામાં આવે ॥ અને પછી હમેશને માટે કેદખાને પૂરવામાં આવે છે, અર્થાત્ તે હમેશ માટે પરવશ પડે છે, આ સર્વ દુઃખનું કારણ સ્પર્શનેન્દ્રિયપરવશપણ છે. ૨૫૪.

અસ્તિસંયમ.

પસ્તિસંયમમાત્રેણ, વ્રજા કે કે ન વિગ્રતે ? ।

મનઃસંયમતો ઘેદિ, ધીર ! ચેત્ત્વલાધ્યસિ ॥ ૧૭ ॥

મૂળાશયના સંયમમાત્રથી કોણ લોકો પ્રદાયય' ધારણ કરતા નથી ? હે ધીર ! જો તેને પ્રદાયયના કળતી ઇચ્છા હોય તો મનનો સંયમ કરીને પ્રદાયયને ધારણ કર. ૧૭. અનુદ્રવ.

વિવેચન—સ્પર્શનેન્દ્રિયના વિષયમાં સ્ત્રીસંયોગનો વિષય મહાગુદ્ધિતું કારણ છે, અને તેનું ખાસ મનન કરવા માટે એક જુદા શ્લોકમાં તેની વ્યાખ્યા કરી છે. એથી એ પાંચથી જુદી ઇન્દ્રિય છે એમ સમજવાનું નથી; એ સ્પર્શનેન્દ્રિયનો એક વિભાગ છે. આ ઇન્દ્રિય કેટલી બધું કર છે તે એટલા ઉપરથી જણાશે કે—શાસ્ત્રકર કહે છે કે બાકીની ઇન્દ્રિયોના વિષયોને લોગવતાં કેવળજ્ઞાન થવું શક્ય છે; સુગંધ લેતાં, સુસ્વર સાંભળતાં, રૂપ જોતાં અને ઉત્તમ પદાર્થ ખાતાં જો આત્મસ્વરૂપ વિચારે અને પૌર્ણગલિક લાવતો ત્યાગ વિચારે, તો કેવળજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પણ સ્ત્રીસંયોગ કરતાં તે બની શકે તેમ નથી. એકાંત દુર્ધર્મન થાય, સાત ધાતુની એકત્રતા થાય અને મહાકિલ્બ અધ્યવસાય થાય, ત્યારે જ સ્ત્રીસંયોગ બની શકે છે. આવી રીતે એકાંત અધઃપાત કરનારી સ્પર્શનેન્દ્રિય કાંઈ અજ્ઞય નથી, પણ શુદ્ધેન્દ્રિયનો બળાત્કારે સંયમ કરવો પડે, તેથી બહુ લાભ નથી. અસંજી પંચેન્દ્રિય સુધી તો નપુંસકવેદ છે, પણ તે પુરુષવેદ છે, પણ તે પુરુષવેદ કરતાં વધારે સખત છે, તેઓ તથા નારદીના જીવો અને કૃત્રિમ નપુંસક બળદ અથવા અશ્વો પ્રદાયય' પાળે, તેમાં કાંઈ લાભ નથી, પરંતુ સામી રંભા અથવા ઉર્વશી આવીને બેસી હોય, પ્રાર્થના કરતી હોય, પોતાની પાસે પૈસા તથા શક્તિ હોય, સ્થાન એકાંત હોય અને બીજી સર્વ બાબતોની અનુકૂળતા હોય, છતાં મન પર સંયમ રહે ત્યારે જ ખરેખરે મુનિમણું પ્રાપ્ત થાય છે. પરસ્વાધીનપણાદિ કારણથી તો ઘણી વાર અશ્વને પણ પ્રદાયય' પાળવું પડે છે, પરંતુ એમાં અશ્વની ઇચ્છા જેમ વિરામ પામતી નથી, તેમ આ જીવ માટે પણ સમજી લેવું.

સ્ત્રીને માટે શાસ્ત્રકારોએ બહુ કહ્યું છે. (આ સર્વ સ્ત્રીઓએ પુરુષ માટે સમજી લેવું.) એ સંબંધી વિચાર કરતાં આ જીવ શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી જાય તેમ છે. આ જ અંથના સ્ત્રીમત્તવગેચન અધિકારમાં બહુ વિસ્તારથી તેનું સ્વરૂપ સમજાવવા ચત્ન કરવામાં આવ્યો છે; માટે વિકાન માણસે સ્ત્રીસંયોગ કરતાં વિચાર કરવો. એ સંયોગની સત્તા કેવી પ્રબળ છે અને દૃઢ સત્ત્વવંત મહાત્માઓ તે સત્તાનો તેનાં પુષ્કળ પ્રબળ કારણો છતાં પણ કેવી રીતે જામૂળથી નાશ કરે છે એ સિંહગુફાવાસી મુનિ અને સ્થૂળભદ્રજીનાં દર્શાવેલી સમજાઈ જાય છે. ચાર માસ સુધી મિશ્રાન પાછને વૈશ્યાનો ત્યાં રહ્યા છતાં, ગુરુએ તેમનું કાર્ય મહાદુષ્કર કહ્યું અને ચાર માસના ઉપવાસ કરીને પ્રાણાંત બચમાં રહી આત્મ-

જાગૃતિ રાખનાર સિંહશુક્રવાસીનું કાર્ય માત્ર દુષ્કર કહ્યું, એ શુભના નિષ્પક્ષપાતપણાને જે પડિતો સમજી ગયા છે, તેઓ મૂન, માંસ, રુધિર અને ચામડીની કાથળી પર રાગાંધ બની સંસારદૂપમાં પડતા બચી ગયા છે. એ સ્પર્શનેન્દ્રિયને વશ પડી ઇલાચીપુત્ર નાટકીઓ થયો, એને વશ પડી બેનાતટ નગરીનો રાજા ઇલાચીપુત્રનું મરણ ઇચ્છવા લાગ્યો, એને વશ પડી “ ભયવં ! જા સા સા સા ”વાળી સ્ત્રી પાંચ સો પુરુષને લોગવતાં છતાં પણ અસંતોષી રહેતી હતી, એને વશ પડેલા બ્રહ્મહત્ત ચઢી સાતમી નારડીમાં રહ્યો રહ્યો પણ “ ચારુદત્તા ચારુદત્તા ” એમ યોગાર ક્યાં કરે છે, એને વશ પડેલા રાવણે પોતાનાં દશ મસ્તક અને મહાન્નદિ રણમાં શુભાવી, એને વશ પડેલા છવો એક માળાપથી અવતરેલા સગા ભાઈએ સાથે કલેશ કરે છે, એને વશ પડેલા વિવેક ભૂલી જાય છે, અંધ બને છે, અનેક પાપો કરે છે અને દૂંકમાં કહીએ તો ક્ષણિક સુખની ખાતર મનુષ્યજન્મમાં જે મહાશ્વાસ પ્રાપ્ત કરી પરિણામે અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે તે સર્વ શુભાવે છે.

આ બહુ અગત્યના વિષય માટે વિદ્વાનોએ રચેલા અનેક શ્રેયો છે. દૂંકમાં જાણવાના ત્રિશાસ્ત્રોએ “ ઇન્દ્રિયપરાજયશતકઃ ” “ શુગારવૈરાગ્યતરંગિણી+ ” અને “ શીલોપદેશમાળા ” એ ત્રણ શ્રેયો વાંચવા. અત્ર વિસ્તારસયથી વિશેષ કહેવામાં આવતું નથી, પરંતુ એટલું તો પુનરુક્ત કરીને કહેવામાં આવે છે કે-હે બંધુઓ ! તમે સુખ શું છે અને તે ક્યાં છે ? તેનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજો. પ્રાકૃત માણસોના અવગણનાને પાત્ર પ્રવાહ પર આદ્યા જવાની અનાદિ પદ્ધતિ છોડી દો. અનંત શુભ તમારા આત્મામાં જ ભરેલા છે, એ પ્રાપ્ત કરવા જવા પડે તેમ નથી, ફક્ત તેને પ્રગટ કરવાની જરૂર છે. બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા વગર અને તેમ ન બને તો પણ સ્પર્શનેન્દ્રિય પર સારી રીતે સંયમ રાખ્યા વગર એ શુભ પ્રગટ થાય તેમ નથી, માટે પોતાનું (આત્માનું) જાણવું અને પારકું (પુરૂષોત્તમ) તજવું એ સામાન્ય જણાતાં સૂત્ર પર વ્યવહાર કરવો યોગ્ય-છે. ૨૫૫.

સમુદાયથી પાંચે ઇન્દ્રિયોના સંવરનો ઉપદેશ.

વિપયેન્દ્રિયસંયોગામાવાત્કે કે ન સંયતાઃ ?

રાગદ્વેષમનોયોગામાવાચે તુ સ્તવીમિ તાન્ ॥ ૧૮ ॥

“ વિષય અને ઇન્દ્રિયનો સંયોગ ન થવાથી, કેવળ સંયમ પાળવું નથી ? પરંતુ રાગદ્વેષનો યોગ, જેઓ મનની સાથે થવા દેતા નથી, તેઓની તો હું સ્તવના કરું છું. ” ૧૮ અનુક્રમ.

વિવેચન—મધુર સ્વર, સુંદર રૂપ, સુગંધી પુષ્પ, મિષ્ટ પદાર્થ અને સુકોમળ સ્ત્રી-આ પાંચ વિષયો છે. તેઓ ઇન્દ્રિયને મળે નહિ, એટલે કાનને સુસ્વર મળે નહિ,

આંખને સુરૂપ મળે નહિ, રસનાને અનુકૂળ પદાર્થ મળે નહિ, ઈત્યાદિ; ત્યારે તો 'વૃક્ષા નારી પતિવ્રતા' જેવું થાય છે, પણ એનું નામ આત્મસંયમ કહેવાય નહિ; ઈન્દ્રિયના સારા વિષયો પર રાગ ન થાય અને ખરાબ વિષયો પર દ્વેષ ન થાય એનું નામ સંયમ છે. વાસ્તવિક રીતે ત્રિકાલિક વસ્તુસ્વરૂપ વિચારતાં કોઈ વસ્તુ સારી કે ખરાબ છે જ નહિ; કારણ કે સ્વાભાવિક રીતે જ, અમુક વસ્તુ ખરાબ હોય, તો તે સર્વદા ખરાબ જ રહેતી બેઠએ, પણ અવગ્રાહન કરતાં આથી વિરુદ્ધ અનુભવ થાય છે. લીંબડો કડવો લાગે, તેથી રસનાને અપ્રિય લાગે છે, પણ મંદવાર વખતે વ્યાધિનો નાશ કરે છે અને તિર્થંચો તે આનંદથી ખાય છે. ત્યારે વસ્તુનું ખરાબપણું અથવા સારાપણું મનનાં માનવા ઉપર જ થાય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે અને ઘણુંખરું તો તેને ગ્રહણ કરનાર વ્યક્તિના મનના ચલન વિચલન સ્વભાવ પર જ તે આધાર રાખે છે. તેટલા માટે નીતિકાર કહે છે કે—

જ રમ્યં નારમ્યં પ્રકૃતિગુણતો વસ્તુ કિમપિ ।

પ્રિયત્વં વસ્તુનાં મત્તિ ચ સ્તુ પ્રાદક્ષિણાત્ ॥

'કોઈ પણ વસ્તુ પ્રકૃતિથી સુંદર કે અસુંદર નથી, સુંદર અથવા અસુંદરપણું વસ્તુના ગ્રાહક પર આધાર રાખે છે' ત્યારે હવે જે સવાલ રહે છે તે વસ્તુ પર નહિ, પણ આપણા પોતાનાં મનનાં વલણ પર આધાર છે. એ મનને અનુકૂળ ઈન્દ્રિયોનો જ્ય કરવો એ પ્રબળ પુરુષાર્થ છે અને તેથી જ ઈન્દ્રિયસંયમ કરવો જોઈએ. જરા આત્મવીર્ય સ્ફુરતી, મનમાં ચોક્કસ નિયમથી કાર્યતંત્ર વહન કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરવામાં આવે, તો ઈન્દ્રિય-વિષયઉપભોગનો માર્ગ અંકિત થઈ જાય અને એક વાર આવો અભ્યાસ થોડો વખત પાઠવામાં આવે તો પછી તે નૈસર્ગિક પ્રવાહ થઈ જાય. આવા આત્મિક શુદ્ધ પ્રવાહમાં રમણ કરનારા-ઈન્દ્રિયોને શુભ માર્ગે પ્રવર્તાવનારા મહાત્માઓની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૨૫૬.

કષાયસંવર-કરટ અને ઉત્કરટ.

કષાયાન્ સંવૃણુ પ્રાજ્ઞ !, નરકં યદસંવરાત્ ।

મહાત્મવસ્ત્રિનોડપ્પાપુઃ, કટોત્કટાદયઃ ॥ ૧૯ ॥

"હે વિદ્વાન! તું કષાયનો સંવર કર. તેનો સંવર નહિ કરવાથી, કરટ અને ઉત્કરટ જેવા મહા લપસ્ટીઓ પણ નરકને પામ્યા છે." ૧૯. અનુક્ર. ૫.

વિવેચન—મિથ્યાત્વત્યાગ અને યોગસંવર માટે કહ્યું, હવે કષાયસંવર માટે જરા સૂચના કરે છે. વિષયપરત્વે આજો અધિકાર અગાઉ લખાયો છે તેથી અત્ર વિશેષ લખવાની જરૂર રહેતી નથી.* એ સર્વ હકીકતનો મુખ્ય સાર એ છે કે-કષાયનો ત્યાગ કરવો, તે (કષાય) કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો પણ કરવા નહિ અને આત્મિક ચિંતનના

* જુઓ "કષાયસાગ" નામનો સાતમો અધિકાર.

કર્તા કરવી. કષાય એ જ સંસારનો લાભ છે અને સંસારની વૃદ્ધિ કરનાર છે. એનો પ્રસાર થવા દીધાથી બહુ મોટું નુકસાન થાય છે. કષાયથી અનેક છવો દુર્ગતિ પામ્યા છે જેનાં દૃષ્ટાંત આ અંથના સાતમા અધિકારમાં યોગ્ય સ્થાને બતાવવામાં આવ્યાં છે. કર્ત અને ઉત્કરટ મુનિનું દૃષ્ટાંત બહુવા લાયક છે તેથી શ્રી ધનવિજયસૂરિની ટીકા ઉપરથી અત્ર લખવામાં આવ્યું છે.

કરટ અને ઉત્કરટ નામના બે ભાઈઓ હતા. એ બન્ને સગા ભાઈ નહોતા, પણ માસી માસીના દીકરા હતા. તેઓ બન્ને અધ્યાપકનો ધંધો કરતા હતા. એક વખત સંસાર પર વૈરાગ્ય આવ્યો, તેથી બન્ને ભાઈઓએ વ્રત ગ્રહણ કર્યું. તેઓ બહુ તપસ્યા કરતા હતા. પૃથ્વીતળ પર વિહાર કરતા તેઓ કુણ્ડાલા નગરીમાં ચોમાસું કરવા આવ્યા અને ગામ ફરતા કિલ્લાના ગરનાળામાં રહી ઘોર તપસ્યા કરવા માંડી. વરસાદ થશે તો તેમાં આ સાધુ તણાઈ જશે એ વિચારથી દ્વેષદેવતાએ વરસાદને કુણ્ડાલા નગરીમાં વરસવા દીધો નહિ—અટકાવી રાખ્યો. તે નગરી સિવાય આનુબાળુ બહુ સારી રીતે વરસાદ થયો. ગામના લોકો આવું કારણ સમજી ગયા તેથી તે મુનિઓને અંતઃકરણથી શ્રાપ આપવા લાગ્યા અને છેવટે સર્વ લોકોએ એકઠા થઈ મુનિઓને યત્નિમુષ્ટિ વગેરેના પ્રહારો કરી ગામથી દૂર કાઢી મૂક્યા. આ વખતે લોકોએ કરેલા તાડન-તર્જનથી ગુસ્સે થઈ તેઓ બોલ્યા:—

કરટ—વર્ષ મેઘ ! કુળાલાયાં ! હે વરસાદ ! તું કુણ્ડાલામાં વરસ,

ઉત્કરટ—દિનાનિ દશ પંચ જા. પંદર દિવસ મુધી,

કરટ—સુલાલમમાળધારામિઃ । સુશળ પ્રમાણુ ધારાથી,

ઉત્કરટ—યથા રાત્રૌ તથા દિવા । જેમ દિવસે, તેમ જ રાત્રે.

વરસાદ તરત શરૂ થયો અને સુશળધારાએ કુણ્ડાલામાં પંદર દિવસ મુધી વરસ્યો, જશ પણ વિસામો લીધો નહિ. આખા ગામમાં પાણી ભરાઈ ગયું અને તેથી સર્વે લોકો તણાઈ ગયા. મહાસંહાર થઈ ગયો. આ મહાપાપનું પ્રાયશ્ચિત લીધા વગર, પાપને આલોખ્યા વગર, ત્રીજો વરસે બન્ને સાધુઓએ સાકેતપુર નગરમાં ઠાળ કર્યો અને સાતમી નરકે કાળ નામના નરકવાસમાં બત્રીશ સાગરોપમને આઠિએ ઉત્પન્ન થયા.

મહાકોપનું આવું પરિણામ આવ્યું ! ક્ષણિક ક્રોધે સારું અસંખ્ય વરસ મુધી નરકનાં મહાદુઃખ સહન કરવાં પડશે; તેવી જ રીતે સનતકુમાર આનંધી, શ્રી મહિનાયજી માયાથી અને ધવળ-મગ્મણ-સાગર શેઠ વગેરે લોકોથી મહાદુઃખ પામ્યા છે. આ સર્વ દૃષ્ટાંત પર વિચાર કરી કષાયનો સંવર કરવો. બંધહેતુમાં એની ખાસ જગ્યા છે, એ ખ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. ૨૫૭.

ક્રિયાવંતની શુભ યોગમાં પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ તેનું કારણ.

યસ્યાસ્તિ કિંચિન્ન તપોયમાદિ, દ્યુયાત્સ યચ્ચત્તુર્દશાં પરાન્ વા ।

યસ્યાસ્તિ કપાત્તમિદં તુ કિં ન, તદ્બ્રંશમીઃ સંવૃણતે સ યોગાન્ ॥ ૨૦ ॥

“ જેને તપસ્યા, યમ વગેરે કાંઈ પણ નથી, તે તો ગમે તેવું જોડે અથવા બીજા-
ઓને પીડા ઉપજાવે, પણ જેઓએ મહાકષ્ટે કરીને આ તપસ્યાદિક પ્રાપ્ત કરેલ છે તેઓ
તેનો નાશ થઈ જવાની બીક રાખીને યોગનો સંવર કેમ ન કરે ? ” ૨૦ ઉદવળા.

વિવેચન—અનંત કાળથી મિથ્યાત્વના પ્રવાહમાં તણાતો પ્રાણી ગમે તે જોડે, મન
વચન કાયાના અશુભ યોગોની પ્રવૃત્તિ કરીને ગમે તેને દુઃખ દે, પીડા ઉપજાવે, કષ્ટ
આપે કે ગમે તે કરે, તે તેને પાલવે એમ છે. એને વધારે સુખ પ્રાપ્ત થયું નથી,
પ્રાપ્ત કરવાની તેની ઇચ્છા પણ નથી અને પ્રયાસ પણ નથી; પણ જેઓ ઘોર તપસ્યા
કરે છે, મહા પચ્ચખખાણ કરે છે, અને બીજા તેવા જ અસાધારણ પ્રયાસથી વિરતિ
ધારણ કરે છે, તેઓએ તો યોગનો સંવર જરૂર કરવો જોઈએ; ગમે તેટલો પૌદ્ગલિક
લોભ આપવો પડે તો પણ તેમ કરવામાં પોતાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
અંશકર્તા આશ્ચર્ય જતાવે છે કે—આવી રીતે તપસ્યાદિક કરતાં છતાં પણ, તેનો નાશ
થવાની બીક લાગતી હોય, તો યોગનો સંયમ કરવો જોઈએ એમ જાણતાં છતાં એના
અધિકારી છવો શા માટે યોગસંવર કરતા નહિ હોય ? પ્રયાસથી મળેલ વિરતિશુશ્રુનો
નાશ થઈ જાય, મહેનત ફાકેલ જાય અને પરિણામે પસ્તાવો થયો; માટે યોગસંવર કર. ૨૫૮.

મનયોગના સંવરની સુખ્યતથા.

મવેત્સમગ્રેષ્વપિ સંવરેષુ, પરં નિદાનં શિવસંપદાં યઃ ।

લ્યજન્ કપાયાદિજદુર્વિકલ્પવાન્, કુર્યાન્મનઃસંવરમિદ્ધષીસ્તમ્ ॥ ૨૧ ॥

“ મોક્ષલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાનું મોટામાં મોટું કારણ સર્વ પ્રકારના સંવરોમાં પણ
મનનો સંવર છે, એમ જાણીને સમૃદ્ધશુદ્ધિ છવ કષાયથી ઉત્પન્ન થયેલા દુર્વિકલ્પોને તણ
ઈને, મનનો સંવર કરે. ” ૨૧.

વિવેચન—સુખ પ્રાપ્ત કરવું—એ સર્વ પ્રવૃત્તિનો હેતુ છે. તેમાં પણ મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત
કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન હોય છે, સરણ કે એ સુખ અનંત છે. ત્યારે પાછી વાત તો
મનઃસંયમ પર જ આવીને અટકે છે. સંવર કરવો—એ મોક્ષપ્રાપ્તિનો પરમ ઉપાય છે, તેમાં
પણ મનસંવર કરવો—એ સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે. “ મન સાધ્યું તેણે સધણું સાધ્યું. ” અને
મન વચ મનુષ્યાનાં કારણં વચ્ચગોઝાયોઃ એ પ્રતજ્ઞ સૂત્ર પર રચાયેલું માનસશાસ્ત્ર મનની
પ્રવૃત્તિ પર આધાર રાખે તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી. મનની ઉપર મોટો આધાર છે, તેમાં

પણ જ્યારે કષાયથી થતા સંકલ્પવિકલ્પો ત્યજી દીધા હોય, ત્યારે મનમાં જે શાંતિ, પ્રેમ, મૈત્રીભાવ ઉત્પન્ન થાય, તેનો અર્થ આનંદ તો અનુભવી જ સમજી શકે. એનો દૂકામાં ખ્યાલ આવેલો હોય તો એટલું જ કહી શકાય કે—જે ખંડતા અધિપતિ ચક્રવર્તીનું સુખ પણ, મનનાં સુખ આગળ બિસાતમાં નથી, હિસાબમાં નથી અને વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો તેની પાસે કાંઈ જ નથી. તેથી હે બંધુઓ ! વારંવાર સૂચના છે, પ્રેરણા છે, ઉપદેશ છે કે મનને સુધારો, ખરાબ વિચારો કરતું અટકાવો, કષાયજન્ય દુર્ધર્મ અને દુર્વિકલ્પોનો ત્યાગ કરો અને શુભ વિચાર તરફ પ્રવૃત્તિ કરો; છેવટે ધ્યાનધારા ધારણ કરી, કર્મની નિર્જરા કરી, નીચેના પ્રલોકમાં ખતાવેલું સુખ પ્રાપ્ત કરો અથવા તે પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારી થાઓ, ૨૫૯.

નિઃસંગતા અને સંવર-ઉપસંહાર.

તદેવમાત્મા કૃતસંવરઃ સ્યાત્, નિઃસંક્રાતામાક સતતં સુલેન ।

નિઃસંક્રમાત્રાદય સંવરસ્તદ્દ્વયં શિવાર્થી યુગપદ્મજેત ॥ ૨૨ ॥

“ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે કયો છે સંવર જેણે એવો આ આત્મા તરત જ વગર પ્રયાસે નિઃસંગતાનો* ભાજન થાય છે, વળી નિઃસંગતાભવથી સંવર થાય છે; માટે મોક્ષનો અભિલાષી જીવ આ બંનેને સાથે સાથે જ બળે. ” ૨૨. ઉપગતિ

વિવેચન—મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કર્યો હોય, અવિરતિ દૂર કરી હોય, કષાય પાતળા કરી નાખ્યા હોય અને યોગોનું રુંધન કર્યું હોય, ત્યારે પછી સ્વાભાવિક રીતે જ મમત્વભાવ ઘટતો જાય છે. મમત્વ ઘટે એટલે સંસાર સાથે જે દૃઢ વાસના છે તે ઘટે છે અને વાસના ઘટવાથી વિષય સાથે એકાકારવૃત્તિ થતી અટકે છે, છેવટે વાસના પણ જાય છે અને મમતા પણ જાય છે, એ જાય એટલે મોહ ગયો અને મોહ ગયો એટલે બવબ્રમણ ગયું એટલે અવ્યાયાધ મોક્ષસુખ મળ્યું.

કેટલાક જીવોને પ્રથમ મોહત્યાગ થાય છે, વૈરાગ્યનિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં શ્રીપુત્રાદિ પર પ્રેમ ઘટે છે, ત્યાર પછી આત્મજગૃતિ થાય છે, કાયા, વચન અને મનના યોગોની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ થાય છે અને કષાય પાતળા પડે છે. આવી રીતે સંવરથી નિઃસંગતા અને નિઃસંગતાથી સંવર પ્રાપ્ત થાય છે. કયા જીવને કયો માર્ગ અનુકૂળ આવશે તેને માટે એક સામાન્ય નિયમ કહી શકાય નહિ, એનો આધાર પુરુષ, કાળ, સ્થાન અને સંજોગો પર છે. અમુક પાણીને કયો માર્ગ અનુકૂળ આવશે તે તેણે પોને, વિચાર કરીને, સમજી લેવો. વધારે સારો રસ્તો એ છે કે—યોગાદિકનો સંવર કરવો અને મમતાનો ત્યાગ કરવો,

કર્તવ્ય છે, કાયયોગના સંબંધમાં ઇન્દ્રિય પર સંવર કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ તેટલું જ ઉપયોગી છે. એક સામાન્ય નિયમ એવો છે કે-જ્યાંસુધી બાહ્ય ઇન્દ્રિયો પર અંકુશ આવતો નથી ત્યાંસુધી મન વશ થવું સુરકેલ છે; વળી મન પર અંકુશ આવ્યો ન હોય ત્યાંસુધી ઇન્દ્રિયો પર અંકુશ આવવો સુરકેલ છે. આવી રીતે મન અને ઇન્દ્રિયો એક બીજા પર અસર કરે છે અને તેઓ બન્નેને દમન કરવા માટે અસાધારણ આત્મવીર્ય સ્ફુરણવાળી જરૂર પડે છે. એ કાર્ય અશક્ય નથી, પણ અતુલ્ય ન હોય તેને બહુ વિષમ લાગે છે. બાકી જ્યારે તેની ટેવ પડી જાય છે ત્યારે તો ઇન્દ્રિયતા વિષયોનો યોગ લિચ્છિત લોભન જેવો લાગે છે.

આવી રીતે યોગરૂઢન કરવાનો પ્રયાસ કરવા સાથે જ કષાયનો જય કરવાની પણ જરૂર છે. અંતરંગ શત્રુઓમાં કષાયો પ્રબળ શત્રુઓનું કામ કરે છે અને તેથી તેના સંબંધમાં પણ પુરુષાર્થ ફેરવવાની જરૂર પડે છે. યોગરૂઢન અને કષાયવિજય સાથે સાથે ચાલતા હોય છે ત્યારે વિરતિશુદ્ધિ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે બંધહેતુ શિથિલ પડતા જાય છે, યોછા થતા જાય છે અને છેવટે નાશ પામે છે.

આ જન્મમાં ધન, સ્ત્રી, પુત્ર પામવાં એ સુરકેલ નથી. કેટલાકને સુરકેલ લાગે છે, તે પણ ખોટું છે. અનાદિ કાળથી એ વસ્તુઓ મળ્યા કરે છે; એને મેળવવા માટે પ્રયાસ કરવો એ નકામો છે, એટલું જ નહિ પણ તે સંસારમાં રખડાવનારો છે; એમાં શયેલ-માથેલ પ્રાણી કર્તવ્યનું લાન ભૂલી જાય છે અને માનદશામાં લેવાઈ જાય છે; એને નિરાંતે બેસી આત્મચિંતન કરવાનું સૂઝતું નથી. છેલ્લી ગાથામાં નિઃસંગભાવ પ્રાપ્ત કરવા માટે આપેલો ઉપદેશ બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. ખાસ સમજવાનું એ છે કે-અનંત કાળ સુધી પ્રયાસ કર્યા છતાં, જે મળ્યું નથી તે અત્ર સૂરિમહાસરો ખતાવ્યું છે. એ યોગ-રૂઢન, કષાયવિજય અને મિથ્યાત્વનિરોધ કરવા ખાસ પ્રયાસ કરવો. જેઓ એ રસ્તે ચઢી આત્મિક કાર્ય કરશે તે સુખી થશે અને છેવટે ઘોર સમુદ્ર તરી, તેનો કાંઠો પ્રાપ્ત કરશે.

इति सविवरणो मिथ्यात्वादिनिरोध-संवरोपदेशनामा चतुर्दशोऽधिकारः ॥

પંચદશઃ શુભવૃત્તિશિક્ષોપદેશાધિકારઃ ॥

ચિત્તહમન, વૈરાગ્યઉપદેશ અને યતિચોગ્ય શિક્ષા કહી જત અધિકારમાં મિથ્યાત્વ, અવિશ્તિ, કષાય અને યોગનો નિરોધ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને પ્રસંગે સંવર કરવા ગર્ભિત ઉપદેશ આપ્યો. હવે કેવા પ્રકારની વૃત્તિ કરવી, તે બતાવે છે. અમુક પ્રણાલિકા બંધ થાય ત્યારે યંત્રની શક્તિનો ઉપયોગ કરવા માટે નવીન પ્રવાહો શોધવા જોઈએ, નહિ તો શક્તિનો લથ થાય છે અથવા અસ્તવ્યસ્ત દિશામાં ચાલી જાય છે. આ અધિકારમાં જે વૃત્તિ-વર્તન બતાવેલ છે તેમાંની ઘણી સાધુચોગ્ય છે અને કેટલીક આવકચોગ્ય છે. વાંચનારે પોતાની ચોગ્યતા પ્રમાણે શિક્ષા ગ્રહણ કરવી. આ અધિકાર ખાસ સાધુને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે. હરેક સ્ત્રોકના પ્રસંગ પર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

આવશ્યક ક્રિયા કરવી.

આવશ્યકૈશ્વાતનુ ચરનમાત્રોદિતેષુ શુદ્ધેષુ તમોઽપહેપુ ।

ન હન્યમ્મુક્તં હિ ન ચાપ્યશુદ્ધં, વૈશ્વોક્તમપ્યોપધમામયાન્ પત્ક ॥ ૧ ॥

“ આમ પુરુષોનાં બતાવેલાં શુદ્ધ અને પાપને હરનારાં એવાં આવશ્યકો કરવામાં યતન કર; કારણ કે વૈદે બતાવેલું ઔપધ ખાધું ન હોય અથવા (ખાધા છતાં પણ જો) અશુદ્ધ હોય તો તે રોગનો નાશ કરી શકતું નથી. ” ૧.

વિવેચન—આવશ્યક એટલે અવશ્ય કરવા ચોગ્ય નિત્યકર્મ અથવા વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો સાધુ અને આવકની ફરજિયાત નિત્યક્રિયા. એ જ છે. ૧ સામાયિક—જે ઘડી સુધી રિયર ચિત્તે રિયર આસન ઉપર સમતા રાખી શાંત જગ્યામાં, આત્મિક જાગૃતિ કરવી તે. એમાં અભ્યાસ, તત્ત્વચિંતવન, ધ્યાન અને જાંબ ઇત્યાદિ ક્રિયામાંથી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઈર્ષ્ય છે. આ આવકને માટે છે અને સાધુ માટે તકાવત એટલો જ છે કે તેઓ નિરંતર સામાયિક દશામાં જ વર્તે છે. ૨ અતુર્વિશતિજનસ્તવન—જગત પર મહા-

ઉપકાર કરનાર, મહાપ્રભાવક પરમાત્માની નામાદિરૂપે સ્તુતિ. ૩ વંદન-શુરુ વગેરે વડીલ પુરુષોને વંદન કરવું. ૪ પ્રતિકેમણુ-આખા દિવસ કે રાત્રિ સંખંધી, અગર પંદર દિવસ, ચાર માસ કે વર્ષ સંખંધી કાર્ય, ઉચ્ચાર કે ચિંતવનથી થયેલ દોષો, ફરમાવેલ કાર્યો અને અનુમોદેલ અપવર્તનો સંખંધી દોષો માટે અંતઃકરણથી પશ્ચાત્તાપ. નહિ કરવા સંખંધી વિચાર કરવો જોઈએ, તે ન કર્યો હોય તે સંખંધી વિચારણા. એ સર્વથી વધારે ઉપયોગી આવશ્યક છે. જોનો હેતુ ખતાવતાં શ્રાવક પ્રતિક્રમણ સૂત્રમાં કહે છે કે “ નિષેધ કરેલાં કાર્યો કર્યાં હોય, આદેશ કરેલાં કાર્યો ન કર્યાં હોય, છવાદિક પદાર્થો પર શ્રદ્ધા ન કરી હોય અને ધર્મવિરુદ્ધ મરૂપણા કરી હોય, તે સર્વતું ક્ષમાયાચન કરવું એ પ્રતિક્રમણ છે.” (ગાથા ૪૮.) ૫ કૌથેત્સર્ગ-હેઠનો ઉત્સર્ગ કરવો, ત્યાગ કરવો એટલે તે સંખંધી બાદ્ય વ્યવસાય મંદ પાડી, અંતરથી આત્મમગ્નતિ કરવી તે. ૬ પદ્મચખખાણુ-સ્થૂળ પદાર્થોના લોગ અદ્યપ કરવા, તદ્દન બંધ કરવા અને બની શકે તેટલો ત્યાગભાવ કરવો તે.

આ છ આવશ્યકો સર્વ જૈનોએ અવશ્ય કરવાનાં છે, શાસ્ત્રપ્રણીત છે, પરમાત્માના શુભથી નિર્દોષ થયેલાં છે અને સ્વતઃ નિર્દોષ છે. વળી એ પોતે નિર્દોષ છે એટલું જ નહિ, પણ ભવરોગ મટાડવા માટે ઔષધરૂપ છે. જોની ઔષધપણુની શક્તિ સર્વજ્ઞપ્રણીત છે અને અનુભવથી સમજાય છે. ઔષધ ખતાવનાર વંદ જામે તેવો વિદ્વાન હોય છતાં પણ, તેનું ખતાવેલું ઔષધ ખાવાથી જ બ્યાધિનો નાશ થાય છે, માત્ર નામ જાણવાથી કામ થતું નથી. એવી જ રીતે આવશ્યકરૂપ ઔષધ ખાવાથી જ ભવરોગ મટે છે. વળી ખાધા છતાં પણ ઔષધ શુદ્ધ ન હોય તો, એ બ્યાધિ મટતો નથી એ બાબતમાં પણ ચિંતા કરવા જેવું નથી. અનેક પ્રાણીઓ ઉપર પ્રયોગ થયા પછી અને અતીન્દ્રિય ચક્ષુથી તેનો હાલ પ્રત્યક્ષ નજરમાં આવ્યા પછી જ, તે ખતાવવામાં આવ્યું છે અને તેના ખતાવનાર સર્વ પ્રકારનો વિચાર કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં હતા, તેથી એ ઔષધ કૂટી નીકળશે કે બ્યાધિ વધારશે એવી પણ ચિંતા કરવા જેવું નથી.

આવશ્યક ક્રિયાની ખહુ જરૂર છે. તેનાથી આત્મા ખહુ નિર્મળ રહે છે, જૂનાં પાપો અંશે અંશે છોડી દેતો જાય છે, નવીન ગ્રહણ કરતો નથી, તેથી તે ધર્મસન્નુખ રહે છે અને તેની આંતરવૃત્તિ જાગ્રત રહે છે. આવશ્યક ક્રિયામાં લાગતા દોષો સમજવાની જરૂર છે. સામાયિકના ઠર દોષ, કૌથેત્સર્ગના ૧૯ દોષ વગેરે ક્રિયામાર્ગના ગ્રંથોથી જાણવા અને તેનો ત્યાગ કરવા નિશ્ચય કરવો. દોષ વગરનાં આવશ્યકો મહાકૃપ આપે છે અને એ સ્થિતિ અબ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે. દરમ્યાન શુદ્ધ દયાના ખપી થવું; પણ સંદોષ ક્રિયા કરતાં ક્રિયા ન કરવી સારી-એવી વિષરીત વૃત્તિ રાખવી નહિ.

આ પ્રલોકમાં સર્વજ્ઞ ભગવાનને વૈદ્ય સાથે, આવશ્યક ક્રિયાને ઓપથ સાથે અને વ્યાધિને ભવપથદન સાથે હિપમાન-ઉપમેય સંબંધ છે. ૨૬૧.

તપસ્યા કરવી.

તપાસિ તપ્યાદિવિધાનિ નિત્યં, મુલે કટૂન્યાયત્તિમુન્દરાણિ ।

નિષ્તન્તિ નાન્યેવ કુર્મરાશિ, રસાયનાનીંશ દુરામયાન્ યત્ ॥ ૨ ॥

“ શરૂઆતમાં કઠવાં લાગે તેવાં પણ પરિણામે સુંદર બનને પ્રકારનાં તપો હમેશાં કરવાં. તે કુર્મનાં હાલોનો તુરત વિનાશ કરે છે-જેવી રીતે રસાયણ હુદ્ધ રાગોને દૂર કરે છે તેમ. ” ૨.

વિવેચન—બાહ્ય અને અભ્યંતર એમ બે પ્રકારનાં તપો છે. ન ખાલું (અનશન), બ્રોહ્મ ખાલું, બ્રોહ્મ પદાર્થો ખાવા, રસનો ત્યાગ કરવો, કષ્ટ સહન કરવાં અને અંગોપાંગ સંકેતી રાખવાં એ છ બાહ્ય તપ છે. કરેલ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું, વડીલનો વિનય કરવો, બાળવૃદ્ધજાનનું વૈયાધૃત્ય કરવું, અભ્યાસાદિ કરવા, ધ્યાન કરવું અને કાયાનો ઉત્સર્ગ કરવો એ છ અભ્યંતર તપ છે. આ સર્વ તપ કરતાં કષ્ટ પડે છે, જશ આકરું પણ લાગે છે, પણ આત્માની સાથે અનાદિ ક્ષણથી જે કર્મસમૂહ લાગ્યો છે, તેને એકદમ દૂર કરવો હોય, ભોગવ્યા સિવાય તેનો ત્યાગ કરવો હોય, જૈન પરિણામમાં કહીએ તો કર્મની ‘નિર્જશ’ કરવી હોય, તો તેનો આ જ રસ્તો છે. દરેક સમયે સાત અંગર આઠ કર્મ બાંધનાર છબ ભોગવતી વખત બધાં કર્મો વિષાકોદયે જ ભોગવે એવો નિયમ નથી, તેથી જો તપસ્યા કરી આત્મપ્રદેશથી ભોગવી કર્મને ખેરવી નાખે તો જ એનો કટુક વિષાકોદય વેદવો ન પડે. તપસ્યા કરવામાં જશ આકરું લાગે છે, કારણ કે તેમાં સ્થૂળ ભોગોનો ત્યાગ કરવો પડે છે, તે શરૂઆતમાં કષ્ટદાયી લાગે છે. વળી અભ્યંતર તપમાં એકાકાર વૃત્તિ રાખવી પડે છે, સ્થિરતા રાખવી પડે છે એ વગેરેથી જશ મુરદેલી આવે છે, પણ તે શરૂઆતમાં જ આવે છે, તેનું પરિણામ ઘણું સારું છે અને આગળ જતાં અભ્યાસ પછી અભ્યાસની શરૂઆતમાં મહત્તમ પડેલી મુરદેલીઓ પણ લાગતી નથી.

જે ઇન્દ્રિયદમન માટે ચૌદમા અધિકારમાં કહ્યું છે અને જેથી મહાલાભ થઇ શકે છે તે ઇન્દ્રિયદમનનું પરમ સાધન તપ જ છે. આવી રીતે તપસ્યાથી મહાલાભ થાય છે. રસાયણ જેમ ખાતી વખતે, ‘કરી’ પ્રમુખ સાચવવી પડતી હોવાને અંગે, સખત લાગે, પરંતુ શરીરમાં ગયા પછી હંસાધ્ય લાગતા વ્યાધિઓને પણ મટાડે છે, તેવી જ રીતે જો સુચરુદ્ધ સુવેધે બતાવેલા તપરૂપ રસાયણ, શાસ્ત્રાનુસાર વિધિ પ્રમાણે, અપથ્યનો ત્યાગ કરી, બાકી કરવામાં આવે તો આ સંસારીજીવનો કર્મરાગ મુસાધ્ય થઈ નાશ પામે અને પરિણામે તેને અનંત સુખ મળે.

અંધકર્તા કહે છે કે-તપ કુકર્મનો નાશ કરે છે, એટલું જ નહીં પણ કુકર્મની રાશિનો નાશ કરે છે-એ બાબત પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. સહજ લાભ થતો હોય, તો બાબત સામાન્ય ગણાય પણ આ તો ઢગલાખંધ લાભ છે. ૨૬૨.

શીલાંગ, યોગ, ઉપસર્ગ, સન્નિતિ, ગુપ્તિ.

વિશુદ્ધશીલાન્ગસહસ્રધારી, મવાનિશં નિર્મિતયોગસિદ્ધિઃ ।

સહોપસર્ગાસ્તનુનિર્મમઃ સન્, મજસ્વ ગુપ્તિઃ સમિતીશ્ચ સમ્યક્ ॥ ૩ ॥

“તું” (અદાર) હબર શુદ્ધ શીલાંગને ધારણ કરનારે થા, યોગસિદ્ધિ નિષ્પાદિત થા, શરીર પરની મમતા દૂર મૂકીને ઉપસર્ગોને સહન કર, સન્નિતિ અને ગુપ્તિને સારી રીતે મળ, ” ૩.

વિવેચન—૧. શીલાંગ એટલે ચારિત્રનાં અંગ. એના દશ યતિધર્મ સાથે અદાર હબર લેહ થાય છે જે આ અંગમાં અન્યત્ર સવિસ્તર વર્ણવ્યા છે.* અત્ર સાધુતું શું કાર્ય છે તે બતાવતાં તેનું સ્મરણ માત્ર આપે છે. ૨. મન વચન કાયાના યોગને વશ કરી લે અને તેનાં સાધન તરીકે અષ્ટાંગ યોગની સાધના કર. યોગરૂપનતું માહાત્મ્ય કેટલું છે તે ચૌદમા અને નવમા અધિકારમાં સવિસ્તર ભેંધ લેવું. સંસારસમુદ્રમાંથી જાંચા આવવાનું પરમ સાધન યોગરૂપન જ છે. ૩. શરીર પરની મમતા છોડી કેવી અને પરીવહ તથા ઉપસર્ગો યથાશક્તિ સહન કરવા. શરીર શું છે ? ચેતુ છે ? કૈતુ છે ? અને તેનો સ્વભાવ શો છે ? એ આપણે દેહમમત્વભાવન નામના આ જ અંગના પાંચમા અધિકારમાં ભેંધું છે. ૪. સન્નિતિ અને ગુપ્તિX શાળી શુદ્ધ વર્તન કરવું.

આ શ્લોકમાં શુભ પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે રખાય, તેનો માર્ગ દેખાડવા માટે નામ માત્ર નિર્દેશ કર્યો છે. આ આખો શ્લોક ખાસ સુનિમહાસજને ઉદ્દેશીને લખાયો છે. આ આખા અધિકારમાં આ જ રીતિ ગ્રહણ કરી છે. ચૌદ અધિકાર વાંચીને આવનાર આ અધિકાર સહજ સમજી જાય તેમ હોવાથી, વિશેષ વિવેચનની અપેક્ષા મૂળ અંધકર્તાએ પણ યોગ્ય ધારી નથી. ૨૬૩.

સ્વાધ્યાય, આગમાર્થ, શિક્ષા ઇત્યાદિ.

સ્વાધ્યાયયોગેષુ દવસ્વ યત્નં, મધ્યસ્થવૃત્ત્યાનુસરામમાર્થાન્ ।

અગારવો મૈષ્ટમટાવિષાદી, હેતૌ વિશુદ્ધે વશિતેન્દ્રિયૌષઃ ॥ ૪ ॥

“સત્સાધ્યધ્યાનમાં યત્ન કર, મધ્યસ્થ બુદ્ધિથી આગમના અર્થને અનુસર, અહંકાર મૂકી દઈને શિક્ષા માટે કર, તેમ જ ઇન્દ્રિયના સમૂહને વશ કરીને શુદ્ધ હેતુમાં વિષવાદ રહિત થા. ” ૪.

* જુઓ શ્લોક ૨-૩, અધિકાર તરંગો, પૃષ્ઠ ૨૭૩.

X જુઓ વિવેચન શ્લોક ૨-૩ અધિકાર તરંગો. પૃષ્ઠ ૨૭૩.

વિવેચન—ઉપરના પ્રલોકમાં જેમ નામનિર્દેશ કર્યો છે તેમ જ અત્ર પશુ સાધુને ઉદ્દેશીને શુભ પ્રવૃત્તિ માટે વિશેષ કાર્યો નામ માત્ર બતાવ્યાં છે.

૧. હે યતિ ! તું સ્વાધ્યાયમાં કાળ નિર્ગમન કર. તારે નકામી વાતો કરવી કે પંચાત કરવી અયોગ્ય છે, કેમકે તેથી ભાવાસમિતિ અને જીવ્યતના નહિ જળવાતાં, સાવધ ઉપદેશ અને સાવધ ચિંતન તને ખ્યાલ ન આવે તેમ થાય છે. અભ્યાસથી જ્ઞાનદષ્ટિ જાગૃત થાય છે અને પરાપકાર કરવાનું પ્રજ્ઞા સાધન મળે છે. વળી તારે યોગ વહન કરવા. આગમનું જ્ઞાન મેળવવાની યોગ્યતા મેળવવા માટે ઉદ્દેશ સમુદ્દેશ અનુજ્ઞાનુરૂપ અનુષ્ઠાન કરવાં (શ્રી ધનવિજય). યોગવહન કરવાની જરૂરીઆત શાસ્ત્રમાં બતાવી છે. એની ક્રિયા ભેદોમાં એથી યોગસિદ્ધિ અને મન વચન કાયાના યોગો પર પશુ સારા અંકુશ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨. આગમમાં કહેલા ભાવોને મધ્યસ્થ બુદ્ધિએ ગ્રહણ કર. કદાચહ કરીને, તાણી-તોડીને આગમના અર્થ કરવાનું તણ દે અને તારું શુદ્ધ દષ્ટિબિંદુ હૃદયચક્ષુ સન્મુખ નિરંતર રાખી શુદ્ધ પ્રરૂપણા કર. ૩. તારે નૃપાદિકૃત સત્કારનો, સારા પદાર્થો મળવાનો કે તંદુરસ્તીનો અહંકાર કરવો નહિ* એ અહંકાર કરવાથી કેવાં દુઃખો થાય છે, તે આપણે કથાયમેયન દ્વારમાં ભેદ ગયા છીએ. ૪. તારે મનમાં પશુ વિષાદ આણવો નહિ. ખેદ કરવાથી આત્મિક તત્ત્વ ક્ષીણ પડે છે અને સંસારભાવ વૃદ્ધિ પામે છે. ૫. ઇન્દ્રિયના સમૂહને તારે વશ કરવો. એ કેટલું દુઃખ આપે છે તે આપણે ચૈદમ્મા અને દશમ્મ અધિકારમાં ભેદ ગયા છીએ, તેમજ વશ કર્યા પછી કેવો આનંદ આપે છે તે પશુ એ જ સ્થળોએ ભેદ ગયા છીએ. ૬. શુદ્ધ હેતુ માટે ભિક્ષા લેવા સારું પર્યાટન કર. સાધુ માધુકરી વૃત્તિ કરે છે એટલે જેવી રીતે મધમાખ એક ફૂલથી બીજા ફૂલ પર ભેસીને (તે ફૂલના દેખાવને બગાડ્યા વગર) તેમાંથી મધ ચૂસે છે, તેવી રીતે સાધુ શાસ્ત્રોક્ત ગોમુત્રરેખાદિ આકાર પ્રમાણે છૂટાં છૂટાં ઘસેમાંથી, બાળરૂપ થયા વગર, શુદ્ધ આહાર લઈ, જે મળે તેમાં સંતોષ માની, ભેસી રહે છે. એનાં આહારપાણી શુદ્ધ હેતુ માટે જ હોય છે; શરીર પોષવા સારું આહાર નથી, પણ ધર્મકાર્યમાં શરીર ઉપયોગી થઈ પડે, તેવા શુદ્ધ હેતુથી શરીરને બાકારૂપે આહાર આપવાનો તેમાં આશય હોય છે. ૨૬૪.

ઉપદેશ, વિહાર.

દદસ્વ ધર્માર્થિવૃત્યૈવ ધમ્પ્યાન્, સદોપદેજ્ઞાન્ સ્વપરાદિ સામ્યાન્† ।

જગદ્વિતેવી નવમિશ્ર કલ્પૈર્ગ્રામે કુલે વા વિહરામમત્તઃ ॥ ૫ ॥

* નીચે પરિભાષામાં તે અનુક્રમે જ્ઞાદિ, રસ અને જ્ઞાનાગાર રહેલાય છે.

† જુઓ પૃષ્ઠ ૩૪૮ થી ૩૪૯ કરીને આગળ ૭ સ્તોત્રો સુધી તેમ જ સ્તોત્ર ૧૪, અધિકાર ૧૪મો પૃષ્ઠ ૨૧૩.

+ ધમ્પ્યાન્ એવો ધર્માત્મક છે. ચેતાના પશુ અને બીજાના પશુ તરફ રાગદ્વેષની વૃત્તિરહિતપણે ઉપદેશ આપવો એ અર્થ છે.

“હે સુનિ ! તું ધર્મ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી એવા પ્રકારના ધર્માનુસાર ઉપદેશો આપ કે જે સ્વ અને પરની બાબતમાં સમાનપણું પ્રતિપાદન કરનારા હોય. તું જગતનું સારું ઇન્દ્રીને પ્રમાદ વગરનો થઈને, ગામ અથવા કુળમાં, નવકલ્પી વિહાર કર.” પ. ઉપનિતિ.

વિવેચન—૧. હે સાધુ ! ઉપદેશ આપવો એ તારો ધર્મ છે. તારા ઉપદેશમાં ત્રણ શુષ્ક હોવા જોઈએ. (અ) ઉપદેશ નિષ્પાપ હોવો જોઈએ એટલે તેમાં સાવધ આચરણની આજ્ઞા કે સૂચના ન હોવી જોઈએ; (બ) તે ઉપદેશ ધર્મપ્રાપ્તિના એકાંત હેતુથી જ આપેલો હોવો જોઈએ અને તે ઉપદેશ આપતી વખતે કોઈ પણ જાતનો સ્વાર્થ ન હોવો જોઈએ; ક્ષેત્ર પારમાર્થિક હેતુથી જ તે ઉપદેશ આપવો જોઈએ અને (ક) તે ઉપદેશ પોતાની અને પારકી આત્મિક અને પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ ઉપર સમભાવ ઉત્પન્ન કરનારો હોવો જોઈએ. એ ઉદ્ધતાઈ બરેલો કે સ્વેતકર્ષ જતાવનાર ન હોવો જોઈએ. સાંભળનારને મણિ અને પથ્થર પર, લવંડર અને વિદ્યા પર સમભાવ આવે તેવો તે હોવો જોઈએ, ઉપદેશના આ મુખ્ય શુભો છે. એના પેટામાં અનેક વિષયો સમાઈ જાય છે. દાખલા તરીકે વિષય સર્વસામાન્ય જોઈએ, અંગિત દ્રેષ્યબુદ્ધિએ, અમુક અદ્વિતને અપેક્ષીને, કાંઈ બોલવું ન જોઈએ, ભાષા પ્રોઠ જોઈએ, વચન પદ્ધતિસર અને વિચાર નિયમસર એક પછી એક કુદરતી રીતે અનુસરનારા હોવા જોઈએ, વિષયની પ્રોઠતા સાથે શાસ્ત્રોક્ત દ્વંદ્વાંતોથી સંકુલિત ભાવ હોવો જોઈએ, ભાષા શ્રોતાને પ્રિય પણ હિત કરનારી, પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે હુશ્યુના કટુ ક્ષણ સમજાવનારી છતાં નિરંતર સત્ય હોવી જોઈએ, હલીલ ન્યાયસર અને કદાપ્રહનો અભાવ દર્શાવનારી હોવી જોઈએ; આ વગેરે અનેક શુભો ઉપદેશમાં હોવા જોઈએ. ટૂંકામાં કહીએ તો સાંભળનારનાં મન પર એવા પ્રકારની છાપ પડવી જોઈએ કે—જાણે તે શ્રવણ દરમિયાન કોઈ બીજા વ્યવહારમાં જોડાઈ ગયો છે અને તેનો ચાલુ વ્યવહાર વિસરી ગયો છે. આવો અસરકારક ઉપદેશ પથ્થરને પણ પીગળાવી શકે છે.

૨. સાધુએ નવકલ્પી વિહાર કરવો જોઈએ. કાર્તિકી પૂર્ણિમાથી અસાઠ દિવસ ચૌદશ સુધીના આઠ માસના આઠ વિહાર અને ચૌમાસાનો એક વિહાર એમ નવ વિહાર તો અવશ્ય કરવા જોઈએ. એમાં કદિ પ્રમાદ કરવો નહિ અને જગતનું હિત દૃષ્ટિસન્મુખ રાખવું. આ બાબત સર્વ સાધુ-યતિને ઉપયોગી છે. ખાસ અભ્યાસ, રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા અથવા તો શાસનને અપૂર્વ લાશ થવાના શાસ્ત્રોક્ત કારણ સિવાય, એક સ્થાનકે સાધુએ રહેવું નહિ. એક સ્થાનકે રહેવામાં ઘણી જાતની હાનિ છે. મોટામાં મોટું તુકસાન ગૃહસ્થના પ્રતિબંધનું થાય છે, મારા આવકો અથવા મારો પક્ષ—એમ ઘર્ષ જાય છે અને આ કાળમાં ચાલતા પ્રવાહની જેમ, આ અમુક સાધુનો ઉપાશ્રય એમ પણ થઈ જાય છે. નગરમાં રહેવાની આજ્ઞાને આપનાર સ્થવિરકલ્પનો ધીમે ધીમે અત્યંત દુરુપયોગ કરવામાં આવે છે. વિહાર કરવાથી ઉપદેશનો લાભ સર્વ ગામના લોકોને મળી શકે છે, કરવા પારેલાં કાર્યો પાર પડે છે અને જીવનસાક્ષ્ય થાય છે. એક જગ્યાએ રોગાદિ કારણ સિવાય સંયમ-

પદાર્થ અનુભવગોચર થાય છે અને મનને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ પ્રથમ અધિકારમાં બતાવવા પ્રયાસ કર્યો છે.* એ ભાવના શુભ વૃત્તિનું મુખ્ય અંગ છે.

૨. ભાવના બાવતાં ભાવતાં શુદ્ધ સમતાનો ઉદય થાય છે. એ સમતા આત્મિક શુભ છે અને સ્થિરતા એ એનો પાયો છે. જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ અને શીલયુક્ત મુનિઓ પણ સમતાયુક્ત મુનિ જેટલો શુભ નિષ્પાદન કરી શકતા નથી, એમ જ્યારે વાયકવર્થ ઉમાસ્વાતિજી તેમ જ શ્રીમધ્વો વિજયજી કહે છે ત્યારે સમતાના લાભની પરાકાષ્ઠા સમજાય છે.

૩. આ પ્રમાણે શુભ પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં જ્યારે સમતા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારપછી જીવ આત્મજગૃતિ કરે છે, એને સાંસારિક સર્વ કાર્યો તુરંત લાગે છે, એનું મન આત્મપરિણતિમાં ફોટે છે, એને સર્વ દિશા પ્રકુક્ષિત લાગે છે અને આત્મરમણ એ જ કાર્ય લાગે છે. શુભ ધ્યાનધારના વરસાદ થાય ત્યારે આત્મલય થાય છે અને એ વખતે જે આત્માનંદ થાય છે તે વચન અગોચર છે. આત્મરમણ કરવા માટે પ્રજાળ પુરુષાર્થ ફેરવવાની જરૂર પડે છે અને મન જ્યારે તે બાબતમાં રોકાય છે ત્યારે તેને બાહ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન પણ રહેતું નથી, એવા આત્મરમણમાં જરા પણ અન્યત્ર વિચારો લીધા વગર પ્રવૃત્તિ કર એટલે નિરંતર આત્મરમણતાના કાર્યમાં ઉદ્યુક્ત થા. ૨૬૮.

મોહના મુલોનો પરાજય.

કુર્યાન્ન* કુત્રાપિ મમત્વભાવં, ન ચ પ્રભો રત્યરતી કપાયાન્ ।

હૃદાપિ સૌર્વ્યં લમસેડ્યમ્નીહો, હનુત્તરામર્શ્યમુસ્વાભમાત્મન્ । ॥ ૧ ॥

“ હે સમર્થ આત્મા ! કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર મમત્વભાવ ન કરવો, તેમ જ રતિ, અરતિ અને કષાય પણ ન કરવા. જ્યારે તું વાંછારહિત થઈશ ત્યારે તો અનુત્તર વિમાન-માં રહેનારા કેવતાઓનું મુખ પણ તને અહીં મળશે. ” ૯

ઉદ્વેગ.

વિવેચન—શુભ વૃત્તિનાં સાધનોનું વિશેષ દર્શન કરાવતાં કહે છે: ૧ હે ચેતન ! તારું છે તે તારી પાસે જ છે. ઢેહ તારો નથી, પુત્ર તારો નથી, સ્ત્રી તારી નથી અને ધન તારું નથી. એ ચારેનો મમત્વ અત્ર મહાપીડા કરનારો છે એટલું જ નહિ પણ પરભવમાં મહાદુઃખ આપનાર છે.† જે વસ્તુઓ તારી નથી તેને તારી માનીને તેઓના ઉપર શામાટે રાચી-માચી રહે છે ? તારો આત્મા મોહમદિરામાં ચક્રચૂર થઈ સત્યાસત્યનો વિવેક ચૂકી જાય છે, તેથી તે સ્થિતિ દૂર કરી મમત્વભાવનો ત્યાગ કરી દે.

* જુઓ પ્રથમ અધિકાર સ્લોક ૧૩-૧૬, પૃષ્ઠ ૨૧-૨૧.

† કુર્યાં ન રતિ ત્ત પાઠો મા વિદધ્યા રત્યર્થઃ ।

+ વિશેષ દર્શકત માટે જુઓ આ અંથનો અધિકાર બીજો, ત્રીજો, ચોથો તથા પાંચમો.

૨-૩. તારે સુંદર વસ્તુ જોઈને રાજી થવું નહિ. અને તને પ્રિય ન લાગે એવી વસ્તુ જોઈને નારાજ થવું નહિ. વસ્તુ કંઈ ખરાબ કે સારી નથી; એ બાબતમાં તારી માન્યતા જ ખોટી છે. એ ખોટી માન્યતા પર બાધેલા વિચારે તને હેરાન કરે છે, માટે રતિ અરતિનો ખ્યાલ છોડી દે. પછી તને આક્રમ્ય શ્લોકમાં ઉપર કહ્યો તેવો અપૂર્વ આનંદ પ્રાપ્ત થશે.

૪. સંસારમાં જમણું કરાવનાર કથાયોને તારે છોડી દેવા. એટું સ્વરૂપ સાતમાં અધિકારમાં આપણે જોયું છે.

આ સર્વ મોહરાગનાં સુભટો છે, તે તારા પર જથ મેળવવા આવ્યા છે; જો એને કાવવા લઈશ નહિ, તો તને લાજ થશે અને જો તું તેઓને છૂટી લઈશ અને મારીને કાઢી મૂકીશ તો તો તને મહાસુખ થશે, કારણ કે કથાય અને મમત્વ જશે એટલે તું નિઃસ્પૃહ થઈ જઈશ. શ્રી ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે:—

પરસ્પૃહા મહાદુઃખં, નિઃસ્પૃહત્વં મહાસુખમ્ ।

પરતુર્કં સમાસેન, લક્ષણં સુસ્તદુઃખયોઃ ॥

નિઃસ્પૃહ વૃત્તિ એ મોટામાં મોટું સુખ છે. અનુત્તર વિમાનના હેલોને સર્વથી વધારે સુખ છે, કારણ કે ત્યાં સ્વામીસેવકભાવ નથી તેમ જ કામવિકારથી થતી શારીરિક કે માનસિક વિડંબણા નથી. આ સુખ તને પ્રાપ્ત થશે. અરે ! અમે તો કહીએ છીએ કે— તને તેથી પણ વધારે સુખ પ્રાપ્ત થશે, કારણ કે નિઃસ્પૃહ જીવ પર દુઃખ અસર કરતું નથી અને દુઃખ કદાચ જ પડે છે. એટલા માટે જ શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતાં અપ્રમંદપણે એક વર્ષ વીતી ગયા પછી, ચારિત્રવાનને અનુત્તર વિમાનમાં હેલો કરતાં પણ વધારે સુખ આગમકાર બતાવે છે. દુઃખ કે સુખ એ પણ મનનાં માનેલાં છે અને તેથી તને આ મહાન લાજ મળશે તે ધ્યાનમાં લે.

આત્મામાં અનંત જ્ઞાન છે અને અનંત વીર્ય છે. વીરપ્રભુ જેવું બળ, અભયક્રમાર જેવી ખુદ્ધિ, હેમચંદ્રાચાર્ય જેવું શુભચિન્તન, કથવક્તા શેઠ જેવું સૌભાગ્ય અને ગજસુક્રમાળ જેવી સમતા ચક્રિતરૂપે સર્વ આત્મામાં ભરેલી છે, પુરુષાર્થ કરી તેને બ્યક્ત કરવાની જરૂર છે. આ હેતુથી જ આત્માને ‘સમર્થ’ એમ ઉદ્દેશીને અત્ર બોલાવ્યો છે. શુભ પ્રવૃત્તિનાં સ્થાનો અત્ર બતાવ્યાં અને કિંચિત્ રૂઢ નિર્દિષ્ટ કયું. ૨૬૯.

ઉપસંહાર-શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરનારની ગતિ.

इति यतिवरशिखां योऽवधार्य व्रतस्य-अरणकरणयोगानेकचिचः भवेत् ।

सपदि भवमहाब्धिं ह्येवराशि म तीर्त्वा, विलसति शिवसौख्यानन्त्यसायुज्यमाप्न ॥૧૦॥

“યતિવરના સંબંધમાં (ઉપર પ્રમાણે) બતાવેલી શિક્ષા જે મતધારી (સાધુ

અને ઉપલક્ષણથી શ્રાવક) એકાગ્ર ચિત્તથી હૃદયમાં ઠસાવે છે અને ચારિત્ર તથા ક્રિયાના યોગેને સેવે છે તે સંસારસમુદ્રરૂપ કલેશનો ઢગલો એકદમ તરી જઈને મોક્ષનાં અનંત સુખ સાથે તન્મયપણું પામી, પોતે આનંદ કરે છે. ” ૧૦. માલિની.

વિવેચન—આ પ્રમાણે લીધેંકર મહારાજાઓ, ગણધરો અને પૂર્વાચાર્યો શિષ્યામણુ આપી ગયા છે. તેઓ આ જીવ ઉપર એકાંત ઉપકાર કરવાની નિઃસ્પૃહ વૃત્તિથી દોરાયા હતા અને તેથી આ જીવને શુભ રસ્તે દોરવા સારું, કોઈ બાબતમાં કહેવામાં બાકી રાખ્યું નથી. આવા પરમોપકારી મહાત્માઓના શબ્દો લક્ષ્યમાં રાખી, જે પ્રાણી ચારિત્ર અને ક્રિયામાં ઉદત થઈ જાય છે, તે પ્રભુના આશાંકિત સેવકો કહેવાય છે. આ ઉપદેશમાં સાધુએ પોતાને યોગ્ય અને શ્રાવકે પોતાને યોગ્ય ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાનો છે. એ નિયમાનુસાર જે પ્રાણી અરણ્યકરણ શુભોને અનુસરે છે, તે થોડા વખતમાં સંસારસમુદ્ર ઉલ્લંઘી જાય છે અને જે મોક્ષસુખનું વર્ણન પણ કરવું અશક્ય છે, તેને પોતાના આત્મા સાથે ‘અનંત’ શબ્દ સહિત યોગ કરાવે છે એટલે અનંત કાળ સુધી તે સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. એક તો મહાસુખ અને વળી તે અનંતકાળ સુધી, એટલે પછી એમાં વિચારવાનો પણ કાંઈ અવકાશ રહેતો નથી. એને પ્રાપ્ત કરવા બનતો પ્રયાસ કરવો એ જ કર્તવ્ય છે. ૨૭૦.

*

*

*

એવી રીતે શુભવૃત્તિઉપદેશ નામનો પંદરમો અધિકાર સંપૂર્ણ થયો. આ અધિકારમાં વૃત્તિ એટલે વર્તન અથવા પ્રવૃત્તિ એ અર્થ સમજવાનો છે. શુભ પ્રવૃત્તિના અનેક પ્રસંગો અત્ર બતાવવામાં આવ્યા છે. તે સર્વને વિષય સાથે સામાન્ય સંબંધ છે, પરંતુ એક બીજા સાથે ખાસ સંબંધ નથી. આ અધિકારમાં મુખ્ય ઉપદેશ સાધુને આશ્રયી છે, પરંતુ કેટલીક હકીકત શ્રાવકને પણ ઉપયોગી છે. પ્રવૃત્તિના વિષયોનું પૃથક્કરણ શ્લોકોમાં જ કર્યું છે, તેથી અત્ર પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. શુભ પ્રવૃત્તિની અનેક હકીકતો છે, તે અત્ર બતાવી શકાય નહિ, તેથી સૂરિમહારાજે બહુ જ જરૂરના વિષયોને જ હાથ લગાડ્યો છે. એ સર્વ બાબતો પર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

આવશ્યક ક્રિયાની જરૂરિયાત પ્રથમ જ બતાવી છે અને તે આ જમાનામાં ખાસ જરૂરની છે. વૃત્તિ (અપ્રચરત) વધતી જાય છે અને ધર્મસાધન અલ્પ થતાં જાય છે, તેટલા માટે નિત્ય આવશ્યક ક્રિયા અવશ્ય કરવી જોઈએ. જેમ દરરોજનું પેપર વાંચનારને પાંચ દિવસ પેપર ન મળે, તો દિશાશૂન્ય જેવું લાગે છે, તેવું જ આવશ્યક ક્રિયામાં રટણ થઈ જવું જોઈએ. તપશ્ચર્યાની બાબત પણ એટલી જ ઉપયોગી છે. જમાનો ન્યારે પાપબંધનાં અનેક કાર્યો શીખવે છે ત્યારે છોડવાનાં આ પ્રભળ સાધનો મંદ થતાં જાય છે, એ ખેદ કરવા જેવું છે. જ્ઞાનાધ્યાસનો પણ આ જ વિષયમાં સમાવેશ થાય છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

ત્યાર પછીના વિષયોમાં અનિયત વિહાર કરવા માટે સાધુને ઉપદેશ છે. સૂરિમહારાજ ગમે તેવા આકરા શબ્દોમાં કહે, તો તે કહેવાને તેઓ હક્કદાર છે. વિહારના વિષયને અંગે શ્રાવકોએ પણ વર્ષના થોડા દિવસો કોમના ભલા માટે અર્પણ કરી, ધાર્મિક વિષયો પર વિવેચન-ભાષણો કરવાં ધ્યાન આપવું એ ઉપલક્ષણથી સમજવાતું છે. આત્મનિરીક્ષણ માટેની સૂચના તો બહુ જ ઉપયોગી છે. એનાથી પોતાનાં સર્વ કાર્યો પર કાબૂ આવે છે અને ધાર્યા વગરનું કોઈ પણ કાર્ય થતું નથી અથવા થયું હોય તો પણ ભવિષ્યમાં ન થવા માટે નિશ્ચય કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરાવે છે. અહાર પાપરથાનકને અંગે જો દરરોજ આત્મનિરીક્ષણ થાય, તો અપૂર્વ લાભ પ્રાપ્ત થવાનો પૂરતો સંભવ છે. એ શુભ પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મન, વચન અને ક્રિયાને શુભ રસ્તે પ્રવર્તાવવા પ્રયાસ કરવો એ જ છે અને તે હેતુ ઉપર પણ સૂરિમહારાજ ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહ્યા નથી. જ્યાંસુધી મનમાં વિચાર જુદા, વચન જુદું અને વર્તન ત્રીજા પ્રકારનું હોય ત્યાંસુધી સર્વ ક્ષોક છે. ત્રિપુટીને ત્રણ રસ્તે ચલાવવી નહિ. એ ત્રણમાં પણ મનને વશ કરવાની વિશેષ જરૂર છે. એ જેમ જેમ વશ થતું જાય છે તેમ તેમ કર્મબંધમાં બહુ ફેર પડતો જાય છે. એ જ્યારે નિર્મળ થાય છે ત્યારે આત્મ-પ્રદેશમાંથી શુભ ભાવના ઊઠે છે, શુભ ભાવનાથી આત્મલય થાય છે, આત્મલયથી કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પછી જ મુક્તિ થાય છે. મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી એ જ કર્તવ્ય છે અને એ જ પ્રાપ્તવ્ય છે. હેય જ્ઞેય ઉપાદેયનું સ્વરૂપ સમજી, સ્વાતુક્રુણ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ રાખવી એ આપણું કામ છે, પરિણામ સુલભ છે અને આ ભવમાં પણ અનુભવ-ગોચર છે. એક વખત કામ કરે અને પછી શુભ ફળ મળી આવશે, એ ચોક્કસ માનજો. આ શુભ વૃત્તિ રાખવાના શિક્ષાપાઠો આખ્યા છે તે હૃદયપદ પર ચીતરી રાખવા જેવા છે.

इति सविवरणः शुभवृत्तिशिक्षोपदेशनामा पञ्चदशोऽधिकारः ॥

ષોડશઃ સામ્યસર્વસ્વાધિકારઃ ॥

હવે આખા અંધના દોહનરૂપ-એક પ્રધાન તત્ત્વ-સામ્ય-સમતા સર્વસ્વ જ છે એ વિષય પર ઉપસંહાર કરતાં સંક્ષિપ્ત વિવેચન કરે છે. આ આખા અંધનો ઉદ્દેશ શો છે ? સાધ્યબિંદુ કયાં છે ? પ્રયોજન શું છે ? એ સર્વ અંધકર્તા બતાવે છે. ખીણ રીતે નેધએ તો આ અધિકાર પ્રશસ્તિ એવો છે. સમતાના સંબંધમાં અત્ર જે વિચારો બતાવવામાં આંધા છે તે સંક્ષિપ્ત પણ બહોળા છે. મનોનિશ્ચય, મમત્વત્યાગ અને શુભ વૃત્તિ એ સર્વ સમતામાં પરિસમાપ્તિ પામે છે, તેથી સર્વ દ્વાર પર શિખર ચઢાવનારું આ દ્વાર છે. સમતાનું રહસ્ય ધારણ કરવા અત્ર દિગ્દર્શન કરવામાં આંધું છે.

સમતાનું દેશ-મોક્ષસંપત્તિ.

एवं सदाभ्यासवशेन सात्त्व्यं, नयस्व सात्त्व्यं परमार्थवेदिन् ।

यतः करस्थाः शिवसंपदस्ते, भवन्ति सद्यो भवभीतिभेदतः ॥ ૧ ॥

“ હે તાત્ત્વિક પદાર્થના બળુનાર ! આ પ્રમાણે (ઉપર પંદર દ્વારમાં કહેલ) નિરંતર અભ્યાસના યોગથી સમતાને આત્મા સાથે જોડી દે; જેથી કરીને ભવના ભયને લેદવાવાળી મોક્ષસંપત્તિઓ તને એકદમ હસ્તગત થઈ જાય. ” ૧. ઉપમાતિ

વિવેચન—કાંઈક મમત્વભાવ છોડીને, કાંઈક કષાય છાંડીને, કાંઈક યોગની નિર્મળતા કરીને અને કાંઈક સ્વાત્મભય કરીને શુભ વૃત્તિ કરવી એ આપણે પંદરમા અધિકારમાં નેધ ગયા. એ સર્વ અશસ્ત્ર પ્રવૃત્તિનો હેતુ સમતાની પ્રાપ્તિ કરવાનો જ છે. ત્યારે આ આખા અંધમાં જે જે સાધન બતાવ્યાં છે તે સર્વનું સાધ્ય સમતાપ્રાપ્તિ છે. જો તને આ અંધ વાંચતાં કાંઈપણ પરમાર્થ સમજાયો હોય, તો તે આ જ છે. પળિદ્વન્તિ ક્ષણાર્ધેન સામ્યમાલમ્બ્ય કર્મ તત્ । યન્ન હન્યાન્નરસ્ત્રીઘ્રતપસ્રાજ્જન્મકોટિભિઃ (હેમચંદ્રાચાર્ય-યોગશાસ્ત્ર) મતલબ જે કર્મો કોટા જન્મ સુધી વીન તપસ્યા કરતાં પણ તોડી શકાય નહિ, તેનો સમતાને અવલંબવાથી એક ક્ષણ માત્રમાં નાશ થાય છે. તારું સાધ્ય સમતા હોવું નેધએ. તેને અને આત્માને જોડણ કરવા માટે નિરંતર અભ્યાસની જરૂર છે, એ પણ આખા અંધમાં આપણે અવારનવાર જોયું છે. હવે સમતા પ્રાપ્ત

કરવાતું પણ કાંઈ નકાચું નથી, તે સાધ્ય અને સાધન બંને છે. સુખનો આદર અને દુઃખનો ત્યાગ એ સર્વ પ્રવૃત્તિનું પરમ કાર્ય છે. સમતાથી જે સુખ મળે છે તે અવશ્ય છે, કારણ કે બીજાં સર્વ સુખ ધાછળ દુઃખ આવે છે, પણ સુખમય સમતાથી થતું મોક્ષતું સુખ, તે અનંત છે. એ પરમ સાધ્યબિંદુ દૃષ્ટિમાં રાખીને સમતા મેળવવા-સમતા રાખવા અત્ર ઉપદેશ છે. મોક્ષનાં સુખ અનિર્વચનીય છે. મોક્ષમંદિરે પર ચઢવા માટે ચૌદ પગથિયાં (શુભુસ્થાન) છે, એતું આરોહણ કરવા સારુ અત્ર દાદર બતાવવામાં આવે છે. એ મંદિરના ઘંટે વગાડવા માટે શુભુસ્થાન પર આરોહણ કરવાનો પુરુષાર્થ કરવો ઉચિત છે. હે બંધુઓ! એક વખત તદ્દન નિરુપાધિ, નિજ સ્વરૂપમાં લીનતા, અજશમરત્વ, દોહાદોહનો અભાવ અને અખંડ શાંતિ તથા સ્થિરતાનો ખ્યાલ કરો. એમાં કાંઈ પણ પ્રાપ્ત્ય લાગે, તો એનાં પ્રબળ કારણ સમતાને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરો અને 'તે પ્રાપ્ત કરવા માટે આ આખા શ્રંથમાં બતાવેલા બુદ્ધ બુદ્ધા વિષયો ઉપર ધ્યાન આપો. દૃઢ પ્રયત્ન, દૃઢ નિશ્ચય અને ચાહુ અનુસરણ જરૂર ઇચ્છિત પરિણામ લાવશે અને મોક્ષ-મંદિરમાં તમારા નામના ઘંટ વાગશે, પણ તે માટે જોઠા, ઉદ્યમ કરો. યાદ રાખજો કે અત્યારે જેવો અવસર છે, જેવી જોગવાઈ છે, તેવો વખત અને તેવી અતુલ્યતા, ફરી ફરીને મળતાં મહાસુરકેલી થશે. ૨૭૧.

અવિદ્યાત્યાગ એ સમતાબીજ.

ત્વમેવ દુઃખં નરકસ્ત્વમેવ, ત્વમેવ શ્રમાપિ શિવં ત્વમેવ ।

ત્વમેવ કર્માણિ મનસ્ત્વમેવ, જહીહાવિદ્યામશ્વરઘેદિ ચાત્મન્ । ॥ ૨ ॥

“હે આત્મન્! તું જ દુઃખ, તું જ નરક, તું જ સુખ અને મોક્ષ પણ તું જ. વળી તું જ કર્મ અને મન પણ તું જ. અવિદ્યાને તણ દે અને સાવધાન થા.” ૨. ઈશ્વજ્ઞા.

વિવેચન—હે આત્મન્! તું જ દુઃખ છે, કારણ કે દુઃખને નિષ્પાદન કરવા માટે, જે કર્મ જોઈએ તે તે જ કર્યાં છે. દુઃખનાં સાધનો પણ તું જ તૈયાર કરે છે અને સુખદુઃખની સાચી ખોટી કલ્પના પણ તું જ કરે છે. એ જ નિયમાનુસાર નરક પણ તું જ છે. વળી દુઃખનો સંચય કરનાર અને સમજનાર તું જ છે. તેમ સુખ માટે પણ તું જ અધિષ્ઠાતા અને વિવેક કરનાર છે. તારી ઓછી વધતી સમજણ માટે તું અત્યુક્ત લાગણીને સુખ માની જોઠા છે તે પણ તું જ છે અને જે પ્રબળ પુરુષાર્થ કરે તો સર્વ સુખદુઃખનો અત્યંતાભાવ ફરી મોક્ષમંદિરમાં ચિરકાળ સુખી આનંદ યોગવે તે પણ તું જ છે. તેથી વાસ્તવિક કહીએ તો મોક્ષ તારો છે એટલે તું જ મોક્ષ છે. ન્યાયના એક

* શરિષાં પાઠાન્તરે ભવન્તી એટલે અવસ્થાનો સાચ કરી દે, એટલે અનાદનો ત્યાગ કરે આ કરતાં શરિષા પાઠ વધારે જયમેષ્ઠનો અર્થ બતાવનારો લાગે છે.

નિયમ પ્રમાણે ધર્મ અને ધર્મીનો અલેદ છે. મીઠું ખાઈ છે. ત્યાં ખારાપણું એ ધર્મ થયો, મીઠું એ ધર્મ થયું—અતઃ ખારાથ અને મીઠું એ જુદાં નથી, તેથી ધર્મ અને ધર્મીનો અલેદ થયો; તેવી જ રીતે જીવ કર્મ કરીને સંવૃત અને અસંવૃત છે, છતાં પણ પર્યાય અને પર્યાયીનો ઉપરના નિયમ પ્રમાણે અલેદ છે.

એ જ નિયમ પ્રમાણે કર્મનો કરનાર અને મનનો પ્રેરનાર પણ તું જ હોવાથી તું કર્મ અને મન પણ તું જ છે.

જૈન શાસ્ત્રમાં આત્મા ઉપર જ બધા આધાર રહે છે. એને કોઈ મદદ કરતું નથી, તેમ જ એને બહારની મદદની અપેક્ષા રહેતી પણ નથી. એની અખંડ સ્થિતિમાં એ શુદ્ધ, અક્ષય, અવિનાશી, નિત્ય છે. કર્મના સંબંધથી એની શુદ્ધ દશા પર પડ ફરી વળ્યાં છે; એ પડ ફર કરવા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ ફેરવવો જોઈએ અને તેટલા માટે અસાધારણ ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ. આ આત્મામાં અનંત શક્તિ છે. એ ધારે તો પર્વતોને પણ તોડી શકે છે અને વીર પરમાત્મા જેટલું જ્ઞાન અને શક્તિ મેળવી શકે છે. એટલા માટે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ કે જળા નદ વેવરળી, જળા મે કૂહલામલી । જળા કામકુષા જેણુ, જળા મે નંદનં જનં ॥ આ સિદ્ધાંતનું વાક્ય છે અને તુરત સમજાઈ જાય તેવું છે. એમાં કહે છે કે ‘આત્મા કામકુષા ગાય છે અને આત્મા નંદનવન છે.’ એની પાસેથી કામ લેતાં આવડે તો એ સર્વ ઇચ્છિત સુખો (સ્થૂળ અને માનસિક) આપે છે. એ સર્વ છે એ વાત તો ખરી પણ તે તારામાં છે, એમ બતાવી આપ.

એ બતાવી આપવા માટે અવિદ્યાનો ત્યાગ કરવો. અજ્ઞાનથી અંધ સમાન અવસ્થા રહે છે. અજ્ઞ જીવન એ લગભગ નકાસું થઈ જાય છે, માટે અવિદ્યાનો ત્યાગ કરી તારાં યોગ્ય કર્તવ્યોમાં સાવધાન થઈ જા. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે જજ્ઞાન જજ્ઞ મો કલં, કોષાવિ-જ્ઞોઽપિ લીમવાવેશ્ચઃ । કોષાદિક લીન પાપોથી પણ અજ્ઞાન મહાકલ આપનાર છે. જ્યાંસુધી અજ્ઞાનનો નાશ થશે નહિ ત્યાંસુધી સાધ્ય નજરમાં આવશે નહિ, માટે હે ભાઈ ! તું ભગત થા, ખઠા થા, પુરુષાર્થ પ્રગટ કર, વીર્ય ફેરવ. ૨૭૨.

સુખદુઃખનાં મૂળ-સમતામમતા.

નિઃસંગ્રતામેહિ સદા તદાત્મજ્યૈષ્વરોષ્વપિ સામ્યમાવાત્ ।

અવેહિ વિદ્વન્ ! મમતૈવ મૂલં, શુચાં સુસ્તાનાં સમતૈવ ચેતિ ॥ ૩ ॥

“હે આત્મન્ ! સર્વ પદાર્થો ઉપર સદા સમતાભાવ લાવીને, નિઃસંગપણું માસ કર. હે વિદ્વન્ ! તું જાણી લેજે કે દુઃખનું મૂળ મમતા જ છે અને સુખનું મૂળ સમતા જ છે.” ૩.

ઉપમાતિ.

(વિવેચન—આપણે જોઈ ગયા કે સુખ, દુઃખ, ચોક્ષ કે નરક એ આત્મા જ છે,

કારણ કે તેનું ઉપાદાન કારણ આત્મા છે. એ આત્મામાં જો સમભાવ આવશે હોય, તો તે પોતાનું અસલ સ્વરૂપ પ્રગટ કરીને ઇચ્છિત અર્થ પ્રાપ્ત કરી શકે. એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો અને રસ્તાઓ આ ગ્રંથમાં બતાવ્યાં છે. એ રીતે સમતાભાવ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાર પછી નિઃસંગ વૃત્તિ પ્રાપ્ત થવાનો માર્ગ મળે છે. પૌદ્ગલિક સર્વ વસ્તુઓ અને ભાવો એટલે ઘર, ઘરેણું, પતંગ વગેરે પદાર્થો અને કપાયાદિ ભાવોથી છૂટા પડવું, તેનો સંગ્રામ છોડવો એ નિઃસંગતા કહેવાય છે. એ હૃદયિક લક્ષ્યમાં રાખીને એને સાધ્ય બિંદુ બનાવવું જોઈએ.

હવે સુખનું મૂળ શું છે અને દુઃખનું મૂળ શું છે એ દ્વંદ્વમાં કહી દે છે. સર્વ જીવો પર સમભાવ, સર્વ વસ્તુઓ પર સમભાવ થાય, રાજા કે રંક પર, ધનવાન કે નિર્ધન પર, અથવા એવા વિરોધ બતાવનારા બે શબ્દોથી પ્રદર્શિત થતા કોઈ પણ વ્યક્તિયુગલ ઉપર, તેમ જ કોઈ પણ પદાર્થયુગલ ઉપર ચોક્કસ આકર્ષણ કે અનાકર્ષણ ન થાય એ સમતા છે અને સર્વ સુખનું મૂળ એ જ છે. એક તો સમતા રાખનાર પર દુઃખ પડતું નથી અને બીજું તેને દુઃખ લાગતું નથી. આવી રીતે સમતા રાખનારા પ્રાણી બંને જાતિના સંયોગોમાં આત્મહિત સાધી શકે છે. બીજી બાજુએ જોઈએ તો સર્વ દુઃખોનું કારણ મમતા છે. આ ઘર મારું છે, આ સ્ત્રી મારી છે કે આ પુત્ર મારો છે, એ મારાપણથી જ દુઃખ થાય છે. પોતાની જાતને સાક્ષીભાવે માનનારા વીર ધુરંધરા ઘરને ધર્મશાળા ગણે છે અને પરિવારને મેળા તુલ્ય ગણે છે. મમતાથી જ દુઃખ થાય છે, એ સ્પષ્ટ જણાય છે. એને શાસ્ત્રકાર મોહજન્ય કહે છે અને મોહને સર્વ કર્મોમાં શાસ્ત્રકાર રાજનું પદ આપે છે, સર્વ કર્મોમાં તેની ચીકાસ પણ બહુ હોય છે અને સ્થિતિ પણ બહુ હોય છે. એ મોહરાજાને વશ કરવા માટે ધર્મબોધકર મંત્રી જેવા સત્યવક્તા મહાત્માઓના સંગની બહુ જરૂર છે. એ સંગથી સંસારસ્થિતિ સમજાય, તેથી તેનો ત્યાગ કરવા વિચાર થાય, વિચારથી કાર્ય થાય, કાર્યથી સમતાશુભ આવે અને સમતાથી નિઃસંગતા પ્રાપ્ત થાય અને તેમ થાય ત્યારે વૈશમ્યશતકકાર કહે છે તેમ ગાયન અને વિલાપ, નૃત્ય અને વિદંબના, આમૃષણ ને ભાર, કામબોગ અને દુઃખનાં સાધનોમાં તેને કાંઈ તફાવત લાગતો નથી.

મમતા અને સમતાનું આ તત્ત્વજ્ઞાન બહુ ક્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. સમતા રાખવી એટલે બેસી રહેવું, એ ભાવ નથી. એ ઉપરના વિવેચનથી સ્પષ્ટ થયું હશે. ઇદ્રિયોને શુભ પ્રવૃત્તિ કરાવી, પોતાના જીવનને ધર્મમય કરી દેવું, એ દુઃખ કાળાતુસાર સ્વઅધિકાર પ્રમાણે 'સમતા' નું પ્રથમ આદરણીય લક્ષણ છે. ૨૭૩.

સમતાની વાનકી. કૃપાવાસિ.

સ્રીપુ ધૂલિપુ નિજે ચ પરે વા, સમ્પદિ પ્રસરદાપદિ ચાતમન્ ! ।

તત્ત્વમેહિ સમતા મમતાશુભ, યેન શાશ્વતસુખાદયમેવિ ॥ ૪ ॥

“ સ્ત્રી ઉપરથી અને ધૂળ ઉપરથી, પોતાના ઉપરથી અને પારકા ઉપરથી, સંપત્તિ ઉપરથી અને વિસ્તૃત આપત્તિ ઉપરથી, મમતા મૂકી દઈને હે આત્મનું! તું સમતા રાખ, જેથી કરીને શાશ્વત સુખ સાથે ઐક્ય થશે. ” ૪ સ્વાગતા.

વિવેચન—સમતાનો જ ઉપદેશ વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે. હે આત્મનું! તારે જો મોક્ષ-સુખ સાથે ઐક્ય કરવું હોય, અલેક કરવો હોય, એકાકાર વૃત્તિ કરવી હોય, તો હું તને કહું છું તેમ તું સમભાવ પ્રાપ્ત કર; એ સમભાવ તારું સર્વસ્વ છે, જે તને દુઃખમાંથી છોડાવવા શક્તિમાન છે અને અધ્યાત્મ ઇચ્છાનો એ જ પ્રથમ પદે ઉપદેશનો વિષય છે.

તને જ્યારે સ્ત્રી ઉપર અને ધૂળ ઉપર સમભાવ થશે અને તને પોતાનાં અને પારકાં ઉપર સમભાવ થશે ત્યારે તારો કાંઈક આરો આલ્યો છે એમ જણાયો. અત્યારે તો એકાએક સમાચાર સાંભળ્યા કે—માઈ! તમારો છોકરો પડી ગયો છે, સખત વાંગ્યું છે, રુધિર આદ્યું જાય છે વગેરે. આ શબ્દો સાંભળતાં આ જીવતા ગલસાટનો પાર રહેતો નથી. ગમે તેવાં કામમાં હશે તે સર્વ છોડી એક તરફ વૈદ્યોને યોગાવવા માણસો મોકલશે અને તે પોતે પણ તે જગ્યા પર જવા ચાલવા માંડશે. રસ્તે કેટલી જાતના સંકલ્પવિકલ્પો મનમાં થાય છે, તે વાંચનાર સમજી શકશે. અહીં રસ્તે પહોંચતાં ખબર પડી કે એ તો ખીખનો છોકરો પડી ગયો છે. “ હાશ! ઠીક થયું. ” આ ઉદ્ગાર નીકળી જશે. આ સર્વ શું બતાવે છે? જ્યાં સુધી પોતાના છોકરા તરફ અને પારકાના છોકરા તરફ આટલો ભેદ રહે છે ત્યાંસુધી સમભાવ પ્રાપ્ત થયો છે, એમ કહેવાય નહિ. જ્યારે પોતાના અને પારકાના પુત્ર તરફ સરખો પ્રેમભાવ અથવા ઉદાસીનતા રહે (પણ પોતાના ઉપર પ્રેમ અને ખીખના ઉપર ધિક્કાર નહિ) ત્યારે સમતા પ્રાપ્ત થાય અને ત્યારે જ નિઃસંગતા પ્રાપ્ત થાય અને પછી છેવટે અજરામર સુખ પણ ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય.

જેમ પોતાના અને પારકાના ઉપર સમભાવ રાખવાની આવશ્યકતા છે તેમ જ સંપત્તિ અને વિપત્તિના પ્રસંગોએ પણ મનની સ્થિરતા જાળવી રાખે, તો જ સમતા પ્રાપ્ત થઈ કહેવાય છે. આ વિષય પરત્વે અન્યત્ર બહુ લખાયું છે તેથી અત્ર વિસ્તાર કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ૨૭૪.

સમતાનાં કારણરૂપ પદાર્થોનું સેવન કર.

તમેવ સેવસ્વ મુરું પ્રવત્નાદધીષ્ઠ શાસ્ત્રાણપિ તાનિ વિદ્વન્ ! ।

તદેવ તત્ત્વં પરિમાવયાત્મન્ ! યેમ્યો મવેત્તામ્યસુષોપમોગઃ ॥ ૫ ॥

“ તે જ શુરુની પ્રયત્નથી સેવા કર, તે જ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર અને હે આત્મનું! તે જ તત્ત્વનું ચિંતન કર કે જેનાથી તને સમતારૂપ અમૃતનો સ્વાદ આવે. ” ૫. ઉપજાતિ.

વિવેચન—શુરુમહાશબ્દની સેવના કરવી ઠીક છે, પણ તેનો હેતુ શા ? તેવી જે રીતે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો એ પણ સારો છે અને તત્ત્વચિંતવન કરવું એ પણ સારું છે; પણ એ બધાં કારણ છે, એનું કાર્ય સમતાભાવની પ્રાપ્તિ જ છે; નહિ તો અભ્યાસ, અભ્યાસમાં જ રહે છે અને સેવાથી ખાસ લાભ થતો નથી; એટલા જ માટે ઉમાસ્વાતિ વાચક મહારાજે પ્રથમરતિ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે—

દદતામુપૈતિ વૈરાગ્યવાસના યેન યેન માત્રેન ।

તસ્મિન્ તસ્મિન્કાર્યઃ, કાયમનોવાગ્મિરગ્યાસઃ ॥*

‘ જે જે ભાવથી વૈરાગ્યવાસના દહ થાય, વૈરાગ્યભાવ પોધાય તે તે ભાવ ભાવના માટે મન, વચન, કાયાથી અભ્યાસ કરવો. ’

સમતા સર્વસ્વ છે એ સ્લોકમાં તેને ઉત્પત્ત કરનાર અને જાળવી રાખનાર ભાવોને વિશેષ જાણત કરવાને અને અભ્યાસ કરવાને ઉપદેશ કરી, સમતાભાવ સર્વદા બન્યો રહે એ ઉપદેશ આપ્યો.

તે જ શુરુની સેવા કરવી કે જ્યાંથી સમતાભાવ પોધાય, એ શબ્દથી એવો ભવિષ્ય થયો કે જે શુરુ પાસે મોજમજ ખાતર સાંસારિક વાતો ચાલતી હોય, ખટપટ ચાલતી હોય, ક્ષયાની વૃદ્ધિ થતી હોય, તેમની પાસે જવાનો પરિચય જરા પણ રાખવો નહિ.

શાસ્ત્રાભ્યાસમાં પણ બહુ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે. જે શાસ્ત્રો વિષયકધ્યાને વધારનારાં હોય, જેમાં આ સંસારમાં સર્વ પ્રકારનું પૌદ્ગલિક સુખ ભોગવી લેવાનો ઉપદેશ હોય, જેમાં પરજીવને પીડા ઉપજાવી પોતાને સુખ મેળવવાનું કથન હોય, એ સર્વ શાસ્ત્રો જોવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. જે શાસ્ત્રો વાંચી સંસારસ્વરૂપ બરાબર સમજાય અને મન સમતા પામી જાય, એનો જ અભ્યાસ કરવો. એવી જ રીતે તત્ત્વચિંતવન માટે પણ સમજી લેવું. ૨૭૫.

આ ગ્રંથ : સમતા રસની વાનકી.

સમગ્રસન્છાસ્ત્રમહાર્ણવૈમ્યઃ, સમુદ્ભવઃ સામ્યસુધારતોઽયમ્ ।

નિપીયતાં હૈ વિબુધા ! લમ્બવિહાપિ મુક્તેઃ સુસ્વર્ણકાં યત્ ॥ ૬ ॥

“ આ સમતા અમૃતનો રસ ઓટા ઓટા સમગ્ર શાસ્ત્રસમુદ્રોમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે; હે પંડિતજનો ! તમે તે રસ પીઓ અને મોક્ષસુખની વાનકી અહીં પણ મેળવો. ” ૬. ઉદ્ભવ

વિવેચન—સમતાવંતનું સ્વરૂપ બતાવતાં અનુભવી યોગી શ્રીમદ્ કપૂરચંદલ (ચિદાનંદજી) મહારાજ કહે છે કે :—

જે અરિ મિત્ર બરાબર જાનત, પારસ ઓર પાપાણુ બધું હોઈ;
કંચન કિચ સમાન અહુ જસ, નીચ નરેશમેં લેદ ન કોઈ.
માન કહા અપમાન કહા મન, એસો પિયાર નહિ તસ કોઈ;
રાગ નહિ, અરુ રોસ નહિ ચિત્ત, ધન્ય અહુ જગમેં જન સોઈ. ૧.

જ્ઞાની કહો, બધું અજ્ઞાની કહો કોઈ, ધ્યાની કહો મનમાત્રી બધું કોઈ;
જોગી કહો, ભાવે સોગી કહો કોઈ, જાકું જીસ્યો મન ભાવત હોઈ;
દાષ કહો નિરદાષી કહો, પિંડપોષી કહો, કો ઐશ્વર્ય જોઈ;
રાગ નહિ, અરુ રોસ નહિ, જાકું, ધન્ય અહુ જગમેં જન સોઈ. ૨.

સાધુ સુસંત મહંત કહો કોઈ, ભાવે કહો નિરગંથ પિયારે;
ચોર કહો, ચાહે ઠોર કહો કોઈ, સેવ કરો કોઈ જાન દુહારે.
વિનય કરો કોઈ ઉચે બેઠાવ બધું, દૂરથી રખ કહો કોઈ જારે;
ધાર સદા સમભાવ ચિદાનંદ, લોક કહાવત સુનત નારે. ૩.

સમતાવંતનું આ લક્ષણ છે. સમતાને માટે છેવટે ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે “ઉપ-
શમ સાર છે પ્રવચને, સુજન વચન એ પ્રમાણો રે.”* સમતા એ જ શાસ્ત્રનો સાર છે.

સંસારસુખમાં સુખ જેવું કાંઈ પણ નથી. ગમે તે કાર્યમાં સમતા હોય તો જ સુખ
છે, તેથી શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

સમતા વિષ્ણુ જે અનુસરે, પ્રાણી પુણ્યકામ;
છાર ઉપર તે લીપણું, ઝાંખર ચિત્રામ.

ધાર્મિક કાર્યોમાં સમતા હોય તો જ સુખ થાય છે. મોક્ષમાં પણ સમતાનું જ
સુખ છે. છોકરાઓના વેશવાળ કે માલતી લેવડદેવડના સ્વાર્થ, દેખાવ કરવાનો ખાદ્ય રંગ
અને અંતરંગ કષ્ટવૃત્તિ એવું કાંઈ હોતું નથી. સ્થિરતા એ સમતા છે અને મોક્ષમાં
સ્થિરતા એ જ ચારિત્ર છે. મોક્ષસુખમાં જે આનંદ છે તેની વાનકી અને મેળવવી હોય,
તો તે સમતાપ્રાપ્તિથી મળે છે.

ગ્રંથકર્તા શ્રી સુનિસુદરસુરિ મહારાજે કેટલો વિચાર કરીને આ ગ્રંથ લખ્યો છે તે આ
શ્લોક પરથી જણાય છે. અનેક શાસ્ત્રોનું દોહન કરી આ ગ્રંથ ઉપસંહારરૂપે તાત્ત્વિક
દૃષ્ટિએ લખાયો છે. શાંતરસાત્મક ગ્રંથોનું દોહન કરી કાંટોવા રસ ન્યારે પીવામાં આવે છે
ત્યારે મન ડાઘે છે, અનિર્વચનીય સુખનો અનુભવ કરે છે અને પ્રકુલિત બને છે. એવી
રીતે ન્યારે પ્રાણી સમતારસનો અનુભવ કરે છે, રસાધિરાજનું સેવન કરે છે એટલે ન્યારે
મમતા મૂંઝી સમતા આદરે છે ત્યારે ઉપર કહ્યું તેમ મોક્ષસુખની વાનકી આ મનુષ્ય-

જન્મમાં પણ પ્રાપ્ત કરે છે. આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિનો ત્યાગ, કર્ણાયનો વિરહ અને સ્વાત્મસંતોષ જ્યાં એકઠાં થાય ત્યાં પછી બાકી શું રહે ?

પ્રિય વાંચક ! જરા એક વાર અનુભવ કરજો. આ અર્થ વાંચવાનું કૃણ એ જ છે. આત્મદર્શન કરવું હોય, દુઃખનો સર્વથા નાશ કરવો હોય, તો આ અર્થ દશ વીશ વાર વાંચજો, વિચારજો, સમજજો. અર્થકારે જે વિચારો બતાવ્યા છે તે પુખ્ત વિચાર કર્યા પછી સિદ્ધ કરેલા વિચારો જ છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ સામાન્ય લાગતા વિષયો પણ અત્યંત ગંભીર છે, એ સુખનો અનુભવ થયા પછી તને એમાં અપરિમિત આનંદ આવશે, પછી ભલામણ કરવાની જરૂર રહેશે નહિ. ૨૭૬.

કર્તા. નામ. વિષય. પ્રયોજન.

શાંતરસભાવનાત્મા, મુનિમુન્દરસૂરિમિઃ કૃતો ગ્રન્થઃ ।

બ્રહ્મસ્પૃહયા ધ્યેયઃ, સ્વપરહિતોડ્ઘ્યાત્મકલ્પતરુરેવઃ ॥ ૭ ॥

" શાંતરસભાવનાથી ભરપૂર અધ્યાત્મ જ્ઞાનના કલ્પવૃક્ષ (અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ) અર્થને શ્રી મુનિમુન્દરસૂરિએ પોતાના અને પરના હિતને માટે રચ્યો તેનું બ્રહ્મ (જ્ઞાન અને ક્રિયા) પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી અધ્યયન કરવું. " ૭. ગીતિ.

વિવેચન—આ અર્થના કર્તા કોણ છે ? તેનું પ્રથમ સૂચવન કરવામાં આવ્યું છે. શ્રી સોમસુન્દરસૂરિના શિષ્ય મુનિમુન્દરસૂરિ મહારાજ આ અર્થના કર્તા છે. તેઓનું જે ચરિત્ર લખ્ય થયું છે તે અર્થની શરૂઆતમાં આપ્યું છે. તેઓ સહસ્રાવધાની હોઈ અસાધારણ બુદ્ધિબળ ધરાવતા હતા. જન્મસમૂહ પર અનેક ઉપકાર કરવામાં અહોનિશ તત્પર થયેલા તેઓ શાંતરસનો વરસાદ વરસાવતા હતા.

એ સૂરિમહારાજે આ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ અર્થ બતાવ્યો છે, એ નામ કેટલે અર્થે સાર્થક થાય છે તે આપણે ઉપોદ્ઘાતમાં જોઈ ગયા અને અર્થનું અધ્યયન કરતાં એ વિષય રહુટ થયો. આ શ્લોકમાં કર્તાનું અને અર્થનું નામ બતાવ્યું.

આ અર્થનો વિષય શો છે તે પણ અત્ર બતાવ્યું છે. શાંતરસની ભાવનાવાળો આ અર્થ છે. એ રસ હૃદયને કેટલું નિર્ભળ કરે છે અને તેને ચામટે રસની વ્યાખ્યામાં મૂકવો જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ એને 'રસાધિરાજ' ચામટે કહેવામાં આવ્યો છે તે માટે આપણે ભૂમિકામાં નિરૂપણ કરેલું વિવેચન જોઈ ગયા.

અર્થ કરવાનું પ્રયોજન શું છે ? તે પણ અત્ર સ્પુટ થાય છે. બ્રહ્મ એટલે જ્ઞાન અને ક્રિયા અથવા પરમાત્મસ્વરૂપે પ્રગટ થયેલું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ. મોક્ષની ઇચ્છાવાળા

* આ વિવેચન કરવા પાકું ઢગું પણ થઈ શક્ય નથી, જે માટે પીઠિકા જુઓ.

પ્રાણીઓએ તે ગ્રાસ કરવા અભ્યાસ કરવો. એ પ્રયોજન બતાવતાં અધિકારી કૉણ છે એનું પણ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.

આ અંથ સ્વપરહિતની દૃષ્ટિથી બતાવવામાં આવ્યો છે અને તે જ દૃષ્ટિએ તે પર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

અંથકર્તા હમેશાં પરહિત કરવાની ઉચ્ચ વૃત્તિથી જ દોરાય છે, છતાં પરહિત પણ તત્વથી આત્મહિત જ છે તેથી, તેમ જ સમતારસ પ્રધાન જીવનવાળાનું એ પ્રથમ કર્તૃત્વ છે તેથી, સૂરિમહારાજે આ અંથ સ્વપરહિત સારુ બનાવ્યો છે. એ જ મહાત્માને પગલે ચાલી અને એને મળતી ઇચ્છાથી પ્રેરાઈ, અત્ર કાંઈક વિવેચન કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. એ કાર્યમાં કેતેહ કેટલે દરજ્જે મળી છે તે બેવાનું કાર્ય લેખકનું નથી, પણ શુદ્ધ હૃદય શાખવાનું અને જીજ્ઞાસુતા ભાવે કહેવાનું તેનું કર્તૃત્વ છે. સૂરિમહારાજે આ અંથની રચના કરવામાં પોતાની શક્તિ બહુ સારી રીતે વાપરી છે એમ અનુમાન થાય છે. (એને માટે જુઓ ઉપોદ્ઘાત). આ અંથ અધ્યાત્મ જ્ઞાનનું કલ્પવૃક્ષ છે, માગનાર જૂલારી તો જૂલારી વાત છે, બાકી જે વસ્તુ માગવામાં આવશે તે કલ્પવૃક્ષ તો તુરત જ આપશે. ૨૭૭.

ઉપસંહાર.

इममिति मतिमानधीत्य चित्ते रमयति यो विरमत्ययं भवाद्व द्राक् ।

स च नियतमतो रमेत चास्मिन् सह भववैरिजयश्रिया शिवश्रीः ॥ ૮ ॥

“જે બુદ્ધિમાન પુરુષો આ અંથનું અધ્યયન કરીને, તેને ચિત્તામાં રમણ કરાવે, તેઓ થોડા વખતમાં સંસારથી વિરક્ત થઈ જાય અને સંસારરૂપ શત્રુના જયની લક્ષ્મીની સાથે ભોક્ષલક્ષ્મીની કીડા જરૂર કરે.” ૮.

આપોંગીતિ.*

વિવેચન—આ અંથના અધ્યયન અને રમણ (નિદિધ્યાસન) પર અત્ર ક્યાન એંથવામાં આવ્યું છે. જે પ્રાણી આ અંથનો અભ્યાસ કરી અનુભવની ભગૃતિ રાખે છે તે સર્વ વાંછિત પદાર્થોને ગ્રાસ કરી શકે છે, એકલો અભ્યાસ કામનો નથી; અભ્યાસનો સદુપયોગ અને દુરુપયોગ બન્ને થાય છે. દુનિયામાં ખરાબમાં ખરાબ માણસ પણ અભ્યાસવાળા જ થાય છે, અને કેટલીકવાર ચોગ્યતા વગર અધ્યાત્મને ડોળ કરવાથી ઢોંગ પણ ગ્રાસ થાય છે. વસ્તુતત્ત્વે સાર એ છે કે—જે અભ્યાસ કરી તે અભ્યાસને ચિત્તામાં ચોંટાડી દે છે, મન સાથે મેળવી નાખે છે અને ચિત્તમાં રમણ કરાવે છે, તે જ ઇચ્છિત સુખો જરૂર મેળવી શકે છે. લોક (Looke) નામનો અંગ્રેજ વિદ્વાન થયો છે, તે કહે છે કે—પાંચ મિનિટ વાંચી અને તેના પર પંદર મિનિટ વિચાર કરો. આવી રીતે

જેને મનન કરવાની ટેવ પડશે, તે જ પ્રાણી ખરેખરે સાર શોધી શકશે. મનન કર્યા વગર આત્મજાગૃતિ થતી નથી, પાંચેલો વિષય અંતરંગમાં જરા પણ અસર કર્યા વગર ઉપર ઉપરથી આવ્યો જાય છે. મનનની ટેવ પડે છે ત્યારે જ વસ્તુરહસ્ય સમજાય છે; નહિ તો કૂવાના કાંઠા-પર બાંધેલો પથ્થર કોસના આખા દિવસના પાણીના મારા પછી પણ, પાંચ મિનિટ પાણી પડવાનું બાંધ થાય છે ત્યારે જેમ, કાંઠો પાણી વગરનો કોરો થઈ જાય છે, તેમ મનન વગરનો અધ્યાસ અંતરંગમાં ઊતરતો જ નથી.

એવી રીતે મનન કરવામાં આવે તો સંસારશત્રુની જયલક્ષ્મી અને પ્રેક્ષલક્ષ્મી બન્ને ધિનપણીએ આ જીવને સાથે વરમાળા આરોપણ કરે. એ પ્રાપ્ત કરવાની જ આપણી ઇચ્છા છે, જયશ્રિયા એ સાંકેતિક શબ્દથી અંયકર્તાતું નામ ધ્વનિત થાય છે. ૨૭૮.

*

*

*

એવી રીતે સામ્યસર્વસ્વાધિકાર નામનો સોળમે અને છેલ્લો અધિકાર પૂર્ણ થયો. આમાં અંથના સર્વ વિષયનું ઠોઢન કરી સાર બતાવવામાં આવ્યો છે. જે છે તે સમતામાં જ આવીને સમાય છે. સમતાના સુખ પાસે ઈર્ષ અને ચક્રવર્તીનું સુખ પણ વ્યથા કહ્યું, ત્યારે પછી એ સુખ ઉત્કૃષ્ટ છે એમાં જરા પણ સંદેહ જેવું નથી. વળી એ સમતાના પ્રભાવથી મોક્ષ આંગળીના ટેરવા પર આવી જાય છે. આથી વધારે શું કહી શકાય ? સર્વ જીવ ઉપર સમભાવ રાખવો, સર્વ વસ્તુ ઉપર સમભાવ રાખવો. પૌદ્ગલિક વસ્તુ પર રાગ દ્વેષ કરવા નહિ અને રાગ દ્વેષ પૌદ્ગલિક જ છે એમ સમજવું, દોષવાન પ્રાણી ઉપર પણ કરુણા રાખવી અને શુણ્વંતને જેઠા અંતઃકરણમાં પ્રમોદ લાવવો અને પોતે શુષ્ક પ્રાપ્ત કરવાની શુદ્ધ ઇચ્છા રાખવી એ જ આ જીવનનો મુખ્ય હેતુ છે, જીવનપ્રાપ્તિનું પરમ સાધ્યબિંદુ છે અને પ્રાપ્ત થયેલ જોગવાઈનો સદુપયોગ છે. એવા પ્રકારનું જીવન સમતામય જીવન કહેવાય છે. એની ગેરહાજરીમાં આ ભવ એક ફેરા સમાન સમજવો. અનાદિ સંસારની ઘટનામાં પથાસ, સાઠ કે એંશી વરસ એ કાંઈ બહુ નથી. એટલા વખતમાં અનેક જાતના તોફાન કરી આખી દુનિયાને હચમચાવી મૂકવી અથવા અપ્રમાણિક આચરણ કરવાં અને પાપકર્મથી ભારે થઈ જવું કે કાળાંબળાર કરવાં એ વસ્તુરૂપનું અજ્ઞાન, જહતા અને એકાંત મૂર્ખાઈ છે. અનંત શક્તિવાળો આ આત્મા શુભ પ્રવૃત્તિથી ધારે તો હાલ પણ આ જિંદગી-પછી, નવ વરસમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે. આ જીવ વિનાકરણ અનેક હુંમેા સહન કરે છે, તે સર્વનો હેતુ અને કારણ સમજી, મૂળ વિષય પર આવી જવું અને ત્રીજા પ્રલોકમાં કહ્યું છે કે મમતા સર્વ હુંમેાનું મૂળ છે અને સમતા નું સુખોત્તમ મૂળ છે, એ સારી રીતે સમજવું. એટલા માટે ક્રોધાગ્નિને શમજાવથી શમાવવો, વિવેકવજ્રથી માનપર્વતનો છેદ કરવો, સરળતાઓવધિથી આયાસદયનું નિવારણ કરવું અને સંતોષરૂપ બાંધુલિમંત્રથી લોભભુજંગને વશ કરવો. એ કષાયો પર જય કરવો અને

વિષયોને તણ દેવા, એ સમતાપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. એ સમતા સમકિતદષ્ટિ તત્ત્વજિજ્ઞાસુને મન સર્વસ્વ છે, એની ખાતર ચિંતામણિ રત્ન કે કામધેનુનો યોગ આપવો પડે, તો પણ તેને કાંઈ લાગતું નથી.

આવી રીતે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજે રચેલ શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથ અત્ર પૂર્ણ થાય છે. એમાં સમતાનો વિષય મુખ્ય છે. એની પુષ્ટિમાં અનેક ઉપયોગી વિષયો પર પ્રસંગે વર્ણન કર્યું છે. એ ગ્રંથ કેટલો ઉપયોગી થયો છે તે સંખ્યાથી વિશેષ હકીકત વિવેચનમાં ફરેક પ્રસંગે કહી છે અને કાંઈક હકીકત ઉપોદ્ધાતમાં પણ બતાવી છે. એ ગ્રંથ વાંચી, સમતા રસ પ્રાપ્ત કરી, જીવનમાં ધાર્મિક તત્ત્વમયતા લગાવી, અખંડ સમાધિ-મુખ્ય અનુભવી, અવિનિષ્ણત સાદિઅનંત મુખ્ય પ્રાપ્ત કરે, એવી આ લેખકની અંતઃકરણની પ્રાર્થના અને ઇચ્છા છે.

સવિવરણઃ સામ્યસર્વસ્વનામા પોઢશોઽધિકારઃ ॥

શ્રીશાન્તરસભાવનાસ્વરૂપોઽધ્યાત્મકલ્પદ્રુમાભિધો ગ્રન્થો
જયક્યક્તુઃ શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિભિઃ કૃતઃ સવિવરણઃ
સમાપ્તઃ । इति शम् ॥

શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથ મૂળ શ્લોકોની ભાષામાં ચોપાઈ.*

પરમ પુરુષ પરમેશ્વર રૂપ, આદિ પુરુષ નહિ અકલ સદૃષઃ
સાગી અસરણ સરણ કહાય, સકલ સુરાસુર સેવે થાય. ॥
મણ્ડી તાસ ચરણ અરવિંદ, ખરતર ગચ્છપતિ શ્રી જિણ્યંદઃ
સંભારી શ્રી સદૃશુર નામ, ભાષા લિખું સંસ્કૃત કામ. ॥
અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ લઘાઈ, શ્રી મુનિસુંદરસૂરે કઢાઈ;
પરમારથ ઉપદેશન કરી, નવમ શાંતરસપતિ અણુસરી. ॥
અંતર અરિ છપી જ્યમિરિ, શાંત રસે શ્રી વીરે વરી;
નિરવૃત્તિકારી તે ખરિણામ, ચરમ કરણમાં આળ્યા તામ. ૧
સકલ મંગલનિધિરૂપી હિયે, આળ્યે નિરુપમ સુખ પામીએ;
શિવમુખ તરત લહીએ જિણે, ભાવઈ ભવિક શાંત રસ તિણે. ૨
સમતામાંહિ રહે યલયલીન^૧, ન રહે સ્ત્રી^૨ સુત^૩ ધન^૪ અધીન;
દેહી મમત^૫ ને વિષય^૬ કથાય^૭, ન કરે રહે શ્રુતક^૮ ચિત્ત લહાય^૯. ૩
વૈશાળી^{૧૦} વળી શુદ્ધ^{૧૧} પ્રમ દેવ, શુર પ્રમ ભણુ^{૧૨} કરે મત સેવ^{૧૩};
સંવરૂપી^{૧૪} શુભ ચલગતી,^{૧૫} સેવો સમતારસ શિવમતી^{૧૬}. ૪
એક કહ્યા સોળક અધિકાર, સંગ્રહ એણે શાસ્ત્ર મહાર;
પહિછું તિહાં સમતા ઉપદેશ, વચન કરી ભણું લવલેશ. ॥

સારચોપદેશ કથન.

ચિત્તભાલ મત મૂકિ તું, ભાવન બીજ અનૂપ;
જિણુ તુજને દુરધ્યાન સુર, ન છલઈ+ છલના રૂપ. ૫

સદૃશતા કથન.

ને સગહું ઈન્દ્રિયમુખ થાય, નર સુર ઈંદ તણુઈ સુખ માય;
ભિંદુપરે સમતા પુરેસરે, તે જાણી આદર ચિત્ત ધરે. ૬

* આ ચોપાઈનું પુસ્તક રા. રા. કેશવલાલ પ્રેમચંદ તરફથી અમદાવાદ રેલાના ભંડારમાંથી મળી આવ્યું છે, પરંતુ તે બહુ મોડું મળ્યું તેથી પાછળ દાખલ કર્યું છે. વાંચનારની સમજ માટે દરેક શ્લોકના વિવેચનને અંતે જે ચાલુ નંબર મૂક્યો છે, તે જ નંબર ચોપાઈને પણ આપ્યો છે. આથી સંસ્કૃત શ્લોક સાથે મુકાબલો કરવામાં બહુ સમજ થવા સંભવ છે. પછીની આવૃત્તિમાં પણ આ જ ગોઠવણ વધારે અનુકૂળ છે એમ ધારીને ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. એ જ ગોઠવણ ચાલુ છે, ડું જ્યમી. ૪ આકાશ આ ગ્રંથના સોળ વિભાગ (અધિકાર) બતાવે છે. + છળે.

સમતાશ્રય કૃપા કથન.

ઝઠીઠ વિવિધ કરમ *પરકાર, બાણી સહુ જન વચન વિકાર;
પરણતિ રાખી ઉદાસ બાવ, મુનિ આસરે ઝઠુઃખ સુખ ધાવ. ૭

સમતાશ્રય સુખ કથન.

સરવ જંતુ ઉપરિ ક્ષણ એક, જઈ+ મન મૈત્રી આણે છેક;
તે સુખ પરમ કૃપ યોગવે, જે ઇહ પરભવ ન થયો કમ. ૮

સમતાશ્રિત જીવ લક્ષણુ કથન.

જેહ નઈ મિત્ર, ન શત્રુ ન કોઈ, નિજ પર બાવ ન હોવે સોઈ;
ઈદ્રિયાર્થ ન રમે ચિત્ત બસ, યોગી મુક્તકલાયા વાસ. ૯

સમતા કારણુ કથન.

મૈત્રી કરી જી જગજંતુ, પ્રમોદ ધરિ જીવ શુણ્વંતમુ;
કરુણા ભવપીડિત જનસંગ, નિરશુણ પરિઃ ધરિ ઉદાસ રંગ. ૧૦

મૈત્ર્યાદિ સ્વરૂપ કથન.

મૈત્રી પરહિતચિંતા જેહ, પરદુઃખવારણ કરુણા તેહ;
પ્રમોદ પરમુખ સંતોષમુ, ઉપેક્ષા તે માયગ દોષમુ. ૧૨

મૈત્ર્યા લક્ષણુ કથન.

ધરિવું જે મ કરહ કો પાપ, વળી ન લહઈ કોઈ દુઃખતાપ;
મુંકાવો ભવથી જગજંત, મતિ એ મૈત્રી કહિયે તંત. ૧૩

પ્રમોદ લક્ષણુ કથન.

સકલ દોષના ફેડણુહાર, વસ્તુ તરવના દેખણુહાર;
શુણ્વંતમું એ કરિઈ પક્ષ, જીહ તું લહિ તે મુદિતા લક્ષ. ૧૪

કરુણા લક્ષણુ.

હીન હીન દુખિયા ભયલીત, યાચમાન જીવિત નિજ ચીત;
તસ ઉપકારતણી જે શુદ્ધિ, લહિ તે જીહ તું કરુણા શુદ્ધિ. ૧૫

મધ્યસ્થા લક્ષણુ.

જેવું ફર કમં તેહવું, વળી સુરશુર નિંદા જેહવું;
નિજ પરસંસક ઉપરિ તિમઈ, લહિ જીહ તે મધ્યસ્થાઈ મધ. ૧૬

* પ્રકાર. + જમારે. x પરે, ઉપર. ‡ ૧૧ મા સ્લોકની ચોપાઇ લખી નથી તેથી તે સંખ્યા પડી રહે છે: અથવા ૧૧-૧૨ નો આરમ્ભ ગાથામાં સમાવેશ થાય છે. § કરવું.

સમતા સુખ કથન.

સકલ ચેતનાચેતન વિષે, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, રસ લાગે;
સામ્યભાવ જોઈશ જો ચિત્ત, તે તુજ કરગત શિવસુખ તત્ત. ૧૭

આત્મ મદ્વારણ કથન.

સ્થાં શુષ્ણ તુજ જિજ્ઞ વાંછે સ્તુતિ, સ્થુ* કરતઉ* મદ્વાર અદ્ભૂતિ;
નરકલીતિ કિષ્ણ સુકૃતે ગર્હ, સ્થુ* છત્ત* યમ તે* મન જઈ. ૧૮

વેતૃત્વપણ કથન.

શુષ્ણ લેવઈ જે શુષ્ણિયલ નતલુઈ, પરનિંદા આત્મને ભણે;
મન સમભાવે રાખે વળી, ખીજે વ્યત્યયે વેત્તા રળી. ૧૯

અર્થવેત્તા કથન.

નવિ જાણે શત્રુ નઈ મિત્ર, નૈવ હિતાહિત નિજ પર ચિત્ત;
સુખ વાંછે છઉ કરઈ દુઃખધેષ, ઇદ લહિસિ કિમ નિયાણુ હરેષ. ૨૦

વેત્તાફળ કથન.

સુકૃત જાણી સર્વ પરિણામ, રમણીએ રહે ચિરચિતિ કામ;
અન્ય ભવે તુ અનંત સુખ લહઈ, તઉ કિમ મતથી નાહઉ વહઈ. ૨૧

સ્વપર વિભાગ કથન.

નિજ પર કીધું જેહ વિભાગ, રાગાદિકે લેહજ અવિભાગ;
અઉગતિ દુઃખ કારણથી તનઈ, જાણઈ નહી અરિકૃત્રિમ મનૈ. ૨૨

વસ્તુ અનિત્યે સામ્ય કથન.

અનાદિ આત્મ નિજપર આદિ, કે નઈ પિણુ નહિ ભાવ અનાદિ;
રિપુ મિત્ર વલિ ચિર નહી દેહ, તઉ સરિણું ન લહે કિમ એહ ? ૨૩

અનિત્ય દૃઢાવ કથન.

પંડિતને તતથી લેષ નહી, માતપિતા સુત સ્ત્રી સુખ ગહી;
ન હુવે સુખકર લેષથી અજ, ગત આકાર સકલગત તત. ૨૪

સામ્યે અદ્વૈતા કથન.

કાગી હુવે સહુ સંજ્ઞાવંત, ધની મનુષ કે કર્મી તંત;
ધર્મી કે જૈની કે યતી, શિવવંછક કે એ શિવમતી. ૨૫

સર્વ સ્વારથ કથન.

નેહી તિતલઈ નિજનિજ વિવઈ, પોતીકો સ્વારથ જ્યાં લખઈ;
એઈ એહવી સ્વારથ રીતિ, એ ઉપરિ કુણુ રાખે પ્રીતિ ? ૨૬

રાગદ્વેષ નિરૂપતા.

પામ્યું સ્વપંન ઈદ્રજલાદિકઈ, જે રતિ અરતિ નિરૂપણે બકઈ;
તિણુપરિ લખિ એ સકુ ભવ વિવઈ, ચિંતવણું આતમને સખે. ૨૭

બિસ્લોકૈ: પરવશ કથન.

એ મુજ માતપિતા એ મુજ, સજ્જન બંધવ એહ અગુજ;
એ ધન ઉપરિ મમતા રહઈ, નિજ યમવશતા કાં નવિં લહઈ ? ૨૮
ન ધન, ન પરિજન સજ્જન ન કોઈ, પરિચિત મંત્ર ન દેવ ન સોઈ;
યમથી કોઈ ન શખઈ તુજ, જાણી મૂઢ પહિવે તો બુજ. ૨૯
ધને મૂઢતા કથન.

તેણે જો ભવસુખ ન ગહે, સાધનરૂપ ધનાદિક વહે;
સુઝે વિષયવિકારે મને, પ્રીતિ ન આહે સમતતને. ૩૦

શત્રુ કુટંબપણુ બોધ.

કરે કષાય મલિન સ્યું ચિત્ત, કો ઉપરિ અરિણુધે અત્ત;
તે તુજ માતપિતાદિકપણે, ઈદ્ર થયાં બહુ ભવભરમણે. ૩૧

કુટંબે શત્રુબોધ.

જ્યાં શોચે કિહાં ગયાં મુજ એહ, નેહાણુ આતમહ સનેહ;
તિણે હણ્યો તુંહિજ પૂરવઈ, હણુણુહણુવણુ તે ભવભવઈ. ૩૨

અસમર્થ કથન.

ન શકે તું રાખી તેહને, તે પિણુ શખણુ તુજ દેહને;
નિરૂલ મમત કરે સ્યું એસું, પગ પગ મૂરખ સ્યું ચિંતેસું ? ૩૩

રાગદ્વેષ નિરાસ કથન.

સચેતની પુદ્ગલીયા જીવ, અન્ય પદારથ અણુગ સદીવ;
ધરે અનંત પરિણામ સલાવ, તહાં કુણુ રાગદ્વેષનો દાવ ? ૩૪

સમતામાંહિ મગનપણે, એહ રચ્યઉ અધિકાર;

હિવ અતુકમિ બીજો લિખું, લલના સુગતાચાર ॥

ઇતિ પ્રથમ: સમતાધિકાર:

મોહિ સ્યું સ્ત્રીજન ઉપરધ, પુણ્યાત્મ પ્રીતિ રતિ ધરે;
 ન લખે કાં પડતાં ભવદધર્ધ, સ્ત્રી તે શુદ્ધ શિલા ગત બધર્ધ. ૩૫
 અરમ અસથિ મનમ આંતર વસા, અસ્થિ માંસ અમેધ્યાદિક કસા;
 અશુચિ પિંડગત સ્ત્રી આકાર, દેખી રમે સ્યું આતમસાર. ૩૬
 દેખિ દૂરસ્થ અમેધ્ય રઅલંપ, સૂગ કરે તું નાસાકલંપ;
 તિલ્લે ભરધ સ્ત્રી ડીલે મૂઠ, સ્યું અભિલાષ કરે અવગૂઠ. ૩૭
 માંસ અસ્ત્ર અમેધ્યે ભરી, સ્ત્રી દેહી દેખે સ્યે કરી;
 ઇંદ્ર ભવ સુત ધન ચિંતા તાપ, યાચે પરભવ દુરગતિ પાપ. ૩૮
 મુંઝે સ્યું દેખી સ્ત્રીઅંગ, ચિત્ત પ્રસન્ને પેસ નિસંગ;
 લાખ ક્ષણ વિરમ અશુચિ એ ગાત, કરતો શૌચ અશૌચ હ ધાત. ૩૯
 મોહાયે સ્યું સ્ત્રી મુખમેત્ર, દેખી અંગોપાંગ વિચિત્ર;
 દેખે નહીં નરકગતિ રૂપ, મોહ તે મહાકર્મન રૂપ. ૪૦
 અમેધ્ય લઠ્ઠી નઇ ઝબહુરંધ, નીકલતા મલ કૃમિચય બંધ;
 માધિલ્ય ચપલ કુરકાયળી, દુરગતિલ્લી સુગતે સ્યું રળી. ૪૧
 નેહ નિભૂંધં વિષકંદલી, અદરી વાધિલિ નિનમી વળી;
 વ્યાધિ અકારણ મૃત્યુ એ કરે, અણવાદલી વજ્રશનિ પરે. ॥
 સાહસ બંધુ સનેહ વિઘાત, મૃષા પ્રમુખ સંતાપક ધાત;
 ઇધ્વ પરિ એ પ્રતપ્ત રાક્ષસી, સુણી ભવિષ્ય દૂરે રહાઈ વસી. ૪૨
 અસ્ત્રી વિરમણ રૂપ એ, લિખ્યું દુલીપ અધિકાર;
 તીને સુત મમતા રહિત, જાણો હૃદય મઝાર. ॥
 ઇતિ દ્વિતીયઃ સ્ત્રીમમત્વમોચનાધિકારઃ

જીવ મ કુષ્મુ સુતાસુત દેખ, હરખે આકુલ ચિત્ત વિરોધ;
 મોહે નરકબંદિ મેલવા, મેલ્યા એક નિઝડના લવા. ૪૩
 આભવ જીવ ભવાંતર તિમી, ન લખે ચાલ મૂંઝ્યા ને ધમી;
 રવે કરી અલાયલ પીડ, હલ્લે સદા તમ સમાધિ કીડ. ૪૪
 કૃમિ વિચિત્ર સ્ત્રી કુખે હવે, અસપ્ત સુકર ધાતુ પ્રભવે;
 દેવતિ શગ દેષ તે વિષ, ન હુવે તો સ્યો સુત પરમુખે? ૪૫

આપદ શખણ સમરથ નહીં, સુત સંબંધ પિતાદિક મહી;
ઉપકારે દીસે સંદેહ, સુતપર નેહ મ કરિ છૂઠિ એહ. ૪૬
સુતમમતામોચન પ્રગટ, એહ તૃતીય અધિકાર;
ધનની મમતા મૂકવા, ચોથા સુષ્ટિ અધિકાર. ॥

ધર્મિ તૃતીય: પુત્રમમત્વમોચનાધિકાર:

સુખશુદ્ધે લખમી^૧ મેલતો, રહે છૂઠિ તું મમતા છતો;
અધિકારી એ પાપક વેત, સંસારે નાખે તું ચેત. ૪૭
લખમીએ દુસમણલોગ હવે, ઉદર સરપ ગતિ વળિ હવે;
મરણાપદ શખે નહીં કિમ, શખે સ્યું^૨ જિહ્વે મોહ એહ મધ. ૪૮
મમતા માત્ર હવે મનસુખ, ધન અલપ કાલે તો લખ;
આરંભાદિકથી અતિ દુઃખ, દુરગતિરૂપી દાઢણ રૂપ. ૪૯
આતમસાધન એ છે દ્રવ્ય, ધર્મ થવે પિણુ^૩ નહીં અતિ ભવ્ય;
પુણ્યાતમ નિઃસંગહ યોગ, તદ્ભવ મુક્તિ સ્ત્રી હવે લોગ. ૫૦
ક્ષેત્ર વસ્તુ ધન ધાન્યક તેહ, મેલી શખે પ્રાણી જેહ;
કલેશ પાપ નરકગતિ હવે, શુષ્ક નહિ કોઈ ધરમને ઠવે. ૫૧
ખૂટે આરંભે ભવમાંહ, રાજ પ્રમુખ છલે વળિ તાંહ;
ચિંતાકારક ને ક્રમ હરે, પરિશ્રમ છંડવધ^૪ કારજ સરે. ૫૨
વાવે નહીં ને ધન શુભ ખેત, ભવું પરભવ સ્યું^૫ તે લેત;
તેહ ઉપાજ્યું^૬ કરી અતિ ખાપ, છૂઠિ કિમ તો ભયે દુઃખતાપ? ૫૩
પરિશ્રમ મમતા મુગત એ, ચઠ્ઠી^૭ ઈહાં અધિકાર;
હિવ અનુક્રમિ પંચમ લિખું, દેહ મમત પરિહાર. ॥

ધર્મિ ચતુર્થો ધનમમત્વમોચનાધિકાર:

પાપ ચિંતવે ચોલે દેહ, કિમ તુજ યશે સહાયી તેહ?
ઈમ ને ઉત્તર સુખ ચિંતવે, એ જગ વંચે પૂરત રવે. ૫૪
કારાગારચક્રી નીસરે, જડ પિણુ લેહી નઈ બહુ પરે;
પડયું^૮ અધિક તેથી તનુ બંદિ, છૂઠિ કમયતન કરે સ્યે છંદિ. ૫૫
ને પરભવ દુઃખ વંચે ચિત્ત, તો ન કરે કિમ પુણ્ય પવિત્ર?
રાખી ન શકે ભવભય કોઈ, પુણ્ય વિના જઈ વળિ^૯ હોઈ. ૫૬

કરે પાપ મુંઝી ધણ દેહ, ભવદુઃખ જાલ ન જાણે જેહ;
 અગ્નિ લોહાશ્રય સહે ધન સહી, બ્યોમ અનાશ્રય બાધા નહીં. ૫૭
 કાચનામ અતુચર એ દુષ્ટ, કર્મશુણે બાંધી તુજ પુષ્ટ;
 છલનું^૧ દેઈ સંયમ લાંછ, જિણ તુજ જીવ ન આવે આંછ. ૫૮
 શુચિપણું અશુચિપણું લહે જિહાં, કૃમિ જાલે આકુળ વપુ ધહાં;
 તરત ભસ્મભાવીથી જીવ, લે નહીં કાં આતમહિત નીવ, ૫૯
 તપ જપ સંયમ પરઉપકાર, દેહે એ ફલ હ્યે નહિ સાર;
 બહુ ભાટકે અદ્ય દિનગેહ, મૂરખ તું સ્યું તિહાં ફલ લેહ. ૬૦
 માટીરૂપ ધણ વિણસતે, નિંદાવંત શેઠગર છતે;
 દેહે આતમહિત જો નહિ, મૂરખ યતન કરે સ્યો તહીં. ૬૧

દેહ મમત રહિત ધહાં, એ પંચમ અધિકાર;
 વિષય પ્રભાદ નિવારવા, સુણિ વળી વિકથા વાર. ॥

ધર્મ પંચમો દેહમમત્વમોચનાધિકાર:

તુગ્ધ સુખદાયક ઇન્દ્રિય વિષે, સ્યું મુંઝે આતમ ધણ વિષે;
 મેદહે એ ભવભયવનમાંહ,^૧ જીવે નહિ સુલભ નહીં શિવ તાંહ. ૬૨
 પડતે શુભ પરિણતિ અતિ અસુભ, રચ્યો વિષય સુખમાં સ્યું મુંઝ ?
 જડ પિણુ રહે હિતાહિત લખી, ન લખે^૨ તું કાં પડિત પખી. ૬૩
 ઇન્દ્રિયસુખ તે તો જિમ બિંદ, અર્તાન્દ્રિય સુખ તે શિવગતિ કંદ;
 પડિત દુકું પરસ્પર દેખી, આણે દ્રષ્ટિ એક પરિચેષ. ૬૪
 દેહી નરક દુઃખ કિમ લોગવે ? શાસ્ત્ર સુણીને લહિ જીવે હવે;
 જેહ નિવર્યો^૩ તૃષ્ણા વિષે, સુણી પાપભય સગલા^૪ લખે. ૬૫
 નરક વેદના ને ગર્ભવાસ, દેખીને ક્ષુભલોચન^૫ ભાસ;
 મન ન લગે જ્યું વિષય કપાય, તો પડિત વળી ચીતવિ તાય. ૬૬
 જિમ પશુને વળી જિમ ચોરને, વધ કરતાં મૃતિ હુવે ઘિર મને;
 હલકે હલકે તિમ સરવને, તો સ્યું આતમ વિષયાજને. ૬૭
 બીહે જીવે દુઃખની શય, મન વશ ઇન્દ્રિય વિષયાવાસ;
 ઇન્દ્રિય સુખ તે નારો તુરત, તસ નારયે નિશ્ચય દુઃખ જત. ૬૮
 યમ સ્યું મુયો^૬ દુરામય^૭ ગયા, નરક જડાણા સ્યું કાં યયા ?
 સ્યું નિશ્ચય આયુસ ધન દેહ, કૌતુક વિષયે મુંઝયો જેહ. ૬૯

સુંઝે સ્યું જીવિ વિષય પ્રમાદ, જનમગત સુખ ઉત્તર દુઃખખાદ;
સુખ જે ઇન્દ્રિય વિપ્સા મુક્ત, નિરુપમને આયતિ શિવ મુક્ત. ૭૦

વિષય પ્રમાદ નિવારવા, એ છઠો અધિકાર,
જિણ કયાય ઉપજે નહીં, સે સુષ્ટિ^૧ સમમ સાર. ॥

ધર્મિ પછો વિષયપ્રમાદત્યાગાધિકાર:

સહી સહીસ જીવ પીડા ધણી, દ્રેષ વરો નરકાદિક તણી;
સ્યું તું મુગ્ધ કહો કુવચને, ક્રોધે^૨ નિજ સુકૃતધન હને. ૭૧
માનહીન વચને જો માન, ન હુવે તો તપ આખે માન;
કુવચન માને હુવે તપનાસ, દુઃખ લહે આતમ નરકાવાસ. ૭૨
વૈરાદિકનો લાભલાભ, આતમ જાણો આ ભવગાભ;
માન રાખ ભાવે^૩ તપ રાખ, નિહાયે^૪ ઇહાં દુહં ગતિ સાખ. ૭૩
સુષ્ટિ કુવચન જે હરણિત થાય, પાહણ કે જસ રામ હરખાય;
જે મરણાંતે ન ધરે દોષ, જીવ જાણે એ શિવગતિ પોષ. ૭૪
સ્યું શુણ તુજા કયાયે કદા, ક્રીધું છે જિણ સેવઈ સદા;
સ્યું દેખે નહિ એહણું દોસ, તાપ ઇહાં, પરભવ દુખદોસ. ૭૫
સ્યું તુજ સુખ કયાયે કયોઈ, કયાયનાસથી સ્યું સુખ ધૃષ્ટિયો;
એ જોમાં ઉત્તર ફલ દેણ, જાણી જીવ લખ તે અલેણ. ૭૬
તપપ્રવૃત્તિ તો જીવ સુખસાધ્ય, જિમ તિમ માનમુગતિસુ અપાધ્ય;
પહિલી પ્રવૃત્તિ ન એ સુખ કઈ, બાહુબલિને ખીજે શિવ કઈ. ૭૭
વિચાર કરી ઇમ તજણું માન, હુલંભ તપ રાખણું નિહાન;
પડિત હરખે મન ધરિ ક્ષમા, માન મત્સર હે મૂળ ગમા. ૭૮
ચોટે પરભવ પિણ તું કુપે, પાપ ચિંતવઈ નિજ શુણ હુપે;
ન લખે નરક તિરચી ગતિ, વારવાર ચારયે દુઃખતતિ. ૭૯
ધરે પુણ્યાતમ અપકારિણે, ક્રોધ તેહ ધરિ અરિષટક્રીયે;
તે ભવબાહિજ દષ્ટિ પીડ, અંતર અરિને ભવ ભવ ઇડ. ૮૦
ભણે ક્રિયા તપ શમમાં રહે, આયા સહિત ધરમ નઈ કહે;
ન લહે તે ફલ આતમ દેહ, કિલેસ રૂપ ભવાંતર છેહ. ૮૧
પહે લોભ આતમ સુખ જાણી, સેવા લ્યે જ્ઞાનાદિક તણી;
દુખ લેવા નઈ ઇહ પરવહે, વાંછા તઈ ધરિ દુહં પરિચહે. ૮૨

કરીસ જઈ પરભવ હિત કાંઈ, કાંઈક કરિ સુકૃત કિહિ કાંઈ;
 વળી તે મહ મત્સરે' ન હાર, માનાદિકે નરકગતિ ધાર. ૮૩
 પહિલે પાપ સંસારે પડ્યો, હવે કિમું શુષ્ણિલ મહ જડ્યો;
 નવિ જાણે ર્યું ભવજ્વલનિધે, પાડે યંત્રી સાંકલ મધે. ૮૪
 કષ્ટે તુજ ધરમ લવ મિલ્યો, યુગપત જાઈ કપાયે ભિલ્યો;
 અતિયત્ને સુ લલ્યું ધન લેસુ, મૂરખ કિમ હારે કુંઠેસુ. ૮૫
 મિત્ર તેહ શત્રુ હવે તરત, ધરમ મલિન યશ અપયશ ગત;
 ન ધરે નેહ જાંધવ માળાપ, ઇહ પરભવસુ કપાયે તાપ. ૮૬
 રૂપ લાભ કુલ વિક્રમપણે, વિદ્યા તપ હત પ્રભુતા ભણે;
 સું મહ વહે ન જાણે મૂઠ, તે અનંત નિજલાયવ વૃદ્ધ. ૮૭
 વિષ્ણુ કપાય ન વધે ભવરાશ, ભવ ભવમાંહે એ મહાપાસ;
 એ કપાય ભવતરુના મૂલ, તે છંડ્યા આત્મ શિવતૂલ. ૮૮
 દેખી નરક તિર્યંક વેદના, શ્રુત નજરે પ્રમ' દુર્લભ મના;
 કૌતુક તે હરખે જે વિષે, વિકલ ચેતન એ જીઉ નવિ લખે. ૮૯
 ચોરે તિમ રાજન અતુચરે, કુદ પ્રમાદ તુજ શુભધન હરે;
 ન લખે કાં હુંડાતું કરે, * * * * (૧) ૯૦
 મૃત્યુથકી રાખ્યો નહીં કૈાઈ, રોગવીતિ ન ગમાડી જોઈ;
 ન કર્યો સુખિયો ધરમે જગત, તે સ્થો શુભમહ પ્રભુતા કરત. ૯૧

કર્યો કપાય નિવારવા, એ સમમ અધિકાર;

શાસ્ત્રહ આગમ આસરી, ઉપદેશ વેહવાર. ॥

ધતિ સમમઃ કપાયનિગ્રહાધિકારઃ

વહે હિયે તુજ સિલા સમાન, આગમ રસ નવિ પેસે કાંન;
 જે ઇહ નવી જીવદયાલીન, થયો નહી પ્રમ' ભુવન અધીન. ૯૨
 જસ પ્રમાદ ન ગયો આગમે, સુષુપ્તે કિમ તે શિવસુખ પમે ?
 રસાયને ન ગયાં જસ રોગ, નિહુચેર દુર્લભ જીવિત ભોગ. ૯૩
 ભણુણહારનો આગમ વૃથા, મૂડી નહીં^૩ પ્રમાદહ કપા;
 પડતા હીપક નહિ પતંગ, આખ્યાનો તિંહાં સ્થો શુભ તંગ ? ૯૪
 હરખે તરક વાદ જય કેઈ, કન્યાદિક રચનાયે કેઈ;
 ન્યોતિષ નિમિત્તશાસ્ત્ર જહુ પર, તે સહુ મૂરખ જડગુણ ધરે. ૯૫

હરખે ર્યું પંડિતને નામ, ક્ષયોપશમ જનરંજક પામ;
કાંઈક ભણુ એહણું જિણુ થાય, જીવ તાહરું વાધે શુણુમાંય. ૬૬
ધિગ ભણુવે જિણુ રંજે લોક, ન ધરે પરહિત સંયમ થોક;
નિઠેવલ ઉદરંભર થયો, ભણુવો ગયો, સંયમ વળી ગયો. ૬૭
ધન તે ન ભણ્યા પિણુ^૧ શુભકૃત્ય, શુદ્ધાશય શુદ્ધ વચનાધિત્ય;
જે આગમપાઠી આલસ, મહં પરહિત ન કરે ક્રમવસ. ૬૮
ધન તે સુગધ કથિત જિનમાગ, રાજે દ્યે સંયમ મહાભાગ;
ર્યું ભણીયે વ્યસની કસેસિયે, જે દુક્રિય પરમાદી ધિયે. ૬૯
અક્રિય ભણુવે ફલ નહિ તાંત, સુખને વાંછે જીવ ભવમત;
ક્રિયા સહિત ન ભણે ફલ તેમ, ખર ન લહે ચંદન શ્રમ જેમ. ૧૦૦

આગમ ઉપદેશે કરી, ભાખ્યું એ અધિકાર;
હિવ યોગતિ ઉપદેશ ગત, લિખું નવમ અધિકાર.

મૃત્યુ હુવે જસ અણુ દુરગંધ, સાગર પિણુ ખૂટે અતુળંધ;
કઠિન દુરસ કરવતથી ઘણો, દુઃખ અનંત શીત તપ તણો. ૧૦૧
દેવતાકૃત તીવર^૨ વેદના, કંદ પુકાર નિરંતર ધના;
ભાવી નરકે ન ગિહે કાંઈ, ક્રમતિ જે હરખે વિવધાંધ. ૧૦૨
બંધ વહન તાઠન છે સદા, ભૂખ તૃષા હુદ્દ મણુ કદા;
શીત તાપ નિજ પર ભય બહુ, તિર્યંગ ગતિ દારુણ દુઃખ સહુ. ૧૦૩
વૃથા દાસપણુ અભિભવ દોષ, ગર્ભસ્થિતિ હુર્ગતિ ભય પોષ;
એહવા દેવગતે પિણુ અસુખ, સુખ તે પિણુ પરિણામે દુઃખ. ૧૦૪
પ્રધવિરહ અભિભવ ભય સાત, રાગ શોગ દુઃખ કે નિજ માત;
નિહચે^૩ એહ મતુષગતિ વિરસ, ચિદાનંદ શુણુ સધીય સરસ. ૧૦૫
એ યો ગતિ દુષિણી જિય જાણી, અનંત કાળનો અતિ ભય આણી;
જિન પ્રવચન ભાવી નિજ હીયે, કરી તિમ જિમ એ તુજ નવિ લિયે. ૧૦૬
આતમ છે તૂં અતિ સાહસી, સુણિ ભાવી ચઊગતિ દુઃખ કસી;
દેખી પિણુ^૪ ન બીહિ બહુ પર, તસ વિચ્છેદ ઉદમ નવિ કરે. ૧૦૭

ઇતિ અષ્ટમો અતુર્ગત્યાશ્રિત્યોપદેશાન્તરગતઃ શાસ્ત્રગુણાખ્યાધિકારઃ

૧ પણુ. ૨ શ્રી રંગવિજય અહીં આઠમો અધિકાર પૂણું કરે છે. શ્રી ધનવિજયપણિ ૧૦૭ માં મ્લોકે તે પૂરા કરે છે. ૩. તીવ્ર, ૪. નિશ્ચય. ૫. પણુ.

કુકરમ જાલે શુભ કુવિલપ, તુજ જાંધી નરકાગતિ તલપ;
 મછતી પડે પચાસ્યે^૧ મત્ર, માછીગર જીવ, વિસસ ન ઘત્ર. ૧૦૮
 સુણી મન તું ગુજ ચિરતન ગીત, કાં કુવિકલ્પે દે ભવલીત ?
 કર જોડ્યાં હિવરે ભજ સતત કલપ, સફલ મિત્રાઈ કરી સર્વિ કલપ. ૧૦૯
 શિવસુખ નર કર જિઘડી માંહ, આપે વશ્ય અવશ્ય થઈ આંહ;
 પ્રયતન કરી સદા જીવને, વશ હુધ મન હું કહું ધમ તને. ૧૧૦
 સુખદુઃખ નવિ દે કોઈ દેવ, કાળ મિત્ર તિમ અરિ નિતમેવ;
 એ મન હુવે સકલ જીવને, જહુ સંસાર ભમાવણુ મને. ૧૧૧
 આતમ એ મન વશ જસ થયો, કામ ક્રિસું યસ નિયમે ભયો;
 કુવિકલપ જસ મન થિર નહિ, યમ નિયમાદિ કરે રચું શહી ? ૧૧૨
 અરથા તપ શ્રુત હત ને ક્યાન, નિફલ વિષુ જીતે મન માન;
 કષાય ચિંતા વિષુ મન રહે, અધિકૈ યોગ લોગશુષુ લહે. ૧૧૩
 જપ શિવ ન દે ન દે શિવ તપ, સંયમ દમ નવિ માન તરપ;
 પવનાદિક સાધન સર્વિ વૃથા, મન વશ કયે^૨ સર્વ ફલ તથા. ૧૧૪
 લાભી સકલ ધરમ જિન કહ્યો, વાહન સમ છોડી જો વઘ્યો;
 મનપિશાચ ગહિલો તે ઇહાં, મૂરખ પડે ભવોદધિ જિહાં. ૧૧૫
 હાહા મન દુર્જયી અમિત્ર, કરે વચન કાયા રિપુ સત્ર;
 તીને રિપે હણાણો જીવ, વહે વહે આપદા સદીવ. ૧૧૬
 મન દુસમણ ર્યો ગ્રુઝ અપરાધ, નાખે જિજ્ઞે દુરગતે અગાધ;
 લખે ધમ ગ્રુઝ છોડી શિવ જશ્યે, તોહી તુઝ પદ અસંખ્ય હસ્યે. ૧૧૭
 કાનકુહી કુતરીની પડે, સજ્જાવિષ્ટ કુદી અતુસરે;
 સ્વપચ પડે સફળતિ મંદિરે, મનહત પ્રાણી પેસણુ કરે. ૧૧૮
 તપજપ પ્રમુખ સફલ નહીં ધરમ, કુવિકલ્પે તહ ચિત્ત મરમ;
 ભયો ખાનપાને પિણુ ગેહ, જૂળ તુષા સહે રોગી ડેહ. ૧૧૯
 કષ્ટરહિત સાધ્યું મન વસે, અધિક પુણ્ય ઉપાર્જન લસે;
 વંચાણું મનવશ વિષુ પુન્ય, હત તત ફલ સૌ થઈ અધન્ય. ૧૨૦
 વિષુ કુવિકલ્પે નિઃકારણ, શાસ્ત્રી ભણીય હણ્યું મન ઘણે;
 પાપી તે જાંધી નરકાચુ ગઈ, નિહચઈ^૩ મરી નરકહી જઈ. ૧૨૧

જે ગહે તતે^૧ ચિત્ત સમાધિ, યોગ નિદાન અધિક તપ સાધી;
 શિવસુખ વેલી તણે તપમૂળ, તિણુ બજીયે સમાધિ કૂલ. ૧૨૨
 સજાયે જોગે તિમ ચરણ, ક્રિયા બ્યાપારે ભારન કરણ;
 પંડિત મન રુંધઈ સત અસત, પ્રવૃત્તિ ત્રિયોગી મેલી તત. ૧૨૩
 મનવચનમાં ભારન પરીણામ, સિંહ સમાન રહ્યાં તિણુ કામ;
 હુદ્ય બ્યાન શુકલ જગતાં, નવિ જેસે ભાવન તાકતાં. ૧૨૪

જો સદ્ગુરુ ઉપદેશમય, લીખ્યો નવમ અધિકાર;
 હિવ ભાજે વૈરાગ્યે, શ્રી મુનિસુંદર સાર. ॥

ઇતિ નવમશ્લોકસમનાધિકાર:

શું જીભ મઠે હસે જે અરય, વાંછી કામ ખેલે શું નિરય;
 ઘોર નરક ખાટે પેસવા, ઇચ્છી લખે ન રતિ રક્ષવા.^૨ ૧૨૫
 તુલ લપાદિ કુહાડા ધ્યાઉ, છેડે નહિ લખિત તર ખજાઉ;
 તાઉ જીભ ચતના કરી તિણે, છેધે કિહાં લખવું ગિણે? ૧૨૬
 તું મૂરખ, જ્ઞાતી, તું જીવ, અવંછક વંછક સુખ દુઃખ નીવ;
 દાતા લોકતા તું તેહનો, ઉજમે કાં નહી હેતમાં ધનો? ૧૨૭
 કુણુ તુલ જીભ ચિર જનરંજને, શુણુ પરમારય લખ તું મને;
 રંજ વિશદ અરિતે ભવસમુદ્ર, પડતાં તુલને પાલણુ સુદ્ર. ૧૨૮
 પંડિત હું, રાજા હું વળી, દાતા અદ્ભૂત શુણીઓ બળી;
 વાંછે જો મદથી પરિતોષ, ન લખે કાં પરભવ લણુ પોષ. ૧૨૯
 સાધન બાધન બજી સરવ, પ્રમના લખે નિજવશ ધરવ;
 ઇહ પરભવ જીભ કરિ તે ચતન, લખે નહીં કન જુગતે તન. ૧૩૦
 પ્રમ^૩ અવસર લહો બહુ પુદ્ગલે, અનંત દુઃખ સહતાં જીભ દલે;
 વલી તુલ દુરલભ જિન પ્રમ^૪ ઇમ, આદરવા વિણુ દુઃખક્ષય કિમ. ૧૩૧
 શુણુચુતિ વાંછે, વલી નિર્જીણી, વિણુ પુણ્યે વાંછે સુખ ચુણી;
 અષ્ટ યોગ વિણુ વાંછે સિદ્ધિ, નવો વાયુ તુલ આતમજુદિ. ૧૩૨
 પડા પગપર અક્ષિભવ જીભ દેખી, ઇરયે કાં તેથી સવિશેષ;
 અપુણ્ય આતમ ન લખે કાંઈ, વિરતારે કાં જીભ અષ કાંઈ! ૧૩૩

કાં પીડી નિરદય લધુ જીવ, વાંછે પ્રમોદથી ક્રમનીવ;
 એક વાર પીડે એક જાત, તે તઉં પીડે વાર અનંત. ૧૩૪
 રહ્યો મૃત્યુમુખ પિણુ જિમ 'લોક, ભક્ષણ કરે જાંતુ નિવેછેક;
 તિમ તું પણુ મૃતિ મુહમે' રહ્યો, જીવ પીડે ર્યું જીવ ઉમઘ્યો. ૧૩૫
 આપણપૌ તું વંચી ઇલાં, કદપી થોડું સુખભર જિહાં;
 વરતે છે ર્યું જીવ પરભવે, નરક દુઃખ સાગર નહીં વહે. ૧૩૬
 અજ ઠોડીને પાણી બિંદ, અંખ વલ્લિકત્રય ભિક્ષુક ફેંક;
 ઇણુ પરિ હાર્યું મતુખ્યજનમ, શોચસ પરમાદે દુખ ગરમ. ૧૩૭
 મુગ ભમરઉં પંખી ને મીન, હાથી પ્રમુખ પ્રમાદે લીન;
 શોચે જિમ નિજ દુઃખ મૃતિ બંધ, ન લાગે તું ચિરભાવી અંધ. ૧૩૮
 પડ્યો દુઃખે કરી પહેલાં પાપ, વળી મૂરખ તસ કરે કલાપ;
 પડતો અતિ કદંબ જલપૂર, માથે શિલા ધરે ધર્મ સૂર. ૧૩૯
 વાર વાર તુલ્ય કહીયે જીવ, બીહિ દુઃખે ગહે સુખનીવ;
 તો તું કર હવે વાંછિત કાંઈ, સમજ સમજ એ અવસર ગાઈ. ૧૪૦
 ધન શરીર સુખ બંધવ પ્રાણ, છોડી છોડી હથે જિનધમ સાણ;
 હવે ધરમે વાંછવા ભવભવે, પિણુ વળી ઇણે હલ્લેલ પ્રમ હવે. ૧૪૧
 જિમ દુઃખ બહુ સહે અકામ, કરી કરુણાએ સહીસ કામ;
 થોડે સકામ પણુ પરભવે, સુખ અત્યંત ઘણા દુઃખ જવે. ૧૪૨
 પીઠો રહે પાપ ક્રમ ગવિશે, સુખ વાંછે સુવિનાશ ન લાગે;
 ચિંતવતો તે સુખ વિલુપતે, બીહિ કાં નહીં દુરગતિ લતે. ૧૪૩
 કમ કરે રે જિય તું તેહ, હુરથે અત્યંત વિષદ તિણુ રેહ;
 તેહતું બીહિ ધરે નહીં પહિચે, જિહાં અત્યાકુલતા ભાવીયે. ૧૪૪
 પાદ્યાં જે સંઘાતે વધ્યા, નેહાણુ થાનકમાં સધ્યા;
 તે પિણુ યમે ગ્રહ્યા નિરદયી, લખિ પિણુ કાં હિત ન કરે અર્ધ. ૧૪૫
 ધન બંધવ સુત જસ ચીંતયે, જિણે કલેશ પાગ્યે તું હંચે;
 કુણુ શુણુ તસ ઇહ પરભવમાંહ, આશુ કિતો જિણુ વિલાપે તાંહ. ૧૪૬
 ર્યું મુંઝે ગતરૂપે શિત્ત, સકલ પરિથક બંધવતત્ત;
 શોચી નિજહિતકારી ચોગ, પરભવપથિ કરી અવસર ભોગ. ૧૪૭

સુખસું યેસે સુખસું સુવે, જીમે, રમે, જેલે, વળી જીવે;
 નવિ જાણે આગળી પ્રમ વિના, સ્યું હુમ્મરે આતમ તુંજના. ૧૪૮
 શીત તાપ માખી તૃણ ફરસ, લિંગરેક કષ્ટે જામકે નિરસ;
 તિણથીં ઇણ કરમે બહુ મેલ, ન લહે નરકવેદના હેલ. ૧૪૯
 કોધે કિહાં, પ્રમાદે કિહાં, કદાચહે કિહાં, મદસું કિહાં;
 મલિન કરે આતમને જીવ, ધિગ તુજ ન કરે નરક હરીવ. ૧૫૦

વૈરાગે ભવિ જીવના, કર્યો દસમ અધિકાર;
 હવે શુદ્ધ ધરમતણો, લિખું કહ્યો તિમ સાર. ॥

ધર્મ દશમો વૈરાગ્યાધિકાર:

રે જીવ ધરમે હવે ભવનાશ, મેલું કરે મૂરખ કાં તાસ;
 મહ મત્સર ૧માયાધ કરી, જોસડ ૨મિદ્યું ન હવે શુણ પરી. ૧૫૧
 શિથિલાઈ હંઠ મત્સર ક્રોધ, પચ્ચાતાપ કપટ છલ રોધ;
 કુચર કુસંગતિ, માન પ્રમાદ, સુકૃત મલિનકરણ ઇણવાદ. ૧૫૨
 વદ્ધમ જિમ તુજ તિજ શુણશંસ, મત્સરી ધરિ તિમ પર પરશંસ;
 નિજ પ્રશંસ પરને નવિ વહે, ઇષ્ટ દાન, વિષ્ણુ કિમ તે લહે ? ૧૫૩
 જિન શુણ લેતાં હરખે ધણું, પરભવ તિણશુણ સહિતપણું;
 લેતાં કોવ ધરે નહીં તાપ, તો પરભવ શુણ ધિરતા વ્યાપ. ૧૫૪
 હરખે નિજ શુણ પરિ પર કલે, તિમ જો વૈરી ઉપરી વલે;
 નિજ ગહયિ જિમ ઉપતાપ, તિમ રિપુને જાણ્યા શુણ આપ. ૧૫૫
 જમ નિજ ગહાં તવના પલે, આતમ તાપ હરખ તું જલે;
 તિમ પરને ચિંતવિ ચિહુ વિષે, ઉદાસથી હુવે વેત્તા પખે. ૧૫૬
 સ્તવવાથી ન હુવે કો શુણી, પરભવ હિત નહીં ખ્યાતે ધણી;
 જો અપશુણ ઉત્તર જાણીતો, વૃથા માનગહિલો કાં હતો ? ૧૫૭
 કુણ કુણ ન કરે જન ગહિગુખી, પ્રમાદ મત્સર કુભેદ ગુખી;
 મેલું જો દાનાદિક ધરમ, અણુ પિણ કર સુધ સુકૃત કરમ. ૧૫૮
 છાતું પુન્ય ધરે જિમ શોભ, પરગટ કરતાં તિમ નહીં થોભ;
 લાજ સહિત જિમ મહિલાતણા, વસ્ત્ર છત્ર ઉરથલ શુણ ધણા. ૧૫૯

સુકૃત શુભ સુષુવે દેખવે, આતમ તુઝ કાઈ શુભ નહીં હવે;
 ફલે નહીં ધરતીથી પ્રગટ, મૂળ કર્યાં તરુ પડે નિપટ. ૧૬૦
 તપકિરિયા દાને પૂજણે, શિવ ન જાઉં શુભમત્સરપણે;
 અપથ્ય કયે ન હુવે નિરાગ, રસાયને પિણુ આતુર^૧ લોગ. ૧૬૧
 મંતર ર્યંતર રતન પ્રમુખ, થોડા પિણુ શુદ્ધ તો ફલ મુખ;
 દાન પૂજ પોસહ શુભ કરે, શુદ્ધપણે, ઈશ્વરમાં ગિરપરે. ૧૬૨
 દીવો નાન્હે જિમ તમ હણે, અમૃત લવ પિણુ ફળને લણે;
 અગની કણુ પિણુ ફલે તુણ રાશ, ધર્મલેશ તિમ હવે ભવનાથ. ૧૬૩
 વિના ભાવ ઉપયોગે કરી, આવરયક કિરિયા આદરી;
 દેહ કષ્ટ, ફલ ન લહે કાંઈ, આતમ લખિ કરી ભાવ મિલાઈ. ૧૬૪

શુદ્ધ ધરમ ઉપદેશ એ, ભાષ્યું^૨ ધણુ અધિકાર;
 દેવ ધરમ શુરુ ભણવા, સુષુ દ્વાદશમ વિચાર. ॥

ઇત્યેકાદશમો ધર્મશુદ્ધ્યધિકારઃ

સરવ તત્ત્વમાં શુરુ પરધાન, જે ભાષે હત ધરમ નિદાન;
 અણુપરખી તેહને આસરે, મૂરખ ક્રમ નિફલહી કરે. ૧૬૫
 અવિધ ધરમથી પ્રાણી અહીં, શિવ ન લહે, જસ શુરુ શુદ્ધ નહીં;
 રોગ ન જાય રસાયન કરી, અભાણુ વેદ બતાવે જરી. ૧૬૬
 તારક છુદ્ધે જે આસર્યો, જેહને, તેહ ખૂડવા પડ્યો;
 તરે તેહ કેમ વિષમ પ્રવાહ, કુશુર પસાય પડે ભવમાંહ. ૧૬૭
 ગજ રથ વાહન વૃષભ તુરગ, પદાતિ^૩ રાખે નિજ પર મગ;
 પંડિત તિમ સેવે શિવ ભણી, શુદ્ધ શુરુદેવ ધરમ શુભધણી. ૧૬૮
 કુશુર કલે કૃત ધરમઉદ્ધમ^૪, ફલે રહિત હવે એહ મરમ;
 મૂઢી દષ્ટિરાગ તે ભવિક, શુરુ શુદ્ધ કરે હિતાર્થી^૫ હુધક. ૧૬૯
 મૂઢ્યા ચિવપથ વાહણુ^૬ ભણી, શ્રી મહાવીર જે શુભધણી;
 લૂંટણુહાસ તેહ જ થયા, કલિયુગમાં તુઝ ચાસન મયા. ॥
 રાખી તેહ ચતીનું^૭ નામ, સુસે^૮ ધરમધન જનનું^૯ આમ;
 નીરાજકે^{૧૦} પુકારું કિયું, કોટવાલ નવિ ચોરાં જિમું. ૧૭૦

૧. માંદો. ૨. મંત્ર. ૩. અશુદ્ધ. ૪. નિષ્કળ. ૫. પાપદળ લશ્કર. ૬ ઉભય. ૭ લાઇ જવા.

૮ ચોર. ૯ ધણીપીરી વગરનું^{૧૦} રાજ્ય.

અશુદ્ધ દેવશુર ધરમે મહે, દષ્ટિરાગ ધિગ અઠિગણ પહે;
 શોચિસિ પરભવ તું તે કલે, રોગી કુપથભક્ષ્યે જિમ કલે. ૧૭૧
 સીંચ્યો નીળ અંબકલ ન છે, ^૧વાંઝ ગાય છે દૂધ ન વધ;
 નાપે ધન દુષ્ટ નૃપસેવ, નાપે કુશુર ધરમ શિલમેવ. ૧૭૨
 કુલ વળી ભતિ પિતા ને માત, વિદ્યાબંધવ શુર નિજ ભત;
 ન હુવે જિયને કો હિતભણી, સુખ આપે શુરસુર ધ્રમ ધણી. ૧૭૩
 તત્તે માત પિતા શુર જેહ, જોધી જોડે શુદ્ધ ધ્રમ જેહ;
 નાંખે ભવમાં તે સમ કોઈ, વૈરી નહી રહે ધ્રમ લોહ. ૧૭૪
 દેવ પૂજ શુરસેવા લાજ, પિતર ભગતિ ને સુકુલ સાજ;
 વ્યવહાર શુદ્ધ ને પરઉપકાર, ઈહ પરભવ જીવે સંપદકાર. ૧૭૫
 જિન અભગતિ મુનિની ^૨અવગન્યા, કર્મ અયોગ્ય અધરમ ધવન્યા;
 પરવંચન માળાપ અવગણુન, કરે પુરુષને વિષદા મલિન. ૧૭૬
 ભગતે પૂજિસ નહી જિન સુણી, ભણી શુરધ્રમ મકરિશિ વિરમણી;
 સનિમિત્ત અનિમિત્ત મેલી પાપ, કિણ હેતે વાંછે શિવમાપ. ૧૭૭
 ચઉપદ ભતે શિંહ જિમ ભિલ્યો, કોઈ સુશુર તારે સુઝ મિલ્યો;
 કોઈક તે જોળે ભવકૂપ, રચાલ સમાન અણુમિલ્યો ભૂપ. ૧૭૮
 ભર્યે તલાવે ^૩તીસીયો સદા, ભૂખ્યો મૂઠે ભર્યે ધર તદા;
 દક્ષિની તે કલ્પદ્રુમ છતે, જે પ્રમાદી શુરયોગ હતે. ૧૭૯
 ન ધરમચિંત ન શુરદેવ ભગત, વૈરાગ્ય લેવા નહી જસ ચિત્ત;
 તેહનો જનમ પશુની પરે, નિષ્કળકૂપ થયો બહુપરે. ૧૮૦
 ન દેવકામ ન સંધકામ, જસ ધન ખરચાણો નહી આમ;
 તસ ધન ઉપાજવે ભવકૂપે, પડતાં રચું આલંબણ હુયે. ૧૮૧
 કહ્યો દેવશુર ધર્મમય, દ્વાદશયો અધિકાર;
 હિવં મુનીપર શિષ્યાપણે, વિષુ^૪ યથા અચાર. ॥

ઇતિ દ્વાદશમો શુરશુદ્ધ્યધિકારઃ

ભવભયવારક મુનિવર નચું, જસ મન વિષય ક્ષણે ગચું;
 રાગદ્વેષ રહિત પરિણામ, રમે ભાવન સંજમને કામ. ૧૮૨

પરમાદે ન કરિસિ^૧ સિઝાય, સમિતિ શુષિ ન ધરીસ ચિતલાય;
 શરીરમોહે ન^૨ કરિસિ તપ, કરિસ કષાય બાંધિસ તો અપ. ૧૮૩
 પરીસહ ન સહિસ તિમ ઉપસર્ગ^૩, ધરીસ નહીં શીલંગ રથવર્ગ;
 તો મુંકાતો પિણુ ભવપાર, મુનિ કિમ^૪ રુરિસ વેશે ધાર. ૧૮૪
 આણવિકાચે એ જે વેષ, ધરે ચરિત્ર ન પાલે લેશ;
 લખિતો ન બીહિ લેત જગત, મૃત્યુ નરક, વેશે ન લહત. ૧૮૫
 ચરણ વિના યતિ વેશે મદે, છય વાંછે પૂજેપધિ હૃદે;
 વંચી મુગધ નરકસવ જઈશ, અજગલ પાલી ન્યાય વહીશ. ૧૮૬
 આતમ ન થયો સંયમતપે, પ્રતિગ્રહ ભાર મૂલ પિણુ કપે;
 રુચું તુઝ દુરગતિ પડતાં શરણુ, છુટ યારો પરભવ તુઝ કવણુ. ૧૮૭
 રુચું જન સત્કારે પૂજણે, અરે મુગધ ! તુસે વિણુ શુણે;
 બ્રાધિબીજ તરુને એ પરશુ, પ્રમાદરૂપ ભવમાંહિ કરશુ. ૧૮૮
 નમે ભવિક તુઝ શુણુ આસરી, આપે ઉપધિ વસતિ બહુપરી;
 વેષ ધરી મુનિ તું શુણુ વિના, કંગની ગતિ ભાવી તુઝ મના. ૧૮૯
 ખાવણુ પીવણુની નહિ ચિંત, ન રાજભય બણે સિદ્ધંત;
 તો પિણુ શુદ્ધ ચરણમે^૫ યતન, ન કરે મુનિ, તો નરકમાં પતન. ૧૯૦
 શાસ્ત્ર બણુ પિણુ લેઈ વિરતિ, ન રહે સ્ત્રીમુત બંધે રહિત;
 પ્રાણી તિણે પ્રમાદે કરી, હુંડાઈ પરભવ નિજ સિરી. ૧૯૧
 ન કરે હું ઇમ નિત્ય ઉચરે, સાવધ સરવ તેહ વસિ કરે;
 નિતઃ જોઈ વચને મન રંજિ, પાપે બણુ નરકગતિ ગંજિ. ૧૯૨
 વેશે તુઝ આપે એ લોક, ઉપદેશે વંચ્યા બહુ યોગ;
 મુચે મુખે રહે યોગવે, બણીય તે કલ તું પરભવે. ૧૯૩
 આણવિકા મરુખ હુઃખભયાં, કષ્ટે કેઈ રહે પ્રમ વયાં;
 તેથી પિણુ નિરદય તું ઇદ, વાંછે પિણુ^૬ નહીં નિયમ વિશિષ્ટ. ૧૯૪
 પોતે તરતો સે શુણુવંત, આરાધ્યો તારે ભવિજંત;
 તુઝ નિશુભને જે આસરે, કેહવું છેહ ભગતિફલ વરે. ૧૯૫
 નિજ પરમાદે પોતે પટે, તે કિમ તારે પરને તટે;
 નિજકાને ભવિને વંચતો, નિજપર પાપે આથે ખતો. ૧૯૬

દ્યે શય્યા પુસ્તક આહાર, પર પાસે એ તપ આચાર;
 પ્રમાદથી પરભવમે^૧ કિસી, ઋણ ઋણીયાની તુઝ ગતિ થસી, ૧૯૭
 મુનિવર શુભ નહીં કા સિદ્ધિ, કિરિયા તપયોગે શુભ્યુદ્ધિ;
 તો પિણુ તું કાં માને ભર્યો, સ્તુતિ વાંછે ર્યું દુઃખે પર્યો. ૧૯૮
 નિર્ભાગી આતમ શુભહીન, સ્તુતિ વાંછે અણુહું^૨ તર્ધ દીણુ;
 રીસી^૩ પરથી લાભે તાપ, ઇહભવ પરભવ કુગતિ પાપ. ૧૯૯
 શુભહીણો જન નમનાદિકે, સુખ વાંછે હરખભર થકે;
 મહિષ વૃષભ ખર જનમની પરે, શુભ વિણુ તુઝ તિણુ મૂલ ન સરે. ૨૦૦
 મુનિ જે ઉજાએ શુભ વિષે, વંદન સેવ કરાવે મિષે;
 નંદાઈસ પરભવ ગતિ ગયો, હસી તિણે તું અભિભવ લયો. ૨૦૧
 દાન માન શુતિ વંદન કર્યે^૪, હરખે માયા રંજે પર્યે;
 નવિ જાણે જે સુકૃત નામ, કૃણુ તું તિણુ લક્ષ્યો તુઝ ગામ ? ૨૦૨
 મુગધ કહે ન હુવે તું શુભી, કર્યે^૫ દાન પૂનવિધિ ઘણી;
 શુભવિણુ ન હુવે તુઝ^૬ ભવનાસ, ર્યું સ્તવનાયે દ્યે શુભ્યાસ. ૨૦૩
 ભણી શાસ્ત્ર સત્ અસત્ વિચિત્ર, આલાપે માયાયે તત્ર;
 જે જનને રંજે ઇહભવે, કૃણુ તે તું કૃણુ મુનિ પરભવે. ૨૦૪
 ઘર પરમુખ પરિશ્રુ મુનિ છાંડી, ધર્મોપગરણુ છલ તે માંડી;
 કરે શય્યાદિક ઉપશ્રુપણુ, નિશ્ચે વિવનામાંતર જણુ. ૨૦૫
 કરે ધરમ સાધન પરિશ્રુ, તુસે નામે સુરખ કિહે;
 નવિ જાણુ સોનાને ભાર, નાવ ન ખૂટે^૭ પારાવાર. ૨૦૬
 પાપકપાય કરમ લાજને, મુનિ હુવે પિણુ ઇહાં ધ્રમસાધને;
 રસાયને પિણુ સુખ તેહને, ન હુવે અસાધ્ય રૂજ જેહને. ૨૦૭
 જિને કદા મુનિ સંયમરખા જે તે વત્ર^૮ પાતર પરમુખા;
 મોહા તેણે હવે ભવપીડવે, નિજશસ્ત્રે રિયે નહ દુખ હવે. ૨૦૮
 સંયમ છલથી પર અભિભવે, ત્યારે પુસ્તક પ્રમુખે રવે;
 વૃષભ ઉટ મહિષાદિક રૂપ, ધરી વહિસ તું ભાર અનૂપ. ૨૦૯
 વત્ર પાન તનુ પુસ્તક લોભ, કરવે ન હવે સંયમસોભ;
 લોભે પડતું ભવનિધિમાંહિ, સંયમ શોભે શિવગતિ છાંદિ. ॥

એક વચ્ચે પાત્રાદિક શેલ, ખીલ સંયમપાલણ શેલ;
 પહેલી ભવ છે, ખીલ મુગતિ, શુદ્ધ જાણી તું એકજ શક્તિ. ૨૧૦
 શીત તપાદિક થોડું લહે, તે પિ પરીસહ તું નવિ સહે;
 તેા કિમ નરક ગરબં દુખખાણુ, સહીસ ભવાંતરી કેમ અનણુ ? ૨૧૧
 મુનિ સ્યું વિણસિત વપુ મૃત્પિંડ, પીડી ઘાટી તપ વિરતિ કરંડ;
 જાણે જો ભવભય દુખરાશ, તેા આતમ કર શિવમુખવાસ. ૨૧૨
 ઈહાં કષ્ટ જે આરિત વિષે, પરભવ તિરયગ નારગ શિષે;
 સપ્રતિપક્ષપણું જે માંહિ, વિશેષ નિજરે દ્યે ઈક આહિ. ૨૧૩
 પ્રમાદ મુખ તે ઈહાં બિંદનો, દિવ શિવમુખ પરભવ સમુદનો;
 એ જોમાં પણ લેવા વૈર, વિશેષ નિજરે ઈક દ્યે સૈર. ૨૧૪
 પરવશતા આરિતમાં ઈહાં, તિર્યગ સ્ત્રી ૧અલ નરકસુ કિહાં;
 તેમાં વૈર પખાપખ ભાવ, વિશેષ જાણી દ્યે ઈક દાવ. ૨૧૫
 સહિ તપ સંયમ પરવશપણે, નિજ વસ સહિવે હુવે શુણુ ધણે;
 પરવશ અતિ દુખ સહિવે કિમો, તુમ શુણુ થાસ્યે ચીંતવિ ઈસો. ૨૧૬
 થોડે સમતા પરવશશુણે, મુનિ જે કષ્ટે ઘાતે ઇણે;
 જો ક્ષય હુવે દુર્ગતિ અભવાસ, તેા કિમ તું વાંછે નહી તાસ. ૨૧૭
 તજ વાંછા દિવ શિવમુખતણી, નરકાદિક દુઃખ લખ તિમ સુણી;
 મુખ થોડે વિષયાદિકતણે, સંતોષાઈસ માં દુઃખ ઘણે. ૨૧૮
 સહુ ચિંતા નાઠે જે ઈહાં, રાગીને મુખ હવે પિણુ કિહાં ?
 પરભવ શિવમુખ લેજે પડે, સ્યું તેા પ્રમદે આરિતતડે. ૨૧૯
 અતિતપ ધ્યાન પરીસહ જેહ, ન સધે જો અસમયે તેહ;
 તેા સ્યું મુમતિ શુપતિ ભાવના, ન ધારે જીવ શિવારથમના. ૨૨૦
 અનિત્ય પ્રમુખ ભાવન નિતમેવ, યતતો સંયમ શ્રદ્ધિ નિતમેવ;
 આયુસ યમ આવે સુ નજીક, પ્રમદે કાં ન લહે ભવભીક ? ૨૨૧
 તુમ મન હંપ્યું કુવિકલપનાદ, પાપ વચનમે શરીર પ્રમાદ;
 તેા પિણુ લજધિ સિદ્ધિ વાંછતો, મનોરથે ભંગાણે મતો. ૨૨૨
 તુમ મન વચતો મુખ દુઃખ મેલ, મન મિલતે આતમ તહાં કેલ;
 પ્રમાદ એરે મિલતો વાર, કરી સીલાંગ સજનની સાર. ૨૨૩

પ્રમાદથી ભવસમુદે તુજ, પડવો વળી પરમત્સર જુઝ;
 દીસે તેં ગલ બાંધી શિલા, જલપર આવવો તઉં^૧ મુસકલા. ૨૨૪
 મહાતપી કે સહે ઉદીર, ઉગ્ર તપાદિક નિર્જન હીર;
 થોડે કષ્ટ પ્રસંગે થયો, તે પિણુ અણુવાંછે મુનિ નયો. ૨૨૫
 જ્ઞાન માન નતિ પ્રમુખે જોહ, નવિ હરખે વિપરીતે તેહ;
 લાભાલાભ પરીસહ સહી, યતી તે, બીજો વિટમહી. ૨૨૬
 મમત્વ ધરતો આવક વિષે, તદ્દીય તાપે તપીચો થયો;
 નિજ મન અણુસંવરતો સદા, ભમણહાર ભવતાપે મુઠા. ૨૨૭
 નિજ ઘર છંડયું પરધરચિંત, તામે કુણુ શુણુ તાપ મહંત;
 આલ્લવિકા વેષે તુજ ચલે, દુરગતિ કાં નવિ શોચે કલે. ૨૨૮
 કરીશ ન પાપ ઈશુ^૨ ભાખતો, કરતો પિણુ દેહે દ્યે ખતો;
 શમ્યાદિકે પ્રેરતો લોગ, મન વચને સ્થો છે મુનિયોગ. ૨૨૯
 કિસું મમત્વે મોટિમપણે, સાવધ વંછવે પિણુ નિજ જણે;
 સોનામે પાલિ નવિ પેટ, મારી હણે પ્રાણુને નેટ ? ૨૩૦
 તજ પદવી કો શુરુ પરસાદ, પામી વેષ ભણી અથનાદ;
 મુખરાષથી વશી કરી લોગ, લખે ઈર્ષ પદ દુરગતિ જોગ. ૨૩૧
 પામી પિણુ આશિત એ દુલભ^૩, વિષય પ્રમાદ રચે બચું કલભ;
 ભવકૂપે પડતો તું મુનિ, અનંત કાળે લેસી દુઃખખની. ૨૩૨
 કપટે જોધિ રતન એ લલો, યુગસમિલા દહાંતે ગલો;
 કરી કરી અંતરંગ રિપુ વશે, અણુધાતો નિજ હિત જો કસે. ૨૩૩
 દુસમણુ એ તુજ વિષય પ્રમાદ, અણુગોખ્યા મનવચનદેહાદ;
 જોહ અસંયમ સતરે વહી, જોથી ખીહતો ચલિ^૪ પ્રમગલી. ૨૩૪
 પામી શુરુ છંડી નિજ ગેહ, ભણી શાસ્ત્ર તતવાચક જોહ;
 નિજ નિરવાહ ચિંતાથી ટલ્યો, તો મુનિ હિંચ યતને કાં ગલ્યો. ૨૩૫
 સંયમયોગ વિશાધનપણે, રહ્યો પડિસ ભવરાયે ધણે;
 શાસ્ત્ર સિધ્ધ પુરતક ને ઉપધિ, નિજ જન નહીં કોઈ શરણે સમધિ. ૨૩૬
 સણુ પિણુ જોહનો સુખ સુરભવે, પલ્ય કોડી બાણું ઉપજવે;
 સાધિક કાં તો સંયમ હરે, અને પ્રમાદ થકો કાં ફરે. ૨૩૭

એક વસ્ત્ર પાત્રાદિક શેભ, ખીભ સંયમપાલણુ શેભ;
 પહેલી ભવ છે, ખીજી મુગતિ, શુદ્ધ જાણી તું એકજ શ્રદ્ધતિ. ૨૧૦
 શીત તપાદિક થોડું લહે, તે પિ પરીસહ તું નવિ સહે;
 તો કિમ નરક ગરભ દુખખાણુ, સહીસ ભવાંતરી કેમ અબળા ? ૨૧૧
 મુનિ સ્યું વિણસિત વપુ મૃત્પિંડ, પીડી ઘાલી તપ વિરતિ કરંડ;
 જાણે ને ભવભય દુખરાશ, તો આતમ કર શિવસુખવાસ. ૨૧૨
 ઇહાં કષ્ટ જે આશિત વિષે, પરભવ તિરયગ નારગ શિષે;
 સપ્રતિપક્ષપણું જે માંહિ, વિશેષ નિજરે દ્યે ઇક આહિ. ૨૧૩
 પ્રમાદ સુખ તે ઇહાં બિંદનો, દિવ શિવસુખ પરભવ સમુદનો;
 એ જેમાં થખ લેવા વૈર, વિશેષ નિજરે ઇક દ્યે સૈર. ૨૧૪
 પરવશતા આશિત્રમાં ઇહાં, તિરયગ સ્ત્રી ૧શભ નરકસુ કિહાં;
 તેમાં વૈર પખાપખ ભાવ, વિશેષ જાણી દ્યે ઇક દાવ. ૨૧૫
 સહિ તપ સંયમ પરવશપણો, નિજ વસ સહિવે હુવે શુણુ ઘણો;
 પરવશ અતિ દુખ સહિવે કિમો, તુજ શુણુ થાસ્યે ચીંતવિ ઇસો. ૨૧૬
 થોડે સમતા પરવશશુણે, મુનિ જે કષ્ટે ઘાતે ઇણે;
 ને ક્ષય હુવે દુર્ગતિ શ્રભવાસ, તો કિમ તું વાંછે નહી તાસ. ૨૧૭
 તજ વાંછા દિવ શિવસુખતણી, નરકાદિક દુઃખ લખ તિમ મુણી;
 સુખ થોડે વિષયાદિકતણે, સંતોષાઈસ માં દુઃખ ઘણે. ૨૧૮
 સહુ ચિંતા નાઠે જે ઇહાં, રાગીને સુખ હવે પિણુ કિહાં ?
 પરભવ શિવસુખ લેખે પડે, સ્યું તો પ્રમદે આશિતતડે. ૨૧૯
 અતિતપ ધ્યાન પરીસહ જેહ, ન સધે ને અસમર્થે તેહ;
 તો સ્યું સુમતિ શુપતિ ભાવના, ન ધારે જીવ શિવારથમના. ૨૨૦
 અનિત્ય પ્રમુખ ભાવન નિતમેવ, ચતતો સંયમ શ્રદ્ધિ નિતમેવ;
 આગુસ યમ આવે સુ નજીક, પ્રમદે કાં ન લહે ભવભીક ? ૨૨૧
 તુજ મન હૃદયું કુવિકલપનાદ, પાપ વચનમેં શરીર પ્રમાદ;
 તો પિણુ લખધિ સિદ્ધિ વાંછતો, મનારથે ભંગાણો મતો. ૨૨૨
 તુજ મન વશતો સુખ દુઃખ મેલ, મન મિલતે આતમ તહાં કેલ;
 પ્રમાદ ચોરે મિલતો વાર, કરી સીલાંગ સજનની સાર. ૨૨૩

પ્રમાદથી ભવસમુદે તુઝ, પડવો વળી પરમત્સર ઝુઝ;
 દીસે તેં ગલ બાંધી ચિલા, જલપર આવવો તઉં મુસકલા. ૨૨૪
 મહાતપી કે સહે ઉદીર, ઉશ તપાદિક નિર્જન હીર;
 થોડે કષ્ટ પ્રસંગે યયો, તે પિણુ અણુવાંછે મુનિ નયો. ૨૨૫
 જ્ઞાન માન નતિ પ્રમુખે જોહ, નવિ હરખે વિપરીતે તેહ;
 લાલાલાલ પરીસહ સહી, યતી તે, જીને વિટમહી. ૨૨૬
 મમત્વ ધરતો શ્રાવક વિષે, તદીય તાપે તપીઓ યશે;
 નિજ મન અણુસંવરતો સદા, ભમણહાર ભવતાપે મુહા. ૨૨૭
 નિજ ઘર છંદ્યું પરઘરચિંત, તામે કુણુ શુણુ તાપ મહંત;
 આણવિકા વેષે તુજ ચલે, દુરગતિ કાં નવિ શોચે કલે. ૨૨૮
 કરીશ ન પાપ ઈશું ભાખતો, કરતો પિણુ દેહે દ્યે ખતો;
 શમ્યાદિકે પ્રેરતો લોગ, મન વચને સ્થો છે મુનિયોગ. ૨૨૯
 કિમ્મું મમત્વે જોટિમપણે, સાવધ વંછવે પિણુ નિજ જણે;
 સોનામે પાલિ નવિ પેટ, મારી હણે પ્રાણને નેટ ! ૨૩૦
 તજ પડવી કેા શુર પસાદ, પાત્રી વેષ ભણી ગથનાદ;
 મુખરાધથી વશી કરી લોગ, લખે ઈશ્ર પદ દુરગતિ ભોગ. ૨૩૧
 પાત્રી પિણુ આશિત એ દુલભ^૨, વિષય પ્રમાદ રચો જ્યું કલસ;
 ભવકૂપે પડતો તું મુનિ, અનંત કાળે લેસી દુઃખખતી. ૨૩૨
 કષ્ટે જોધિ રતન એ લહી, યુગસમિલા દેષાંતે ગદ્યો;
 કરી કરી અંતરંગ રિપુ વશે, અણુધાતો નિજ હિત જો કરે. ૨૩૩
 દુસમણુ એ તુજ વિષય પ્રમાદ, અણુગોખ્યા મનવચનદેહાદ;
 એહ અસંયમ સતરે વહી, એથી ખીહતો ચલિ^૩ ધમગદી. ૨૩૪
 પાત્રી શુર છંડી નિજ ગેહ, ભણી શાસ્ત્ર તતવાચક જેહ;
 નિજ નિરવાહ ચિંતાથી ટલ્યો, તો મુનિ હિવ યતને કાં ગલ્યો. ૨૩૫
 સંયમયોગ વિશધનપણે, રહ્યો પડિસ ભવરાશે ઘણે;
 શાસ્ત્ર શિષ્ય પુસ્તક ને ઉપધિ, નિજ જન નહીં કોઇ શરણે સમધિ. ૨૩૬
 દાણુ પિણુ જેહનો મુખ સુરણવે, પલ્ય ઠોડી બાણું ઉપજવે;
 સાધિક કાં તો સંયમ હરે, અને પ્રમાદ થકો કાં ફરે. ૨૩૭

જન પૂજે જેહને નામ, શુદ્ધ મને હુવે અતિ સુખ કામ;
 સંયમ વિષે ૧૭૬ કરિ યતન, બહુીએ ઉત્તમ કૃણ રતન. ૨૩૮
 વિરતિરૂપ અધિકાર એ, કહ્યો તેરમે થાન;
 હિવ સંવર કરિવા ભણી, લિખીયે તાસ નિદાન.

ઇતિ ત્રયોદશેઃ યતિશિક્ષાધિકારઃ

અવિરતિ યોગ પ્રમાદ મિથ્યાત, આતમ નિત સંવર કરી જાત;
 ભવરૂપી એ અણુસંવર્યા, સુગતિતણા સુખ યે સંવર્યા. ૨૩૯
 મન સંવર કરી હે પંડિત, રથું ન લગે અણુસંવર રીત;
 તરત હિ જાયે તંદુલી મત્સ, સાતમી પૃથિવીમાં બીભત્સ. ૨૪૦
 પ્રસન્નચંદ્ર ૧૨જન્મધિ જેહ, મન ઓકળે સંવરવે તેહ;
 નરકના દલ પિણુ વલિ શિવદલ, ક્ષણુ એકમાં મેઘ્યા નિરમલ. ૨૪૧
 મન અણુલાપે જે નોપ્રયે, ધ્યાન ન એકેન્દ્રિયાદિધીએ;
 ધરમ શુદ્ધમાં મન ધિર કથું, મનસંવર તે તેણે વથું. ૨૪૨
 સકારણુ નિકારણુ જેહ, મન શુભ ધ્યાને યંત્રી લેહ;
 દુર્વિકલચથી વિરમ્યા ચતી, પારંગામી તેહજ સતી. ૨૪૩
 વચન અલાપે બહુલા જીવ, મૌન કરે નહિ કુણુ કુણુ કીવ;
 નિરવધ વચન અછે જેહમે, વચન શુપતિ તે કહી તેહમે. ૨૪૪
 આતમ કહી છું નિરવધ વચન, સુણુ સાવધ વચને દુઃખવસન;
 પામ્યા ધણા નરક અતિ ઘોર, વસુરાભાદિ વચનના ચોર. ૨૪૫
 દુર્વચને ઇંદ્રભવ હવે વૈર, પરભવ નરક તણી દુઃખ સૈર;
 અગનિદગ્ધ ૧૭૬ વળી વૃક્ષ, નવિ જીવે કરી કુવચન પક્ષ. ૨૪૬
 ભગવંત તે એહિજ કરણે, હીક્ષાથી જાં કેવળપણે;
 ન હુવે તાં નવિ બોલે વચન, થાપે ડરે જ્ઞાનાદિક જીવન. ૨૪૭
 કરુણાયે સંવર નિજ અંગ, ૧૬૩માં જ્ઞાત સુભીને અંગ;
 આશ્રવ સંવરથી નિમ તિણે, લાઘ્યું સુખ દુઃખ તિમ નિજ ગિણે. ૨૪૮
 કાપ રૂંધવે કુણુ કુણુ નહિ, તરુ ૧૭૭માંદિક નિજ શુણુ રદી;
 કરે ક્રિયા જે શિવગતિ હેવ, કાપ શુપત તે કહીયે થેત. ૨૪૯

શ્રુત સંયમ આદરમાં રહી, શબ્દોને કુણુ છોડે નહિ;
 ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે, રાગ દ્રેષ તને મુનિ ઇષે. ૨૫૦
 કે સંયમમાત્રે આખિને, રૂપ પ્રતે ન તને પ્રતિહિને;
 ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે, રાગ દ્રેષ તને મુનિ ઇષે. ૨૫૧
 નાસા સંયમમાત્રે કરી, કુણુ કુણુ ન તને ગંધને ધરી;
 ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે, રાગ દ્રેષ તને મુનિ ઇષે. ૨૫૨
 જિહ્વા સંયમમાત્રે વળી, રસાંપ્રતે કુણુ ન તને રહી;
 તજ મન સાથે ઇષ્ટ અનિષ્ટ, જો વછે તું તપશ્ચ શિષ્ટ. ૨૫૩
 શરીર સંયમરૂપે ઇલાં, સ્પર્શ પ્રતે કુણુ ન તને કિલાં;
 ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે, રાગ દ્રેષ તને મુનિ ઇષે. ૨૫૪
 રે વપુર સંયમમાત્રે રહી, કુણુ કુણુ જાદા ન જાણે વળી;
 મન સંયમવે તું અવધાર, પંડિત જો તે ફલ મન ધાર. ૨૫૫
 વિષય ઇન્દ્રિય સંયોગ અભાવ, થકી ન કો સંયમનો દાવ;
 રાગ દ્રેષ વિષુ જસ મનયોગ, તે સંયમધારી મૃત્યુલોગ. ૨૫૬
 સંવર પંડિત સરવ કષાય, જે સેવ્યેસુ નરકગતિ ધાય;
 પામ્યા મહાતપી પિણુ ઇણે, કુટુંબ પુરુષ મુખ દુરગતિ તિણે. ૨૫૭
 તપ યમ પ્રમુખ નહીં જેહને, અવિતથ વચને ન જોલે મને;
 જેહને છે તપ નિયમમુ કાંઈ, તે ત્રિણુ યોગ સંવરે આઈ. ૨૫૮
 થાતું સકલ સંવરને વિષે, શિવસંપદ કારણુ જો રખે;
 તણુ કષાયાદિક કુવિકલપ, કરી મન સંવર તું શુધ જલપ. ૨૫૯
 તે ઈમ આતમ હવે સંવરી, સદા મુખે સ્વ સંજ પરિહરી;
 નિઃસંગસાવપણે, સંવરે, તે જો શિવપદ મુગપદ વરે. ૨૬૦

સંવર શુણુ વિસ્તારતા, એ અવદમ અધિકાર;
 શુભચલગતિમાંહે હિવર્ધ, લિખિશ વચન તે ધાર. ॥

ધતિ ચતુર્દશો મિથ્યાત્વનિરોધાધિકાર:

કરી છડે યતન આવશ્યક વિષે, જિનશાપિત શુદ્ધ તમપહશિષે;
 ઓસડ ન હણે રાગ અશુદ્ધ, અણુખાધો, વૈરે કહો શુદ્ધ. ૨૬૧

તપ કરી હું વિધિ જીવ નિતપ્રતે, સુખ કટુ પિણ ઉત્તર સુખ છતે;
 કુકરમરાશિ પ્રતે તો હજી, જેમ રસાયણ રૂઝને લજી. ૨૬૨
 ધરી શીલંગરથ સહસ વિશુદ્ધ, કરી યોગસિદ્ધિ નિરંતર જીવ;
 નિરમમ પણ ઉપસર્ગ નિજ સહી, સુમતિ શુપતિ લજ નિશ્ચિત રહી. ૨૬૩
 સજાય યોગે કરી જીવિતન, આગમ શ્રદ્ધી, જીવિત મધ્યમ મગન;
 વિષાદ ગારવ પિણ દ્યે ભીખ, ઇન્દ્રિય વશ કરી એ તુલ શીખ. ૨૬૪
 દે પ્રમાર્થે પ્રમ ઉપદેશ, ન ધરી નિજપરભાવ વિશેષ;
 જગ હિતુયે નવ કલ્યાણાર, ગામ પુરે સહી પ્રમાદ વાર. ૨૬૫
 કૃત અકૃત નિજ તપ જપ પ્રમુખ, શક્તિ અશક્તિ સુકૃત અધઃખ;
 સહુ વિચારીને નિજ હૃદે, હેય ઉપાદેય વળી કરી જુદે. ૨૬૬
 પરની પીડાને 'વરજવે, ત્રિવિધ યોગ તુલ નિરમલ હવે;
 સમતા મહે તિમ મન રાખ, વચન મલિનતા તજી શુદ્ધ ભાખ. ૨૬૭
 મૈત્રી કરુણા ને રપરમાદ, ઉપેક્ષ આણુ જીવિત સામ્યવિનોદ;
 યતને રૂઝી ભાવન ભાય, આતમ રનિહયલપણે રમાય. ૨૬૮
 ન કરી કીહાંઈ સમતા ભાવ, કષાય ને રતિ અરતિ ન લાવ;
 ઇહ સુખ નિઃસ્પૃહપણે લહીશ, પરભવ અનુત્તર સુખ પામીશ. ૨૬૯
 જાણી યતિ વૃત્તિ પ્રતિની એ સીખ, ચરણકરણ ધરી શુદ્ધ ચિત ભીખ;
 તો તું તરત ભવોદધિ તરી, વિલસે સારી શિવસુખસિરી. ૨૭૦
 ભાજ્યો સારી ચાલમાં, એ પત્તરમ અધિકાર;
 હિવ સમતારૂપી સરસ, લિપું શાસ્ત્ર અનુચાર. ॥

ઇતિ પંચદશેા શુભવૃત્તિશિક્ષાધિકારઃ

ઇમ શુદ્ધ અભ્યાસે નિજ ચિત્ત, રહિ પરમારથમાં સમચિત્ત;
 શિવસંપદ જિમ તુલ કર યકા, હુવઈ તરત ભાવી શિવસક્ષા. ૨૭૧
 તુંહિજ હઃખ, તુંહિજ નરકમાં, તુંહિજ સુખ, તુંહિજ શિવગમાં;
 તુંહિજ ક્રમ તુંહિજ મનપણે, તજ અવશા આતમ ઇમ ભણે. ૨૭૨
 આતમ નિજ આદર નિસ્સંગ, સરવ અરથમાં સમતા સંગ;
 આતમ લગિએ સમતા મૂળ, શુદ્ધ સુખ તે સમતા અનુકૂળ. ૨૭૩

સ્ત્રીમાં ધૂલિ નિજપરમાંડ, સંપદ આપદ આતમ આંહિ;
 તત્ત્વે સમતા મમતા વિના, જે ચાહે તે સુખીઆ ઘના. ૨૭૪
 ચતને તેહજ તું શુરુ સેવ, પંડિત તે ભણુ શાસ્ત્ર સુલેવ;
 આતમ તેહિજ તત્ત્વ પરિભાવ, સમતા સુધા હુવે જે દાવ. ૨૭૫
 સકલ શાસ્ત્ર જોઈ ઉધરી, મેલ્યો એ સમતામૃત કરી;
 પીચો એ લાલી પંડિતાં, એ શિવસુખ આવે છે કિનાં. ૨૭૬
 આતમ શાંત સુધારસ ભર્યો, શ્રીસુનિમ્નંદરસૂરિ તિણુ કર્યો;
 અધ્યાતમ ભાવે ધ્યાઈવો, પરહિત કલ્પતરુ ભાઈવો. ૨૭૭
 એ બુદ્ધિવંત લણી ચિત્તમાંહિ, તરત રમાડી વિરમી તાંહિ;
 ધૂંલભવ તે પામી જયસિરી, પરભવ સહજે દ્યે શિવપુરી. ૨૭૮

શાંત સુધારસ પૂરમે, ભાખ્યો એ અધિકાર;
 સોલેહી પૂરા ઇહાં, ક્ષિપીયા શાસ્ત્ર વિચાર. ૧
 ચિદાનંદ ભગવાન તું, પરમાતમ શુભવંત;
 અક્ષયનિધિ નિજ સમરતો, પાસે જોધી મહંત. ૨
 અમૂરતી ને મૂરતી, ધાયે પંચ પ્રકાર;
 તેમાં ચરમ કરણુ વસે, અંતર કરણુ પસાર. ૩
 દોઈ ઘડી હવે ઉપશમી, તે વળી આદિ કષાય;
 કરવે પહતાં પામીયે, શુભ સાસાદન કાય. ૪
 તીન જોહની નઈ વદી, ધુરલા મ્યાર કષાય;
 પ્રકરતિ સાતે ક્ષય કર્યા, ક્ષાયિક ભાવે પ્રાય. ૫
 એ મિત્ર્યાત સલાવથી, તીને જોધિ અરૂપ;
 જો હવે ચરમ કરણુપણે, તીને પુંજસરૂપ. ૬
 શુદ્ધ અધશુદ્ધ અતિશુદ્ધમાં, પહિલઈ પુંજે આપ;
 રહતાં હવે ક્ષય ઉપશમી, ચરમ સમય શુદ્ધ પાય. ૭
 વેદક જોધિપણુ લહે, નિરમલ દલ ઇહાં હોય;
 તિણુ રૂપી કહિયે બિને, આતમ નિજ શુભ જોઈ. ૮
 જોધ લહીજે કો ઇહાં, નવિ લખીચ્યે એ શાસ્ત્ર;
 ફેરવવા તપ જપ યજ્ઞકૃતિ, ભજ્યે તે ભવપાત્ર. ૯

લિખ્યો શાસ્ત્ર ભાષાપણે, સમજે સગલા લોભ;
 ધમ નરવિજયતણે વચન, ધરમારથ ઉપયોગ. ૧૦
 દેખી દેખી વચન તે, લિખીયા મતિ અનુસાર;
 પંડિત દેખી સોધુજ્યો, કે દષ્ટિ ઉપકાર. ૧૧
 સંવત સતર - સત્યોત્તર, માસ શુકલ વૈશાખ;
 રવિવારે પાંચમી દિને, પૂર્ણ થયો અભિલાષ. ૧૨
 અરતર ગછમાંહે સરસ, આચારજી ગણધાર;
 શ્રી જિણુચંદ સૂરિસવર, સૌમ્યશુભે સિરદાર. ૧૩
 તાસ સીસ ગુરુ ચરણુરજ, સમ તે રંગવિલાસ;
 નિજ પર આતમહિત લાણી, કીનો આહરિ નાસ. ૧૪
 ભક્ષિજ્યો શુભુજ્યો પાંચજ્યો, એ અધ્યાત્મ રાસ;
 જિમ જિમ મનમાં ભાવજ્યો, તિમ તિમ રથરથે પ્રકાસ. ૧૫

અધ્યાત્મકંદપદ્મ અથની ગુજરાતી ચોપાઇ.

સમાપ્ત.

૧ ભક્ષુજ્યો. ૨ થશે.

